

Василь Прохода

Думки про Правду

ВАСИЛЬ ПРОХОДА

Думки про Правду

До історії постановня
української нації

Dr. H. P. ...

Василь Прохода

Думки про Правду

ДО ІСТОРІЇ ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Дрогобич
Видавнича фірма
«ВІДРОДЖЕННЯ»
2009

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)
П 84

Це книга про українську Правду, про віковічну боротьбу за неї на полях кривавих битв й у свідомості українців. В історичній частині тексту автор – кубанський українець із дивовижно складною долею борця за Соборну Самостійну Україну – докладно описує події та персоналії змагань за українську Правду в добу УНР та проти неї в СРСР. Соціософська частина книги становить роздуми – глибокі, аргументовані, часом суперечливі – про різні аспекти духовного життя української людини й українського суспільства.

Читач знайде у книзі безліч маловідомих або й зовсім невідомих фактів, тонких спостережень, інтелектуальних знахідок, оригінальних тверджень про наше минуле й перспективи на майбутнє. Книга багато в чому є ключем до розуміння причин нинішнього стану української нації й держави.

Видання адресоване науковцям-українознавцям, студентам, гімназістам, ліцеїстам, старшокласникам та широкому загальному читачів, які не байдужі до української Правди і прагнуть її утвердження.

Літературний редактор
Ярослав Радевич-Винницький

Художник
Василь Сава

ISBN 978-966-538-221-8

© Прохода В., 2009 р.
© Коваль Р., передмова, 2009 р.
© ВФ «Відродження», 2009 р.

Важкий шлях кубанця Василя Проходи

У 1917-му та подальших роках Українську державу творили українці різних земель, не лише наддніпрянці й галичани. Активну участь у державному будівництві та формуванні збройної сили українського народу взяли і кубанці. В лавах Армії УНР та в повстанських загонах вони виконували свій обов'язок перед Батьківщиною.

Одним із тих, хто до кінця пройшов страдницький шлях служіння Вітчизні, був і підполковник Армії УНР, історик та журналіст, уродженець Кубані Василь Прохода. Біографія Василя Проходи настільки багата на драматичні події, що можна було б створити про його життя багатосерійний пригодницький кінофільм.

*

„Батьківщиною української непокірливості треба вважати Запорозьку Січ...“ – так починає свою автобіографічну книгу „Записки Непокірливого...“ Василь Прохода. Саме національну українську непокірливість вважав він головною рисою свого характеру. Вона, ця українська непокірливість, і визначила його життєвий шлях. Цей шлях, що проліг через дві світові війни, тяжкі фронти Українських визвольних змагань, австрійський, польський та російський полони, тюрму, каторгу й еміграцію, він пройшов гідно і чесно.

Хоч матір'ю Василя Проходи була росіянка, та він росіянином себе ніколи не вважав, до них не пнувся, а завжди відчував свій природний зв'язок спочатку з „хохлами“, а потім – з українцями.

Обожнюючи правду і вірячи в її кінцеву перемогу над неправдою, Василь Прохода, все своє тернисте життя був вірний принципам честі й чесності – навіть у стосунках з ворогом. Й тоді, коли це йому шкодило, ламало життя і загрожувало в'язницею. Він був відвертий і з тими, хто мав на меті знищити його. Він просто не міг хитрувати.

Василь Прохода скромно називає себе звичайним українцем. Мабуть, це єдина неправда, що пролунала з його уст... Якби він був звичайним українцем, іншими словами, якби таких непокірливих і твердих українців, як Василь Прохода, були мільйони, то наш народ ніхто б не поневолив...

Я опрацював велику джерельну базу про життя Василя Проходи (його автобіографічні книги та історичні праці, спогади бойових побратимів, кримінальну та особисту справи, інші матеріали). Все це я використав під час написання книги „Тернистий шлях кубанця Проходи“ (2007, два видання), в якій розповів історію національного усвідомлення кубанського українця Василя Проходи та його багатолітню боротьбу за національну свободу і національну гідність.

Кілька слів про походження родинного прізвища. Василь Прохода в автобіографічній книзі „Записки Непокірливого...“ стверджував, що його прапра-

дід, втікаючи від гноблення, прийшов на Січ аж із Прикарпаття. За те, що він здолав пішки такий величезний простір, його і прозвали на Січі Проходом. Батько Василя – Хома – теж був справжнім „проходом“ – із Запоріжжя, де жив, може, й не заможно, та все ж не бідуючи, помандрував він на береги Озівського моря, потім на південну Донщину. Так дійшов і до Кубані, де заснував велике господарство, створив сім'ю, пустив у світ дітей. Сам Василь із Кубанщини потрапив на Терек, потім на Запоріжжя, тоді у Крим і Грузію. Під час Першої світової доля закинула його на інший край української землі – Лемківщину, потім на землі чеського народу. Життєва стежка привела і до Києва, ще раз на Запоріжжя, на Чернігівщину та Волинь, у Польщу, на Поділля. І знову – Польща та Чехія. Доля кинула його до Німеччини, Прибалтики і... за Полярне коло. З російської неволі йому дивом-дивним вдалося вирватися і наприкінці 1950-х повернутися до Чехословаччини. Врешті, дістався Василь Прохода і США, підтримавши таким чином „реноме“ свого прізвища. Поблукав світами і його син Роман. Народився він у Празі, виростав у Німеччині та Польщі. Два роки трудився в Шотландії, два роки в Англії. 1952 року поселився у США. У 1982–1985 роках як менеджер експорту медичних приладів працював у Сінгапурі. Загалом побував у 16 країнах Європи, 13 країнах Азії, 5 країнах Тихого океану, зокрема в Австралії та Новій Зеландії. Відвідав і 12 країн Північної, Центральної та Південної Америки, разом 46 країн світу. Побував Роман Прохода і в Україні, зокрема Києві та Оріхові. Стосунки з рідними відновив під час свого першого візиту на прабатьківщину у червні 1996 року. Таки наврочила козацька громада на Січі, подарувавши не тільки родове прізвище, але й визначивши долю на кілька поколінь вперед...

Кубань

Батько Василя Хома прийшов на Кубань, коли вже діяв царський указ 1870 року, який забороняв покозачення городовиків. Хома Прохода землю міг взяти тільки в оренду. Отож заорендував він на річці Сосика 1000 десятин цілинного степу з резервних земель Кубанського козацького війська. При дорозі між станицями Павлівською та Уманською побудував хату та кошари з очерету, насадив на лівому березі Сосики вишневий садок. І почав господарити, а Мотря – народжувати дітей: Грицька, Федора, Пріську, Василя, Омелька... Всього було дев'ятеро дітей, та четверо померли ще маленькими. Великої проблеми з їхньою смертю не робили: мовляв, Бог дав, Бог і взяв.

*

Василь Прохода народився в ніч на Різдво – 25 грудня 1890 року. Охрестили його у станиці Павлівській, що була за 15 верст на схід від їхнього хутора.

Хоч Василева матір грамоти не знала, все ж була культурною жінкою: в хаті та на господарстві підтримувала зразкову чистоту, дітей змалку привчила до охайності. До того ж, була великою трудівницею. Говорила переважно російською. Чоловік засуджував її за це, називаючи мовну особливість дружини „фарисейською закваскою“. І, хоч Мотря навчила дітей вважати російську мову своєю, все ж у родині панувала українська.

Батьки Василя були богомільними. Не дивно, що й у дітей, зокрема Василя, релігійне почуття було сильно розвинене.

Основним заняттям Василю батька було плекання тонкорунних овець. Справи в нього йшли добре. На початку 1890-х років він уже мав п'ять отар шпанських овець по три-чотири сотні кожна. Було ще півсотні великої рогаатої худоби. Випасали її на орендованій військово-козацькій землі.

Та біда вже підкрадалася до родини Проход. Спочатку під час несподіваної жовтневої хуртовини біля Відьминого тирла згинула одна отара. За кілька років, і знову в жовтні, така ж хуртовина стала фатальною для іншої отари. А головне, що батько від сильного переохолодження захворів на запалення легенів, яке ускладнилося туберкульозом... На цьому біді не кінчилися: перед Великоднем прийшла чума і повигублювала до решти всіх овець та ягнят. Так Хома Прохода втратив майже все, що заробив тяжкою працею впродовж 20 років.

Тим часом неподалік невеликого родинного хутора, де жили Проходи, виріс великий козацький хутір на сотню родин, що переселились на резервну військово-козацьку землю зі станиці Полтавської. Називався хутір Сосицьким (пізніше він став станицею Отаманською). Хомі Проході відмовили в оренді. Тепер він мав або знищити своє господарство, або погодитись на кабальні умови. Якщо раніше платив по 10 копійок за гектар, то тепер треба було віддавати по два карбованці. Довелося різко зменшити орендовані площі. Став він господарювати на 100 десятинах землі, засіявши половину її пшеницею.

Хоч і зазнало господарство Проход спустошень, та все ж назвати бідним його навряд-таки б не кожний: мав Хома дволемішевий плуг, сіялку, косарки-самоскидки американської фірми „Мак-Кормик“ та косарку-снопов'язалку. Були в хазяйстві дві пари волів, четверо коней, кілька корів, десяток свиней, більше сотні гусей, дві сотні курей, близько п'ятдесяти індиків, великий город, баштан... Та хвороба вже доїдала колись доброго господаря, а тепер дуже слабкого працівника, який усе кашляв і кульгав. Оскільки Хома більше хворів, ніж працював, то саме на Мотрі трималося чимале господарство і виховання дітей. Усе ж першою їхньою вчителькою була не матір, а буйна степова природа... Напевно, тому Василько раніше навчився їздити на коні, ніж читати.

Лише на дев'ятому році життя старший брат Федір почав вчити Василя азбуки за церковнослов'янським букварем. До міністерсько-парафіяльної школи на хуторі Сосицькому ходив Василько за три верстви. Перший рік із дітей городовиків навчався в школі лише Василь. Усі інші були козачатами. До козацького стану належав і вчитель. Він завжди був одягнутий у бешмет і черкеску, підперезану вузьким паском із кинджалом на ньому. Городовики не мали права одягати бешмет і черкеску, не мали права вони й носити кинджал та шаблю. Це був привілей козаків. Уже в ті часи між станами була сильна ворожнеча. Коли б Василь погано вчився, козачата відразу б заклали його. Статус Василя підвищувало знання російської мови. Тримався він самотньо, наперед не вихоплювався та завжди допомагав козачатам у пізнанні наук. Тому його і не чіпали.

Ніколи не бив Василя й батько. Та й чого було бити? Хлопець удався тихим і мрійливим, скромної вдачі. Був слухняний, чесний, добросовісний. Ніколи не коверзував і не плакав. Від батька успадкував відвертість, прав-

дивість і довірливість. Із чужими людьми поводився несміливо. Взагалі, діти Хоми і Мотрі знали, що можна, а чого не можна було хотіти, а тому із плачем ніколи нічого не просили. Не плакали вони, напевно, тому, що на сльози в родині ніколи не звертали уваги.

На початку червня, в неділю, приїхав Хома бричкою з церкви. Зійшовши на землю, покликав Василя. Це було несподіванкою, бо в родині ніжностей не виявляли. Діти навіть не бігли назустріч батькові, коли той вертався додому.

– А ну, синку, ставай на коліна! Цілуй руку!

Василь послухався.

– Ось передав для тебе твій учитель похвальний лист, і батько простягнув великий аркуш паперу. – Учитель сказав, що ти був найкращим учнем у школі. Це для мене, Васильку, найбільша радість! Будь і далі таким! Восени знову почнеш ходити до школи. А тепер біжи й покажи цей лист мамі. Хай і вона порадується.

І батько погладив Василька по голові. Це була найбільша ласка...

*

6 серпня, на Спаса, громада хутора Сосицького відмовила Хомі Проході в оренді землі. До цієї несподіванки спричинилося урядове розпорядження про переселення двох десятків козацьких родин зі станиці Полтавської на хутір Сосицький. Та й дехто з місцевих козачат наблизився до 17-літнього віку, а хтось уже і досягнув його. За місцевими звичаями, в 17 років козаки отримували ділянку землі – в довічне користування. Тому й повинен був Хома Прохода звільнити для них землю. Після трьох десятків років тяжкої праці він мусив ліквідувати господарство, зруйнувати гніздо, де виросли діти, і шукати на старості нового пристановища.

Так несправедливо влаштував життя на Кубанщині цар московський: довічне право на володіння землею мали лише козаки, а оскільки до козацького стану не приймали від 1870 року, то городовики, переважно такі ж самі українці, ставали паріями на землі, в яку вклали стільки сил і здоров'я.

Отож, після обмолоту останнього врожаю поїхав Хома зі старшим сином Грицьком на Терщину роздиритись, де можна було б зачепитись... Для нового осередку життя біля станиці Солдатської Моздоцького відділу було орендовано півгектара землі в козака Храпова. Такий фінал тридцятилітнього господарювання остаточно підкосив Хому Проходу.

*

Рідний хутір доживав останні дні. Від нього вже віяло пустою. Тихий сум бродив по садку, й осінь уже не здавалася Василькові такою радісною. Опустілу садибу „оживляв“ лише кашель батька, життя якого вже наблизилося до останньої межі...

– Стара! – сказав одного разу Хома до жінки, – принеси і постели на долівці сина. Наближається моя смерть, буду помирати.

На сіно Мотря поклала рядно, простирadlo та подушку... Давши останні розпорядження й переказавши волю старшим синам, покликав Хома своїх менших хлопців – благословити до дальшого життя.

Про Василя сказав дружині:

– Дай можливість йому вчитися. Він вийде у великі люди. Як би тобі не було важко, сама будь голодна, а Василь хай учиться.

А далі звернувся старий батько до Василька:

– Пам'ятай, хоч як високо чи низько ти будеш, будь завжди правдивим. У нашому роду ніхто з правдою не розминався... Відчуваю, що доведеться тобі великий шлях. Хай же Господь Милосердний тебе оберігає. Благословляю тебе у велику дорогу.

Благословивши й найменшого сина Омелька, Хома попрощався із дружиною і почав тихо переказувати молитви, які знав напам'ять. Голос його слабнув і слабнув, дихання стало поверховим... Несподівано Мотря запалила свічку і відчинила вікно... Лиш тепер Василько зрозумів, що батько помер.

Ліквідувавши рештки господарства, Мотря виїхала з Омельком до старших дітей на Терщину. Прощання з батьківщиною було сумним: родинний хутір зруйнували і спалили, садок вирубали, криницю засипали. А степ, любий степ, де малий Василько подорожував на доброму і терплячому Машукові, степ, де Василько допомагав випасати отари тонкорунних овець, де біля багаття слухав розповіді дідів про благородного розбійника Броницького та шабаші нечистої сили на Відьомській горі й пригоди подорожніх у Чорговій балці, цей степ дитинства було повністю розорано. Розорали й те місце, де колись був їхній хутір. Так на весні 1902 р. відійшли всі чари поезії життя...

Перше, що вразило малого кубанця у станиці Солдатській – тут ніхто не розмовляв українською мовою. Ба більше, ще й висміювали „хахлів“...

Непомітно сплигло літо. Восени Василько пішов до останнього класу міністерської школи. Те, що іншим давалося легко, вимагало від нього впертої праці. Й все ж саме він був першим учнем у класі. Що цікаво, до науки його ніхто не примушував: ні мама, ні брати. Вчитель та учні-козачата шанували Василя, бо він часто допомагав іншим у навчанні й ніколи не хизувався знаннями. Хоч між собою козачата постійно билися, але його ніхто не зачіпав – попри те, що він був єдиним у класі городовиком, до того ж ще й „хахлом“...

Навчання Василько продовжив в Уманській міській чотирикласній школі. Жив біля сестри Пріськи в господі її деспотичного свекра Осипа Мороза, воєнного кантоніста з Курської губернії. Побутові умови в діда Мороза були неможливі: тіснява, сварки, дорікання в „дармоїдстві“, вічний гармидер. Після завершення уроків Василь неохоче повертався „додому“.

Вечері на прохання когось із рідних він уголос читав оповідання і повісті. Всім подобалися „Вечори на хуторі біля Диканьки“ й „Тарас Бульба“ Миколи Гоголя, „Герой нашого часу“ Лермонтова, „Капітанська дочка“ Пушкіна та романи Вальтера Скотта. Читав Василь і „Полтаву“ Олександра Пушкіна... Щоб посміятись, декламував „Сім кіп брехеньок“, а також „Торбину сміху та мішок реготу“ Олександра Півня, земляка зі станиці Павлівської – єдиного україномовного автора, твори якого можна було купити.

Літературним читанням Василь вносив у родину сестри Пріськи певний духовний промінь. За це дід Мороз вибачав Василеві його „дармоїдство“.

Тяжке і бездуховне середовище, в якому зростав юний Прохода, мало б викривити його характер, пристосувавши до загальноприйнятого стандарту. Та він не став черствим егоїстом, ба більше, виплекав до вульгарних проявів життя відразу. Попри несприятливе оточення, Василь завзято вчився.

У школі він відчув нетерпимість „великоросов“: інспектор і водночас виконував обов’язків директора школи Сергій Михайловський просто „не міг терпіти українських виразів та (української) вимови“.

– Ей, ти, – говорив він зазвичай, почувши, що козачата між собою говорять українською, – што ти там бунчїш? Я тебя, каналія, вздую, как сідорова казу!..

Одного разу пішов Василь у триденну мандрівку понад річкою Сосикою – до місця свого народження. Пізнати там щось вже було неможливо. На місці колишнього хутора буйно росла пшениця... Не залишилося сліду і від батькової могили...

Повернення на Велику Україну

Невдовзі Василь переїхав на Оріхівщину (тепер Запорізька область). Батькові земляки зустріли його непривітно, адже він претендував на свій клапоть землі.

– Не дамо! – кричали на сільському сході селяни, переважно заможні. – Блукали десь по світі, а тепер прийшли взяти землю та продати. Досить уже, що Хома продав та пішов у світ за очі, а ви там десь народилися, то можете й не повертатись... Йдіть туди, звідкіль прийшли!

„Зажерливість та заздрість, а часом і дрібна підлість тих, що жили порівняно в добрих матеріальних умовах, підірвали довіру до людей, – писав Василь Прохода. – Толстовське непротивлення злу не могло зробити спідлих людей ліпшими. Вони ставали підлими не так через нестатки... як від надміру статків“. Кожний, маючи багато, хотів мати ще більше, і то за кошт біднішого. „Із таким злом треба було боротись...“. Тому філософію Льва Толстого Василь поступово визнав нереальною, „бо вона зла не зменшувала“.

Підлість оточуючих Василь Прохода сприймав болісно, а до Правди ставився як до якогось абсолюту. Він лишався романтиком, і в романтичному світі йому уявлялась перемога Добра над злом.

Як людина Василь був порядний, але як українець – недорозвинений. Крім побрехеньок Олександра Півня та сільськогосподарських брошур Євгена Чикаленка, ніякої іншої української літератури він не читав. Не читав і навіть не здогадувався про існування „Кобзаря“ Тараса Шевченка.

Першу національну іскру в душі Василя Проходи запалила мандрівна „Малоросійська драматична група“, яка одного літнього вечора поставила в сусідньому Оріхові п’єсу Григорія Квітки-Основ’яненка „Сватання на Гончарівці“.

Гра акторів справила незабутнє враження на Василя. Для нього „це був перший освідомлюючий чинник, що викликав глибше почуття любові до рідного мистецтва. Мазепа, якого вже двісті років проклинали в церквах, все-таки був страшний. Навчання у школах російською мовою, богослужби церковнослов’янською з російською вимовою, заборона українського друкованого слова мали зовнішній вплив, вони були лише намулом, що закривав істоту української душі“. Тому й така незначна подія як виступ „малоросійського“ театру, пробуджувала національні почуття.

Хоч і не був Василь Прохода свідомим українцем у свої 20 років, та в ньому „непереможно діяла стихія української природи“. Він відчував, що його

вдача, його характер відрізняється від російського. Не дивно, що до селян ставився він, як до близьких йому людей. У товаристві з ними почувався вільно, – як рідний серед рідних. Так само щиро ставилися до Василя й селяни Андріївки, безпомильно вважаючи його „своїм“. По-іншому були налаштовані до нього російські педагоги – коли Василь у вересні 1912 р. складав іспит в Оріхівській реальній школі, вони неприхильно поставилися до нього, – як до „хохла“, який самотужки „пнеться“ вибитися вгору. Та все ж Василь успішно склав іспит за 6 класів. Це давало йому право відбутися військовою службою скорочено.

І 30 вересня 1912 р. Василь Прохода зголосився до штабу 51-го Литовського полку 13-ї пішої дивізії російської армії. Став він вільноприділеним 4-го батальйону, розміщеного в горішній (татарській) частині Сімферополя..

У навчальній команді 51-го полку Василева стежка зішлася зі стежкою Федора Короля. Король часто розповідав Василеві про минуле України, її поневолення та культурно-національне пробудження, що виявилось у творчості українських письменників, насамперед Тараса Шевченка. Король із романтичним захопленням запевняв, що, попри всі утиски і заборони, вільна Україна постане.

Василь же вважав, що українське питання „покінчене указом царського міністра Валугева“ ще 1863 року, тому й із недовірою ставився до перспективи, в яку так палко вірив Федір Король. Василь називав товариша великим мрійником, який не хоче бачити сумних реалій.

– Хто поверне Україну? Кубанські козаки, вірні слуги царського уряду? Чи оті хохли, що живуть на колишніх запорозьких землях?.. Хто їх пробудить?! Де та українська інтелігенція, яка б розбудила та розбурхала цю масу? З українців я поки-що знаю лише тебе.

А Король як доказ своєї правоти декламував Тараса Шевченка...

*...Бо в день радості над вами
Розпадеться кара.
І повіє огонь новий
З Холодного Яру.*

– Хіба знову прийде революція... – замріявся Прохода. – Тоді, може, й удасться за підтримкою російської демократії вибороти право на національно-культурний розвиток...

Король одразу підняв Василя на кпини.

– Може, революція і прийде, – говорив він, – але сподіватись на допомогу російської демократії – ілюзія. Ніхто нам свободи не подарує.

Уперта віра Короля в український народ впливала на Василя, пробуджувала національне „я“ і національну віру...

„Перша імперіалістична“

Перші два місяці літа 1914 р. проминули непомітно. Готувались до великих серпневих маневрів. Та вони не відбулися, бо 30 липня Росія проголосила війну Австро-Угорщині, а 1 серпня Німеччина виповіла війну Російській імперії.

„Безпросвітна темнота народних мас була настільки велика, що... було викликано патріотичний запал... Якась стихія запаморочення запанувала над

всіма“. Що казати, навіть Симон Петлюра і той закликав українців захищати царську Росію, тюрму народів.

Василь мав можливість уникнути фронту, але й він піддався масовому психозу... 20 листопада 1914 р. на чолі двох маршових рот він виїхав на Південно-Західний фронт...

Російські армії рухалися на захід „не тільки з боєм, але й з грабунком“, – свідчив санітарний інспектор 3-ї російської армії в роки Першої світової Мортир Галин. Той грабунок „не оминав ні старого, ні малого... ні заможного, ні вбогого, ні халупи, ні церкви Божої“, – писав він. Жахливі події в українських містах Золочеві, Жовкві, Яворові, Ярославі й, загалом, скрізь у Галичині показали, що мова йшла не так про її прилучення, як „про винищення української Галичини та її церкви“. Доказом цього були „не тільки численні арешти, а й табуни московської поліції й православного попівства, що почали обсідати Галичину після захоплення Львова“.

Репресувалися лише свідомі українці, москвофілів і поляків не чіпали. Солдатня зривала замки на греко-католицьких храмах і починала „порядкувати“. Кращі церкви москалі відразу перетворювали на православні, в них вселялися московські попи, які прийшли разом із військом.

Кацання громади українські школи, палила українські бібліотеки, нівечила портрети українських діячів. „Оскільки боротьба з українством продовжується, – думав Василь Прохода, – значить „українське питання „не покінчене“, а отже, українство існує“. Зрозуміло, що перед кубанцем постало питання, з ким він...

На щастя, за Росію Проходи не довелося довго воювати – вже у січні 1915 р. його полонили угорці. У полоні він і сформувався як українець.

Австрійські табори

Угорці поставилися до полонених людяно: не били, не кричали, не примушували розповідати про розташування російських частин, ба більше, навіть купили їм коньяку. Пригощали ромом і добрим токайським вином.

До фізичної праці полонених не примушували. Вони байдикували, грали в карти...

У терезинському таборі Василь потоваришував із Костем Курилом. Прапорщик Курило відрізнявся від більшості – він увесь час читав. Картярськими іграми не цікавився зовсім. Книг мав цілу скриню. Були в нього праці з історії України, „Енеїда“ Івана Котляревського, „Кобзар“ Тараса Шевченка, твори інших українських класиків. Василь здивувався, коли довідався, що у Відні є українська книгарня й українське видавництво, а українська молодь Галичини і Буковини навчається тут у вищих навчальних закладах...

„Кобзар“ справив на Василя Проходу надзвичайне враження. Найбільше приголомшив твір „І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє...“, написаний Тарасом Шевченком далекого 1845 року.

*І забудеться срамотня
Давня година,
І оживе добра слава,
Слава України...*

Ці слова бентежили юного кубанця, змушували задумуватися над сенсом життя. Міркував він і над тим, що має зробити, щоб ожила українська слава.

І згадав Василь свого товариша по службі в Сімферополі Федора Короля та його візії. Ці передбачення, виявляється, він викресав із творів Тараса Шевченка. Тепер надійшла черга Василя Проходи викресувати зі свого серця українську надію.

Він накинувся на українські книги, зокрема з великим ентузіазмом прочитав твори Марка Вовчка. Спочатку читати українською було важко, але досить швидко в пам'яті Василя „воскресали забуті українські слова та вирази“ й легко засвоювались нові. Національне усвідомлення цілком захопило кубанця.

Познайомившись ще з кількома українцями, що позичали в Курила книги, Василь запропонував створити гурток читачів української літератури. Зголосилось близько 20 чоловік. Щоб не дразнити шовіністів, дали йому назву – „Кружок членів малорусской библиотеки“. Виробили статут. Тепер його треба було затвердити. За внутрішній лад у таборі перед австрійцями відповідав полковник Гавронський. Прочитавши „Устав Кружка членів малорусской библиотеки“, він здивувався:

– Скажіте, пажалуйста, прапорщик Прахода, што это за малорусская библиотека? Разве существует малорусская литература?..

І мусив Василь розповісти російському інтелігенту (до речі, польського походження) про Тараса Шевченка, Івана Котляревського, Пантелеймона Куліша, Івана Франка, Лесю Українку, Марка Вовчка, Панаса Мирного, Бориса Грінченка, Михайла Коцюбинського та інших українських класиків.

– А книги ми виписали з української книгарні у Відні, – закінчив Василь свою розповідь.

– Ах вот оно што?! Ви уже успели связаться с австрийцами! Знаете што? Это пахнет сепаратизмом і мазепінством!.. Неужели не хватает книг в русской библиотеке?.. С Вашім радним языком Ви можете докатіться до предательства і попасть на Сахалін... Слыхалі а таком острове?

Статуту полковник не затвердив, більше того, пообіцяв, що коли український гурток не ліквідується, то всіх його учасників занесе на „чорну дошку“, і після закінчення війни всім їм доведеться відповідати за порушення дисципліни і присяги.

Василь повернувся до невеликого каземату, де жило шестеро українців... Особливу непримиренність виявив Кость Курило, тихий, скромний, невисокого зросту козак із Миргородщини. Він підняв на кпини полковника Гавронського, який як поляк мав би виявити солідарність, але ні, він вірно служив цареві навіть у полоні, цареві, який гнобив і поляків, і українців.

Вирішили заснувати гурток самочинним порядком і вже під іншою назвою, більш радикальною – „Гурток членів української библиотеки“. Статут затвердили власноручними підписами. З кількох сотень полонених українців табору в Терезині статут підписало лише 12 чоловік. Причиною цього була не тільки низька національна свідомість полонених українців, але і страх перед Росією. Більшість вважала, що Росія обов'язково переможе у Світовій війні, „а потім притягне до відповідальності всіх тих, хто брав навіть пасивну участь в українській роботі в таборах“, бо вважати себе українцем означало „бути антидержавником“.

Так постав Гурток членів української бібліотеки в Терезині. Прапорщика Кедриновського обрали головою, Василя Прохода – секретарем, а Костя Курила – бібліотекарем. Хоч усі вони опинилися на „чорній дошці“, але зазяття не втрачали.

Українське культурне життя в таборах для російських військовополонених набирало обертів... І насамперед завдяки праці Союзу визволення України. Завдяки СВУ було й українізовано офіцерський табір у Йозефові. Саме в ньому на початку червня 1917 р. опинився колишній прапорщик російської армії Василь Прохода.

Щотижня в Йозефштадті відбувалися політичні віча, на яких обговорювались події в Україні та національний рух у частинах російської армії. З ентузіазмом вітали полонені постанови 1-го і 2-го українського військових з'їздів у Києві. Великим щастям для них стало проголошення Центральною Радою 1-го Універсалу. Як правило, головував на зібраннях кубанець Василь Прохода, секретар Ради Українського гуртка табору в Йозефштадті.

Щоб підтримати Україну, гурток зібрав 120 крон для Національного фонду і вислав до Києва Центральній Раді. У зв'язку з цим 1 липня 1917 р. гурток ухвалив звернення до Центральної Ради, в якому висловив „непереможну тугу з приводу того, що (полонені) не можуть... зараз стати до творчої праці. Але вони горді за борців, які так високо піднесли прапор Вільної України“. Військовополонені запевняли, що повернувшись додому, складуть „матеріальні й духовні жертви на вівтар нашого Рідного Краю“. Підписав це звернення і Василь Прохода.

„Табірні“ росіяни, тепер стиха, – бо переваги вже не мали, називали українських активістів мазепинцями. В це слово вони вкладали „зраду вірності Росії та сепаратизм“. „Для нас (же), – зазначав Василь Прохода, – мазепинство було символом боротьби проти московського поневолення“. Все ж культ особи Івана Мазепи у старшин не плекався. Найбільші симпатії старшини віддавали кошовим Запорозької Січі Костеві Гордієнку та Петрові Кальнишевському.

З великим запалом працював Василь Прохода, читав лекції з історії української літератури та історії України, взявся організувати хор і театр, „Просвіту“, українську бібліотеку... Російську ж бібліотеку закрили, щоб українці нарешті могли вирватися з поля тяжіння російських класиків.

14 серпня 1917 р. Василь Прохода разом з іншими старшинами-українцями австро-угорського табору для військовополонених у Йозефові голосував за відозву „До всіх полонених офіцерів російської армії“. „Слова нашого національного пророка Тараса Шевченка здійснилися, – говорилося у зверненні. – Народ повстав і порвав кайдани... Всі, хто бажає кращого життя, хто бажає волі й правди, хто не хоче zostатися й далі рабом... – повинен зватися до роботи... Той, хто не знає своєї мови, історії, літератури, звичаїв свого народу, ставиться до них байдуже, не має права називатися Українцем... Такому не місце в сім'ї вольній, новій... Отже, доволі спати! Треба тут, у полоні, підготувати себе до праці серед свого народу, бо, повернувшись додому, будемо мати багато роботи. Там ніколи буде вчитися, а тут ми маємо вільний час і повинні його використовувати... Наша мета – стати свідомими громадянами Вільної України. Ми хочемо змити із себе намул русифікації, яким так щедро обдарувала нас московська школа... Хай кожний пам'ятає слова, сказані

під час українського селянського з'їзду: „Нема вже Малоросії... Від'їхала Малоросія: є Україна. Ганебна назва „малорос“, яку надали нам царі, повинна зникнути. Товариші!.. Не цурайтесь вільного слова, – воно має творчий дух! Із рабів воно робить вільних громадян!“

У рідному війську

1 травня 1918 р. Василь Прохода повернувся на батьківщину. Ще у прикордонному Волочиську довідався, що в Києві – переворот, що Центральної Ради вже немає, а є гетьман Павло Скоропадський...

Пропрацювавши якийсь час секретарем та бібліотекарем оріхівської „Просвіти“, у вересні 1918 р. Василь зголосився на військову службу до Сірої дивізії, сформованої в австрійських таборах для військовополонених. У той час дивізія дислокувалася на території Чернігівської губернії – в Конотопі, Алтинівці, Коропі та Кролевці. Знайшов він у Сірій дивізії своїх друзів із йозефівського табору – поручника Малевича, полковника Петра Ганжу, сотника Гейка... І головне – Костя Курила, який в австрійських таборах допоміг Василеві твердо стати на нескінченний український шлях.

Уже на третій день служби Василь Прохода отримав призначення на посаду начальника штабу 1-го полку Сірої дивізії...

Сірожупанники перебували в резерві німців, які охороняли кордони Української Держави. Під час антигетьманського повстання в середині листопада 1918 р. Сіра дивізія приєдналася до повстанців Симона Петлюри. Повстання розхитало нашу державу. Цим і скористалася хижка Москва, яка почала неоголошену війну проти соціалістичної України.

Відступивши з Чернігівщини, полки сірожупанників 19 січня 1919 р. прибули на стратегічно важливу станцію Коростень-Подільський, на якій панічно метушилися українські частини під гарматним обстрілом.

Події 19 січня на станції Коростень продемонстрували роль в історії особистості. Командир 1-го Сірого полку Антін Пузицький, безпосередній начальник Василя Проходи, рішучими і вмілими діями зупинив панічну втечу українських частин, організував протинаступ і відігнав більшовиків на десяток верст від Коростеня. З частин, що були на станції, та трьох Сірих полків, Пузицький створив Коростенську групу військ, начальником штабу якої призначив кубанця Проходу. Наступного дня група відбила у більшовиків Овруч...

Полковник Пузицький високо оцінював військовий талант Василя Проходи. „Енергійний, добре освічений, бойовий, рівного характеру сотник Прохода славетно справлявся зі своєю посадою й був незамінним помічником командира групи“, – писав Пузицький у спогадах „Бої Сірих за Коростень. Рік 1919“.

Василь Прохода виявився суворим і рішучим командиром, який не допускав у війську демократії, тим більше анархії. Анархічні елементи боялися його, бо він не один раз „приводив їх до пуття“.

Оскільки в Коростенській групі не було суду, слідчих і прокурора, то роль „найвищого судді“ мусив виконувати начальник штабу. А Прохода не мав жодної юридичної освіти, та й за характером був радше адвокат, ніж прокурор. Чуйність Василя врятувала життя багатьом...

Василь Прохода уважно перевіряв документи затриманого, з'ясовував його особу, питав, звідкіля він і що тут робить. Намагався пізнати його людські якості. Оскільки в'язниці група не мала, то підозрюваного відправляли або на волю, або на той світ. Василь уважав, що самої лише підозри не досить, щоб засудити людину на смерть. І слідство закінчував, як правило, словами:

– Відпустіть його!

Командир розвідки мало не плакав з розпачу.

– Та то ж справжній большевик, чому ви його відпускаєте?!

– А большевик хіба не людина? – щиро відповідав начальник штабу. – Злочину проти нас він тепер не зробив і, напевно, вже не зробить. Для чого ж його, безборонного, розстрілювати?

Та все ж одного разу Прохода втішив начальника розвідки – „віддав йому“ диверсанта. А що робити, як того ввіймали на гарячому – коли підкладав динаміт під залізничний міст? Милосердя в такому разі стало би службовим злочином.

*

А ось інший випадок. Наприкінці лютого військовий урядовець 1-го Сірого полку попросив Проходу, аби той, як начальник штабу, вимагав від коменданта станції Житомир дати відкритий вагон для автомобіля.

– А де ви його взяли? – здивувався Прохода.

– Я його реквізував. Дуже добрий автомобіль, – відповів ініціативний урядовець.

– Такі свавільні реквізиції у нас називають грабiжництвом. А за грабунок належить розстріл на місці. – І Прохода вийняв з кобури пістолет.

Урядовець прожогом вилетів з помешкання. Більше він на очі не траплявся. Довелося в наказі оголосити його дезертиром.

*

Сіру дивізію перекинули на Польський фронт. У районі Луцька та Володимира-Волинського було створено Ковельську групу Армії УНР, яка вела оборонні бої проти поляків на берегах річки Стохід. Штабом групи керував Василь Прохода. Хоч козаків було мало, але активно допомагали Ковельській групі селяни, противники польського панування.

Про військовий талант кубанця свідчить наступ Ковельської групи 28 березня. Він почався вранці. „З завзятою лютістю кинулися Сірі до бою, бажаючи помститись ворогові, що ліз на українську землю... – згадував Прохода, – і повели за собою інші частини Групи, з яких тільки Кальницький курінь значно допоміг Сірим“.

Гарматна батарея Ковшара, отримавши набіі, прямою наводкою гатила по польських лавах. Ляхів, попри їхню чисельну перевагу, збили з позицій прямо в Стохід. У полон потрапило 60 польських жовнів і троє старшин. Багато вояків було знищено і поранено, ще більше втопилося. Відбили наші хлопці й ешелон з майном, який поляки недавно захопили у Пинського полку. „Довго поляки пам'ятали цей бій“ – бо боляче було. „Сірих“ вони називали „старими петлюрами і боялись їх зачіпати“.

„Сірі мали таку добру опінію у місцевого населення... – стверджував Василь Прохода, – що на Великдень одержали від заможних селян подарунки

цілими возами, а до штабу загону почали ходити люди для налагодження своїх внутрішніх громадських справ. Так, до загону (у Колках. – **Ред.**) пристало дуже багато добровольців, вважаючи за честь служити у рядах Сірих. Сірожупанники були тоді дійсно репрезентантами народу, що відроджувався, й регулярної армії. Здавалось, якби вдалося довший час побути там, то кожний, хто міг би носити зброю, вступив в ряди Сірих“.

Кубанець перебував на фронті у складі Сірої дивізії аж до Луцької катастрофи. Тоді, в середині травня 1919 р., разом з іншими він потрапив до польського полону, де пробув понад три місяці. Звільнившись, Прохода у вересні прибув у Кам'янець-Подільський, де взяв діяльну участь у формуванні 4-го полку Сірожупанників. У квітні – липні 1920 р. кубанець б'ється проти більшовиків у складі 7-ї бригади 3-ї Залізної дивізії.

Ось ще одна ілюстрація до книги „Думки про Правду“. У районі Шаргорода полковник Чміль, безпосередній начальник Проходи, здивав тачанку з парою дуже добрих коней. „У Чміля розгорілись очі, коли побачив їх. Він вирішив „купити“ ці коні. Коштували вони не менше сотні тисяч карбованців, і то в гривнях Центральної Ради, що мали з усіх паперових грошей найбільшу вартість. Але Чміль „купив“ їх за десять тисяч карбованців“. Це обурило Проходу.

– Так-так, пане полковнику! – кинув він. – Боремось за Україну, може, душу й тіло положимо за неї, а тим часом „визволяємо“ українців від їхнього майна. Робимо конкуренцію большевикам.

– Та що ви, пане сотнику... Якийсь святий! Я вже натерпівся минулої зими від матеріальних нестатків. А тепер нам України вже більше не побачити. Знайте, що на чужині без грошей буде дуже погано.

– Знаю, але хриstopродавцем не був і не буду.

З тих пір Чміль і Прохода уникали один одного.

Принциповість виявив правдолюб і до полковника Шандрука, який торгував військовим майном...

Невдовзі кубанець очолив штаб 4-ї Сірої стрілецької бригади 2-ї Волинської дивізії. 23 вересня в бою під містечком Сатанів на Поділлі Прохода отримав наскрізне поранення у груди... Та вже 3 листопада, попри погане самопочуття, працював в оперативному відділі штабу Дієвої Армії УНР. Це була його остання посада в рідному війську – 21 листопада 1920 р. збройна боротьба для кубанця закінчилася.

Польські табори

Перший табір був у місті Пйотркові-Трибунальському. Вилежавши кілька днів у сумних роздумах, Василь вирішив ставати до праці. Почав з того, що у кутку поставив стіл – основу читальні та бібліотечки. На установчій збори „Просвіти“ зібралось близько десяти осіб. Дістали зо два десятки книг, передплатили українські часописи, що виходили у Львові. Почали лекційну діяльність...

У Пйотркові сталася важлива для Василя Проходи подія – 14 серпня 1921 р. його підвищили до рангу підполковника.

Наприкінці 1921 р. табір у Пйотркові поляки ліквідували. Його мешканців перевели в інші місця. Кубанець потрапив на Познанщину, у Стшалково,

або, як казали козаки, Стрільково. Основний житловий фонд тут становили землянки, де в роки війни перебувало до тридцяти тисяч полонених. У травні 1919 р. сюди привезли полонених під Луцьком козаків і старшин Сірої дивізії. Каралися тут і вояки УГА та інтерновані українці зі Східної Галичини. Ніби насміхаючись, поляки засадили за дроти і понад дві з половиною тисячі більшовиків.

Життя в таборі було дуже важке: нестерпні житлові умови, погане харчування, брутальність таборової адміністрації. Соціалістичний польський часопис „Robotnik“ писав: „Якщо німецькі табори були каторгою, то порівняно із цим були раєм... Побиття, катування в'язнів – звичайне явище... Цілі бараки прирікають на різки, якщо хоч один ув'язнений утече. Б'ють аж до втрапи свідомості, не раз люди конають під різками“.

У таборі перебувала і бригада польової жандармерії. До неї приділили Василя Проходу. „Я був вічно голодний, а до того майже обдертий, – зазначав він. – А коли настали морози, був я цілком бідний і мерз“.

Попри життєві труднощі, Василь викладав воякам українську мову, історію та географію України. Здобував знання і для себе: вчив німецьку і французьку мови, уважно перечитав усі українські підручники, які були в таборів трудовій школі (гімназії).

У грудні Василь із двома підстаршинами виїхав у Каліш домовитися про нове місце для бригади польової жандармерії. З того нічого не вийшло, але до Стшалкова він уже не повернувся – його приділили до 4-ї Сірої бригади, яка розмістилася на околиці Каліша в Щпийорно, за три кілометри від каліського вокзалу. „Табір складався з чотирьох незалежних частин, розділених високим плотом з колючого дроту... Таборове життя кількатисячної громади було надзвичайно важким. Переважно погано одягнені й голодні люди поселилися у холодних і напівзруйнованих бараках та землянках.... Умови життя в таборі були гірші від примітивних. Польська адміністрація як з вояками, так і зі старшинами поводитись грубо. Часто було чути такі епітети, як „пся крев – петлюрівські гайдамаки“.

У розмовах з товаришами виникла думка написати історію створення і боротьби 1-ї Сірої дивізії. Коли потепліло й можна було тримати олівець та перо в руках, Василь взявся за працю. Писав упродовж трьох місяців, забуваючи про голод. За основу брав і свої, і товаришів-сірожупанників спогади та накази, які збереглися в архівах бригади й дивізії. Так з'явилися „Записки до історії Сірих, або сірожупанників“, які, на переконання генерал-хорунжого Армії УНР Всеволода Петріва, „є справжні і цінні для кожного військового історика матеріали, на полі яких малюється в усю велич скромна і шляхетна постать „сірих“, цієї регулярної армії майбутньої Самостійної України“.

Ось виклад останнього із розділів „Національно-культурний вплив Сірих на населення України“: „Сірі“ були найбільшими агітаторами за Самостійність України серед військових“. Їхнє ставлення до цивільного населення було бездоганне. На сумлінні сірожупанників „нема ні беззаконних реквізицій, ні грабунків, а тим паче погромів. Сірі частини весь час вели енергійну боротьбу з грабінництвом і бандитизмом, що неминуче супроводжують кожну війну... В перші дні нового постою Сірих мешканці тієї місцевості... недовірливо ставилися до Сірих. Крамниці були зачинені, весь крам, продукти і фураж поховані, а власники їх боялися навіть показуватися. Але пізніше,

коли вони бачили, що Сірі не тільки не розбивають крамниць і не реквізують самі, а гостро забороняють робити це іншим... стосунки відразу мінялися... Серед Сірих (за дуже рідкими випадками) не було авантюристів, злодіїв і шахраїв“. Попри неймовірно тяжкі обставини, сірожупанники збереглися як військова частина насамперед завдяки „своїй моральній силі“.

„Сірий“ старшина був вихований, чемний, чесний, умів гідно тримати себе. Проїшовши російську військову школу, пропрацювавши шість місяців під керівництвом німецьких інструкторів та вивчившись в австрійських таборах у видатних українських науковців, сірожупанники створили „новий тип старшини-націоналіста“. Тому місцева інтелігенція завжди прагнула нав'язати з ними стосунки. „Сірих старшин охоче приймали в кращих домах, і без них не обходилася ні одна вечірка. Звичайно, що при цьому національно-культурний вплив Сірих полишав глибокі сліди, а ідея Самостійности і творення регулярної національної армії зустрічала якнайбільше співчуття і визнання. Інтелігенція бачила, що Сірі старшини значно відрізняються від російських офіцерів своїм ширшим світоглядом, що серед них самий звичайний хорунжий не запобігає ласки й не підлецується до старших, не наслідуює їм, як мавпа, а має у приватній розмові свої власні погляди, з якими не ховається, що кожний старшина поза службою живе своїм приватним життям, до якого начальство не втручається. В той ж час пошана до старших рангою і віком у Сірих була дуже велика“.

На службі сірожупанник був точним виконавцем наказів, а в особистому житті „залишався громадянином-військовим“, який знав, що належить „до Сірої сім'ї“, а значить, його поведінка має бути бездоганною.

„Сіре козацтво користувалося великою популярністю і пошаною серед міщанства й селянства. Тактовне й чемне поводження без жадного грубого вибору козака-сірожупанника спочатку викликало, особливо серед жидів, запитання: „Що це воно – звичайні салдати? Може, офіцери?“ І коли їм відповідали, що це звичайні козаки, недовірливо казали: „Козаки?! Ах, які ж ви славні люде“. В році 1920, коли декому зі старих сірожупанників довелося побувати в Житомирі, Бердичеві, Луцьку, тамтешні мешканці приймали їх, як своїх рідних, а жиди, кінчаючи свої спомини про сірожупанників, скрізь і одногласно говорили: „Так, це були люде, це було військо“.

Подєбради

Навесні 1922 р. кубанець звертається листом до ректора Української господарської академії в чеське місто Подєбради із проханням зарахувати студентом. „Моя давня мрія, – писав сірожупанник, – вся мета мого майбутнього життя бути агрономом. Я за натурою хutorянин і вважаю своє перебування у війську тимчасовим. Прийняття мене до Академії було б найбільшою для мене нагородою за всю мою визвольну боротьбу“.

Василеві дав рекомендацію хорунжий Сірої дивізії Павло Дубрівний. „Вельмишановний Пане Професоре!.. – писав він. – [В. Прохода] міцно тримав зброю в руках аж до інтернування. В 1920 р. кров'ю своєю напоїв рідну землю (був ранений). Зараз сидить у таборі і не має змоги з шаблею в руках будувати Українську Самостійну Державу, то з великою жадобою прагне допомогти Рідному краює культурно... Він із суто національного шляху ніколи

не зверне... Отже, п. професоре, ця людина разом зі мною мусить бути перетягнута до Чехії, де українська культура цвіте буйними квітами, а тут мертва і пругнічена“.

Уже 18 травня 1922 р. ректорат УГА запровадив особову справу Василя Проходи та вислав повідомлення про зарахування до числа кандидатів на вступ. 23 травня Василь надіслав в академію коротку автобіографію. Серед іншого він писав: „Закінчив я свою працю, і у мене знову пробудилось велике бажання перемінити шаблюку на серп“. Мрія збувається: Василя Проходу зараховують на агрономічно-лісовий факультет.

Проходу і Дубрівного поселили в інтернат у замку короля Юрія Подєбрадського. Попри мізерну стипендію, саме в Подєбрадах Василь нарешті позбувся постійного відчуття голоду. Він щоденно з'їдав кілограми хліба з так зв. американським смальцем, який серед усіх жирів був найдешевший. „Прогулянки над Лабою та купання в ній з вигріванням на сонці зробили нас життєрадісними та повернули втрачену в таборах енергію“. Василь знову відчув себе юнаком, хоч було йому вже 32 роки.

В академії викладали колишні прем'єри УНР Борис Мартос та Ісак Мазєпа, товариш міністра торгівлі та промисловості Української держави Сергій Бородаєвський; фундатор організації „Січові стрільці“ Володимир Старосольський, письменниця Валерія О'Коннор-Вілінська; міністр закордонних справ Директорії Кость Мацієвич, письменник Василь Королів-Старий, секретар Центральної Ради Михайло Єремійв, славетна Софія Русова. Професорами господарської академії стали генеральний секретар судових справ і міністр праці УНР Валентин Садовський та визначний український соціолог Ольгерд Бочковський; відомий меценат української культури Євген Чикаленко та багато інших діячів української культури. УГА стала „нібито новою Могилянською академією закордонної України“.

З 220 студентів першого року навчання майже всі були українцями, серед них – півсотні кубанців, зокрема й керівники Кубанської Народної Республіки: прем'єри Василь Іванис та Лука Бич, міністр юстиції Павло Сулятицький, член Законодавчої ради Степан Манжула, міністр внутрішніх справ Кубані Кузьма Безкровний, міністр фінансів Кубанської Народної Республіки Іван Івасюк. Викладав в академії і Федір Щербина – член-кореспондент Петербурзької Академії наук, історик, член Кубанської законодавчої ради, голова Верховного суду Кубанського козацького війська в 1917 році. Ректором господарської академії був професор Іван Шовгенів, батько тоді ще маловідомої Лєночки (пізніше української поетеси Олени Теліги).

Скільки цікавих людей зішлося у стінах подєбрадської академії!

Слухачами першого набору переважно стали козаки і старшини Армії УНР та повстанці, в тому числі й отамани. Були серед студентів і генерали, наприклад Іван Омелянович-Павленко.

Хіба дивуватися, що в господарській академії поруч зі зверненням „пане колего“ було чути „пане хорунжий“, „пане сотнику“, „пане полковнику“. А коли студенти заходили до кабінету професора Сергія Тимошенка, асистентом якого був колишній командир уславленого кінно-гарматного дивізіону Олекса Алмазов, то чулося – „пане генерале“. Ніяк не могли забути студенти те, що так міцно ввійшло у кров і плоть на фронтах Визвольної війни. Важко звикати до аудиторій, лекцій та лабораторних робіт людині, „яка пря-

мо з коня скочила за парту і за звичкою ще довго рукою торкалася того місця, де колись була шабля“.

*

26 травня 1926 р. у Парижі жидівський терорист Шварцбард випустив у Симона Петлюру сім куль. Убивство Головного отамана згуртувало українців різних таборів, посилило їхнє завзяття. Василь Прохода ввійшов до складу комітету зі шанування Симона Петлюри і взявся за написання статті до збірника, присвяченого пам'яті Головного отамана. В ній лаконічно викладено історію постання і боротьби Армії УНР. Прохода писав: „На зміну „Маєпинству“ прийшла „Петлюрівщина“. Прийшла вона через 210 років після того, як на Україні проревіла остання українська гармата, й через 55 літ після остаточного, категоричного і рішучого оголошення, що не тільки народу українського, але навіть мови його „не було, нема й бути не може“... Прийшла „Петлюрівщина“ тоді, коли основи величезної Російської імперії згнили, але віковий гіпноз російської величі ще відчувався... Почала творитися без жадного наказу нова збройна сила й перетворилася в новітню українську армію“.

У липні 1926 р. в Подєбрадах з ініціативи полковника Архипа Кмети та сотника Володимира Шевченка виникло Товариство колишніх вояків Армії УНР. Це була своєрідна відповідь ворогам України на вбивство Симона Петлюри. Членом-фундатором, а з кінця 1927 р. і головою став підполковник Прохода. Головним завданням товариства визначили „всебічно підтримувати традиції УНР і бути у повній бойовій готовності на випадок збройного виступу проти Советської влади за створення Самостійної української держави“.

При товаристві заснували українську бібліотеку військової літератури, яка передплачувала з Парижа тижневик „Тризуб“ та журнал „Табор“, що виходив у Польщі. Старшини регулярно відзначали важливі події української історії – заснування Запорозької Січі, ювілеї гетьманщини, проголошення Самостійної України 22 січня 1918 р. та самостійності ЗУНР (1 листопада), річниці бою під Крутами, розстрілів у Базарі та загибелі Симона Петлюри.

До роздумів про роль Головного отамана у Визвольній боротьбі Василь Прохода вертався не раз. Цікавими є його міркування у статті „Симон Петлюра – ідеолог Українського війська...“. „Кожне військо, яке стоїть на сторожі державности власного народу, – писав він, – не є якимсь механічним утвором із примусовою дисципліною та беззастережним виконанням наказів свого командування. Воно повинно мати в першу чергу моральну силу, на якій базується фізична міць збройного чину. Ця сила без певної ідеї самопожертви в боротьбі за загальне добро своєї нації не може існувати.

При нормальному витворенню національної держави в основі кожної воєнної ідеології має бути певна традиція, яка раптом не твориться... Коли ж державне життя чужою силою було зруйновано, нарід знаходиться в поневоленні, і коли революційно виникає Визвольний рух, тоді в пам'яті народних мас пригадуються історичні минулі традиції збройної боротьби за свій національний ідеал... Військо є носієм і оборонцем певної ідеї, за яку віддає своє життя на полі бою. Для викристалізування ідеї... виникає осередок на чолі з найбільш популярною особою з широким національно-політичним світоглядом“. Такою особою, на переконання кубанця, і був Симон Петлюра.

Товариство колишніх українських старшин у Чехії мало неофіційну мету – готуватись до виступу, „коли це буде необхідно, проти Советського Союзу“. Для координації дій Прохода листувався з військовим міністром уряду УНР в екзилі Володимиром Сальським. У листах генерал Сальський ставив перед членами товариства завдання бути готовим виконати наказ уряду УНР. „Колішні воїни УНР вважалися такими, що перебували у безстроковій відпустці і в разі необхідності були зобов'язані з'явитися назад до армії, при цьому, безумовно, мався на увазі збройний виступ проти Советського Союзу“. Тож у статті „Вождь та військо“, написаній по смерті Петлюри, Прохода сказав прямо: вояки Армії УНР чекають того часу, коли розпочеться новий етап збройної боротьби.

1926 року сталася важлива подія в особистому житті Василя Проходи. На Великдень він познайомився з Марусею Заржицькою. Спочатку Маруся не звернула особливої уваги на „старомодного кавалера“, та вже 1 серпня вони одружилися. Того дня в Подебрадах справлялося ще одне весілля – Леночка Шовгенів виходила заміж за Михайла Телігу. Обидві пари вінчалися в євангельській церкві за православним обрядом. Співав академічний хор під керуванням Платонида Россіневич-Щуровської.

Весільну вечерю влаштували у студентській їдальні „Наша хата“. Вітати подружжя Проход прийшли колеги-лісівники, Платонида Россіневич, колишній командант УСС Михайло Галушинський, який тоді відпочивав у Подебрадах, та легендарний командарм Першого зимового походу Армії УНР Михайло Омелянович-Павленко. Це була велика честь!

*

Здобувши 1927 року фах інженера-лісівника, Прохода залишився працювати в академії – асистентом та лектором. У Подебрадах Прохода захопився ще й сокільською ідеєю. Він швидко зрозумів значення сокільства для національного виховання українців. Тим більше що традиції сокільства плекалися майже сорок років у Галичині – „Соколи“ дали прегарних вояків для Українських січових стрільців та Галицької армії. 1915 року в австрійському таборі військовополонених Фрайштадті постали руханкові товариства „Січ“. Їхні ідеологічні засади були цілком сокільські. Саме в цьому таборі товариство „Січ“ виплекало прекрасні кадри Сірої дивізії.

6 вересня 1922 р. Василь Прохода вступив до чехословацького „Сокола“. У той день зголосилося 30 українців. 1924 року їх уже було 100 осіб.

У грудні 1924-го українці створили при „Соколі“ тимчасову раду. Зав'язали контакти із „Соколом-Батьком“ у Львові, почали творити українські філії, зокрема у Пршібрамі, Брно та Празі. 7 лютого 1926 р. відбулись установчі збори „Українського Сокола“ в Подебрадах. Найбільше для організації „соколів“-українців тоді зробив Михайло Єремійв, доцент господарської академії. З чехів найбільше допоміг Йозеф Труглярж, вихователь Тиршової сокільської округи. „Побратим Труглярж вивів українських соколів з вузько-спортового на ідейно-національний сокільський шлях“, – стверджував Василь Прохода.

Ріст українських спортивних рядів викликав тривогу з боку москалів та поляків. Вони виступали проти участі українців у всесокільських здвигах, мовляв, ті є недержавною нацією. Обурювалися й малороси, які „осознали себя рускімі“. Та це тільки додавало завзяття українцям.

На початку 1930 р. старостою „Українського сокола“ в Подєбрадах обрали Василя Проходу. Його діяльність на чолі організації була успішною. Вихованці Проходи не раз брали участь у здвигах чехословацького сокільства і гордо несли над собою український сокільський прапор, викликаючи інтерес і повагу до нашого народу. Особливо емоційно вітали своїх „соколів“ у Пардубицях колишні вояки Української галицької армії.

Хоч „Український сокіл“ офіційно політичних завдань не проголошував, а все ж пропагував ідею незалежного існування українського народу – „як окремої слов'янської нації“. Беручи участь у всесокільських здвигах під українським сокільським прапором, Прохода та його однодумці від імені українців у голос заявляли про „право бути рівноправними членами в родині слов'янських народів“.

26 грудня 1931 р. в Подєбрадах відбувся з'їзд представників українських сокільських товариств із Аргентини, Великого Бечкерека, Ржевниці, Праги, Пардубиць, Ліберець та Брно. Було створено Союз українського сокільства за кордоном, обрано управу та голову – Василя Проходу. Під його орудою наша команда виступила 1932 року на всесокільському зібранні, присвяченому 100-літтю від дня народження Мирослава Тирша.

Про діяльність українського сокільства кубанець написав статтю, яку опублікував львівський часопис „Діло“, а пізніше – „Канадійський Фармер“. Видав Василь (літографічним способом) і свою брошуру про початок діяльності „Українського сокола“. Редагував він також часопис „Український сокіл“ і видання Українського аграрного товариства „Село“.

3 жовтня 1929 р. у Василя Проходи народився син, якого назвали на честь онука Софії Русової – Романом. Ця радісна подія сталася у Празі. Першим привітав молодих батьків сірожупанник Микола Букшований. Даруючи квіти, він сказав Марії, що жінка – найкраща тоді, коли народжує дитину...

Син ріс переважно з мамою, бо Василь весь поринув у наукову та громадську роботу. До всіх своїх обов'язків він ще став членом-співробітником Української вільної академії наук, членом Українського історичного товариства та Спільки українських лісівників. Тим часом робота в Подєбрадах добігла кінця – настрої в академії був ліквідаційний. Чеський уряд щороку скорочував фінансування. Чимало випускників та викладачів уже роз'їхалися по світах. У 1931–1932 академічному році залишився останній, четвертий, курс студентів. Наступного року вони мали скласти останні іспити.

На початку грудня 1932 року, отримавши останню заробітну платню в УГА, Василь розпрощався зі своєю альма-матер і виїхав із Подєбрад, де, за власним визнанням, провів десять найкращих років свого життя (якщо не вважати дитинства на Кубані). Прохода був переконаний, що господарська академія свою „позитивну історичну ролю у вільному розвитку української національної культури виконала... та буде згадана за це незлим тихим словом у майбутньому“. Поділяв цю думку і Євген Маланюк, який назвав подєбрадську академію „Національною Політехнікою“. „Не можна недооцінювати того факту, – говорив він, – що складні високошкільні дисципліни вперше викладалися і вчилися рідною мовою... в той спосіб незмірно збагачувалася і бездержавна мова, і бездержавна національна психіка... Подєбрадська академія була перш за все лабораторією, де культивувався тип новітнього українця... Це було чудове видовище – спостерігати, як з людського матеріалу,

часом ще досить сирого... щомісяця, щодня, щогодини... вирізьблювалася, виформувалася й вишліфовувалась особистість, особистість повновартісна і національно конструктивна". Ці слова цілком можна віднести і до Василя Прохода, адже саме в Подєбрадах остаточно сформувалася його „повновартісна і національно конструктивна“ особистість.

Після ліквідації господарської академії, Прохода влаштувався інженером на будівництві битих шляхів у Чехословаччині, а пізніше – в Німеччині.

Друга світова

У роки війни Василь Прохода працював у німецьких будівельних компаніях. Керівництво було задоволене українським інженером, відтак суттєво зріс його заробіток. Тепер він отримував 400 марок на місяць, тобто 4000 крон, – більше, як свого часу професори УГА. Але постійні перевантаження і переохолодження спровокували загострення виразкової хвороби, і Василь потрапив до німецького шпиталю. Попри кваліфіковане лікування, стан його не покращився. 29 серпня 1944 р. він мусив залишити працю. В характеристиці на Прохода керівник компанії зазначав: „Ми знали його як здібного, передбачливого і старанного пана. Завдяки своєму відвертому характеру він незабаром завоював до себе довіру керівництва підприємства, своїх колег і своєї свити. Доручену йому роботу виконував так, що ми були задоволені... Ми без бажання дивилися на його відставку „.

Із тривогою стежив Прохода за інформаціями про швидке наближення советських військ. 17 січня 1945 р. червоні взяли Варшаву, 19-го – Лодзь і Краків, а 29 січня – самого Василя.

Допитував його оперуповноважений 2-го відділу контррозвідки СМЕРШ 8-ї гвардійської армії старший лейтенант Шведов. „Був то типовий жид інтелегентного вигляду“. Напускаючи туман доброзичливості, він випитав усе, що хотів. А затриманий... сприяв йому, бо був нездатний на хитрощі та крутість. Тієї ночі, 30 січня 1945 р., Прохода визнав, що пішов до української армії добровольцем. Сказав, що „в частинах цієї дивізії бився проти Червоної армії до лютого 1919 року, а потім брав участь у боротьбі проти поляків“.

2 лютого було ухвалено рішення про арешт кубанця – як „активного учасника створеної німцями антирадянської українсько-націоналістичної організації „УНО“. Ось уривок з тієї постанови: „З 1922 р. і до останнього часу [В. Прохода] перебував у білоеміграції в Чехословаччині, де був у білоемігрантських товариствах „Сокіл“, „Бувших воїнів Армії „УНР“, що проживають у Чехословаччині“.

Потяглися сірі й безрадісні дні неволі. Але в'язень думав не стільки про свою сумну долю, як про родину: чи жива вона, чи є що їсти? Турбота про сина і дружину відвертала думки від особистого нещастя.

Нового слідчого – капітана Мордвінова – зацікавило, як кубанець став свідомим українцем. Прохода відповів: „У мене українство пробудилося в любові до української пісні, музики, поезії, літератури, мистецтва, до милозвучної української мови, до яких переважна більшість росіян ставилася з погордою як до чогось нижчого, хохлацького. Їхній шовінізм спонукав мене стати зі зброєю на оборону українського національного імені, якого вони не визнавали... вважаючи його контрреволюційним“.

– От бачите, куди попали ви за своє просвітництво, – докинув прокурор-українець, присутній під час того допиту...

12 лютого СМЕРШ висунув кубанцеві звинувачення за статтею 58-2 УСССР. У ньому зазначалося, що В. Прохода вже 1915 року став „активним українським націоналістом“. Арештований звинувачувався „в активній контрреволюційній націоналістичній діяльності, скерованій на відділення від Советського Союзу України“. Це були найтяжчі звинувачення. Ось до чого призводить щиросердечність у стосунках з ворогом...

Звинувачення ґрунтувалось винятково на визнанні самого Проходи. Жодного свідчення проти нього інших людей у справі не було. Кубанець визнав себе винним у тому, що 1915 року, „примкнув к українському націоналістическому движению, в период с 1918 р. по 1920 р. состоял на командных должностях первоначально в войсках гетмана Скоропадского, а затем Петлюры“, а також брав безпосередню участь у боях проти частин Красної армії. Визнав, але прощення чи вибачення не просив і не каюся.

Допити продовжувалися – нові слідчі знову змушували сповідатися спочатку. І він вкотре оповідав історію свого життя, згадував те, про що не варто згадувати.

Важко зрозуміти, навіщо Василь розкривав деталі свого перебування в австрійському полоні у 1915–1918 роках. Чи не все, що він говорив, смершівці – і „добрі“, і злі – використали проти нього. Навіть завдання гуртка членів „малоросійської бібліотеки“, членом якого Василь Прохода став у терезинському таборі, слідчі інтерпретували як виховання полонених „в українському націоналістичному дусі шляхом читання української націоналістичної літератури та газет“. А заснований за участю Проходи драматичний гурток, що ставив п'єси українських класиків, виявляється, проповідував „українські націоналістичні п'єси“.

А нащо було говорити, що батько орендував 30 десятин степу? Це призвело до того, що у графі „Соціальне походження“ слідчий зазначив, що Прохода походить „із крупної куркульської родини“. Хоч батько Василя власної землі на Кубані взагалі не мав. Але противник загребущої Москви мусив походити із заможної родини: така була московська „правда“.

Чесність – добра риса, та не у спілкуванні з ворогом. Навіть великий життєвий досвід не допоміг Проході. За його плечима були Перша світова, полон, війна проти Росії в 1918–1920-х роках, поранення, еміграція, громадська і публіцистична діяльність... Але досвід не допоміг – він узяв і посадив себе на 10 років. Усе вирішила вроджена чесність. Негативну роль відіграла й депресія, викликана війною, виснаженням, розлукою з родиною, доля якої залишалася невідомою. Василя Проходу „репатріювали“ до ССРСР, громадянином якого він ніколи не був.

Після допиту 2 березня слідство нарешті завершило. Кубанця звинуватили за ст. 58, п. 4. Та раптом слідчий знайшов брошуру Проходи „Симон Петлюра – вождь українського війська“. Прочитавши її, він додав авторові ще й п. 11 тієї ж статті. Людина, засуджена за цим пунктом, не мала шансів на амністію. Не можна було до неї застосувати і якесь полегшення під час відбування покарання. Ось яку вагу має щире українське слово!

Василь потрапив у скрутну ситуацію – кримінальники позабирали в нього всі більш-менш цінні речі, одяг, шматок сала, а місце визначили біля параші.

„З того часу почалися мої переживання на дні життя серед озвірілих примітивів, що ворухились, як гади у своєму кублі, загризаючи кожного, хто не був їхньої породи, – писав кубанець. – Наступного дня, коли принесли їжу, вони зжерли все, не залишили навіть шматка хліба... Конвоїри були справжні звірі...“.

Невдовзі Василь потрапив до в'язниці м. Берестя (Бреста). Його кинули до політичних в'язнів Берестейського району. Були це переважно українці, дехто з них воював в УПА. „У цій камері я відчув себе ніби в хаті серед рідних людей“, – зізнався Василь. Староста камери, звернувши увагу на виснаженість Прохода, дав йому шматок хліба і трохи сала. „В щирій розмові з учителем-українцем та іншими час проходив непомітно“. Але щастя минуло швидко. Знову пролунав до болю знайомий крик: „Сабірайся з вещами“.

І столипінський вагон потягнув Василя до Москви. В переділлі, розрахованому на шестеро осіб, перебувало близько півтора десятка в'язнів. „У відділі панувала постійна темнота, бо заготоване вікно було щільно забите дошками... – ділився споминами Прохода. – Мною опанував стан якогось отупіння. Я не реагував ані на безчинства блатних з їхніми паскудними розмовами та огидними перегукуваннями з дозорцями-конвоїрами, ані на брутальну грубість останніх... Я не відчував ані морального, ані фізичного болю“.

У Москві кримінальних кинули до тюрми. А політичних, в тому числі й Василя, столиця не схотіла прийняти, бо вони вважалися „подслідственними“. Їх знову повезли на вокзал. У „воронку“ Прохода потрапив у кишлю неповнолітніх злочинців. „Більшої мерзоти мені не доводилося бачити, – згадував він. – Ці озлоблені звірята втратили будь-яку пошану до людини та почуття віри, надії й любови. Вони з недовір'ям і ненавистю ставились до дорослих і, чим лише було можливо, дошкуляли їм... Ці дітлахи розмовляли на блатному жаргоні, лаялись найогиднішими словами, гризлились між собою, гавкали на дозорців і накидалися на політичних в'язнів, вважаючи їх фашистами...“.

У відділі столипінського вагона юні звірі зайняли горішні полиці. Грали в карти, курили, а якщо охоронець не випускав їх до туалету, коли вони хотіли, опорожнювалися просто на в'язнів, що сиділи внизу. На протести людей „пацани“ відповідали „глузливими репліками з найпохабнішими виразами. На матюки дозорців вони не звертали уваги, а вдарити дорослому малому вважалося проступком“. У такому пеклі пробув Прохода майже тиждень.

Нарешті Василя викликали „с вещами“... 2 травня його висадили на товарній станції у Києві і разом з іншими повели провулками до „діда Лук'яна“. Тут він пізнав, що таке „нульовки“. Ці камери розташувалися в підвалі Лук'янівської в'язниці. Вони були малі та вогкі. В них нерідко з'являлися щури. До політичних у „нульовки“, як правило, запускали на розправу вуркаганів. Принизивши і пограбувавши „фашистів“, вурки поверталися до своїх камер. Так сталося і того разу...

Вранці Проходу перевели до столипінського корпусу, побудованого після революції 1905 року для противників царизму. В камері, де каралося близько сотні осіб, Василь знайшов рідних людей – священника УАПЦ та українських учителів. Кубанець відчув щире моральне підтримку. У Лук'янівській тюрмі він познайомився із професором Краківської гірничої академії Іваном Феценком-Чопівським та генералом Володимиром Сінклером – одним

із найвидатніших генштабів російської та української армій. Фещенко-Чопівський і Сінклер були не так обідрані, як Василь Прохода, бо до Лук'янівської в'язниці потрапили прямо з Катовіц, уникнувши „спілкування“ із блатним елементом.

„У генерала Сінклера було слабке серце, – згадував Василь Прохода. – Мені довелося лежати на підлозі поряд з ним. Він часто скаржився на болі в серці, сумно висловлюючи свої думки: „Не витримаю я на старості літ цих тюремних тортур... Мабуть, скоро помру... А так не хочеться здохнути, як пес, у цій проклятій тюрмі“.

Генерал Сінклер помер на руках у Василя Проходи...

Багатьох друзів і знайомих зустрів кубанець у Лук'янівці. Були тут професори Максим Славінський, Валентин Садовський, Микола Добриловський, лектор УГА Осип Безпалко, доктори Микола Галаган і Борис Сухоручко-Хословський, інженери Володимир Хилецький та Микола Сіпко. З ними Василь зустрівся у камері для слабосильних, а у в'язничній лікарні – з греко-католицьким єпископом Кир Григорієм Хомишиним. З ліжка священник уже не вставав і невдовзі, наприкінці вересня, відійшов у кращі світи. Перед самою смертю вурки пограбували його, лаючи матірню Богородицю.

6 вересня 1945 р. слідство нарешті завершило. Старший слідчий УПБ НКВД УССР Арістов пред'явив звинувачення В. Х. Проході. „Являясь с 1915 г. активным украинским националистом... – глубокодумно водив пером лейтенант, – неоднократно участвовал в боях против частей Красной армии... Находясь в эмиграции, не прекращал свою контрреволюционную националистическую борьбу в демократических национальных формированиях, направленную на отторжение Украины от Советского Союза“. Крім іншого, пильний Арістов знайшов, що Василь Прохода проводив роботу, „направленную на отторжение Украины от СССР и создание на ее территории государства фашистского типа“.

Досі кубанець підписував у протоколах правду, тепер, збайдужілий від виснаження, підписував, не читаючи. Про помилування не просив – лейтенант Арістов казенною мовою зазначав, що Прохода „никаких ходатайств перед следствием не возбуждает“. 17 вересня в „обвинительном заключении по делу № 1665“ лейтенант Арістов запропонував засудити Василя Проходу на 10 років виправно-трудових таборів.

Відмучившись півтора року в Лук'янівській в'язниці, бранець пішов на етап. І знову зазнав тяжких моральних та фізичних страждань – і від конвоїрів, і від вуркаганів.

Перші рядки „Думок про Правду“

У середині вересня 1946 р. „заклученный“ Прохода прибув на товарну станцію Таллінн. В'язні мали відбудовувати тут машинобудівний завод. Довідавшись, що Прохода має фах інженера, начальник планово-виробничої частини призначив його бригадиром залізничної бригади. „Моє надто добросовісне виконання обов'язків бригадира та спокійне, справедливе, без грубоців і лайки ставлення до всіх, – згадував кубанець, – без огляду на те, що мене вважали фашистом, привернуло до мене симпатії вуркаганів, і вони стояли за мене стіною. А особливо зросла їхня повага до мене, коли у другій

і третій декадах вони почали діставати збільшені пайки хліба, а згодом навіть порції м'яса за добрий викон на мерзлій землі“.

У творі повсюдно висіли цинічні московські плакати на зразок: „Согретье любовью нашего вождя Иосифа Виссарионовича Сталина, мы с воодушевлением выполним данное нам задание“. Василь, попри небезпеку, вголос висміював заклики і гасла й обурювався брехливістю советського „гуманізму“ та „сталінською любов'ю“.

Час од часу кубанець записував тези задуманого „твору про Правду, головно про духовні властивості людини, з якими вона зможе ту Правду відчувати і пізнати“. У Проходи була „безмежна віра в перемогу Правди, заради якої варто перетерпіти все на самому дні життя, духовно не впасти нижче, ба навпаки – піднести“.

Він допомагав писати заяви товаришам по нещастю. 12 травня 1947 р. подав клопотання до Президії Верховної Ради РСР, в якому просив скасувати постанову „Особого совещания“ НКВД як несправедливу. Але хіба цією категорією мислили „московські брати“? Хіба правдою вони жили? У катівні розраховувати на неупередженість годі. Відповідь була невтішною. По-іншому і не могло бути.

І все ж Василь продовжував жити вірою у правду та справедливість. Ну що з того, що вони були порожнім звуком для московських катів? Все одно правда кривду переважить...

Василь спостерігав за табірним життям, насамперед за поведінкою земляків. „У більшості галицької інтелігенції бракувало духовної витривалості, – ділився він спостереженнями у „Записках Непокірливого“. – Багатьом не вистачило сили волі побороти в собі почуття голоду“. Звернув увагу Василь і на те, що галицькій інтелігенції „чужою була психологія наддніпрянців. І вона, вважаючи себе вищою, залишалась самотною... Наддніпряньська інтелігенція виявляла більшу витривалість, морально не падала“. Найстійкішими і солідарними виявилися селяни з Наддніпрянщини та Наддністрянщини.

Прохода міг влаштуватися на якусь „інтелігентну“ роботу, наприклад сортувальника, вибитись нагору, домогтися кращого харчування. Але він не збирався робити кар'єру в системі окупанта. „Був я скромним і ніколи не пхався наперед, – писав він. – Мої думки були далекі від реального табірною життя... Якби я, маючи значно більші від інших знання та здібності, виявив більше настирливості та ініціативи в організації та здійсненні праць із відбудови заводу, пристосувавшись до системи „ударництва“, імпровізації, недобросовісності та оковамилювання, я напевно зайняв би щонайменше посаду виконроба, а то й начальника дільниці, був би розконвойований, цебто вільно рухався, мав би матеріальні вигоди, став би „радянською людиною“ і, звісно, не потрапив би перегодом до Заполяр'я...“. Та для Проходи важливо було „берегти рівновагу духу“, залишитися вірним своїм моральним принципам, а для цього було краще триматися подалі від „генеральної лінії“ начальства.

„Я вже освоївся з думкою, що свій строк відбуду та ще поживу на волі. При цьому мріяв, що мені пощастить десь в яру біля Дніпра розвести садок, поставити хатину і написати книгу про Правду. Думка про написання такого твору стала метою мого життя. Заради цієї цілі варто виявляти витривалість, не втрачати надії та зберегти творчий оптимізм, витримавши тягар на самому його дні“.

На Воркуту

Одного теплого квітневого дня 1948 року до майстерні зайшов дозорець і гукнув:

– Прохода, сабірайся немедленно, паєдеш на родіну.

Василь здивувався і страшенно зрадив. У санітарній частині він довідався про наказ відправити всіх чужинців до Ленінграда, а вже звідти – в їхні країни. У таллінському таборі виявилось семеро громадян інших держав – три поляки, австрієць, угорець, росіянин з Болгарії та Прохода, громадянин Чехословаччини. До обіду всі пройшли санітарну обробку, сьак-так помилися, постриглися і погодилися.

Отримавши на два дні сухий пайок, сіли до вантажівки. Наступного дня Василь уже був у „Крестах“ у Ленінграді. Тут він пробув вісім тижнів, кожного дня очікуючи репатріації. Товаришами по нещастю виявилася естонська інтелігенція.

І ось настав „той“ день. Грюкнули двері, і до камери зайшов лейтенант з охоронцем та зачитав список в'язнів, яким наказано готуватися до етапу. Василя здивувало, що разом з ним поїдуть й естонці. Невже їх теж відправлять до Чехословаччини? Лише вранці він збагнув, що столипінський вагон везе бранців не на захід, а на схід...

До столиці ГУЛАГу етап прибув на початку червня 1948 року. „Було 12 годин ночі, – пригадував Василь, – а сонце знаходилося ще над південним обрієм. На моє запитання, коли тут сідає сонце, мені відповіли, що воно впродовж двох місяців не заходитиме зовсім. Почалось заполярне літо. На решту 10 місяців припадає зима з двома місяцями постійної ночі“.

Під час медичного огляду лікар визнав Проходу дистрофіком і наказав покласти до стаціонару. Тут Василь в одному санітарові розгледів підхорунжого Сірої дивізії. Це була щаслива зустріч. Упізнавши Проходу, підхорунжий зрадив йому, наче рідному братові. Він усе зробив, щоб товариш став на ноги: давав йому подвійну порцію баланди, приносив кістки з м'ясом, доставав додаткові пайки хліба і сухарів... „На жаль, – згадував Василь Прохода, – я тепер не можу пригадати точно прізвища цієї надзвичайно милої людини; здається, називався він Нагорнянський“.

Лікар також був українцем. Протримавши Василя два тижні в лікарні пересильного табору, він допоміг помістити його (як дистрофіка) в більший стаціонар на березі річки Воркути. „Дух у мене був сильний, з вірою у перемогу, – писав Прохода, – а от від слабкого тіла zostалися кістяк і шкіра. Вжив я щось біля 50 кілограмів“.

У стаціонарі ПХ (посиленого харчування) керували українець Лисецький та лікар-литовець, які всіляко допомагали Проході, кололи аскорбінову кислоту (проти цинги), давали риб'ячий жир та, головне, протримали його там 10 тижнів. За цей час Василь набув майже 30 кілограмів „заполярного м'яса“, позбувшись нарешті дистрофії. Це призвело до того, що „начальник санітарної частини, москаль, напосівся, щоб виписати мене як здорового на роботу“, – писав Прохода.

У комендантському ВТП завідувач кухні запропонував Проході чудову (як на табірні умови) посаду: контролера на кухні – мрію багатьох в'язнів. Обов'язки контролера неважкі: слідкувати за правильним одержанням

продуктів, видачею готової продукції і взагалі за тим, щоб не крали. „Для такої ролі треба самому бути пролазою, – писав пізніше кубанець, – що знає всі злодійські звички.... Бути постійно в теплому помешканні та мати добру страву спокуювало мене, але я одверто заявив завідувачеві, що на таку роль не надаюсь“.

Чесність Прохода виявив навіть тоді, коли мова йшла про фізичне виживання. По правді живи, по правді й умреш, вважав він.

Розплата за віру у справедливість не забарилась: його зарахували до залізничної бригади – на роботи з лопатою на відкритому повітрі при 20-градусному морозі. Першого ж дня він обморозив пальці. Та лікар-єврей звільнення не дав. Навіть не подивився на його руки, чим глибоко образив вояка. Прохода змушений був три тижні працювати з обмороженими пальцями. Вся бригада обурювалася, згадував він, чому „мене – старого і кволого – виганяють на роботу, і дивувались, чому я не прошу призначення лікарської комісії для звільнення мене від тяжкої фізичної праці. Але йти і просити того попихача з амбулаторії я не хотів“.

Та найгіршим стала відсутність у переповненому бараці вільних нар. І немолодий уже чоловік, виснажений, мусив спати на короткій дошці, яку клав на кінці нар двох блатняків, котрі обкидали його вуркаганською лайкою. Нарешті пожалкував кубанець, що не пристав на пропозицію завідувача кухні...

У квітні 1949 р. Проходу перевели в Північний район Воркутинського вугільного басейну до режимного табору №3 „Речлаг“, тобто ще далі на північ. Його номером став ІЕ-375...

Коли Василь влаштувався писарем у санітарну частину, з'явилася можливість ознайомитися з анкетними даними в'язнів, вивчити національний, соціальний і віковий склад бранців, довідатися, за що їх було засуджено. Виявилось, що в таборі українців більше половини. Естонці, латиші і литовці разом становили 30%, решта – білоруси, поляки, росіяни, євреї та інші.

Національно свідомої української інтелігенції у таборі було мало. „Значно більшою національною свідомістю відзначалися прибалтійці та поляки, які між собою розмовляли своїми рідними мовами“. І все ж „сіра, головно селянська, маса була свідомо своєї національної окремішності від москалів і горнулась до української інтелігенції для моральної підтримки у спротиві намаганню зробити з них „радянських людей“.

У таборі існував підпільний український гурток на чолі з лікарем-хірургом Конським, який задля конспірації спілкувався російською, бо всі, хто розмовляв українською мовою, потрапляли під підозру. Представники гуртка не раз нав'язували з Проходом розмови, але він не дуже відгукувався, оскільки вважав, що в СРСР „справа розвідки поставлена так геніально, що всяка таємничість рано чи пізно стає явною для НКВС“. Лише Володимиру Корецькому з Макіївки Прохода розповідав правдиву історію Визвольних змагань 1917–1920-х років. З іншими українцями близьких стосунків, як правило, уникав. Довіряв Прохода і колишньому капітану советської армії Миколі Морданю, який, „як і Корецький, вважав, що українці мають вживати більшовицьку тактику щодо москалів у змаганнях за свою національну незалежність“.

Сабантуй

Ще з часів Першої світової війни Прохода носив образок благословення своєї матері. Якось під час обшуку оперуповноважений Богомоллов угледів цей оберіг і люто заволав:

– Што, в Бога веріш? Грехі свої замалюєш? – і став нервово гортати записник, у якому Василь фіксував дати своїх поневірянь по тюрмах і таборах.

На одному листочку катюга побачив намальовану хатку.

– А ето што за запискі? – закричав Богомоллов. – Может, надеєшься асвабадіцца і домік себе пастроїть над Днепром?

Опер пошматував записник, „а малий образок на кипарисовій дощечці поламав і все те кинув під місток водостічного рову“. Василь стояв приголомшений. Втрата маминого оберегу стала сильним ударом...

До віруючих „соввласть“ ставилася винятково люто – вірити можна було тільки в Москву, комуністичну партію та її вождя Сталіна. „Соввласть“ не тільки не визнавала релігійних свят, а й найбільше дошкуляла якраз у ці дні. На Різдво, Великдень і Рамазан табірне начальство вимагало „якнайбільшого викону роботи“.

Першими не витримали мусульмани. Вони підмовили християн табору № 3 „Речлага“ не виходити на роботу у свято Рамазан, пообіцявши, що підтримають тих на Різдво та Великдень. Особісти були безсили проти згуртованості в'язнів. Але, коли єдності бракувало, кати від люті шаленіли. Особливо закарбувалися в пам'яті опер Богомоллов, колишній офіцер Мальков та начальник режиму, якого в'язні прозвали Крисіним за його шурячий писок. Вони карали в'язнів за найменшу провину.

Але сконав Сталін, ліквідували Берію, й опери розгубилися. Не знаючи, яка на них самих чекає доля, вони поводитися вже не так осатаніло. В'язні одразу помітили невпевненість ворога й почали поводитися сміливіше, часом і з викликом. А коли і бранці дізналися, що Сталін і Берія віддали дияволу душі, то на radoщах оголосили сабантуй (святкування-відпочинок), відмовившись виходити на роботу та вимагаючи скасування табірної режиму, перегляду їхніх судових справ, звільнення несправедливо засуджених і тих, хто перебував в ув'язненні без вироку суду, або скорочення безглуздо високих термінів за малі провини. „Лише після задоволення цих вимог в'язні погоджувалися продовжувати працю – за належну грошову винагороду до остаточного звільнення з табору“.

Ідея сабантую прийшла з карагандинських таборів... Одного ранку в'язні побачили на дверях їдальні та бараків оголошення невідомої ініціативної групи із закликком не виходити на роботу – до приїзду з Москви представника уряду. І люди відгукнулися. Над їдальнею з'явився червоний прапор – в'язні, як видно, продовжували вірити в „ідеали революції“ і „справедливість советської влади“. Такі ж прапори піднялися і над сусідніми таборами.

До протесту приєдналися всі режимні табори з політичними в'язнями Північного району Воркути. „Погода була тепла, гарна, сонце почало припікати, а тому шахтарі роздяглися і у штанцях із приємністю вигрівалися під сонячним промінням. Запанував мирний настрій без якихось промов і суперечок“. Хіба глузували з Малькова, якого послав начальник режиму навести порядок. Дозорці не наважувалися входити до зони табору. В'язні не дозволи-

ли начальнику господарчої частини Лісовському вивезти продукти, тому кухня та їдальня працювали.

Був серпень 1953 року. Нарешті з Москви приїхав генерал-лейтенант Масленников, заступник міністра внутрішніх справ ССРСР. Він випромінював саму доброзичливість. Сказав, що приїхав вислухати претензії і скарги, щоб розібратись у причинах страйку. Але ніхто не хотів виступати першим – щоб не бути покараним.

– Так што же ето?! Визивалі мене для переговорів, а гаваріть не хатіте?

За мить греблю остраху прорвало. Одразу заговорило кілька десятків людей... Щоб заспокоїти в'язнів, генерал пообіцяв усунути начальника режиму, відкликати оперуповноваженого Богомолова та зняти з вікон ґрати. Після цього наказав вийти на роботу. Але сабантуй тривав.

Усе вирішили трагічні події у сусідньому таборі шахти ч. 30, де було розстріляно понад 200 в'язнів і стільки ж поранено. Наступного дня начальник табору, де перебував Василь Прохода, Шевченко (до нього в'язні ставилися з повагою) викликав усіх на спортивний майданчик. Привітавшись, звернувся українською мовою:

– Так що, хлопці, відпочили вже? Чули, що сталось на 30-й шахті? Я не буду вживати проти вас збройної сили, але прошу вийти на роботу...

– Якщо просите по-людськи, то згода. Вийдемо! – була загальна відповідь.

Отак закінчився сабантуй.

„Начальника режиму Крисіна та опера Богомолова не стало. Але всіх, хто одверто висловився перед Масленниковим, викликали на етап“. Та головних ініціаторів і керівників сабантую спочатку виявити не вдалося.

Сабантуй мав ще один наслідок: у Воркуті почав засідати „народний суд“, який взявся розглядати скарги в'язнів. Декого він реабілітував, комусь скоротив термін, а когось розконвоював. Було скасовано режимні обмеження в таборі та збудовано дім побачень для рідних, які могли провести тепер зі своїми близькими три дні. Почалася епоха „московського лібералізму“.

Спецпоселення

У таборі стало спокійніше. Тепер за окрему плату можна було істотно поліпшити власний раціон. До того ж хліба кожний міг брати, скільки хоче, – пайки втратили своє значення. Важливо, що з табору вивезли всіх блатних. Начальство наказало зірвати чи замазати літери та цифри на одязі в'язнів. „Перше садовили до карцеру за нечітко намальоване число, а тепер навпаки – за те, що на куртці та штанях це число не було замазане“. Слово „каторжанин“ начальство заборонило вживати. На перевірках бранці називали вже не цифру, а своє ім'я та по батькові. Якщо в'язень продовжував оголошувати цифру, міг потрапити до карцеру.

Оскільки після завершення терміну покарання їхати, куди заманеться було не вільно, Прохода заздалегідь подав начальникові табору прохання, щоб йому по виходу з табору дозволили жити в Казахстані. Чому Казахстан? Бо там українці, попри твердження советської статистики, становили „національну більшість“.

7 вересня 1954 р. кубанець вийшов „на волю“. Але звільнення виявилось безрадісним: колишнього в'язня міцно тримала на ланцюгу спецкомендатура,

до того ж у таборі кубанець мав легку роботу, ліжко та непогане харчування, а „на волі“ все це треба ще здобути. „Як безпритульний пес, вигнаний із буди, опинився я в тундрі в дощову темну ніч“, – писав він.

Спати довелося на чужих ліжках у гуртожитках. Хоч до табору повертайся, але для цього треба заслужити новий термін. Виручив вояк УПА Федір Адамович Мирончук з Межиріччя, що на Волині. Він мав кімнатку в одному робітничому присілку. Тут і прожив Василь перші два місяці своєї „волі“. Спали на одному ліжку.

Оскільки Прохода заробив у таборах 3300 рублів, то не спішив влаштуватися на роботу – жити було на що. Основним заняттям стало написання клопотань у Москву із проханням зняти судимість і дозволити виїхати чи то в Україну до рідних, чи у Чехословаччину. Він писав до Головної військової прокуратури, Міністерства внутрішніх справ, Президії Верховної Ради. А 23 вересня звернувся до посольства Чехословаччини в Москві із проханням видати йому паспорт громадянина ЧСР. Працівники посольства, своєю чергою, просили надіслати документ, який би підтверджував, що Василь Прохода є громадянином ЧСР. А він такої довідки не мав.

18 листопада 1954 р. кубанець вкотре написав листа Головному військовому прокурору ССРСР. „Прошу розглянути його як прохання людини, яка потрапила у бурхливому революційному морі 1917–20 рр. на хвилі, що винесли її на протилежний берег“. „Слідчі мали на меті за всяку ціну зробити мене злочинцем і англо-американським шпигуном, – апелював до черствого московського серця кубанський українець. – Жодного слова на мою користь не було записано на основі одного й того ж аргументу: „А чому німці Вас не розстріляли?“.

Єдиним наслідком цих звернень став дозвіл переселитися до столиці Комі РСР м. Ухти, що лежала за 1000 км на південь від Воркути.

Сім листів написав Василь Прохода до Головної військової прокуратури, три до Президії Верховної Ради ССРСР, три до МВД ССРСР. У листі до Військової прокуратури 17 грудня 1955 р. кубанець зазначав: „Регулярна Армія УНР і особливо дивізія сірожупанників, в котрій я був, складалась із національних романтиків... Вони боролись не за себе особисто... оскільки більшість була переконана, що боротьба буде програна. Вони боролись за національне ім'я рідної землі – за майбутню Україну, за національну гідність свого народу... Я беру на себе відповідальність і за цей колектив“.

Більшість з листів лишилася без відповіді. І все ж „соввласть“ наважилася відпустити „петлюрівця Проходу“ до Чехословаччини, може, тому, що повністю контролювала внутрішнє життя в цій країні.

Повернення в Чехословаччину

Новий рік Василь Прохода зустрів у збірному осередку репатріантів у Свердловську. 4 січня 1956 р. формальності з виїздом до ЧСР було поладжено. Оскільки прямих доріг на Захід не було, довелося їхати через Москву...

У ніч, коли мали проїхати станцію Крути, підполковник не спав, „бо ще раз хотів побачити те місце, на якому почалась трагічна для нас збройна боротьба за свободу України“. Ось і вони, Крути. „Перед невеликим будинком

вокзалу, – розмірковував Василь, – досить вільного місця, де можна буде поставити пам'ятник героям Крутів – юнакам-ідеалістам, які віддали своє життя за волю України“.

Київ проїхали на світанку. Прохода весь час стояв біля вікна. Сумні спогади про перебування в Лук'янівській в'язниці нахлинули на нього... Незчувся старий вояк, як потяг підійшов до Бердичева, за який бився у березні 1919 року. І згадалося...

Он між тими залізничними коліями на Житомир і Козятин зайняли оборону „сірі“. А десь звідти, від житомирської залізниці, гатила батарея Залізничної дивізії. Згадав, як за лінією відступаючих більшовиків почувлися постріли – і червоні знову кинулися в атаку. Невдовзі все повторилося: сірожупаники відбили атаку, а за лінією фронту вдруге знялася стрілянина. І знову гаряча хвиля покотилася на станцію – то кримінальні злочинці з полку Чорних чортів ім. Льва Троцького „підганяли“ тарашанців до бою проти своїх братів...

Старий підполковник усе стояв біля вікна. Внутрішній погляд, як прожектор, вихоплював із туману минулого дорогі образи друзів і коханих. Картини минулого змінювались одна за одною. Ось Варя Стрільців з Новоандріївки, яка 17 років вірно чекала його. Поруч – її молодша сестра Олеся, також заохана в нього. Василеві до болю було жаль дівчат. Він не раз радив Варі вийти за когось – адже до неї багато хто підбивав клинці. Але дівчина була категоричною – нікого іншого вона не хоче і чекатиме тільки на нього. А він не просив цього. І не обіцяв повернутися.

Не забув Василь і Поліну Ярошенківну, про інтимну дружбу з якою знав „весь Оріхів“, в тому числі й сестри Стрільціви, які безмежно страждали від цього.

Лише коли Омелько Прохода сказав, що Василь у Чехословаччині одружився, Варя погодилася вийти за Миколу Чаричанського, який чекав на її згоду всі оті сімнадцять літ.

Не раз ввижався Василеві й милий усміх телеграфістки Валі з Коростеня-Подільського. Хоч і не поєдналися два серця, але спогад про Валю зігрівав серце в тяжкі хвилини сибірського заслання і смертельної хвороби...

Виявила чуйність до Василя і лікарка шпиталю у Рожищах. Вона була жидівкою, але це не стало на перешкоді взаємній симпатії і щасливій травневій ночі, проведеній разом. А наступного вечора Василь уже обнімав Оленку, доньку українського поляка – доктора того ж шпиталю, чим завдав неймовірного болю доброзичливій лікарці, яка готова була з Василем пов'язати долю.

Останньою ж квіткою на українській землі стала Оля Хаджі з Могилева – прекрасна білявка із блакитними очима. Кохання до неї мало вимушено платонічний характер, бо поруч весь час перебувала мама. Навіть уночі...

Згадав Василь Хомович і штундиста з України, з яким сидів у Воркуті. Той „фанатично вірив, що Москва – „блудниця на семи пагорбах“ буде зруйнована, сліду від неї не залишиться...“.

Скільки таких спогадів промайнуло перед Василем Проходом! Здавалося, все ожило знову!..

У Чопі відбулася радісна зустріч із племінницею Олеся (Олександрю), яку ще з Козятини повідомив телеграмою, що повертається в Чехословаччину. Останній раз вони бачились у Німеччині під час Другої світової війни.

Рідні люди пробули разом цілу добу. „Була це єдина близька душа, яку я по 11 роках розлуки вперше стрів, як рідну дочку“, – оповідав Василь Прохода.

Словацькі прикордонники зустріли колишніх бранців непривітно. Їх відвезли до м. Кошице, де помістили у в'язничних камерах. І все ж бували у бувальцях люди відчули себе тут, як у готелі, – адже в камерах було чисто і тепло, на нарах лежали високі матраци, застелені чистими простирадлами та байковими ковдрами, зі справжніми подушками. До того ж камери не зачинялися, і переселенці могли вільно виходити в коридор та до вбиральні. Після довгої дороги поворотці могли помитися. Пройшли медичний огляд.

Засмакувала й вечеря. Вранці поручник держбезпеки видав кожному посвідку з фотографією – „як особисту легітимацію“, по 300 крон допомоги, гроші на залізничний квиток до місця постійного проживання, де треба було зголоситися до відповідної державної установи.

Усе ж незатишно відчув себе кубанець у Чехословаччині – країні „народної демократії“. Не так приймали його тут 1922 року. Тепер він мав ярлик „старого контрреволюціонера“. Навіть у Червоному Хресті до нього поставилися, як до ворога. Один із керівників районного відділу соціального забезпечення у Празі, комуніст, швидко розставив усі крапки над „і“: він сказав, що кара мала бути і пенсії за це в ЧСР не нарахують. А допомогу визначив лише у 190 крон на місяць.

Василеві насамперед треба було відновити паспорт, але приналежність до української нації ставила під сумнів його чеське громадянство. Однак Прохода – чоловік наполегливий. В архіві колишнього земського уряду в Празі він відшукав декрет Міністерства внутрішніх справ про надання йому громадянства. На підставі цього й отримав легітимацію. Тепер міг, не питаючи ні у кого дозволу, вільно пересуватися країною.

Прохода не раз звертався до Чеського Червоного Хреста із проханням допомогти розшукати родину. Але там сказали, що долями „контрреволюціонерів“ вони не цікавляться.

Майже всі дні Прохода проводив у читальні Слов'янської бібліотеки. Переглядав газети і журнали із ССРСР, журнали „Дукля“ та „Дружно вперед“ із Пряшівщини у Східній Словаччині. А ввечері йшов до гуртожитку для безпритульних на Новомлинській вулиці. Але його вже гріла радість – він установив контакт із родиною, яка жила у США.

*

1956 року з таборів до ЧСР повернулися Борис Сухоручко-Хословський, Володимир Хилецький, Д. Демчук, інженер Черницін, доктор Олександр Гайманівський, з яким Прохода зустрівся в Харківській пересильній тюрмі. І ось тепер, після стількох випробувань, – зустріч у Празі. Прохода дав йому прочитати перший варіант рукопису „На дні життя“. Гайманівський схвалив записки „як правдиво й об'єктивно написані і порадив писати далі“.

Важко збагнути, але Василь наполегливо продовжував шукати правди в Советському Союзі, у катів свого народу. Він увесь час писав до різних советських інстанцій. Старий підполковник прагнув реабілітації, зняття судимості, розраховував, що професійні московські грабіжники компенсують йому ціну забораних речей, тож у листах нагадував, що і коли у нього відібрали.

Він знову навів список відібраних після арешту 30 січня 1945 р. речей. Оцінив їх у 6910 рублів. Ой і реготали, мабуть, кагебісти, читаючи ці „вимоги“. Адже вони нікому нічого ніколи не повертали. Але Прохода продовжував писати. Московська відповідь була стандартною: „Ваше прохання про реабілітацію відхилено“.

Звертався підполковник і до Микити Хрущова. А його зятєві, головному редакторові газети „Известия“ Олексію Аджубею надіслав навіть „Відкритого листа генеральному прокуророві ССРСР“. Писав Прохода і Леоніду Брежнєву. Дива та й годі! Дитяча наївність! Яких ще жахів не пізнав Прохода в ССРСР, щоб врешті позбавитися ілюзій?

У кримінальній справі Василя Проходи знайшов я й документ, який переконливо свідчить, що московській репресивній системі не вдалося зламати українського старшину і „перевиховати“ його на зрадника України. Мова про „Постановление о прекращении надзорного производства по жалобе“ від 8 червня 1959 року. „В своих неоднократных жалобах, – писали кагебісти, – и, в частности, в своей последней жалобе от 11 апреля 1959 г., адресованной на имя т. Хрущева Н. С., Прохода не отрицает своей службы в петлюровской армии. Однако он это не считает преступлением, а, наоборот, выставляет себя и украинских националистов как революционеров, которые боролись якобы против самодержавия и Троцкого. Более того, в своих жалобах Прохода клеветает на наших историков, пишущих о разгроме национальной контрреволюции на Украине в 1917–1922 гг., заявляя, что он не позволит себе „унизить свое человеческое достоинство самооплеванием, как это делают современные украинские историки“. В своих жалобах по этому поводу он также заявляет: „Я никогда никакой контрреволюцией не занимался, зато был и есть революционер против человеческой глупости“.

Розчарування, втрати і перемоги

Прохода придбав друкарську машинку. „Писання „Думок про Правду“ та „Записок Непокірливого“ було метою мого життя, – зазначав Василь Прохода. – Я хотів залишити духовну спадщину по собі новому поколінню українців, щоб вони довідалися про ту правду, якої бракувало їх батькам у боротьбі за власний духовний розвиток“.

Паралельно Василь писав прохання і скарги до різних інстанцій – Міністерства закордонних справ Чехословаччини, всесильного ЦК Компартії ЧСРСР, міністрові Вацлаву Давидову, президентові Чехословаччини... Основний їхній зміст був такий – випустіть мене у США для воз'єднання із сім'єю, дайте можливість хоч останні роки життя побути в родинному колі. Відмови були стандартні: „Просимо ласкаво взяти це повідомлення до відома“. Вже й американці, завдяки синові Романові, дали дозвіл на в'їзд до США, а чехи не поступалися – бо Москва не давала дозволу.

Нарешті в лютому 1964 р. дозвіл було отримано.

Його кубанець домагався з літа 1956 року.

„20 квітня 1964 р., – згадував Василь Прохода, – я змушений був підписати для фінансового управління в Пряшеві зобов'язання, що на випадок переселення з ЧСРСР я передаю безоплатно чехословацькій державі все моє нерухоме майно (поземки та будови) і право на них, цінні папери, що можуть

бути у мене, не маю претензій на якусь спадщину і т. ін. 16 червня я остаточно зрікся всіх своїх прав у ЧССР і дістав урядове потвердження про звільнення мене від громадянства ЧССР“.

Але тепер у Штатах не поспішали відновлювати дозвіл, бо на рентгеновському знімку легень лікарі виявили туберкульозну каверну. Довелося чотири місяці лікуватися в санаторії. Нарешті висновки медичної комісії заспокоїли американців, а Роман Прохода сплатив вартість квитка до Сан-Дієго в Каліфорнії. „На цьому мої турботи за право дожити віку в своїй родині скінчилися. З „народною демократією“ я розлучився назавжди... 26 лютого 1965 р. я прилетів до Сан-Дієго над Тихим океаном у сонячній Каліфорнії“, – так завершується третій том спогадів „Записок Непокірливого“.

В аеропорту з нетерпінням чекала вся родина. „Нарешті літак приземлився, – згадував Роман Прохода. – Почали виходити пасажери. Ось і мій Батько – у французькому береті і з малим чемоданом у руках. Усміхнувся і на наше вітання махнув рукою – ніби вернувся після тижневої відсутності, а не після 20-літньої розлуки“.

1969 року сталася ще одна важлива подія життя кубанця – вийшов перший том „Записок Непокірливого“. „Поява цієї книжки є зворотнім пунктом в писанні і публікуванні мемуарів на чужині, – писав „подебрадець“ Левко Биковський. – Ти „зламав“ своєю об’єктивністю і правдивістю опису дотеперішній спосіб брехні, самообману й самохвальства, що заповнював сторінки того роду творів. Ти дав справжній документ для пізнання тої доби і розуміння її перебігу. Це Твоя велика заслуга“. Про це ж писав Биковський і в передмові до книги: „Не погодившись як „непокірливий“ з пануючою урядовою в ССРСР фальшивою метою „соцреалізму“, він [В. Прохода] шасливо уникнув і тенет бундючної апологетики, вельми розповсюдженої серед української еміграції. Автор простує своїм власним шляхом до своєрідно ним виробленого, освітою і життєвим досвідом, ідеалу УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВДИ. Звідсіль надзвичайна правдивість, об’єктивізм... з одночасним оптимізмом, непохитною вірою у свій нарід там – на Рідних Землях!“.

Як справжній друг Левко Юстимович викупив 10 книг і подарував по примірнику Денверській публічній бібліотеці, Слов’янській бібліотеці у Празі, кабінетові україністики у Пряшеві, Національній і університетській бібліотекам у Єрусалимі, Музеєві української культури у Свиднику та Державній бібліотеці у Пряшеві.

„Ця праця, – висловлював переконання бібліограф Биковський, – залишиться справжнім документом перипетій української одиниці впродовж кінця ХІХ і першої половини ХХ століття. На цьому прикладі лежить печать історії майже всього народу – всупереч фальшуванню її в світлі соцреалізму і нацреалізму, а так, як воно було справді в життю. Правдивість оповіді є основною заслугою Твоєї праці“.

Напередодні вічності

1971 рік зустрів Василя Проходу непривітно. „Клятий тумор“ на стегні не давав жити. Все ж Василь Хомович завершив третій том „Записок Непокірливого“ та рукопис під назвою „Думки про Правду“ (в трьох частинах). Цю працю він вважав головною справою свого життя. Радів і тому, що друга

книга „Записок Непокірливого“ з номера в номер публікувалася в „Українських вістях“ у Новому Ульмі. Чимало статей побачило світ і в інших виданнях, зокрема, у „Вістях комбатанта“, „Українському історичному“, „Наукових записках УТГУ“...

Попри лікування, стан здоров'я старого вояка невпинно погіршувався. Більшу частину часу він проводив у шпиталі. Левко Биковський бачив, що втрачає товариша. Колись, років п'ять тому, він писав Проході: „У мене так багато спільного в думках і поступуванні з Тобою, хоч у Подєбрадах ми зналися чисто формально й здалека, про що тепер жалкую, наробляючи минуле!“.

Та втрачене не наздогнати і не повернути!

Розумів це і Василь Хомович. У жовтні йому стало зовсім погано. Довелося знову лягти до шпиталю. „Коли його відвідували знайомі, – згадував син Роман, – казав, що „умирає старий козак“... 8 листопада 1971 р. Батько непомітно заснув навіки. Мама навіть не помітила, коли він перестав дихати“.

Поховали старого козака на Українському православному цвинтарі в Бавид-Бруці, у штаті Нью-Джерсі. В церкві Святого Андрія відбулася похоронна служба, на яку зібралося багато знайомих і друзів Василя Проходи з Нью-Йорка. Серед тих, хто прийшов проститися, були представники Державного центру УНР, побратими по зброї із 3-ї Залізної дивізії, товариші з Української господарчої академії.

Проспівавши „Вічну пам'ять“, поховали кубанця неподалік церкви, де спочивають видатні сини України. У посмертній згадці у журналі „Вісті комбатанта“ товариш Дм. Б. назвав Василя Проходу „визначним учасником і одним з співтворців українських збройних сил“. А Лев Биковський ще за життя писав про друга як про „заслуженого українського військового та громадського діяча і відомого публіциста“.

На вісімдесят першому році життя упокоїлася і Марія Прохода. 1980 року на їхніх могилах постав гранітний пам'ятник у вигляді Хреста Симона Петлюри, яким підполковника Василя Проходу було нагороджено 1936 року. На гранітній плиті майстер викарбував напис згідно із заповітом: „Василь Хомич Прохода, який боровся за правду і не розминувся з нею до смерті“.

Вічна пам'ять кубанському синові України, національному романтику Василеві Проході, який понад півстоліття вірою і правдою служив нашій Батьківщині!

Роман КОВАЛЬ

Думки про Правду

ДО ІСТОРІЇ ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Передмова

„Думки про Правду“ будоражили мою свідомість у час мого перебування на самому дні життя в таборах тих, що фізичною силою хотіли перебудувати тисячолітній уклад суспільного життя народів усього світу. Написати їх я зміг лише, коли звільнився з тих таборів та перебував на західному краю української землі в межах Східної Словаччини – малого слов'янського народу, свідомого власної людської й національної гідності. Але про видання їх для загального відома там не могло бути мови, бо вони суперечать своєю правдивістю теорії марксизму-ленінізму творення нового комуністичного суспільства. Ця ніби науково обґрунтована теорія, а насправді побудована на софізмі, опираючись на фізичну силу диктатури пролетаріату, вважається сучасними комуністами непомильною. Говорити ж про якусь науковість у поступованні тих, що, обдуривши всіх і вся, підступно захопили державну владу та проголосили свою диктатуру, не доводиться, бо вони з будь-якою наукою не мали нічого спільного. Що ж торкається самої науки, яка є продуктом творчої чинності людини, то й вона не є якимсь абсолютом.

Неповноцінність наукових тверджень сучасного цивілізаційного розвитку полягає в глибокій неадекватності (недостатній відповідності) обшару точних наук та дійсного світу, в якому ми живемо: народжуємось, розвиваємось, занепадаємо й умираємо. Розрив цей настільки глибокий, що в точних науках немає навіть перспектив передати велику **гармонію** життя та смерти, що є сутністю нашого світу. Не з'ясувавши цю гармонію точні науки досліджують лише процеси руху, відживання й смерти, бо залишаються непізнаними основи творчого процесу постання самого життя в надзвичайно різноманітних явищах природи в одвічності та безмежності Всесвіту. Тому-то науковість марксизму-ленінізму, до того ж у сталінській або пізніше хрущовській інтерпретації має дуже сумнівну вартість. Там, де панує диктатура, немає вільної наукової творчості.

Ми не ставимо собі за завдання займатися критикою будь-яких наукових або псевдонаукових теорій чи так званим ревізіонізмом, якого так боїться диктатура люмпен-пролетаріату. Нашою метою є сказати правду про історичні події та явища в житті українського народу, коротко охарактеризувавши їх такими, якими вони були в дійсності, а не такими, якими вони в уяві сучасних радянських істориків мали бути, щоб підтвердити непомильність марксистсько-ленінської теорії. Софізм (помилкових засновків із самообдурюванням) цієї теорії запаморочив нову генерацію радянських українців, які не зазнали всього жаху застосування її в практиці насильної перебудови суспільного укладу в житті українського народу з десятками мільйонів людських жертв.

Завданням сучасних вождів диктатури пролетаріату є витворення нового, найбільш досконалого комуністичного суспільства. Ця ідея захоплює молоду активну генерацію. Але не можна належно зрозуміти сучасність, не зробивши правдивої оцінки минулого, та безцільно мріяти про майбутнє й намагатись навіть із самопожертвою зробити щось для нього, не розібравшись та як слід не усвідомивши дійсного, а не зображеного у кривому дзеркалі ходу подій сучасності.

Природні явища та події людської чинності надто різноманітні з проявами як добра, так і зла. Різкого розмежування між ними не може бути, бо, що для одних може бути добрим, те для інших злим. Що для панівної нації може бути корисним, те для поневоленого народу – шкідливим. Те ж саме з насильством сильніших над слабшими та з використанням пронирливими хитрунами довірливих простаків. Абсолютно правдивого критерію для належної оцінки поступовання як одних, так і других не можна встановити, бо вони мають взаємопричинність. Там, де немає **природної** гармонії суспільного співжиття, голос правди губиться в нетрях грубоеґотичних прямувань тих, що, втративши людську гідність, користуються брехнею, надаючи їй матеріальні ознаки правди.

Так постали різні правди, з яких найбільш галасливими є ті, що їх проповідують та пропагують всіма засобами сучасної техніки різні диктатури, незалежно від їх назви, примушуючи мовчати й цілком заглушуючи голос правди. Через це для звичайного обивателя надзвичайно важко пізнати, яка з усіх правд є правдивою. Про розуміння правди ми говоримо в першому розділі наших „Думок“.

Правда існує з давнього історичного минулого людства, і не сучасна наука відкрила її. В тисячолітніх віруваннях усіх народів правда ототожнювалась із найвищим Добром – Богом. Її не лише відчували, але й вірили їй як абсолютіві. Цю віру різного роду хитруни використали в своїх еґотичних інтересах, замінивши її розумінням нових правд. Утратилось почуття правди перш за все в її **людськості**. Проти цього запротестував навіть пророк матеріалізму Карл Маркс, який не визнавав Бога, зазначивши, що „почуття, яке перебуває в полоні грубої практичної потреби, має лише обмежений зміст. Необхідно... створювати людське почуття, яке відповідає всьому багатству людської й природної суті“.

Отже, замість віри та відчуження правди, постало розуміння правди, яке зійшло на манівці. Найбільш трагічним блукання манівцями є для українського народу. Втративши свою власну правду та нахапавшись чужих правд, люди готові перегризти один одному горло, дотримуючись приказки: „Бий свій свого, щоб чужий боявся!“ Звичайно, ворог цього не лякається, використовує колотечу серед народу, позбавленого своєї **національно-суспільної свідомості**, та підсовує легковірам і тим, що повільно думають, розуміння своєї правди, надаючи їй модерних форм як найбільшого досягнення сучасної науки. Наслідки такої колотечі між українцями із-за чужих у вдачі народу загальноновідомі. Зневіра, байдужість до загального добра, грубий еґотизм і втрата своєї національної гідності, коли більшість **не користується навіть рідною**

мовою, яка є душею народу, стали звичайним явищем. З такими ознаками нарід в своєму духовно-культурному розвитку не досяг ще ступеня модерної нації, гідної вільного, незалежного творчого життя в родині інших культурних народів. Тому даремні нарікання на невизнання та на гнобителів.

Який же вихід із такого становища? Як віднайти свою національну правду, що має бути основою для витворення **супільної свідомости**, що може вивести на шлях власного культурного поступу та вільного життя. Спроби знайти правду на чужому полі без огляду на всю авторитетність сучасної науки, що досліджує головню матеріяльні явища і служить **технічно-цивілізаційному** поступові, є блуканням манівцями. Треба шукати її на власній ниві **духовно-культурного розвитку** давніх часів українського народу.

Треба простежити правдивий хід історичних подій у минулому тисячолітті та в останніх століттях життя й чинности власної нації, пам'ятаючи, що з минулого постала сучасність, а з сучасности витвориться майбутність. Для того, щоб прямувати до майбутнього по можливості безпомилково, потрібне правдиве знання минулого.

Обставини національного і соціального поневолення з часів російських Петра I та Катерини II від початку XVIII віку, коли кожний український національний вияв уважався мазепинством і душився в самому його зародку, так само й тепер, після національного пробудження 1917 року, вважається петлюрівством з приглушенням вільної національної думки, не сприяли й не сприяють створенню правдивої історії українського народу. Фундаментальна „Історія України–Руси“ проф. М. Грушевського була доведена лише до XVIII ст., дослідивши історичний період української етногенези. Вона не доведена до початків націогенези від XIX та XX віків. Можливо, через це він сам остаточно не усвідомив історичної правди останніх століть і наробив політичних помилок, очолюючи визвольний рух українців у 1917 році, за які український нарід заплатив мільйонами людських жертв, і самому Грушевському передчасно відібрали життя та зробили „зрадником“ власного народу. Українські історики Костомаров, Антонович, Драгоманов, М. Аркас, Житецький, Дм. Дорошенко та інші не могли, вірніше, не мали можливости належно й повністю створити правдиву історію українського народу. Але й те, що вони створили, невідоме широкому загалові та заборонено для його поширення як буржуазно-націоналістична та неприхильна російським гнобителям творчість.

Замість правдивої історії українського народу, скомпонована з претензійми на науковість марксизму-ленінізму „Історія Української РСР“ у двох великих томах. У цій історії сталінізм переважав над марксизмом-ленінізмом з безоглядним фальшуванням правдивої характеристики явищ та висуванням наперед або й просто вигадуванням малозначущих фактів, до яких спричинились російсько-жидівські чинники, з замовчуванням головних подій у житті та чинності **українського** народу. Весь II том тієї „Історії УРСР“ просякнутий плюгавленням національно-визвольного руху з метою історично виправдати поступовання найбільшого ката України – вождя диктатури люмпен-пролетаріату Сталіна та його соратників у ЦК КПСС, що підтримали другого

вождя німецької розбійницької диктатури Гітлера й дали йому можливість руйнувати та нищити Україну.

Винищені й померлі, не втративши своєї людської гідності, свідки минулих визвольних змагань – кращі сини й дочки України відійшли у вічність, мовчать за інерцією внаслідок пережитого жаху ті, що залишилися живими та пристосувались до нових обставин. Тому є можливість запоморочувати свідомість нової генерації радянських українців старою брехнею, що, змодернізувавшись, позбавилась колишнього пролетарського примітивізму та набрала тепер форм так званого соціалістичного реалізму, дуже далекого від правдивого соціалізму. Так обстоїть справа на Радянській Україні, де все ніби „благаденствує“ та **говорить російською мовою**, вважаючи її культурнішою від української, бо вона є мовою панівної групи суспільства.

Не в ліпшому становищі як розуміння, так і відчуття української національної правди поза межами України серед тих, що залишили свій рідний край та поневіряються на чужині. Відсутня у них не лише загальна для всіх національно-суспільна свідомість, але й будь-яка національна консолідація. Більшість, зневірившись у перемозі української національної ідеї, **збайдужіли** до колишніх устремлінь і, здобувши в чужому середовищі ліпше матеріяльне становище, поступово денационалізуються, забувши задля чого вони залишили свою Батьківщину. А ті, кому докучає туга за рідним краєм, поділились на групи та гуртки, що мають свої рецепти визволення неьки України, із-за яких сваряться між собою не лише задля політичних орієнтацій на чужу допомогу та майбутнього державного устрою, але навіть із-за того, як треба молитись Богові.

Не усвідомивши, як належить, минулого, вони не розуміють, що спричинилось до сучасного, а майбутнє уявляють як повернення до старого, треба, мовляв, лише визволити Україну від надвлади комуністичної диктатури. А тим часом життя проходить своїм природним шляхом, диктатура вже відживає свій вік і відійде, як жахливо пережита хвороба, але повернення до старого не буде.

У вогні й крові революції, війни та боротьби за існування нації з надлюдськими стражданнями витворюється на Україні новий, ще не цілком сформований світогляд. **Майбутнє України буде залежати від національно-суспільної свідомості її громадян, яка є рушійною силою в боротьбі за визволення від чужої надвлади власними силами.**

Завдання „Думок про Правду“ полягає в короткій, стислій історії постановлення української нації з правдивою характеристикою найголовніших подій на пройдену історичному шляху українського народу в боротьбі за свій національно-культурний розвиток.

Знання об'єктивноправдивої історії минулого українського народу потрібне для витворення суспільної свідомості, щоб належно розуміти сучасність для світлого майбутнього.

*Сан-Дієго, США.
Травень 1965 р.*

Розділ 1

ДО ІСТОРІЇ ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Вступ

Намір написати „Думки про Правду“ виник у мене ще в 1947 році, коли я в СРСРському Союзі перебував у таборі політичних в'язнів на самому дні життя, на грані між ним і смертю, з переходом у небуття. Протягом двох місяців я боровся з нею, але з вірою в свою національну Правду силою волі переміг її. Я не міг примиритись із безславним відходом з життєвої арени, не залишивши своїм нащадкам духовної спадщини, а до того ж ще оганьблений в очах українського суспільства як ворог народу й заплямований як злочинець. Я переміг тоді ніби непереможне. Моральну силу для цієї перемоги мені дали думки про Правду, за яку я боровся і намагався працювати ціле своє життя, виконуючи заповіт мого батька – ніколи, ніде і ні за яких обставин не розминатись із правдою.

У моїх „Записках непокірливого“ я описав свій життєвий шлях від народження до 70-літнього віку. Не є я чимось вищим від звичайного українця, сірого борця визвольних змагань українського народу, того непокірливого племені, що не погоджується з чужою надвладдою та не визнає авторитетів із їхньою псевдоправдою та псевдогуманізмом.

Перебуваючи на дні життя, я вважав своє особисте існування з його радощами і добробутом закінченим. До нього я був байдужий, але мені боліло загальне нещастя мого народу.

Чому український нарід, який на початку ХХ ст. налічував 40 мільйонів, а в шістдесятих роках міг би налічувати 60 мільйонів, маючи надзвичайно багаті природні умови для свого всебічного, принаймні, духовно-культурного розвитку та технічно-цивілізаційного поступу, терпить насильство чужої облудливо демократичної й псевдосоціалістичної диктатури, безнастанно працює задля чужих йому інтересів світової революції, вмирає мільйонами від голоду та недоїдання, поступово винародовлюється, а його ліпші сини та доньки сотнями тисяч безславно закінчують своє життя в таборах у тяжкій примусовій роботі на так званих великих будовах комунізму?

Чому цвіт нації – українська інтелігенція в духовно-культурному протязом століть поневоленні загубила свою національну правду й забула про неї та погоджується з чужими правдами.

З чужих українському народові правд набрало перевагу в ХХ столітті марксистсько-ленінське вчення, яке ніби вказує найбільш доцільний шлях розвитку й удосконалення соціалістичного суспільства. Якщо це вчення правдиве, то чому воно вважає необхідним не вільний розвиток, а під примусом диктатури з насильством людини над людиною витворення нового, ліпшого суспільства, основою якого має бути лише робітничий клас, а всі інші та хлібороби упосліджені й винищені?

Чим правда класиків марксизму-ленінізму є ліпшою від правди німецьких націонал-соціалістів, які в „Міфі ХХ століття“ доводили, що з допомогою диктатури і силою зброї можна витворити досконале суспільство „Нової Європи“, в якому провідну роль може відігравати лише висококультурна німецька нація з її шляхетними стремліннями, розумом та силою волі?

Яка між цими двома **диктатурами** різниця, не в словах звичайно, а в насильстві для досягнення ними своєї мети?

Обидві вони мають основою своєї ідеології побороення зла засобами зла, насильства ще більшим насильством з допомогою великих кадрів каральних органів для непокірних. Обидві ці диктатури, підтримуючи одна одну для розгрому буржуазного демократизму, спричинили другу криваву світову війну з десятками мільйонів знищених і сотнями мільйонів знедолених. Чому величезні кадри науковців з історії, філософії, соціології, серед яких поважне місце займають українці за походженням, бачачи негативні й шкідливі для власного народу наслідки чинности партійної диктатури, намагаються „науково“ дослідити позбавлені істотного значення та вигадані й підтасовані факти й події, щоб довести, що лише матеріалістичний ленінський, а в час найбільшого озвіріння сталінський світогляд із застосуванням фізичної сили для будівництва комунізму є єдино правдивий?

Так позбавившись не лише розуміння, але й відчуття своєї національної правди, інтелігенція Радянської України самовіддано працює на шкоду власному народові, не маючи для себе особисто якихось матеріальних вигід. Чому ті, що з ласки гнобителів, як колишні гайдуки, діставшись нагору та задовольняючи свої егоїстичні потреби, кричать про радість і щасливе життя, розпинаються за правду насильників та опльовують гадючою слиною правду своєї віками гнобленої наїзниками нації, а борців за неї роблять запроданцями, злочинцями, зрадниками і ворогами власного народу?

Яка є причина тому, що залякане й затуркане населення України погоджується з чужим його вдачі насильством і навіть з захопленням святкує перемогу большевицької диктатури, що створила передумови для виникнення так званого культу особи, спричинившим українсько-

му народові страждання, гірші ніж за часів татарського лихоліття, та жахливі страхіття II-ої світової війни?

Чи є причиною цього всього морально-духовна криза ХХ ст. з „міфом“ диктаторських прямувань, що викликали загальне запоморочення й утрату здорового глузду з гарячковим атомовим зброєнням для знищення не лише непокірних, а й усього роду людського?

Ці питання не давали мені спокою на дні життя в царстві диктатури „пролетаріату“ і відривали мене від відчуження особистих тяжких переживань, що в порівнянні з загальними стражданнями мого народу були надто дрібними. Піднесення поза межі болю гартувало мій дух у продовженні боротьби за правду. Не шукати чужої правди десь за морями-океанами, не намагатися тепер, у добу загального морального занепаду з відсутністю суспільної свідомості національноетичних основ, витворити якусь нову правду та мораль, а в давньому історичному минулому власного народу відшукати свою національну правду й очистити її від намулу всіляких псевдоправд.

Лише зі своєю правдою, силою й волею український нарід зможе вийти з манівців індивідуальних і групових шукань та витворити **суспільну** свідомість у чинності для загального добра з усебічним духовно-культурним розвитком та технічно-цивілізаційним поступом. А для цього потрібно знати й розуміти правдивий об'єктивний перебіг усіх історичних подій і фактів у житті власного народу в його тисячолітньому культурному розвитку.

У сучасну добу панування вишуканої майстерности софізмів та паралогізмів або, просто висловлюючись, безоглядної брехні без будь-якого почуття міри, **словом** так зловживають, що воно втратило свій правдивий зміст, але, проте, в майстерному опрацюванні приваблює й полонить багатьох, роблячи їх своїми рабами. Тому в шуканні правди треба базуватись не на словах, хоч би в їхній логічній послідовності, а на чині та на фактах у їх правдивій об'єктивній характеристиці. Подати й правдиво охарактеризувати історичні події і факти з давнього минулого українського народу аж до сучасности я вважаю першою необхідністю – як основу для витворення **національно-суспільної свідомості**, якої бракує моїм землякам як на рідних землях, так і на чужині в розсіянні. Головною причиною поневолення українського народу є **індивідуальні** розбіжності навіть у **розумінні** свого історичного минулого. Це спричиняє поділ на різного роду групові світогляди зі взаємним самопоборенням, у чому допомагає своїми псевдоправдами „старший брат“. Користуючись засадою: „Розділяй і пануй!“, він зайняв панівне становище на українських землях, перешкоджаючи українському вільному національно-культурному розвитку.

Дотримуючись засади, що в багатослівності нема спасіння, подаю в конспективному викладі історичну частину „Думок про Правду“, які є не лише моїми, а й сотень тих ліпших представників української

нації, які були разом зі мною на дні життя і мене морально підтримували.

Може статися, що ці „Думки“ залишаться невідомими ширшому загалові, або будуть голосом волаючого в пустелі, але, виконуючи свій національний обов'язок, я записав їх у науку майбутнім поколінням, щоб вони довідалися, за що в нерівній боротьбі гинули найкращі діти України, пам'ять про яких була зганьблена нерозумними сучасниками.

Тим, які, за словами О. Олеся:

*Боролись левами і левами вмирили,
Без крику падали, як падають орли...*

присвячую цю скромну працю.

*Пряшів на Словаччині.
Грудень 1957 р.*

Розуміння Правди

Пророк сучасних матеріялістів Володимир Ленін сказав, що страх створив богів. Треба розуміти таких богів, яких люди боялися та були їм покірні. Коли ж цих богів розвінчали, то на їх місце прийшли геніяльні вожді, які, ставши диктаторами, змогли втриматись при владі лише страхом. Вони примушували всіх славословити себе більше, як богів, бо були грізнішими від чортів. Проголосивши диктатуру люмпен-пролетаріату, Ленін із садистом Дзержинським терором породив страх, що зробив його пророком.

Усяке поневолення відбувається лише за допомогою страху, бо під його впливом людина втрачає силу спротиву будь-якому насильству. Терор – це улюблена зброя всіх насильників та деспотів. На первісному етапі розвитку людства в суспільних взаємовідносинах існувала природна рівновага, в якій сильні займали домінуюче становище, але їй слабкі не позбавлялись можливості вдосконалитися, щоб досягти належної сили. Лише перед грізними, незрозумілими явищами природи первісна людина відчувала страх, вважаючи, що вони є виявом гніву якогось божества. Це використали хитруни, які, щоб, підпорядкувати собі інших, брехливо проголосили себе віщунами волі богів, поширивши почуття страху не лише перед ними, але й перед собою. Так поступово витворився страх не лише перед богами, а й перед людьми, спочатку в особі віщунів або жерців, а пізніше і всякого роду вождів, які використовували викликану страхом пасивність для витворення зі своїх прибічників такої сили, що жорстоким насильством над іншими примушувала їх боятись не менше ніж богів та чортів.

Отже, страх разом з брехнею створив та породив одних і других. Зате Правду ніхто і ніщо не творить. Правда не має ні страху, ні жаху.

За Правду сміливо і відважно йдуть на найлютіші муки найкращі представники роду людського.

Правда – це найвище Добро. Вона є джерелом моральної сили, яка звільнює людину від страху й усіх тваринних інстинктів та підносить на вищий щабель над усіма тваринами – на рівень творця життя. Тому ми можемо тепер, переживши стадію примітивного розуміння божества, переказати початок євангелія Івана Богослова так: „Споконвіку було Слово й Слово було в Бога (абсолютної Правди), й Слово було Бог“. Оце Слово Правди є тим божеством, яке дає людині душу, цебто духовну силу в стремлінні до добра і в боротьбі проти зла. Правду як морально-етичне поняття можна лише відчувати, так би мовити, мати невід’ємною часткою свого Я. Людина із вродженою їй Правдою стремить до краси, шляхетности й сили. Як орлу, їй властиве лише піднесення у височину до повної свободи своєї творчости й чину для суспільного добра. Такій людині за її натурою противна всяка підлість, плазування гадюкою та ненажерливість шакала або гієни, що кидається на всяку падлину. Ці морально-етичні почування властиві людству від самого початку його культурного розвитку. Сміливість, відвага, перемога в відкритій боротьбі приваблює всіх сильних і здорових. Слава переможців та їхній чин для високої мети переказувалися й оспівувались всіма.

Але з часом появились заздрощі у негідних представників роду людського. Не маючи сили та відваги лева, вони пустились на хитрощі боягуза-лиса, що живе обманом і підступом. Так постала **брехня**. І хоч брехня, як каже приказка, має короткі ноги, але у неї добрі нори, а тому вона, як гад, ховається в них, коли її впізнають, аби знову, користуючись простодушністю чесною людиною, обдурити її. Брехня стала праматір’ю всякої людської підлости, себелюбства, зажерливости, ненависти, підлабузництва перед сильними й насильства над слабкішими. Боягузтво й жорстокість характеризують тих, хто підступом та зрадництвом зумів усістись на ший сильнішому від себе. Коли боротьба за існування в поборенні небезпек з боку хижих звірів та несприятливих природних обставин перейшла до боротьби в суспільстві між собою за володіння продуктами природи, тоді, щоб обмежити свавільство паразитарного елемента, виникло звичаєве право, яке було на боці правди та поборювало брехню, засуджуючи брехуна як негідну людину. Згодом виникли писані закони, які були юридичною основою **права** і стояли на сторожі справедливости.

Та проте брехня породила **кривду**, що використовує всі найганебніші засоби у досягненні своєї мети. З розвитком суспільних форм життя та виникненням груп панівних і поневоленних груп, кривда пішла на послуги до перших, щоб більше душити других, яким залишалось лише в ім’я Правди благати про справедливість. Горе тим, що дали перемогти себе негідникам. Останні, відібравши зброю та всі засоби до боротьби у переможених, фізично знищували всіх, хто

не погоджувався визнати їхню зверхність над собою й покійно служити їм. Всякий спротив жорстоко карався. Вигадувались найлютіші муки для непокірних, аби залякати всіх інших.

Коли розправа з непокірними була завершена, негідні переможці почали переконувати всіх у своєму праві бути керівною групою, до того ж в інтересах загалу. Брехня проявляє тут усі свої якості облуди для оплюгавлення всього чесного й прямодушного, а, з другого боку, для славословлення дурисвітів, що підступно здобули перемогу. Брехня розперезується настільки, що вимагає кари тим, хто їй не вірить. Недавні негідники, а особливо їх наступники, починають уже самі вірити у свою вищість над переможеними. Постає панівна група, яка видає закони й установлює норми суспільного життя. Так установилось **право** одних панувати над іншими – поневоленими.

Право має примусовий характер, і все має опиратись на фізичну силу, яку невігідно тримати постійно напоготові. Тому панівна верства намагається надати своєму праву ще й моральну силу, яку може дати лише правда. Тоді ті, що панують, забувши недавнє дурисвітство, прикидаються гуманістами і захисниками знедолених та слабких і починають кричати про „правду“, в якій, як із решета, виглядає стара брехня. Оце і є „правда“ панів. Вона галаслива, як базарна баба, але простодушні люди починають їй вірити, а тому вона набирає прав громадянства у себе вдома та ще й у світ поривається показати себе й почванитися своєю добродійністю. Таку правду не відчують як частину свого духовного Я, її лише слухають, бо про неї безнастанно кричать ті, що „роблять добро“ і **підлюються про знедолених лише з користи для самих себе**. Вони не бояться зла, коли воно задовольняє їхні егоїстичні потреби. Це ті, що, може, й родилися, щоб бути сильними, але стали безхребетними, повзають гадами між левами і кидаються вовками на овець. Вони хваляться своєю шляхетністю й намагаються показати свою геніяльність. Та проте, які апостоли, така їхня правда. Це правда тих, що цупко тримають владу в своїх руках і за непошану до себе тяжко карають. Але не є це правда в дійсному розумінні цього слова, лише псевдоправда панівної чи керівної у державі групи, незалежно від того, як вона себе називає. Псевдоправда бездушна, а тому вона підтримує деспотію різних диктатур.

Поневоленим залишаються відблиски старої правди їхніх батьків. Не зважаючи на всі намагання брехні закопати її й пам'ять про неї оплюгавити, вона живе десь у глибині душі поневолених, тиха, скромна, непомітна. Скільки не намагались її закувати та спустити в темряву, вона все-таки жевріє, живе так, як живе, і не вмирає стремління до Добра та вільного розвитку всіх творчих сил людини. Різного роду сатрапи бояться її, як вогню.

Правда поневолених кличе до любови, милосердя, великодушності, самопожертви для загального добра та відважної боротьби зі злом. Вона стоїть на сторожі чесности, правдивости і гідности людини та її

шляхетних стремлень до свободи, краси й сили. В цьому полягає моральна сила Правди, поневоленої різними диктатурами групи суспільства. Вона зрозуміла кожній порядній людині, яка її відчуває, бо вона є частиною її душі. Вона не потребує, щоб про неї щодня, щогодини кричали, бо виявляється вона не на словах, а на ділі, добрим чином.

Псевдоправда панівної в державі групи або політичної партії постійно на ділі виявляється іншою, ніж на словах. Від цього виникають конфлікти не лише між панівною та поневоленими групами, але й серед самих панівних. Тому виникла потреба застосування фізичної сили для непокірних або протестантів. Щоб затушувати це насильство, почали оголошувати протестантів злочинцями і ворогами встановленого державного ладу та карати їх. Що більше морально-ідейну силу виявляє борець за своє та інших поневолених і покривджених право бути рівноправними членами суспільства, що більше він протестує проти насильства, то суворіше його карають або й цілком знищують. Для цього були створені спеціальні слідчі органи, які мали в своєму розпорядженні військові частини видресуваних осібників, для яких є чужим почуття любови, милосердя, великодушності. Вони сліпо виконували накази своїх начальників і жорстоко, з садистською насолодою мучили та катували кожного, хто потрапляв їм до рук. Це діялось, коли було скасовано рабство, та й тепер діється, звичайно таємно, а псевдоправда на все горло галасує про гуманізм і справедливість, вихвалює заведений державний лад та переконує всіх у щасливому і радісному житті покірних підданців.

Та, проте, не лише канчук підтримує авторитет влади панівної групи. Хистких, покірних і спідлілих підданців приваблюють матеріальні вигоди. Раби за вдачею за шмат гнилої ковбаси готові не лише себе, але й рідного батька продати. Вони паскудять усе, що було їхнім батькам рідним і дорогим, аби довести вірність і відданість тому, хто має канчук у руках, хоч би то був наїзник, який приніс на багнеті свою „правду“ та „історичне право“ володіти загарбаною країною, встановлювати **свій лад** для її громадян. Тут відбувається справжня вакханалія. Спідлілі підлабузники один перед одним поспішають вислужитися перед хлібодавцями, попереджують про небезпеку для них, допомагають відібрати у переможених і поневолених всі засоби до боротьби та спротиву, передають активних діячів визвольного руху для покарання як злочинців та на всі боки вихваляють ім'ям усього народу справедливість і великодушність сатрапів. Діставши за кошт своїх пограбованих братів подачку, вони кричать про нове радісне життя.

Ось так, як болячка на здоровому організмі, виростає псевдоправда і постійно дає себе відчувати. Вона убиває сотні тисяч і мільйони здорових клітин, а ще більше їх отрує. Поступово активний спротив переходить у пасивний. Затуркані галасливою псевдоправдою, залякані терором, знедолені самоуправством сатрапів, люди байдужіють до всього і до власної долі. Вони як автомати виконують все, що їм

скажуть і заздалегідь погоджуються на все. Настає на деякий період стан непевної рівноваги. Псевдоправда галасує, але їй ніхто не вірить.

Здоровій нормальній людині (гомо сапієнс) властиве стремління до Правди, в якій виявляються її внутрішні духовні властивості. Тому Правда є одвічна. На початку свого культурного розвитку людина вважала Правду заповітом Бога. Цим скористалися жерці та вчителі релігійних вірувань для виховання у своїх віруючих основ Правди, які, наприклад, у жидів та християн записані як десять заповідей на скрижалях, які передав, згідно з біблійним твердженням, сам Бог пророкові Мойсеєві. Самі по собі заповіді добрі, якби добрі учителі церкви їх проповідували. Біда в тому, що державні самовладці хотіли мати під своєю владою не лише тіло, але й душу своїх підданців, а тому, коли не самі були головою церкви (у магометан), то мали слухняних і покірливих патріархів. Тому друга заповідь: „Не сотвори собі кумира“ – була порушена ученням: „Богове Богу, а кесареве кесарю“ і „Всяка влада є від Бога“. Тут почалося запаморочення віруючих усіма привабливими обіцянками для поневолених і знедолених у царстві небесному як нагорода за добровільну відмову від вигод на землі. І почалося творення безлічі кумирів, перед якими треба було виявляти повну рабську покірливість, терпіння та без скарг переносити всі страждання. Цього тільки й треба було насильникам, які вірування простодушних використали в інтересах свого матеріального добробуту, витворивши для поневолених пекло на землі з обіцянками раю на небі. Вчення про те, що „всяка влада від Бога“ підтримує, не згадуючи про минуле, з фальшуванням Правди Богочоловіка Ісуса Христа, й поширює сучасний Московський патріарх зі своїми митрополитами та єпископами, вірними комуністичній партії.

Яку ж правду мала й має Московська церква? Чи дійсно та правда, яку вона проповідує, була вроджена людині і за її здорового всебічного розвитку є частиною її внутрішнього Я? Кому-кому, а нам, українцям, не до душі така правда, що сфальшувала вчення Христа – революціонера проти рабської покірливості синедріону, проти фарисейства, проти соціального поневолення багатими бідних, за що Його розп'яли за вирок синедріону на хресті. Церковна псевдоправда, що проповідує непротилежності злу та рабство Боже, протилежна вдачі сміливості, відважності і вільності людини, що бореться з усяким злом.

Що таке правда у справжньому розумінні цього слова? Про неї ми чуємо від проповідників різних релігійних вірувань – про любов і братерство дітей Бога, з трибун парламентів від різних політичних ораторів – про свободу і рівноправність громадян держави, на засіданнях судів – про право і справедливість та покарання злочинців, з катедр різних філософів та соціологів – про гуманність. Про правду пишуть на всі лади письменники. Про неї складають поеми і пісні поети. Намагаються показати її в своїх творах і мистці. Дбають про її минуле й історичні. Так на світовій арені все ніби заповнено правдою. І лише

десь унизу в глибині народних мас чується сумне зітхання: „Нема в світі правди“ та „Було колись – не вернеться“. Виходить ніби, що була правда, а потім її десь загубили.

Повертаємось до Івана Богослова – „Споконвіку було Слово, й Слово було в Бога“... Ним було слово Правди. Що ж сталося із ним? Спочатку культурного розвитку людства це слово було простим: сказано – зроблено. Добре зроблено, значить, і слово добре. Воно передавалось у переказах або викарбувалось на скрижалях як заповідь Бога. Воно вважалося святим, а тому порушувати його ніхто не смів. У ньому було життя й усім освітлювало для чинности правдивий шлях. Так привчилась людина, давши слово, дотримуватись його і не брехати. Це була основа чесности. Живучи в цілком природних умовах, людина сама була частиною природних, одвічно гармонійних процесів життя. З дальшим цивілізаційним розвитком людина почала розумово пізнавати закони природи та ті вигоди для життя, які давало це знання. От тут прийшло біблійне дерево пізнання добра й зла. Ті вигоди, яких досить було для всіх, робилися загальним добром, а те, чого не вистачало для всіх, зберігалось для тих, хто був спритніший і хитріший. Виникла таємниця, яку треба було оберігати брехнею. Отже, поруч слова **правди** постало слово **брехня**. Пізнання законів природи ніби було наближенням до Бога – одвічного Духа Буття, який установив ці закони. Було це **Добро**. Але поруч його одвіку діє **зло**. В усіх процесах життя та в постійних змінах природних явищ діють дві сили: позитивна (додатня) та негативна (від’ємна), які викликають зміни їх. Народження й відмирання постійно чергуються між собою. Проходить, так би мовити, боротьба добра зі злом, у якій перше перемагає друге, бо життя все йде вперед і набирає досконаліших форм. Пізнання сил природи, що для первісної людини було таємницею, та використання їх є добром. Але вони використовуються не завжди для загального добра, лише на користь одних, а часто і на шкоду інших. Так виникло зло з його зажерливістю в суспільних взаємовідношеннях. Ті, що мали найбільше знання, не ділилися усім з загалом, а зберігалось лише для себе, щоб мати більше вигод від дарів природи. Поступово вони створили касту жерців. Ставши зверхньою верствою суспільства, жерці мали правду лише для себе та для своїх правителів, а тим, що стояли нижче, проповідували для втіхи брехню, яку простодушні приймали за правду. Оця псевдоправда викликала заколоти серед нижчих, що їх ще більше знесиловало. Потім їх остаточно поневолили і зробили рабами. Тактику старовинних жерців пізніше перейняли різні можновладці, які зручно використовували віру в Бога на свою користь. У християнському світі Ісус із Назарета вніс правдиве світло до релігійного вірування ціною власного життя в страшних муках на хресті. Його смерть була відродженням Правди, в якій Він як Боголюдина воскрес. Так, у давньому минулому, коли в духовно-культурному розвитку людства відігравали головну роль

релігійні почуття, основою яких була віра в перемогу добра над злом, що позбавляла людину страху перед смертю, і в самій смерті давала перемогу правди над брехнею.

На зміну представникам релігійних культів прийшли філософи нових віків, з яких найбільше відомі: Кант, Гегель, Авенаріус, Фойєрбах. Одні шукали загублену правду в античній та християнській філософії, підносились високо за хмарами, відірвавшись від реального життя на землі, як це робили ідеалісти Кант і Гегель. Другі були між небом і землею, як емпіріокритики Авенаріус та Мах. Треті пізнавали закономірність природних явищ на землі з поділом на дійсність та уяву, як це проголошували Шопенгауер та Фойєрбах з іншими матеріалістами. Пізніше виник прагматизм, або філософія практичного життя, що розглядає всі явища з суб'єктивного погляду матеріальної доцільності для окремої людини.

Ніби всі знаходили ту правду, але у кожного вона була різна. Виникли великі суперечки. Створилось декілька філософських шкіл, з яких були найбільш знані: **агностицизм**, що заперечує можливість пізнання світу й його закономірностей, **позитивізм**, що ставить певні межі для наукових шукань і намагається примирити науку з релігією та ідеалізмом, **іраціоналізм** з твердженням, що світ є хаос випадковостей та сутички сліпих сил і заперечує логічне пізнання дійсності, **раціоналізм**, який визнає лише розум джерелом дійсного знання. До цієї останньої школи належали перші філософи-науковці Р. Декарт (Картезіус), Г. Ляйбніц і Б. Спіноза. Також поширився вульгарний матеріалізм, що пішов далі від іраціоналіста Ф. Ніцше в проповідях німців К. Бюхнера, К. Фохта і Я. Мелешота, які зводили свідомість людини до фізіологічних процесів у діяльності мозку, бо вона за своєю природою є тією ж матерією. Соціальні явища вони ототожнювали з боротьбою за існування. Спершись на фізичну силу, цей матеріалізм своїх закінчених форм набрав у практиці большевицьких діячів, поглибивши духовну кризу ХХ століття, наслідком якої виникла друга Світова війна.

Появу цих філософських шкіл можна вважати природним явищем, беручи до уваги стремління людини, коли не пізнати всі фізичні й духовні явища, то бодай мати про них уявлення. От ці уявлення і є, як кажуть, яблуком суперечок, бо уявлення в історичному минулому людства змінювалися залежно від його культурного розвитку та наукового пізнання явищ і законів природи, імпульс до чого давав технічно-цивілізаційний поступ.

Загалом же пізнання явищ має два шляхи:

Перший – **матеріалістичний**, коли явища можна пізнати за допомогою наших органів відчуття (зору, слуху, дотику, нюху й смаку) та піддати їх якомусь математичному вимірові, фізико-хімічному дослідженню, біологічно-фізіологічному експерименту та логічному розумуванню.

Другий шлях – **ідеалістичний**. Цей шлях, залежно від внутрішніх властивостей людини та її розуму, може бути **суб'єктивним** з різними відхиленнями в ліпший або гірший бік та **об'єктивний** – логічно-науково обґрунтований, без хворобливих уявлень. Надаючи належне сенсуальному пізнанню, ідеалістична філософія віддає перевагу непізнаним духовним явищам, якими керує божество або творчий дух життя та буття.

Так постали два основних напрямки в розв'язанні філософських питань:

I. **Матеріалістичний**, для якого первісними є природа, матерія, фізичні явища, зовнішній світ, а всі духовні вияви є другорядними.

II. **Ідеалістичний**, для якого первісними є свідомість, дух, почування, психологічні вияви, а природа та її фізичні явища є другорядними.

У розв'язанні цих питань постали суперечки, з яких виникла „великих слів велика сила та й більш нічого“, як сказав Тарас Шевченко. А отого слова-правди не знайшли. Найбільше кричали й кричать про свою правду сучасні матеріалісти. Але у них часто слова розходяться з чином, а тому, щоб утриматись при владі, вони провадили диктатуру, що багнетом та кулею, голодом та колючим дротом приводять непокірних у свою віру. З правдою комунізму до практичного проведення її в життя трапилась трагедія раніше ніж з Правдою Христа, яка спочатку зсунула підвалини могутньої римської імперії рабовласників, а потім була закута в кайдани церковних догм, канонів і навіть забобонів, щоб рабів, які розбили мур своєї в'язниці, знову духовно поневолити.

У філософських шуканнях правди матеріалісти, намагаючись пізнати закономірність природних явищ, часто нерозумно кричать, що вже пізнали все у всесвітньому мірлі, забувши, що людина – така дрібна піщинка Всесвіту, що ніяка вавилонська вежа з її летами до космічних просторів не дасть їй пізнати Всесвіт поза межами нашої сонячної системи, а тим більше галактики, за якою існують інші зоряні системи з їхніми галактиками. Всесвіт безмежний, немає ні початку, ні кінця в просторі і в часі. Всесвіт завжди був, є й буде. Тому коли людина з дуже дрібними біологічно-фізіологічними функціями свого організму пізнала свої околиці, то це не значить, що вона пізнала Всесвіт. Через це нема чого видумувати для нього свого бога або заперечувати віру в Одвічного Духа Буття, який, може, не помічає, що на дрібній частинці Всесвіту – Землі є ультрамікроскопічне створіння природи – людина, яка має претензії не лише пізнати його, але й змінити природні закони постання та творення живого життя. Також бажання відразу ошчасливити якоюсь соціальною ідеєю все людство подібне до намагання середньовічних отців церкви спасти весь рід людський від диявола. Як одні, так і другі були далекі від Правди. Правда як суб'єкт і найвища реальність є в людині і в тому оточенні,

в якому вона живе та діє: в подружжі, родині, суспільстві, нації, що розвивається за певних умов буття, якими є кліматично-географічні фактори, що формують не лише біологічно-фізіологічні функції організму, але й викликають відповідні прояви духовного порядку, що, своєю чергою, впливають на культурний поступ, цивілізаційні досягнення та економічно-політичні обставини. **Правду треба шукати перш за все в самому собі**, а не блукати по чужих задвірках.

Як явища природи, так і процеси життя: переживання, почування і стремління людини – надзвичайно різноманітні. Не можуть бути всі люди подібними один до одного за своєю вдачею та характером, а тому не може бути для одних одного і того ж мірила чи якогось світового шаблону. Як продукти земної природи надто різноманітні, так і людина, яка дістає з них субстанцію для свого організму, має різну вдачу у своїх стремліннях та характері. Як не можуть жити нормально в однакових умовах, наприклад, північний білий ведмідь ледовищ з бурим ведмедем південних лісів, то, тим більше, людей із надзвичайною різноманітністю творчих процесів, діяльності та здібностей їх у білої, жовтої та чорної раси не можна загнати в одну кошару з однаковим життєвим режимом, де вони за певним рецептом усі однаково від цього відчували б щастя й радість життя. Намагання середньовічних отців церкви повернути всі народи й раси в одну віру, щоб однаково відчували Бога, було більш реалістичним, ніж наміри сучасних матеріялістів. Тому, всі навіть найшляхетніші наміри знайти таку правду, яку однаково розуміло б і відчувало б усе людство, є утопією.

Не досить пізнати правду, треба відчувати її всією своєю істотою. А почування навіть у межах однієї раси, наприклад, у північних норвежців чи шведів надто різняться від почувань південних італійців або іспанців. Залежно від цього сприйняття вражень від явищ природи, життєвих процесів, способи пізнання та реагування на них різні. Те, що для норвежця може бути добрим, для іспанця – злим. Одному подобаються небезпеки й боротьба з ними, а другий боїться їх і воліє ховатись від них. Один завзято працює, щоб мати більше вигод для життя, а другий живиться лише дарами природи й не любить намагатись. Один сам про себе дбає, а другий хоче, щоб про нього дбали. Оці різниці вдачі, так би мовити, натуру людини, насамперед створюють кліматично-географічні фактори. Під їх впливом витворилися групи народів з різним національним характером, з різними звичаями, різним правом у суспільних відносинах і різним розумінням правди.

З культурним розвитком різниця поглядів і розуміння явищ у суспільних відносинах поступово згладжується, але почування та стремління, що належать до внутрішніх духовних властивостей людини, залишаються майже незмінні. Тому, коли людина зі свого рідного краю, з яким нерозривно якоюсь невидимою силою пов'язані її почування, потрапляє в чужий край, навіть у значно ліпші матеріяльні та побуто-

во-культурні умови, вона до самої смерти тужить за своєю батьківщиною й не знаходить на чужині повного щастя та радості. Вона ніби тратить щось зі своїх духовних властивостей. Заслання за якусь провину чи вчинок у чужу далеку країну є великою карою. Лише для осібняків, що втратили або загалом від народження не мали людської гідності, для яких нема нічого святого і шляхетних почуттів до своєї родини та батьківщини, все одно, де бути, аби лише мати задоволення своїх грубо-егоїстичних та фізіологічних потреб.

Розвиток в умовах справжньої національно-духовної культури, спорідненої кращим почуванням людини, з її поезією, музикою та мистецтвом, ошляхетнює вдачу людини. Набуті знання для зрозуміння явищ природи і закономірності їх життєвих процесів роблять людину сміливою, певною своїх сил, бадьорою, свідомою своїх обов'язків у суспільстві та охочою до праці для свого і загального добра. Все це може дати лише своя рідна національна культура.

Бездушна техніка з її фабрично-заводською цивілізацією, даючи лише знання для найдоцільніших способів використання продуктів природи з допомогою машин і механізмів, робить людину такою ж бездушною, як машина. У неї поступово настає механізація думання, рефлексии на всі явища також механізуються. З людини стає автомат-робот. Цей процес тим скоріше відбувається, що більший над людиною тяжіє примус. Особливо це помітно на великих підприємствах. Один із великих капіталістичних підприємців Форд сказав, що велетенське підприємство є надто велике, щоб бути людиною. Отже, про людськість у розумінні гуманізму не може бути мови. Тут людина втрачає почуття вродженого їй відчуження правди, бо воно не має реального значення. Не маючи можливості, незалежно виявляти свою творчу ініціативу, людина стає в своїй чинності лише живим додатком до машини й цілком їй підпорядковується.

Оскільки хлібороб у своїй творчій діяльності серед природних обставин постійно зберігає свої внутрішні духовні ознаки, що виявляються в культурній чинності, головню на полі мистецтва, і мають, так би мовити, більше чуттєвий та ідеалістичний, ніж розумовий характер, остільки індустріальний робітник трагить їх та стає байдужим до природної краси і не відчуває привабливості мелодійності та гармонійності у своїй національній пісні та музиці з відповідною до них граціозністю рухів. Уся нервова система пристосовується до такту та ритму у звуках моторів з їх гуком у різких рухах, що виявляються в джазовій музиці та в модерних танцях, яким він автоматично підпорядковується в час розваги. Усі життєві явища оцінюються лише розумово з погляду доцільності для матеріального благобуту. При цьому головню роль відіграють гроші. Вся чинність людини оцінюється лише в грошовій валюті. За працю одержуються гроші. За гроші можна купити все, навіть кохання, приятельство та культурні розваги. Тому метою кожного в переважній більшості є нажити ці гроші.

Під цим кутом погляду оцінюється й розуміється правда, яка є відмінною в розумінні та відчужанні хліборобів.

Фабрично-заводська цивілізація з її технічним поступом надто швидким темпом змінює економічно-політичні обставини. Патріархальний уклад життя, особливо серед сільськогосподарського населення, порушується, постають нові духовно-культурні форми його спізнюється. А разом з цим змінюються в гірший бік усталені суспільні взаємовідношення.

У великих містах та промислових осередках регулятором суспільних відношень є заводський механізм, торговельний і транспортний апарат та урядова бюрократія. Все в технічно-цивілізаційних досягненнях, незалежно від природних кліматично-географічних факторів, шаблонізується, набравши інтернаціональних або космополітичних форм, що домінують у вдачі міського населення. Тут про якісь народні звичаї та гармонійність суспільних взаємовідношень не доводиться говорити. Що більше місто, то більше воно втрачає у вільному виявленні свою людськість. Кожний поспішає, працює заради грошей та намагається як можна більше урвати, щоб мати більше матеріяльного добробуту. Байдуже йому, що хтось, хоч би це був його приятель, відстав, утратив працю та засоби до життя й опустився на дно. Лише на сторінках часописів та в радіопередачах можна прочитати та почути гарні слова про правду, право, справедливість, але все те далеке й неймовірне як надія на допомогу різних диктатур, які обіцяють так упорядкувати життя, що всі будуть мати його радісним та щасливим.

Справжнього соціалістично-демократичного устрою ще не постало. Він буде тоді, коли гідність людини буде найвищим добром. Коли втворюється генерація людей без страху, яких не можна буде ані купити за гроші, ані залякати терором, які не будуть продаватись і не будуть боятись не лише своїх працедавців, але і всяких інших сатрапів.

У першій половині ХХ ст. створився у східній Європі та в Азії екстрем від капіталістичної системи з вільною конкуренцією – система державного капіталізму, що називає себе комуністичним устроєм, з усіма негативними наслідками примусової економічної політики, з позбавленням індивідуальної свободи в господарській чинності людини. Політична диктатура, яка репрезентує озброєну меншість над неозброєною більшістю, є насильством, при якому людина позбавлена можливості не лише говорити про своє право на вільне життя, але й думати про нього. При ній ніби була скасована всяка майнова різниця. Класи також були скасовані, але чомусь залишився класовий ворог, відомий під назвою „ворог народу“. Всі ніби мали однакові права, й усі були рівні. Але одні належали до єдиної державно-керівної партії та як авангард пролетаріату займали вищі місця в усіх суспільних виявах життя, в адміністративному апараті та на керівних ролях на всіх підприємствах, позбавивши їх решток людськості для звичай-

них робітників у виявленні творчої ініціативи, особливо в хліборобській продукції. Друга суспільна кількісно переважаюча група – безпартійні – вважались рядовими громадянами, які мали право на безупинну працю та відносний відпочинок. Треті, з групи „ворогів народу“, а їх було багато більше, ніж перших, партійних, були безправними на примусових роботах з відпочинком після смерті. Такий розподіл ніби безкласового суспільства був установлений остаточно в „епоху геніяльного вождя всесвітнього пролетаріату“ Сталіна-Джугашвілі. Його намагався наподоблювати вождь нацистської, або, як її називають, фашистської, диктатури Гітлер, якого Сталін підтримував аж до нападу на СРСР, попри те, що до третьої групи, крім ворогів нацизму, належали також непокірливі слов'яни. Ще раніше за Гітлера з соціалістичного на фашистський шлях перейшов Муссоліні, але великого розмаху не набрав. Доба панування європейських диктаторів була короткою, проте вони наробили багато лиха. Відійшли вони, а з ними розсіялась злочинська сила їхньої „правди“, яку вони голосили простодушною і на якій трималися при владі, підступом захопивши її. Лише на Сході Європи та в Азії ще діє диктатура найбільших дурисвітів.

Ще рано робити оцінку цих світового значення подій, що з'явилися як трагедія. В них Правда пережила найбільшу у всесвітній історії трагедію з цілковитим запереченням її. Та проте, розп'ята на хресті, вона не вмерла. Вона очистилась від всякого намулу, омила кров'ю десятків мільйонів тих, що не втратили людської гідності, й, оновлена, ще більше буде приваблювати людину та кликати її до боротьби зі злом для перемоги Добра.

Ні одна історична подія не проходить даремно, не залишивши по собі наслідків. Процеси життя і суспільного розвитку відбуваються за природним законом гармонійного хвилястого руху з піднесенням і занепадом у певній періодичності. Із всесвітньої історії відомі періоди занепаду з дикими деспотіями і періоди розвитку суспільно-культурних форм життя з демократією та гуманізмом. Кожного разу народи, переживши їх, підносили на вищий ступінь духовно-культурного розвитку. Кожного разу ніби придушена й затоптана Правда оновлювалась. Душа народу не вмирала, хоч над ним століттями панували зі своїм насильством наїзники.

Вічний рух – закон природи. У життєвих процесах нема застою.

Де зупинка – там смерть. Тому поступ характеризується безупинним рухом уперед. З цим поступом безнастанно відбувається зміна світоглядів. Життя – це не стоячий ставок з романтичною ідилією, вигідністю й спокоєм. Життя – це бурхливий потік для окремої людини, бурхливе море для народу й океан для людства. Горе тому, хто біля стоячого ставка задрімав. Коли він не засне на віки, то його розбудять, але так, що даремно буде нарікати, проклинати та звалювати вину за свої страждання й нещастя на когось іншого. Винний тут не ду-

рисвіт, що тебе обдурив, ти сам, що дав себе обдурити. Будь розумний. Винний не той, хто тебе перемиг, а ти сам, що дав себе перемогти. Будь сильним! А сила набувається не в спочинку, а в боротьбі. Отже, це свого роду наука мрійникам і романтикам, тугодумам і лінюхам, за яку об'єктивно міркуючи треба бути вдячним. Скільки людина не учиться, але чужий досвід її не переконуює. Лише тоді, коли огріють її по голові та здеруть шкіру з м'ясом до кісток, тоді вона залишає безпечність, а головне, байдужість до того, що в її оточенні діється.

Усяка подія не лише світового, але й національного значення, що більше дошкульна народові з усією її трагічністю, як наука на майбутнє, має позитивне значення. Тих, що спричинили подію не треба клясти, бо майбутні покоління може будуть їм вдячні за те, що пробудили їхніх батьків, які винні в тому, що своєю нерухливістю привели націю до застою. Отже, в цьому протиріччі, де, як каже приказка, „нема злого без доброго“, є елемент зміни в історичному процесі розвитку на ліпше.

У сучасну добу надзвичайно швидкого технічно-цивілізаційного поступу, який успішно діє і на Радянській Україні, розбіжності в світоглядах матеріалістичного порядку згладжуються, але свідомість духовно-культурного порядку в національно-суспільному розвитку перебуває на манівцях чужої, що назвала себе комуністичною, правди з претензіями на інтернаціоналізм, який фактично є російським московським шовінізмом.

Нова генерація радянських українців, яка не пережила жаху минулої надлюдської жорстокої деспотії – диктатури й не залякана паралізуючим страхом своїх батьків, має можливість скоріше дійти до **національно-суспільної свідомості** в боротьбі за вільний і незалежний розвиток українського народу, який, закінчивши процес націогенези (модерної нації), стане повним господарем на власній землі.

З поступовим розвитком постійно міняється світогляд людини. У раптових змінах у часи революції проходить боротьба між різними напрямками світогляду, корінна лемка, що врешті-решт приводить до віднайдення більш доцільного шляху між протиріччями. Зі зміною світогляду міняється і розуміння Правди, але істотність її в наших почуваннях та стремліннях залишається незмінною, бо вона є основою гідності людини здорової, сильної і розумної, яка вміло і доцільно зможе користуватися дарами природи для свого та загального добра.

Правда в історичному минулому України

Давнє минуле української нації губиться десь на великому шляху руху народів з Азії в Європу. На широких просторах рівнини великої, як океан, від Карпат аж до Алтаю, оминаючи Кавказький та Уральсь-

кий хребти, панувала степова стихія, де буйні вітри розвівали й розносили все, що було на їхньому шляху. Ця стихія не давала осіло устаткуватись людині, яка не маючи перешкод, як моряк на безмежному океані, була в постійному русі.

Археологічні дослідження на Україні указують на вияви людського життя на нашій землі в добу неоліту (нового кам'яного віку) після відступу на північ останнього льодовика (льодівця), коли перед кількома тисячами років до н. е. прийшла на територію сучасної України з Кавказу та з Балкан круглоголова раса людей, яку називають динарською. Але ще до приходу динарців там жили якісь люди, які були на первісному ступені культурного розвитку. Це були так звані ловці мамутів, що перебували в прильодниковій зоні і з відступом льодовців мандрували далі за ними на Північ. Не всі ці ловці відходили далі на Північ разом із мамутами, частина їх, правдоподібно, залишалась на місці й пристосовувалась до нових кліматичних умов зі зміною флори та фауни, а разом із цим і до нових способів здобування поживи з поступовим переходом до хліборобської чинності. Прихід динарців з вищою культурою лише довершив розвиток наших перших прапращурів.

Ці люди вже не мандрували і вели осілий хліборобський спосіб життя та займались плеканням худоби. Вони залишили по собі рештки мальованої кераміки, особливо обрядові горшки, що в них зберігався попіл після спалення покійників, бо тоді трупи померлих спалювали. Також збереглись крем'яні серпи та інше знаряддя. Вважають, що у цих людей на одному з перших ступенів культурного розвитку був матриархальний устрій у суспільних умовах примітивного хліборобства.

Десь у третьому тисячолітті перед н. е. почали приходити на Україну номади (кочівники) довгоголової індогерманської раси з патріархальним суспільним устроєм. Номади своїх покійників не спалювали, а ховали у скорченому стані й посипали охрою. Мальовану кераміку у них заступила шнурова з різними візерунками – відтисками шнурком та гострим патичком.

Ці дві раси людей мусили прийти до якогось співжиття. Гадають, що круглоголові хлібороби мали мирну вдачу, тоді як довгоголові кочівники були більш войовничі та рухливі, а тому займали нестале панівне становище. Вони не залишалися довго на одному місці. Різні їхні племена приходили та відходили, а частина їх затримувалась на місці й асимілювалась із хліборобами, що перебували в осілому стані. Протягом бронзової і залізної доби побувало на території України досить багато номадських племен, що приходили з Сходу та зі Заходу (наприклад, кельти або галли десь у III ст. до н. е.).

Ще до приходу в Україну **скіфів**, від яких починається, правдоподібно, історія українського народу, осілих хліборобів на нашій землі греки називали гіпербореями. Це назва не племінна, а географічна,

бо означала мешканців на Півночі. Гіперборейці мали культурно-релігійні стосунки у VIII ст. до н. е. з тогочасними греками і приносили дари хліборобської продукції до храму Деметри на острові Делосі. Приносили їх, за переказами, дівчата в супроводі чоловіків, що було потвердженням у них матріархального устрою.

Про цих осілих гіперборейців є значно менше достовірних відомостей, як про мандруючих номадів, і вони по собі не залишили жодних писаних джерел. Відомості про них знані переважно з грецьких переказів. Греки в той час були на високому рівні культурного розвитку. Вони мали свої колонії на Чорноморському побережжю та вели безпосередні, переважно торговельні стосунки з населенням на головних водних шляхах по Дніпру, Південному Бугу, Дністру, Дунаю. Гіперборейців тоді поділяли на агатирсів, гелонів, неврів, алазонів, калліпідів, меотів, синдів, таврів та якихось казкових амазонів.

Агатирси жили на великій території від Закарпаття аж до Дніпра. Це, правдоподібно, було велике плем'я, яке пізніше асимілювало в собі всі номадські домішки і в III ст. н. е. було відоме під назвою антів, а в V–VII ст. н. е. – давніх слов'ян. Гелони до приходу скіфів жили на Лівобережній Україні, а між ними та агатирсами були неври, що в кінці VI ст. до н. е. вимандрували далі на Північ. Алазони займали територію між Південним Бугом і Дніпром, а калліпіді були при нижній частині Південного Бугу. Меоти займали побережжя Озівського моря, особливо східну його частину, а синди господарювали на Кубанщині, головно при гирлі ріки Кубані, де мали навіть свій порт (сучасна Анапа). Таври жили в горах і почасти на рівнині в Криму, де займалися хліборобством та скотарством.

Про номадські племена, які виявили себе в більш активному русі, збереглися досить достовірні відомості. З цих племен більш знайомі у VIII ст. до н. е. були траки й кіммерійці. Вплив траків на осіле населення обмежувався Чорноморським побережжям на грецькі мілетсько-іонійські колонії пізнішого Боспорського державного союзу. Кіммерійці до приходу скіфів займали на українській території панівне становище. Вони в переважній більшості стали осілими, асимілювавшись із хліборобським населенням і дали їм свою племінну назву. Тому, коли у VIII ст. до н. е. на Україну почали наступати нові кочівники – скіфи, вони повели боротьбу з ними за панівне становище. Перемога була на боці скіфів. Кочових кіммерійців вони поступово витіснили, а хліборобів підпорядкували собі і самі в переважній більшості, перейнявши їхню значно вищу культуру, асимілювались з ними, давши їм своє племінне ім'я скіфів, а країні – назву Скіфія, з якою вона виступила на історичну арену.

До осілих греків та персів були занесені вістки про наших прапращурів скіфів, які самі не залишили по собі жодних писемних свідоцтв. Про скіфів у своїх переказах згадують: Гекатей з Мілета (VI–V ст. до н. е.), Геродот з Галікарнаса (484–425 р. до н. е.), Гелланік, географ

(V ст. до н. е.), який приписав скіфам відкриття заліза, псевдо-Гіпократ (V–IV ст. до н. е.) та інші, з яких найважливішою є праця Страбона (63 р. до н. е. – 23 р. н. е.), який у своїй географії подав відомості і про остаточне опанування території Скіфії сарматами та початок змішання їх зі скіфами.

Скіфи прийшли зі Сходу десь у VIII ст. до н. е. і зайняли територію від Дону до Дунаю, а пізніше поширились і на Кавказ, витіснивши кіммерійців, а почасти асимілювавши їх. Скіфів трактували як образ справедливого народу, що довгий час зберігав первісну простоту. Вони були дітьми природи степової стихії і за своєю вдачею були такими ж простими й відкритими, як степ, відважними та рухливими, як вітер. Збереглись лише уривки про їхню правдивість у поведженні та безстрашність у боротьбі за свою гідність і місце під сонцем.

Скіфи, що перебували в кочовому стані, жили переважно продуктами мисливства та скотарства. Перекочувавши з Азії, вони принесли з собою вдачу суворої природи азійського степу з його континентальними екстремами: буйного народження й раптової смерті. Вона виявлялась у немилосердному поведженні фізично сильних зі слабкими. Фізично слабкіша жінка мала меншу вартість від чоловіка і була у напіврабському становищі. І чоловіки, які зі старістю втрачали фізичну силу, ще за життя вважались віджилими свій вік, а тому часто діти допомагали немічним батькам у прискоренні кінця життя. Цього вимагав і кочовий спосіб життя з безупинним рухом, у якому возити або носити слабого і немічного було іноді неможливим, збільшуючи до того ж страждання важкохворого. Тому цілком ослаблених батьків прикінчували, поховавши з певного роду ритуальними почестями, бо вірили, що після смерті душа людини продовжує жити подібно, як за земного життя, та може своїм нащадкам допомагати або шкодити. Особливо урочисто влаштовувались похорони вождів, без огляду на те, що, може, наступник такого вождя прискорив кінець його життя. У таких похоронах до могили померлого давали всі його улюблені речі й цінності та вбивали коня, і навіть його дружина мала також померти з ним – чи то добровільно, чи під примусом. Не минала ця доля і рабів, які мали послугувати померлому на тому світі. Такий ритуал похоронів урочисто проводили віщуні або жерці. В інтересах останніх було підтримувати віру, що такою є воля богів. Аби їх не розгнівати, цю волю мусили неухильно всі виконувати. Роблячи себе виконавцями волі богів, жерці підтримували страх перед грізним божеством, яке часто вимагало для себе людських жертв, кров'ю яких поливався жертвенний меч. Ці жертви визначав головний віщун, чим осягав необмеженої влади над життям людини, яка чимось прогнівила богів або порушила їхні заповіді.

Підтримуючи такий страх перед богами, фізично слабкі, але хитрі й брехливі віщуні набули поруч сильних і відважних вождів великого впливу в первісних формах суспільного життя скіфів, а їхня влада

часто була вищою від влади вождя. Витворенням різного роду забобонів вони затримували вільний духовно-культурний розвиток тих, що їм беззастережно вірили, щоб їх легше було соціально поневолити й примусити собі служити.

Тому поруч із шляхетними рисами у вдачі скіфів, що постали під впливом лагідної природи українського степу у скіфів-хліборобів, залишилась дикість у скіфів-кочівників, які щиру любов до жінки і до власної родини вважали ганебною слабкістю, бо для них родинне вогнище не мало привабливості. Позитивною рисою їх було те, що вони, за винятком своїх віщунів або жерців, не брехали й не хитрували. Любили битись й до бою ставали відкрито, без підступу. Звичаїв гостинності, дружби і побратимства дотримувалися свято.

Десь до V ст. до н. е. скіфи були поділені на скіфів-еллінів на Дністрі, скіфів-орачів на Південному Бузі, скіфів-хліборобів на Дніпрі, або, як його тоді називали, Борисфені, скіфів-кочівників на Дінці та царських скіфів від північного Криму до Дону. У Кримських горах перебували дикі таври.

За свідченням Геродота, скіфи, що прийшли з азійського степу з-за Волги під проводом Мадія, витіснили з Чорноморських степів кіммерійців до Малої Азії вздовж Чорного моря. Вони також пройшли вздовж Каспійського моря і напали на мідійців та дійшли до Сирії. Там фараон Псамметих I (654–610 р. до н. е.) відкупився від них дарами. 28 років панували скіфи в Малій Азії, поки цар Мідії Кіаксар підступно не перебив у себе на бенкеті запрошених скіфських вождів, після чого скіфи відкочували до Чорномор'я.

За скіфською міфологією, вони походили від бога Папая, коли від нього і доньки Борисфена (Дніпра) Апі народилась перша людина Таргістай. Він мав трьох синів: Ліпоксая, Арпоксая і Колоксая. Тоді з неба впали золоті плуг, ярмо, сокира і чаша. Плуг і ярмо служили для осілої хліборобської чинності, сокира для оборони від напасників, а з чаші пили вино для закріплення дружби та згоди, спільно з неї випивали суміш крові зі свого тіла з вином побратими.

Старший і середній сини Таргістая не могли взяти речі, що впали з неба, бо вони горіли. Лише третій син, Колоксай, узяв їх, і йому було доручено владу над осілими племенами, а старші сини пішли добувати інші краї. Від Таргістая до часів Геродота (V ст. до н. е.) пройшла тисяча років.

Фактом є те, що до VIII ст. до н. е. на українській території проживали кіммерійці, що, почасти змішавшись зі скіфами (особливо хліборобське населення), передали їм свою культуру і міф про своє походження від бога Папая. Частина кіммерійців була витіснена за Дунай.

Греки мали свої колонії в Олівії (біля Одеси), Херсонесі (біля Севастополя), Неаполі (біля Сімферополя), Пантикапеї (біля Керчі). З цих колоній Пантикапея була найбагатшою, бо була на Керченському півострові Криму і не підпадала навалом кочівників та могла мир-

но розвиватись. Вона підтримувала жваві торговельні зв'язки з осілими хліборобськими племенами меотів на Озівському побережжі і синдів на Кубанщині. Значно вигідніше становище для торговельних зв'язків займала Олівія, а на Дністрі – Тирас, але вони терпіли від нападів кочівників, що їх руйнували. Херсонес і Неаполь були захищені від кочівників горами та мирно співжили з таврами.

Усі колонії були об'єднані в Боспорський державний союз, що проіснував понад 800 років від 480 р. до н. е. до 360 р. н. е. Боспором називались Керченська протока Озівського моря до Чорного, при якому був осередок Боспорської держави. Склад населення міст Боспорського союзу був різноманітний. Крім іонійських, дорійських мілетських греків проживали люди різних племен із Малої Азії, Закавказзя, Кавказу та Балкан, серед яких були добрі ремісники, що прибували добровільно або утікали від біди та недолі в рідному краю. Були там і різні авантюристи, хитрі, спритні, пронирливі одчайдухи. З тубільців значну роль відігравали траки в різних купецьких виправах, бо торговельні зв'язки Боспорського союзу були поширені не лише на Північ – з гіперборейцями, кіммерійцями, скіфами, сарматами, аланами з поступовою їх зміною протягом 300 років, але далеко на Схід до Сибіру і на Захід до Закарпаття та сучасної Мадярщини. Тут схрещувались різні тогочасні культурні впливи, але якоїсь певної духовної вартости, хоч би еклектичного характеру, з цього сумішки не було створено. Вони стали лише основою тогочасної матеріальної цивілізації понтійського кола в мистецьких виробках та виготовленні предметів домашнього вжитку, які купували не лише хлібороби, але й номади, бо вони були пристосовані до їхніх смаків. Постання нового життя в портах Чорного моря на українській території з утворенням цілком відмінних форм суспільного життя та устрою, в якому головну роль відігравали іонійські і дорійські греки, спочатку проходило більш-менш нормальним шляхом аж до приходу скіфів. Спочатку стосунки між ними та скіфами були мирними, підтримувані торговельними зносинами. Вперше мирний уклад життя був порушений 513 р. до н. е., коли перський цар Дарій із величезною армією вдерся через Боспор Фракійський і Дунай до Скіфії й дійшов аж до Дону, але ледве з того походу врятувався.

Доки скіфи дотримувалися правди своїх власних звичаїв і традицій та моральних основ у простоті свого поведіння й життя без поділу на соціальні групи з пануючими та поневоленими, вони були сильними, а тому ніхто не міг їх підбити. Але вже в IV ст. до н. е. виразно позначилась диференціація, що особливо далеко пішла у царських скіфів. Панівна група останніх перейняла від греків їхні **цивілізаційні** досягнення, щодо вигод і розкоші життя, занедбавши розвиток власної духовної **культури**. Без огляду на антогонізм між власними суспільними групами, вони почали втручатись у внутрішні справи Боспору. Непорозуміння між скіфами і греками збільшувались.

У 331 р. до н. е. намісник Олександра Великого, Зопіріон, зробив похід до глибокої Скіфії, але, коли повертався назад, скіфи його знищили. Зате скіфам почали завдавати удари зі Сходу сармати. Скіфський цар Атей, що об'єднав був перед зовнішньою небезпекою Скіфію, загинув у бою з Філіпом Македонським у III ст. до н. е. З того часу почався занепад скіфської держави. Еллінізація скіфської аристократії, витворення рабської системи державного правопорядку, коли царські скіфи вважали інші племена скіфів своїми рабами, та втрата войовничості призвели до того, що їх підбили споріднені скіфам сармати та алани, племена іранського походження, яких витіснили з азійських степів орди тюркського походження.

Сармати пройшли той же шлях суспільного розвитку, що і скіфи, лише в прискореному темпі від матріярхату через патріярхат до дальшої суспільної диференціації. Як пережиток матріярхату в осілих скіфів найбільшою повагою користувалась богиня Табіті – берегиня домашнього вогнища. Верховним божеством у них був Папай, який мав дружину Апі, доньку Борисфена. Далі поважався Гойтосір – бог сонця, Фагімасад – бог моря і водних дарів (Посейдон). Існувала також легенда про те, що Фагімасад дав тризуб скіфському князеві Боризесу, синові Тергастера, який перший панував над Київською землею. Це був знак водного й польового права від Посейдона та мав служити символом краси, сили й любови у ставленні до своїх і як зброя проти ворогів. Але в запалі гніву Боризес убив ним свою власну жінку Телестрис – останню з роду амазонок за те, що вона не виявила йому рабської покірливості. Тоді Фагімасад (Посейдон) відібрав у Боризеса тризуб і на хвилях Бористена доправив до Чорного моря, де передав його для збереження Панові (богові тварин). Там він лежав захований аж до прийняття нащадками скіфів заповітів християнської любови та милосердя в часи Володимира Великого.

Сармати змусили скіфів потіснитися частиною в Крим і на Дунай, а частиною на Захід до Південного Бугу і Дністра аж до Карпат, де вони асимілювались із осілими там племенами, відомими під назвою давніх слов'ян, й самі прийняли назву слов'ян. Цей процес перегрупування й переформування з витворенням слов'янської народности продовжувався кілька століть наприкінці старої – на початку нової ер. Самі сармати також довго не зберегли своєї назви. Ті сармати, що осіли на берегах Бористена (Дніпра) і перемішались зі скіфами-хліборобами, були відомі у II ст. н. е., в часи римського імператора Адріана, як роксолани та алани.

Рух народів не припинявся. Германські племена готів, що перебували у II і III ст. н. е. над Віслою, Одрою й Лабою, рушили на початку IV віку під проводом короля Вінитара на південний схід до Чорного моря. Слов'яни під проводом свого вождя Божа зробили значний спротив готам, але Вінитар захопив Божа та його 70 дружинників, розіп'яв їх і лише тоді перейшов через їхню землю. На півдні готи

заснували державу біля Чорного моря між Дніпром і Дунаєм, що за часів короля Германаріха (350–375) досягла найбільшої сили.

За готами рушили на схід **слов'яни***. Там їх греки називали антами, а римляни – венетами. Вони займали середню Наддніпрянщину, **асимілювавши** роксоланів та аланів, що раніше постали **від змішання скіфів із сарматами**.

Наприкінці IV ст. знову почався рух зі Сходу. З Казахстану насунула орда гунів, походженням із Монголії, яка пройшла українськими степами під проводом царя Баламміра, розгромила в 375 р. Готську державу та заснувала свою державу від Дону до Карпат, підпорядкувавши собі недобитки готів і деякі слов'янські племена. За часів царя Атилли (444–453) Гунська держава поширилась далі на Захід до південно-середньої Європи, загрожуючи існуванню Римської імперії, з експансією аж до північної Галії. Але в 451 р. військо Атилли було розбите в Галії. Гунська держава зі смертю свого деспота, що тримав усіх жорстоким насильством у послуху і прозваного за свою жорстокість „бичем божим“, як та лавина, що скотилася згори, розсипалась. Як готи, так і гуни зі зникненням їхніх держав утратили свої назви, а їхні нащадки були асимільовані слов'янами. Залишились лише **слов'яни**.

По відході з України готів та гунів увільнились широкі простори, на яких розселились наші предки – **анти**. Але й після цього не було спокою. В середині VII ст. з Азії прийшла нова орда аварів, або обрив, що, наробивши багато лиха на Україні, подалась на Захід, де під ударами війська короля франків Карла Великого загинула.

У другій половині VII ст. прийшли із-за Волги болгары під проводом Аспаруха (646–700) й осіли за Дунаєм. Перемішавшись там з південними слов'янами й прийнявши їхню культуру, вони заснували в 681 р. Болгарське царство.

З того часу пройшло кілька століть. Жакх, який нагнала орда Атилли, розвіяли вітри. На руїнах старого почало пробиватись нове життя. Витворились нові племена під загальною назвою **слов'ян**. Основним із цих племен були поляни, які в степовій смузі по обидва боки Дніпра аж до Дону мирно займалися хліборобством. На північ від них, у лісостеповій смузі, перебували древляни, на схід, на Десні й Сеймі, – сіверяни, на захід – волиняни, або дуліби. По річці Бугу, як каже „Повість временних літ“, сиділи бужани, або тиверці. В Галичині були білі хорвати, а на нижньому Дністрі – уличі. На північ від древлян і волинян, між Прип'яттю і Березиною, в початку Дніпра проживали дреговичі і полочани, а ще далі на північному краю водного шляху зі Скандинавії в Грецію, в районі озера Ільменя, були словени, які пізніше, після виникнення Новгород, стали відомі як рух-

---

* Примушені були поширитися далі на північний схід до Дніпра, нижче приток Прип'яті й Десни.

ливе й підприємливе плем'я новгородців. Усі ці племена, маючи слов'янську мову („словенск язык“), як каже названа „Повість“, мали загальну назву Русь. Назва Русь спочатку стосувалась переважно до полян і сіверян. Далі на північний схід проживали інші народи („языци“): радимичі, кривичі, в'ятичі, що були в підлеглості Руси.

За більш-менш достовірними відомостями розподіл племен у XII ст. був такий:

1. Руський союз племен на території головних міст Києва, Переяслава й Чернігова.

2. Древлянський союз, який ворогував з полянами, але пізніше увійшов до Руси.

3. Волиняни з дреговичами і полочанами займали територію з головними містами Смоленськом і Полоцьком.

4. Основним ядром ільменських слов'ян була Новгородська республіка.

5. До Галицького князівства належали білі хорвати, тиверці й уличі.

6. Окремо постали північно-східні князівства Суздаль, Муром, Рязань внаслідок колонізації радимичів, кривичів, в'ятичів. Основу їх творили чудські племена меря і мурома.

З дальшим розвитком поляни, древляни, сіверяни, волиняни, бужани й білі хорвати з уличами ввійшли до складу українського народу. Дреговичі й полочани після занепаду Литовсько-Руської держави стали основою білоруської нації. Новгородці поширили свою експансію на схід, до водного шляху Волги (Нижній Новгород), і разом з радимичами, кривичами, в'ятичами та іншими племенами створили великоруську націю, яка під захистом лісів від навал азійських орд розвивалась і поступово набирала сили та могутності.

Найбільше зазнали біди поляни на відкритому шляху з Азії в Європу, стримуючи рух різних орд: хозар, печенігів, половців. Найлютішими з них були татарські орди під проводом монгольських наїзників. А поза цим на дніпровському шляху скандинавські озброєні купці (варяги) більше здирали, ніж купували, а часто і в неволю заганяли. Мабуть, ні одна країна в світі, як степова Україна не зазнала стільки лиха від наїзників, що після себе залишали руїну й цілковиту пустку під назвою дикого степу.

А проте життя у степовій Україні не завмирало. Відважні недобитки, залікувавши рани, не залишали свого рідного краю, не втікали на Північ у ліси, можна було скоріше знайти захист чи сховатись від ворогів, але сміливо вступали з ними в боротьбу і намагалися створювати нові форми суспільного життя, вільного та незалежного.

Про перші початки організованого державного устрою на Україні нема точних і достовірних історичних даних.

Перший Київський літопис з 997–1007 рр., за часів князювання Володимира Великого, дав позитивну оцінку легендарних та історичних осіб і подій на Русі. Другий Новгородський Остромирів літопис із 1050 р. мав вороже ставлення до Ярослава Мудрого, який покарав

на горло новгородського посадника Константина. Цей літопис позитивно оцінює новгородських республіканців і негативно київських правителів. Володимир був у них першим виборним князем, але він зі своїм дядьком Добриною не мав прихильності новгородських бояр.

Пізніше найбільш об'єктивним був літопис Нестора, який був закінчений до смерти князя Святополка. Але цей твір не задовольняв Володимира Мономаха, який дав його переробити ігуменові Сильвестру в 1116 р. Остаточний літопис був опрацьований у 1118 р. під доглядом Мстислава, сина Мономаха, що молодість провів у Новгороді і мав симпатії до новгородців і варягів, бо його перша дружина була донькою варязького князя. Цей літопис відомий під назвою „Повість временних літ“. Зазнавши багато всяких переробок, вона не є об'єктивною історією давнього минулого України-Руси, яка в ті часи ворогувала з Новгородською республікою. Отже, те, що збереглося до останніх часів, має характер легенд.

Одною з них є переказ про заснування міста Києва трьома братами – Кием, Щеком і Хоривом з сестрою Либіддю. Було це після великого переселення народів, яке викликали гуни з 375 по 450 роки. Який був державний лад за того Кия, невідомо. Можна робити здогади, що після навали до середньої Європи аварів у середині VI ст., а за ними на Балкани – болгар, на кілька століть установився спокій. Тому заведений державний лад мав би бути лагідний із характером типу патріархальної республіки з вічевим правом та договірним правителем з його військовою дружиною.

Легенда про трьох братів – будівничих Києва аналогічна оповіданню про запрошення варягів Рюрика з родичами Синеусом і Трувором, що осіли в Новгороді. Чи справді новгородці запрошували Рюрика, є сумнівним. Достовірним є факт появи нових сильних варязьких загонів в 860–870 рр. Літопис Нестора згадує про Кия як почесного гостя імператора Візантії у VII ст. Не від варягів пішла назва Русь. Нестор у своїм літописі поруч із Київською Руссю говорить про Болгарське царство і Великоморавську державу.

Треба гадати, що на Русі панувало народоправство з виборною управою. Останніми з таких, так би мовити, народних правителів були Аскольд і Дир. Досить спокійні умови життя не викликали потреби у створенні значної збройної сили. Очевидно, Аскольд і Дир були обраними на договірній основі князями, що зі своїми дружинниками робили походи на Візантію (860 р.), а також проти болгар. В усякому разі вони очолювали ще в той час патріархальну Київську державу і не передбачали небезпеки, що могла прийти з Півночі. Правда, на Сході були хозари, що появились у VIII ст., але вони не були такими дикими й хижими як гуни та авари. Вони навіть стримували навалу печенігів з Азії.

Тому, коли у 882 р. прийшов до Києва Олег зі значною збройною дружиною варягів, Аскольдові і Дирові нічого іншого не залишалось, як здатися на ласку сильнішого. Але Олегові та патріархальність, оче-

видно, була не по душі. Оголосивши Аскольда і Дира зрадниками, які ніби порушили вірність князеві Рюрику, що князував у Новгороді і вважав себе зверхником над усіма слов'янськими племенами, а по його смерті – його синові Ігорю, Олег наказав убити їх. Заволодівши Києвом, Олег протягом недовгого часу створив новий державний лад з переходом до феодалізму. Він залишив за Київською державою назву Русь, а з хоробрих та відважних полян організував сильне військо.

Треба вважати неправдоподібною легенду про те, що самі слов'янські племена посилали послів у Скандинавський край до варягів з проханням прийти князувати й володіти ними, бо, мовляв, „земля наша велика й багата, а ладу в ній нема“ через сварки між родами та взаємну боротьбу між племенами. Розправа з Аскольдом і Диром цьому суперечить. Варяги приходили самі. Ніхто їх не запрошував. Користуючись лагідною вдачею слов'ян, вони домовлялись бути їхніми зверхниками та оборонцями проти інших претендентів на загарбання продуктів хліборобської праці.

Який насправді був Олег, невідомо. З історії він виступає як легендарна особа. Олег був не лише добрим полководцем, але й розумним на вимоги того часу організатором держави. Про нього збереглися перекази як про відважного та мудрого, передбачливого, віщого полководця й правителя. Він навіть не присвоїв собі титулу князя, який належав Ігорю. Простий суворий не лише до інших, але й до самого себе, він не заводив придворної знаті, не робив різниці між варягами і слов'янами, оцінюючи справедливо кожного за його відважністю та здібностями. Він не заводив чужоземних порядків, а цілком перейняв звичаї та віру полян. У цьому була моральна сила й популярність Олега. Можливо, що сам Олег був з походження слов'янин, бо йому не була властивою жадоба до влади ради честолюбства, рабської покірливості різних підлабузників та почестей, деспотизму до підпорядкованих і присвоєння різних князівських титулів, ознак та прикрас, якими величались тогочасні можновладці. Йому досить було тієї слави, яка лунала про нього як про відважного вождя. Вороги його боялись. У народних переказах він залишився переможцем над могутньою Візантією (904–911), прибивши свій щит на воротах Царгороду. Він був месником за народні кривди, які причиняли різні кочівники. Дісталось від Олега й хозарам юдейської віри, яких печеніги тіснили на захід, а ще більше потиснули мадяри, що під проводом Арпада в 896 р. перейшли з Приуралля через Україну та Закарпаття, перемігши військо ужгородського князя Лаборця, до середньої Європи і затягнули за собою частину хозарів. З того часу хозарська держава фактично втратила своє значення. На її місці появилася більш небезпечний ворог – печеніги. Це була орда тюркського походження, яка поселилась на Дону в половині X століття.

За Олега слов'яни вперше вийшли на світову арену як хоробрий войовничий нарід. Олег відверто, без всякого підступу, йшов до бою,

його задовольняла лише чесна лицарська перемога. За нього виникли традиції відважної, відкритої боротьби хоч би з найсильнішим ворогом, які особливо виявились у часи Святослава гаслами: „Йду на вас!“ і „Мертві сорому не мають“. Ліпше з честю впасти в бою, ніж піддатись і бути поневоленим. Олегові противним було підступство. Він, очевидно, став сам жертвою підступу, бо, за переказом, помер від укусу отруйної змії.

Той факт, що Аскольд і Дир були убиті за наказом Олега, може бути виправданий тим, що вони покарані не за те, що ніби зрадили Рюрика, а за те, що були хоч і добрими, але нездібними правителями, які на шкоду своєму народові не зуміли організувати його для оборони проти напасників. Нерозумна доброта часто більше шкодить, ніж зло, а тому ліпше її відразу усунути. Кажуть, що переможця не судять. Його суворому і з погляду загальнолюдської моралі несправедливому вчинку завжди знаходиться виправдання. Зате часто буває горе переможеному, що спадає не лише на його голову, але й відбирає славу його добрих вчинків. Так сталося із Аскольдом і Диром. Олег був першим організатором державної сили Руси-України, і, можливо, лише він спричинився до того, що подібний до нього за вдачею **Арпад, який прийшов з мадярами** із-за Волги, **зупинився не на Дніпрі**, а на Тисі і Дунаї, де з підбитих слов'ян та інших народностей заснував Мадярську державу.

У долі народів часом незначні події сприяють їх розвиткові або занепаду. При цьому відіграють роль видатні особистості, але за наявності об'єктивних, сприятливих їх всебічній чинності обставин, коли вони можуть виявитись і виступити на історичній арені як вожді або пророки. Тоді в їх імені персоніфікується збірний чин певної суспільної групи, племені, нації, яку вони очолюють, даючи йому напрямок і спричиняються до його розвитку або занепаду. Творчий чин такої геніяльної особи з її талановитістю, особливо у пророків або філософів, виявляється часто аж по їх смерті, бо вони є творцями, засновниками й оборонцями правди свого суспільства та народу.

Таку роль в оформленні основ української правди відіграв Олег, який за свого життя не присвоїв собі жодних титулів, а по смерті був названий „Віщим“. Він заклав для мирних полян-хліборобів бойові традиції боротьби з дикими наїзниками за здобутки своєї хліборобської праці, власного життя та людської і національної гідності. Їх дотримувався князь Святослав у відкритому, чесному бою за вільний розвиток свого народу.

Основи української правди, що набрали реальних форм за часів Віщого Олега, яскраво виявилися пізніше, в добу козащини, та пробудились як військово-козацький дух у революційних подіях 1917 р.

По смерті Олега (914 р.) князував Ігор, але не був це князь простої, відважної слов'янської вдачі. Замість того, щоб нападати на ворогів і обороняти свій нарід від напасників, він після малоуспішного

походу на Візантію в 944 р. зайнявся здирством зі своїх. Це його погубило. Обурені здирством Ігоря, древляни покарали його лютою смертю, прив'язавши за ноги до двох похилених дерев, що, випростувавшись, роздерли його (945 р.). Жінка Ігоря, Ольга, помстившись у підступний спосіб древлянам, провадила нові феодальні порядки, обмежуючи самоуправу не лише близьких, але й віддалених громад, наставляючи скрізь своїх посадників. В обмеженні свободи слов'янських племен вона виявила більший політичний хист, ніж її невдатний чоловік. Її приваблювали оповідання про візантійську культуру, християнську віру та ті вигоди, які може дати добре організований феодальний державний лад. Вона запровадила у себе дорадників з Візантії, які під впливом християнських проповідників поширювали свої впливи.

Зате син Ольги Святослав (960–979) рано вийшов з-під впливу матері і, вихований у душі бойових традицій військової дружини Олега, був перейнятий духом степової стихії. Його лицарська відвага була подібна до відчайдушності пізнішого на чотири століття англійця Ричарда Левове Серце, який за правду готовий був битись не лише з могутньою святою інквізицією, але й із самим пеклом. Святослав з погордою ставився до політичних хитрощів того часу. Прямодушний, сміливий, він не визнавав жодних перешкод, зі своєю бойовою дружиною, як вітер, носився по широких степових просторах та наводив жах на східних азійських наїзників. Святослав остаточно розбив хозарів, відтиснув печенігів, зробив похід на Кавказ і підбив ясів та косогів (осетинів). Цим він дав можливість просунутись слов'янам далі на схід, на Донщину та Кубанщину, в Тмутарокань.

Але потім Святослав побачив, що зло поширюється з півдня, від Візантії, що всякими способами намагалась використовувати слов'ян. Він повів рішучу боротьбу з нею, перемагаючи у відкритих боях переважаючі сили хитрих греків та підбитих ними народів, і осів аж на Дунаї в Переяславці (963 р.). Там він підтримував споріднених болгар і сербів у боротьбі за незалежність. Таке сусідство візантійському імператорові Цимісіхю було не до вподоби. Не маючи можливості перемогти Святослава в чесному відкритому бою, він пішов на підступ. Цимісіхій підмовив печенігів напасти на Київську Русь, де залишилась лише невелика військова дружина, щоб виманити Святослава з Переяславця на підмогу своїм у Києві. Коли Святослав вирушив у похід, Цимісіхій порадив печенігам несподівано напасти на невелике Святославове військо на Дніпрових порогах. Там Святослав зі своєю дружиною, пам'ятаючи, що „мертві сорому не мають“, поліг у завязаному бою (979 р.).

Святослав був останнім представником тогочасного слов'янства, яке не визнавало вчення про покірливість та непотівлення злу. Тому церковні християнські проповідники довго не мали успіху серед слов'ян. Лише через князівський двір за Ольги вони проникли до народ-

них мас, які в часи онука Ольги Володимира не так із переконання, як із примусу прийняли християнство. Святослав про чужу віру й слухати не хотів, а на поради своєї матері не звертав уваги.

Божеством для слов'ян було добро, яке в природних явищах вони вбачали у променях сонця. На честь сонця в час його найбільшого випромінювання приблизно 22 червня відбувалося свято з відповідними піснями та обрядами. З настанням темноти запаливались вогні, довкола яких славословився Дідо-Ладо (Хорс або Даждь-Бог). Після прийняття християнства це свято залишилось до останніх часів під назвою Івана Купала. У час сонцеповорнення близько 22 грудня на честь Даждь-Бога співались колядки та щедрівки, очікуючи щедрости дарів природи після повернення сонця. Явища природи вони одухотворювали і залежно від їхнього характеру вважали, що ними керують добрі або злі духи. Найбільшим божеством був Даждь-Бог, або Хорс, що уособлював сонце. Другим могутнім божеством був громовержець Перун, якого жерці намагалися зробити грізним месником, що карав за порушення божих заповітів. Перунові ніби приносились за жеребом людські жертви. Але це була доля слабких, що втратили віру у власну силу. Сильні йому не корилися. Зберігся переказ про те, як Гостомисл запротестував проти принесення в жертву його сина й підірвав довір'я до жерців, бо вони вимагали безглуздої жертви. Загалом у віруваннях старих слов'ян переважав здоровий розум над забобонами. В їхніх віруваннях була, так мовити, деяка доля матеріалізму, бо всі вони були пов'язані з явищами природи. Абстрактні уявлення раю й пекла були їм чужими. Тому з прийняттям християнства вони скептично ставились до відірваних від природи фантазій отців церкви, що, як то було у південних народів, не викликали релігійного фанатизму. У них залишились майже всі обряди старого вірування з піснями й танцями в день найбільшого сонцестояння, колядками й щедрівками в час сонцеповорнення, веснянками на честь приходу весни, не зважаючи на всі протести отців церкви проти бісівських танців із піснями. Всім добрим духам вони давали християнські імена. Перший християнський храм у Києві, споруджений у часи Ольги, за життя Ігоря мав своїм патроном пророка Іллю, що замінив у народних віруваннях бога грому і блискавки Перуна. А щодо пекла, то бували охочі пожартувати і з самим дідьком. Православна церква мусила погодитись на такий стан речей, коли вона не могла за прикладом католицької церкви запровадити святу інквізицію, а до анафеми українці ставились байдуже. Лише у північно-східних слов'ян у лісових дебрях були свого роду вогнища релігійного фанатизму, які залишались аж до ХХ століття в старообрядних скитах.

Отже, бачимо, що у наших степових слов'ян розуміння правди на початку їх культурного розвитку було нерозривно пов'язане з поняттям добра. Широкий степовий простір, багаті дари природи, відсутність, з одного боку перешкод до вільного руху, а з другого –

постійна загроза нападу диких кочівників створили життя рухливим, повним небезпек. Про накопичення якогось багатства тут не доводилось дбати, бо воно могло потрапити в лапетаї наїзника. Тому найбільше зло – зажерливість було відсутнє. Кожний дбав про засоби поживи на сьогоднішній день, роблячи запаси лише на зиму. Їх було досить, а тому боротьби за володіння ними не було. Так було відсутнє і друге зло – заздрощі. Спільна для всіх небезпека вимагала солідарності в боротьбі з напасником. Якесь хитрування – зброя боягузів і брехня не мали застосування за відсутністю їх носіїв. На степових просторах жили лише сміливі, сильні і відважні, в постійній готовності дати відсіч наїзникові.

У таких умовах витворився вільнолюбний нарід з ліпшими прикметами людського духу: правдивістю, чесністю, взаємною пошаною й допомогою, а в разі потреби – самопожертвою для загального добра. Така самопожертва, як смерть на полі бою, прославлялась. А слава була найдорожча за все. Цим прославились і нарід свій прославили назавжди Олег та Святослав, бойові традиції яких через сім століть перейняли запорізькі козаки.

Недовго тривала доба цієї патріярхальності простих, правдивих, властивих природі своєї країни відносин. Потрохи почали проникати чужі впливи, які вносили нові поняття до суспільних відносин. Почалося це при дворі княгині Ольги. Візантійські улесливі і хитрі дорадники спочатку зтихцем, а потім відверто паплюжили вірування слов'ян як поганські та проповідували вчення Христа, яке в своїй основі приваблювало ідеями братерства, любови, милосердя та доброго чину. Така проповідь скоро знайшла співчуття серед покривджених та слабких. Для тих, хто вибився вгору і вважав себе вищим від інших та претендував на керівну роль, твердження: „Всяка влада від Бога“ та „Богове – Богу, а кесареве – кесарю“ було на руку. Вони побачили, що таке вчення дає їм можливість за волею божою бути зверхниками і тримати в покорі своїх підлеглих.

Оця псевдоправда була не до душі Святославу, як справжньому борцеві за українську правду, але онук Ольги, Володимир, який князував у Новгороді, а потім за допомогою варягів вигнав свого старшого брата Ярополка з Києва (279 р.) був іншої вдачі. Будучи в молодості відважним, він добре пізнав бойове життя та його тягарі, а тому в старшому віці вважав, що ліпше влаштувати для себе таке життя, коли про успіх і славу для нього подбають очі, як, наприклад, казкові Ілля Муромець, Добриня Никитич, Олексій Попович. Тому намагалися самому здобувати собі славу серед небезпек і невідгод похідного життя не було особливої потреби. Про це дбали інші, а отці церкви благословляли це як дар божий.

Та, проте, треба було здобувати славу не лише на полі бою. Володимир виступив як організатор держави. Він приєднав до Київської Русі Галичину з білими хорватами і зміцнив слов'янську колонію

в Тмуторокані на схід від Озівського моря, де його син Мстислав поборював печенігів, які в 1036 році були остаточно побиті, а рештки їх знайшли собі пристановище аж на Дунаї. В цьому була його головна заслуга як творця української держави хоч би на тогочасних феодальних основах, що пізніше стали відомі як удільний період князювання.

Володимир, одружившись з грецькою царівною Ганною, яка розуміла смак у розкошах панівної верстви, прийняв християнство та навернув до нього свій нарід (988 р.). Це навернення часто мало примусовий характер. Склалась навіть приповідка про те, що Володимир хрестив полян хрестом, а його воеводи Путята – новгородців мечем, а Добриня – вогнем. З того часу Володимир став Великим, оспіваний як Красне сонце, а церква зробила його рівноапостольним і святим. Звичайно, не був Володимир жодним святим, лише розумним. Він використовував усі засоби, матеріальні й духовні, щоб звеличити себе. Крім добре організованої збройної сили з воеводами та багатирями, він перший почав всебічно підтримувати розвиток писемности, тогочасної словесности й мистецтва. Він також використав легенду про **тризуб**, що був ніби відібраний за знеужиття від першого скіфського князя Боризеса й захований у Кримських горах. Коли Володимир зі своєю дружиною вирушив у похід проти греків, що мали в Криму свою колонію з головним містом Херсонесом (біля Севастополя), перед взяттям цього міста бог тварин Пан показав Володимирові, де схований той тризуб, і, хоч сам був поганським богом, перший указав йому на вищість християнської віри над всіма іншими, і лише володарю над нащадками скіфів, який прийме її, належить тризуб як символ християнської любови, природної краси й сили народу. **Володимир установив тризуб** своїм **державним гербом**, але надто звеличив себе, а разом з тим і свій двір, занедбавши заповіді Правди. Тому по його смерті дійшло до боротьби, яка призвела до того, що той тризуб знову був утрачений. І лише через дев'ять століть він був відновлений як державний герб УНР.

Від часів Володимира Великого, по його смерті, була забута правда старих полян, яка скромно залишилась у хатках простого люду, а в хоромах княжих палаців гордо усілась галаслива псевдоправда, визнавати яку примушували всіх. Так поступово створились дві правди. Одна, правдива, непомітна в простій свитині, але вічно живуча Правда поневоленних, що постійно нагадувала про справедливість. Друга – брехлива, показна, що постійно міняє своє обличчя, як хамелеон, псевдоправда пануючих. Остання пишалась в ознаках зовнішньої краси, приваблюючи всіх. Вона кричала про культуру, видавала закони про взаємовідносини в суспільному житті, встановлювала право одних керувати і панувати, а для других – коритись розпорядженням влади, що походить від самого Бога. Новий феодальний державний устрій закріпив це примусовим порядком.

Ніби все було в порядку. Нерівність членів суспільства не є противною тому, що ми помічаємо в явищах природи. Сильний все буде сильним, а слабкий слабким. Так є в тваринному й рослинному світі. В лісі серед однієї й тієї ж породи дерев бачимо пануючих, співпануючих, відсталіх і пригноблених. Тут у певній гармонії залежно від життєвої сили кожної деревини йде боротьба за існування. Але нема паразитування одних над другими в середовищі своєї породи. Зовсім інше ми бачимо в людському суспільстві. Оскільки в природних процесах життя існує певна закономірність, що веде до вдосконалення, остільки в житті суспільства відбуваються явища противні цьому. Здається, що пізнання законів природи, вміння використовувати природні явища для легкого здобування продуктів, які дають усі вигоди життя, могли послужити на добро всього людства. Але це не так. Зажерливість і жадоба та заздрощі не рахуються з жодною доцільністю. Коли хтось має досить, він заздрить тому, хто має більше. Мало того, що він через свою зажерливість відібрав необхідне у слабкіших і примусив їх працювати на себе, він хоче всякими способами відібрати й у сильнішого, щоб бути першим. Коли про сильнішого лунає слава, він хоче ту славу перейняти. Тут мета виправдовує всі засоби, навіть найганебніші з погляду людської моралі. Підступ, зрада, насильство, жорстокість, брехня, улесливість, під'юджування є багатим арсеналом зброї, якою, замість меча, користується як кожний, так і вельможний негідник.

Такими властивостями відзначався період удільної (феодальної) системи панування князів старої Русі. За часів Володимира Великого Київська Русь вийшла на світову арену як багата держава. Візантійські державно-політичні методи знайшли серед панівної групи сприятливий ґрунт, хоч вони призвели до занепаду Візантійську імперію через використання своїми своїми, зробивши їх мало відпорними проти навали зовнішніх ворогів.

Зовнішній бік державної організації на початку був добрий. Почала поширюватись писемність, яку дали слов'янам болгарські учителі Кирило та Методій. Вони створили спеціальну азбуку, що відрізнялась від грецького алфавіту й латинської абетки. Нею писались насамперед книги для церковнослужителів: Євангеліє, псалтир, молитви, Біблія. Поширенню церковнослов'янської писемності серед західних слов'ян: словаків, чехів, поляків – перешкодила католицька церква, користуючись рухливістю своїх служителів.

За Володимира Київська держава провадила широку торгівлю і була посередником у торговельних зносинах між північною Скандинавією та південною Візантією. Була заведена грошова система. На грошових знаках відбивався державний герб – тризуб. Східні кочові наїзники припинили. Словом, настав відносний спокій, коли панівна група багатіла й набирала сили, а церковники робили свою справу, проповідуючи серед вільнолюбних віруючих покірність своїй

владі. Майже природно проходив поділ на пануючих, співпануючих та пригноблених без особливих здирств та утисків. Пригноблені задовольнялися вірою в нагороду за свої терпіння в царстві небесному. Панівні не мали великої жагерливости: всього було досить, вони за старим звичаєм були ще скромні й не ворогували між собою.

Така ідилія існувала недовго продовжувалась. У Володимира, який спочатку був многоженцем, було багато синів. Поділивши адміністративно Русь на уділи-князівства, він дав кожному з них по одному з цих князівств з тим, що вони мають підлягати великому князеві в Києві, де мав бути найстарший з князівського роду. Але це стало, як кажуть, яблуком розбрату. Не всі уділи були однакові. З цього почались суперечки, чому тому, а не тому дано менше, бідніше або небезпечне від наїзників князівство. Поки Володимир був живий, доти не виявлялись назовні суперечки в боротьбі з застосуванням збройної сили. По смерті Володимира (1015 р.) між його синами почалась кривава боротьба за велике князівство, цебто за Київський престол.

Святополк („Окаянний“), захопивши після смерти батька Київський престол почав винищувати своїх братів: Бориса, який воював проти печенігів, Гліба, князя Муромського, Святослава – деревлянського князя та хотів ліквідувати і Ярослава, що князував у Новгороді. Але Ярослав, за прикладом батька, покликав собі на допомогу варягів і сам пішов на Київ мститись за братів. Не зважаючи на допомогу Святополкові поляків (Болеслав Хоробрий) і печенігів, після довгого кровопролиття переміг Ярослав, прозваний Мудрим (1019–1054). Він розігнав решту братів, які залишилися живими і йому не покорились, позбавивши їх та їхніх нащадків права на князування. Останні стали відомі під назвою „ізгоїв“ і подались на чужину. Лише Мстислав тмутороканський не покоровився Ярославу, який після довгої боротьби мусив погодитись з тим, що Мстислав аж до своєї смерти в 1034 р. князував на Лівобережній Україні маючи Чернігів.

Ярослав назначив для адміністративної управи уділами намісників, а пізніше – своїх синів. Щоб управителі не виявляли самоуправства, він почав укладати збірку законів, відому під назвою „Руська правда“, в якій визначались права панівної групи й обов'язки підпорядкованих та кари за різні злочини. Досить тверда влада приборкала непокірливих й утихомирила всіх. Настав знову спокій, що тривав більше трьох десятків років аж до смерти Ярослава, політично розумного самодержця.

Умираючи, Ярослав скликав своїх синів, яким дав заповіт не вести міжусобиць – бути покірними старшому братові так, як йому самому, та попередив про грізну небезпеку для всіх, що може прийти зі сходу. Такою виявилась дуже численна орда половців, або куманів, які в 1062 р. зайняли степовий простір від Дону до Дунаю. Проте здоровий глузд і заповіт батька не довго утримував синів від взаємного

ворогування. Є то в людській вдачі, що, поки на власному гіркому досвіді не переконається кожний у помилковості поведінки, жодна наука його не пересвідчить. Ті князі, що мали гірші уділи, вважали себе покривдженими. Знайшовся претендент на великокнязівський престол, вважаючи себе більш славним, розумним і достойним очолювати державу. Хоч останній не досяг своєї мети, але князювання Ізяслава Ярославича (1054–1077), попри підтримку німецького імператора Генріха IV та римського папи Григорія VII і польського короля Болеслава Сміливого, не було спокійне. Заздрощі та зажерливість робили своє. Почалася взаємна збройна боротьба, ще більш жорстока, ніж була раніше між синами Володимира. До цієї боротьби приєднались позбавлені прав онуки Володимира – ізгої, які оспорювали своє князівське право та приводили з собою збройні загони з чужинців, охочих грабувати та пожитись чужим добром. До цього приєднався великий напад половців у 1068 р. та повстання в Києві, коли Ізяслав не погодився видати зброю населенню для боротьби з половцями, бо боявся, що вільнолюбиві кияни можуть ужити її проти князівської влади, яка їх поневолювала, опираючись, до того ж, на підтримку чужих можновладців. З допомогою польського війська повстання було жорстоко придушене.

Ніщо не приносить стільки нещастя як боротьба за владу. Якби панівні боролись за неї самі, як то бувало на рицарських турнірах за славу, біди великої не було б. Але в боротьбі за владу кожний, прикриваючи свою заздрість та зажерливість виступає оборонцем прав пригнічених, ганебно бреше, обіцяючи їм повний добробут та щастливе і радісне життя. Щоб виправдати навалу, доводить своє історичне право на це, втягує до боротьби своїх підлеглих та поневолених. З протилежної сторони робиться те ж саме. Починається, як каже літопис, „междоусобная брань“ між поневоленими за інтереси своїх панів. Кожний з них кричить про свою правду, але ганебнішої облуди не існує.

Цим характеризується майже весь удільний період князівської доби. Переможці карали переможених своїх єдинокровних братів гірше, ніж дикі жорстокі наїзники. Апогеєм такої жорстокої розправи був напад у році 1169 Ростово-Суздальського великого князя Андрія Боголюбського, який, користуючись відмінністю національного характеру між північними слов'янськими племенами – суздальців із володимирцями (що добровільно прийняли деспотію власних панів) і південними степовими слов'янами (що не виявляли покірливості насильству), „покорив“ Київське князівство і гірше від орди залишив руїни та попелища. Так боголюбивий великий князь, прославлений російськими істориками як „зиждатель и благотворитель храмов божиих“ та творець основ „русской государственности“, покарав за непослух „єдиновірних“ братів. Самовіддані історики, щоб виправдати поступовання Андрія Боголюбського, поширили думку, що київський князь

Ізяслав Мстиславович перший пішов війною проти свого дядька Юрія Долгорукого в 1152 р. Може, він з ним воював, бо у того Долгорукого були, мабуть, довгі руки аж до Києва, від яких треба було відбиватись.

Боротьба між князівськими групами остаточно знекровила поневолених ними. На Київську Русь-Україну напали дикі орди зі сходу. Найбільше потерпіла Переяславщина (середнє Лівобережжя). Люди з неї подались на береги р. Оки та горішньої Волги (нащадки їх і тепер мають відмінний характер від мешканців осередкової Росії). На їхнє місце оселились у середині XII ст. замирені невеликі орди степовиків: торків, берендеїв і чорних клобуків, що пізніше злилися з українським населенням і втратили свою окремішність.

Край князівській сваволі на степовій Україні остаточно поклала орда Чингіс-хана, який пішов слідами Аттили. В 1223 р. татари погорили половців разом з українцями, що прийшли їм на допомогу. А в 1240 р. велика орда під проводом Батия ураганом пронеслась по степових просторах України, докотилась до Карпатських гір і знову повернулась до Волги, залишивши руїни та згарища. В ліси вона далеко не пішла, бо звикла рухатись лише степовими просторами і задовольнилась покірливістю князів північних слов'ян, які признали зверхність хана. З того часу степова Україна знову, як сім століть тому, стала диким степом. Лише буйні вітри гуляли по ній та переносили з могили на могилу й заносили аж у карпатські передгір'я славу колишніх полян, нагадували про їх вільну правду та кликали до боротьби за вільне життя на широких просторах рідного краю.

Величезна татарська орда, як витвір всякої деспотії і насильства, розпалась. Частина споріднених татарських племен осіла в горішній Волзі, друга – в Криму, вигнавши звідти турецьких васалів – греків, а різношерстний сумішок племен, вірних ханові, кочував біля нижньої Волги, де був осередок Золотої орди. Остання існувала доти, доки північно-руські князі на чолі з великим князем визнавали її зверхність. У 1380 р. Дмитрій Донської зі своїм військом наніс поразку Золотій орді, яку об'єднавав хан Мамай. Це ослабило міць орди, вона втратила зв'язок з татарськими племенами в горішній Волзі та в Криму й остаточно розпалася на три царства: Казанське, Астраханське та Кримське.

* * *

Відмінних форм набрала організація державного життя на західних українських землях. Вплив на нього значною мірою виявили литовці та поляки. Після останньої спроби Володимира Мономаха (1113–1125) створити сильну державу на степовій Україні й оборонити її від половецьких наїзників, по його смерті, не зважаючи на його заповіт дітям не ворогувати між собою, почалися знову сварки між князями,

з яких користали половці. Остаточо доконав Київську державу, як уже згадувалось, у 1169 р. Андрій Боголюбський. Постійні хижі наїзди азійських кочівників призвели до того, що частина населення Наддніпрянщини вимандрувала на Північ, на Оку, та Волгу, а більшість переселилась на Наддністрянщину, в Галичину й на Волинь. У Галичині постали міста Перемишль, Ярослав, Тербовля, Галич, Звенигород, Коломия, а на Волині – Володимир і Луцьк.

Найвизначнішим організатором державного життя в Галичині був Ярослав Осмомисл (1153–1187). Він поширив межі свого князівства на південь вздовж Дністра і Прута аж до Дунаю з осідком в Галичі на Дністрі, великим і багатим містом. На Волині в 1199–1205 рр. князь Роман Мстиславович набрав такого значення, що з'єднав її з Галичиною, створивши Галицько-Волинську державу, обороняючи її від половців з півдня, литовців з півночі і поляків з заходу. Це був справедливий князь, який досить круто приборкав панівну групу бояр і без жалю нищив їх за свавільство. Він навіть підпорядкував собі Київ. Але довершити створення великої української держави не дала йому смерть. У 1205 р. під час походу на Польщу Роман був убитий. По його смерті знову почалась ворохобня, яку спричинили насамперед свавільні бояри. Цим скористали мадари й поляки. Проте, в хід історичних подій внесла зміни татарська орда Батия. Татари, перейшовши Київщину в 1240 р., рушили на Волинь, Поділля й Галичину. Батий із головними силами перейшов Карпати, розгромив малярське військо й навіть мав намір заснувати тут свою державу. Великий загін його орди зайшов на Мораву й аж до Шлезька. Діставши звістку, що помер головний хан, Батий навесні 1242 р. спішно з усією ордою подався аж на Волгу, залишивши скрізь руїну. Єдиним позитивним наслідком було те, що він розігнав групу всяких князьків та бояр. Але вони, як щурі, знову почали повертатися, щоб вірно служити татарам та займатися здирством з поневолених. Боярські інтриги та усобиці призвели до того, що в 1287 р. скінчила своє існування Галицько-Волинська держава. Їй тяжко було вдержатись самостійною між ворогами, якими були поляки, мадари й татари. Панівна група цим мало журилась, бо все, незалежно від того, до якої держави належали українські землі, знаходила для себе жир.

У той час, як Україна під ворожими ударами і через внутрішню розруху ослабла і втратила свою державну єдність та силу, на північному заході постала Литовська держава. В половині XIII віку литовський князь Мендовг об'єднав в одну державу всі литовські племена і прилучив до неї частину білоруських земель. Найбільш визначним з литовських князів був Гедимин, який звернув увагу і на українські землі. Займаючи білоруські та українські землі, Гедимин не заводив там якогось нового ладу, залишив усе по старому. Литовці підлягли перевазі вищої української та білоруської культури, перейнявши українську книжну мову, якою говорили при дворі великих литовських

князів. Цим пояснюється, чому Литва легко і швидко прилучила до себе значну більшість українських земель та всі білоруські. У 1320 р. Київ визнав над собою зверхність Гедимина.

Збирання українських земель під Литвою досягло найбільшого розвитку за часів князювання Ольгерда (1345–1377). Тоді була створена сильна Литовсько-Руська держава, але неприродний союз із Польщею, з її зажерливим панством і католицизмом звів нанівець державну чинність Гедимина та Ольгерда. У 1385 р. литовсько-руський князь Ягайло одружився з спадкоємицею польської королівської корони Ядвігою, чим була скріплена злука обох держав, що лягла великим тягарем на поневолену верству. Католицизм всебічно підтримував панівну групу. Він загніздився у Вільні – столиці Литви і витіснив звідти православ'я. Останню спробу зберегти самобутність Литовсько-Руського князівства зробив Вітовт, з яким Ягайло погодився щодо управління Литвою–Руссю. Але він у 1399 р. був побитий татарами на Переяславщині, що ослабило його сили і дало в подальшому перевагу католицько-польській шляхті. Ця шляхта обжившись на Заході, почала наступ на багаті землі Правобережної України. Литва протягом століть занепадала, а Польща тим часом зросла і набрала сили.

Цілков відмінно розвивався державний устрій у північних слов'ян. З половини XIV ст. осередком державного об'єднання стала Москва, яка в XIII ст. була незначним і бідним уділом князів із роду молодших Мономаховичів. Поступово московські князі зайняли становище великих князів і здобули гегемонію над іншими північними князівствами. Причиною такого зросту Москви було її вигідне центральне становище на перехресті торговельних шляхів, віддаленість від битого шляху, яким мандрували різні хижі орди, і дуже зручна політика московських князів, для яких всі засоби виправдували мету досягнення могутності. Вони трималися суворої централізації та душили будь-який вияв місцевої самоуправи та громадського життя. Тоді як на українських землях вічевий устрій все ще зберігався, а в більших містах постало „магдебургське право“ (місцева самоуправа), в Польщі та на Литві мала право голосу шляхта, в Москві влада князя не обмежувалась ніким і нічим. Православна церква благословляла такий устрій і сприяла московському абсолютизмові. Усі верстви суспільства мусили служити і працювати для держави і підлягати єдиній волі князя. Всяка ворохобня та інтриги нищились в самому зародку. Наприкінці XIV ст. Москва почувалася настільки сильною, що в 1380 р. князь Дмитрій Донської погромив татар, чим дав можливість через сто літ своєму правнукові Іванові III остаточно звільнитись від татарської залежності. Іван III підпорядкував собі вільну Новгородську республіку і знищив її вічевий устрій. Одружившись з візантійською царівною Софією Палеолог, Іван III проголосив себе „государем всея Руси“, заявивши цим претензії на українські та білоруські землі. Коли в Литовському князівстві запанував польський урядовий напрямок,

українська Сіверщина (Чернігівщина) перейшла під московську зверхність.

У XV столітті українські землі були поділені так:

1. Чернігівщина (Сіверщина) – під Московією.
2. Волинь, Київщина, Задніпрянщина і східне Поділля – під Литвою.
3. Галичина, Холмщина і західне Поділля – під Польщею.
4. Закарпатська Україна – під Мадярщиною.
5. Буковина і Бесарабія – під Молдавськими господарями, які були залежні від Туреччини.

Поступово литовська зверхність на Правобережній Україні занепадала, а на її місце прийшла польська, що несла не лише національно-релігійне, й соціальне поневолення. Та, здавалось, і цього було мало. В 1482 р. кримський хан Менглі Гирей напав на Україну і знищив Київ. Пограбовані у Святий Софії в Києві золоті чаші хан послав у дарунок московському цареві, а собі відвів до Криму 100 тисяч полонених українців, яких зробив невільниками. На другий рік татари сплюндрували Поділля, а потім робили постійні наїзди. Головним предметом здобичі були здорові жінки і чоловіки, яких гнали, як худобу в Крим і продавали туркам, арабам, персам. Щороку виводили десятки тисяч людей з України, які вже не бачили свого рідного краю.

Українська козаччина

Наприкінці XV ст. створилось Дике поле на Переяславщині (Полтавщині), середній і південній Київщині та на південно-східному Поділлі. Здавалося, що Україна не постане на цих землях, але, як лише в степу настав спокій, на Дону і на Дніпрі знову почало пробиватися життя. На Дін мандрували непокірні представники слов'янських племен з Півночі, не витримуючи утисків своїх бояр, що під московським абсолютизмом були особливо люті. На Дніпро і на степові простори Лівобережжя, вишукуючи там рештки життя, йшли українці переважно з Заходу, не прийнявши польської „культури“. Вони засновували там слободи – вільні оселі і почали творити свій суспільний лад напіввійськового характеру, назвавши себе козаками. У них відновився вічевий устрій та звичаєве право. Загальні справи рішала козацька рада, що вибирала отамана. Отаман дбав не лише про дотримання громадського порядку в оселі, але головне дбав про військове поготів'я на випадок нападу степових кочівників.

Отаман зі своїм загоном міг завше дати відсіч невеликим групам степових наїзників, часто ловив їх і знищував. Слава про такого отамана переказувалась по хуторах й оселях та пробуджувала у багатьох бажання відзначитись у боротьбі з напасником. Слава полеглих у бою

з ворогом оспівувалась у козацьких думах і викликала запал до завзятої боротьби за свою свободу.

У XVI–XVII ст. два головних вороги не давали Україні завершити своє державне будівництво. Одним з таких ворогів була Кримська татарська орда, що робила хижацькі напади на степову Україну, залишаючи руїну та забираючи з собою тих, що залишилися живими для продажу на невідьничих ринках. Другим ворогом була Польща з зажерливим панством, дуже ласим на набуте чужою працею добро, з єзуїтською шовіністичною ненавистю до православних – „схизматиків“. Це панство не визнавало українців за людей і виправдувало не лише грабування їхнього добра, а й найжорстокіше знущання з непокірних.

Підступством та різними брехливими обіцянками польські пани зі своїми прихвостнями настирливо проникали аж до Дніпра та засіли в Києві, вносячи до українського суспільства маразм та духовну руїну зі своєю псевдоправдою.

Боротись проти організованої підступної польської експансії на схід та великих хижацьких нападів татарської орди відокремлені загони козаків під проводом своїх сотників не могли. Треба було створити добре організоване військо, яке постало на початку XVI ст. на південній Україні, за дніпровими порогами, під назвою Січі Запорізької. Це було добровільне товариство людей, що посвятили себе збройній боротьбі за правду і право українців на вільне незалежне життя на власній землі. Воно виникло спонтанно само по собі, вибравши осідком для своєї Січі один з островів у розливах Дніпра. У народній пам'яті не збереглися точні перекази про початок Січі. У козацьких думах оспівуються відважні лицарські вчинки першого отамана запорожців Байди Вишневецького, який із січовим товариством перемагав у відкритому завзятому бою не лише татарські орди, але загрожував і турецькому Царгороду. Правда для цього відчайдушного лицаря була святіша за все. Він не міг міняти свої переконання, які були частиною його душі, в почуваннях до свого народу і в стремлінні до добра. За рішучу відмову від своєї віри та правди, нагородою за що мало бути багатство, розкіш і донька самого султана, Байда був повішений на гак, зачеплений за ребро. У лютих муках сконав Байда, але не зрадив свого народу, не зганьбив його правди.

За деякими уривчастими свідченнями можна зробити висновок, що Байда був нащадком старого руського князівського роду і називався Дмитром Вишневецьким. Прізвище Байда він дістав на Запоріжжю, де кожному, хто пристав до січового товариства, давали нове прізвище. Вишневецького приваблювали пригоди українських козаків, людей сміливих і відважних, яким не жаль було покинути родину і хату та в безпосередньому сусідстві з хижими кочівниками провадити сурове бойове життя. Тому він знехтував вигоди шляхетського стану і став козацьким отаманом. Байда появився серед запорожців десь

близько 1540 р. і взявся за організацію більшої сили для боротьби з кримськими татарами та турками. Для цього потрібні були значні матеріальні засоби. Він звернувся до Литви з проектом будови фортеці на нижньому Дніпрі, але не отримав жодної допомоги, і сам з козаками побудував Січ у 1552 р. на острові Хортиця. Створивши більшу силу, він звернувся до Московського царя з пропозицією походу на татар. Цар прислав запорожцям військову допомогу. Тоді татари були побиті та понижені в околиці турецьких фортець Аслан-Кермена й Очакова. Було взято багато татарського люду в полон та віддано москалям. У 1558 р. запорожці з московитами ходили знову до Криму, здобули Аслан-Кермен і загнали татарську орду аж за Перекоп, але дальшої допомоги Байда не отримав ні з Литви, ні з Москви і повернувся на Україну до Січі. Кілька років пізніше він з козаками на заклик волохів пішов у Молдавію на турків, але волохи зрадили його, він потрапив у полон, де турки замордували його в жорстокий людський спосіб.

У 1577 р. козаки помстилися волохам за їхню зраду. Козацький отаман Іван Підкова захопив Молдавське господарство, але самому Підкові це коштувало життя. Його підступом захопили поляки і за те, що він втрутився у чужоземні справи, стяли голову у Львові. Звичайно, полякам на цьому втручання мало залежало. Вони нищили кожний **український** активний вияв, що був на сторожі свободи.

Народні перекази, пісні й думи козацькі – це не витвір якогось приказного писака або якогось підлабузника, що пише брехливу історію на угоду своєму панові. Вони правдиві, передають дійсний стан переживань і почувань та героїчних дій свого часу. Дух запорізького товариства був такий же вільний, як степова стихія Стремління до необмеженої свободи стримувалось лише на деякий час спільною для всіх небезпекою, коли треба було підпорядкувати свою волю товариству та його отаману. На Запоріжжі були всі рівні, не було жодного примусу, коли не загрожувала небезпека ворожого нападу, кожний міг робити, що хотів, коли це не порушувало гідності й чести запорожця як оборонця свого народу від поневолення насильниками та віри православної. Останнє було як би відповіддю на фанатизм мусульман та католиків. Запорожець активно боровся за свою віру, але молитись Богові і каятись у своїх гріхах ішов до отців церкви тоді, коли вже був нездатний володіти зброєю. На Запоріжжі не було місця боягузам. Навчитись добре володіти зброєю мусив кожний. До лінвих ставилися з погордою. Їм не було місця в січовому товаристві. Жінки на Січ не допускалися зовсім.

Суспільний уклад життя Запорізької Січі був простий. Усе товариство поділялось на курені, яких було в середньому 40. Кожний курінь вибирав собі отамана з найбільш відважних і розумних козаків. Усі жили в однакових умовах у великих приміщеннях, що називались куренями. Їжа була простою. Розкіш не допускалась. Усе багатство

запорожця було в його доброму коні та зброї, часом з дорогими оздобами. На чолі цілого товариства був кошовий отаман, який вибирався на козацькій раді з розважливих запорожців, найбільш досвідчених у військовому ділі, відважних, що прославили себе не лише особистою хоробрістю, але й умінням керувати боєм, знали не тільки суходільні, а й водні шляхи та звички ворога. Вибір здійснювався за особливим обрядом, за яким кандидат тричі мав відмовитись від виявленої йому чести бути на чолі товариства на користь інших кандидатів та вказувати на свої недоліки. Коли ж і після третьої відмови рада воліла мати його кошовим, він погоджувався і давав урочисту обіцянку всією своєю діяльністю дбати лише про добро товариства і з честю віддати своє життя в обороні рідного краю. Щоб у майбутньому обраний на кошового не став честолюбивим, гордим і не вживав даної йому влади для особистої користі, йому мазали землею голову та посипали попелом. Це мало нагадувати про те, що в разі порушення ним своєї обітниці його зроблять останнім з останніх і змішають із попелом. Після такого обряду обраному давали булаву, знак його влади, та віддавали почесні як кошовому.

У часи спокою кошовий як адміністратор пильнував за порядком у житті товариства, наглядав за укріпленням Січі та будівництвом, дбав про достатній запас зброї, головню гармат та збройних припасів, установлював порядок сторожової служби і розвідки та призначав на різні господарські роботи, риболовлю тощо. Він доглядав за навчанням військової справи молодих запорожців. Січ славилась як свого роду військова школа, яку бажав пройти кожний відважний юнак з гетьманської України. Поза цим кошовий був репрезентантом січового товариства назовні і в зносинах як з гетьманом України, так і з чужинцями. Була на Січі невелика церква та школа, в якій учились грамоти всі, хто бажав. Словом, Запорізька Січ була своєрідною добровільною комунією, в якій був відсутній будь-який примус. Хочеш – підлягай усім вимогам запорізької правди: бути правдивим, простим у поведженні, відважним у бою, добрим товаришем, готовим на самопожертву для загального добра, а не хочеш – можеш вільно відійти, куди бажається, лише ніколи не зраджуй товариства, в якому був. Єдина слабкість, що допускалась на Запоріжжі, – це горілка. У свята і в час спокою кожний міг пити, скільки хотів і на скільки у нього вистачало грошей, але коня й зброї не смів пропивати, бо це було ганебним вчинком. За ганебний вчинок винного прив'язували до гармати, біля якої лежала купа грубих лозин. Кожний член товариства міг підійти і, коли вважав, що в'язень справді провинився, міг огріти його лозиною. Зрадникам не було милости. Вони закінчували своє життя прив'язані до гармати.

За такого укладу суспільних відносин на Запоріжжі не було місця для жажерливості та заздрощів. Про якесь насильство та несправедливість не було й мови. У цьому була моральна сила січовиків. На за-

порожців дивились як на борців за правду. Слава про них лунала не лише на широких просторах України, а й далеко поза її межами. Вони наводили жах не лише на татар, з ними рахувались як з поважною збройною силою у Царгороді, Варшаві та в Москві. Про славні дії війська запорізького складались думи і пісні, в яких оспівувались походи січовиків під проводом Сагайдачного, Дорошенка та інших лицарів січового товариства.

Утискуване польськими насильниками населення України всі свої надії на заведення справедливого державного ладу покладало на Запорізьку Січ. Від Запоріжжя походили гасла боротьби з насильниками. Не лише повстанчі отамани Наливайко (1595 р.), Тарас Трясило (1630 р.), Павлик (1637 р.), Остряниця (1638 р.), Богун та Палій (1638 р.), Гонта і Максим Залізняк (1734 р.), а й гетьмани, які пройшли запорізьку школу, як Богдан Хмельницький (1647–1657), з моральною силою січової правди підносили всіх пригнічених на боротьбу за свободу.

Три століття жила й діяла Запорізька Січ, але за цю добу вона обмежилась лише діяльністю, так би мовити, лицарського ордену оборонців покритих. Можливо, що **постійне стремління до необмеженої свободи** та рівності було причиною того, що на Запоріжжі не постало бажання до організації незалежної держави. Кожний державний устрій накладає певні та тривалі обов'язки на всіх громадян і примусом вимагає їх виконання, а разом з цим появляється постійна правляча група, яка має більші права, ніж шерегові громадяни, та присвоює їх не лише за собою як певного роду привілей, але й за своїми нащадками. Поступово виникає панівна група. Загалом же українській вдачі було властивим невизнання над собою зверхности та примусу від своїх, ліпше вже хай буде чужий, аби не свій, бо під чужим ярмом всі свої рівні й однакові. Запорожці не визнавали вчення про всяку владу від Бога і кепкували з королів та царів, як це видно з відомого листа турецькому султанові.

Тому Запорізька Січ не дбала про колонізацію широких просторів по обох боках Дніпра нижче порогів та про запровадження там державного управління. Вони чхали на політичні хитрощі та на дипломатію, а в простоті душевній ловились на гачок тогочасних можновладців. У цьому була основна слабкість січового товариства, що протягом трьохсот років не набуло належного державно-політичного світогляду та національно-суспільної свідомости. Лише останній кошовий Запорізької Січі Кальнишевський виступив як політик та державник, але було вже пізно. Волю січовиків приборкала сила російського імператора Петра I. Своєї влади не хотіли творити, а чужій покорились, яка в брутальний спосіб затоптала всі їхні лицарські традиції.

Творення державно-політичних форм життя запорожці віддали козацтву на гетьманській Україні. Але тут українська правда потрапила в тенета чужої псевдоправди, що, як павук, все більше й більше

обплітала свою жертву, задушивши так, що ледве чути було її бри-
ніння. Лише голос Запорізької Січі проривався через ті тенета, час від
часу розриваючи їх. Українська правда поставала як грізний месник,
а помстившись не ставала на шлях політично-державної боротьби,
залишаючи старий суспільний уклад. Вона не помічала, як псевдо-
права обплутувала її ще міцніше.

Відсутність **суспільної свідомости** для належного розуміння своєї
національно-державної правди можна пояснити ще й браком власної
незалежної культурної традиції. Духовно-культурний розвиток укра-
їнців у ті часи мав своєрідний характер, якого не зазнали інші наро-
ди. Серйозні дослідувачі минулого України (як, наприклад, Едуард
Вінтер у праці „Візантія та Рим у боротьбі за Україну“. – Прага,
1944) називають цю форму української культури в XVII ст. **козаць-
ким бароко**. Само собою географічне становище на широкому, відкри-
тому з усіх боків шляху в тяжких боях за незалежне життя витвори-
ло, висловлюючись мовою марксистів, особливий клас суспільства –
козаків, які не визнавали над собою жодної диктатури та жодного на-
сильства. Козаки одночасово були вояками і хліборобами. Кожної
хвилини вони мусили бути готові боронити своє поле шаблею. Сама
смерть не здавалась їм занадто високою ціною за волю. На широких
просторах України, що часто ставали „диким полем“, природно, по-
мимо впливу різного роду „наукових теоретиків“ відбувався процес
формування нової групи суспільства – козаків. Лише найвідважніші,
найсміливіші і найхоробріші йшли в степи, де вони загартовувались
до останньої можливості. Та сама рука, що керувала плугом для здо-
бування хліба щоденного, ще зручніше орудувала шаблею для захис-
ту здобутків власної праці і свого життя.

Тільки в добровільній, правдивій спільноті можна було організу-
вати у відкритому степу оборону проти наїзників. Як за часів ко-
лишніх полян, творились козацькі сотні і полки. Вони орали, сіяли
і жали в степу, все маючи шаблю при боці, щоб на перший клич ста-
ти до бою за свою свободу. Ніколи вони не були певні, що татари
на них не нападуть і не поженуть разом із жінками й дітьми на схід
чи на південь. Оця спільнота з суспільною свідомістю необхідності
взаємного підпорядкування у праці й обороні створили на краю укра-
їнського степу свого роду лицарський орден – козацьке товариство.

У степу під блакитним небом, на тихих водах і під ясними зорями
панував безупинний бій за вільний розвиток. Тут мала вагу лише осо-
биста здатність та хоробрість. Маєток при цьому радше заважав ніж
допомагав. Козак не міг покласти своїй дитині до колиски нічого ин-
шого, крім шаблі. Тут діяв закон вільного простору, який був поруч
з законом вільного розвитку духу, що є творчим чинником життя.
Не лише хлібом щоденним та безупинними боями жили козаки. Були
це люди з людською гідністю, не лише якісь об'єкти матеріальної при-
роди, але живі люди з духовними потребами вищого порядку. Останні

найбільше виявлялись у відчужанню краси природи, її творчих процесів життя, що висловлювалось у пісні й музиці та в релігійному віруванні.

Християнська віра з ученням про Добро, Правду і Любов відповідала українській вдачі й була основою моральної сили в боротьбі проти зла, без страху смерті та страждань. У часи небезпек, коли опановувалось „дике поле“, релігійне почуття українців виявлялось вільно, цілком природно без пересвідчувань чужих духовних опікунів. Але коли налагоджувалося спокійне життя, з'являлися „просвітители“, які приносили з собою чужорідний елемент, що ослаблював моральну силу суспільної свідомості. Це втручання перешкоджало кристалізації власного національного ідеалу, зводячи духовний розвиток на манівці. Цим була зруйнована спільнота козацького суспільства в боротьбі за загальне добро. Особливо виявилось таке втручання на релігійному полі, де в розвитку духовних властивостей зустрілися два могутні взаємно ворожі впливи претендентів на опанування людськими душами з Візантії та з Риму.

Українці були православними. Це православ'я в Україні-Русі було перейнято від Візантії, коли остання була в повному культурному й цивілізаційному розквіті й відіграла роль другого Риму. З поступовим занепадом Візантії культурний вплив на українців зменшувався, вони в своєму церковному житті все більше й більше ставали на незалежний шлях, не визнаючи над собою і зверхність Москви, що претендувала на роль третього Риму. З цим не могла погодитись католицька церква в Римі, що під впливом гуманістичного відродження й просвітянського руху в Західній Європі та виникнення ідеалістичної філософії, позбавившись всяких забобонів та примітивної нетерпимості до инакше думаючих і віруючих, стала на шлях духовно-культурного поступу. Вона розвинула активну чинність на поширення свого впливу на віруючих християн та приєднання їх до папського престолу першого Риму. Та, проте, як показав хід подій, римські папи в поширенні свого впливу на Сході не лише релігійного, але й політичного характеру мали в особах польських біскупів та ксьондзів поганих виконавців. Вони в шовіністичному засліпленню звели нанівець просвітянські наміри римських пап і поборювали те, що незалежно приходило в Україну з освітньо-культурного руху з Західної Європи. В інтересах польської шляхти вони допомагали їй соціально й національно поневолювати українців, які в часи Литовсько-Руської держави досягли значного культурного розвитку.

З часу злуки Литви з Польщею, на яку погодився в 1385 р. Ягайло, Литовсько-Руська держава втратила своє суверенне значення, а після Люблінської унії в 1569 р. перестала бути самостійною, ввійшовши до складу польської Речі Посполитої. При цьому Русь-Україна втратила своє державно-політичне становище. Залишилась лише боротьба за національно-культурне існування.

Останній з роду нащадків Ярослава Мудрого князь Василь-Константин Острозький, хоч і змушений був погодитись на підписання Люблінської Унії в 1569 році разом з князями Чарторийським, Корецьким і Вишневецьким за князівства Київське та Руське, зробив останню спробу зберегти національно-культурну самобутність України. Його чин був блискучим культурним променем при переході від віджилого устрою феодальної Русі до нових проявів національно-соціального життя, вказавши правдивий шлях боротьби на століття в добу козаччини.

У той час місто Остріг на Волині, резиденція князів Острозьких, було осередком тогочасного економічно-політичного та культурного життя на Русі, з яким могли дорівнюватись лише Краків та Вільно. У ньому були майстри, вчителі й професори з Греції, Італії, Німеччини. Князь Константин побудував 600 православних церков і 20 монастирів, а разом з цим в Острозі були не лише католицькі костьоли, мечеть для татар та синагога для жидів, але й збори лютеранів та аріанів, а їх молитовні доми користали з опіки князя.

Найбільшим досягненням князя Острозького була Академія та друкарня, що були закладені після Люблінської Унії десь у 1575 р. Цей освітній та видавничий рух, за характеристикою М. Грушевського, „...лічиться першим огнищем нової освіти, нового шкільництва, нового духовного життя“. Була це „триязычна“ школа (руської, грецької й латинської мови), або „колегія“, як її часом називали, бо під терміном „академія“ розумілась не лише вища школа нового типу, але й гурт учених, що тоді постали вперше в Італії, за словами М. Грушевського: „До слов'янської і тісно зв'язаної з нею українсько-білоруської мови школа старалась приложити методи і правила, вироблені західноєвропейською школою“. Там, поруч латинської, особливо високо стояла наука в грецькій мові.

Першим ректором Академії був Герасим Смотрицький, зі Смотрича на Поділлю, редактор першої, виданої друком „Біблії“ та „Календаря Руського“ з 1581 р. Він же був автором кількох літературних творів. При дворі князя відбувалися диспути, в яких брали участь і приїжджі вчені, доктори та дипломати. В цій Академії вчився Мелетій Смотрицький, який пізніше був ректором Академії в Києві, а також Петро Конашевич-Сагайдачний – гетьман України. Друкарню організував Іван Федорів, якому пощастило втекти з Москви від кари за „єресь“ після видання „Апостола“. В ній було видруковано багато богослужбових книг, почавши з „Біблії“ та „Нового Завіту“ (Євангелії), а також релігійних і тогочасних літературних творів. Видавничий рух при Острозькій Академії мав велике значення для відродження духовно-культурної чинності на Україні в кінці 16 і початку 17 ст., якій пізніше надала більш виразних національних форм Київська Могилянська Академія, яка постала в 1633 р., через десять літ після ліквідації Острозької.

Остріг відігравав роль передового східного форпосту в нерівній боротьбі проти польсько-католицького наступу з його великодержавним шовінізмом та релігійною нетерпимістю до віри православної як „схизматичної“. Острозька Академія була зразком для православних шкіл, якими були: Львівська Братська школа (з 1586 р.), Віленська Братська школа (з 1588 р.), Берестейська (з 1592 р.) і Могилівська (з 1596 р.). Православні Церковні Братства, особливо Львівське та Богоявленське при Київській Печерській Лаврі, відігравали поважну роль у збереженні не лише релігійної незалежності, але й національної самобутності.

Сталось так, що Василь-Константин Острозький закінчив славний рід київського великого князя Ярослава Мудрого, не маючи належного спадкоємця. Його онука Анна-Алоїза в католицькому засліпленні зліквідувала Академію й друкарню та нищила всі культурні надбання свого діда, аж поки в 1648 р. не була вигнана з Острога під час повстання під проводом Богдана Хмельницького. Вона, замість Академії, заснувала єзуїтську колегію, закрила православну Богоявленську Церкву, не допускала православних єпископів до єпархій в Турові, Луцьку та Острозі й навіть не впустила до церкви Київського митрополита Олександра, коли він в 1633 р. приїхав до Острога.

Після Берестейської церковної Унії в 1596 році князь Чарторийський та 57 визначних руських родів перейшли з православ'я на католицтво, залишивши уніяцьке греко-католицтво посполитим та міщанам. Цим відпорна сила проти польського наступу на українські землі значно зменшилась. Придушення потім у 1595 р. козацького повстання під проводом Северина Наливайка – сотника у князя Острозького з участю княжого православного духівника Дем'яна Наливайка та української шляхти: князя Воржицького, Гулевича, Ганського, Гуменицького, Слуцького, Мазепи, потім смерть князя Василя-Константина в 1608 р. та ліквідація Академії в 1623 р. зменшили спротив чужому поневоленню. Це дало можливість Польщі, власне польській шляхті, виявити настирливість до панування на Україні ще з більшою силою. Вабили польську шляхту українські плодючі землі зі спокійним, безхитрісним, працьовитим людом. Польська шляхта хотіла обдурити цей люд та змусити працювати на себе і поступово досягла своєї мети.

Поступово почалося розшарування козацького суспільства на соціальні групи. Одні з українців козакували, маючи повне військове спорядження та добрих коней, другі – бідніші, більш мирної вдачі – орали з воликами і сіяли, задовольняючись долею гречкосіїв. Суспільний лад підтримувався обраною старшиною: отаманами, сотниками, полковниками з гетьманом на чолі. Здавалося б, що після великих хуртовин від татарської орди установилась рівновага громадських взаємовідношень. Ідилія ставка, млинка й вишневого садка створила б ідеал спокійного життя. Але претендентів на той ставок та млинок було більше, ніж ставків. Той, що його не мав, вважав себе не гіршим

від того, хто мав. А хто мав один ставок, хотів мати більше. Заздрість та зажерливість, набравшись досвіду у польської шляхти, як гадюки, повзли із заходу на схід, звиваючи свої кубла в оселях старшин. Мали вони доступ передусім до жінок, не дарма останніх запорожці не допускали в свою Січ. Хай це не в образі буде сказано українській жінці. В біді та недолі українка – найбільша в світі героїня і як мати може виявити найбільшу самопожертву. Але коли вона в достатку, не обтяжена для рівноваги духу працею, тоді до багатьох представниць її роду сміливо підповзає біблійний змій. Сотникова хоче бути полковниковою, коли цього досягла – гетьманшею. А улесливий шляхтич завжди готовий указати шлях до цього. Недарма Сагайдачний „проміняв жінку на тютюн та люльку“. Польська шляхта поступово втиралась у довір'я до простодушної української старшини. Вона викликала заколоти між старшиною, входила в спілку з „покривдженими“, ніби для перемоги сильнішого, а потім і останньому збивала роги. „Розділяй і пануй!“ було золотим правилом польської шляхти. Самопоборення самої старшини було не досить. Знаходились оборонці утискуваних старшинами козаків та селян. Польські підголоски провадили агітацію проти негодних шляхти старшини. Жидівські корчми в цьому були свого роду агітаційними пунктами, де „голта гуляла“. На виборах на козацькій раді знаходились інші кандидати на сотника чи полковника. На Запорізькій Січі ця зміна відбувалася без всяких суперечок більшого значення. Одного звільняли – другого вибирали. Але на Гетьманщині такий сотник, що користав певними привілеями свого становища, встиг, так би мовити, обрости мохом. Переходити на звичайне становище йому не хотілось. Раді, яка його обрала, не хотів коритись та звертався за допомогою до сильнішого. Так було з полковниками та гетьманами. Найсильнішим був польський король, який брав під свій протекторат ніби покривджених. Потім увійшло в звичай затвердження обраного гетьмана грамотою польського короля. Згодом були заведені реєстри козаків, кількість яких визначав король. Козаки, що не ввійшли до реєстрів, обертались на звичайних селян, так званих посполитих, які не мали права голосу на виборах і потрапляли в підневільне становище. Як свого заступника на Україні король назначав коронного гетьмана з польської вельможної шляхти, якому мав підлягати український гетьман. Це дало можливість польським шляхтичам масово мандрувати на Україну, витіснити українську старшину та запроваджувати панщину, чимраз більше й більше поневолюючи нащадків вільних полян. Що ж до нащадків колишніх волинян та бужан та білих хорватів, то вони давно стогнали в польському ярмі від Бугу до Дністра і за Дністром, у Карпатських передгір'ях. А католицькі отці церкви благословляли цей похід польської шляхти на українців та намагались залучити у своє „чистилище“ душі „схизматиків“. Почасти це вдалося церковною унією в Бересті в 1596 р., за якою залишався східний обряд православної церкви, але визнавався головою церкви Папа Римський.

На Закарпаттю унія була заведена в 1649 р.

Коли терпіння уривалось, вибухало загальне повстання, яке викидало напасників з Лівобережжя та широкою хвилею пронесилось по всьому Правобережжю України, що, як пожежа, залишало руїни. Цим користалися кримські хани, що послали на допомогу польському королеві, а іноді й українському гетьманові свою орду, від якої плакали діти України, а ті, що залишались живими, потрапляли на невільничий ринок. Польські та російські історики докладно описали цей період, освітлюючи події в інтересах псевдоправди пануючих, а правду поневолених можна знайти лише в козацьких думках та народних піснях. Сумні вони, й тому, хто сам не переніс великого страждання, мало зрозумілі.

Найбільшим було повстання під проводом сотника Богдана Хмельницького (1595–1657), що став після перемоги над поляками гетьманом усієї України та Війська Запорізького. Але не легко було йому створити незалежну державу. Для налагодження державного апарату бракувало всього, що звичайно набувається століттями. А довкруг, крім ворогів, не було приятелів. Запорізька Січ по-старому залишалась осторонь, не порушуючи укладу свого життя та чинності. Об'єднана єдиною волею в час боротьби з Польщею українська старшина знову почала ворогувати між собою. Були, звичайно, і такі, що вважали себе покривдженими. Польська шляхта не дрімала, користаючи зі спокою, вона знову проникала на схід, знаходила своїх прихвостнів та пела інтриги проти гетьмана.

Гетьман Богдан Хмельницький так, як його сучасник в Англії Олівер Кромвел (1599–1658), був мужем державного світогляду. Він переривав будь-яку зраду, сильною рукою втихомирював ворохобню не лише старшин, але й серед козацтва та посполитих, які були незадоволені своїм соціальним становищем. Старшина по-старому намагалась залишитись панівною групою. Вона звикла до шляхетських, панських забаганок і бажала зайняти місце вигнаної польської шляхти, домагаючись універсалів на загарбані нею землі, які обробляли не лише посполиті, але часом і козаки. Посполиті, що брали участь у визвольній боротьбі, вимагали переведення їх у козацький стан та передання їм загарбаних польською шляхтою земель. А тим часом на них появлявся новий пан. Козаки жадали урівняння в правах зі старшиною. Словом, після звільнення від чужеземних напасників почалась внутрішня соціальна боротьба, яку можна було поступово утихомирити, налагодивши державний апарат за мирних обставин. Війна з Польщею не припинялась. Польща порушувала одну умову за другою. Проти неї треба було боронитись. Внутрішня колотнеча, до якої приєдналася підступна чинність польських прихвостнів, не дала надії, що майже щорічні інвазії Польщі можна буде і надалі відбивати власними силами. До того ж були й інші претенденти на українські землі, а саме турки в особі своїх васалів – кримських татар та волохів. Звичайно, що і Москва не була байдужа до „покровитель-

ства“ над єдиновірним молодшим братом – „малоруським“ народом. Великого кадру розумних, політично досвідчених і надійних співдіячів Богдан не мав. Запорізька Січ займала нейтральне становище. Треба було з кимсь із трьох сусідів мати згоду, бо битись на два фронти ще якось можна, але на три майже неможливо. Про згоду з Польщею зважаючи на зажерливість її шляхти, не могло бути мови. Спілка з турками, яка була найбільш доцільна, бо вони не втручалися б до внутрішніх справ держави, була дуже непопулярна, бо в народній пам'яті були сотні тисяч невільників, відведених турецькими васалами – татарами до Царгороду. Крім того, Запорізька Січ ніколи не погодилася б на спілку з „бусурманами“. Отже, залишалася Москва.

Ще на початку повстання проти Польщі гетьман Хмельницький звертався 8 червня 1648 р. до Московського царя за військовою й матеріальною допомогою. Звертався і пізніше за кожної нової інвазії Польщі, що брала собі на допомогу то кримських татар, то підлеглих їй литовців. Але не було в інтересах Москви вистривати у визвольну боротьбу „єдиновірних братів“ не лише проти національного, але головне – проти соціального поневолення. Бо ця боротьба відгукнулася і в Московському царстві, де народні маси також почали повстання та заворушення проти власних гнобителів. Отже, цар потребував війська для придушення цих повстань. Лише, коли українцям удалося звільнитись від поляків, московський самодержавець погодився взяти їх під свою „високу руку“, побачивши, що Польща ослабла, а тому можна було відбити від неї Білорусь. Ніякого тут „стремлення до возсоединения братських народів“, а фактично до заміни польського яра на московське, не було.

Державно-політичне становище України було таке, що Богданові Хмельницькому нічого іншого не залишалося, як ще раз звернутись, на цей раз за протекторатом, до єдиновірного царя московського Олексія Михайловича. 22 січня 1654 р. (за н. ст.) Козацька Рада в Переяслові схвалила договір про спілку царської Московії з гетьманською Україною, де цар московський був зверхником і мав право мати на Україні свого намісника з військовим відділом. За Переяславською умовою, Україна, вступаючи в унію з Москвою, зберігала повну внутрішню самоуправу і мала право самостійної держави в закордонних зносинах.

Після переяславської угоди прийшло до стану війни між Москвою та Польщею. У цій війні Москва за допомогою трьох українських полків: Ніжинського, Чернігівського і Стародубського – до 20 тисяч козаків, – звільнила від залежних Польщі литовців майже всю Білорусь. Тоді польське військо напало на Поділля, закликавши на допомогу татарську орду, з якою в січні 1655 р. обложило Умань. Гетьман Хмельницький зі своїм військом отримав над поляками перемогу і не допустив їх далі на Україну. Влітку 1655 р. козацькі полки з московськими стрільцями на чолі з боярином Бутурліним під проводом Богдана Хмельницького вирушили на Захід і визволили від Поляків

усе Поділля та східну Галичину, підступивши до Львова. На допомогу полякам знову прийшла 30-тисячна татарська орда. Хмельницькому довелось відступити. Тим часом Москва розпочала війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря. Вона потребувала вільної руки щодо Польщі та мати її на своєму боці, бо остання також була в стані війни зі Швецією. Між Москвою та Польщею була підписана 1655 р. у місті Вільно угода (ніби перемир'я), за якою західні українські землі залишалися під Польщею. Бажання допомогти визволитись з польського поневолення „єдинокровним братам“ на цих землях у старшого московського брата не було. Зате московський цар домагався приєднання до своєї держави Молдавії, про що в 1655 році була підписана угода. Із-за цієї Молдавії довелось українцям воювати з волохами, що коштувало життя синові Богдана, Тимошеві.

Так зване „возз'єднання з братнім великоруським народом“ не принесло сподіваних наслідків. Спокій не настав. Польща залічувала свої рани, увірвавши від України значну частину Правобережжя. А тим часом турки пред'явили претензії на південно-західні українські землі, підбиваючи на боротьбу з гетьманською Україною своїх васалів. Довелось воювати з ними. Бойовими операціями керував сам гетьман. Він був тяжко поранений і 27 липня 1657 р. помер. По смерті Богдана почався розбрат серед української старшини. Одні, побачивши, що „висока рука“ царя, під яку він узяв Україну, надто важка і звертали свої очі до польського короля, щедрого на обіцянки, а більшість скоро сама знайшла дорогу до Москви, звідки покірливим слугам – „вірним холопам“ реально виявлялась милість грамотами на різні привілеї та маєтності. Єдиновірні отці церкви робили своє діло з більшим успіхом, ніж католицькі ксьондзи. Учення, що всяка влада від бога, вступило в повну силу. Моральний маразм під покровом попів поширювався з великим розмахом. Поневоленням „гречкосіям“ залишалась надія лише на Бога – нагорода за страждання в царстві небесному. Така була правда, що прийшла з Півночі від московських патріархів...

Гетьманська Україна залишилась тільки на Лівобережжю. Правобережжя, за Андрусівською умовою, в 1667 р. було віддано Польщі. Гетьманщина крок за кроком, з виборами нового гетьмана, які часто мінялись, із затвердженням його в Москві, втрачала свої права на самоуправу. Спроба гетьмана Івана Мазепи (1644–1709) вирватися з-під деспотичної руки Петра I, що знекровив Україну безнастанними військовими походами для розширення Московського царства, закінчилася нещасливо. Анафема була оголошена тому, хто не хотів бути холопом московського царя, який коштом України проголосив себе вже імператором, попи проклинали того, хто хотів звільнити свій нарід від „високої“ імператорської з ласки Божої руки.

Мазепа сам значною мірою спричинився до збільшення соціального поневолення українського народу. Бажаючи створити сильну групу козацької старшини, прихильну до себе, на яку можна було б опер-

тись у спротиві царю, він направо й наліво закріплював селян за старшинами, які накладали на своїх підданців за прикладом польської шляхти різні повинності та позбавляли права користуватися ще вільними землями. Козацька верства несла весь тягар походів у царському війську, а часто і примусових робіт, як це було, наприклад, на будівництві Петербурга. Вона зuboжила й ремствувала проти гетьмана, який віддав їх на поталу цареві. До того ж великі податки та різні здирства доповнювали загальне невдоволення. В усьому цьому винили Мазепу та його старшину. Таке звинувачення підсилювали московські прихвостні, щоб викликати надію на царську милість при визволенні з тяжкого становища. Це було головною причиною невдалої спроби Мазепи звільнитись від царської опіки. Він не мав авторитету серед покритвдженого народу. Надії на допомогу нерозважливого короля шведів Карла XII були ілюзорні. У рішальний момент старшина в більшості зрадила гетьмана, а нарід залишився байдужим до його наміру. Запорожці, незважаючи на весь вплив кошового Костя Гордієнка, що передбачав приборкання Січі, неохоче і не всі стали проти царя. Знайшлося багато таких, що під впливом щедрих обіцянок Петра, який проголосив себе оборонцем всіх покритвджених, про повернення вольностей та козацьких прав, стали в ряди царського війська і дали йому можливість одержати перемогу над українським військом під Полтавою 27 червня 1709 року. Тоді переможена шведська армія з пораним Карлом XII відійшла на територію Молдавії. З нею залишив Україну Мазепа й помер на чужині.

Поразка Мазепи під Полтавою призвела до першої ліквідації Запорізької Січі за указом Петра I, виданим 26 травня 1709 р., ще до Полтавського бою. З часу заснування Січі місце її осідку поступово наближалось до Чорного моря. Спочатку вона була на острові Хортиці, потім у 80-х роках XVI ст. – на острові Томаківці, в 90-х роках того ж століття – на острові Базавлуку, а в другій половині XVII ст. осередком запорожців стала Чортомлицька Січ на правому березі Дніпра, біля сучасного Нікопoлю. Там вона була розгромлена військом Петра I, коли частина козаків перебувала з кошовим Гордієнком у війську Мазепи. Частина запорожців пішла вниз, до Дніпрового лиману, і заложила там нову Січ на території Кримського ханства. У час „освіченого“ правління Катерини II запорожцям було дозволено повернутись на російську територію, бо царський уряд потребував їх для допомоги у війні з Туреччиною і Кримським ханством. Тут вони заклали останню на українській землі Січ на річці Підпільній в 1734 р., де вона проіснувала до 1775 р.

Після перемоги Петра I під Полтавою все швидким темпом покотилось униз. Під виглядом боротьби зі зрадниками-мазепинцями скасовувались останні права самоврядування. У тих, хто раніше не запобіг царській ласки, відбирали все. Багатьох карали на смерть, а ще більше засиляли в далекі краї російської імперії. В 1711 р. Петро I

звелів зганяти насильно неблагонадійних з лівого на правий берег Дніпра на поталу польським панам. Звичайно, у непокірних відбирали все, що вони своєю працею придбали, їх змушували залишити рідні оселі. В 1714 р. московський цар підписав зречення Правобережної України на користь Польщі. В час Коліївщини, в 1734 р., росіяни допомагали полякам розгромити повстанчі групи запорожців Максима Залізняка та Івана Гонти.

Козацькі полки на Лівобережній Україні були перетворені на драгунські полки. Так Петро I розгромив стремління до волі тих, що віками витримували хижацькі напади чужих наїзників, а Катерина II доконала Україну. Гетьманат був скасований. Управління Україною було віддано Малоросійській колегії під головуванням імператорського намісника. При Катерині Запорізька Січ була остаточно зруйнована. Приводом до цього послужив намір останнього кошового Запорізької Січі Петра Кальнишевського (1762–1775) створити вільну козацьку республіку по обох боках Дніпра, осередком якої була б Січ на р. Підпільній.

Територія, яка називалась Вольностями Війська Запорізького, поширювалась на частини сучасних Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Херсонської та Миколаївської областей. Вона була поділена на округи – „паланки“. Запоріжжя затримало свій давній демократичний устрій. На його землях почали селитися хлібороби з Гетьманщини, Слобідської й Правобережної України. Переселенський рух на запорізькі землі почався особливо інтенсивно в другій половині XVIII ст., коли росіяни допомогли полякам розгромити останній повстанчий рух – „коліївщину“ на Правобережній Україні, а на колишній Гетьманщині становище „посполитих“ стало дуже тяжким, що примушувало їх кидати все і тікати на південь від біди. Особливо жвавим було вільне життя понад річками Самарою та Ореллю, де раптово виникло багато квітучих сіл і слобід. Це були незалежні хлібороби, що вносили лише невеликий податок до скарбниці Січового коша, який дбав про належну адміністративну управу, захист від ворожих наїздів та про шкільництво, що досягло високого рівня.

У 1775 р., за наказом Катерини II, генерал Текелій, який повертався з російською армією з турецького походу, успіх якого царича мала завдячувати запорожцям, несподівано оточив Січ з усією артилерією і заявив, що Запорізьке військо скасоване. Без огляду на те, що січовики добровільно піддалися, старшина їх була жорстоко покарана. Кальнишевського заслали на Соловки, де в самотній камінній келії його протримали 25 років, поки він осліп і оглух. Коли йому було понад 100 років, його випустили з кам'яного гробу, але він скоро після того помер (1803 р.). Січового писаря Глобу та суддю Павла Головатого заслали в Тобольск, де вони загинули в тяжкій тюремній неволі. Землі Запорізького війська були названі „Новоросією“ та віддані під управу улюбленцю царичі Потьомкіну.

Частина запорожців встигла потайки втекти на човнах по Дніпру і оселитись спочатку на Дніпровому лимані, а потім вони перейшли за Дунай у підданство турецького султана, з якого колись кепкували. Там вони заклали Задунайську Січ (1778–1792).

На Україні було здійснено загальне закріпачення селян новим панам, більшість яких була улюбленцями цариці. Так пройшов період „освіченого, гуманного“ правління Катерини II, яке вихваляли за великі гроші Вольтер та інші обдаровані царицею європейські гуманісти.

Не відставала, навіть переганяла росіян польська шляхта у гнобленні українського населення. В 1789 р. дуже багатьох українських священиків та селян було безпідставно покарано в підозрінню, що вони підготовляють повстання проти Польщі. Це був останній акт звироднілої шляхти, подібний до процесу СВУ на Радянській Україні в 1930 році*, проведеного за наказом диктатора Сталіна. Відмінність була лише у тому, що тоді були пани, а тепер „пролетарі“. У 1795 р. відбувся поділ Польщі. Правобережна Україна (Київщина, Волинь і Поділля) відійшли до Росії, а Велика Польща з Варшавою – до Пруссії. Галичина, Закарпатська Україна й Буковина ще рік перед тим були приєднані до Австрії.

Від переміни гнобителів, які кричали про своє історичне та „боже“ право, становище поневолених українців не змінилось. Псевдоправда панівної групи розпаношилась та бенкетувала у панських хоробах, з амвону церкви кадили їй фіміам, а українська правда колишніх нащадків вільних слов'ян у подертій свитині блукала попід тинами, заглядаючи лише в хатки закріпаченого зuboжілого українського люду.

Національне пробудження

Так проминули століття. Давно повмирили незакатовані свідки минулої слави й волі, слави України. Лише десь у думках та піснях потайки згадувалось про минуле в сумним зітханням: „Було колись... не вернеться“ ...Слово „Україна“ в офіційному лексиконі було закреслено, його замінила „Малоросія“ – невіддільна частина єдиної неподільної Росії.

Дотримуючись матеріялістичного учення, можна було б сказати, що справді „було колись, не вернеться“. Але людина складається не лише з м'яса та костей. Вона має в собі постійно чинний елемент

---

* Показовий процес над 45 керівниками і головними діячами Спілки Визволення України, що відбувся в Харкові від 9 березня до 19 квітня 1930 р. Справа СВУ була початком розгрому українського культурного процесу, що інтенсивно розпочався в УРСР по визвольних змаганнях. – *Ред.*

духа, який, не підлягаючи матеріальному пригнобленню, яскраво виявляється в нових формах культурних проявів, у стремлінні до краси мистецтва і в розвиткові філософської думки, яка будить до вільної творчості. Як жодне матеріальне явище безслідно не зникає, так і те, що ми називаємо духовним, діє вічно, бо передається в спадщину щонайновим і новим поколінням. Є це природний закон еволюційного розвитку й поступу до досконалости. Коли ж обставини матеріального порядку сприяють грубій матерії придушити вияви духовної чинности і витіснити її навіть зі свідомости, вона тоді залишається в підсвідомості, виявляючись як інтуїція в інтелектуально обдарованих осіб або зберігаючись як душа народу в загальній масі. Ця душа має пам'ять, яка за відповідних обставин нагадує ліпшим представникам роду людського те, що в духовному розвитку було досягнуто на минулому історичному шляху.

Українці мали своє незалежне, без усяких братерських допомог вільне життя з відчайдушною боротьбою за нього, що найбільш яскраво виявилось у добу Козаччини. Коли в Західній Європі розпочався просвітянський рух, він знайшов свій відгук в Україні. Осередком незалежного просвітянського руху стала Київська академія, яка була не лише духовним огнищем української православної церкви, але й православних слов'ян загалом, бо з тисячки майже сотка їх була неукраїнцями з Балкан та з Півночі.

Найбільше спричинився до створення та розвитку Київської академії Петро Могила. В часи свого юнацтва він учився в Паризькій Сорбонні, де добре пізнав філософію латинської церкви та тогочасний новітній просвітянський рух, що пізніше виявився в творах Рене Декарта (1596–1650), французького філософа, фізика, математика, фізіолога. Декарт поборював католицьку філософську схоластику.

По закінченні студій в Парижі Могила деякий час цікавився політичною чинністю, а потім вступив до Київського Печерського монастиря і в 1627 р. став його архимандритом. У цьому монастирі зі старою візантійською, а переважно з незалежною православною традицією Могила заснував в 1631 р. богословську і філософську семінарію, яку в 1633 р., коли він став митрополитом, було перенесено до міста і названо колегією. Тоді ж у монастирі постала власна друкарня, що відіграла велику роль у просвітницькому українському рухові.

У Київській академії набирали, так би мовити, духовного оформлення стремління козацького суспільства України до вільного розвитку. Там вони теоретично посилювались поглядами філософів як старого віку (Аристотеля й Платона), так і новітніх гуманістичних філософів, з яких пізніше найбільш відомими стали Декарт та Християн Вольф (німець), коментатор філософії Готфрида Ляйбніца, і християнський філософ Тома Аквінський. Рівно ж вивчалися твори грецьких авторів Плутарха та Філона Александрійського. Вивчення латинської

та грецької мов допомагало студентам академії набувати знання з **європейської культурної скарбниці, засвоюючи з неї те, що відповідало українському національному характерові.**

Перехрещування культурних впливів, що приходили в Україну з Півдня та зі Заходу, і засвоєння з них того, що відповідало стремлінням українців, витворило своєрідну форму українського бароко, що виразно виступало в мистецтві, а особливо в архітектурі. У ній постав змішаний стиль як компроміс між візантійською банею та розміщенням у просторі за віссю, як це є в західноєвропейському бароко.

Ідеї гуманізму знайшли сприятливий ґрунт в Україні більшою мірою, ніж в осередковій Росії, не кажучи вже про інші північно-східні її окраїни та Сибір, де панував середньовічний «домострой» зі свавільством царських сатрапів та самодурів.

Перші вияви гуманістичного руху почалися на Лівобережній Україні. На Харківщині перебував український поет, просвітитель, а головне – філософ Григорій Сковорода (1722–1794), вихованець Київської академії, родом з Роменщини.

Сковорода перший виступив проти нелюдського кріпацтва, що запровадив в Україні російський уряд, а також проти офіційної релігії і схоластики, що такий стан схвалювала. Він у своїх творах звернувся до природи людини та її розуму. На думку Сковороди, світ поділяється на „макрокосм“ (природу), „мікрокосм“ (людину) і світ символів (ідей). Кожний з них має подвійну натуру зовнішню (матеріальну) і внутрішню (духовну) божеську сутність. Усі три світи складаються з двох неподільних еств: матерії і форми. Ці форми у Платона називаються ідеї. В питаннях теорії пізнання наш філософ дотримувався погляду можливості пізнання світу наскільки це потрібно для добра людини, вважав, що непізнаних речей немає, бо внутрішня сутність речей виявляється в їхніх властивостях. Для того, щоб пізнати макрокосм, треба пізнати перш за все самого себе, цебто мікрокосм, бо вони є єдині й неподільні та мають спільні закони. У питаннях етики Сковорода вважає істину повноцінною лише тоді, коли вона неподільна з добром, інакше вона беззмістовна або стає на шлях у ліпшому разі непотрібної цікавості, а в гіршому – софізму для облуди інших. Пізнання, або знання і наука, мають служити цілому народові, а не якійсь його окремій групі. Щастя людини полягає в позбавленні від зла і в праці для загального добра. Любов до Батьківщини й народу має бути найвищою. Своїм реалізмом філософія Сковороди була значно вище від теоретичних суперечок тогочасної європейської філософії. За його радикальні й безкомпромісні погляди Сковороду переслідували російські просвітителі. Він був позбавлений права викладати в Переяславській семінарії (1754–1759) і в Харківському колеґіумі (1760–1766) та до кінця життя був мандрівним філософом. Його твори російська цензура не допускала до друку, і вони поширювались у рукописах.

Російські офіційні чинники вживали всіх заходів, аби спрямувати український культурний рух на всеросійський шлях, на який було переманено для культурної праці багатьох українців, починаючи з Теофана Прокоповича, колишнього вихованця, професора й ректора Київської академії, який пізніше став батьком російського православно-богослов'я та творцем духовного регламенту для Святійшого Синоду. Усе культурне життя в Україні штучно підганялось під загальний російський напрямок. Брехливо заперечувався його незалежний розвиток. Ще до переходу на службу російському імперіялізму Теофан Прокопович був засновником просвітницького руху в православній церкві, що поборював забобони, але, перейшовши до росіян, він утопив себе в діяльності для створеного царем Петром I Святійшого Синоду. Після Прокоповича в Київській академії першими просвітителями були Юрій Кониський та Михайло Козачинський. З барокового сумішку культури вони перші почали шукати реально-життєвий шлях для українського просвітницького руху, що виходив поза межі офіційної церковности, поширював філософсько-науковий світогляд та служив розвиткові українського мистецтва. Вони були вчителями Сковороди й указали йому правдивий шлях у духовно-культурній праці для власного народу. Там, де Прокопович закінчив і далі не пішов, Сковорода лише почав і без огляду на всі перешкоди, позбавлений будь-яких матеріальних можливостей для поширення свого вчення, він не зневірився і як мандрівний філософ нагадував усім про українську правду, яку намагалося задушити російське самодержавство. Від 1769 р. аж до смерті в 1794 р. Сковорода мандрував по Україні від двора до двора. Він учив дітей і кожного, хто хотів його слухати. Його не приваблювали вигоди матеріального життя. Надпис на його могилі „Світ ловив мене, але не впіймав“ характеризує його внутрішню силу духу та самовіддане служіння Правді і щастю власного народу. Його гаслами було: „Життя – це філософія, а філософія – це життя“ і „Нашим найвищим бажанням є бути щасливими“. Учень Сковороди був Іван Котляревський, а за ним низка достойних просвітителів.

Оборонцем українського автономізму був Василь Капніст (1757–1823), який написав скорбну „Оду на рабство“, змальовуючи запровадження кріпацтва на Гетьманщині. Але це був лише панський жаль, хоч він відіграв позитивну роль у відродженні українського культурного життя, попри те, що росіяни вважали Капніста своїм драматургом і поетом.

Першим заговорив зрозумілою українською мовою Іван Котляревський (1769–1838) у своїй славній „Енеїді“, жартівливо перелицьованій з поеми Вергілія, в якій подав в образі Енея ватажка запорізького товариства, що на Олімпі знайшов представників панівної групи, а в пеклі – всіх грішників, які поневолювали власний нарід. Перша частина „Енеїди“ була видана в 1798 р. і зробила Котляревському

славу ще за його життя. Також „Наталка Полтавка“ сказала своє слово в обороні затоптаної української правди.

Потім заговорили Петро Гулак-Артемівський та Григорій Квітка-Основ'яненко. 1805 р. був заснований університет у Харкові, що став осередком українського культурного руху на чолі з істориком Миколою Костомаровим.

У 1834 р. був відкритий університет св. Володимира в Києві, де спочатку студіювали сини польської шляхти, але за кілька років там серед студентів набрали перевагу українці. Хоч пізніше за своїм професорським складом цей університет був опорою „рускости“ в Україні, але студенти-українці часто залишались українцями. У 40-роках XIX ст. на українському культурному полі з'явилися: Євген Гребінка, Пантелеймон Куліш, Микола Гулак, Опанас Маркевич. Було створено Кирило-Методіївське братство, яке сповідувало вільний культурний розвиток народів у слов'янській федерації.

Ніяка брехня, хоч би вона опиралась на безліч „історичних“ фактів, не в змозі згладити Правду. Не з високого престолу або катедри, не устами якогось прославленого вождя, а від найменшого з пригноблених кріпаків **Тараса Шевченка** подала свій голос українська правда до своїх знедолених дітей поневоленої України. Підхопили цей голос українські письменники, сміливіше почали лунати козацькі пісні. Докотилось це слово і до престолу „благочестивейшого, всемілостивейшого, самодержавного імператора всея Росии“ аж у Петербург, де спочатку здивувало, а потім стурбувало своєю сміливістю. І посилались репресії, але досить людяні в порівнянні з заходами „диктатури пролетаріату“. Шевченка віддали в солдати в далеку азійську фортецю, де його не катували фізично, як це робили большевицькі „гуманісти“ з послідовниками Шевченка, лише духовно пригнобчували. Поза цим, кого треба, залякали. А далі вийшов для неухильного виконання циркуляр царського міністра Валуєва (1863 р.) про те, що ніякої української мови не було, нема і бути не може, а тому забороняється вживати її та друкувати українською мовою все, крім художньої літератури. А життя йшло, і живого слова ніщо не могло задушити.

У 1840 р. вийшов „Кобзар“ Шевченка, який промовив слово правди за мертвих до живих і ненароджених. У 1861 р. прийшло до скасування кріпацтва. Тоді ж був започаткований місячник „Основа“. На українському національному полі появилися письменники Марко Вовчок (Марія Марковичева), Степан Руданський, Олекса Стороженко, Лев Глібов, Олександр Кониський, Анатоль Свидницький, Іван Нечуй-Левицький, Михайло Старицький, Панас Мирний, історик Володимир Антонович, лінгвіст Кость Михальчук, Борис Познанський, Тадей Рильський.

Такий зріст українського національного руху перелякав російських шовіністів. Вони почали доводити царському урядові, що українці ведуть до сепаратизму – відокремлення України від Росії. Останне

польське повстання в 1863 році вплинуло й на переслідування українського руху. Та на початку 70-х років XIX ст. на Наддніпрянщині знову поживався національний рух. Осередком його стала стара Київська „Громада“, біля якої гуртувались такі наукові працівники, як Павло Житецький, Федір Вовк, Кость Михальчук, Володимир Антонович, Олександр Русов, Павло Чубинський, Михайло Драгоманов, Марко Кропивницький і М. Старицький, які стали засновниками українського театру, Микола Лисенко – української опери. До «Громади» також належали Т. Рильський, Др. Панченко і В. Беренштам.

Трохи пізніше постала така ж „громада“ в Одесі, до якої належали Л. Смоленський (історик), М. Климович, М. Боровський, М. Крижанівський, М. Комар, Євген Чикаленко, П. Михалевич, Дм. Пальчиков.

Це налякало російський царський уряд, який зреагував своїм: „Не було, нема і бути не може“. 1876 р. вийшов таємний Емський указ, який цілковито забороняв українську мову. Професор Михайло Драгоманов емігрував до Швейцарії, де організував український національно-революційний гурток, що видавав в Женеві журнал „Громада“. Цей журнал поширювався на українських землях під Австрією і нелегально пересилався на Велику Україну. Драгоманов закликав до політичної боротьби за національно-соціальну волю, щоб бути на рівні розуміння нових соціальних ідей в інтересах широких трудових мас. Драгоманов не кликав до боротьби за власну державність. Він лише пробуджував національно-соціальну свідомість, але і в цьому була його заслуга перед власним народом. У цьому була революційність його думок, бо тогочасні українські дідичі (політики) були аж надто лояльні до урядових кіл, займаючись українофільством.

На Великій Україні все душилось, а на західних українських землях, що були під Австро-Угорською монархією, панував лібералізм. Там не здогадались, за російською геніяльністю позбавити нарід людської гідності, відібравши у нього його рідне слово, того слова, що споконвіку було від правди, тієї Правди, яка була Богом. Національно-культурний розвиток там урядом не підтримувався, але й не заборонявся. Речником правди поневолених українців під Австрією після Тараса Шевченка став Іван Франко, в молодості політичний послідовник Михайла Драгоманова. Його слово кликало до праці і боротьби за свою волю й долю.

Національно-культурний розвиток на західних українських землях пройшов тернистим шляхом. Як уже згадувалось, в 1774 р. Галичина, Закарпатська Україна і Буковина перейшли під австрійську державну залежність, позбавившись насильного і безоглядного національного утиску. Австрійський уряд досить ліберально ставився до національних проявів народів своєї двоєдиної монархії. В 1784 р. у Львові був заснований університет, де могли навчатись українці. Хоч поляки, як звичайно, намагались всілякими способами перешко-

дити українському національному рухові, але хвиля гуманістичних ідей після Французької революції 1789 р. почала доходити по закінченні невдалого наполеонівського походу на Схід в 1812 р. до Львова та Києва. Поступово витворювались кадри української інтелігенції, який не була байдужою доля власного народу.

У 1837 р. Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький уклали альманах «Русалка Дністровая», яку, з огляду на цензурні перешкоди у Львові, видали в Угорщині у Будимі. Це була перша ластівка українського національного пробудження. Революція в Австро-Угорщині в 1848 р. прискорила зростання національної свідомости народних мас, вирваних з-під необмеженої влади польської шляхти. Національний рух 40–50-х років на Великій Україні знайшов свій відгук на західних землях. Під впливом українського письменства в галицькому громадянстві виникся народовецький напрям. Розпочалось видавання журналів „Вечорниці“, „Мета“, „Нива“, „Правда“, „Русалка“, в яких брали участь письменники з Великої України. Коли в Росії посилюлися цензурні утиски, багато авторів з України почали друкувати свої твори у Львові.

У 1868 р. у Львові заснована „Просвіта“.

У 80-х роках там почав виходити часопис „Діло“, який відіграв велику роль у розвитку національно-політичної свідомости. Під впливом ідей „Громади“ Мих. Драгоманова в Галичині постала група українських радикалів, які боролися за політичні права свого народу. Шляхом упертої боротьби українцям удалося в 90-х роках відкрити кілька середніх шкіл та українських катедр у Львівському університеті.

У 1892 р. Наукове Товариство імени Шевченка було перебудоване за типом європейських академій наук. Особливо успішно пішла праця Товариства, коли на чолі його став проф. Михайло Грушевський, який приїхав в 1894 р. з Києва і зайняв катедру української історії у Львівському університеті. В Товаристві працювали такі наукові діячі, як Федір Вовк, Колеса, Студинський, Гнатюк, Томашівський, Іван Франко та інші. Появилися нові письменники: Наталя Кобринська, Ольга Кобилянська, Осип Маковей, Василь Стефаник. У 1898 р. заснований „Літературно-науковий Вісник“, який відіграв пізніше поважну роль.

На Буковині пробуджували національну свідомість Осип Федькович, Ізидор Воробкевич та Степан Смаль-Стоцький, професор Чернівцького університету, заснованого в 1871 р., у якому були катедри української мови й письменства та історії.

Тарас Шевченко та Іван Франко вказали шлях до відшукання власної правди, до здобуття національної, а разом з тим і людської гідности. Збайдужіле в рабському поневоленні населення українських земель почало усвідомлювати, що воно може бути чимось ліпшим, ніж робочою худобою та перестало соромитись свого походження. Не зважаючи на всі утиски і заборони російського уряду, почалося в 90-х ро-

ках піднесення українського життя на Наддніпрянщині. Ідеї, які пропагував М. Драгоманов, знаходили сприятливий ґрунт. Була організована Всеукраїнська Спілка „Громад“. Інакше ця Спілка називалась Загальна Українська організація, пропагаторами та засновниками якої були О. Кониський, С. Єфремов, В. Антонович, а до складу її Ради увійшли С. Єфремов, Є. Тимченко, М. Кононенко, О. Черняхівський, О. Бородай. Почесними членами були В. Антонович, П. Житецький, М. Лисенко. Ця організація мала об'єднувати всіх членів Київської, Одеської, Харківської „Громад“, але не всі вони входили до неї, а частина була таких, що не належали до „Старих „Громад“, бо вони мали інтимно-приятельський характер зі взаємним довір'ям та українофільськими проявленнями.

Стовпом цього виразного українофільства був П. Житецький, який про український сепаратизм і чути не хотів. У тогочасному пробудженні української громадської думки шукалась точка опертя для об'єднання свідомих українців. Не було авторитетних особистостей, крім М. Драгоманова, який для таких, як Житецький, був надто радикальним, а для О. Кониського – мало творчим для пробудження **української незалежної революційної думки**, а тому він займав неприхильне становище не лише до нього, але й до його послідовників – Івана Франка, Павлика та інших. Це спричинилося до того, що активний та енергійний О. Кониський став непопулярним серед своїх і не був обраний до Ради Української Загальної організації, засновником якої був.

Потрібна була ще тривала національно-освідомлююча чинність, яка припала на долю письменників, драматургів, композиторів, істориків. Появилась низка нових авторів: Борис Гринченко, Самійленко, Коцюбинський, Леся Українка, пізніше Винниченко, Олесь, Кримський, публіцист та історик письменства Сергій Єфремов. Молодь організувала „Українську революційну партію“ (РУП). Заснували її в 1900 році М. Міхновський, Д. Антонович (син В. Антоновича), М. Русов (син С. Русова). Але в цій партії виникли розбіжності, про що буде мова пізніше. Та проте вона відіграла важливу роль у творенні української національно-політичної думки. Пізніше М. Міхновський заснував „Народну Українську партію“ (НУП). Восени 1904 р. постала „Українська демократична партія“, до якої належали: Б. Гринченко, С. Єфремов, Ю. Квасницький, Модест Левицький, В. Чехівський, Є. Чикаленко. На початку 1905 р. більш революційно налаштовані члени її: Б. Гринченко, С. Єфремов і М. Левицький з Ф. Матушевським – заснували Українську радикальну партію.

По невдалій для Росії війні з Японією 1904 р. у цій країні відбулася революція, наслідком якої було скасування указу 1876 р. про заборону українського друкованого слова. Постала українська преса. У Києві 1 січня 1906 р. почав виходити часопис „Громадська Думка“, яку редагували В. Леонтович, Є. Чикаленко, Ф. Матушевський. Але

він не був довговічним, бо 18 серпня 1906 р. російська адміністрація заборонила його. Тоді ж Б. Грінченко та С. Єфремов почали видавати журнал „Нова Громада“, що теж не був довговічним.

По довгих клопотаннях українцям удалось на початку 1907 р. домогтись дозволу на видання часопису „Рада“ за редакцією М. Грушевського з помічником М. Павловським та секретарем Симоном Петлюрою. Гроші на ці видання давали Є. Чикаленко, В. Симиренко, В. Леонтович та Юркевич. Серед збайдужілої, зросійщеної української інтелігенції не вдалося мати більше тисячі передплатників, навіть у час загального революційного піднесення.

Пізніше до Києва було перенесено видання „Літературно-наукового вісника“. Почав виходити журнал „Українська Хата“. Виникло Українське наукове товариство, в якому на голову був обраний проф. М. Грушевський. У Києві він продовжував видання монументальної „Істрії України-Руси“, що була почата у Львові в 1898 р. Засновувалися „Просвіти“, які відіграли найповажнішу роль в національному пробудженню поневоленних мас українського народу. Але це тривало не довго.

У 1907 р. царський уряд почув певність під своїми хоч і глиняними ногами. Почалась реакція, а за нею – репресії, щоб задушити український національний рух. Українська преса та література преслідувались. Більша частина „Просвіт“ була закрита, а в 1914 р. вони зовсім ліквідована. Лише в 1917 р., після березневої, або як її називають, лютневої, революції, «Просвіти» спонтанно постали всюди. Цей національно-освідомлюючий рух із нахилом до романтизму без ширших державно-політичних завдань став відомим під назвою просвітства.

Тяжкий був сон століть національного й соціального поневолення. Рабська психологія глибоко проникла в суспільний організм. Треба було будити людей, лупати скелю байдужости та пробуджувати свідомість про власну не лише національну, але й людську гідність вільного, відважного, працьовитого борця за ліпше майбутнє України. **Просвітяни це робили і в цьому за ними залишається назавжди заслуга перед Українською Правдою.**

Новітній тернистий шлях до української Правди

Весна 1917 р. була початком великого здвигу для народів Російської імперії, якії, за словами Тараса Шевченка, «од молдаванина до фінна на всіх язиках все мовчить, бо благоденствує». Зігнала в своїх політичних та моральних основах деспотична імперія розпалась. Віковий сон пройшов. Стихійно пробудився український нарід. Спочатку він не міг зорієнтуватися, що має робити та яким шляхом

іти, бо забув своє історичне минуле. Після великої мовчанки все заговорило. Українська інтелігенція, набравшись чужої мудрости, кричала про всякі правди, за якими не бачила своєї власної. Сам факт розпаду тюрми народів, мури якої буди не так розбиті, як самі розвалились, залишив поневолених на свободі, даючи їм можливість проявлення власної ініціативи. Але в якому напрямку треба було її виявити, вони не знали. Надто великою була інерція позбавлення вільного руху у віковому поневоленню та сугестії величі Росії. І сталося так, що ніби „раби розбили мур в'язниці своєї“ (О. Олесь), але залишились у ній та чекали на нове ярмо, сподіваючись, що воно буде легше. Надто був рожевим серпанок „безкровної революції“, що сталася 12 березня 1917 р. в Петрограді. Все зло вбачалось лише в особі царя Миколи II, а коли його не стало, ніби всі, в т. ч. й панівна нація, стали братами, вільними та рівними у новій великій Російській демократичній державі. Тому всяка думка про творення власної держави, щоб забезпечити себе від нового поневолення, здавалась не лише контрреволюційною, але й дикою.

Святкові маніфестації, на яких виявлялось почуття необмеженої свободи, бо не стало ані корпусу жандармів, ані поліції, заглушували кожний розумний голос перестороги та потреби творення власних збройних сил для самооборони. Постало якесь стихійне переконання, що війна має скінчитися „без анексії і контрибуцій“, зовнішньої небезпеки не може бути, а для підтримання внутрішнього порядку не потрібно жодного війська. Цей настрій підтримували тогочасні українські недороблені соціалістичні за своєю попередньою чинністю в підпіллі і були позбавлені реалізму. Вони ненавиділи всяку збройну силу, бо вона, на їхню думку, могла служити лише обороні панівних класів суспільства. Провід в українській національно-соціальної революції взяли політичні романтики з соціалістичними поглядами. Вони бажали з'єднати Російську імперію, що розпалась, перетворивши її на демократичну республіку, в якій всі суспільні групи мали б повну свободу. Цього хотіли російські політики на чолі з А. Керенським. Контра їм розвинула активну чинність російська партія соціально-демократів-більшовиків на чолі з В. Леніним, які заявили себе справжніми революціонерами. Їхнім завданням було знищити всі суспільні буржуазні групи і проголосити диктатуру пролетаріату.

Большевики свідомо руйнували старий уклад життя. Вони викликали ворожнечу між суспільними групами під гаслом: „Хто був ніким, той стане всім“ та „Грабуй награвоване!“. Це вони енергійно і демагогічно провадили пропаганду за знищення старої збройної сили та непомітно творили свою власну, переважно з покривдженого пролетаріату червону гвардію та робітничі червоноармійські загони. Для досягнення своєї мети – захоплення влади вони вважали всі засоби доцільними. Геніальним у цьому відношенні був Лейба Троцький-Бронштейн зі своїми одноплемінниками. Від пропагандистського галасу для доб-

ра народу і в імені „народу“ маси звичайних обивателів були цілком запоморочені та йшли лінею найменшого спротиву. Ті, хто мав що їсти та пити, нічого не робили, хіба лише займались святковими дебатами, а хто не мав, той за революційним гаслом большевиків „Грабуй награвоване!“ поглиблював російську революцію. До останніх належали переважно робітники фабрик і заводів, що перестали працювати внаслідок господарсько-економічної анархії, яка постала за безголового революційного керівництва.

Український нарід не був підготовлений до революції. Міста переважно були зрусифіковані і мали російську або зросійщену інтелігенцію, якій національний зміст революції був цілком байдужий, а в соціальному вона була або реакційна, або йшла за тогочасними соціалістичними гаслами. З міської інтелігенції найбільш практичними виявили себе жиди. В переважній більшості вони взяли орієнтацію на большевиків, предбачаючи їх перемогу.

А українське село трималось засади „моя хата скраю – нічого не знаю“. Більшість сільського населення становили хлібороби-середняки, які бажали лише скорішого закінчення війни та повернення додому ще не вбитих та не покалічених синів, чоловіків, братів. Їсти та пити було що, а тому особливих потреб, задля яких треба було б іти на „бій кривавий“, не було. Вони, коли не стало державної горілки-„монопольки“, з самогонкою святкували волю, за якої не треба було платити податки та відбувати різні повинності. З усміхом слухали вони різних соціалістичних агітаторів, коли такі з'являлись на селі. Орієнтація большевиків нічим середнякам не загрожувала, а тому можна було спокійно сидіти вдома та провадити своє дрібне господарство.

Сільська біднота, що не виявила раніше бажання вимандрувати як робоча сила до копалень, фабрик та заводів, не маючи тепер досить поживи, охоче йшла за гаслом розкуркулення заможних хліборобів та поділу поміщицького добра, а фактично грабування його, бо свідомих і розумних провідників серед них не було, а тому соціально визвольний рух на селах проти утиску від поміщиків переважно мав характер бунтів. На це спокушали їх не так соціалісти своїми промовами, як большевики штурмового порядку з метою скорішого руйнування старого укладу життя, а особливо анархісти махновської та отаманської орієнтації типу зелених, червоних, чорних загонів, куренів, кошів і просто розбишацьких банд. Вони допомогли зайшлому пролетаріату, якого на Україні було дуже мало, зайняти позиції в українському селі, щоб потім ошчасливити його своєю диктатурою з колгоспами та радгоспами.

Лише заможним хліборобам загрожувала небезпека з усіх боків, а до того ж під боком були анархістські банди так охочі „погуляти“ на чужий рахунок. Але і заможні були безголовими, бо ніколи не думали про власну державу, а стара російська держава, що оберігала їх

маєтковий стан, розпалася. Стративши орієнтацію серед революційного галасу, вони пішли утвореною стежкою з соціально-реакційним елементом – поміщиками за повернення старого ладу. Але й то лише в бажаннях, а фактично нічого не робили, вичікуючи, що далі буде. Коли ж узялися за розум, було вже пізно. Здорова національна інтуїція, що підказувала потребу творення власної організації для самооборони, не знаходила широкого відгону. Спроба творення Вільного козацтва, як побачимо нижче, не мала розумного державно-політичного провуду, а до того ж зустріла значний спротив з боку соціалістичних партій як буржуазний вияв.

Такий був у загальних рисах стан між лютневою (12 березня) та жовтневою (7 листопада) петроградськими революціями 1917 року. В містах був галасливий рух, до якого багатьох змушував голодний шлунок. Там спочатку прислухалися до співу соловейка російської революції А. Керенського, який своїми концертами здеморалізував всю російську збройну силу. А потім почались розмірені удари молотом, які наносили Ленін і Троцький, а за ними пішли серпом жати ті, що не сіяли. Пульс життя в містах прискорився. А село, хоч ніби й пробудилось, але все-таки дрімало, як той тихий ставок, вичікуючи, що буде далі, – поспішати не було потреби, бо їжі й питва було досить.

На цьому тлі загальної інертності, поруч з мрійливістю з одного боку і галасливим патяканням про правду, право та справедливість, з другого, українська правда була покрита таким намулом, що її лише інтуїтивно пізнала та боролась за неї сотня тисяч найкращих синів нації, намагаючись оборонити десятки мільйонів затурканих овець від мільйонів вовків, що були голодні й несли для здобуття хліба свою правду на гострих багнетах.

Проїшло в того часу біля півсотні літ. За цей час десятки мільйонів українців відійшли на той світ, оросивши своїми сльозами та поливши власною кров'ю не лише українську землю, але й великі північні простори та азійські краї большевицької імперії, а на їх місце **народилось десятки мільйонів українських пролетарів у справжньому розумінні цього слова**, які творять нове життя. Тому ми зможемо тепер більш-менш об'єктивно зробити оцінку минулих подій та простежити той шлях, яким пройшла українська правда.

* * *

Брутально затоптана й ніби цілком задушена російською деспотією в кінці XVIII ст. українська правда, коли північні сатрапи в спілці з українськими ренегатами справляли в панських хоробах свою перемогу, – не вмерла. Під життєдайними променями сонця споконвіку живої й вічно діяльної природи української землі, у якій глибоко була вкорінена своя власна правда, вона почала пускати паростки під

впливом філософського вчення Григорій Сковороди, давши в 1798 р. першу квітку, якою була „Енеїда“ Івана Котляревського. Остання символізувала відчайдушність української вдачі, кепкування з чужого насильства, брехні, зажерливості та глупоти хитро вилізлих малоросів. Відтоді почалося національно-культурне відродження. Але все це були квіти, частина яких зривалася брутальною рукою, як, наприклад, Кирило-Методіївське братство. Були й такі, що дали овочі, яким залишився „Кобзар“ Тараса Шевченка. Тому, щоб овочами української культури не користувалися чужі, треба створити такі обставини, за яких чужинцям не хотілося б підступом не лише використувати наслідки праці українців, але й поневолювати їх. Могутнім засобом для такої самооборони є пізнання власної політичної правди, яка об'єднує націю в свідомості державних інтересів для боротьби за права на вільне і незалежне життя кожного члена суспільства.

Для українського народу була характерною втраченість державно-політичної свідомості. Її діячі користувалися чужими правдами, за що їх Тарас Шевченко з обуренням назвав варшавським сміттям та гряз'ю Москви. Але він і сам ясно окресленого політичного ідеалу не дав, закликаючи лише постати та кайдани порвати. Кирило-Методіївське братство, до якого належав Тарас Шевченко був за це жандармом Європи Миколою І відданий у солдати, надто ідеалізувало політичні взаємовідносини між слов'янськими народами. Братчики вважали ідеалом не реальну форму українського політичного суверенітету, а якусь повиту месіянством всеслов'янську федерацію. Вони ставили собі за завдання не всебічне відродження української нації в усіх її суспільних групах, а лише культурну і соціальну емансипацію поневоленої селянської маси. Українська інтелігенція 1860-х років не мала більших аспірацій, як збереження етнографічної народності й свободи культурно-просвітньої праці, підкреслюючи свій аполітизм. Більшість тогочасних активних діячів М. Костомаров, В. Антонович, П. Чубинський, П. Житецький, Т. Рильський та ін. – гуртувались навколо журналу „Основа“. Вони вважали обов'язки української інтелігенції допомогти народам здобути просвіту і громадську свідомість, а „не вдаватись у політичні та соціальні балачки“. Але російський уряд позбавив українців можливості впливати на школу і просвіту. Тому їм залишилась лише літературна та наукова діяльність, і то в межах куцоного цензурного дозволу.

Для активного елемента, до того ж вихованого під впливом російських поступових ідей (які пропагував, наприклад, „Колокол“ А. Герцена), залишалась участь у загальноросійському революційному русі. Українство було лише літературною течією, без усякого впливу на реальне політичне життя, бо уряд суворо преслідував яку-будь можливість культурної праці в національному дусі серед народних мас і навіть чисто наукове обґрунтування етнографічної та історичної відрубності українського народу.

Такий стан речей та великі масштаби русифікації і темнота, несвідомість народних мас викликав безнадійний песимізм. Праця над українським відродженням здавалася даремною тратою сил та енергії. Такий настрій був навіть у таких корифеїв українства, як Куліш, Костомаров, Антонович, Потебня, Драгоманов. Це некорисно відбивалось на поширенні української ідеї серед громадянства. Щодо Драгоманова, то Іван Франко на сторінках „Літературно-наукового вісника“ за 1900 р. зауважив, що брак віри в національний ідеал (цебто національну незалежність), продуманий на політичному полі, був головною трагедією в житті Драгоманова і причиною безплідності його політичних змагань. Лише безмежна любов до рідного народу та глибока віра в його майбутнє у окремих одиниць, що інтуїтивно відчували перемогу української правди, підтримувала творчий оптимізм. Вони героїчно провадили українську лінію та йшли за гаслом „категоричного імперативу“, а не за якоюсь доктриною. До таких належали Борис Грінченко, Ол. Кониський, Зіньковський. Вони працювали для майбутнього, бо за їхніх часів праця була безвиглядною, яка поглинула всі їхні сили й саме життя. Але вона знаходила відгук серед нечисленної групи молодшої інтелігенції.

Більшість молоді йшла втоптанною стежкою загальноросійського руху в ім'я загальних ідеалів – таких широких, що в них могла знайтись ціла людськість, а не лише сама Україна. У 1870-х роках молодь захоплювала боротьба російських революціонерів із царатом, а в 90-х роках – марксистський рух. Особливо захоплювались марксизмом ті, що пройшли Драгоманівську школу з її ворожим ставленням до „вузького націоналізму“. Звичайно, цей марксизм у російській інтерпретації хибно розумівся. Це видно з погляду колишнього ідейного драгоманівця П. Тучапського, який на початку 1900-х років писав: „Поскольку Украина живёт культурной жизнью, она живёт жизнью русской. Пока украинской не существует, я не считаю возможным видеть какою-нибудь выгоду от уничтожения национального гнёта на Украине“.

Та проте ще в кінці 90-х років почав зростати національний напрям серед ліпших представників української інтелігенції, що почували себе українцями, а не українофілами. Український рух почав рости й укріплюватися, змагаючи до повного національного життя в усіх його виявах. Тоді, на переломі двох століть, почала пробуджуватися думка про незалежність України. З цим виступила Українська революційна партія. Палким агітатором за самостійність України був Микола Міхновський. Перший його виступ на цю тему був 19 лютого 1900 р. в Полтаві, а потім 26 лютого в Харкові. Його промова була видана як перша програмова брошура РУП.

15 липня того ж року на вічу українських студентів у Львові після промови Л. Цегельського та Євгена Косевича серед загального ентузіазму була прийнята постанова, що „лише самостійна національна

держава забезпечить українському народу повну свободу розвою“. Обидві промови були надруковані в органі української молоді „Молода Україна“ (Ч. 8 за 1900 р.), який обороняв і розвивав думку про державну незалежність як загальнонаціональний ідеал. Із представників старшого покоління гарячим прихильником ідеї незалежності України був Іван Франко. Найбільш конкретних форм його погляди були виявлені у відомій статті „Поза межами можливого“ в „Літературно-науковому Віснику“ (Кн. 10 за 1900 р.).

Але все це були лише невеликі вогники серед загальної безпросвітньої темряви. Грізні розміри русифікації на Великій Україні разом з темнотою та несвідомістю народних мас із часом охолоджували палкий молодечий вогонь. Працювати з самопожертвою серед російського ворожого оточення, з одного боку, та українського байдужого з другого – могли лише одиниці, а більшість йшла утореним загальноросійським шляхом. РУП була лише малою інтелігентською партією, позбавленою певної соціальної бази. Спочатку зверталась увага на хліборобську суспільну групу, в якій десь в глибині ще жеврів огник української життєвої правди. Потім члени РУП почали піддаватися впливу теорії Маркса й шукати опертя в своїй праці в середовищі міського пролетаріату, але ця праця тут не мала ясного й визрадного **українського** класово-пролетарського напрямку. Понеже село спало ще непробудним сном, а до того ж марксистська ідеологія не могла мати там належного відгуку, треба було знайти власну базу в місті. Для цього треба було вишукувати робітників-українців та освідомлювати їх національно й політично, що вимагало надзвичайно впертої та витривалої праці. До того ж це ускладнювалось урядовою забороною будь-якого українського національного вияву. Легше було вийти поза українські національні межі й об'єднати в своїй організації робітників різних національностей, які жили на Україні і серед яких домінували великоруські робітники та зрусифіковані українці й жида.

До того РУПісти не мали власних політичних теоретично-наукових дослідників, а користувались російськими політично-науковими працями, в яких освітлювалися проблеми соціалізму. Твори Бельтова (Георгія Плеханова), Ільїна (Володимира Леніна) і П. Маслова давали напрям в чинності молодих українських соціал-демократів, а „Искра“ – орган російських соціал-демократів – впливала на творення і формування ідеології РУП. Через це є зрозумілим, що більшість активних працівників, які присвятили свою діяльність ідеї соціального визволення українських трудових мас, приходила до переконання, що повалення царського самодержавства легше здійснити спільно з російськими соціалістами. Таким чином, праця на національному полі відсувалась на другий план і залишалась культурникам-просвітянам, які не мали політичного реалізму та сходили на шлях мрійливого національного романтизму.

Характерними постатями були колишні РУПісти Мар'ян Меленевський-Басок та Олександр Скоропис-Йолтуховський, які, бажаючи бачити реальні наслідки своєї праці, вийшли в 1904 р. з РУП. Вони заснували Спілку (Український соціал-демократичний союз), яка стала частиною РСДРП (Російська соціал-демократична робітничка партія).

ї мала на меті, згідно з п. 17 свого статуту, „організацію пролетариата, говорящего на украинском языке“. З цією організацією пролетаріату Спілка докотилась до того, що, відірвавшись від українського ґрунту, втратила власну моральну силу, стала звичайною малоросійсько-жидівською організацією. Хоч на виборах до російської Державної Думи після жовтневої революції 1905 р. їй пощастило провести до неї п'ятьох своїх членів, але в 1907 р. вона через зраду своїх провокаторів була розгромлена. Більшість членів її головного комітету було заарештовано. В 1908 р. Спілка перестала існувати. Робилися спроби відновити її діяльність за кордоном. З ініціативи М. Меленевського та Л. Троцького-Бронштейна, в 1909 р. було розпочато видання „Правди“, спочатку у Львові, а потім у Відні. Це був ніби орган Спілки, але Ч. 4 „Правди“ її назву було відкинуто, бо вона завжала Л. Троцькому. Отож Спілка остаточно самоліквідувалась. Більшість її членів перейшла до російських соціал-демократичних організацій і до жидівського „Бунду“, а український національний елемент вступив до УСДРП (Українська соціал-демократична робітничка партія).

Політична реакція, що запанувала в Росії в 1907–1908 рр., призвела до того, що діяльність політичних організацій на Україні, в т. ч. й УСДРП, майже завмерла. Лише за кордоном дехто з колишніх РУПістів та спілчан у контакті з політичними діячами Західної України або з російськими соціал-демократами намагалися дещо зробити, але їхня діяльність обмежувалася переважно виданням часописів соціалістичного напрямку. В них поглиблювались революційні погляди та провадилась боротьба з українським „староміщанством“, яке ніби репрезентувало київська „Рада“ і „Рідний край“, та з „молодоміщанством“ „Літературно-наукового Вісника“ (у Львові), „Української Жити“ С. Петлюри (в Москві) та „Української Хати“ (в Києві).

Найбільш визначним діячем на політичній арені того часу був Лев Юркевич, який уже в 1904 р. був членом РУПу, а в 1907 р. за свою революційну чинність мусив був виїхати за кордон. Восени 1910 р. Юркевич почав видавати власним коштом часопис „Наш Голос“, якого вийшло дванадцять чисел. У 1911 р. він перестав виходити, бо Юркевич уже не хотів його фінансувати. По смерті батька в 1911 р. він дістав значну спадщину. Тоді у нього виникла думка видавати в Києві „Дзвін“ – літературно-науковий і художній місячник. До співробітництва були запрошені у „Дзвоні“ визначні українські соціал-демократи та письменники, які їм співчували, з обох боків російсько-

австрійського кордону та з еміграції. У списку співробітників були: Хр. Алчевська, Дм. Антонович, Юл. Бачинський, П. Бувший (Канівець), В. Винниченко, М. Вороний, С. Гадячанин (Світозар Драгоманів), І. Гілька (М. Меленевський), Дніпрова Чайка (Л. Василевська), Дм. Донцов, Вол. Дорошенко, П. Дятлов, М. Коцюбинський, Борис Лазаревський, В. Левинський, Д. Личко, К. Лозенко (Катря Голицинська), Ол. Мерклінг, К. Миргородський (Яким Міхура), Ол. Назаріїв, Симон Петлюра, П. Понятенко, Нат. Романович (Ткаченко), Валентин Садовський, Д. Сергієнко (Піщанський), Юрий Сірій (Тищенко), Ол. Скоропис-Йолтуховський, В. Степанюк (Оксен Лола), Микола Троцький, Леся Українка, М. Хвиля (Мих. Ткаченко), С. Черкасенко, В. Чумак, Гр. Чупринка, Л. Рибалка (Юркевич). Були майже всі відомі РУПісти. Не було М. Порша, що відійшов від політичного життя.

Л. Юркевич притягнув до співробітництва російських соціал-демократів: Г. Алексинського, А. Ларина (Лурье), А. Луначарського, П. Аксельрода. З них найбільш активним був Луначарський. Юркевич намагався залучити В. Леніна та Г. Зинов'єва. Останній поставився до пропозиції Юркевича стримано, а В. Ленін цілком неприхильно, що видно з його приписки на листі Зинов'єва В. Левитському, редакторові „Дзвону“: „Я не говорив, но должен сказать, что проповедью отделения украинских рабочих в особую социал-демократическую организацию возмущен глубоко. С с.-д. приветом В. Ленин“. Лист цей був написаний на весні 1914 р. Після того в Ч. 5 „Просвещения“, що видавалось у Петрограді появилася низка статей В. Ільїна (В. Леніна), в яких говорилося, що українці мають право на самостійність. „Мы твердо стоим на том, что несомненно: право Украины на такое (самостоятельное) государство. Мы уважаем это право, мы не поддерживаем привилегий великороса над украинцами, мы воспитываем массы в духе признания этого права, в духе признания государственных привилегий какой бы то ни было нации“ (В. Ленин. – 4 изд. – Т. 20. – С. 385).

Така тактика страшенно обурила Юркевича, а тому він зреагував на це статтею „Єзуїтська політика“ в Ч. 5 „Дзвону“, в якій зазначав, що на ділі „Ільїн і величезна більшість російських марксистів є ворогом окремої організації українських робітників і помириться з нею ніяк не хоче“. На це Ленін в статті „О праве наций на самоопределение“ відповів... „это не мешает ему (Юркевичу) распространять... клевету о русских марксистах, будто они стоят за государственную целостность России. Конечно лучшего способа, чем эта клевета, для отчуждения украинской демократии от великорусской г.г. Юркевичи придумать не могли. А такое отчуждение лежит по линии всей политики литературной группы „Дзвіна“, проповедующей выделение украинских рабочих в особую национальную организацию“... (В. Ленин. – 4 изд. – Т. 20. – С. 418). От така була „тактична логіка“ не лише Леніна, але

майже всіх російських соціалістів, що завжди були солідарні з Валуєвським указом – „не было, нет и быть не может“, а хто з цим не погоджується і заперечує його „гуманізм“, той „клеветец“.

У 1911 р. Юркевич був членом Центрального комітету УСДРП. Живучи у Львові, він належав до групи „Вільної України“. Тоді виникла думка про видання органу під прапором державної самостійності України. Л. Юркевич разом із В. Степанківським та А. Жуком хотіли поставити на перший план національно-політичну сторону української справи, створивши загальнополітичну організацію. Для цієї акції Юркевич запросив Вячеслава Липинського, який перебував у Кракові, та В. Кушніра. 4–6 березня відбулася конференція цієї п'ятірки. Тоді ухвалено видавати орган „Вільна Україна“ та була вироблена програма, за якою незалежна Україна могла постати лише внаслідок національної революції, до якої можна дійти через розбиття Росії та виборення в Австрії для її українських земель автономії, в якій вони були б об'єднані в один національно-територіальний край. Юркевич пообіцяв дати матеріальну допомогу на видання органу. Але потім відійшов від цієї справи й до видання часопису не дійшло за браком коштів, хоч статті для першого числа були готові.

За всієї своєї відданості, до того ж відданості чисто ідейної, та енергійності Юркевич відзначався непостійністю. З захопленням брався до справи, але коли відразу не бачив сподіваних наслідків, не доводив його до кінця. Він тяжко переживав те політичне запустіння, яке панувало на Україні, хотів якогось руху, якогось оживлення національного життя. Але шукав підстав для своєї праці не в своїй національній правді, не йшов за покликом Ів. Франка взятись до витривалої каменярської праці. Його захоплювали чужі зразки боротьби за вселюдські ідеали. Як правовірний соціал-демократ, він вбачав у марксизмі той ґрунт, на якому хотів виплекати нову генерацію українського суспільства. Уявна класовість власного національно поневоленого народу, що за небагатьма винятками був і соціально поневолений, привела його до погляду, що боротьба за національні форми життя й за власну державність мусить мати класовий характер. Він говорив, що пролетаріят має боротися за власну пролетарську школу, за пролетарську державу і йому не по дорозі з тими, хто на словах хоче надкласової, а насправді працює для утворення класової буржуазної держави, щоб з її допомогою український пролетаріят могла експлуатувати, замість чужої, своя національна буржуазія.

Набравшись чужої мудрості, українські соціал-демократи суто розумово, стративши власну інтуїцію, захоплювалися чужими зразками боротьби за матеріальний добробут не національно свідомого народу, а лише соціально поневолених його суспільних груп. Для України такий спосіб боротьби не підходив, бо національної свідомості було дуже мало. А робити раптовий перехід із нічого до інтернаціоналу означало втрату своєї національно-етичної й моральної вартості, стати

безбатченками, просто люмпен-пролетаріатом, що пізніша практика суспільних взаємовідношень на Україні, особливо в 30-х роках, це підтвердила, коли там той пролетаріат витворився. У ті ж часи на Україні, зі слабкою хліборобською продукцією, що мала патріархальний характер з перевагою натурального обміну, з дуже слабо розвиненим індустріальним виробництвом, того пролетаріату, який міг би створити пролетарську державу не було. Цей пролетаріат, щоб боротись марксистськими способами, треба було створити. Його створив, як побачимо пізніше, „геніальний вождь пролетаріату“ Сталін примусовим способом ціною десятка мільйонів людських жертв, відправивши 25% передчасно на той світ, а решту знедоливши.

Використовували українську, переважно сільську, бідноту, колишніх кріпаків, не свої, українські, а чужонаціональні та зденаціоналізовані капіталісти й землевласники. У містах на нечисленних підприємствах індустріального характеру працювали переважно чужонаціональні робітники. Українська біднота була темна й забита і не мала ознак того пролетаріату, з яким можна було б марксистським методом провадити боротьбу за його ліпшу долю. Такий стан суспільних груп на Україні спричинив, як про це буде говоритись нижче, багато турбот творцеві большевицької ідеології В. Ленінові. Ця ідеологія внесла значні корективи до марксистського вчення в застосуванні до економічно відсталих зі слабкою промисловістю країн.

Запровадженням військового комунізму з марксистським молотом та ленінським серпом большевики потерпіли на Україні поразку і від штурму перейшли до облоги. Вони вимушені були змінити тактичний підхід до створення пролетаріату використанням нової економічної політики (НЕП). У період НЕПу пограбоване за військового комунізму українське населення дуже скоро розбагатіло, село, замість пролетарського, стало буржуазним. Тоді Сталін, зміцнивши свою деспотичну силу винищенням конкурентів, що претендували на співучасть у диктатурі, застосував свою „науково“ обґрунтовану в „К вопросам ленинизма“ тактику творення пролетаріату. На Україні він створив його поновленням пограбуванням, колосальними репресіями та примусовою колективізацією. Ціна цієї пролетаризації – кілька мільйонів померлих з голоду на плодородних ланах України, сотень тисяч закатованих в озвірінні класової боротьби та мільйони висланих і ув'язнених до таборів на великих „будовах комунізму“, де вони в переважній більшості загинули в інтересах „всього прогрессивного человечества“, але й ті, що залишились живими, ніколи не побачили рідного краю і для України назавжди загинули. От таким шляхом витворився на Україні пролетаріат, за яким так тужили і хотіли мати його ті, що втратили власні духовні властивості, які не могли відчувати своєї національної правди, а тому, бажаючи зробити добро рідному народові, зійшли на манівці, блукаючи в дебрях чужої мудрости, в боротьбі за інтернаціональні ідеали вселюдськості.

Так пройшла для української політичної думки безплідно доба емансипації європейських народів ХІХ – початку ХХ ст. Твердження, що „нема пророка у власній батьківщині“ справдилось. Голос Івана Франка в його заклик до каменярів узяти власний національний молот і лупати ним скелю байдужости до власної долі – залишився голосом у пустелі. На Великій Україні його не було чути. Приспані московською деспотією українські народні маси, як та вода в стоячому ставку, не виявляли руху. Лише щука в погоні за здобиччю викликала хвилі, які, розійшовшись, заспоювались. Ці хвилі були подібні до виявів української інтелігенції, особливо молоді, що під впливом бруталного утиску якогось насильника реагували на це, загорівшись солом'яним огнем. Огонь гас, і все заспокоювалось. Ставок дрімав, заростав очеретом, осокою. Вода зтягувалась водоростями, які заважали прочитати на її глибині слово української правди.

Треба було значних подій, щоб розбурхати стоячу воду та викликати такі хвилі, які бувають на морі в час бурі. Треба було хуртовини, яка вирвала б усе з корінням та дала б зародки нового рухливого життя.

Такі події не так з запізненням, як передчасно для України надійшли.

Національно-політичне усвідомлення

Перша Світова війна 1914 року відразу зробила справу української державности актуальною проблемою. Було ясно, що Росія вступила до війни не так для оборони сербів від нападу Австро-Угорщини, як для знищення українського політичного й культурного П'ємонту на західних українських землях, щоб з корінням винищити всякий український рух, аби він не перекидався на російську Україну. Цю небезпеку на випадок мілітарного успіху Росії зрозуміли галицькі українці, а тому вони разом з емігрантами з Великої України стали на боці Центральних держав – Австро-Угорщини і Німеччини, наслідком чого постали Українські Січові Стрільці та Союз Визволення України (СВУ).

Сталось так, що найбільш активними діячами Союзу визволення України були ті, що перед 10 роками вийшли з РУП, не погоджуючись з постулятом самостійної України, і заснували Спілку, що задовольнялась автономією. Любов до рідного краю та здорове національне почуття викликало у них стремління до добра власного народу без огляду на абстрактну доктрину, запозичену з чужого поля та партійну догму. Такими були вже згадані Мар'ян-Юлій Меленевський та Ол. Скоропис-Йолтуховський. Світова війна застала їх у Лондоні. Вони вважали, що треба за всяких обставин і за всяких умов

працювати для добра власного народу та боротися за його ліпшу долю, використовуючи при цьому реальні можливості. Для України ліпшим було відділитись від Росії, бо національне поневолення, яке затримувало культурний розвиток українського народу походило не лише від царського режиму, але його схвалювала також і російська демократія. Тому вони стали на боці Австро-Угорщини, під якою перебували західні українські землі і мали більші можливості для культурного поступу. Прибувши до Львова вони відразу приступили до праці в заснованому 4 серпня 1914 р. Союзі визволення України. В організації цього Союзу брали участь Володимир Дорошенко, Андрій Жук, Дмитро Донцов, Микола Залізняк. Вони сподівалися за допомогою західних українців домогтися створення самостійної Української держави в боротьбі проти головного ворога українського народу – царської Росії.

До СВУ належали майже виключно українські соціал-демократи, колишні РУПісти та спілчани. Союз розвинув дуже жваву діяльність в інформації про українську справу виданням великої кількості публікацій різними мовами, працював для популяризації ідеї української державної незалежності в державах як неутральних, так і ворожих Росії. Але найбільш реальною працею його було те, що він домігся відокремлення полонених українців від решти російських вояків в окремі табори в Австрії та Німеччині, де провадилась національно-культурна робота та політичне усвідомлювання.

Меленевський намагався ввійти в ближчі стосунки з російськими соціалістами, які висловлювалися проти війни, в якій Росія могла б перемогти. Такими були большевики. Володимир Ленін і його однодумці 6.09.1914 р. в Берні (Швейцарія) ухвалили таку постанову щодо війни: „С точки зрения рабочего класса и трудящихся масс всех народов России наименьшим злом было бы поражение царской монархии и ее войск, угнетающих Польшу, Украину и целый ряд народов России“. Така постанова навела думку Меленевського про можливість співпраці. У листі від 28.12.1914 р. він писав Леніну, між іншим, таке: „Ваше и Вашей группы выступление со старыми революционными лозунгами и Ваше верное понимание совершающихся событий заставило меня и моих товарищей поверить, что не всё оподдело в России и что есть элементы и группы, с которыми и нам украинским соц.дем. и революционным украинским демократам можно и следует связаться и при взаимной поддержке продолжать наше старое великое революционное дело... Мы уверены, что наши стремления встретят с Вашей стороны полное сочувствие. И если так, то мы были бы очень рады вступить с большевиками в более тесные сношения... Среди украинского населения чрезвычайный национально-революционный подъем, в особенности среди галицких украинцев и украинцев в Америке. Это способствовало бы поступлению в наш Союз крупных пожертвованных“...

На це Ленін сухо відповів 12.01.1915 р.: „...Вы явно ошибаетесь: мы стоим на точке зрения интернациональной социал-демократии, а Вы на точке зрения национально-буржуазной. ...Нам не по дороге“.

Отже, патент на соціальну революцію міг належати лише росіянам, якій лише вони могли надати міжнародний характер під їхньою диктатурою, а в українців вона могла зійти без російської диктатури на національно-буржуазний шлях. Те, що російські соціалісти і шовіністи були проти СВУ, можна вважати цілком природним, бо панівна нація завжди має тенденцію не лише панувати, але й ошасливлувати поневолені нею народності.

З українського боку допомагали їм найбільш віддані такому інтернаціоналізмові. Активним серед них був уже згаданий Лев Юркевич, і то не з якоїсь користи, але ідейно, віддавши цій справі не лише свій маєток, а й власне життя. Коли почалась війна, він був у Львові, звідки виїхав до Відня. Там йому допомогли члени СВУ виїхати до Швейцарії, взявши від нього слово, що він не буде виступати проти СВУ. Ще у Відні Юркевич задумав видавати орган, який мав обстоювати погляди „інтернаціонального соціалізму“ в застосуванні до українських інтересів. Оселившись у Женеві, він на початку 1915 р. почав видавати часопис „Боротьба“, назвавши його органом закордонної організації УСДРП. Перше число його вийшло в лютому 1915 р., а останнє (7-ме) у вересні 1916 р. Його метою була боротьба проти створення української самостійної держави як національно-буржуазної вигадки. Особливо різкі напади буди спрямовані проти СВУ. Діячам Союзу закидалось, що вони є платними агентами австрійського генерального штабу. Це з радістю підхопили росіяни всіх мастей і створили легенду про те, що весь український рух вдумали німці. Така відданість чужій правді викликала обурення у всіх українців, що шанували свою національну гідність. Вони відвернулись від Юркевича. Лише большевик Дм. Мануїльський, який був у приятельських стосунках з Юркевичем, підтримував „Боротьбу“. Також Л. Троцький-Бронштейн був прихильником і спільником Юркевича проти СВУ.

Російська еміграція у той час ділилась на три групи. Перша група під проводом В. Леніна стояла за мілітарну поразку Росії, тому їх називали „пораженцями“. Їхнім органом був „Социал-Демократ“. Друга група була проти такого погрому. До неї належали: Г. Плеханов, Л. Дейч, Іда Аксельрод та ін. Третя група складалась із большевиків і меншевиків. Лідерами цієї компанії були Л. Троцький та Л. Мартов. З ними були Дм. Мануїльський, Хр. Раковський, К. Радек, В. Антонов-Овсеєнко й А. Колонтай. Вони видавали в 1914 р. газету „Голос“, а коли його в 1915 р. французька влада закрила, – „Наше Слово“, що також у 1916 р. було заборонено. Ще в „Голосі“ Мануїльський виступав проти СВУ, а в Ч. 6 „Нашого слова“, в статті „В идейном смятении“, різко засудив діяльність СВУ як організації, що, прикриваючись соціалістичними гаслами, провадила „націоналістично-шовіні-

стичну“ діяльність на користь Австрії та Німеччини. В „Нашому слові“ в Чч. 91 і 92 (18.05. і 27.05.1915 р.) була стаття Юркевича (під псевдонімом Л. Рибалка), в якій він різко докоряв „українській буржуазії“ за її ніби сервілістичну політику щодо царського уряду та застуджував „Украинскую Жизнь“ С. Петлюри і „Раду“.

Будучи за натурою людиною ідейною, Юркевич зі своїм доктринерством дійшов до того, що не бачив правдивого шляху для визволення з національного і соціального поневолення власного народу. Закінчив він своє життя в психіатричній лікарні на початку 1918 р. в Москві. Ще більших помилок у час визвольної боротьби 1917–1920 рр. нарobili його послідовники.

Українські кола на Великій Україні були дуже слабко поінформовані на початку війни про діяльність СВУ, а ті відомості про нього, що передав у жовтні 1914 р., професор М. Грушевський, який тоді приїхав до Києва і переказав Раді ТУП (Товариство українських поступовців), були неприхильні. Лише пізніше, коли Євген Голіцинський, побувавши за кордоном, подав правдиву інформацію, упередження проти СВУ почало розсіюватись. Такій зміні настроїв сприяли і полонені росіянами галичани та вістки про чинність Українських січових стрільців. Також цьому найбільш сприяла спроба царського уряду розгромити національно-культурне життя в Галичині, що навіть російський монархіст П. Мілюков назвав це „європейським скандалом“. Цей погром показав надніпрянським українцям, що лише розбиття самої Росії може дати національне визволення Україні.

Найбільш реальною була праця серед полонених українців вояків російської армії, яких було в австрійських і німецьких таборах понад півмільйона. Виділення цих вояків до окремих українських таборів та організація національно-культурної праці була великою заслугою діячів СВУ перед Україною. Ця праця відіграла велику роль у національному відродженні не лише в добу УНР, але й пізніше, у виборенні національних прав в УРСР. Серед полонених українців свідомого елемента було мало. Була це сіра етнографічна маса „малоросів“, хохлів, православних, яку російське поневолення позбавило національного імені, й вони його забули. Для цієї маси ті тонкості соціально-політичних ідеологій та національної тактики, із-за яких відбувалися суперечки, були цілком незрозумілі. Треба було взятися до чорної праці – орати й сіяти, щоб із українського чернозему отримати український культурний продукт, замість дикоростучих бур'янів. Союз це здійснив і зробив значний внесок до історичного розвитку в світогляді українського народу та почасти вказав шлях у шуканні власної національної правди.

Праця почалась українізацією козацького табору полонених в Австрії у Фрайштадті, а в Німеччині – трьох старшинсько-козацьких таборів у Раштадті, Вецлярі, Зальцведелі, а пізніше, в квітні 1917 р., – старшинського табору в Ганновер-Міндені (400 офіцерів) і в червні

того ж року – старшинського табору в австрійському Йозефові (Йозефштадт) у Чехії (120 офіцерів).

Радянські історики намагаються довести, що всі „милості великі та багаті“ для України прийшли з Москви. Для цього вони ганьбили СВУ звинуваченням у шпигунстві, зраді власної батьківщини і соціалізму, в продажності капіталістам і тому подібних нісенітницях низькопробної вартости, в яких найважливішим аргументом є лайка з лексиконом базарної перекупки. Це улюблений спосіб таких „учених“, що не маючи розумних аргументів для своїх тверджень, закидають противникові ганебні вчинки, аби відвернути увагу від своїх власних – не лише ганебних, а й злочинних.

Нікому члени СВУ не продавались і ніяким шпіонажем не займались. Союз лише пропагував визволення України від російського національного та соціального поневолення. Він подавав належну інформацію про всі вияви українського національно-культурного і політичного життя, доводячи це до відомай європейської громадської думки.

Першим виявом діяльності СВУ була відозва „An die öffentliche Meinung Europas“ видана 25 серпня 1914 р. за підписом М. Меленевського, Ол. Скорописа, Вол. Дорошенка, Андрія Жука, Дм. Донцова і М. Залізняка, в якій говорилося, що лише самостійна Українська держава створить забороло для Європи проти Росії з її експансією царизму та звільнить слов'янський світ від згубного впливу панмосковізму, який, до речі, в добу большевизму набрав форм інтернаціонального комунізму під проводом Москви.

Пропаганда про необхідність створення незалежної Української держави з відповідними інформаціями велась потім на сторінках „Ukrainische Nachrichten“, що видавались у Відні, та „La Revue Ukrainienne“ – у Лозанні. Були й солідні видання як *Ukraine Land und Volk*. С. Рудницького, „Geschichte der Ukraine“ М. Грушевського. Українською мовою виходив „Вісник Союзу визволення України“, редактором якого був Микола Троцький. Було видано також багато брошур і книжок про Україну не лише українською, а й німецькою, французькою, англійською, італійською, мадярською, турецькою, шведською, румунською, хорватською, чеською, болгарською мовами. Також було багато статей з українського питання в пресі цих народів.

Така діяльність була не до вподоби російській демократії, й вона зі злобою сипала на СВУ всілякі звинувачення навіть тоді, коли з вибухом революції в Росії в 1917 р. він припинив свою діяльність. Насправді діяльність Союзу мала переважно інформативний характер та обмежувалася посередництвом між полоненими вояками-українцями і військово-урядовими чинниками Австрії та Німеччини. Своїми інформаціями у „Віснику СВУ“ і надсиланням пропагандивної літератури Союз давав імпульс до національно-культурної чинности в таборах полонених, яка спонтанно розвивалась і, находячи сприятливий ґрунт, поширювалась, досягши апогею в 1917 р.

Австрійський уряд не хотів, вірніше, не бажав зрозуміти далекосяжних планів, що мав розвинути СВУ. Він хотів обмежити його діяльність до службової ролі в інтересах біжучої австрійської політики. Тому справа дійшла до того, що навесні 1915 р. стався офіційний розрив Союзу з австрійським урядом. Ще перед тим вийшли зі складу Союзу Д. Донцов і М. Залізник. Решта членів виявила витривалість у буденній роботі і продовжувала працювати серед полонених. „Мрію про провідну історичну роль Австрії у відродженні самостійної Української держави довелося здати в архів“, – зазначив в своїх спогадах Ол. Скоропис. Справді це була лише мрія, без реальних підстав, бо свою незалежну державу може створити сам український народ, коли буде цілком свідомий цього великого завдання. А для цього треба проробити дуже багато буденної праці, праці безкорисливої, для загального добра з витворенням спільної для всіх суспільної свідомости на основах власної національної етики.

Багато труднощів довелось перебороти, поки полонені українці були зібрані до окремих таборів. В Австрії було виділено до 30 тисяч, а в Німеччині понад 50 тисяч українців. Доброю організацією табірних установ умови життя полонених були значно поліпшені, їх фізичний та моральний стан зріс, що пробуджувало у них почуття людської гідності і національну свідомість. Із затурканих, заляканих недобитків „гарматного м'яса“ російської армії вони перетворювались на політично освічених громадян, свідомих українців, готових до активної праці і до боротьби за долю власного народу та за краще майбутнє рідного краю.

Бажання російського уряду задушити всі вияви національного життя в Галичині та на Буковині були наслідком того, що багато культурних працівників, професорів та учителів евакуювались у глибину Австрії. Цим скористався СВУ і запросив їх для національно-культурної праці в таборах полонених українців. З їхньою допомогою були організовані школи грамотности, бібліотеки, читальні, хори, оркестри, театри, курси української історії й літератури, різні освітні курси – кооперації, політичної економії і та. ін. Постали українські парафії, клуби, допомогові каси, кооперативні крамниці. Видавались таборіві часописи: в Раштадті – „Розсвіт“, в Зальцвецелі – „Вільне Слово“, в Вецлярі – „Громадська Думка“, у Фрайштадті – „Розвага“, в Йозефові – „Наш Голос“. Поза цим, були закладені руханково-спортові товариства, метою яких було підготувати національно свідомі кадри „січовиків“, які після повернення до рідного краю могли б засновувати такі товариства на Україні, де мали б змогу організувати молодь для виховання борців за українську національну свідомість.

Таким чином, закон про те, що всяке тиснення викликає протитиснення, виправдався. Росіяни хотіли задушити життя нації в одному місці, а воно виникло в другому, де, за виразом російських большевиків, виготовлявся ніж у спину їхній диктатурі на Україні. Найактив-

ніше провадилась національно-культурна праця у Фрайштадті, де була більша можливість залучення культурних працівників із Західної України. Серед них найбільш визначними були: проф. Степан Смаль-Стоцький, др. В. Симович, др. М. Чайківський, др. Й. Охримович, др. Р. Домбчевський, М. Гавриленко, Йосип Безпалко, Є. Турило, М. Голубець, Остапчук та інші. Енергійними діячами з полонених були підстаршини та козаки П. Дубрівний, М. Лозовик, І. Птиця, Ю. Балицький, Ф. Шевченко, О. Кобець, О. Харченко, С. Басок і багато ин. та Іван Мороз, який був членом СВУ.

Національно-культурна праця провадилась не лише в українізованих таборах, але й за ними, в інших таборах та в численних робочих командах, розкиданих по всій Австро-Угорщині та Німеччині. В неукраїзованих таборах були українські гуртки, які давали імпульс до організації бібліотек, хорів, драматичних гуртків. Наприкінці 1915 р. з найстаршого фрайштадтського табору було послано в Німеччину для провадження організаційної праці в таборах понад 30 полонених, переважно народних учителів. Надсилались під час обміну полоненими інвалідами національно-політичні працівники на Україну. Була організована поїздка хору та оркестру по Німеччині. Для поширення ідеї самостійності України й для організації українських гуртків за посередництвом Президії СВУ посилались до інших таборів та різних робочих команд „мужі довір'я“. Також близько сотні полонених із Фрайштадта, а ще більше з таборів у Німеччині було послано на окуповані німцями Волинь, Холмщину та Підляшшя, де вони за допомогою Українських січових стрільців закладали народні школи та в широких розмірах провадили національно-культурну працю, пробуджуючи національну свідомість.

З інших козацьких таборів в Австро-Угорщині найвидатнішою була українська організація в Дуна-Сардагелі, де головним діячем був п. Скидан. У Фрайштадті не було дозволено перебувати полоненим старшинам-українцям. Вони були змушені перебувати серед переважної більшості російських або зденаціоналізованих офіцерів, що вороже ставились до „мазепинства“ та „сепаратизму“, які вбачались у кожному, хто називав себе українцем. Тому там найбільш відважний український елемент, не боячись потрапити після повернення додому в „места отдалённые“ аж до Сахаліну, гуртувались в організаціях „Кружок членов малорусской библиотеки“, „Малорусский драматический кружок“, „Малорусский хор“. Такі гуртки були, наприклад, у Терезині (Терезієнштадті). Частина великоросів вороже ставилась до них, але більшість, хоч і глузувала з „хахлацких“ затей, все-таки охоче ходила на українські вистави та концерти. Слова «Україна» й «українець» не мали в офіцерських таборах права громадянства. Найактивнішими українцями в Терезині були хорунжі Кость Курило, Василь Прохода, Василь Гавриленко, Семен Зубчук, М. Костенко, С. Калитенко. 32 старшин з цього табору було переведено в червні

1917 р. до українізованого старшинського табору в Йозефові. Там доти був лише гурток свідомих українців до 15 осіб, з яких найбільш активними були підполковник Перлик, сотник Петро Ганжа, хорунжі Я. Сич, М. Букшований, Вакуленко, Малевич. Йозефів мав старшинський відділ полонених у центрі міста, в добре уряджених помешканнях на 120 штаб-офіцерів. Більшість із них і по березневій революції залишалась вірною цареві та ненавиділа демократів і соціалістів. Тому заміна їх молодшими старшинами-українцями викликала велике невдоволення росіян. Виїжджаючи до інших таборів, вони поширювали чутки про „измену и предательство хахлов“.

З інших старшинських таборів варто згадати Браунау на Інні, де працювали пор. Драченко та хор. Прокопенко і Перепада, далі – Марх-Тренк, де більш активними були сотник Ткаченко, поручник Горшківський, хорунжі Захарченко, Сергієвський, Михальчук, – Кляйн-Мюнхен, де українців гуртували хор. Федорівський та Авраменко. Гарт біля Амштетена мав з 1916 року „Малоруську трупу театру „Каптіорум арс лібера“, де працювали хорунжі Йосип Мандзенко, Станіславський, Фесенко, Товстоніг, Мельниченко. В таборі Мюлінг біля Вайсельбурга, де панував суто московський дух, – українці Петчинський, а також Немоловський та Ващенко. В Ліберці (Райхенберг) українці гуртувались біля хорунжого Шпановського. В таборі Мост (Брюкс) активними були сотник Панківський, поручник Кит та хорунжий Лебединський.

Загострені форми непорозумінь між росіянами й українцями в старшинських таборах виявились у 1917 р., коли українці заговорили про самостійність України. Монархісти вже давно дивилися на старшин-українців, як на людей пропавших, записавши їх на чорну дошку, але демократично налаштовані „русские офицеры“ з особливою ненавистю виступали на різних зібраннях проти самостійників, чим ще більше підсилювали самостійницькі настрої серед українців. У той час, коли Українська Центральна Рада І-м Універсалом проголосила лише автономію України, в таборах була проголошена її самостійність.

До реальних наслідків чинности СВУ належить сформування на початку 1918 р. трьох стрілецьких дивізій із ідейно свідомих українців. Із них І-ша дивізія синьожупанників у складі 4-х стрілецьких полків по 1200 вояків і одного гарматного полку під командою генерала Зелінського була сформована в Ковелі і 19 березня 1918 р. вирушила на Україну. Але в Києві представники Української Центральної Ради прийняли її дуже сухо. Командуванню дивізії ледве вдалося домогтися, щоб козакам дали нормальний пайок та відвели людське помешкання. Військовий міністр Жуківський охоче погодився на те, щоб німці обеззброїли її в ніч з 26 на 27 квітня 1918 р., бо йому не подобався надто радикально-демократичний настрій складу дивізії, який міг бути на перешкоді відновленню на Україні монархічного ладу.

Наприкінці квітня там же, в Ковелі, було докінчено формування 2-ої стрілецької дивізії синьожупанників у такому ж складі, як і перша. Вона вирушила на Україну, але в дорозі німці в порозумінні з військовим міністерством УЦР її також обеззброїли, а людей просто відпустили додому. Сталося так, що Центральній Раді синьожупанники були не до душі за їхнє критичне ставлення до безпорадності українських політиків та нездатність організувати політичне й господарсько-економічне життя на Україні, а німцям вони були небезпечні за їхні демократичні, з прихильністю до соціалізму, настрої й відсутність страху перед ними, як силою, бо вони знали, що німці уявляють собою. УЦР зі своїм військовим міністерством, погоджуючись на розформування двох дивізій, для того, щоб потім капітулювати перед німецьким капралом, виявила повну відсутність стратегічного чуття.

Так розійшлось по Україні десять тисяч національно свідомих борців і агітаторів, які пізніше в переважній більшості загинули в «сталінську еру», але й своєю смертю спричинилися до національних досягнень українського народу після падіння УНР, бо не з ласки Москви постала Українська Радянська Соціалістична Республіка. Вона була виборена в час, коли большевики, програвши бій в атаках, перейшли до облоги, запровадивши НЕП.

Формування дивізії сірожупанників (1-ої Козацько-стрілецької дивізії), що почалося 18 лютого 1918 р. у Володимирі-Волинському, пройшло іншим шляхом. Спочатку був сформований 1-й стрілецький полк, що 12 травня розгорнувся в дивізію. Начальником дивізії був підполковник Перлик, а начальником штабу – Кватерник (хорват, який добре володів українською мовою). У середині серпня закінчилась підготовка дивізії з солідним військовим вихованням у національному дусі шести тисяч свідомо дисциплінованих українських козаків, морально з'єдинених зі старшинським складом своїх полків.

27 вересня 1918 р. дивізія сірожупанників вирушила на Україну. Але безкомпромісний національно-демократичний настрій як старшин, так і козаків дивізії був не до вподоби гетьманському урядові. Вона була послана на Чернігівщину в район Конотопу, де поступово було проведено її демобілізацію зі звільненням до резерву старших річників. У час повстання проти гетьмана (за проголошення ним федерації з Росією 14 листопада 1918 р.) в дивізії залишалось лише 25% її попереднього складу. І знову 4500 борців за українську національну правду розійшлось по Україні. В цьому була заслуга СВУ, духу якого боявся десяток років всемогутній диктатор Сталін. І хоч СВУ начебто було засуджено на харківському показовому процесі в 1930 р., але він буде жити, поки не постане справжня, а не декларована Українська держава.

На цьому процесі були засуджені отих два десятка тисяч національно-культурних працівників, яких освідомив СВУ в 1914–1917 роках.

З повстанням Української Центральної Ради на весні української національної революції в 1917 році Союз визволення України передав їй як правному державному органу українського народу завершення визволення України й самоліквідувався. Тому на інсценованому по тринадцяти роках процесі на чолі головних звинувачуваних за національну чинність СВУ були притягнені для відповідальності члени Центральної Ради Сергій Єфремов, Андрій Ніковський та Людмила Старицька-Черняхівська.

З названих національно-культурних працівників під проводом СВУ випадково залишилися ще живими далеко від рідного краю, аж за океаном, Павло Дубрівний, Йосип Мандзенко та Василь Прохода, а решту з сотнями тисяч активних борців поглинула московська диктатура пролетаріату.

Та проте, як у природі жодне явище не зникає безслідно, так і в суспільних процесах життя людей пам'ять про чин відомих і невідомих борців за волю України пробуджує у всіх, навіть і в цілком збайдужілих, почуття власної національної гідності та стремління до вільного національно-культурного розвитку на добро власного народу.

З окупацією російським військом Західної України на початку I-ої Світової війни на ній завмерло не лише політичне, але й національно-культурне життя. Вірна своїм історичним традиціям Москва виявила свою „месіянську роль“ ошчасливлення підбитих народів. 18 вересня 1914 р. (н. ст.) Головнокомандувач російським військом великий князь Микола Миколайович видав такий маніфест „русскому народу“ в Галичині: „Братья! Творится Суд Божий! Терпеливо, с христианским смирением в течение веков томился русский народ под чужеземным игом, но ни лостью, ни гонением нельзя было убить в нем чаяний свободы. Как бурный поток рвет камни, чтобы слиться с морем, так нет силы, которая остановила бы русский народ в его порыве к объединению. Да не будет больше подъяремной Руси! Достояние Владимира Святого, земля Ярослава Осмомисла и князей Даниила и Романа, сбросив иго, да воздрузит стяг единой, нераздельной и Великой России. Да совершится Промысел Божий, благословивший великое дело собирателей земли русской. Да поможет Господь царственному своему помазаннику Императору Николаю Александровичу, самодержцу всея России, завершить дело великого князя Ивана Калиты. А ты, многострадальная братская Русь, встань на сретение русской рати. Освобождаемые русские братья! Всем вам найдется место на лоне матери России. Не обижая мирных людей, какой бы они ни были народности, не полагая своего счастья на притиснении иноземцев, как это делали швабы, обратите меч свой на врага, а сердца свои к Богу с молитвой за Россию и за Русского Царя“...

Таке щастя несла українцям біла Москва. Таке щастя несла Україні і червона Москва, з тією лише різницею, що Миколу Миколайови-

ча замінив Лейба Троцький, а „дело Ивана Калиты“ завершував Й. Сталін. Майже такий ідейний зміст мали і большевицькі відозви в 1917–1920 роках і пізніше, у 1954 р., у зверненні „братского великорусского народа“ з нагоди 300-ліття „воссоєдинения“ України з Росією, під якою українці зазнали національного й соціального поневолення, аж до втрати національного імени та поміщицького кріпацтва в часи царського абсолютизму і колгоспного рабства за большевицької диктатури.

На чолі російської адміністрації в Галичині був генерал-губернатор граф Олексій Бобринський. Він почав із систематичного переслідування українських діячів. Протягом кількох місяців було проведено близько 1200 арештів та зроблено понад тисячу обшуків. До урядів були призначені росіяни найгіршого гатунку (хабарники, злодюги, п'яниці), а з місцевих людей – москвофіли, що часто зводили особисті порахунки з українцями. Відразу по вступі російського війська до Львова були закриті всі українські видання та громадські інституції. Також були закриті всі українські школи, бібліотеки та книгарні. Почались масові репресії. За „мазепинство“ було вислано до далеких східних країв Росії 12 тисяч українців. Також під досвідченим керівництвом архієпископа Євлогія була розгромлена греко-католицька церква, голову якої митрополита Андрія Шептицького та 40 визначних священників було вивезено також на Схід. Насаджувалось усюди православ'я. Коли москалі відступали з Галичини, вони пограбували культурні установи та заарештували і вивезли до глибокого Сибіру недобитки української інтелігенції, а крім того, ще 700 заручників. Ті нещасні, що піддалися намовленням і прийняли православ'я мусили втікати з російським військом, покинувши все, тому що боялись репресій за це з боку австрійсько-мадярської влади. Мадяри особливо щедрі були на знущання над безборонним українським населенням. Таких утікачів, або, як їх називають, біженців було більше ста тисяч. Їх чекала гірка доля в Росії. Так було розгромлено не лише національне, а й загалом людське життя на Західній Україні. Велика Україна також зазнала, попри на свою лояльність, погрому національно-культурних закладів. Усі українські часописи та культурні організації були ліквідовані. Українське життя завмерло.

Рада ТУПу (Товариства українських поступовців), яка у вересні 1914 р. винесла постанову, що у війні українці мають зайняти неутральне становище (моя хата скраю), а в листопаді того ж року поставилась негативно до діяльності СВУ, зазначивши, що Союз не має права виступати від російської України, нарешті переконалась, що б'ють і неутральних. Лише в грудні 1916 р. ТУП більш-менш тверезо оцінив ситуацію, заявивши в своїй декларації „Наша позиція“, між іншим, таке: «...Опинившись між молотом і ковадлом, Україна оддала дітей своїх на жертву кривавому богу війни. Її частини, що лежать в районі військових подій, наголо спустошено і зруйновано нахабною

солдатською, заражено пранцями і збезчещено. Війна для українського народу стала сущим упирем, що виссав живе його тіло... Що ж дістав за це стражденний нарід і знедолений край? Знищення всіх культурних вартостей – свідоме знищення, руйнування економічного добробуту, десятки тисяч ув'язнених і засланих у сніги і тайги сибірські, сотні тисяч сіломищю зігнаних з рідних осель біженців, безмежну низку репресій і заборон, знуцання й насильство“... І як вінець – рафіноване знуцання в Протопоповському циркулярі від 11.12.1916 р., що повертає Україну до найгірших часів національного гніту. Це була реставрація Валдуєвського циркуляру 1863 р., що не лише України, але й української мови „не было, нет и быть не может.“

На цьому загальному тлі пасивности, жалів та нарікань, далі яких не йшло, як той вогник серед темної ночі, указував шлях до української правди чин Українських січових стрільців, що гартували себе в боях проти ворога, який руйнував їх рідний край. Добровольців, які хотіли стати в ряди УСС, було більше 30 тисяч. Переважно це були вихованці руханково-спортових товариств „Сокіл“ та „Січ“, яких налічувалось у Галичині перед війною десятки тисяч. Австрійська влада також побоювалась українського „сепаратизму“, який особливо був не до смаку полякам, бо вони вважали русинів-українців за малополяків і хотіли ошчасливити їх приєднанням до польської нації. Тому було дозволено сформувати лише один полк УСС в складі п'ятьох тисяч стрільців. Решта добровольців була приділена до звичайних австро-угорських формацій. У такому загальному політичному становищі була Україна, коли відбувся розпад російської й австро-угорської монархій.

Українська Центральна Рада

Розпад російської монархії почався після державного перевороту в Петрограді 12 березня 1917 р. Переворот спричинило повстання Волинського гвардійського полку, що складався переважно з українців. До нього приєдналися Преображенський і Литовський полки. Царська охранка та жандармерія, що звикли розправлятися з безборонним населенням, виступити перед цією незначною військовою силою не відважилися. У Києві перші довідалися про переворот залізничники, які пошепки передавали цю звістку. Лише 15 березня 1917 р. головнокомандувач південно-західного фронту генерал Брусилів дозволив про все друкувати. 17 березня в Київській міській думі зійшлися представники всіх громадських інституцій та організацій і вибрали Виконавчий комітет у числі 12 членів. До нього війшли від українців 5 осіб: барон Федір Штейнгель – як голова Союзу міст, Андрій Ніковський – від українських організацій, Сергій Єфремов – від блоку народних

соціалістів (російських, українських і кавказьких), М. Паламарчук – від українських робітників і Микола Порш – від Союзу кооператив. Цей комітет перші три місяці був найвищою владою в Києві, поки його місце не зайняла Українська Центральна Рада. Отже, Київський Виконавчий комітет був експозитурою Російського Тимчасового уряду, а тому про якийсь український сепаратизм у ньому не могло бути мови.

З перших днів революції живчик українського життя бився в українському клубі „Родина“. Цей клуб мав аж надто родинний характер, де ознакою українства були вишивки, борщ, вареники, без жодної виразної української політичної думки, словом, тихий ставок без революційних хвиль. У цьому клубі збирались і члени Ради ТУПу. Товариство українських поступовців виявило поступ лише на полі тогочасного українського бездоріжжя і загальної інертності. За своїм політично-суспільним світоглядом це були переважно типові міщани українського середовища з ухилом до лібералізму та соціалізму, і то лише в теорії, без широкого далекоюсяглого національно-політичного розгляду та передбачення ходу дальших подій. Рада ТУПу спочатку хотіла стати загальнооб'єднувальним українським органом. Але представники соціалістичних організацій: І. Шешенко, Д. Антонович і Ол. Степаненко – вимагали, щоб у тому об'єднувальному осередку були представники українських соціал-демократів, українських вояків, українців-робітників, а також від кооператив, студентів та різних товариств, громад і гуртків. Рада ТУПу на це погодилась, і так була створена Українська Центральна Рада. Формальну дату заснування УЦР було прийнято 17 березня. Місце для голови було зарезервовано для проф. М. Грушевського, який мав повернутися із заслання.

22 березня УЦР видала відозву до „Українського народу“, в якій закликала селян, робітників, солдатів, інтелігенцію зберігати спокій, гуртуватись у політичні, культурні й економічні союзи, збирати гроші для українського національного фонду та вибирати на всі посади своїх людей. Так зареагували тогочасні українські діячі на державний переворот у Петербурзі, який був названий „безкровною революцією“.

25 березня вийшло перше число „Нової Ради“, яка не лише інформувала про всі вияви тогочасного життя, але цим самим давала і певний напрямок у діяльності розсіяних спонтанно виниклих українських організацій, що діяли на власну руку та на революційних хвилях без керма і без вітрил у безладді плавали й потрапляли до чужих берегів.

27 березня прибув проф. М. Грушевський, який очолив український рух та став його ідейним провідником. Він у статті „Велика хвиля“ на сторінках „Нової Ради“ конкретно поставив українські домагання у формі **автономії України**, але **певного** українського напрямку в чинності як **імперативу** він не дав, бо зазначив, що „ми мусимо тримати руку на пульсі народного життя і йти в ритмі його бит-

тя. Воно тільки нам закон, йому мусимо коритись, його голосити всім, без огляду, чи воно нам буде приємне, чи ні“... При тогочасній темноті і несвідомості народних мас, затурканих демагогічною агітацією, в якій перед вели большевики, „пульс народного життя“ був надто непевний, а тому „тримати руку“ на ньому та „йти в ритм його биття“ було не лише нереально, а й навіть нерозумно. Коли ж виникали здорові стихійно-інтуїтивні вияви як наслідок національного пробудження, вони всіма силами гальмувались, бо ніби суперечили марксистській доктрині „класової боротьби“. Перед у цьому вели на допомогу большевикам українські соціал-демократи на чолі з Володимиром Винниченком.

19 квітня у Києві почався Український національний конгрес, на який прибуло 900 делегатів з усіх кінців України. Постійно прибували представники від різних організацій, так що в день закінчення конгресу, 21 квітня, на ньому було 1500 делегатів. Тоді було обрано до УЦР 115 членів, і вона уконстатувалась як правосильний революційний державний орган усієї України. В цьому виявилася стихійна, інтуїтивна воля українського народу до власного незалежного державного життя, яку треба було належно оформити.

Та активні й пронирливі росіяни з жидами не дрімали. Коли стала УЦР, то постав і російський „Исполнительный комитет Совета рабочих депутатов“ й з большевиків, меншовиків, соціал-революціонерів і бундівців. Поза цим, большевики на своїх зборах ще 26 березня постановили для більш успішної пропаганди видавати „Голос социал-демократа“, що почав виходити 1 квітня. Провідну роль у цьому часописі відігравали Георгій П'ятаков та Євгенія Бош. Тимчасовий уряд у Петрограді призначив комісаром Київського військового округу російського соціал-революціонера полковника К. М. Оберучева, явного україножера й завзятого ворога українського національного пробудження.

Потрохи почало пробуджуватись і село. Українські хлібороби відчували потребу творення власної сили для самооборони і самочинно почали творити організації Вільного козацтва. Так, на весні 1917 р. постали вони в Звенигородському повіті, потім у Черкасах, Білій Церкві, Умані, Каневі, Острі, Ніжині, Катеринославі, Борзні, Києві. Але ініціатива організації Вільного козацтва зустріла спротив з боку тогочасних українських соціалістів, які вбачали в ньому буржуазну самооборону. Залишені самі, без належного політичного проводу ці організації частиною зникли, а частиною потрапили під вплив різних авантюристів-отаманів. Лише Звенигородський кіш Вільного козацтва протримався найдовше. Він мав на 11-му Українському Військовому з'їзді 18–23 червня своїх делегатів – старого Шаповала, Гризла та Сергієнка.

10–16 червня в Києві відбувся Всеукраїнський селянський з'їзд, на якому була обрана Українська Рада селянських депутатів у числі

133 членів та Комітет Селянської Спілки, що потрапила під вплив соціал-революціонерів із нової політичної організації, яка виникла після березневої революції з запозиченням політичної програми від російських соціал-революціонерів і не мала належного реалізму в чинності на українському селянсько-хліборобському полі.

Також улітку 1917 р. була створена Українська хліборобська демократична партія, але серед тогочасного соціалістичного галасу, без належного реалізму та політичної свідомості хліборобського населення залишилась невеликою групою і не могла виявити належного впливу на хід революційних подій, коли большевики почали поступово займати позиції в українському селі, опершись на незаможне селянство із щедрими обіцянками для нього. На загал українське село з переважною більшістю хліборобів-середняків не виявило належної активності, не мало відповідних політичних провідників і, вважаючи свій хутір неприступною фортецею, займало позицію байдужого неутралітету до загального ходу подій на Україні.

Найсильнішим виявився національний рух серед військових. 22 березня з ініціативи поручника Миколи Міхновського, у Києві відбулися перші збори українських старшин, які заснували тимчасову Українську військову Раду. Ця Рада скликала 24 березня військове віче, на якому було понад 1000 козаків і старшин. На вічу було визнано необхідним творення власного національного війська. Як початок до цього було ухвалено організувати український охочекомонний полк з вільних від військової служби людей. 29 березня відбулась нарада українців-вояків Київської залоги, що постановила відкрити Український військовий клуб, який перетворився 5 травня на Товариство ім. гетьмана П. Полуботка. Також тоді було ухвалено почати організацію українських полків. Перший полк отримав назву „І-й Український охочий ім. гетьмана Богдана Хмельницького полк“.

Поруч з Товариством ім. гетьмана Полуботка був створений Український військовий організаційний комітет, що мав дбати про утворення українських військових частин. На чоло Комітету був обраний полковник Глинський, а на членів – полковник П. Волошин, сотник Ган, поручник Міхновський, хорунжий Павелко. Товариство Полуботка випустило десяток тисяч примірників відозви до українців-вояків, закликаючи їх до об'єднання в національні товариства та громади. Ця відозва зробила велике враження на всьому фронті і в запіллі та викликала активний український рух.

8 квітня відбулося віче вояків-українців у Тернополі, яке домагалось національно-територіальної автономії України з прилученням Галичини, Буковини та Кубанщини.

10 квітня в Києві відбулося друге велике військове віче, що домагалось організації української національної армії з усіма родами зброї, а тим часом – виділення на фронті всіх українців-вояків в окремі національні групи, а в запіллі – формування українських полків.

У квітні в Мінську утворилась Українська фронтова Рада для військ Західного фронту, а при штабі головнокомандувача Західним фронтом – Українська Громада. На голову Української фронтової Ради було обрано Симона Петлюру.

26 квітня в Одесі постала Українська військова Рада, що мала поширити свою діяльність на Одеський військовий округ, Чорноморський флот і Румунський фронт. На голову її був обраний військовий лікар др. Іван Луценко.

Вища російська військова влада, як рівно ж і революційна демократія, були проти формування українських військових частин, вбачаючи в цьому порушення єдиного революційного фронту. В час Українського національного конгресу, 20 квітня у Києві був міністр військових справ Тимчасового уряду О. Гучков. До нього була виряджена делегація в складі Дм. Дорошенка, М. Міхновського та Ст. Єрасова з проханням про формування українського полку та виведення з української території польського корпусу, сформованого з дозволу Тимчасового уряду. Міністр відповів ухильно. Але формування полку почалося без дозволу. Дуже різку діяльність проти формування українських частин, крім російської демократії, провадив комісар полковник Оберучев.

Фактично І-й полк ім. Б. Хмельницького постав 1 травня силою доконаного факту і зробив велику маніфестацію під українським національним прапором. Це надзвичайно роздратувало „Совет солдатских депутатов“. Був визваний начальник військового округу генерал Н. А. Ходорович, який заспокоїв обидві сторони. Компромісно справу формування полку вирішив головнокомандувач фронту генерал Брусилів, дозволивши формування лише з добровольців.

Але головним гальмом і навіть ворогом формування українських військових частин була тогочасна т. зв. „соціалістична“ інтелігенція на чолі з В. Винниченком, який з ненавистю ставився до війська. На сторінках „Робітничої газети“ він уїдливо висміював організацію українського війська та „віру в багнети“, бо „на кінчиках багнетів можуть маяти не тільки червоні стяжки свободи, але й чорні пасама реакції, насильства й абсолютизму“. Також із невгамовною злістю глузував він із пробудження історичних традицій славного козацького війська. Тогочасні соціалістичні політичні діячі – а вони всі хотіли бути соціалістами – не розуміли того завдання, яке мало виконати військо при творенні держави. Військо являє собою велику силу, без якої ніде жодна держава не постала, хіба лише маріонеткові утворення, цілком залежні від тих, що мають силу. Дуже помилялись українські соціалісти, коли думали, що армію можна дуже легко змусити служити сьогодні одному, а завтра іншому. Часи найманої військової сили минули. Таку силу можна мати лише для гноблення безбройних і безборонних, коли наймит не ризикує власним життям, як то є почасти в колоніальних легіонах. Військо є носієм і оборонцем певної ідеї,

за яку віддає своє життя. Такою була Армія УНР. Основою кожної військової ідеології має бути певна традиція, а традиції раптово не творяться. Тому глузувати з пробудження історичних традицій козацького війська могли або дурні, або пройдисвіти-безбатченки.

Традиції не можна творити силою. Формувати традиції, особливо традиції національно-державного характеру, можуть люди з широким національно-політичним світоглядом за підтримкою свого політичного проводу. І коли в 1917 р. були лише одиниці з таким світоглядом, то всі їхні спроби душилися не лише зовнішнім ворожим наставленням, але гальмувались і власним нерозумним переконанням, що державне життя можна вибороти та впорядкувати без війська. Спроби українізувати російські військові частини, як побачимо нижче, скраховали, бо для такого українізованого війська не було ні традицій, ні певного державно-політичного напрямку та мети. Тому ці частини під впливом ворожої агітації дуже скоро розпалися. Лише тоді, коли почало творитись військо для цілей української незалежності, лише тоді українська армія стала спадкоємницею історичних традицій збройної боротьби за свободу власного народу. Політичний зміст цих традицій був такий: українське військо є національною армією незалежної Української Держави, що стоїть на сторожі правди й добра нації та оберігає вільний розвиток усіх суспільних верств своєї Батьківщини, а тому воно демократичне і жодному абсолютизму чи диктатурі особи, партії або однієї суспільної групи служити не може.

У квітні-травні 1917 р. витворилося два погляди на творення власної збройної сили. Перший – репрезентований Товариством ім. гетьмана Полуботка з М. Міхновським – стояв за творення української регулярної армії. Другий – табір української соціал-демократії з В. Винниченком на чолі – вважав формування українського війська за річ непотрібну й небезпечну. Ці напрямки вступили між собою в боротьбу на I-му Українському Військовому з'їзді 18–25 травня 1917 р. у Києві, який був скликаний з ініціативи Українського військового комітету та УЦР. На з'їзд прибуло 700 делегатів від 1580702 вояків. З'їзд відкрив М. Грушевський, промовляв і В. Винниченко, який запропонував обрати на голову з'їзду Симона Петлюру. Частина членів з'їзду виставила кандидатуру М. Міхновського. При обговоренні кандидатур виникла гостра суперечка. Компромісно була обрана колективна президія: С. Петлюра, В. Винниченко, М. Міхновський, матрос Письменний та підполк. Ю. Капкан – командир полку ім. В. Хмельницького. Петлюра і Винниченко намагалися тримати з'їзд у межах лояльності до Тимчасового російського уряду і не допустити до глибших національно-військових проявів. Здорову інтуїцію та відчуження власної національної правди було заглушено партійною доктриною також і у С. Петлюри, а тому він у своїй першій промові, між іншим, доводив, що „не треба в дану політичну хвилину відокремлювати долю Росії від долі України. Якщо Росія, переживаючи тяжку історичну

хвилю, потерпить катастрофу, наслідки цієї катастрофи неминуче відібу'ються й на політичній частині її – Україні“... Так воно і сталося. Правдивий демократизм та ідеали соціалізму внаслідок національної вдачі великоросів з її екстремами від однієї деспотії до другої потерпіли в Росії катастрофу, а наслідки її пережив український нарід. Так тоді, на самому світанку національного пробудження представники найбільш активного елемента нації наперед погодилися добровільно пройти тяжкий 40-літній шлях страждань разом із великоросами.

Становище соціалістів УЦР було протилежне становищу соціалістів СВУ, які вбачали національне й соціальне визволення в розбитті Росії, щоб Україна стала незалежною та не несла наслідків катастрофи тієї держави, що гнобила її віками як національно, так і соціально. „Соціалізм“ діячів УЦР був позбавлений будь-якого соціалістичного реалізму та стратегічного чуття в тактичному розв'язанні як національних, так і соціальних питань, конче необхідного для виборення і творення власної держави. Коли російська імперія, що трималась лише силою своєї деспотії, сама розпалась, українські засліплені чужою мудрістю політики намагалися перешкодити цьому розпадові, альтруїстично жертвуючи свободою власного народу та незалежністю в творенні його добробуту.

На I-му Українському Військовому з'їзді під впливом соціал-демократичних діячів були ухвалені постанови такого змісту:

1. Для боротьби з дезерцією та утримання у війську дисципліни потрібно проводити українізацію військових частин на фронті та поповнення їх виключно українцями. (Національних за формою, російських за суттю, що самовіддано треба було тримати. – *Авт.*)

2. У ставленні до війни – підтримувати всіма силами „мир без анексій та контрибуцій“ на підставі самовизначення народів, а до того часу оборона всеросійської свободи (!) на фронті має провадитись твердо і непохитно, і не тільки пасивно, але й активно.

3. При творенні армії треба мати на увазі, що „всяка війна є справою не народів, але імперіялістичної політики панівних класів. Постійне військо як знаряддя панування буржуазних класів не відповідає змаганням народу, тому Український Військовий з'їзд, закладаючи перший фундамент для організованої збройної сили української демократії, ставить собі головним завданням, щоб українська армія стала по війні армією народу – народною міліцією“ (політична „мудрість“ безмежна! – *Авт.*)

Далі були постанови загального характеру про необхідність проголошення національно-територіяльної автономії України, визнання УЦР найвищим органом України, навчання в школах українською мовою, належність права на землю народів та припинення купівлі і продажу її.

Найважливішим було обрання Генерального Військового комітету, від якого залежало, який напрямок буде даний українському військо-

вому рухові. До комітету були обрані: В. Винниченко, С. Петлюра, др. І. Луценко, полк. Ол. Пилькевич, хор. М. Полозов, матрос Ст. Письменний, ген. Мих. Иванов, підполк. Ю. Капкан, поручник М. Міхновський, підполковник В. Поплавко та інші. Вже сама присутність Винниченка давала запоруку того, що він, впливаючи як лідер соціал-демократичної партії на її члена С. Петлюру, гальмуватиме всякий здоровий вияв у справі організації української збройної сили. Полк. Ол. Пилькевич був романтиком, ген. П. Иванов зовсім не розбирався в політичних відносинах, підполк. Ю. Капкан був людиною хисткою, а підполк. Поплавко та хор. Полоз були большевицької орієнтації, які мали завданням руйнувати все українське, а не організувати, що пізніше так і сталося.

Фактично все керівництво в комітеті перебрав його голова С. Петлюра. Др. І. Луценко виїхав до Одеси, а поручник Міхновський, хоч і був у Києві, нічого не міг зробити. Він у своїх намірах дати реальний ґрунт організації українського війська був самітний. Більшовицьке гасло миру без анексій і контрибуцій затуманило всім голови. Про якусь боротьбу з Москвою ніхто не думав, а тому організація власної збройної сили ніби не була потрібна. Тим часом українська фронтоних частин проходила спонтанно без особливого впливу УГВК (Українського генерального військового комітету).

У Миколи Міхновського виник план проголошення державної незалежності України з допомогою війська, спираючись спочатку на сили Богданівського полку і використовуючи тогочасні політичні настрої серед військових. Кілька однодумців Міхновського з Товариства полуботківців погодились на цей план. Було це в червні. Звичайно, якби для цього було трохи більше розумних і рішучих політичних провідників типу большевиків та той, хоч би невеликий апарат, який вони протягом десяти років створили, то добре організований активний виступ за того безладдя, що панувало тоді, мав би успіх. Але для самітного Товариства ім. Полуботка це була спроба з негідними засобами. Перший зрадив усе командир богданівців підполк. Капкан, порушивши дану на вірність Україні присягу. Поручник Міхновський після цього змушений був виїхати на Румунський фронт і до активної політичної чинності не повернувся. Лише в час гетьманського уряду він узяв участь разом із Шеметом в організації партії хліборобів-демократів.

З такими настроями та вдачею тогочасних українців, з великою інерцією пасивності якийсь активний колективний чин на власну руку в більшому мірілі був неможливий. Переважна більшість їх була малорухливою й повільно думаючою. Вони охоче слухали все, що їм говорили, й або погоджувались, або іноді глузували з недотепности промовців, але нічого добровільно з власної волі для загального добра не робили, залишаючись невідчужливими – побачимо, мовляв, що з того буде. Інтелігенція була захоплена великими гаслами демокра-

тизму й гуманізму, але за чужою наукою була позбавлена здатності реально оцінювати обставини власного національного руху. Хитрі й пронирливі належали до групи КВД (куди вітер віє) і, як хамелеони, пристосовувались до обставин. Були такі, що самовіддано служили чужій правді, очікуючи від неї матеріальної користі для задоволення своїх індивідуальних егоїстичних потреб. Лише окремі особи були справжніми революціонерами. Вони з захопленням бралися за справу визволення власного народу, але коли зустрічали значні перешкоди для досягнення поставленої мети та незрозуміння й байдужого ставлення загалу, їхній запал проходив, вони впадали у зневіру або й зовсім відходили від справи, як це зробив М. Міхновський, чи, не довівши до кінця, бралися за інше, часом протилежне, подібно як Л. Юркевич. Та, проте, були одиниці, що виявляли витривалість у праці й боротьбі за національний ідеал за всяких обставин, присвятивши цьому все своє життя. До таких належав Борис Грінченко та інші скромні національні працівники.

У 1917 р. лише почав формуватись український **національно-політичний** світогляд, тому для досяглих уже політичної свідомості треба було виявити витривалість каменярів у лупанні **скали байдужості** до загальної справи, а разом з тим далеко не відриватись уперед, щоб не залишитися самотнім. До таких борців за національний ідеал належав Симон Петлюра, який не відривався від колективу своїх співробітників **таких, якими вони були**, без огляду на їхні недоліки, намагаючись вести їх уперед не шляхом примусу, але свідомого переконання доцільності поступовання шляхом еволюційного розвитку. За тих обставин і настроїв з пережитками рабської психології після вікового поневолення встановлення власної національної диктатури було неможливим. Вона могла постати лише у панівної нації з використанням поневолених.

Надто рожевим був серпанок безкровної березневої революції і надто сильною була сугестія єдиного демократичного фронту з росіянами. Тому всякий голос за самостійність України та необхідність творення власної незалежної держави був дуже непопулярним, і то не лише серед робітництва, яке перебувало під впливом росіян та жидів, але й серед селянства. Так, наприклад, виступ А. Степаненка про потребу боротьби за самостійність України не зустрів підтримки, незважаючи на те, що 15 червня була одержана телеграма від Тимчасового уряду про те, що воно не визнало можливим задовольнити бажання УЦР щодо автономії України. На це голова УЦР М. Грушевський зреагував словами: „Свято революції скінчилось. Настав грізний час“. А загал за інерцією, до того ж під впливом тогочасних політиків, продовжував жити ілюзією про мирне полагодження своїх національних справ з росіянами.

Назагал розуміння самостійності, федерації й автономії серед переважної більшості селян було надто різноманітне, бо на політично-

юридичних тонкощах цих термінів вони не розумілись, почувши їх перший раз. Цікавим є той факт, що на Всеросійському селянському з'їзді, що відбувся в Петрограді 10 червня, селяни-українці склали окрему фракцію до 170 осіб і домоглися того, що до назви Російська демократична республіка було вставлено слово „федеративна“. Російські демократи глузували, що хахли-селяни не розуміють, що то значить „федеративна“, а для тогочасного політичного українського проводу слово „федерація“ означало порушення єдиного революційного фронту. Тому були вжиті відповідні заходи, щоб селяни у військовій уніформі домагались на Військовому з'їзді лише автономії.

Цікавим є також, як козак-селянин уявляв собі автономію: „Україна повинна мати автономію, таку автономію, щоб ніхто до нас не ліз. Наперед усього поміщикам геть від землі! Бо то ж наше українське, народне. Друге – чужинцям до влади зась! Де вони взялись? Свою скарбницю заведемо, бо треба ж буде гроші на все: і на школи, і на шляхи, і на армію свою та флоту. Без війська свого нарід нікуди, треба відбиватись, та де вже обійтись без війни. Коли кожний нарід матиме свою державу, тоді вже й автономія буде“... Цього реального погляду політичні провідники не розуміли більше, ніж селяни слова „автономія“. Все це не ладилось із триманням руки на „пульсі народного життя“.

Серед вояків на фронті бушувало невдоволення політикою Тимчасового уряду. Війна за незрозумілі чужі інтереси їм остогидла. Кожний хотів її закінчення та повернення додому для впорядкування своїх справ. Царя не стало, але якісь суттєві зміни не настали. Вояки зажадали скликання II-го Українського Військового з'їзду, сподіваючись від Центральної Ради якогось руху для зміни на ліпше та розв'язки проблеми закінчення війни. Військовий міністр А. Керенський, який після Гучкова вирішив довести війну до „победного кінця“, заборонив скликання з'їзду. Але, попри заборону, II-й Український Військовий з'їзд відбувся в Києві 18–23 червня. Прибуло на нього 1976 делегатів, що заступали 1733444 вояків-українців російської армії. Під кінець з'їзду число учасників зросло до 2500. Делегати прибули з Петроградської, Московської, Мінської, Казанської, Двинської, Омської, Терської, Туркестанської областей, з Північного, Північно-Західного, Західного, Південно-Західного і Румунського фронтів. Військовий з'їзд відбувся з піднесеним патріотичним настроєм і виніс низку постанов політичного характеру. З'їзд визнав працю Українського генерального військового комітету корисною для українського і загалом російського війська та домагався, щоб вища російська військова влада провела у своїх наказах затвердження УГВК, щоб усі звертання УГВК до неї в справі організації українського війська визнавались і виконувались обов'язково, щоб усі постанови УГВК проводились у життя негайно. Така була віра в демократію і в силу словесних ухвал. У справі

українізації війська з'їзд доручив УГВК якнайскоріше розробити детальний план цієї українізації та вжити всіх заходів для втілення в життя. З'їзд доповнив склад УГВК до 27 членів. До нового складу ввійшли між іншими генерал М. Кондратович, підполковник Ол. Жуковський, сотники Ол. Сливинський та С. Білецький. Поручника М. Міхновського вже не було. З'їзд вибрав Всеукраїнську Раду військових депутатів у кількості 32 членів та затвердив зразковий статут для українських громад у війську.

II-й Український Військовий з'їзд потвердив постанову I-го з'їзду про необхідність проголошення національно-територіяльної автономії України, пропонуючи Центральній Раді в цій справі до Тимчасового уряду в Петрограді не звертатись і негайно приступити до твердої організації краю, щоб до фактичного втілення в життя підстав автономного ладу як єдиного способу врятувати Україну від безладдя та загибелі. З'їзд зі свого боку забезпечував найактивнішу й найрішучішу підтримку Центральній Раді в усіх її заходах і кликав увесь український нарід одностайно і неухильно виконувати всі її постанови зі зверненням до Центральної Ради: „Творіть і наказуйте!“

На з'їзді були заступлені хлібороби в особах представників Вільного козацтва. В деяких повітах це були солідні організації, як про це вже згадувалось. Основною одиницею Вільного козацтва була сотня (від 40 до 400 козаків). Сотні складали курені, а курені – кіш. Представник від Звенигородського коша дід Шаповал (який пізніше як воєвдя Коша Слобідської України поліг в обороні Києва в січні 1918 р.) на Військовому з'їзді говорив: „Вільне козацтво не просило дозволу організуватись. Він нам не потрібний. Вільне козацтво здивувалося, що Керенський заборонив II-й Військовий з'їзд. Ми знали, що Керенського ніхто не послухає, бо і на нас ця заборона зробила таке враження, неначе вона зроблена урядом Туреччини. Коли пани Оберучеви та Лепарські говорять, що українці хочуть захопити владу в Києві, то нема нічого дивного, бо ми тільки відберемо наше. Якщо вільне козацтво одержить наказ прийти до Києва і взяти під охорону наші інституції, то ми це зробимо, не питаючи Оберучева“.

Що це не були звичайні революційні фрази, доказом є інтерв'ю командувача совітськими загонами проти України полков. Муравйова, яке було надруковане в „Известиях ВЦК“ в лютому 1918 р. У ньому він так охарактеризував Вільне козацтво: „На Україні довелося натрапити на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так званого Вільного козацтва. Ця організація не тільки не допустила нашої влади в повіт, а, навпаки, сама перейшла в наступ, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже жалію, що мені не довелося зруйнувати це гніздо і втопити в крові тих, що посміли піднести руку на червону армію“...

Військовий з'їзд закінчив свою працю на п'ятий день. Делегати роз'їхались. „Творити“ почав майбутній голова українського уряду В. Винниченко, який відкрив перше засідання Всеукраїнської Ради військових депутатів. Після привітання від Центральної Ради він сказав: „Спочатку мушу зазначити, що Військовий з'їзд не виправдав наших надій. Центральна Рада чекала від з'їзду чогось іншого. Ми сподівалися, що з'їзд вибере членів Ради, яких можна буде використати як агітаційний матеріал для агітаційної роботи на селах... Поміж вами, товариші депутати, багато офіцерів... Нам треба солдатів. Офіцерів не можна показувати на селі, бо їх не будуть слухати. Офіцер – член Центральної Ради – самим своїм виглядом буде шкодити авторитетові найвищої демократичної інституції. Дивуюсь, як це стільки вибрано офіцерів членами Ради“... Так розумів Винниченко постанову Військового з'їзду про тверду організацію краю, щоб урятувати країну від безладдя та загибелі. Він хотів мати не оборонців правопорядку, а матеріал для агітації, а до того ще малограмотний проти грамотних большевиків. Проти большевицької розкладової агітації потрібна була організація Вільного козацтва, для чого потрібні були розумні офіцери, а не примітивний матеріал. Розумних постанов, яких вимагав Військовий з'їзд від УЦР і які обіцяв найактивніше й найрішучіше підтримувати, вона не ухвалила, бо й сама перебувала в стадії перманентної агітації до самозаперечення своєї влади.

II-й Військовий з'їзд підсилив стихійний рух вояків-українців на всіх фронтах. Вони сподівалися, що їхні бажання про встановлення ладу та порядку, а також про закінчення безглуздої війни буде здійснено. Тут лише побіжно згадаємо про ті російські частини, в яких спонтанно проходила українізація.

34-й армійський корпус після українізації отримав назву I-го Українського корпусу зі штабом в Меджибожі на Поділлі. Про нього буде мова далі.

6-й армійський корпус, із якого виділився 2-й Січковий Запорізький корпус. Корпус цей мав 12 полків і був почасти демобілізований пізніше, згідно з наказом військового секретаря М. Порша, а потім і весь самоліквідувався в січні 1918 р., не залишивши по собі писаної пам'ятки своєї чинності.

10-й армійський корпус дав дві українізовані дивізії. З них 9-та дивізія розсіялася перед активним натиском большевиків у Кременчузі, не бачачи доцільності свого існування, а 31-ша дивізія розійшлась у Балті в січні 1918 р.

21-й армійський корпус був на Ризькому фронті. Після большевицького перевороту не зміг пробитись на Україну й розпорошився. Лише 175-й Багуринський полк пробився на Чернігівщину в районі Бахмача, де всі, очевидно, розійшлися. Після стихійного піднесення під час українізації через безпорадність українського проводу, зневірені, всі покидали так само стихійно свої частини і розходились з гірким почуттям додому.

17-й армійський корпус був переведений з Північно-Західного (українського) фронту на ст. Дно на лінії Вітебськ–Петроград, очевидно, для підтримки Тимчасового уряду як надійна частина, але не було це в інтересах ані українців, ані самих росіян, а тому в листопаді 1917 р. під натиском большевиків самоліквідувався. Вояки-українці з труднощами лише поодинокі дісталися додому.

З українізованих частин 3-го Сибірського корпусу, коли раз назавжди удалось порвати з російськими традиціями, 24 листопада 1917 р. самочинно утворився Запорізький ім. Костя Гордієнка полк кінних гайдамаків, що пізніше брав участь в обороні Києва та у визвольній боротьбі аж до кінця її в листопаді 1820 р.

З українізованих частин 11-го корпусу найсильнішою була 12-а піша дивізія. Вона поповнилась українцями з інших дивізій, але потім була демобілізована за наказом військового секретаря Порша. Така демобілізація була лише в інтересах Совнаркому, що творив нову червону гвардію для боротьби за свою владу.

Поза цим майже в усіх частинах російської армії закладались українські військові громади. На всіх фронтах постали українські фронтові комітети, які скликали з'їзди і наради та видавали часописи. Проте всі постанови з'їздів та праця військових організацій мали лише декларативний характер. Вони не давали реальних наслідків для української справи, бо, по-перше, їх ігнорувала УЦР, вважаючи, що національне військо не потрібне, а по-друге, не визнавалася доцільність їхньої чинності навіть в інтересах підтримання дисципліни в російській армії великоруською демократією. Дуже вороже становище до УГВК зайняли різні російські загальнореволюційні комітети та „советы рабочих и солдатских депутатов“, які вбачали в діяльності українців лише шовінізм, сепаратизм та зраду єдиного революційного фронту. Такі звинувачення є ознакою психології великороса, звиклого панувати над іншими народами, в національній самопошані яких вони вбачали лише шовінізм, бо все мусило підлягати йому без застережень. Домовитися з ними на рівних правах ніяк не можна було.

Український Військовий генеральний комітет перед таким ворожим ставленням пасував і фактично, крім інтелігентського „плакання в жилетку“ (камізьелку), як висловлювався Петлюра, нічого не робив, чекаючи на політичне порозуміння УЦР з Тимчасовим російським урядом. Найбільш доцільним було б піти на повний розрив з ним проголошенням Української незалежної держави. Провести це за тогочасної розбіжності політичних поглядів і настроїв та інертності широких мас можна було лише з допомогою національної диктатури. Але для цього треба було мати кадри відданих національній справі добрих і дисциплінованих діячів та працівників, об'єднаних у суспільній свідомості біля певної авторитетної особи. Їх не було, а до того ті, що користувалися в той час загальним авторитетом, як, наприклад, проф. Грушевський, вважали всяку думку про диктатуру реакційною.

Такий був погляд більшості тогочасної інтелігенції, яку більшовики за своєї диктатури не боялись винищити.

Диктатура як засіб насильства меншости над більшістю, до того ж із різними патологічними викривленнями, є, звичайно, зло. Та, проте, для поборення великого зла – чужого насильства – буває доцільним вжити менше зло – примус власної диктатури, коли для цього є передумови витворення сили. Більшовики послідовно й уперто стреміли до захоплення влади та запровадження диктатури пролетаріату з організацією власного червоного війська та каральних органів, від яких заплакали діти України.

Під впливом постанов II-го Українського військового з'їзду Українська Центральна Рада ухвалила 23 червня 1917 р. **I-й Універсал, яким проголошувалась автономія Української Народної Республіки**. В ньому було сказано: „...хай буде Україна вільною... не відділяючись від усієї Росії, не розриваючи з державою російською... Однині самі будемо творити наше життя“.

Це викликало страшенне обурення серед російської революційної демократії, яка однодушно й рішуче була проти кожного кроку українців до самоуправи. Всі росіяни вважали цей скромний універсал із висловленням вірности Росії як злочин, як удар у спину революції і т. п. Лідер київських більшовиків Георгій П'ятаков заявив: „Підтримувати українців нам не доводиться, бо для пролетаріату цей рух не корисний. Росія без української цукроварної промисловости не може існувати, те саме можна сказати і щодо хліба, вугілля (Донбас) і т. д.“.

Через п'ять днів по проголошенні I-го Універсалу УЦР, 28 червня, був сформований перший уряд автономної УНР – Генеральний Секретаріат, до якого були обрані на голову В. Винниченко, писарем П. Христюк, секретарем фінансових справ Хр. Барановський, міжнаціональних – С. Єфремов, військових – С. Петлюра, земельних – Б. Мартос, судових – В. Садовський, освіти – Ів. Стешенко, харчових – М. Стасюк. Партійний склад був такий: 5 соціал-демократів, 2 соціалісти-революціонери, 1 соціаліст-федераліст і 1 безпартійний.

Такий вияв до самоуправи викликав протест з боку Російського Тимчасового уряду. Тому 11 липня до Києва прибули міністри Керенський, Церетелі та Терещенко, щоб припинити дальші кроки українців до самостійного впорядкування свого державного життя. Особливо розійшовся у своїх промовах Керенський, який перед від'їздом до Петрограда сказав: „Росія мусить бути велика, неподільна й сильна, а коли хтось посміє порушити її цілість і простягне до того руку, ми скажемо – руки геть!“ Наслідком такої перестороги „старшого брата“ Українська Центральна Рада видала 16 липня 1917 р. **II-й Універсал**, в якому було сказано: „**Ми рішуче відкидаємо спроби самочинного здійснення автономної України до Всеросійських Установчих зборів**“...

Коли УЦР у розвиткові революційних подій зробила крок назад, рішучі в своїх вчинках большевики політично просунулись уперед. Щоб випередити підготовлений на домагання Антанти наступ на всьому фронті проти німців, який у разі успіху міг підсилити позиції Тимчасового уряду, большевики зробили в Петрограді проти нього повстання. Але тоді большевики ще не мали переваги в політичних настроях на своєму боці, і воно скінчилося безуспішно. Світіські історики доводять, що тоді большевики не мали наміру вчинити державний переворот. Вони, мовляв, провели для виявлення своїх сил лише мирну демонстрацію, яку за наказом буржуазного уряду було розстріляно. Це не відповідає дійсності, бо не лише масових, а й поодиноких **розстрілів тоді** ще не робили. Народні маси були надто миролюбно налаштовані й до активного чину пасивні. А тогочасний большевицький пролетаріят не був таким відважним, аби сміливо йти до бою, ризикуючи своїм життям, тому виступ проти уряду мав мирний характер. Охорона Тимчасового уряду була такою, що її з добрим загоном червоноармійців легко можна було розігнати. Але тоді не було ще настрою до кривавої боротьби за владу. Щоб викликати такий настрій з ненавистю до противника, були зроблені провокаційні вистріли із-за спин мирних обивателів, скликаних на мирну демонстрацію. Це спричинило відповідну реакцію з боку охорони, що використали большевики для пропаганди проти буржуазного уряду. Загалом тоді все йшло лінією найменшого спротиву – лише мітингування та розкладу. Серед фронтових російських частин большевики мали успіх. Вояки прислухалися до їхнього голосу. Гасло „Мир без анексій і контрибуцій!“ було привабливим, воно не вимагало наступу з людськими жертвами.

Розпочатий 18 липня т. зв. наступ Керенського скрахував. Переважна більшість вояків-росіян у бій не пішла. Українізовані частини бились завзято і заплатили за свою відвагу десятками тисяч убитих і покалічених. Цим вони досягли короткого успіху: було здобуто Галич, Калуш, Богородчани. Але далі розагітована й здеморалізована російська солдатня не хотіла воювати і вчинила страшний погром українців та жидів. Населення цих місцевостей не втікало і сподівалося волі від революційної армії, але натомість дочекалося грабування та гвалтування. Навіть невеликий безкарно проведений погром і мародерство впливає на стихійну деморалізацію війська. Тому під час дальшого відступу російські частини громили й нищили все на своєму шляху.

Тимчасом у Києві події йшли своїм шляхом. Великого розголосу набрав виступ Полуботківців 18 липня. 2-й полк ім. гетьмана Полуботка був сформований спонтанно з вояків, зібраних для відправлення на фронт на розподільчому військовому пункті у Грушках біля Києва. Було їх там близько 5000 вояків. Головна маса їх прибула з Чернігова. Як тоді робилося, їх хотіли відправити маршовими еше-

лонами без зброї на поповнення військових частин на фронті. Але вони заявили, що поки з них не буде сформовано окрему частину – полк ім. Полуботка, – вони на фронт не виїдуть і вимагали від УГВК, щоб їх, як належить, одягли та видали взуття і зброю. Тоді вони лише **під українським прапором** підуть на фронт. Думку назвати себе полком ім. Полуботка ніби впоювали їм самостійники з Товариства (клубу) ім. гетьмана Полуботка. Ця вимога налякала не лише російську демократію, а й українських соціалістів. Член УГВК М. Полозов (тайняк-большевик) ще більше налякав їх на засіданні УЦР тим, що ніби ці вояки перебувають під впливом „з одного боку, каторжан, жандармів і пристава“, а з другого – недисциплінованих українських елементів, які умовляли їх не їхати на фронт, а залишитись у Києві, бо тут ніби „наш фронт, тут треба боронити волю України“, а насправді вони просто не хочуть іти на фронт, прикриваючись своїм українством“. А крім того, самостійники ніби обіцяли озброїти їх та залишити в Києві.

До Полуботківців була вислана делегація від УЦР на чолі з Винниченком для модного тоді переконування (за зразком „уговаривання“ Керенського), щоб неутралізувати їхній недобрий настрій. 17 липня делегація була у Полуботківців, але вони промови Винниченка та Петлори вислухали дуже холодно. Зате бурхливо погоджувались із думками своїх проводирів хор. Майстренка і Гудієнка. Потім говорив підстаршина Осадчий, який заявив, що Полуботківці мають одну мету – боронити Україну, але вони вже четвертий день сидять без хліба, голі, босі, без офіцерів і без належної організації. „Просимо навідуватись до нас, бо нас бояться, ніби ми якісь звірі, каторжани, розбишаки. Про нас наговорили бозна-що, а ми такі ж люди, як і всі. Просимо зняти з нас через пресу ту грязюку, котру кинули на нас з радістю російські газети і дехто з членів Генерального комітету. Це для нас найважливіше“. Після довгих дебатів Центральної Рада постановила „закликати товаришів солдатів... негайно виконати наказ УГВК і вступити до указанного комітетом українського запасного полку“.

Але Полуботківці мали свій „план“, в якому говорилося: „Ми, українці-козакі, не хочемо мати свободи лише на папері, або пів свободи. По проголошенню I-го Універсалу (II-го Універсалу ми не визнаємо), приступаємо до заведення порядку на Україні. Задля цього ми всіх росіян і ренегатів, які гальмують українську роботу, скидаємо з їх постів силою, не рахуючись з російським урядом. Визнаючи Центральну Раду за свій найвищий уряд, ми поки що виганяємо зрадників з України без її відома. Коли ж опануємо силою, тоді цілком підпорядкуємось Центральній Раді. Тоді вона порядкуватиме в Києві і по всій Україні, як у власній хаті. Тепер же, коли починається повстання, ми виставляємо шість своїх людей, котрі мусять всім керувати“... Цих шість людей були: підстаршина Осадчий (автор плану) – голова,

Квашенко – секретар, члени: поручник Романенко, хорунжий Майстренко, хорунжий Стріленко і підстаршина Сподаренко.

План був такий:

I. Оповістити окремими листівками всі українські військові частини Києва, що о 1-й годині ночі 18 липня полк ім. Полуботка виступає.

II. О 3-ій годині ночі зайняти всі важливіші пункти Києва:

- 1) захопити будинок, де мешкає Оберучев;
- 2) захопити помешкання начальника міліції Лепарського;
- 3) штаб Печерської фортеці й Арсенал;
- 4) Совет рабочих и солдатских депутатов;
- 5) штаб Київського військового округу;
- 6) товарну станцію;
- 7) державну скарбницю і банк;
- 8) головну команду міліції;
- 9) міст на Дніпрі;
- 10) жидівський базар.

Незважаючи на перешкоди, які чинив командир I-го Богданівського полку підполк. Ю. Капкан, що був своєчасно попереджений про виступ полуботківців, вони захопили важливі осередки, згідно за своїм планом, та виставили біля них свою варту. Ініціатива вийшла від групи українських діячів, які були невдоволені з нерішучої політики Центральної Ради в лояльності до російського уряду. Вони хотіли силою подій, силою фактів повернути історичний руль і скерувати діяльність УЦР на інший шлях та тим самим прискорити її визнання з боку Тимчасового російського уряду як уряду України. Але самовіддані прихильники єдиного революційного фронту, на який претендували російські буржуазні діячі та великодержавні шовіністи, такого визнання не потребували, як це видно з доповіді голови Генерального Секретаріату Винниченка Російському урядові: „Вночі на 18 липня група українців-солдатів близько 5000 осіб, що переходила розподільний пункт, та, всупереч розпорядженню Генерального комітету, назвала себе полком ім. гетьмана Полуботка, захопила Арсенал, озброїлась і поставила караули коло державних установ. Генеральний Секретаріат ужив рішучих заходів для встановлення порядку. Викликано військо гарнізону. Як росіяни, так і українці охороняють місто. Частина повстанців заарештовано“. Керенський міг „відпочивати на лаврах“, бо виступ Леніна не вдався, Центральна Рада виявила вірність, але ненадовго. Його чекала поразка на фронті, а потім і в царському Зимовому палаці.

Дехто з російських діячів, у т. ч. й Оберучев, намагалися довести, що між виступом полуботківців у Києві та невдалим повстанням большевиків у Петрограді був зв'язок. Звичайно, це не так. Сам факт лише свідчить про те, як легко було, маючи моральний ґрунт, захопи-

ти силою владу. Большевики зі своєю непопулярною в той час диктатурою його не мали, а українці в стремлінні до звільнення від чужого панування його мали, але насильство над своїми було противне їхній вдачі, а тому вони програли. „Ми не збройною, не фізичною силою хотіли доводити право своє...“, – говорив Винниченко. І справді, вперто, незважаючи ні на що, йшли деякі українські політики по цьому шляху аж до кінця. Чужій силі корились, а здобути своє право власною силою не хотіли.

Коли про виступ Полуботківців пройшла чутка по Україні, на допомогу їм вирушило Вільне козацтво з різних місць, особливо зі Звенигородщини. Але виступ був ліквідований, і вони змушені були повернутися додому. Центральна Рада цінувала цей виступ як контрреволюцію. Заарештованих полуботківців тримали у в'язниці, як злочинців. Над ними велось слідство. Прокурор звинувачував їх за ст. 100 царського кримінального кодексу – відокремлення України від Росії. Лише під час листопадового повстання в Києві їх звільнили з в'язниці большевики.

Полуботківський полк у складі 16 сотень – 2447 козаків і підстаршин, 15 офіцерів, наприкінці липня прибув на фронт, де, придільений до Немирівського полку, був висланий в огонь і втратив найбільше людей у боях. Командир дивізії відразу склав про них високу думку і прохав УЦР, вихвалюючи хоробрість Полуботківців, „для скорішої українізації його дивізії присилати йому завжди таких справних, гарних, дисциплінованих та ідейних козаків“.

Вслід за Полуботківцями були послані на фронт і Богданівці. Під час від'їзду з Києва, 8 серпня, на ешелон I-го полку ім. Богдана Хмельницького напали російські кирасири, роззброїли їх, пограбували і вбили 16 козаків та 30 поранили. Так віддячили росіяни богданівцям за те, що вони допомогли їм 18 липня ліквідувати виступ полуботківців.

УГВК отримав багато телеграм від начальників дивізій та корпусів Південно-Західного та Північного фронтів з визнанням високої бойової чинності українізованих частин. Командувач Південно-Західного фронту генерал Корнілов дякував членові УГВК генер. Кондратовичу, зазначивши, що українізовані частини б'ються надзвичайно відважно. Він запропонував генералові Павлові Скоропадському українізувати 34 армійський корпус, який отримав назву I-го Українського корпусу. Цей корпус пізніше відіграв поважну роль в обороні шляхів до Києва від навали до нього збольшевичених військових частин у грудні 1917 р., чим перешкодив успіхові большевицького повстання в Києві. Цим він дав можливість Центральній Раді бодай з великим запізненням виправдати себе перед історією – через обставини проголосити IV-м Універсалом незалежність Української Народної Республіки. Відсутність не лише національно-державної, а й соціально-суспільної провідної думки спричинилася до того, що ліпші сини україн-

ської нації в час рішучих подій опинились на роздоріжжю й зійшли на манівці. Вони йшли, бились і умирали за чужі інтереси, несвідомо ставши знаряддям чужої, ворожої Україні волі. Коли ж побачили облудливість свого революційного руху на манівцях, збайдужіли і відіграли негативно-пасивну роль в дальшій боротьбі за свободу свого національного духовно-культурного розвитку, за свою гідність людини, вільної від усяких диктатур.

Центральна Рада не являла собою кришталеву чистоту тіла. Це був конгломерат, у якому ідейно-культурні працівники за своєю політичною наївністю і недосвідченістю були затиснені до різнобарвного елементу, що, прикриваючись соціалістичною ширмою, вороже діяв проти справжнього соціалізму і проти української національної ідеї. Тому Центральна Рада не могла відіграти ролі національно-державного і соціально-суспільного проводу. Вона була радше гальмом, ніж двигуном у розвитку національно-соціального світогляду українського народу. Нарід, позбавлений голови, не міг належно виявити свою волю. Лише сотні й тисячі одиниць із сорока мільйонів збайдужілих обивателів, як лицарі абсурду, інтуїтивно боролися проти всіх і вся, своїх і чужих, за свій національний ідеал до кінця, поки не були знищені ворожою силою.

Падіння авторитету Центральної Ради

Українізація частин російської армії для того, щоб мати їх як дисципліноване і слухняне знаряддя для відправлення на гекатомбу Молюхові війни за незрозумілі всеросійські імперіалістичні інтереси, втрачала всякий глузд. До українізації спонтанно стреміли українські вояки, щоб стати на оборону власної державності. Але раз Україна мала чи лише могла мати автономію, і то з ласки та дозволу росіян, то для цього зовсім не потрібно було мати власне національне військо. Тому, можливо, українські „соціалісти“, що міцно трималися за всеросійський революційний фронт і зовсім не думали реально про незалежність Української держави, мали цілковиту рацію, коли поборювали всякі спроби творення власної збройної сили.

Державний переворот у Петрограді в березні 1917 р., названий „февральської буржуазної революцією“, спричинився до розпаду великої багатонаціональної російської монархії. В окремих її більшменш свідомих національних частинах революційні процеси проходили спонтанно і набирали своїх національних форм залежно від вдачі своїх народів. Спільним для всіх на початку було лише звільнення від деспотії та „однакового“ для всіх соціального поневолення, тому події пройшли в соціальній революції під спільними соціалістичними гаслами з єдиним революційним фронтом. Але в національних революціях

постали розбіжності. Тут цей фронт ділився на окремі відтинки з різними тактичними і стратегічними завданнями.

Події у великоросів з претензіями на всеросійське мірило дійшли до свого логічного кінця в „октябрьской социалистической революции“, що відбулася 7 листопада 1917 р., з проголошенням влади Со-вітів та диктатури пролетаріату над усіма багатонаціональними частинами колишньої монархії. Большевики були добрими стратегами й тактиками в інтересах великоруської нації і лише таким шляхом могли довести свій нарід до перемоги в соціальної революції без огляду на великий спротив буржуазного елемента та політичну несвідомість і темноту народних мас. Національна революція їх не цікавила, бо вони були панівною нацією і під царською деспотією.

Українські соціалісти уперто трималися єдності з всеросійським фронтом, чим спричинилися до перемоги жовтневої революції на Україні, жертвуючи інтересами власної нації в інтересах інтернаціональних соціалістичних ідей, які вони розуміли під московським кутом погляду, за яким лише Москва „була третім Римом“, а іншого ніколи не могло бути. Українці боролися за демократичне, мирне полаго-дження всіх розбіжностей і легковажили руйнівну анархічну силу революційних подій, яку можна приборкати лише організованою фізичною силою. Цю силу створили большевики, а тому не треба було їй противитись. Раз не хотіли мати власної сили, треба було покоритися спадкоємцям всеросійського соціалізму – большевикам, а не звертати-ся пізніше в боротьбі з ними за допомогою до чужої, зовсім несоціалістичної, сили, чим ще більше підготували ґрунт до тієї трагедії, яку пережив український нарід.

Півтора мільйона вояків в українізованих частинах були здемора-лізовані й розкладені „соціалістичною“ демагогією. Дальша війна з німцями за інтереси Антанти і російського імперіялізму стала без-глуздою, тим більше, що до бою ставали лише українці, а росіяни під впливом большевицької, більш логічної агітації не йшли вперед. Даремні були для росіян „уговаривания“ артиста всеросійського револю-ційного фарсу А. Керенського. Цього соловейка вже не слухали, бо весна революції пройшла, і відчувалось, що вже наближаються арти-сти більш високої школи – Ленін та Троцький-Бронштейн зі своїми земляками, які під червоним прапором показали, як треба грати револю-ційну трагедію, а за ними виринув на десятки років справжній ор-ганізатор деспотичної сили, „собиратель“ земель розваленої монархії „Иосиф Грозный“ – Сталін. У стихійних нещастях народні маси ніби відчувають свою біду і передбачають свою неминучу долю, а тому безвільно чекають, як загіпнотизовані удавом жертви, щоб він їх по-трощив і поглинув.

Даремні були заклики УГВК після невдалого наступу Керенсько-го: „Припинити наступ німців і не допускати їх на нашу землю... Як одженемо німців, як зупинимо наступ їх, то спасемо Україну, спасемо нашу землю, наше хазяйство, наших дітей, батьків і жінок, нашу во-

лю, наше право на вільне життя. Коли ж нічого не будемо робити в цій справі, то неславно загинемо і загубимо Україну. Проклянуть нас діти наші, і не признає нас Україна за своїх синів“. Українці славно бились, але слава їх померла на фронті. А через пів року ті, що закликали не пускати німців, самі їх запросили на свою землю – обороняти від тих, за кого послали битись, бо вони були також всеросійські, лише іншої барви. Питання, кого мали проклинати діти тих, що загинули в цій хуртовині. І проклинають вони за вказівками комуністичної партії Центральну Раду, до того ж зганьблену запроданством та зрадою власного народу.

Також невдалою була спроба комплектування спеціальних „батальйонів рятування України“ з закликом до охочих „стати в цей небезпечний час під знамена рятування України і, не гаючи ні одної хвилини, помагати братам солдатам і офіцерам, які б'ються з ворогом і чекають від нас помічі“. Бажаючих йти на смерть „в ім'я суцього на Україні народів“ („Нова Рада“. – Ч. 92) під проводом Керенського не знайшлося. Наступ Керенського власне був останнім актом російського революційного фарсу з трагічними наслідками для українців. Далі почались трагічні події. Свято „безкровної революції“ скінчилось. Почалась кривава боротьба за владу. Лише українські тогочасні політики того не бачили.

Проголошенням II-го Універсалу Центральна Рада паралізувала свою державотворчу чинність. Зробивши крок назад, вона перестала бути національно-революційним чинником і втратила свій моральний авторитет та вплив на хід революційних подій. Дорогий час, коли треба було діяти, організувати й керувати, втрачався на безпредметні дебати в погодженні партійних і групових суперечок, у безконечних засіданнях, на безуспішні переговори з Російським урядом, шукання порозуміння з національними меншостями, якими УЦР поповнила свій склад і які лише гальмували її роботу. В повному складі УЦР було 30% національних меншостей. А в Малій Раді було: 15 представників од жидівських організацій, 8 – від російських і 4 – від польських, отже 27, тоді коли весь склад Малої Ради мав бути 58 членів. Аж до 8 листопада в Раді засідали представники большевиків, з яких найбільш активними були В. Затонський, Г. П'ятаков та І. Крейзберг.

Російські большевики почували себе в Києві, як удома, та без будь-яких перешкод цілеспрямовано, всякими засобами вели свою діяльність на „поглиблення революції“, цебто підрив авторитету Центральної Ради. 11–13 липня відбулася конференція київських большевиків, які намагалися поширити свій вплив на захоплення влади. За тиждень відбулась у Києві Крайова конференція большевиків Юго-Западного края (України вони загалом не визнавали), на якій були представники від 4000 членів у Києві, 2200 членів у Харкові, 200 – в Одесі та 150 – у Чернігові. Це була майже вся організована большевицька сила, що намагалась захопити владу в Україні. Вони заявили: „Ми, большевики, не підтримуємо сепаратних тенденцій, ми

ведемо агітацію не за відокремлення, а тільки за право на відокремлення“. В цьому відношенні большевики залишилися послідовними весь час. Право належало й належить українцям, а влада росіянам.

29 липня УЦР ухвалила Статут вищого управління України. Для державотворчої праці цей статут був непридатним. Автори статуту добре собі не уявляли, що таке реальна влада, на чому має опиратись та яке має бути ведення адміністрації й народного господарства. Вони гадали, що державне життя можна регулювати шляхом відозв та декларацій. Вони не розуміли революційного ходу подій, коли на зміну старому мало прийти нове, та відставали від реального життя.

Російський уряд зробив 17 серпня цей статут ще менш придатним, назвавши його „Тимчасовою інструкцією для Генерального секретаріату Тимчасового уряд на Україні“, поширивши його повноваження лише на Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і частину Чернігівської губерній, щоб на половину колишньої української території під Росією. Словом, усе було тимчасовим від тимчасового, та й ще російського, коли час проходив, і мале від малого, коли події розвивались і ширились. Згідно з цією інструкцією, генеральний секретаріат **призначався** Тимчасовим урядом на пропозицію УЦР. Час ішов, події розвивалися самі собою, в яких большевики уміло маневрували, а українські політичні діячі дебатовали над тимчасовими постановами, коли та тимчасовість була вже неактуальною. Лише 14 вересня Російський уряд затвердив склад Генерального секретаріату на чолі з В. Винниченком. Прошло ще два тижні, поки Генеральний Секретаріат видав 27 вересня відозву до українського народу, що мала бути програмою його праці. В цій відозві говорилось:

„Народе України! В твоїх руках порядок, лад і вся майбутня доля нашої землі. Без згоди, без співробітництва, без дружньої охочої піддержки тобою обраної влади не може бути творення вільного ладу. Бо тільки дружніми зусиллями, бо тільки з'єднаним напруженням одної волі всіх ми здержимо наш край на кінчику безодні і, може, відведемо і виведемо міцним, здоровим, незруйнованим на шлях великої майбутності“...

На загал зміст цієї програмової відозви був просякнутий романтичною простодушністю, з цілковитою порожнею у виявах не лише практичної актуальної діяльності, але і в реалістичній оцінці ходу революційних подій, які большевики послідовно і цілево провадили до анархії, щоб цілковито зруйнувати весь уклад старого життя, щоб створити власну збройну силу й, оголосивши диктатуру пролетаріату, підпорядкувати всіх своїй необмеженій владі, без всіляких романтичних відозв та закликів.

Центральна Рада, замість того, щоб творити нове життя у власній країні, бо старе вже віджило, намагалась „об'яты необ'ятное“ у всеросійському мірилі. 23–28 вересня в Києві відбувся З'їзд представників національностей Російської держави, який ухвалив, що Росія має бути федеративною демократичною республікою. З'їзд постановив організувати „Совет национальностей“ при Тимчасовому уряді в Пет-

рограді та „Совет народів Росии“ з осідком у Києві. Яка конкретна і реальна роль тих національностей та „народів“ мала бути в державному будівництві, кожний уявляв по-своєму. „Совет національностей“ остаточно був оформлений як придаток до диктатури пролетаріату після ухвалення Конституції СРСР.

Після цього Центральна Рада зайнялась питанням про скликання Українських Установчих зборів, що викликало конфлікт з Тимчасовим урядом; а після жовтневої російської революції з Советом народних комісарів. Перший вимагав чекати на Всеросійські установчі збори, а другий не визнав і розігнав їх.

16–17 жовтня в Києві відбувся з'їзд губерніяльних і повітових комісарів Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Волині і Поділля. На ньому констатовано, що самовільний хід революційних подій проходить у напрямку до анархії, до якої ведуть большевики, які поступово перебирають провід у політичному житті в свої руки, а влада органів УЦР та Генерального секретаріату зводиться нанівець. Але це українських соціалістів мало турбувало, бо в цьому вони вбачали вияви класової боротьби, але спрямувати її належним шляхом були нездатні та плентались у хвості большевиків, що діяли рішуче і категорично, не визнаючи жодних установчих зборів.

Щоб якось рятувати становище на місцях, де не вистачало сили для примусового підтримання порядку, з ініціативи хліборобів була зроблена спроба впорядкувати чинність Вільного козацтва, бо воно без належного політичного проводу зійшло на манівці під впливом авантюристів, що влізли до козацтва. Тому 16–20 жовтня в Чигирині відбувся Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, на якому було 200 делегатів, що заступали 60 тисяч вільних козаків. На з'їзді була обрана Генеральна Рада Вільного козацтва з 12 членів з осідком у Білій Церкві. Отаманом було обрано генерала П. Скоропадського, а генеральним писарем – сотника В. Кочубея. Але ця крупнобуржуазна затія дідов та заможних хліборобів, які хотіли боронити старий уклад соціальних відносин на селі, не була популярною. Розшарування серед хліборобської верстви населення з перебігом революційних подій набирало дедалі гостріших форм класової боротьби між крупними землевласниками та малоземельними й безземельними. Своєчасна земельна реформа на користь останніх могла зменшити гостроту боротьби. Вільне козацтво мало служити всім, а тому вже одно очолювання його великими землевласниками було приводом до нападів на нього як на прихвостнів крупної буржуазії. Не маючи належного проводу, що об'єктивно розумів би потреби малоземельних хліборобів при тогочасних настроях, а тим самим і морального авторитету, організації Вільного козацтва діяльністю отаманів лише для власної користі були приведені до занепаду. Тому анархія, що перекинулася на Україну, поглинула за собою і Вільне козацтво, не давши йому можливості стати опорою порядку й ладу. До того ж, який то мав бути порядок і лад, не уявляли добре і в самому Києві. Там все велось пертракції з Тим-

часовим урядом у Петрограді, та проходив час в нерозумних дебатах про устрій Російської федеративної демократичної республіки, з чим тупцювались на місці, а на провінції авантюриницький елемент за гаслом „грабуї нагабоване“ поглиблював революцію.

За таких обставин відбувся в Києві 2–11 листопада 1917 р. III-й Всеукраїнський Військовий з'їзд. Це вже не був з'їзд представників **українських вояків як оборонців своєї Батьківщини**, але того „матеріалу“, який хотіла мати Центральна Рада на II-му з'їзді. На цьому з'їзді з назвою **Всеукраїнського** було: 783 соціал-революціонери, 111 соціал-демократів, 24 соціалісти-федералісти, 24 соціалісти-самостійники, 13 національних революціонерів, 11 більшовиків, 1 анархіст і 173 невиявлених у партійній приналежності та безпартійних. Відкриття з'їзду було урочисте. Його вітали голова УЦР М. Грушевський та голова Генерального секретаріату В. Винниченко, який величав членів з'їзду опорою й красою України. До самостійників було вороже ставлення, бо ідея незалежності України була зовсім непопулярна.

Постанова з'їзду була така: „Виходячи з засади цілковитого, нічим не обмеженого самоозначення націй, III-й Всеукраїнський Військовий з'їзд домагається від свого найвищого революційного органу Центральної Ради негайного проголошення в найближчій сесії Української республіки. Принципи визначення федеративного зв'язку з іншими народами мають бути вироблені Українськими Установчими зборами“. У ставленні до більшовиків було ухвалено, що треба боротись лише з їхніми домаганнями передати владу на Україні „Советам робочих і солдатських депутатів“, але їх виступ в Петрограді (так була названа жовтнева революція) не можна вважати чинником антидемократичним, тому треба вжити всіх засобів, щоб військо України не посилалося для боротьби з представниками інтересів трудового народу. Постанови цього з'їзду були показником тогочасних політичних настроїв на Україні. Так величаво описана більшовицькими істориками жовтнева революція 7 листопада 1917 р. аж надто легковажилась і оцінювалась у Києві як звичайний виступ у Петрограді в інтересах трудового люду. Цим вважалося, що для великоросів більш відповідним був „Совет народних комиссаров“, ніж Тимчасовий уряд, за яким, як видно, ніхто з українців не тужив.

Захоплення влади в Петрограді, що спричинило збройне взяття царського Зимового палацу, де перебував А. Керенський зі своїми міністрами, які після цього розбіглись, Російська комуністична партія зі своїми істориками назвала Великої Октябрьской соціалістической революцией. У перебігу тогочасних революційних подій тон задавали Світи робітничих і солдатських депутатів, яких підтримували всі російські соціалісти, а головне – реально думаючі більшовики. Великороси були ще менш від українців підготовлені до впорядкування демократичним шляхом свого державного життя. Тому поява на місці зігнилого царського абсолютизму диктатури пролетаріату було цілком

логічним явищем. Ніякого особливого героїства в цій революції не було. Влада Керенського своєю нерозумною політикою в інтересах крупної буржуазії та Антанти спричинилась до спротиву народних мас та анархії на руїнах ослабленої царської деспотії. Большевики її поглибили. Тоді кожний міг робити, що хотів. Ленін зі своїми однодумцями, спершись на активний пролетаріят, до того ще з допомогою люмпен-пролетаріяту, це використав.

Тимчасовий уряд після невдалого наступу на фронті з деморалізованою військовою силою мусив упасти без якоїсь особливої революції, бо розпочатий ще в березні революційний процес мав дійти до свого логічного кінця. Стан анархії не міг довго продовжуватись. До цього спричинялись позбавлені будь-якого реалізму демагогічні промови самого Керенського. Мало прийти до якоїсь диктатури. Могла прийти буржуазна військова диктатура на чолі з генералом Корніловим. Але він був на фронті, а до того ж його сила була деморалізована невдалим наступом, а буржуазні політичні діячі своєчасно не виявили рішучості. Це використали большевики на чолі з реальним політиком Леніним. Розігнавши пару десятків юнкерів, що охороняли Зимовий палац, вони стали панамі становища в Петрограді. Великого героїства тут не було. Жодної військової частини, що стала б на оборону Тимчасового уряду і розігнала большевиків, що розташувались у Смольному інституті шляхетних дівчат у Петрограді не було.

Совітські історики говорять, що в ніч з 7 на 8 листопада в Смольному інституті відбувся II-й Всеросійський з'їзд Совітів робітничих і солдатських депутатів. Чи справді там були делегати **всієї Росії**, викликає великий сумнів. Коли пізніше з'їхались делегати, справді обрані демократичним порядком на Всеросійські Установчі збори („Учредительное собрание“), большевики, маючи збройну силу, рішуче їх розігнали. Бавитись у демократизм не було потреби, за ним лише визнавалося право кожному, але настав час активного пролетаріяту, а скільки було того пролетаріяту і що він собою являв не мало значення, бо він мав збройну силу.

На другий день, 8 листопада, щоб ще більше здеморалізувати ту військову силу, яку мав ген. Корнілов, або, вірніше, міг її мати, а на Україні ще мала Центральна Рада, Ленін проголосив на II-му з'їзді Совітів декрет про „мир без анексій і контрибуцій“. Був це акт зручного тактичного ходу, коли на російському фронті німці були переможцями. Назовні, для союзних держав він не мав жодного значення, бо вони з владою большевиків не рахувались, а всередині він остаточно паралізував стару російську армію й dokonав її розклад. Це потрібно було для творення нової червоної армії, що була без застережень вірна і віддана лише партії большевиків.

Жовтнева революція в Петрограді вважалась на Україні внутрішньою справою росіян, з якими українці хотіли жити в згоді та федеративному зв'язку, принципи якого мали прийняти українські суверенні установчі збори, очевидно безкровно, як тому наївно вірили

українські політики. Вони не сподівались того як пізніше зареагували на українську суверенність Совіти, створивши власну червону гвардію та червоні армії, підпорядковані організаційному генієві Л. Троцькому, який зумів використати для цього фахівців старої російської армії. Ця суверенність їх цікавила найменше, бо вони потребували хліба, харчових продуктів, вугілля Донбасу, заліза Кривого Рогу. Все це вони хотіли мати безпосередньо в інтересах пролетарської революції.

У час III-го Українського Військового з'їзду 2 листопада в Києві відбувся Съезд Донського, Кубанського и Терського казачества. Цей з'їзд вітали голова Чехословацької революційної Ради проф. Т. Г. Масарик та англійський консул у Києві Доуглас. У програмовій промові голова з'їзду генерал Агеев рішуче заявив, що козаки-державники – вірні сини Росії. Звичайно, українцям було з ними не по дорозі. Події в Петрограді та явно вороже ставлення до них представників „казачества“ викликали занепокоєння в Києві, а тому 7 листопада був заснований Крайовий комітет охорони революції на Україні“, до якого ввійшли і більшовики. Слабка була та революція, яку треба було охороняти, а ще слабкішим і непотрібним був її комітет. Він як мертвонароджена дитина нічим себе не виявив, бо неясним було, яку революцію він мав охороняти.

У той час створились у Києві три сили:

1. Прихильники Тимчасового уряду, що мали своїм осередком і опорою Штаб Київського військового округу з усіма вірними російськими та козачими військовими частинами, які ставились вороже як до українців, так і до більшовиків.

2. Українська революційна демократія з Українською Центральною Радою.

3. „Совет рабочих и солдатских депутатов“ з більшовиками на чолі. Український історик Дм. Дорошенко пише: „Перші дні всі противники маневрували, щоб зібрати побільше сил і використати якнайкраще ситуацію в своїх інтересах“. На чолі Київського військового округу стояв генерал Квенцинський. Але душею протиукраїнської акції був комісар при військовому окрузі Іван Кириєнко, колишній член соціал-демократичної „Спілки“, українець з роду, але російський меншовик. Йому допомагав другий українець (теж російський меншовик) К. Василенко. Обидва в боротьбі з українським рухом виявили завзята, властиве ренегатам.

Українці, які мали бути найсильнішими і господарями у своїй власній столиці Києві, через свою нерозумну солідарність з російською „революційною демократією“, що не визнавала за українцями навіть **права** (як це робили більшовики) на самовизначення, виявились слабкими, щоб у рішучий момент побороти російську „единонеделимческую“ демократію, що гуртувалася навколо Штабу військового округу. Тому українцям залишалося бути в союзі з більшовиками, які були хоч і найслабшими, зате найбільш активними, енергійними і свідомими тієї цілі, до якої стреміли.

Що ж торкається тогочасних українських політиків, то оте плавання на революційних хвилях без руля й без вітрил примусило 8 листопада Малу Раду ухвалити таку постанову: „Визнаючи, що влада як у державі, так і в окремому кожному краю повинна перейти до рук всієї революційної демократії, визнаючи недопустимим перехід цієї влади до рук Рад робітничих і солдатських депутатів, які є лише частиною революційної демократії, Центральна Рада висловлюється проти повстання в Петрограді і буде боротися з усякими спробами підтримувати бунти на Україні“. Це означало розрив з більшовиками, тому лідер більшовиків в УЦР Георгій П'ятаков заявив про вихід з Малої Ради, залишаючи собі вільні руки, хоч він мав їх і без того незалежними від УЦР. Надто легковажилась активність більшовиків, а тому їхня велика жовтнева соціалістична революція була названа звичайним повстанням, попри те, що вони перебрали владу в Російській державі над всією „революційною демократією“, за яку українські політики тримались, як сліпий стіни.

Суперечка між українцями та більшовиками відбулась у „Совете рабочих и солдатских депутатов“, де 9 листопада було ухвалено резолюцію, прихильну до більшовиків більшістю 489 голосів проти 187 при 17, що утримались. Тоді був обраний Військово-революційний комітет, який мав перебрати всю владу в Києві. До нього ввійшли: Г. П'ятаков, І. Крейзберг, Л. П'ятаков, Я. Гамарник, І. Кулик та інші відомі більшовики-росіяни й жида. Комітет сформував свій штаб на чолі з прапорщиком І. Пуке, що відразу ж почав підготовку до збройного повстання. Рішучість та швидкість були властивими рисами в чинності більшовиків. Повстання треба було організувати проти штабу Київського військового округу, який мав у своєму розпорядженні 10 тисяч вояків. Його військо було добре озброєне, мало багато кулеметів і дві легких гарматних батареї. А поза цим були резерви на фронті, т. зв. ударні батальйони. Сили більшовиків – близько 3600 людей і 3 батареї. Вони мали своєю базою Арсенал і 3-й авіапарк. Щоб попередити повстання, військо Штабу округу напало 10 листопада на царський палац, де перебував Військово-революційний комітет, і заарештувало Г. П'ятокова, Л. П'ятокова, Вакинського, Введенського, Дору Іткін, Гамарніка, Крейзберга, а також і прапорщика І. Пуке. Штабісти хотіли жорстоко розправитися з комітетчиками, але українці, які прийшли на допомогу більшовикам, майже грудьми врятували заарештованих від розправи на місці. Ті були лише ув'язнені.

Це, однак не зламало наміру більшовиків. На другий день, 11 листопада, вони під проводом В. Затонського та Андрія Іванова все ж таки почали повстання проти Штабу округу. Їм допомагали І-й Український запасний полк та дві сотні полку Богдана Хмельницького. Лише на 3-й день, 13 листопада, увечері повстанці отримали перемогу, а українці своїми загонами зайняли пошту, телеграф і цілу низку

установ. Заарештовані члени Військово-революційного комітету були звільнені. Але з фронту до Києва вирушили ударні батальйони, щоб бити большевиків. Українці під проводом підполковника В. Павленка і большевики під проводом Панєєва та Л. П'ятакова об'єднаними зусиллями усунули небезпеку. Після довгих переговорів та кількох вистрелів із важких гармат, ударні батальйони повернули назад.

Результатами перемоги над прихильниками Тимчасового уряду большевикам довелося ділитися з українцями. Г. П'ятаков телеграфував Раді народних комісарів у Петрограді: „Дружніми зусиллями большевицьких і українських солдатів та червоноармійців Штаб був змушений піддатись. Контрреволюціонери розбиті. З боку 11-ої армії небезпеки нема. Лакеї Керенського пробували послати різні частини війська проти українців та большевиків, але ні одна не пішла“.

Після цього російські (антибольшевицькі) та козацькі частини виїхали з Києва, а почали прибувати українські: курінь ім. Тараса Шевченка, полк ім. Полуботка та інші частин. В Києві утворилося дві влади, але рівновагу в їх співдіянні не можна було встановити. На об'єднаному засіданні „Совета рабочих и солдатских депутатов“, представників військових частин, професійних спілок і фабричних комітетів 17 листопада дебатовалось, кому має належати влада в Петрограді, на Україні і в Києві. Було ухвалено, що в Росії влада має належати Совітам, на Україні – Центральній Раді з умовою, що вона буде реконструйована Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, а в Києві влада має належати лише „Совету рабочих и солдатских депутатов“. Мудрим від такої ухвали не можна було бути, тому большевики цілком логічно повели в часописах агітацію проти центральної Ради як буржуазного органу, якому нема що робити на Україні, втративши ґрунт в її столиці.

Під впливом постанов III-го Всеукраїнського військового з'їзду та з огляду на падіння Тимчасового уряду Українська Центральна Рада нарешті рішила самостійно зробити крок уперед, залишившись далеко в хвості революційних подій. **20 листопада 1917 р. УЦР ухвалила III-й Універсал**, в якому проголошувалось: „Віднині **Україна стає Українською Народною Республікою, не відділяючись від Російської республіки і зберігаючи єдність її**“. Крім того, народам великоруському, єврейському, польському признано національно-персональну автономію, смертна кара скасована та визначено скликання на 9 січня 1918 р. Українських Установчих зборів. З упертістю та повільністю думання старих українців УНР мала зберігати єдність Російської республіки, влада в якій належала большевикам, на шкоду власному національно-культурному розвитку.

Цей Універсал було урочисто проголошено 22 листопада на Софійській площі з молебнем, після якого був парад українських військових частин. На ньому дефілювали юнаки Української військової школи, відділ моряків Чорноморського флоту, полк ім. Богдана Хмель-

ницького, полк ім. Тараса Шевченка, відділ Кубанських козаків, І-й Український запасний полк, полк ім. Полуботка, Гайдамацький курінь, Кінно-гірський дивізіон та ін. Після параду представники румунської, французької, італійської та бельгійської військових місій вітали М. Грушевського, В. Винниченка та С. Петлюру. Парад цей був лише слабкою маніфестацією без позитивних наслідків.

Після розгрому російського Штабу військового округу його начальником був призначений полковник В. Павленко. Він енергійно взявся за організацію двох українських сердюцьких дивізій, що мали бути українською гвардією. Але Військовий секретаріат УНР вважав це непотрібним. Українські соціал-демократи зайняли в „Робітничій газеті“ рішуче становище проти створення постійної української армії. Вони, як маньяки, надавали величезного значення своїм словесним ухвалям, а силу і значення большевицької гвардії та червоноармійців легковажили. Так само їм немилим був 1-й Український корпус генерала Скоропадського, і вони агітували проти нього, бажаючи скорішого його розкладу в угоду большевикам.

А тим часом большевики цільово йшли до своєї мети захоплення влади під проводом Л. П'ятакова, І. Пуке та Повілайтеса. Вони постановили 13 грудня здійснити повстання проти українців та Центральної Ради. Але полковник В. Павленко був на сторожі, українці не дрімали і в складі напіворганізованої сердюцької дивізії з полків Богданівського, Полуботківського, Дорошенківського і Юр'ївського, а також куреня ім. Тараса Шевченка, 1-го козацького полку Вільної України та інших випередили большевиків, і в ніч на 13 грудня несподівано напали на большевицькі частини. Вони обеззброювали їх і ешелонами висілали на Північ, а голову Військово-революційного комітету Л. П'ятакова та членів Ерліхмана, Голубенка, Горбачова та інших заарештували.

На допомогу київським большевикам вирушив з фронту 2-й збільшувачий гвардійський корпус під політичним проводом Євгенія Бош. Він ішов на Київ, але 1-й Український корпус зупинив його перед Жмеринкою, обеззброїв і вислав на Північ. Там, у Могилеві на Дніпрі, большевики переформували його на 2-й корпус червоної гвардії. Після невдачі грудневого повстання в Києві енергія большевиків та їхня одностайність не зменшилась.

16 грудня київські большевики зробили Крайовий з'їзд комуністичної партії в Києві. На з'їзді було 54 делегати від 22 організацій із 7 губерній України. З Петрограда до Києва приїхали Зинов'єв та Рашаль. З'їзд виніс різкі резолюції проти Української Центральної Ради із звинуваченням у буржуазності, а вона **виправдувалася**, спасувавши перед тими, що вважали Україну Південно-західним краєм Росії, та наказала звільнити заарештованих членів Військово-революційного комітету. Вони ще з більшою енергією продовжили боротьбу проти УЦР.

З незрозумілою впертістю Центральна Рада, коли її брали за горло і вже душили, займалася питанням формування загальноросійського федеративного уряду та покладала надії на демократичне і справедливе розв'язання всіх непорозумінь Українськими Установчими зборами, після того як більшовики розігнали Всеросійські Установчі збори разом з українськими делегатами на них. Це було, за словами Грушевського, оте тримання руки „на пульсі народного життя“ та рух „у ритм його биття“, який збільшували більшовики, а українські „соціялісти“ десь шкандибали позаду, віддалені від реальної дійсності на сотню кілометрів безпросвітної політичної мряки.

Оте засліплення чужою правдою та виправдування українських соціялістів перед більшовиками за спротив українців новому національному поневоленню – не дати надягти на себе ярмо пролетарської диктатури, звільнення і надання повної свободи та ініціативи діяння більшовицьким проводирям, які почували себе героями, посилило агресію чужонаціонального елемента на Україні під прапором пролетарської революції. У стратегічному відношенні цей елемент зайняв командні висоти і підпорядкував своєму впливу народні маси.

Натомість усе це негативно відбилось на настроях українських воjakів як оборонців власної правди і призвело до деморалізації решток великої збройної сили, якою могла б диспонувати Центральна Рада. У грудневому більшовицькому повстанні перемогли українці, але Центральна Рада відмовилась не лише від фізичної, але і від моральної перемоги у збройній боротьбі, передавши її більшовикам. **З того часу почала діяти і впливати на хід подій збройна сила, яку організували і витворили більшовики.**

Українська Правда, яка у двохсотлітній період існування „Малоросії“ як невіддільної частини єдиної Росії, зберігалась у загальній масі українців у підсвідомості як душа народу, раптом під час повалення царського абсолютизму інтуїтивно і стихійно проявилась у національній пам'яті про своє славне героїчне минуле і в боротьбі за вільний розвиток. Та вона надто була знесилена духовним поневоленням, не могла набрати реальних форм і, засліплена чужою псевдоправдою, втратила вірний напрямок на своєму шляху та зійшла на мавпівці, куди гнала її чужа фізична сила.

Лише ліпші інтелектуально обдаровані представники нації боролися за свою українську правду, яких вона як фата-моргана вабила до себе і спонукала продовжувати рух, розбиваючи на кам'янистому шляху з тяжкими зусиллями скелі й устилаючи його власними кістками, щоб дати прийдешнім поколінням ясний напрямок у їхніх стремліннях, праці і боротьбі за свою людську і національну гідність з найвищим бажанням, за заповітом Григорія Сковороди, бути щасливими та мати радість із життя.

*Пряшів на Словаччині.
Жовтень 1957 р.*

Розділ 2

ЗБРОЙНА БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКУ НАРОДНУ РЕСПУБЛІКУ

Вступ

Другий розділ „Думок про Правду“ є дуже короткою, але доволі докладною історією постання й збройної боротьби Армії УНР у 1917–1921 рр., безпосереднім учасником якої я був як сірожупанник. Правда й об'єктивна Історія Армії УНР ще не опублікована і невідомо, чи буде вона кимсь із військових істориків написана. На тему збройної визвольної боротьби українського війська – Армії УНР і УГА – опубліковано досить книжок, статей, розвідок і заміток. Але вони мають переважно випадковий характер і трактують окремі події без зв'язку з загальною ситуацією взаємопричинності, що впливала на поведінку як окремих начальників і командирів, так і цілих військових частин.

Мені після закінчення збройної боротьби не залежало ані на нагородах, ані на славі, тому я позбавився як апологетики, так і упередження проти інших учасників минулої боротьби. Для мене була байдужою діяльність політичних партій і різного роду угруповань, до яких я, крім колективу сірожупанників, не належав. Тому, характеризуючи їхню чинність, я не засуджую ані виправдовую їхні поступовання, лише намагаюся правдиво переказати фактичний перебіг головних подій, що мали суттєве значення для **збройної боротьби** за українську державність. Як я вже казав у передмові до I-ї частини „Думок“, головною причиною терпінь, що пережив український народ, була **відсутність загальної національно-суспільної свідомості**, а політичні помилки мали лише другорядне значення. Всі боролися за свою уявну правду залежно від розуміння її та своєї вдачі. Але **найбільше правди мали ті, що в боротьбі за свій національний ідеал віддали своє життя**.

Правдивому розумінню їхньої поведінки присвячую мою скромну працю для розважання новому поколінню українців, аби знали, за що боролися їхні батьки – „лицарі абсурду“ – старі петлюрівці.

Щоб уникнути суб'єктивізму, що є властивим безпосередньому учасникові боротьби, я впродовж десятків років продумав на самому дні життя в СРСР та простудював усю літературу, список частини якої додаю, і використав із неї те, що відповідало справжньому перебігові подій та правдивому висвітленню діяльності їх учасників.

Своє завдання я обмежив лише до чинності Армії, УНР, і, як воля, не входжу у глибшу оцінку діяльності політичних діячів, наскільки

ки вони не шкодили напрямковій діяльності війська. Я лише констатую правдивість тих фактів, що були, а не тих уявних, що мали бути. Не вступаю у полеміку з авторами неправдивих або помилкових тверджень, цілком не звертаю уваги на брехливі вигадки ворожих українській державності письменників та радянських істориків, які служать Москві.

Правдиві документи періоду 1917–1921 років у перебігу української визвольної боротьби майже всі знищені. Також не збереглися накази як Головної команди, так і командирів та начальників частин українського війська, хоч і вони не змогли б дати правдивого образу подій, бо більшість їх, особливо написаних в заплілю, не виконувалась частинами на фронті як невідповідні дійсному становищу й нецільні.

Для перевірки моїх тверджень я не зробив у моїй праці відповідних розвідок і заміток із чужих джерел, бо це забрало б більше місця, ніж сама праця. У використаній літературі я взяв на увагу лише те, що відповідало правді. В цьому міг переконалися лише безпосередній учасник більшості подій. В опублікованій літературі найбільш правдивими й об'єктивними є спогади колишнього голови Уряду УНР Ісаака Мазепи „В огні й бурі Революції“. Вони написані для відома новому поколінню українців без зиску й слави для себе особисто.

*Прашів на Словаччині.
Грудень 1957 р.*

Збройна боротьба за владу

17 грудня 1917 р. большевицький Главковерх прапорщик Криленко передав Українській Центральній Раді ультиматум „Совета Народных Комиссаров“, у якому українцям закидалось:

- 1) дезорієнтація фронту;
- 2) роззброєння совітського війська;
- 3) підтримка кадєтсько-каледінської змови проти совітської влади ніби на основі визнання автономних прав Дону і Кубані.

Совіт комісарів вимагав зобов'язання цього не робити та підтримати большевиків в боротьбі з контрреволюцією.

Ультиматум підписали В. Ульянов і Л. Троцький.

Тоді ж, 17 грудня, з ініціативи Київського комітету большевиків, за згодою Центрального Комітету в Петрограді, за вказівками Й. Сталіна С. Бакінському розпочався в Києві з'їзд Рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України. Прибуло понад 2000 делегатів. На ньому перевагу взяли українці, а большевики залишились у значній меншості. На почесного голову був обраний М. Грушевський. Бурхливо вітали С. Петлюру. На з'їзді був зачитаний III-й Універсал Центральної Ради та відкинутий ультиматум Совета Народних Ко-

місарів, і засуджено його політику. Коли большевики побачили, що на з'їзді вони нічого не досягнуть і слухати їх ніхто не буде, вони покинули з'їзд у кількості 125 делегатів та зібрались у приміщенні профсоюзів, де ухвалили провадити непримиренну боротьбу з Центральною Радою. Потім вони переїхали до Харкова. Там большевицькі делегати об'єдналися зі з'їздом совітів Донецько-Криворізької області та проголосили себе I-м Всеукраїнським з'їздом робітничих і солдатських депутатів. У Харкові вони видали відозву за підписом 124 делегатів з київського з'їзду, в якій звинувачували Селянську Спілку та Українську Раду військових депутатів у зірванні з'їзду в Києві. Українську Центральну Раду вони звинувачували в антинародній дрібнобуржуазній політиці, шовінізмі й націоналізмі. Вони створили новий уряд – Центральний виконавчий комітет Совітів України. І посипались відозви до українського працюючого люду, а за цим почалося поступове збройне захоплення України червоною армією.

У першій половині грудня був призначений головнокомандувачем большевицькими силами для операції проти України та Дону В. Антонов-Овсеєнко. 16 грудня він прибув до Могилева на Дніпрі, де перейняв керування 2-м корпусом червоної гвардії. За допомогою цього корпусу місцевими частинами червоної армії мали бути захоплені Харків, Полтава, Чернігів, Катеринослав. 25 грудня був зайнятий Харків, за ним Полтава і Чернігів. 9 січня 1918 р. був взятий Катеринослав, а 15 січня – Запоріжжя.

Такий стан політичної ситуації вимагав від українського політичного проводу не ідейних соціалістичних декларацій про справедливість та мирне співжиття народів, а рішучої тактики з урахуванням реальних обставин та дій в інтересах власного народу. Крім внутрішнього надзвичайно складного становища за цілковитої невідповідності народних мас до соціалістично-демократичних форм державного життя, треба було взяти до уваги і міжнародне становище, бо країна перебувала у стані війни. Щире бажання створити державний лад та порядок мирним шляхом було надто ілюзорним, бо протидіяли не лише внутрішні, а й зовнішні вороги. Розумні провідники большевицької політичної школи добре розбирались у тогочасній політичній ситуації, щоб підпорядкувати собі хід революційних подій, спрямувавши їх у бажаному напрямку. Большевики вірно зрозуміли психологію великоросів та азійських народів Російської імперії, які ще не доросли до демократизму. Ці народи, вступивши у стадію класової боротьби, не могли добровільно погодитися на мирне співжиття всіх суспільних груп, поки одна не підпорядкує собі силою другу, цебто пролетарською буржуазною або навпаки. Тому досягти своєї мети поборою ворожого спротиву капіталістів та буржуазного елементу большевики могли, лише позбавившись зовнішніх ворогів, і то насамперед тих, з якими Росія була у стані війни, цебто з Центральними державами. Через це вони уклали з ними за всяку ціну мир.

Цього не здатні були зрозуміти повільно мислячі українські політики з їхнім надто наївним розумінням соціалістичної правди. Тоді, як більшовики збройно захопили Харків, на 8-й сесії Центральної Ради ще дебатовалося, чи треба укладати мир з німцями та послати мирову делегацію до Бресту, де Сівіт народних комісарів Російської республіки ще 22 грудня почав переговори. Більшість наперекір усьому хотіла залишитись вірною єдиному революційному фронтові, з одного боку, хоч на тому фронті домінуюче становище зайняли більшовики, а з другого – триматись союзу з Антантою, бо сепаратний мир з німцями був би зрадою і ворожим актом супроти держав Антанти.

Для характеристики тогочасних поглядів можуть служити такі міркування голови Українського уряду В. Винниченка з його промови на засіданні Центральної Ради: „На дорозі до створення федеративної влади в Росії, чого домагається Україна, стоїть Сівіт народних комісарів – одірваних од життя емігрантів, які гризуться за свої утопії і не цікавляться національним рухом. ...Франція, Англія, Америка, Бельгія, Румунія дуже цікавляться організацією Української республіки. Але як люди обережні, їх правительства, дбаючи про свої інтереси і користь, дожидають повного визнання Української республіки. А коли знайдуть потрібним, вони простягнуть нам руку, якщо ми вважатимемо потрібним цю руку прийняти. Ніяких таємниць у нас не буде. Все буде робитись явно – по-демократичному. Центральна Рада складається з елементів соціалістичних, які прямують до здійснення на Україні соціалістичного ладу“.

Наші діячі хотіли прислужитися справі соціалізму, але надто нерозумно. Тому цілком доцільно більшовики, які також в особах своїх ідейних діячів прямували до заведення соціалістичного ладу, вважали українців своїми противниками та без простодушної „явної демократичности“ і гуманности збройною силою поборювали їх. Для досягнення своєї соціалістичної правди в пристосуванні до інтересів великоруського народу, хоч у своїй масі поневоленого власною деспотією, але звиклого панувати над іншими народами, більшовики вважали всякі засоби можливими. Погодити великоруську правду, незалежно від того, якого видання вона б була, з українською правдою за відмінности національних характерів не можна було. Тому, ведучи шалену агітацію за свою правду, більшовики не чекали на її визнання, але силою змушували вірити їй. Вони мали зі свого погляду рацію. Життя є боротьба, а не якась мрійлива сплячка. Українська інтелігенція в переважній більшості, не відчуваючи ударів лютневої революції, якої фактично не було, а був лише розпад зігнаних підвалин Російської імперії, не пробудилась від російського культурного поневолення в душі толстовського непротивлення злу або тургенєвського погляду, що „життя є сон, а найліпше в ньому є теж сон“. Вона спала та про долю-волю тихо снила. А народні маси ніяк не могли до себе прийти після вікового національного й соціального поневолення і лише інтуї-

тивно відчували власну національну правду, але, заспокоєні політичним проводом, залишались недіяльними, або, як тоді говорили, невторальними. Легковажачи всі акції большевиків, вони не сподівались від них ніякого утиску. Лише жовтнева російська революція почала пробуджувати повільно мислячих українців, але й для цього потрібно було три місяці. Коли вони пробудилися, було вже пізно.

Сила інерції в поглядах на могутність російської держави та звичка співжиття українців з росіянами під царським деспотизмом була дуже великою. Тому всі спроби українських самостійників звільнитись від неї були безуспішними. Стихія розбурханого моря з соціалістичною хуртовиною не могла зупинитись на поміркованих соціальних реформах, вона гнала до крайніх ультрасоціалістичних гасел, які вдало підхопили большевики, що, на думку українських соціалістів, „були відірвані від життя емігранти, які гризлись між собою за утопії“, але вони не були позбавлені практичного розуму, що репрезентував Л. Троцький, ставши, будучи першим військовим наркомом, на шлях організації червоної гвардії та армій. Цією збройною силою на руїнах старого зруйнованого життя була приборкана та бестія, що в масі після грабування награбованого захотіла з „нікого стати всім“, як їм це демагогічно обіцялось, а також була дана відсіч тим, що „були всім“ і хотіли з чужою допомогою повернути все до старого.

Большевикам не можна було відмовити в їхній фантастичній рішучості, з якою вони не втопилися у розбурханому морі. Вони з допомогою активних агітаторів створювали власні хвилі і, будучи в курсі всіх подій залишались на поверхні наперекір усім реальним обставинам, бо були в значній меншості. Голосячи устами своїх ідейних співробітників та борців привабливі гасла повної свободи та демократизму, вони встановили диктатуру пролетаріату з безоглядним нищенням будь-якого спротиву. Тут найбільшу геніяльність виявив Фелікс Дзержинський з відділами ЧеКа (чрезвычайных комиссий), які трималися тієї засади, що ліпше сотню невинних знищити, ніж одного небезпечного противника большевицького режиму залишити на волі.

Політичний реалізм в оцінці тогочасних подій вимагав і від українців рішучості в досягненні ясно окресленої мети, без огляду на вороже ставлення до української самостійності росіян та своїх національних меншостей не лише за часів Тимчасового уряду, але особливо після збройного захоплення большевиками влади та розігнання ними Всеросійських Установчих зборів. Дуже можливо, що ця рішучість імпонувала б не лише безвільним народним масам, і досить численному жидівському населенню, яке стало б у боротьбі на бік українців, а не большевиків, та своєю поінформованістю і зв'язком між розкиданими українськими організаціями, що губились у революційному морі, значно допомогли б у творенні української державности.

Центральна Рада хотіла залишитись вірною Антанті у війні проти Центральних держав, але самостійно відразу ж після падіння Тимча-

сового уряду не відважилась нав'язати політичний союз із Францією, Англією, Сполученими Штатами Америки та зі своєю сусідкою Румунією. Рівно ж треба було ввійти у ближчі стосунки з югославами, які мали на Україні сербо-хорватські військові загопи (близько 24 тисяч вояків), з чехословаками, що мали свої легіони та навіть з поляками, щоб разом з ними створити армію для боротьби як проти німців, так і проти большевиків на випадок їхньої агресії. Українські політики не хотіли цього робити, щоб не порушувати свого прямування до створення в Україні соціалістичного ладу, і то демократичним шляхом. Але ця безкорислива вірність соціалізму не врятувала українських соціалістів від большевицького звинувачення в буржуазності, запроданості чужоземним капіталістам, бандитизмі, катуванні пролетаріату та в жидівських погромах. За наказом „батька і вождя всього прогресивного людства“ Й. Сталіна радянські історики всіх гатунків та масей сфальшували історію періоду Української Народної Республіки, оплюгавивши її до такої міри, на яку лише здатна людська підлість. А за ними історики інших народів повторюють ганебні наклепи на борців за українську незалежність як на розбишак та волоцюг. Для прикладу можна вказати на відомого англійського письменника та історика Г. Веллса (H. G. Wells), який у своїй великій світовій історії назвав українців, що боролися за свою національну свободу, брудними обірванцями, які блукали по Україні. Так був поінформований тогочасний культурний світ про визвольні змагання українського народу.

Наприкінці грудня 1917 р. і на початку січня 1918 р. Генеральний Секретаріат УНР намагався впорядкувати державне життя обговоренням законопроектів, даючи їх на ухвалу УЦР. З них найважливіші були про земельну реформу та фінансові справи. 6 січня 1918 р. був ухвалений закон про випуск державних кредитних банкнотів УНР. Також був прийнятий закон про Генеральний Суд, що мав перебрати в Україні функції Правительствующого Сената колишньої Росії.

А тим часом у **Харкові був створений Народний Секретаріат**, що був лише органом Центрального виконавчого комітету Світів України, але називав себе **урядом Української Народної Республіки**, бо ця назва була популярна, а в деталях народні маси не розбирались. У цьому уряді керували:

Євгенія Бош – внутрішніми справами;

В. Люксембург – судівництвом;

С. Бакінський – міжнаціональними справами;

Володимир Затонський – освітою;

В. Аусель – фінансовими справами;

Ф. Артем (Сергеев) – торгівлею та промисловістю;

Микола Скрипник – організацією праці;

Василь Шахрай – військовими справами, але він виявився „націоналістом“, а тому його заступив відданий Леніну Юрій Коцюбинсь-

кий. Народний Секретаріят видав декрети про скасування всіх постанов Генерального Секретріату УНР. Почалась відкрита війна. Успіх большевиків у Росії сприяв большевикам на Україні, які надзвичайно енергійно провадили пропаганду серед переважаючої більшості російського робітництва та дрібного міщанства по містах і на залізницях. Їм дуже допомагала жидівська молодь, яка була докладно про все поінформована і з ентузіазмом бралася до боротьби проти українців. Мета большевиків була ясна. Підпорядкувавшись вказівкам свого центру в Москві, вони виявили колосальне напруження енергії, активність, захоплення та завзяття, не чекаючи ні на які установчі збори, і вели за собою робітничі маси.

Зовсім інакше було на українській стороні. Після літніх ілюзій настала депресія і зневіра. Генеральний Секретаріят, не маючи реальної сили примусу, не міг здійснювати свою владу. Тоді як большевики творили червоні армії, українізовані полки, дивізії I-го Українського корпусу під впливом не лише большевиків, але й українських соціал-демократів та соціал-революціонерів розпались значно швидше, ніж відбулась їх українізація. За гаслом „додому“ вони залишали все й розходились як лише доходили з фронту до української території. Стара російська армія розклаталася зовсім, а українізовані її частини без ясно окресленої, так мовити, стратегічної мети були мертворонародженими. Центральна Рада не спромоглася створити нову українську армію, бо боялася, що вона буде служити обороні панівних класів суспільства та лише мріяла про якусь народну міліцію, бо й для цього нічого не зробила.

Большевики не мали тих сприятливих можливостей, які мала від початку розпаду старої Росії Центральна Рада. Їм доводилось наспіх організовувати свої гвардійські частини і відразу посилати в бій без належного вишколу. Тому ці частини були мало надійні. Серед них панувало п'янство, грабіжництво, дезерція, вони за кожного рішучого спротиву навіть невеликого загону розбігались. Але такої відсічі нікому було зробити, бо українське село в цій боротьбі залишалось неутральним, чекаючи, чия сторона візьме та сподіваючись на всякі вигоди, що їх большевики щедро обіцяли.

Як уже згадувалося, з призначенням на начальника Київського військового округу полковника Віктора Павленка було розпочато організацію двох українських сердюцьких (гвардійських) дивізій, щоб анулювати вплив і значення рад та комітетів у війську та навести якийсь порядок з численними військовими частинами, що стояли в Києві. Він сформував I-шу дивізію у складі полків: Богданівського, Полуботківського, Дорошенківського та Юріївського з гарматною бригадою ім. Грушевського, саперною сотнею та кінним полком. Начальником 1-ої дивізії був призначений підпол. Ю. Капкан, який ще в час командування полком шукав популярності серед політичних діячів. Для організації 2-ої дивізії був призначений бойовий генерал Греков, але

він за тогочасних політичних настроїв нічого не міг зробити. Не було того здорового політичного ядра, біля якого могло б кристалізуватися в одну міцну цілість українське військо. Навіть такий на початку революції індивідуально сильний політичний діяч, як поручник М. Міхновський, під ударами невдач у своїх стремліннях став цілком пасивним, відійшов від боротьби і скінчив тим, що 3 травня 1924 р. застрелився, не витримавши большевицьких переслідувань. Єдиний лише Симон Петлюра міг реально оцінити ситуацію в тій мряці, що створювало перехрещування різних протилежних і в більшості безглузких політичних, аполітичних та „неутральних“ поглядів при зовнішньому ворожому впливі большевицьких агітаторів. Він, утративши популярність серед розполітованих військових, узявся витривало та сміливо творити те невелике, що можна було тоді настати організувати для оборони України. Це був Кіш Слобідської України, що став кристалізаційним осередком, навколо якого постала Армія УНР.

Тоді як большевики горячково організовували в Петрограді, Москві та в інших містах Росії загопи червоної гвардії, не маючи для цього відповідних військових кадрів, та примушували служити ворожих їм царських офіцерів під контролем своїх політичних комісарів, у промислових містах в Україні організовували гуртки червоноармійців, українські політики робили навпаки. Для них сама думка про творення українських гвардійських частин була дикою, бо вони вбачали в цьому лише контрреволюцію. Не витримав такого ставлення полк. В. Павленко і, подібно до М. Міхновського, відійшов від справи та залишив працю з організації сили для боротьби за українську державність. Сформовані полки перестали бути українською гвардією. Наказом по Військовому секретаріату вони були зведені до стану звичайних частин, яких у Києві було багато і які підлягали демобілізації. Залишені самі собі, вони підлягали дальшій деморалізації і стали від'ємною для України величиною, компрометуючи імена гетьманів та діячів, що їм були присвоєні.

У Києві бущувала звичайна солдатня, що мітингувала та вимагала хліба і видовищ. Серед неї большевики вишукували своїх прихильників та вербували до червоної армії. Було в Києві близько десятка тисяч офіцерів, здебільшого ворожих до українців, які, забувши про свою офіцерську честь, якою чванились у російській армії, як ті щури, принишкли і чекали на повернення старих порядків, тим часом промишляючи хто чим міг, бо революція їх хлібом не кормила.

Ще в кінці листопада був створений Генеральний військовий штаб, який у час секретарювання у військових справах М. Порша намагався налагодити справу організації українського війська та, головне, демобілізації старих частин, а також утворення „народної армії“ на основі міліції, але були то лише спроби з негідними засобами і то тільки в недоцільних дискусіях. Запанувала загальна анархія, яку планово поглиблювали большевики.

У середині січня 1918 р. справа для багатьох членів Центральної Ради та Генерального Секретаріату уявлялась цілком безнадійною, і вони готові були на самоліквідацію. Тоді 14 січня група лівих соціалістів-революціонерів на чолі з членами УНР М. Полозом, О. Шумським, М. Любченком, В. Єланським хотіли з допомогою большевиків проголосити радянську владу на Україні, але до цього не дійшло. Так, у словесній декларації про самовизначення народів, не опертій не лише на фізичну, але й на моральну силу, та про мир без анексії і контрибуцій зійшли з широкого шляху у сліпу вуличку нерозумні українські соціалісти старої інтелігенції під проводом В. Винниченка.

Проте інтуїтивно підпорядковуючись голосові власної національної Правди, стали на шлях збройної боротьби з написником найкращі сини України. За ними пішла друга, молодша, генерація української інтелігенції. Для них було ліпше загинути славною смертю в бою, ніж коритись насильству й повільно умирати в неволі. На чолі цих борців доля судила стати Симонові Петлюрі. Він побачив свої політичні помилки. Тяжко людині, в якій живе частина одвічного Духу вродженої Правди, здатись на ласку брутального насильника, що не визнає цієї правди. Петлюра приєднався до молоді, у якої голос власної правди перемагав, пробиваючись через намул чужих правд.

Уже на III-му Військовому з'їзді Петлюра втратив при тих політичних настроях свою популярність, бо не відповідав їм. Він більше й більше розходився в поглядах зі своїми соціал-демократичними однопартійцями. Хоч після з'їзду та проголошення III-го Універсалу УЦР Петлюра ще залишався деякий час військовим секретарем, але постійні гострі непорозуміння з Головою уряду Винниченком змусили його передати обов'язки секретаря М. Поршеві, який був однодумцем Винниченка.

Побачивши, що все валиться, а боронити Україну треба чим лише дасться, хоч би й великими руками, він узявся за організацію Коша Слобідської України з двох куренів червоних та чорних гайдамаків. Кіш мав близько 300 вояків, до яких постійно прибували добровольці. Курінь червоних гайдамаків складався зі старших вояків під командою Волоха, а чорними гайдамаками були переважно юнаки I-ої Української військової школи. Начальником штабу був сотник Ол. Сливинський.

Ще перед цим комендант міста Києва інж. Михайло Ковенко, бачачи безнадійність військових частин, приступив до організації міського вільного козацтва з добровольців, переважно робітничої молоді. Вільні козаки виконували охоронну службу. Кожна частина міста мала свою сотню в середньому з 50 козаків. Кількість цих сотень у час оборони Києва дійшла до 16. Були це надійні оборонці. Тоді ж почав формуватися Галицько-Буковинський курінь стрільців під проводом Федя Черника. Але галичани та буковинці втратили орієнтацію в тогочасних демагогічно-політичних нетрях, і курінь почав розкладатися.

Становище врятували старшини австрійської армії Андрій Мельник, Василь Кучабський та Іван Андрух, які втекли з табору полонених над Волгою і в половині січня 1918 р. прибули до Києва. Вони разом із Ф. Черником зробили реорганізацію куреня, запровадили дисципліну та створили боєздатну частину з 500 стрільців. Командиром куреня був обраний Євген Коновалець, який провадив переважно організаційно-політичну працю. Подібні військові добровільні формації постали і в інших містах України, переважно з назвами гайдамаків.

Оця хоч і незначна активність та бажання збройно боротися з напасниками підбадьорювала більшість членів Центральної Ради. Крім того, деяку надію на врятування подавали переговори з німцями в Бересті, які українська делегація під проводом молодого дипломата В. Голубовича розпочала 1 січня 1918 р. На переговорах виявили належний хист молоді українські політики М. Любинський та Ол. Севрюк, які мусили домовлятися не лише з досвідченими німецькими дипломатами, але й боротись із большевицькою делегацією під проводом рафінованого політика Льва Троцького за право на самостійне провадження цих переговорів, бо Світі народних комісарів претендував на заступництво Російської Федеративної Республіки, частиною якої була УНР, згідно з III-ім Універсалом. Українська делегація відразу поставила в рішучій формі свої умови про визнання України самостійною державою з приєднанням до неї Холмщини та Підляшшя, а також проведення плебісциту в Східній Галичині, Буковині та на Закарпаттю. Такі домагання викликали обурення з боку австрійського дипломата графа Черніна, бо українці, мало того, що самі не проголосили свою державну незалежність, домагались приєднання до України її західних земель.

Проголошення Державної Незалежності

Історичний хід подій вимагав від Української Центральної Ради відкинути думку про федерацію з Росією та проголосити самостійність Української Народної Республіки. Під примусом зовнішніх обставин на засіданні Малої Ради 25 січня 1918 р. був ухвалений **IV-й Універсал** з датою 22 січня 1918 р., в якому проголошувалось: „Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу“... У справі національного війська були такі постанови:

1. „Безмірно тяжка війна, почата буржуазними правительствами, вимучила наш народ, винищила наш край, знівечила добробут. Тепер треба цьому покласти край“...

2. Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватись, поручаємо розпустити солдатів, а після затвердження мирових переговорів роз-

пустити армію зовсім. На місце постійної армії завести народну міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам панівних верств...

3. „Коли наші вояки вернуться додому, народні ради – громадські, повітові і городські думи – мають бути переобрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Між тим, щоб установити таку владу, до якої мали б довір'я й яка спиралась би на революційно-демократичні верстви народу, має Правительство додати до помочі місцевим самоврядуванням ради робітничо-селянських і солдатських депутатів, вибраних з місцевих людей“.

Якби перший та останній уступи були проголошені на півроку раніше, то вони зробили б своє враження як революційний заклик, але тепер народні маси поставились до цього байдуже, бо большевики війні, що почали буржуазні правительства, вже „поклали край“, а щодо народоправства, то вони обіцяли значно більше. Також було незрозуміло, чому проголошується самостійність, думка про яку цілий час поборювалась як контрреволюційна, а проголосивши її, не закликалось до боротьби за неї, бо приписувалось розпустити військо зовсім, в той час, коли совітська червона армія поступово займала територію України, в Харкові діяв новий російсько-жидівський уряд, що назвав себе Народним Секретаріатом УНР, та касував всі постанови Генерального Секретаріату УНР – Центральної Ради. Надто великою була віра в мирне порозуміння з росіянами, а тому після мирового договору з німцями не було потреби у війську для оборони української державности.

Найменше самостійністю України були захоплені соціал-демократи Винниченка, соціал-революціонери та соціалісти-федералісти. Їхнім гаслом стало „через самостійність до федерації“. Навіть коли УЦР большевики вигнали з Києва до Житомира, голова її, Грушевський, писав у статті „Українська самостійність і її історична необхідність“ про те, що федералістична традиція залишається „провідною ідеєю нашого національно-політичного життя“. Передбачав старий український історик дальший рух колеса історії. Так воно сталось. Але те колесо історії було тяжким. Ті „брати“, до співжиття з якими він побуджував український нарід, довели його самого до повільної смерти на початку „сталінської ери“. А совітські історики вилили на нього весь бруд, на що здатні були лише „гомо прімітивус“.

Характерною рисою українських ідеалістів, що взяли за невластиву їхній вдачі політичну діяльність, було почуття справедливого, сказати б, християнського ставлення до своїх противників та ворогів, яким підставляли лівий бік, коли їх били по правому. А по лівому їх били узурпатори соціалізму ще сильніше за те, що вони були ідейними соціалістами. В той час, коли Україна горіла в полум'ю революційних подій, коли національні меншості були на боці ворогів Центральної Ради, вона ще 20 листопада 1917 р., не проголосивши власної

незалежності, III-м Універсалом дала їм національно-персональну автономію, а 24 січня потвердила це спеціальним законом.

Проголосивши IV-м Універсалом незалежність України, УЦР залишилась ніби за інерцією вірна своєму принципово негативному ставленню до власного національного війська. Ворог ішов з багнетами, а українські політики боролися проти нього лише словами, що залишалися голосом у пустелі загальної байдужості та анархії.

І стали до оборони своєї землі та Батьківщини від ворожої навали діти й українська молодь. Учні старших класів військової фельдшерської та середніх шкіл разом зі студентами приступили до організації Українського студентського січового куреня. Зголосилось більше трьохсот добровольців. Вони, не діставши належного військового обмундирування та амуніції, почали сяк-так, під проводом деяких старшин та юнаків Київської військової школи, вправлятися, щоб бодай трохи підготуватися до володіння зброєю.

Тим часом совітське військо планово захоплювало Україну. За даними головнокомандувача большевицьких сил проти України та Дону Антонова-Овсеєнка (опублікованих у його „Записках“, т. 1) рух червоних армій першої окупації України пройшов за большевицьким планом зі вказівками Леніна та Троцького. Антонов-Овсеєнко почав операції проти України з 2-м корпусом червоної гвардії, з допомогою якого 26 грудня був захоплений Харків. Сталося це ніби на вимогу Народного Секретаріату УНР після проголошення 25 грудня I-м Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих і солдатських депутатів у Харкові радянської влади на Україні, що радянські історики вважають початком УРСР.

Далі рух большевицьких частин, які не були стійкими в боях за совітську владу, провадився в промислових районах України, де вони мали підтримку місцевих робітників, щоб набути бойового духу. Таку підтримку вони знаходили на південному сході України. Звичайно, майже кожна операція починалася з повстання місцевих большевиків із червоноармійськими загонами, на допомогу яким приходили окупаційні червоні частини.

8 січня 1918 р. в Катеринославі (Дніпропетровську) большевики під проводом В. Аверіна хитрощами забрали від українських гайдамаків броньовик. Останні на другий день стали вимагати повернення броньовика і почали обстрілювати з гармат Брянський завод. Тоді на допомогу місцевим большевикам до Катеринослава прибули з бронепотягом червоногвардійці під проводом А. Єгорова і почали бомбардувати місто. Загін червоногвардійців зайшов у тил гайдамаків і захопив 12 їхніх гармат. Гайдамаки змушені були залишити місто. Українським частинам, що визнавали над собою владу Совітів, большевики не довіряли. Так, наприклад, 10 січня були обеззброєні в Харкові 2-й Український та Чигиринський полки. Обеззброєння здійснили петроградські червоногвардійці під проводом колишнього царського

полковника М. Муравйова, який ненавидів українців всіма фібрами своєї підлої душі.

А проте з роззброєнням національно налаштованих частин з тактичних міркувань треба було створити Українське червоне козацтво на вимогу українських молодих ідеалістів, яких приваблювала ідея комунізму, таких як Юрій Коцюбинський, його приятель Віталій Примаков та інших, що брали активну участь у жовтневій революції в Петрограді.

Двадцятилітній В. Примаков був призначений командиром цього козацтва. Був він типовим прикладом частини тогочасної активної української молоді, яка захоплювалася матеріялістичним ученням Маркса-Леніна з романтичним запалом, прийнявши його як нове євангеліє у своїй чинності на добро не лише власного народу, але й цілого людства.

Пізніше Примаков виявив себе здібним організатором червоної кінноти і в 1924 році ніби командував її корпусом, а потім був начальником кавалерійської школи в Ленінграді. Закінчив він своє життя в 1937 році як заступник начальника Ленінградської військової округи, розстріляний за наказом того, кого вважав своїм пророком.

18 січня Муравйов з 500 червоногвардійцями та загonom „червоних козаків“ вирушив із Харкова на Полтаву. Наступ був добре підготовлений, бо Полтава вважалася українським П'ємонтом національних виявів. Тому на Полтаву також вирушив із Лозової Єгоров з 1200 червоногвардійцями, які по дорозі в Константинограді (Краснограді) обеззброїли курінь українських гайдамаків. 19 січня Муравйов вступив до Полтави. Надійної української частини, яка могла б боронити місто, там не було. Симон Петлюра з кошем Слобідської України, який мав намір боронити своє рідне місто, не встиг туди дістатися, бо затримався в Києві з організацією коша, а до того ж по дорозі були затримки, бо більшість залізничних робітників співчувала большевикам, не бачачи від Центральної Ради якоїсь надії на належну організацію залізничного руху. Частина коша добралась лише до ст. Кононівки. Частина Богданівців, що були в Полтаві та юнаки з бронепотягом майже без бою залишили місто. Зайнявши дуже легко Полтаву, Муравйов „приказал беспощадно вырезать всех защитников местной буржуазии“, як про це він доповів А. Троцькому. Звичайно, до цієї „буржуазії“ належали всі, хто називав себе українцем.

Тим часом на півночі України московський загін особливого призначення під керуванням Знаменського, наступаючи з Брянська, зайняв 19 січня хутір Михайлівський, а потім і місто Глухів. Українці відійшли до Кролевеця. Одночасно на Чернігівщину наступав загін Берзіна двома колонами: одна з Гомеля на Бахмач, а друга через Новозибків і Новгород Сіверський на Конотоп. 26 січня большевики зайняли Кролевець, а 27 січня – Конотоп. На Полтавщині Муравйов 24 січня зайняв без бою Ромодан і Лубні, а 26 січня підійшов залізницею до Гребінки.

Молоді герої Крути. Постання армії УНР

У час активного наступу на Україну совітських червоногвардійських частин був проголошений IV-й Універсал Центральної Ради з датою 22 січня про незалежність Української Народної Республіки. Здеморалізовані українізовані частини поставились до нього і до наступу червоних армій байдуже. Тоді Український студентський січовий курінь, що не докінчив не лише свого військового вишколу, але й організації, під командою сотника Омельченка вирушив назустріч червоним арміям Знаменського і Берзіна боронити незалежність своєї Батьківщини. В погано впорядкованому ешелоні вони їхали дуже довго з затримками і лише 23 січня прибули на станцію Крути.

27 січня спільними зусиллями червоногвардійців Берзіна і Знаменського Бахмач був узятий. Його довго боронив відділ юнаків I-ої Київської військової школи та гайдамаків, що потім відійшли до ст. Крути. Тут їм на допомогу прибув Студентський курінь у кількості до трьохсот молодих стрільців. Крім студентів і гімназистів, на ст. Крути були три сотні юнаків, гайдамаки і вільні козаки, 12 кіннотників і три гармати під командою сотника Семена Лощенка.

Відразу ж по прибутті на станцію Крути Студентський січовий курінь зайняв перед станцією з напрямку до Бахмача позицію по ліву сторону залізниці, а праву – зайняли юнаки з гайдамаками та вільними козаками. Були викопані невеликі стрілецькі рови, в яких студенти надвечір 28 січня залягли. Вони були кепсько одягнені, ніч була холодна, а тому сильно перемерзли, але з позиції ніхто не відійшов.

На ранок 29 січня почувлися рушничні стріли з недалекого ліска, що був перед відкритою позицією студентів. Ті почали відстрілюватись. Мало того, що вони не вміли як належить стріляти, їхні рушниці не були цілком справні та пристріляні. Крім того, у них не було кулемета за винятком одного, біля будки на залізничному насипі. Насип був досить високий, за ним по правий бік були гайдамаки з юнаками, які не могли своїм вогнем підтримувати молодих січовиків. За своєю недосвідченістю студенти не вислали стеж ані до ліска, ані вліво від своєї позиції, а тому не знали, що там робиться. Через це червоногвардійці без усяких перешкод скупчили в ліску свої сили, звідки їм було видно січовиків, яких вони кулеметним і рушничним вогнем розстрілювали як куріпок у відкритому полі. Частина червоногвардійців непомітно для студентів улоговинкою зайшла зліва і, коли ввечері стемніло, зайняла залізничну станцію. Потяг відійшов на станцію в напрямку до Ніжина. Коли січовики, юнаки й гайдамаки побачили, що станцію зайняли большевики, вони зі значними втратами відійшли до свого ешелону, який чекав на відступаючих, сіли до нього й від'їхали.

Взятих у полон 27 січовиків большевики замордували. Лише 7 тяжко поранених студентів, яких розлучені червоногвардійці спочатку не зауважили і не добили, були пізніше відправлені до Харкова, де їх по вилікуванні судив революційний трибунал.

На допомогу січовикам та гайдамакам вирушили потягом з Києва гарматники кінно-гірського дивізіону полков. Алмазова та пара бронеових авт з автопанцирного дивізіону під командою сотника Ст. Самійленка. Але в дорозі через саботаж залізничників затримались і доїхали до Крут тоді, коли бій за станцію вже був закінчений і вона була зайнята большевиками.

Так скінчилась Крутянська подія, яка стала першою сторінкою в історії виникнення українського новітнього війська. В своїй реляції про неї Муравйов доповів наркомуну Л. Троцькому так: „Після дводенного бою перша революційна армія, підтримана другою армією Берзіна, розбила біля ст. Крути контрреволюційні війська Ради під проводом самого Петлюри. Петроградська червона гвардія, Виборгська і Московська гвардія винесли цілий бій на своїх плечах... Військо Ради складалось із батальйонів офіцерів, юнкерів і студентів, які, крім звірства над солдатами, що повертались з фронту, мордували сестер-жалібниць, які в час бою потрапляли їм до рук“.

Так був перебільшений цей малий для **досвідченого війська** бойовий епізод, щоб піднести войовничий настрій у червоноармійських частинах. Ніяких офіцерських батальйонів там не було, за винятком двох сотників, які не змогли, як належить, організувати своєчасну підготовку до бою для оборони своїх позицій, що пройшов сам собою з недосвідченими у військовій справі молодиками – лише з єдиним бажанням самопожертви для свободи України. Петлюри там не було. Він боронив підступи до Києва з боку Харкова–Полтави.

Для українців бій під Крутами був подією надзвичайної ваги. Його можна прирівняти до бою трьохсот спартанців, які під проводом Леоніда полягли в Термопілах, обороняючи свою батьківщину від навали персів. Як у Термопілах, так і в Крутах ворог перейшов через трупи фізично переможених, але моральна перемога залишалася за мертвими героями. У Крутах до поединку стали дві правди. Одна стара, досвідчена і мінлива, як хамелеон, звикла до насильного панування, фізично сильна московська правда. Друга у віковому поневоленню забута і затоптана, але знову воскресла Правда українського народу. Ця правда фізично слабка, але морально сильна, своєю правдивістю протягом тисячоліття підтримувала найкращі властивості духу свого народу. Вона в добу фізичного й духовного поневолення як вогник указувала найкращим синам нації правдивий шлях, даючи їм непереможну моральну силу до боротьби та праці на добро власного народу, своєї Батьківщини. Московська правда в реляції Муравйова справила свою перемогу, намагаючись оплюгавити, за своїм звичаєм, пам'ять полеглих героїв.

Потрібна була жертва на вітар Батьківщини. І вона була принесена. Чиста, животворна кров трьохсот українських юнаків омила від бруду та намулу чужої мудрости власну правду, і її голос пролунав по всій українській землі. У Крутах московські насильники потерпіли поразку, намагаючись затоптати брудним чоботом стремління української нації до волі й незалежності. Там вони розбили ілюзії українських політичних діячів про мирне й братерське співжиття України з Москвою. Це була перша і найважливіша поразка в штурмі большевизму, який хоч і продовжувався три роки, не приніс росіянам бажаного „воссоединения братских народов“. Це визнав і сам ідеолог російського большевизму В. Ленін у праці „Новые времена, старые ошибки в новом виде“. Виконавець наказів Л. Троцького Муравйов спалив той міст, що наслідком культурної співпраці українців з росіянами був побудований між Москвою та Києвом.

Хоч стара Москва і в большевицькій формі мала фізичну перемогу, до бою з нею ставали все нові і нові борці за свободу. Замість сотень зі славою полеглих приходили тисячі активних, а за ними – мільйони пасивних виявляли опір фізичному насильству. Вони загинули, але ідея, за яку боролися, залишилась непереможною. Напередодні Крутянської події 28 січня почалася IX сесія Центральної Ради. Було лише прочитано та прийнято IV-й Універсал. Настрій був неспокойний. Під час засідання УЦР до її будинку підійшов 4-й Юрїївський (він назвав себе Запорїзьким) полк ім. Івана Богуна, щоб „розігнати буржуазну Центральну Раду“, але обмежився лише бешкетом та протестом, що охорону міста доручено Вільному козацтву. Останнє було єдиною надійною частиною в Києві.

Симон Петлюра з Кошем Слобідської України, після того як Полтаву зайняв Муравйов, мав із 1-м куренем вирушити до Бахмача, де цей важливий залізничний вузловий пункт боронила сотня юнаків з гайдамаками. Залізничний вузол Пирятин мав зайняти 2-й курїнь за допомогою галицьких січових стрільців, що були в Яготині. Але коли Петлюра був ще в Яготині, у Броварах, збунтувався Наливайківський полк числом 1200 озброєних дармоїдів, загрожуючи відрізати оборону шляху Бахмач–Київ, яким наступали головні сили большевиків. Тому січові стрільці мусили повернутися з Яготина, щоб у Броварах обеззброїти наливайківців. А тим часом почалося повстання в Києві. В ніч з 28 на 29 січня 1918 р. озброєні большевицькі загони зосередились на Печерську і захопили Арсенал. Большевики, розвинувши надзвичайну агітацію, планово підготувались до повстання за вказівками з Харкова, куди їздив Д. Іткінд, а звідти – А. Горовїц та Є. Бош. Повстання почалося для підтримки наступу Муравйова.

За даними Антонова-Овсеєнка на боці Центральної Ради були такі частини: I-й кінний полк оборони України (800 шабель, 100 кулеметів, 23 гармати і 2 броньовики), Шевченківський полк (800 багнетів і 30 кулеметів), Богданівський полк (500 багнетів і 40 кулеметів),

полк ім. Богуна (800 багнетів і 30 кулеметів), Дорошенківський полк (800 багнетів), Чорноморський курінь (800 багнетів), Вільне козацтво (20 сотень по 60 піших козаків), два гайдамацьких полки (?), Чехословацький полк (?). Ці дані перебільшені й невірні, бо були складені на підставі чуток, які тоді панували в Києві. А крім того, перебільшувались у реляціях з наміром, щоб показати своє героїство в перемозі над великою силою ворога. Чехословацького полку на стороні Центральної Ради не було, а також не було й гайдамацьких полків, бо Кіш Слобідської України червоних і чорних гайдамаків боронив підступи до Києва. Не було і тих тисяч багнетів, сотень кулеметів, десятків гармат та 800 шабель. Замість названого I-го кінного полку оборони України, був лише кінний полк ім. Костя Гордієнка під командою полк. В. Петрова з парою сотень шабель, що не могли брати участі у вуличних боях, та кінно-гірський дивізіон полк. Алмазова і пара автопанцирників, якими керував сот. Ст. Самійленко. Поза ними, все було майже неутральне. Полк ім. Богуна був на боці большевиків, бо хотів розігнати Центральну Раду. Також Шевченківський полк був вороже неутральним, „патріотично і не контрреволюційно“ налаштованим.

Вірними Центральної Раді були в Києві Вільні козаки Ковенка, дві сотні січових стрільців та невеликі групи козаків з Полуботківського, Богданівського, Дорошенківського, Наливайківського полків і Залізничного куреня, які стали на оборону України, коли почули про розправу большевиків з крутянськими героями. Крім того, був відділ матросів Чорноморського флоту, який дуже відважно бився і пізніше майже весь поліг у боях з большевиками. Все це разом з Кошем Слобідської України творило ту невелику збройну силу, що активно стала на оборону столиці України, з якої постала Армія УНР, військо борців за національну гідність українського народу, що став нацією.

У Києві був Штаб коменданта Ковенка, який, маючи вільних козаків, успішно боровся проти місцевих большевицьких повстанців. Був і Штаб головнокомандувача українських військових сил М. Шинкаря, але цих сил він не мав. Усі українські полки були розкладені большевицькою пропагандою і більше ворожі до Центральної Ради, ніж неутральні. Десяток тисяч російських офіцерів також тримали неутралітет із ненавистю до всього українського.

28 січня Муравйов був призначений командувачем усіх совітських військових частин проти Києва. Він сформував три армії: 1-а армія Єгорова, 2-га Берзіна і 3-я Кудинського. Осердя цих армій творили московські, петроградські, виборгські червоногвардійці та червоноармійці з Брянська. Большевицькі історики та різної масти письменники, а особливо українські підніжки москалів у своїх творах описують чудеса хоробрости, лицарства та самопожертви червоноармійців, які несли прапор свободи (на гостряках багнетів) братньому українському народові. Усіх цих „освободителів“ можна було розігнати однією доброю українською дивізією. Але Центральна Рада її не мала,

бо не хотіла мати і тих півтора мільйона вояків, що перед півроком голосилися до її послуг, здеморалізувала своїм пацифістським альтеруїзмом.

Коли почалося повстання в Києві, Петлюра змушений був залишити оборону підступів до Києва та із сотнями гайдамаків і Січових стрільців рятувати столицю. Большевицькі повстанці, що вдало крутилися серед десятків тисяч озброєного вояцтва, виявляли значну активність і, будучи добре поінформованими про хід подій у великому місті, несподівано то в одному, то в іншому місці нападали на оборонців української столиці. Вони були всюди, і їх не було. З'ясувати, хто повстанець, а хто нейтральний, було важко. Багато нейтральних з метою грабунку приставали до повстанців, а потім зі здобиччю зникали. Тому на вулицях Києва протягом тижня йшли бої, в яких важко було пізнати, де свої, а де чужі. Центром большевиків був Арсенал, біля якого вони гуртувалися з Печерського району.

У ніч з 3 на 4 лютого Кіш Слобідської України та Вільні козаки взяли Арсенал, з вікон якого большевики кулеметним та рушничним вогнем довго відбивались, наносячи атакуючим значні втрати. Завжди спокійний Петлюра, який керував операціями оборони Києва, появляючись у різних місцях із ціпком у руках, прийшов до Арсеналу і, побачивши безуспішність штурму, наказав прикотити польову гармату. Постріли з неї виявили свій вплив большевиків, і вони здались. Серед близько трьохсот полонених були й жінки з активною та енергійною Євгенією Бош. Їх зібрали у дворі Арсеналу, проти них командир червоних гайдамаків Волох виставив кулемет, очікуючи дальших розпоряджень Петлюри. Полонені хвилювались, гадаючи, що їх розстріляють, але прийшов Петлюра і наказав відпустити всіх додому. Вони спокійно розійшлися. Багатьох доправили в їхні райони Вільні козаки, аби по дорозі над ними не було вчинено якое насильство.

Сталінські прихвостні не лише розмалювали цю подію, але й накрутили фільм, в якому показано найжахливіші й найогидніші звірства петлюрівців. Один із таких „самоотвержених подхалимов“, на жаль, української породи, А. В. Лихолат у своїй „історичній“ праці „Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.)“ написав таке: „Националистические банды под предводительством самого Петлюры ворвались в Арсенал, били прикладами, кололи штыками, расстреливали, вешали стариков, женщин и детей. Расстреляно и повешено несколько тысяч рабочих“. Ось така традиційна московська правда, особливо тоді, коли її речником є українська „грязь Москви“. Те, що пізніше зробив Муравйов зі своїми „арміями“ після взяття Києва, було приписано Петлюрі.

Після взяття Арсеналу в місті почав установлюватися порядок та відновлюватися рух. Але до Києва без перешкод після „перемоги“ над підлітками наблизились армії Муравйова. 4 лютого він зайняв Дарницю, а 5 лютого почав бомбардувати Київ із важких гармат, які

головнокомандувач Шинкар зі своїми соціал-демократичними „силами“ не спромігся забрати або хоча б зіпсувати. У той день в наказі Ч. 9 Муравйов наказав „беспощадно уничтожать всех офицеров, юнкеров, гайдамаков, монархистов и всех врагов революции“ (Антонов-Овсеенко. Записки. – Т. 1. – С. 153). Громили Київ з важких гармат п’ять днів. Мирне населення пережило жахливі часи „артиллерийской подготовки“ до штурму безборонного міста „доблестными красными войсками“.

Щоб не піддавати місто цілковитій руїні, нечисленні оборонці Києва в ніч з 8 на 9 лютого залишили його без бою. До них належали: гайдамаки Петлюри, Вільні козаки Ковенка, Січові стрільці Коновальця і „Запорізький загін“, що в розпал боїв був сформований під командою ген. Присовського зі здорового елемента численних військових частин. До нього приєднався кінний полк ім. К. Гордієнка та кінно-гірський дивізіон Алмазова. З ними виїхала до Житомира більшість членів Центральної Ради та українського уряду на чолі з Всеволодом Голубовичем. **В. Винниченко, як і належало соціалістичному демагогу, коли побачив, що вся його демагогічна будова валиться, подався до дімісії, що в час боротьби називається дезертирством.**

У що ж ніч у Бересті був підписаний мирний договір між Українською Народною Республікою, з одного боку, а з другого – Центральними державами: Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією та Туреччиною. Цим Україна позбавилась одних зовнішніх ворогів, але придбала їх на місце інших, – тих, що були союзниками Росії. Ними були держави Антанти. Але найголовнішими ворогами залишалися анархія і Москва.

9 лютого большевики зайняли без бою Київ трьома „арміями“ і, згідно з наказом свого командувача, справили в ньому криваву різанину, якої місто не бачило після останнього „братнього“ погрому в часи Андрія Боголюбського. Не менше 3000 людей було розстріляно в перший день. Українці належали до ворогів революції. Отримали належне й царські офіцери за свій невтралітет.

Так скінчилося для України свято революції 1917 року. Настали будні. Треба було залишити демагогію під покришкою соціалізму та демократизму. Треба було, замість маніфестації та словесних ухвал, боротись і працювати, йдучи по тому шляху, який указувала українська національна Правда. І хоч до голосу цієї Правди приєднався голос крові полеглих за волю України борців, треба було рішуче за неї боротися, бо її голос тратився серед гучного демагогічного галасу, а жадоба та зажерливість затінили її в антагонізмі між маєтними та немаєтними або, як його називали класовою боротьбою, фактично зведеною до анархії з винищенням маєтних.

Українська Правда не могла дістатись на свято революції, бо через рожеві окуляри чужих правд її не бачили. Не могла вона і тепер дістатися до хати звичайного хлібороба та зрушити його з позиції

неутралітету, бо він мав що їсти й пити та й ще самогонкою себе підсилював у надії, що за кошт поміщиків дістане більше від того, що мав, як йому товариші большевики обіцяли. Лише тоді, коли вони у нього все забрали, він зрозумів, яка то большевицька правда, але було вже пізно. Не слухав української Правди і бідняк та робітник, бо вона не обіцяла їм відразу рабського життя. Не до вподоби була українська Правда поміщикам та заможним хліборобам, яких називали куркулями, бо її соціальна справедливість вимагала поділитися своїм маєтком із покритвдженими немаєтними хліборобами та робітниками. В її правдивому соціалізмі вони вбачали большевизм і готові були йти на спілку хоч із дідьком, аби зберегти свої статки-маєтки. Це й призвело їх до цілковитого фізичного винищення без залишення доброї слави.

11 лютого був проголошений у Києві наказ головнокомандувача Муравйова, в якому повідомлялося, що на Україні встановлюється влада Народного Секретаріату: „Эту власть мы несём с далёкого Севера на остриях наших штыков и там, где её восстанавливаем, всесторонне будем поддерживать силою этих штыков“... Цим питання самовизначення було розв'язано без жодних дискусій.

В „Історії Української РСР“ (Т. II. – С. 87) з приводу цього сказано: „Так, завдяки перемозі Великої Жовтневої Соціалістичної Революції, робітничий клас України, керований славною большевицькою партією, здійснив одвічну мрію українського народу – створив національну, дійсно суверенну Українську Радянську Соціалістичну Державу й очолив її“. Це стверджується з цілковитою самовідданістю, душею й тілом. А щодо самого факту перемоги ті ж „історики“ пишуть: „Не цілком зваживши на складну загальнополітичну обстановку на Україні, В. Антонов-Овсеєнко призначив лівого есера М. Муравйова, колишнього полковника старої армії, командувачем радянськими військами, що наступали на Київ. Муравйов своєю поведінкою і провокаційними наказами про масові розстріли без суду обурював широку громадськість України і підривав авторитет і довір'я до Радянської влади. На цьому ґрунті між Народним Секретаріатом і Муравйовим виникли гострі конфлікти... Народний Секретаріат призначив командувачем загонами, що наступали на Київ, Ю. Коцюбинського“. Може, він і був призначений командувати якимись загонами, але Муравйов командував арміями та безпосередньо підлягав військовому наркомові Л. Троцькому, а тому він сам „встановлював“ владу Народного Секретаріату. Щодо самого Антонова-Овсеєнка, то він загалом не рахувався з цим Народним Секретаріатом та його начальством ЦВК (Центральним Исполнительным Комитетом). Це примусило навіть В. Леніна телеграфувати 21 січня 1918 р. Антонову-Овсеєнкові: „...Ради бога, докладіть усіх зусиль, щоб усі і всілякі тертя з ЦВК (Харківським) усунути. Це **архиважливо** в державному відношенні. Ради бога помиріться з ними і **визнайте** за ними **всілякий суверенітет**... Тут потрібний архитакт **національний**“. (Історія УРСР. –

Т. 2. – С. 82–83). Для Леніна це була лише тактика, а для дурних хахлів дійсна національна суверенність.

Після зайняття Києва арміями Муравйова в ньому була встановлена влада Совіта робочих та солдатських депутатів і Воєнно-революційного комітету. На буржуазію було накладено велику контрибуцію. Російсько-жидівська революційна демократія охоче стала до співпраці з большевиками. Українську Центральну Раду та Генеральний Секретаріят проголосили скасованими, а їх членів оголошено звичайними карними злочинцями. Українські гроші було визнано не дійсними. За большевицькою термінологією все це було проведено з дотриманням демократичних принципів і „на бажання всього українського народу“. На чолу Української робітничо-селянської республіки **був призначений** Народний Секретаріят, до складу якого ввійшли: Євгенія Бош (внутрішні справи), Юрій Коцюбинський (військові справи), В. Аусель (фінанси), Є. Терлецький (земельні справи), Мартинов (пошта і телеграф), В. Затонський (освіта), Г. Лапчинський (управитель секретаріату). Недовговічною була ця влада. Як сказав Великий Учитель Христос, „Хто підніс меч – від меча загине“. Проти червоних багнетів прийшли сильніші багнети.

12 лютого Українська Центральна Рада звернулася за збройною допомогою до своїх нових союзників – німців. Ті охоче погодилися, щоб не лише допомогти українцям позбавитись влади московського багнета, замінивши його своїм, але взяти хліб та ті продукти, що мали бути вивезені на далеку Північ. Лезо німецького багнета на цей раз виявилось гострішим від „острия русского штыка“. Тому Л. Троцький з Муравйовим відразу змінили свою тактику та військову стратегію. Командувачем „українського червоного війська“ був призначений Ю. Коцюбинський, єдиний, хто був українською ширмою, поки і його як українця не ліквідували, незважаючи на самовіддану службу та вірність ідеям марксизму-ленінізму. Петроградські та московські червоногвардійці ніби перестали існувати, вони стали українськими арміями. Словом, на Україні все стало українським, бо, мовляв, український народ цього бажав, а Москва лише надавала братню допомогу.

28 лютого Симон Петлюра повідомив телеграфом Київську міську думу про те, що військо УНР перебуває недалеко і прямує до Києва. Це було свого роду попередження „іду на ви“, яке посилав славний український воївник Святослав наїзникам – ворогам України–Руси.

2 березня нечисленне українське військо ввійшло до Києва без бою. Це були відділи Петлюри та Присовського. Німці вступили до Києва на другий день. Створений ЦВК Совітів України 22 лютого Надзвичайний комітет для захисту республіки й революції та спеціальний штаб для оборони міста, в якому активно працювали Є. Бош, Я. Гамарник та для українського зафарблення командувач червоного війська Ю. Коцюбинський після телеграми від Петлюри зникли, як дим від вогню, щоб продовжувати „напружену роботу“ над організацією

оборони Радянської України. 7 березня 1918 р. народний Секретаріат затвердив В. Антонова-Овсєєнка Верховним головнокомандувачем усіма військами Радянської України. Але з тих військ лише контрреволюційні чехословаки вчинили під Бахмачем опір німцям, а ті, що були відважними до безборонного мирного населення, лише кричали про спротив німцям, а самі втікали, не оглядаючись.

3 березня мирова делегація Совіту Народних Комісарів РСФСР під проводом Г. І. Петровського уклала мир з німцями. За пунктом 4 мирного договору, Росія зобов'язалась негайно укласти мир з УНР та визнала її мирний договір із Центральними державами від 9 лютого 1918 р. Звичайно, цього 4-го пункту большевики не виконали. Лише силою вся українська територія була звільнена протягом місяця від большевицьких військ.

Після повернення до Києва Запорізький загін генерала Присовського, Кіш Слобідської України Петлюри та Вільні козаки інж. Ковенка були переформовані з поповненням у Запорізьку дивізію під командою генерала Натієва. До складу дивізії ввійшли: 1-й Запорізький стрілецький полк ім. гетьмана П. Дорошенка з командиром полковником Загородським, 2-й Запорізький республіканський полк з командиром полковником П. Болбочаном, 3-й Гайдамацький стрілецький полк (з Коша Слобідської України) з командиром полковником В. Сікевичем, Запорізький полк під командою полковника Парфеньєва, Кінний полк ім. К. Гордієнка під командою полковника В. Петрова, Інженерний полк з полковником Козьмою, Панцирний дивізіон під командою сотника Болдирєва. Крім того, залишився окремим Запорізький стрілецький полк ім. Б. Хмельницького під командою полковника Олександра Шаповала.

Відразу після реорганізації частина дивізії під керуванням генерала Натієва продовжила наступ на Харків, виганяючи московських большевиків, а друга частина під командою полк. Болбочана вирушила на Крим і поперед німців зайняла м. Сімферополь. Але німецьке командування заявило, що УЦР відмовилась від претензій на приналежність Криму до УНР, а тому запоріжці мусять повернути назад. По з'єднанні обох частин на Харківщині дивізія поповнилась добровольцями і в середині квітня розвернулась у корпус. Українські січові стрільці переформувались у полк з трьох стрілецьких сотень, однієї кулеметної сотні, однієї кінної сотні і двох гарматних батарей. Командиром полку був призначений Є. Коновалець, а начальником штабу – підполк. Андрій Мельник.

Чорноморський флот належав самому собі. Матроси були майже всі українці, але офіцери творили касту, яка мала переважно російський або зросійщений характер. Свідомі українці серед офіцерів траплялися дуже рідко і то більше серед військово-технічного персоналу. Хоч на військових з'їздах були представники від Чорноморського і навіть Балтійського флоту, але українські політичні діячі

спочатку не звертали уваги на поширення українського національного впливу, а тому там поширився большевизм і большевицька течія там перемогла національну. В Чорноморському флоті найбільша українська група була на броненосці „Воля“, який навіть підняв український прапор. На броненосці „Три Святителі“ переважали большевицькі симпатії. Залога менших кораблів орієнтувалась на ці два броненосці. Недопущення запоріжців до Севастополя призвело до того, що, коли порт зайняло німецьке військо, флот перейшов на большевицький бік і відплив до Новоросійська.

20 березня до Києва прибула 1-ша дивізія синьожупанників, сформована в Ковелі з полонених українців у Німеччині, під командою ген. Зелінського. Але, як уже згадувалось, національно-демократичний настрій цієї дивізії не подобався ані УЦР, ані німцям. Тому німці за згодою військового міністра УНР Жуковського 27 квітня її обеззброїли. Тоді ж із гетьманським переворотом по дорозі до Києва була обеззброєна й розпущена 2-га дивізія синьожупанників. Українські соціалістичні діячі, якими були, такими і залишились. Вони беззастережно вірили в силу своїх словесних ухвал, не надаючи значення фізичній силі. Власна збройна сила їх мало цікавила. Вони найвно понадіялись на чужу збройну силу, яку вважали тимчасовою – до перемоги демократизму в Росії. Ця сила мала рахуватися з ними як із представниками парламенту суверенної держави, але сталося так, що німці, побачивши відсутність державного реалізму в ухвалях Центральної Ради, безцеремонно розігнали її.

З прибуттям до Києва німецького війська настрої у ньому змінилися. Не було в ньому маніфестацій та мітингування з демагогічним патяканням, не розперезувались анархістські елементи, не стало вже „неутралітетів“, не було страху перед большевицькими репресіями, коли людина, лягаючи спати, не знала, де пробудиться, але й українці не почували себе господарями у власній хаті. Віяло якимсь холодом від твердого, розміреного кроку німецьких солдатів, що, як автомати, рухались колонами та невеликими групами, яким усі поступалися дорогою.

На чолі німецького війська був генерал-фельдмаршал Айхгорн, начальником штабу – генерал Гренер, військовим аташе – полковник Штольцберг, дипломатичним представником від Німеччини – барон Мум, від Австро-Угорщини – граф Форгач, австрійським військовим аташе – майор Фляйшман. Цим людям було байдуже до національних і соціальних устремлінь українців у творенні власного державного життя. Вони були зацікавлені лише в тому, щоб не було анархії та щоб господарська чинність, а головне – сільськогосподарська продукція нормально надходила для виконання зобов'язань українського уряду, згідно з мирним договором. Тому їм були небажаними будь-які кардинальні зміни в сільськогосподарській продукції, що могли б призвести до її зменшення.

Цього не хотіли зрозуміти діячі з Центральної Ради та її уряду. Вони займалися далі **теоретичним** поглибленням соціальних засад із ігноруванням реальних обставин. Головною хвибою було їхнє небажання або невміння організувати адміністративний апарат з належними кадрами міліції на провінції. Остання була залишена по-старому сама на себе, до того ж зі зруйнованим апаратом влади на місцях. Не підшукувалися здібні й розумні організатори самоврядування зі вказівками певних напрямних для господарської, промислової, кооперативної чинності та охорони порядку. Для створення міліції, про яку так багато дебатовалося ще в минулому році, нічого не робилось. Тому там, куди не сягала сила німецького багнета, виникало безладдя та грабунки. Хліборобське населення було непевне, що воно скористає з продуктів своєї праці. Великі хліборобські посілости були розграбовані, а власне вони були головними продуцентами, які могли б допомогти у виконанні зобов'язань по „хлібному миру“. Отже, треба було взяти до уваги інтереси землевласників, бо цього вимагали політичні обставини.

Спочатку німці не втручались у внутрішнє суспільне життя на Україні. Воно проходило неупорядковано з нахилом до анархії, збиваючись на манівці до большевицьких прямувань, а УЦР нездатна була рішуче підпорядкувати все своєму авторитетному керівництву та дати належний напрямок бодай у головних галузях суспільної чинності. Користаючи з того, що південно-західну Волинь, Поділля, Херсонщину та Катеринославщину зайняли австро-угорські війська, які на зібрання та мирні маніфестації не звертали уваги, в Катеринославі 17–18 березня 1918 р. відбувся 2-й Всеукраїнський з'їзд Советів, на якому (як про це говорить у своїх спогадах „Україна в огні і бурі революції 1917–1920 рр.“ Ісаак Мазепа) було 400 большевицьких делегатів, 380 українських і російських соціал-революціонерів. У президії з'їзду сиділи большевики Скрипник, Квірінг, Гамарник, Медведєв та Іванов, а від соціал-революціонерів – Одоєвський, Качинський, Терлецький, Бойченко, Сердюк. Ухвали цього з'їзду були не на підтримку Центральної Ради, а на поглиблення соціальної революції. Для українських діячів чинність на поширення большевицьких настроїв уважалася звичайним явищем.

Через тиждень після цього, 25 березня, в Лубнях відбувся хліборобський з'їзд, на якому були представники з 6 північних повітів Полтавщини, що найбільше потерпіли від господарської розрухи. З'їзд жадав визнання принципу приватної власності, відновлення права власності на землю та повернення господарям розграбованого інвентаря, що гинув у чужих руках, залишення за господарями певного мінімуму землі і передачі решти землі на орендних умовах малоземельним селянам, забезпечення рівності як для соціалістів, так і не-соціалістів та поповнення складу Центральної Ради представниками від хліборобів у кількості 200 чоловік, але Грушевський не допустив

їх на засідання Центральної Ради. Тоді ця делегація постановила скликати на 28 квітня Всеукраїнський з'їзд представників усіх хліборобських організацій. Надійшла весна, а великі обшари ріллі, що належала більшим землевласникам, залишались незасіяними. Це могло призвести до того, що німці не змогли б дістати хліба, за яким прийшли на Україну. Тоді генерал Айхгорн видав 6 квітня наказ про примусовий засів полів. Цей наказ викликав обурення у членів Центральної Ради. Мала Рада на своєму засіданні опротестувала його та розіслала обіжник про незаконність німецького наказу. З цього виник конфлікт. Прем'єр-міністр Українського уряду Голубович мав дуже неприємні розмови з німецьким послом Мумом, який доводив, що українці самі не здатні організувати господарське життя країни та примушують німців втручатись у цього. Тому, коли українська влада не дбає про виконання умов мирного договору, то Центральні держави самі про це подбають, а всякі соціальні реформи їх зовсім не цікавлять. Цим було дано зрозуміти, що Центральні держави з Центральною Радою як правомочним державним урядом України не будуть рахуватись. Німці почали шукати таких представників українського народу, з якими можна було б налагодити господарське життя країни.

Ще наприкінці березня була створена Українська Народна Громада, переважно з великих землевласників та промисловців, у якій взяла перевагу контра лівій соціалістичній – права буржуазна течія. У другій половині квітня ця Громада ввійшла в безпосередні зносини з німецьким командуванням. Позаяк спроба посла Мума змінити політичний напрямок Центральної Ради у справі організації господарсько-економічного життя не мала успіху, німецьке командування постановило підтримати плани Громади щодо гетьманства на Україні на чолі з генералом Павлом Скоропадським. 24 квітня П. Скоропадський мав побачення з начальником штабу німецького війська генералом Тренером. Обговорювалась можливість зміни політичної влади в Україні. Хід подій прискорила авантюра з таємним арештом банкіра Ю. Доброго та його вивезенням з Києва, яке ніби було вчинено з ініціативи Міністерства внутрішніх справ УНР.

25 квітня був виданий наказ командувача німецького війська про військово-польові суди. Цим самим військово-польові суди стало на шлях окупації України, не рахуючись з її урядом та ухвалами Центральної Ради, яка не мала належної фізичної сили для підтримання свого авторитету, а до того ж і своєю нереальною політикою позбавилась остаточно моральної сили.

28 квітня, коли на засіданні Центральної Ради велись дебати щодо заяви Прем'єра Голубовича у справі наказу про військово-польові суди, а також про обеззброєння та розформування дивізій синьожупанників, появились німецькі солдати під командою офіцера. Вони обшукали всіх членів Центральної Ради та заарештували міністра закордонних справ Любинського й управителя департаменту внутрішніх

справ Гаєвського; мали ще заарештувати міністра внутрішніх справ Ткаченка, міністра військових справ Жуковського та міністра земельних справ Ковалевського, але їх на засіданні не було.

29 квітня на засіданні Української Центральної Ради був ухвалений з фатальним запізненням Основний Закон – конституція Української Народної Республіки та змінений земельний закон, за яким приватна власність на землю зберігалась до 30 десятин. Це було останнє засідання. **Після ухвали Конституції УНР на Президента було обрано професора Михайла Грушевського, засновника та творця Центральної Ради.**

Одночасно з цим 29 квітня в Києві з ініціативи Союзу земельних собственников відбувся хліборобський конгрес, на якому були 6432 представники від 8 українських губерній. На цьому конгресі у приміщенні цирку, **Павла Скоропадського проголошено за Гетьмана України.**

Того ж дня мав відбутися з'їзд Української хліборобської демократичної партії, але німецька влада його не дозволила. Лише напередодні, 28 квітня, у 2-му міському театрі пройшло підготовче зібрання хліборобів-демократів, на якому було ухвалено: боронити право приватної власності на землю, домагатись наділення біднішого селянства землею з великопанських маєтків та шукати компромісу з Центральною Радою. Але вона на другий день перестала існувати.

Українська Держава

У ніч з 29 на 30 квітня 1918 р. за згодою німецького військового командування стався на Україні державний переворот: загонами Гетьмана Скоропадського були захоплені всі важливіші державні інституції. **Замість Української Народної Республіки, була проголошена Українська Держава з гетьманом на чолі та монархічним способом управління.**

Так на арені політичних подій виступив Гетьман Павло Скоропадський, але його роль стала трагічною, бо повернення до старого вже не могло статись, а нового, з чужою силою, не можна було утворити.

Разом з цим трагічно закінчилися сподівання української інтелігенції успішно провести національно-соціяльну революцію шляхом мирного порозуміння як з панівною великоруською нацією так і з панівними буржуазними групами. Проти національної революції повстали всі російські буржуазні і пролетарські групи, яким найбільшу допомогу виявили зросійщені, з рабською психологією українці та засліплені чужою правдою активні ідейні одиниці. В соціяльній, а тим більше, соціялістичній революції найбільший спротив був з боку переважаючої більшості хліборобського населення, що не могло відмо-

витись від права власності на землю. Тому тут про якусь добровільність із дотриманням усіх демократичних принципів не могло бути мови. Цю революцію без огляду на колосальні людські жертви могла здійснити лише зі збройною силою диктатура пролетаріату. Дальший хід подій це потвердив. У цьому була трагедія українського народу, в якій постала з етнографічної маси українська нація та загартувалась її воля до боротьби за незалежне життя.

З проголошенням Української Держави з монархічною владою Гетьмана Павла Скоропадського, який змушений був опертись на чужу збройну силу й був їй почасти підпорядкований, вільний хід суспільно-соціальних процесів у нормальному розвитку світогляду українського народу зупинився, бо він був позбавлений можливості вільно виявляти волю до організації та впорядкування державного життя на Україні.

Штаб німецького війська, погодившись на скасування Української Народної Республіки, з урядом якої Центральні держави уклали мирний договір, став на шлях окупації, чим викликав до себе вороже ставлення майже всього українського населення. Великі земельні власники сподівалися приборкати чужою силою соціалістично та демократично налаштованих українських громадян, чим ще більше викликали антагонізм та загострили соціальну боротьбу, що набрала підпільного характеру. Цим скористалися ліві соціалістичні діячі, а найбільше більшовики для поширення свого впливу серед робітництва та незможного селянства. Не дрімали, звичайно, й анархісти. Батько останніх Нестор Махно з Гуляй-Поля в районі австрійської окупації, що не була так сувора, як німецька, тихцем з'являвся то в одному, то в другому місці, будучи невловимим, та вербував своїх прихильників. Поза цим приналежність більшості великих землевласників і промисловців до російської та польської народностей, які не визнавали за українцями національних прав, викликали недовір'я української інтелігенції до гетьманського уряду, що за своїм складом в угоду цим землевласникам і промисловцям був переважно чужонаціональний, коли не ворожий, то байдужий до українського національно-культурного відродження, вбачаючи в ньому соціалістичну та комуністичну загрозу.

Ще в день проголошення гетьманської влади, 30 квітня, в Києві відбувся з'їзд Української хліборобської партії, який постановив не виступати проти гетьманської влади, а домагатися, щоб метою нової влади була вільна, незалежна народна Українська держава, щоб в уряді не було людей, які тягнуть до Росії або до Польщі, щоб була скликана Українська Державна Рада, обрана на демократичних засадах широкими верствами селянства і українського громадянства загалом, та проведена широка земельна реформа на користь селян.

2 травня були вироблені, а 3 травня передані начальникові штабу німецького командування генералу Гренерові умови українських соціалістичних партій (соціал-демократів, соціал-революціонерів, соціал-

федералістів і соціал-самостійників) про можливість їх співпраці з Гетьманом Скоропадським, визнаючи його за президента Української Республіки, якщо будуть проведені соціальні реформи та буде установлений демократичний лад. Але ці умови не були прийняті.

Протягом перших двох тижнів у Києві відбувся 5-й з'їзд Української соціал-демократичної партії та з'їзд Української партії соціал-революціонерів. На цих з'їздах було виявлено вороже ставлення до гетьманського уряду. Соціалісти-революціонери поділились на дві частини: праву і ліву. Остання зайняла большевицьку орієнтацію з метою викликати на Україні соціалістичну революцію.

Була спроба скликати Всеукраїнський селянський та робітничий з'їзд, але він був заборонений. Також не був дозволений з'їзд Союзу земств та міст. Зате був дозволений з'їзд російської кадетської партії, який постановив підтримувати уряд Гетьмана Скоропадського та визнав можливим персональний вступ своїх членів до цього уряду. Також з'їзд представників промисловости, торгівлі, фінансів і сільського господарства (великовласницького), що відбувся 15–18 травня, підтримав напрямок діяльності гетьманського уряду.

10–13 травня відбувся з'їзд українських соціалістів-федералістів під головуванням Іллі Шрага, який поставився рішуче негативно до гетьманської конституції як абсолютистської й антидемократичної, а кабінет міністрів назвав реакційним і протидержавним. Ця партія виявляла погляди більшости української інтелігенції, без якої творення українського державного ладу було неможливим. Але з цим німецьке командування, що силою багнетів тримало владу в своїх руках, ні Гетьман не вважали за потрібне рахуватися.

У половині травня в Києві утворився український Національно-державний Союз, що став, так би мовити, на сторожі української державности. До нього належали партії українських самостійників, українських соціалістів-федералістів, Українська трудова партія, Українські хлібороби-демократи, Об'єднана Рада залізничників та Поштово-телеграфна спілка. З дорадчим голосом до цього союзу належали українські соціал-демократи й українські соціалісти-революціонери. Очолював його соціаліст-федераліст А. Ніковський.

24 травня делегація Українського Національного Союзу подала Гетьманові меморандум, у якому висловлювала погляд, що кабінет міністрів неукраїнський і не буде виконувати завдань щодо творення української державности. За нового уряду поширив свою антидержавну чинність Русский Союз, до якого належали й члени уряду. Члени Русского Союзу притягались до державної роботи, яка всюди відкривала похід проти українства з метою відбудови єдиної неподільної Росії.

Бачачи, що Гетьман сам не зміг змінити такого ненормального становища без згоди німецького командування, Національно-державний Союз опублікував у часописах заклик до німецького народу, де доводив, що політика гетьманського уряду, підтримувана німецьким

командуванням, шкідлива не лише для справи української державності, але й для взаємовідношень між українським та німецьким народами. Звичайно, що такий революційний шлях був не до вподоби німецьким урядовим чинникам.

Спробу направити хибний політичний напрям робив і Всеукраїнський Союз земств. Після неуспішної авдієнції у Гетьмана представників Союзу земств на чолі з Симоном Петлюрою, на ім'я німецького посла Мума з копіями австро-угорському й болгарському послам було подано меморандум про ненормальне становище в Україні з переслідуванням всього українського за мовчазною згодою німців, а частково і їх підтримкою. І цей меморандум залишився без наслідків для загальної справи, лише Петлюра пізніше відпокутував за це.

У Києві знаходили захист монархічні недобитки з усієї Росії. Легально провадив свою антиукраїнську чинність київський національний центр „Общество Русь“ та „Союз возрождения России“ з „Уфимской директорией“. Від них віяло сліпою ненавистю до Української Держави. В Києві видавався „Русский голос“, а в Одесі – „Голос юга“. У Києві під конспіративною назвою „Союз деятелей Украины“ був заснований російський монархічний союз, що 18 серпня відбув у столицю України свій з'їзд, на який прибули делегати навіть із Москви з інж. Орловим і на якому було ухвалено організувати російські монархічні „ячейки“ на Україні. Запанувала реакція, що намагалася знищити всі здобутки революції – як соціальні, так і національні. Такий стан ні до чого доброго не міг привести. Але німецьке командування, ставши на шлях окупації України, сліпо гнало до прірви. Жодні попередження не мали на нього впливу.

6 червня у Києві стався вибух порохових складів, який спричинив величезні шкоди та викликав багато людських жертв. 14 червня сталась велика пожежа на Подолі, 31 липня виник вибух складів набоїв на Дальницькій вулиці в Одесі, що продовжувався три дні.

Нарешті, 30 липня був убитий командувач німецької окупаційної армії генерал-фельдмаршал Айхгорн та його ад'ютант капітан фон Дреслер. Атаент вчинив кронштадський матрос Борис Донської (родом рязанець).

У своїй нерозумній політиці німці всебічно підтримували на Україні російських монархістів, які мали орієнтацію на допомогу Антанти у відбудові Росії. Поза цим, вони дали можливість загіздитись нелегальній організації російських соціалістів-революціонерів, яким матеріально допомагала та ж Антанта. До бойової організації Центрального комітету Російської партії соціал-революціонерів на Україні належали Григорій Смолянський, Борис Донської та жидівка І. К. Каховская, яка пізніше видала спогади про організацію терористичної чинності. У самій Німеччині прихильними до справи української державності були лише двоє розумних німців – Пауль Рорбах та Аксель Шмідт, але їх здоровий політичний погляд як за першою,

так і за другої німецької окупації України в 1941–1944 роках не знайшов відповідного відгуку серед німецького народу, засліпленого своєю вищістю.

Організація каральних відділів переважно з недобитків колишнього гіршого російського безробітного офіцера, як їх називали більшовики, „лакеєв капіталізма“, що в інтересах великих землевласників робили персекуції над біднішими хліборобами по селах, викликали симпатії до більшовиків серед працюючого люду.

Коли в Москві був організований Всеукраїнський центральний революційний комітет, що замінив собою колишній більшовицький уряд у Харкові, в Києві був сформований Корпус особого призначення з росіян-монархістів. Всеукраїнський військово-революційний комітет у Москві надсилав своїх емісарів на Україну для організації повстанчої чинності. А з другого боку по всій Україні йшло відкрите вербування добровольців до Російської добровольчої армії, що знайшла захист на Дону і Кубані, а пізніше розправилась із Радою Кубанського Краю та з Кругом Всевеликого Войска Донського, зробивши його малим, і сама безславно зникла.

На Україні почали виникати повстання проти німецьких окупантів, в яких вели провід переважно українські комуністи. Досить значного розмаху набрало повстання в Таращанському повіті на Київщині. Коли воно було задушене, сотні учасників цього повстання нелегально вимандрували в нейтральну зону між Українською Державою та РСФСР, де постав Таращанський полк під команду українського комуніста Миколи Щорса. Пізніше цей полк розгорнувся в дивізію. На Запоріжжю анархіст Нестор Махно нелегально почав поширювати свою діяльність, добираючи ватажків для „поглиблення революції“.

Боячись революційного руху, гетьманська влада майже в кожному українцеві-демократові вбачала більшовика та під цим замітом заарештовувала звичайних діячів місцевих „Просвіт“.

26 червня був заарештований В. Винниченко, але на другий день звільнений, а через місяць, 27 липня був посаджений до в'язниці земської діяч Симон Петлюра. Він просидів аж до листопада в Лук'янівській тюрмі, побудованій за часів „освіченого“ панування Катерини II, в столицініському корпусі, спорудженому для українських революціонерів з наказу царського міністра Столипіна. Цей корпус з перевиконанням плану на 500% був використаний у „сталінську еру гуманізму“.

Політичний напрям гетьманської влади та її ставлення до українського демократичного руху викликав повне недовір'я до особи Скоропадського, який справді мав щире бажання створити Українську державу, але, опершись на російських реакціонерів та підтриманий німецькою реакційною силою, викликав спротив народних мас проти повернення до старого, хоч би в романтичному оформленні історичної козаччини.

Дуже негативну роль для української державности відіграла православна церква з її вірним Москві малокультурним та реакційним духовенством. Всеукраїнський церковний Собор, що розпочався 7 січня 1918 р., ще за часів УЦР, через захоплення більшовиками Києва був перерваний і відновив свою чинність з перервами 20 червня, 9 липня і 12 листопада. Собор залишався вірним у своїй більшості московському патріярхові Тихону, а його довіреним митрополит Антоній Храповицький, колишній обруситель Галичини, дихав антихристиянською ненавистю до всього українського з більшою силою ніж до більшовизму. Також вигодовані українським хлібом, але захоплені „величчю“ російської культури „просветители“ – професори та лектори середніх шкіл не визнавали за українською культурою прав громадянства та негативно ставились до її відродження. Перед в цьому належав університетові Св. Володимира в Києві, що був справжньою фортецею „русскости“ в її консервативній закостенілості. Гальмувався кожний вияв українського національно-культурного руху. Проте українське культурне життя без огляду на всі перешкоди пробивалось та поступово займало належні йому позиції.

Протягом 1918 р. було відкрито 150 українських гімназій. 6 жовтня був відкритий з великим ентузіазмом громадянства Український державний університет у Києві, залишивши старий – Св. Володимира, як старого зубра, умирати своєю природною смертю. Але пізніше він змінив свою барву з чорної на червову та був підтриманий комуністами, змінивши своє обличчя.

22 жовтня був відкритий Український університет у Кам'янці-Подільському, до розвою якого на національно-культурному ґрунті найбільше спричинився ректор професор Іван Огієнко, який пізніше на еміграції став митрополитом Іларіоном Української Православної Церкви.

9 липня – 17 вересня був випрацьований статут Української Академії Наук, а, коли Гетьман затвердив законопроект про неї, вона була відкрита 14 листопада, бодай заманіфестувавши право українського народу на незалежність власної культурної чинности.

Також українська правда **як право** боролась за звільнену від чужих правових норм справедливість. Ще 17 грудня 1917 р. всі судові установи були звільнені від підлеглости Російському Урядуючому Сенатові та підпорядковані Українському Генеральному Судові. Останній був реорганізований 8 липня 1918 р. у Державний Сенат з відділами адміністративним, цивільним та карним. Але свого права українська правда не здобула. Моральні основи права перед антисупільним та ворожим елементом мав підтримувати примус **власної** фізичної сили, якої Україні бракувало. Її сила була розпорошена, а частиною пішла на послуги до чужої правди.

Як уже згадувалося, Совітська Росія зобов'язалась, за мирним договором із Центральними державами 3 березня 1918 р., негайно

укласти мир з УНР. Лише 10 травня прибула до Києва Російська совітська мирова делегація на чолі з Християном Раковським та Дмитром Мануїльським для ведення переговорів з Українською Державою. Гетьман її прийняв та призначив українську делегацію на чолі з сенатором Сергієм Шелухиним. 23 травня почались у Києві мирові переговори. 12 червня було підписано договір про припинення бойових дій та відновлення залізничної комунікації, повернення поштових та обмін телеграфних зносин, вільного переїзду громадян обох держав та встановлення товарообміну. На підставі цього договору, були засновані в СРСР українські консуляти по більших містах. Це було все, про що домовились обидві сторони.

Далі більшовики затягували мирні переговори під замітом усяких принципових поглядів, підтримуючи тим часом діяльність комуністів в Україні.

Москва взяла активну участь у згуртуванні комуністичних партійних організацій України для посилення боротьби проти „буржуазної української націоналістичної контрреволюції“, а головне, проти німецьких окупантів, що вивозили харчові продукти з України, конче потрібні для голодної Росії.

5–12 липня був уряджений у Москві I-й з'їзд комуністичних організацій України, де було заступлено 4364 членів партії. На з'їзді була оформлена Комуністична партія (більшовиків) України, що була частиною Російської комуністичної партії (більшовиків). У цьому полягала тактика Леніна щодо української суверенності з беззастережним підпорядкуванням її Москві. Центральний комітет цієї партії становили: А. Бубнов, П. Буценко, В. Затонський, Е. Квірінг, С. Косіор, Лаврентій (Укртеляшвілі), Ю. Лутовінов, Г. П'ятаков, Д. Шварц. Підозрювати їх в українському націоналізмі ніяк не можна було. Емісарми ЦК КП(б)У в Харкові були: Я. Гамарнік, І. Смірнов, М. Логінов, у Києві – С. Косіор, а в Полтаві – Ю. Коцюбинський.

Поруч із ЦК КП(б)У на чолі з Г. П'ятаковим був створений Всеукраїнський Центральний військово-революційний комітет, що провокував різні повстання проти німців, які жорстоко розправлялися з населенням України. Пізніше вина за це була покладена на Г. П'ятакова, що ніби „злочинно легковажним ставленням до організації повстанського руху і керівництва ним повстанці зазнали тяжких втрат“.

Більшість повстанців уникала німецької розправи переходом до неутральної зони між Україною й Росією шириною від 10 до 40 верств. Там скупчилися повстанці з Таращі, Звенигородки, Чигиринського, Сквирського, Васильківського і Уманського повітів, яких організували у військову частину М. Щорс та В. Боженко. Пізніше до організації „українських“ радянських дивізій примазались Ф. Артем, А. Бубнов, А. Іванов, М. Кирпонос, С. Петриковський, згаданий вже активний українець В. Примаков, Т. Черняк та інші росіяни.

22 жовтня 1918 р. в Москві відбувся 2-й з'їзд КП(б)У за участю Я. Свердлова, на якому до Центрального комітету були обрані: М. Безчетвертний, Ш. Грізман, В. Затонський, Е. Квірінг, Ф. Артем, Й. Сталін, Д. Шварц, Я. Епштейн. Були це з большевицького погляду справжні „патріоти“ України.

На початку серпня було довершено перетворення українського Національно-Державного Союзу в Український Національний Союз, до якого ввійшли на цей раз як члени соціал-демократи та соціал-революціонери. 18 вересня на Голову Союзу був обраний В. Винниченко, який на власну руку почав домовлятися з Раковським та Мануїльським у справі задуманого повстання проти гетьманського уряду з метою координації виступів у час повстання. Большевики зобов'язались визнати той державний лад, який буде встановлений новою українською владою і не втручатись у внутрішні справи самостійної Української Народної Республіки. За це мала бути легалізована Комуністична партія на Україні.

Поза цим офіційні переговори у справі миру навмисно з російського боку затримувалися. Прискорити їх хід могли лише німці, але вони, з огляду на загальну політичну ситуацію, цю справу не стільки підпирали, скільки гальмували. З відкриттям англійського фронту проти Східної Росії на Мурмані і в Архангельську, а також чехословацького на Уралі та зростом добровольчих армій адмірала Колчака і генерала Денікіна, що під монархічним проводом стали до збройної боротьби за підтримкою Антанти за владу в Росії, німці почали побоюватися, що „переворот у Москві може розгорнути наново східне питання в усій його широті“. Великої політичної мудрости, щоб розібратись у цьому „східному питанні“, німці не виявили, за що були биті. Також Антанта його злегковажила і теж прогала на користь комунізму, що пізніше набрав світового значення. 7 жовтня українсько-російські переговори перервалися і більше вже не відновлювалися.

Обмеженість політичного світогляду призвела німців до того, що вони підтримували в Україні російський добровольчий рух, який використала ворожа їм Антанта. Вони перешкоджали творенню українського війська, яке для них могло бути прихильне, бо як Англія, так особливо Франція не визнавали жодної самостійної України. Замість незалежного розв'язання українського питання на західних українських землях, що були під Австро-Угорщиною, та створення там прихильної до себе сили, німці підтримували великопанські заміри Польщі, яка в своїй політиці орієнтувалась на Антанту та мала претензії не лише на землі, заселені українцями, але й німцями, у тенденції поширити свою територію від моря до моря.

Отже, таке ставлення урядів Німеччини та Австро-Угорщини до союзної Української Держави призвело до того, що щирий намір Гетьмана Скоропадського створити власну збройну силу був зведений

нанівець. Звичайно, до цього спричинилось негативне ставлення російських монархістів, які за підтримкою тих же німців зайняли скрізь на Україні командне становище. Надто великий був страх перед українським рухом, що мав демократичний характер із прихильністю до соціалізму. Через це були розформовані дві дивізії синьожупанників, які мали демократичний дух. Також майже була демобілізована дивізія сірожупанників, з одного боку, за соціалістичний, а з другого – за „шовіністичний“ настрій. Не було дозволено покликання до війська рекрутів на поповнення Запорізького корпусу, що розгорнувся з дивізії генерала Натієва і конче потребував доповнення. Також І-ша Козацько-стрілецька дивізія (сірожупанників) після звільнення старших річників до резерву мусила мати поповнення на місце звільнених, але їй не дозволялося приймати навіть добровольців.

Попри неприхильне ставлення німецького командування до створення для Української Держави незалежної військової сили, Гетьманові Скоропадському за підтримкою українських міністрів генерала А. Ф. Рогози, Д. І. Дорошенка, О. Г. Лотоцького, В. А. Бутенка та інших, навіть прем'єра українця Ф. А. Лизогуба вдалося розпочати організацію Української армії.

Крім залишених з часів Української Центральної Ради запорожців, сірожупанників, січових стрільців, чорноморців, залізничників, були створені штаби з кадрами начальників та командирів 8-ми армійських корпусів, які мали такі назви та місця постою:

1-й Волинський, в м. Житомирі: 2 стрілецькі дивізії, 3 гарматні бригади і кінна дивізія;

2-й Подільський, у м. Кам'янці–Жмеринці: 2 стрілецькі дивізії, 3 гарматні бригади, кінна дивізія;

3-й Одеський, у м. Одесі: 2 стрілецькі дивізії, 3 гарматні бригади і кінна дивізія;

4-й Київський, у м. Києві–Черкасах: 2 стрілецькі дивізії, 3 гарматні бригади і кінна бригада;

5-й Чернігівський, у м. Чернігові–Прилуках: 2 стрілецькі дивізії і 3 гарматні бригади;

6-й Полтавський, у м. Полтаві–Лубнах: 2 стрілецькі дивізії і 3 гарматні бригади;

7-й Харківський, у м. Харкові: 2 стрілецькі дивізії, 3 гарматні бригади і кінна дивізія;

8-й Січеславський (Катеринославський) армійський корпус у стадії організації.

Разом – 14 стрілецьких дивізій з 56 полками, 4 кінні дивізії і 1 кінна бригада, 10 важких гарматних бригад із 23 полками і 14 легких гарматних бригад із 48 гарматними полками. Були створені, крім військового міністерства, Генеральний штаб з організаційним відділом й управліннями та десятком управ. До кадрів усіх корпусів, міністерства, Генерального штабу з управліннями та управами було до кінця

гетьманування зачислено 116 генералів, 205 полковників, 400 старшин і навіть контр-адмірал.

Покликання до війська на укомплектування полків усіх восьми корпусів не було з боку німецького командування дозволене, а тому їхні кадри залишились відірваними від життя українського населення, що вороже ставилось до окупаційного німецького режиму. Тому майже всі вони у вирі революційного повстання й у визвольній боротьбі проти Москви не взяли участі, а т. зв. кадрові російські офіцери були ворогами української незалежної державності.

З нових військових частин за пів року гетьманської влади були сформовані з добровольців Сердюцька дивізія і 108 повітових сотень для охорони порядку. Козацький і підстаршинський склад їх у переважній більшості боровся за українську державність. Була належно організована Залізнична охорона, до якої, з дозволу міністра Б. Бутенка, приймались й українські „шовіністи“, тоді також був сформований у Бердичеві Чорноморський кіш – чотири сотні, а в Кам'янці-Подільському – Запорізький кіш (300 вояків). Поставший за часів УЦР полк Січових Стрільців, що в час гетьманського перевороту мав до трьох тисяч вояк, як галичан і буковинців, так і наддніпрянців, спочатку був обеззброєний німцями і розформований гетьманською владою. Частина їх, переважно наддніпрянці, перейшла до Запорізького корпусу в час командування ним генерала Натієва, а ті, що були раніше вояками австрійської армії, перейшли на нелегальне становище як колишні полонені. Лише влітку 1918 р., коли в політиці гетьманського уряду настали деякі зміни на прохання українських діячів на чолі з міністром проф. Дм. Дорошенком, Гетьман 23 серпня 1918 р. видав наказ про формування окремого загону січових стрільців 4-сотенного складу, кулеметної сотні, кінної розвідки і легкогарматної батареї з допоміжними технічними частинами і місцем постою в Білій Церкві. Повернення січових стрільців додому австрійська влада не намагалася, бо вони могли бути ферментом для поширення українського руху, дуже небажаного для поляків, з якими австрійська влада рахувалась.

У жовтні всі ці формування мали до півсотні тисяч вояків, але для використання в бойових операціях більшість з них не надавалася, бо то були переважно штаби та господарська обслуга при них. Звичайно, можна було мати без мобілізації кілька десятків тисяч добровольців на укомплектування бодай частини полків названих корпусів, але на перешкоді обов'язковому покликанню на військову службу стояли німці, а прийняттю добровольців – „шовінізм“, демократизм і соціалізм українців. Зате провадилось вербування до російської Добровольчої армії генерала Денікіна.

Запорізький корпус, замість поповнення добровольцями, мав бути розформований як неблагонадійний. Лише завдяки військовому міністрові Рогозі, людині дуже чесній, та проханню генерала Присовсь-

кого корпус не був остаточно розформований. Він був переформований у дивізію. Ген. Натієв від командування був усунений, а на його місце призначений вірний гетьманському урядові генерал-хорунжий Бончковський. 1-й Запорізький кінний полк ім. Костя Гордієнка в час перебування в Старобільщині на кордоні проти РСФСР був поставлений в такі матеріяльні умови, що ані для козаків, ані для коней не було постачання, а тому прийшло до самоліквідації більше як наполовину.

1-ша Козацько-стрілецька дивізія – сірожупанників, що після закінчення формування з часів УЦР та вишколу під австрійською окупацією у Володимирі-Волинському, повернулась 27 серпня 1918 р. й була послана на Чернігівщину в резерв до німецьких частин на російському кордоні, наказом по Військовій офіції поступово демобілізувалась звільненням старших річників. Залишились лише малі кадри полків.

З нових формувань єдиною більш реальною силою була Сердюцька дивізія в Києві, що складалася переважно з синів заможних хліборобів. Якби до суто національного складу козаків був приділений такий же національний склад старшин, ця дивізія являла б собою силу, але, звичайно, не в боротьбі за російську державність. Дуже характерним для того часу було бажання тих, хто мав владу, скомпрометувати все, що мало глибокі корені в українському селі. У більшості селянські діти, молоді хорунжі гетьманського підвищення, що закінчили в липні 1918 р. київські військові школи, після зачислення їх у полки до названих восьми корпусів, за „недостатню“ військову підготовку були звільнені. Так ніби хтось спонукав гетьманську Військову офіцію випустити молодих старшин без належної підготовки, а потім за це звільнити їх.

У часи Скоропадського цілком легально творились в Україні російські монархічні сили. Вони завдяки великій гостинності гетьманського уряду, знайшли затишний притулок в Україні і, підкормившись після голодування в Совітській Росії, творили кадри для Добровольчої армії Денікіна, що потім добре „віддячила“ українській нації. Досить пригадати 14 молодих жінок, повішених на станції Помішній, за те, що їхні чоловіки були козаками Армії УНР, або 12 повішених за наказом генерала Слащова в Єлисаветграді на три дні з табличкою: „Петлюровец, комуніст, бандит Андрій Стратієнко и его 11 помічників“. Цим, може, добрі наміри Гетьмана зводились нанівець, бо давалась перевага в адміністрації російським фахівцям, які хотіли повернути життя до старого, до знехтування революційних як соціальних, так і національних досягнень часів Української Національної Ради.

Крім планування в творенні регулярної армії, була спроба відновити організацію Вільного козацтва: Київського, Полтавського, Чернігівського, Волинського, Слобідського, Запорізького, Ново-Запорізь-

кого і Подільського. Керувати діяльністю Вільного козацтва мала Велика Козацька Рада на чолі з Гетьманом. Прийняті в ряди козацтва громадяни, переважно хлібороби, називалися козаками та мали певного роду привілеї політичного й економічного характеру. Вони мали служити опорою Гетьманові в державному будівництві. Можливо, що якби Гетьман мав вільні руки на національно-українську адміністрацію, то зміг би з цим козацтвом (подібно большевикам з їхньою партією) створити якусь силу, але не він був господарем в Україні, лише німецькі окупанти, тому з усього того нічого не вийшло.

Чинність Вільного Козацтва залежала значною мірою від місцевої адміністрації. Ще з часів УЦР організацію влади на провінції перебало на себе земство, а власне губерніяльні, повітові й волосні земські управи, останні замінили колишні „волостные правления“. З гетьманським переворотом та призначенням вірних Гетьманові губерніяльних і повітових старост, переважно колишніх „предводителів дворянства“ та начальників державної варти, в повітових містах і волосних осередках вільно-козацькі стремління українських хліборобів не лише не находили відповідної підтримки, але й переслідувались, тому вільнокозацький рух був нелегальним і став на революційний шлях боротьби.

Німців належна організація громадського життя в селах не цікавила. Німецькі комендатури використовували волосних і сільських старшин з допомогою своїх торговельних посередників для найбільш успішного заupu сільськогосподарських продуктів: збіжжя, тварин, сала, олії, масла, яєць, за що платили паперовими царськими грішми, переважно десятирубльовими „червінцями“ стільки, скільки хлібороби хотіли. Але вартість тих надрукованих у Берліні грошей рівнялась лише вартості їхнього паперу. Під примусом старост та чинників державної варти селяни продавали те, що мали, але задоволення з того не отримували, бо за ті гроші нічого не можна було придбати, німці з промислових виробів нічого не додавали. Поза цим у районах великих поміщицьких маєтків чинили розправу каральні загони. Так загальне невдоволення поступово зростало й у заможних хліборобів та викликало події, ходи яких ніхто не міг затримати. В гетьманських спробах реакції, коли діячі „Просвіт“ за соціалістичні переконання заарештовувались, а Голова Всеукраїнського Земства Симон Петлюра був ув'язнений, створювались настрої на користь большевиків і на шкоду українській державності.

Аби звільнитись від безпосередньої залежності від Штабу командування німецького війська в Україні, Гетьман постановив здійснити подорож до Берліна. 6 вересня він мав побачення з німецьким імператором Вільгельмом та заручився його згодою на більш самостійну чинність. 17 вересня Гетьман повернувся до Києва та почав шукати порозуміння з українськими демократичними і соціалістичними організаціями. Та було вже пізно. Лідери соціал-демократів і соціал-революціо-

нерів уважали, що їм більше по дорозі з більшовиками, ніж із землевласниками і промисловцями та старою російською демократією, що зайняла панівне становище в адміністрації. Український Національний Союз повів більш активну боротьбу з гетьманським урядом. Першим відкритим виступом Національного Союзу була боротьба за українську мову, коли Державний Сенат визнав поруч з українською російську мову державною.

5 жовтня Гетьман розпочав переговори з представниками Національного Союзу В. Винниченком, А. Ніковським та Ф. Швецем. Переговори велись **довірно**, ніби в атмосфері порозуміння. Якби В. Винниченко не покладав великих надій на зобов'язання російської мирової делегації, що йому обіцяли Раковський та Мануїльський, не втручатись у внутрішні справи УНР, то, можливо, не прийшло б до цілковитого руйнування національно-державних здобутків гетьманського періоду. Подвійна роль, яку грав Винниченко, була причиною того, що в час переговорів він, як Голова Союзу, з секретарем Дідушком опублікували на сторінках „Вістника політики, літератури і життя“ заяву з гострою оцінкою діяльності кабінету прем'єр-міністра Ф. А. Лизогуба з власної ініціативи, бо вона не була офіційним виступом Союзу...

Тим часом почалися зміни в міжнародному становищі. 29 вересня Болгарія відкололась від Центральних держав. 17 жовтня австрійський цісар Карл видав маніфест про Союз держав зі значним запізненням, коли його двоєдина Австро-Угорська монархія вже почала розвалюватись. У Німеччині швидким темпом почалася демократизація. Антанта почувала себе переможцем та вважала необхідним і на Сході провести порядок із побережжям більшовизму та відбудовою єдиної Росії, щоб забезпечити собі виплату позик і капіталовкладень. Цим планам самостійність Української Держави могла заважати. Тому на засіданні Ради міністрів гетьманського уряду при обговоренні питання зовнішньої політики дев'ять міністрів подали Гетьманові т. зв. „Записку дев'яти“, в якій висловлювали свій погляд про необхідність проголошення України федеративною частиною Росії. Їх підтримав Протофіс (організація промислу, торгівлі і фінансів) та Союз земельних собственників, яким на державній самостійності України не залежало.

18 жовтня уряд прем'єр-міністра Лизогуба оголосив димісію. В цій тяжкій ситуації Гетьман звернувся за допомогою до Національного Союзу з тим, що 22 жовтня була оголошена грамота про демократичний напрямок державного будівництва України.

24 жовтня за згодою Національного Союзу був сформований новий кабінет міністрів. До цього уряду з головою Ради міністрів Ф. А. Лизогубом з українців увійшли міністр закордонних справ Д. І. Дорошенко, військовий міністр А. Ф. Рогоза, міністр віровизнань О. Г. Лотоцький, міністр народної освіти П. А. Стебницький,

міністр земельних справ В. М. Леонтович, міністр юстиції А. Г. В'язлов, міністр шляхів Б. А. Бутенко, міністр праці М. А. Славинський, міністр народного здоров'я В. Ю. Любинський. Але В. Винниченко проголосив на сторінках „Робітничої газети“, що Національний Союз не бере на себе відповідальності за діяльність нового уряду. Його завданням було не підтримувати, а повалити гетьманську владу.

30 жовтня відбулась нарада лідера соціал-демократів В. Винниченка, лідера соціал-революціонерів М. Шаповала і генерала О. Осецького, колишнього командира Полтавського корпусу, з представниками Українських Січових Стрільців А. Мельником і Ф. Черником про повстання проти гетьманського уряду. Вони підготовляли повстання на власну руку, без порозуміння з членами Національного Союзу. Нарада була таємною, але Гетьманові, правдоподібно, про неї було відомо. Нові претенденти на владу понадіялись на „пролетарську солідарність“ північного сусіда, який знав, що в Україні підготовляється повстання, бо й сам до того спричинявся та вважав, що воно буде на користь Совітів, а не якоїсь нової влади в Україні. Винниченко і Шаповал з їх демагогічною вдачею та жадобою до влади провадили подвійну політичну гру, використавши пасивність та скромність більш розумних членів Національного Союзу, які могли б бути державниками, але дали можливість поглибити несприятливий хід подій різному революційному шумовинню. Генерал О. Осецький, попри те, що закінчив російську Академію Генерального штабу і був Гетьманом підвищений у генерали, у своєму намірі стати як не головою держави, то бодай найвищим воєначальником, утратив стратегічне почуття реальності. Січові стрільці австрійської військової школи слабо розбирались у тогочасних політичних обставинах та психологічних настроях на Великій Україні. Для них генерал, до того ж із Генерального штабу, був найвищим авторитетом. Тому вони намір О. Осецького та політичних отаманів-демагогів підтримали, не уявляючи собі, яку анархію можуть викликати руйнуванням внаслідок повстання, хоч недосконалого та архибуржуазного, але все ж таки свого українського державного апарату, що сьак-так впродовж пів року налагодився і який Гетьман у порозумінні з Національним Союзом хотів революційним шляхом направити в інтересах більшості українських громадян, головню заможних хліборобів.

Ініціатори організації повстання не мали не лише розумного політичного розгляду в тогочасній політичній ситуації, але загалом будь-якого державно-стратегічного уявлення. Вони поза околицями свого хуторянства нічого не бачили і наївно думали, що до їхніх справ ніхто не буде втручатись. Демагогія В. Леніна про самовизначення, яку він проголошував лише з тактичних міркувань, запоморочила тогочасних українських соціалістів. Вони не передбачали, що на місце ослаблих німецько-австрійських імперіялістів зможуть і мають прийти сильніші імперіялісти Антанти, яким буде залежати задушити соціалізм

на Сході Європи, що вже перекинувся до капіталістичних держав Німеччини й Австро-Угорщини та загрожував капіталістичному устроєві Франції, Англії і далі Сполучених Штатів Америки. Тому останні думатимуть не лише большевизм, але й усякий демократичний соціалізм. Разом із цим Світіська Росія не могла бути байдужою до того, що діється в Україні. Вірити обіцянкам Раковського та Мануїльського про невтручання в українські справи було надто наївним після того, як у Москві була створена КП(б)У, що відбула два з'їзди і призначила своїх емісарів в Україні для підготовки повстання не лише проти німців, але і проти будь-якої української незалежної влади як буржуазно-націоналістичної.

У боротьбі проти капіталістичного імперіялізму Москва була життєво зацікавлена „житницею Європи“ – Україною, без якої не могло вижити населення відсталі в сільськогосподарській продукції Росії. Голодуючи, вона не змогла провадити цієї боротьби й мала б зі своїм большевизмом капітулювати. Отже, їй потрібно було мати свою владу в Україні.

Тому перед тогочасними політиками стояла дилема: або порозумітися з Гетьманом у справі демократизації й заміни його уряду хоч буржуазним, але українським та дати йому можливість поступово замінити тяжке ярмо голодуючої Німеччини на більш легке капіталістичного використання Антанти, або ж ставши на шлях соціалістичної революції, піти під „високу руку“ Москви з ідеєю „братерського воз'єднання“ та виторгувати, по можливості, право на своє власне національне ім'я та національно-культурний розвиток. Цим Україна була б зобов'язана разом із Росією боротися за комунізм проти капіталістичного імперіялізму та визнати над собою диктатуру пролетаріату, якого в Україні було надто мало.

Вони не пішли ані першим, ані другим шляхом, а третій – проти всіх і вся у той час був політично недоцільним, і вони, як політики, від нього ухилились, шукаючи чужої допомоги. Сталось так, що **хід подій відбувся стихійно** якраз по цьому третьому шляху. Політичні помилки як лівих, так і правих діячів спричинили анархію в повстанні проти гетьманського уряду. Обставини склалися так, як мало статись й сталось, незалежно від того, чи його хтось підготовляв, чи був проти нього. Все відбулось би і без участі січових стрільців, яких було лише близько тисячі, і самі вони гетьманців не змогли б перемогти. Ті борці за українську самобутність, яких повстанська стихія спонукала до стихійного збройного чину впродовж трьох років, пройшли тим третім шляхом політичного абсурду, лише самопожертвою для ідеї української державної незалежності. Тому пізніше їх називали лицарями абсурду... Були це петлюрівці без „реальної політики“.

На 6-му З'їзді Світів військовий нарком Л. Троцький сформулював завдання большевиків так: „Питання Південного фронту стоїть для нас дуже гостро. Німецький мілітаризм, безумовно, впаде. Він

буде змушений покинути Україну, а мілітаризм англо-французький поспішить йому на зміну. Нам треба просунутись між німецьким мілітаризмом, який відходить, і англо-французьким, який наближається. Нам треба зайняти Північний Кавказ і Каспій та підтримати робітників і селян України. **На нашому Південному фронті б'ється, як у пульсі, доля нашої влади.** Потрібна мобілізація всіх сил краю, і ці сили потрібні насамперед для Південного фронту (Известия ВЦИК. – 10.11.1918. – Ч. 245).

У боротьбі за владу про якусь солідарність із новою українською владою не доводилось говорити, бо вона не мала в достатній мірі власної збройної сили, щоб виявити належний спротив чужій інвазії. Проти України, власне для зайняття її раніше, ніж на зміну німецькому мілітаризму прийде англо-французький мілітаризм, була виставлена 8-ма Совітська армія. Її ядром були: Таращанська українська червона дивізія Миколи Щорса та російські 12-а і 13-а стрілецькі дивізії, Московська робітничка дивізія, Орловська бригада та Татарський відділ Кожевнікова. Разом було 75 тисяч багнетів, півтори тисячі шабель, півтори сотні гармат, чотири сотні кулеметів та десяток літаків і броньових потягів. Командувачем армією був призначений генерал П. Ситін, а начальником штабу – полковник Одатков. Штаб армії до початку операції містився у Воронежі. Звичайно, що затримати рух такої армії Окремий загін Січових Стрільців, з яким домовились лідери українських соціалістів, не зміг. Не могли б цього зробити напівдемобілізовані ані сірожупанники, ані зЗапорожці, наколи б вони визнали нову владу Директорії ще до проголошення Гетьманом федерації з Росією. Тому провокування Гетьмана на нерозважний крок, щоб викликати проти нього повстання, означало зробити його на користь Совітів.

Наприкінці жовтня сталась революція в Австро-Угорщині, а за нею прийшла і в Німеччині. Окупаційні німецькі частини в Україні завели у себе військові ради та виявили бажання повернутися додому. Кому буде належати влада в Україні, їх не цікавило.

Фронт проти совітської Росії залишився відкритим. Мир з Совітами не був укладений. Власної збройної сили було дуже мало. Робітництво та бідніше селянство, особливо те, що потерпіло від каральних загонів, мали прихильність до большевиків. Щоб утриматися при владі, залишалось покликати на допомогу, замість німецької, англо-французьку збройну силу. Найрозумнішим було проголосити належні соціальні реформи і, ставши на ґрунт національної незалежності, зробити мобілізацію для поповнення існуючих кадрів військових частин. Гетьман на це сам не спромігся, його звернення до Національного Союзу залишилось без належного відгуку, а соціалісти, замість допомоги в національній самостійності, готували повстання з соціальних міркувань проти монархії, що трималась на самостійницьких позиціях. Залишившись тільки з російськими монархістами, Гетьман зробив

нерозважний крок. Він став на шлях „записки“ дев'ятох своїх міністрів попереднього уряду і звернувся за допомогою до Антанти. Але Антанта вважала незалежність України нереальною. В боротьбі проти большевизму вона орієнтувалась лише на російську монархію, що заборгувала їй мільярди золотих рублів. Цей борг Совітський уряд, як спадкоємець монархії, анулював. Військову допомогу проти совітської армії Антанта погоджувалась дати ціною відмови від самостійності України з її непевними революційними настроями в бік соціалізму, що загрожував капіталістичним державам.

14 листопада 1918 р. була розпущена сформована в порозумінні з Національним Союзом Рада Міністрів та проголошена грамота Гетьмана про міжнародне становище, що вимагало від України першій виступити у справі створення Всеросійської Федерації, кінцевою метою якої мало бути відновлення Великої Росії. Ще перед роком, коли УЦР ухвалила III-й Універсал, гасло федерації з Росією було популярне, але тепер цей етап у розвитку суспільно-політичних поглядів був пройдений. Тому тепер проголошення федерації з Росією вважалося державною зрадою й викликало проти Гетьмана загальне повстання, що з регулярних військових частин розпочали січові стрільці, а до них прилучились запорожці, сірожупанники, залізничники, чорноморці та деякі повітові сотні, командирами яких були українці, не кажучи вже про спонтанно виниклі повстанські загони, сотні, курені і навіть полки, про які мова буде пізніше. Вірним Гетьманові була спочатку Сердюцька дивізія, але й та розсіялась. Німці проголосили свій нейтралітет і на цей раз не хотіли втручатися у внутрішні справи України. Антанта не поспішала послати своє військо, яке, до того ж, мілітарного духу по закінченні світової війни вже не мало. Доказом цього було те, що французький експедиційний корпус, який був в Одесі, на весні 1919 р. не витримав наступу української повстанської дивізії отамана М. Григор'єва і 5 квітня залишив Одесу. Український Національний Союз проголосив відновлення державного ладу Української Народної Республіки. Логічно разом з цим належало б відновити й чинність Уряду Української Центральної Ради, що насильним втручанням німців була припинена. Центральна Рада була першим українським революційним парламентом, який проголосив самостійність УНР і обрав першим Президентом України Михайла Грушевського. Він мав найбільший національно-моральний авторитет в Україні, а тому йому належало очолити повстанчий рух, який спонтанно виник як серед хліборобів, так і серед робітників. Тому треба було цим авторитетом об'єднати всіх, щоб неорганізоване повстання не зійшло на манівці отаманських розбіжностей.

Але тогочасні ініціатори повстання вирішили створити більш досконалий, на їхній погляд, державний орган із присвоєнням законодавчих прав – Директорію УНР, хоч це не мало жодних українських історичних традицій. Вони почали новітню історію України від самих

себе, перші стали на шлях отаманії. В поспіху, щоб хтось інший не перебрав владу, В. Винниченко, М. Шаповал й О. Осецький мали самі очолити нову владу, але січові стрільці виставили кандидатуру Симона Петлюри як Головного отамана військ УНР. З цим не погодився співпрацювати М. Шаповал, а О. Осецький, що претендував очолювати військо, не ввійшов до складу Директорії. Тоді, на пропозицію В. Винниченка, що взяв на себе головування без ширшого порозуміння з членами Національного Союзу, були обрані, крім С. Петлюри, мало відомі українському загалові Опанас Андрієвський, Федір Швець і Андрій Макаренко, які не мали ні національно-політичного стажу, ані морального авторитету для очолювання повстанського руху...

Повстанням проти гетьманської влади без належного організаційного зв'язку був зруйнований той адміністративний апарат, що за часів Гетьманщини був утворений на місцях. Як це бувало в селянських повстаннях, початкова активність місцевих провідників утихомирювалась, а керівництво в повстанчих відділах перейшло переважно до авантюрицького отаманського елементу – таких, як командири червоного й чорного куренів смерти. Були й поважні організатори та командири дивізій: Юрко Тютюнник, Матвій Григор'єв, Зелений, – для яких Директорія з її недоладною політикою не була державним авторитетом, і вони для збройної визвольної боротьби не були своєчасно і належно використані. Дав про себе знати „батько“ анархії Нестор Махно, який вийшов із Гуляй Поля і почав зі своїми бандитами „гуляти“ не так за кошт поміщиків, як заможних хліборобів. Такий стан був на руку большевикам для успішного наступу червоної армії, і вони цільово робили своє діло, підготовляли прихильні до себе групи та перешкоджали створенню української влади на місцях.

Наскільки влада у провінції переходила до повстанців майже без спротиву, чи вірніше створювалось безладдя, настільки в Києві гетьманці не хотіли визнати нової влади УНР та добровільно підпорядкуватись їй. Вони з Сердюцькою дивізією, кінним Лубенським полком та російськими добровольчими загонами під командуванням безглузлого „єдиногоділля“ генерала Келлера вирішили до приходу допомоги від Антанти обороняти Київ від повстанців, що на чолі з січовими стрільцями почали його оточення. Дикою нагінкою на все українське граф Келлер викликав у сердюків нехить до оборони гетьманського уряду, а Лубенський кінний полк під проводом полковника Отмарштайна перейшов на бік повстанців. Російська офіцерна не спромоглась обороняти від українських повстанців Київ, навіть у самому Києві. На фронті під Мотовиловою вони були розбиті січовими стрільцями під керуванням Федя Черника, що поліг у тому бою.

Лише через місяць, 14 грудня, Скоропадський, від'їжджаючи з німцями до Німеччини, зробив таке проголошення: „Я, Гетьман всієї України, протягом сімох із половиною місяців докладав усіх своїх сил, щоб вивести край з тяжкого становища, в якому він перебуває. Бог

не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади.

14 грудня 1918 року, м. Київ. (підпис) Павло Скоропадський.“

На цьому сторінка історії зі спробами повернути рух життя назад закінчилась. Його, як весняну воду, не можна було затримати. Він прорвався і, не маючи урегульованих берегів, збочував зі свого шляху та руйнував те, що легко піддавалось його напоріві. Гетьманська споруда з намаганням реставрувати старі відносини капіталістичного устрою була слабкою і розвалилась.

Два моменти революції в Україні: національний і соціальний не могли бути розв'язані демократичним шляхом. Двохсотлітнє національне поневолення привело до втрати в народних масах національної свідомости. Миська інтелігенція переважно була зрусифікована, а російська буржуазія і робітництво ставились вороже до українського національного відродження. Щодо соціального моменту, то в Україні переважало хліборобське населення, яке робило спротив соціалістичним прямунням.

Об'єктивні обставини того часу для запровадження державного устрою, щоб уникнути анархії, вимагали як національної диктатури, проти якої було зросійщене робітництво й інтелігенція, так і диктатури пролетаріату, проти якої були хлібороби. Українські політики не спромоглись ані на одну, ані на другу, бо не мали морального авторитету та відповідної фізичної сили, а різного роду спантелічені соціалісти і не хотіли мати її. Уряд Скоропадського зробив спробу відновити диктатуру великої буржуазії, і то за допомогою чужої сили, через що на цьому скрахував, чим посилив прямування до диктатури пролетаріату з перевагою російського елемента, з прихильністю до нього жидів та зі збройною допомогою Москви.

Так скінчилась епопея гетьманщини. Росіяни в більшості подалися до Добровольчої армії генерала Денікіна „спасати“ Росію, а генерал Павло Скоропадський залишився сам з нечисленними однодумцями, які, наперекір зауваженню ідеолога демократично-гетьманського устрою, умовили його ще раз, уже на чужині, взятися за булаву, що, однак, не принесло йому слави.

Кубанське козацтво

Інший характер мали революційні надії на українській землі історичної Тмуторокані на Кубанщині, Чорномор'ї та Ставропільщині. Тмуторокань була приєднана до України-Руси в 60-х роках Х століття, після розгрому князем Святославом Хазарського каганату. Тоді були підпорядковані племена ясів і косогів та почався вплив України

на розвиток тамтешнього життя. У XII столітті, за часів половецької навали, зв'язок з Україною перервався. Лише в 1792 р. прибула на Кубанщину 21 тисяча родин Чорноморських запорожців з Нової Січі, які, на відміну від зруйнованої в 1775 році Запорізької Січі, були названі „Верное Войско Запорожское“. З побережжя Чорного моря між ріками Бугом і Дніпром їм було дозволено поселитись на майже безлюдній Кубанщині для оборони Чорноморської кордонної лінії. В новому краю запорожці заснували 28 куренів, як то було на старій Січі, та вибрали кошовим отаманом Захара Чепігу, суддею Антона Головатого і писарем Котляревського. В 1808 р. повернулись із Туреччини і поселились на Кубанщині 500 запорожців, у 1852 р. із Задунайської Січі прибули 1500 запорожців, які зайняли побережжя Чорного моря від Анапи до Сухум-Кале. В 1861 р. до Чорноморського війська приєднали 6 бригад лінійних козаків з Дону. Всі ці групи отримали офіційну назву Кубанське козацьке військо. Вони зберегли січові звичаї й старі українські традиції. З того часу Кубань і Чорномор'я стали українською козачою землею.

Як і на Великій Україні, на Кубанщині відбувся впродовж двохсот літ процес русифікації, українська національна свідомість зникла, зберіглося лише почуття свого козацького стану з рештками його привілеїв, головню в користуванні наділами з військово-козацької крайової землі. На цю землю не мали права городовики або іногородні, які оселялись на Кубанщині після 1870 року, коли було припинено прийняття до козачого стану. Останніх стало більше, ніж козаків, бо в 1910 році на Кубанщині козаків було лише 41%, а некозаків – 59%. Городовики не мали права в місцевому самоврядуванні, а головне – в землекористуванні, та перебували в певного роду упослідженому стані. Це викликало антагонізм між обома групами населення.

Інтелігенція була зросійщена або загалом була переважно російська, особливо в містах. Коли після лютневої революції 1917 р. виникли комітети, провід у них захопили ці інтелігенти, що вважали Кубанський край за невіддільну частину Росії. Ця революція була несподіваною і малозрозумілою для козаків і, так мовити, спантеличила їх.

Призначений Обласним комітетом комісар міліції Сімановський прийшов до Наказного отамана генерала М. П. Бабича, заарештував його й дозволив йому залишити Кубань та переїхати на Терек, де його вліті 1918 р. замордували большевики. Це є показником розгубленості навіть грізного отамана, якому підлягали 37 полків кінноти, 22 батальйони пластунів, 9 гарматних батарей і 37 запасних сотень, що разом мали 200 тисяч озброєних козаків. До нього прийшов лише один „учений табаковод“ і заборонив йому давати накази й розпорядження. Це було наслідком виховання зросійщеної інтелігенції у вірності російському урядові, що особливо яскраво виявилось у військових. Оця вірність і відданість величі Росії спричинила трагедію козаків.

Обласний комітет на чолі з соціал-демократом С. Г. Турутіним скликав 22 квітня 1917 р. З'їзд усього населення Кубанського краю. На цьому з'їзді зустрілися цілком протилежні напрямки: соціалістичний, який заступала російська інтелігенція і якому співчували упосліджені городовики, а з другого боку – буржуазний, консервативний і малорухливий напрямок козаків, яким усталений військово-козацький порядок уявлявся непорушним. Тому по закінченню з'їзду козацькі та черкеські делегати проголосили себе Військовою радою і вибрали Військовий уряд із 7 осіб на чолі з Військовим отаманом О. П. Філімоновим, монархістом і російським єдинонеділимцем. Між Обласним комітетом та Військовим урядом виникло велике розходження, а тому 4 липня 1917 р. Військова рада проголосила Обласний комітет скасованим, перебрала всю владу й пообіцяла запровадити на Кубані безстанову демократичну самоуправу. Такий переворот санкціонував комісар Тимчасового уряду в Петрограді осаул К. Л. Бардіж, свідомий українець, прихильник з'єднання Кубані з Україною. Він був представником від кубанських козаків на Всеукраїнському З'їзді Вільного Козацтва, що відбувся 16–20 жовтня 1917 р. в Чигирині, який збойкотували українські соціалісти і на якому була обрана Велика Козацька Рада на чолі з генералом Павлом Скоропадським.

Та проте Обласний комітет без козаків продовжував свою чинність і за підтримкою містян „поглиблював революцію“. Це було аналогічним діяльністю української Центральної Ради зі спротивом Совета рабочих и солдатских депутатов у Києві.

Лише в січні 1918 р. постала Кубанська Законодавча Рада на паритетних основах: 46 козаків, 46 городовиків і 8 черкесів. 25 січня був створений Крайовий уряд у складі 5 козаків, 5 городовиків і 1 черкеса.

16 лютого 1918 року Законодавча Рада проголосила Кубанський Край „Самостійною Кубанською Народною Республікою“. Через кілька днів на приватній нараді членів Законодавчої ради було обговорено прилучення до України на федеративних основах, але це було нездійсненне бажання козаків – свідомих українців. На голову Кубанського Крайового Уряду був обраний козак станиці Павловської, який до революції був головою міської ради м. Баку. Він користувався найбільшим авторитетом, але в своїх переконаннях був далекий від кубанської, а ще більше української самостійності. Таким він залишився до самої смерті на еміграції.

Характерним для чорноморської козацької інтелігенції була її безініціативність з почуттям меншовартости перед російськими інтелектуалами, а особливо генералами Генерального штабу, до того ж „георгієвських кавалерів“. У час бойових подій українці йшли до самого пекла, а за мирних обставин пасували навіть перед боягузливими нахабами. Це використовували різного роду авантюристи, серед яких виявився літун Покровський, що став командувачем Кубанської армії.

У 1917 р., після розвалу на німецькому фронті, настала загальна деморалізація. Повернувшись додому, козаки повірили у миролюбність проповідників революції, які переконували, що військо для оборони прав людини не потрібне, а тому поставилися байдуже до організації власної збройної сили. Вони легковажили творення большевицьких червоногвардійських загонів. А до того ж, якихось рішучих наказів, до яких звикли, від своїх отаманів не отримували, і не яким було, для якої мети те військо треба творити. А час, дорогий для переорганізації Кубанського війська, проходив. Військова старшина була також пасивна, а молодосвідчені політичні діячі не передбачали трагічних наслідків як від російсько-комуністичної навали, так і від російсько-монархічної допомоги Добровольчої армії.

Лише наприкінці листопада 1917 р. був створений Штаб війська Кубанського краю з командувачем – генералом Генштабу Чорним та начальником військовим – старшиною (підполковником) Генштабу В. Науменком. Вони були добрими теоретиками старої російської військової школи, але не творцями нового Кубанського війська. Це використав капітан Покровський, що нічого спільного з козацьким військом не мав і появився на Кубані в листопаді 1917 р. як уповноважений Тимчасового уряду для формування відділів Оборони Установчих Зборів. За фінансовою підтримкою партії російських кадетів цей пройдисвіт використав кубанські добровольчі частини, які на початку грудня організував військовий старшина Галаєв. Його підтримав і йому підпорядкувався осаул К. Л. Бардіж, комісар Тимчасового уряду. Загін Галаєва, маючи 600 козаків, розгромив збольшевичені військові частини в кількості до 4000 вояків. У цьому бою Галаєв був убитий, але „героєм“, що мав лише кілька десятків добровольців, став Покровський.

26 січня 1918 р. він повернувся до Катеринодара „переможцем“, а Військовий Отаман О. Філімонов підвищив його до рангу полковника. З цього почалася справжня трагедія Кубанського війська. Далі все пішло похилою площиною.

Командарм ген. Чорний димісіонував. На його місце прийшов генерал генштабу Букретов, а за пару днів – генерал генштабу І. Гулига, який також був малоініціативний, та, як і попередні, димісіонував. Тоді Військовий Отаман Філімонов призначив Командармом Покровського, а козаки з військовим старшиною В. Науменком підпорядкувались йому.

Тим часом у революційних подіях провід взяли городовики під зверхністю різних російських пройдисвітів та спантелечених дури-світами козаків. З останніх найбільш активним був підосаул Сорокін, що спочатку став верховодом Кубанської дивізії в час перебування її в Фінляндії впродовж 8-ми місяців за влади Керенського та большевицького Наркомату. Незважаючи на всебічне „усвідомлення“ большевицьких агітаторів і навіть самого Леніна та Троцького, дивізія

не підлягла розкладу і в повному складі зі своїми старшинами, переборовши всі перешкоди, прибула в своїх ешелонах на Кубанщину. Тут її ніхто від Військового отамана не зустрів і відповідного наказу не дав, а тому старшини й козаки розійшлися по своїх станицях. А Сорокін зі своїми відчайдушними прибічниками став „робити революцію“, досягши становища главковерха червоної армії Північного Кавказу.

Сорокін не був правовірним комуністом, за що його незабаром ліквідували. Це був типовий герой революції, надзвичайно енергійний, сміливий, відчайдушний, який власним прикладом захоплював всіх до бою в час найбільшої небезпеки і міг керувати неорганізованим натовпом озвірих від ненависти у кривавій ворожнечі між козаками й більшовиками людей. Його можна було використати не лише для руйнівної, а й для творчої чинності революції. Він міг підпорядкуватись лише сильному авторитетному вождеві, але такого кубанці не мали.

Голова Кубанської Крайової Ради Л. Л. Бич, який серед козаків-чорноморців користувався популярністю, був лише урядовцем. До революційної творчості він не надавався. Його захоплювала велич Росії, а в боротьбу за самостійницьку ідею свого краю він не вірив.

Найбільш поважним провідником, свідомим не лише козачької, а й української національної гідності, був Голова законодавчої Ради М. С. Рябовол. Але Законодавча Рада надто пізно постала, коли в шуканні правдивого шляху загал козаків та хліборобів-городовиків прогаяв рік на манівцях революційних суперечок і неутрачності в очікуванні перетворення Російської імперії на демократичну республіку. Коли ж М. Рябовол указав правдивий шлях до боротьби за долю рідного краю, його вбили ті, перед якими Л. Бич схилив своє чоло, сподіваючись звільнення від більшовизму.

До цілковитого знезсилення Кубанського козацтва спричинилася Російська Добровольча армія монархістів, а остаточне знищення його доконала Російська червона армія комуністів. Організаторами Добровольчої армії виступили спочатку уповноважений „Союзу спасіння Росії“ генерал М. В. Алексеєв, завзятий монархіст, професор Академії Генерального штабу, та його антипод генерал Л. Г. Корнілов, текинський козак з Середньої Азії, ушлявлений герой у першій світовій війні, прихильник Російських Установчих зборів. Лише Л. Корнілову росіяни могли завдячувати організацією Добровольчої армії. Розумний, вольовий, надзвичайно енергійний, сміливий та рішучий у найтяжчих обставинах, він розпочав 9 лютого 1918 р. свій перший „крижаний“ похід на Кубанщину з невеличкою армією, що мала лише 3000 добровольців, ядром яких був Корніловський полк. Ця армія не мала технічних засобів та постачання, але була сильна духом Корнілова та завзяттям непокірної молоді.

Похід розпочався з Ростова-на-Дону, але безпосередньо вийти на Кубанщину з такою малою силою його не пустили більшовики,

що захопили Владикавказьку залізницю, якими верховодив підосаул Сорокін. Довелося Корнілову пройти в обхід по донських станицях, вийти на Ставропільщину і лише звідти дістатись на Кубанщину. В цьому поході, коли від морозу все покривалося кригою, попереду йшов, переважно пішки, з ціпком Командарм Корнілов, а позаду їхав у „фаєтоні“ генерал Алексєєв, „спасатель Росії“, військовий академік, що в революційних подіях позбавився не лише здорового розуму, але й стратегічного відчуття того, що повернення до старого вже не могло бути, що та сила, яка тримала самодержавство імператорського трону Росії, перестала діяти і відновити її вже не було можливим без огляду на всебічну підтримку держав Антанти.

На Кубанщині, як і на Великій Україні, революція постала передчасно. Нова державна ідея не усвідомилась і не мала відповідних провідників. Не ясним було, який шлях є правдивим. Тому козаки спочатку тримались неутралітету. Лише грабіжництво большевиків примусило їх взятися за зброю, щоб шаблею охороняти здобутки своєї праці. Але без власної військово-козацької організації вони потрапили в тенета „спасателів Русі“, віддаючи своє життя за старе, що вже віджило й здихало та поглинуло з собою його прихильників.

На Кубанщині козаки з радістю зустріли Добровольчу армію як оборонищу від большевицьких насильств й самі поповнили її ряди. Армія Корнілова значно збільшилась. Найбільш кривавий бій проти большевиків Сорокіна відбувся в станиці Кореновській. Перемога над ними коштувала Корнілову 400 добровольців убитими й пораненими. Цей бій виявив, що большевики мають значні сили з доброю організацією та з належними технічними засобами, достатньо зброї і панцирні потяги на залізниці. Вони були панамі становища й зайняли Катеринодар. Кубанський Уряд і Законодавча Рада разом з Військовим Отаманом Філімоновим та Командармом Покровським залишили голвне місто та вийшли за Кубань у гори.

Ані Філімонов, ані Покровський не надавались до того, щоб вивести своєчасно запоморочених козаків зі стану байдужости та створити сильну Кубанську армію. Жалюгідність чинности боягузливого Філімонова та авантюрищика Покровського призвели до того, що 28 лютого вони тихцем увечері без бою залишили на поталу большевикам Катеринодар. За ними відійшли члени Кубанського Уряду та Законодавчої Ради. Вони видали відозву, в якій виправдували своє поступовання та, „одухотворені ідеєю оборони Російської Республіки“, висловлювали віру, що мине „хвороба большевизму, яка спричинилася до байдужости в святій боротьбі за Установчі збори Росії й врятування вітчизни“. (В. Іванис. Стежками життя. – Новий Ульм, 1959. – Т. 2. – С. 69).

З Катеринодара вийшло 3000 вояків (спочатку стільки мала армія Корнілова). З ними за доброї організації та відповідного керування, маючи всі технічні засоби (яких Корнілов не мав), можна було не ли-

ше боронити місто, але й нищити всі анархо-большевицькі загони. Це без всяких відозв спонукало б козаків узятися за зброю. Отієї сили духу, об'єднавчої моральної сили кубанські генерали не мали, а тому їх перемагав звичайний підосаул Сорокін. Відразу після виходу з Катеринодара почались заколоти та змови. Це призвело до розпорощення – відходили не лише одиницями, але й загонами. Тоді відійшов загін найкращої кінноти полковника Кузнецова та дві групи осаула К. Бардіжа, які не бажали підлягати бездарному приблуді Покровському. Ще раніше відійшов полковник Султан Крим-Гірей популярний серед черкесів. На їхні поодинокі загони нападали значні сили большевиків і розстрілювали їх, а Крим-Гірея спалили живцем. Це могло статись і з „армією“ Покровського біля станиці Калузської, якби її не врятував від знищення полк. Улагай, що рішучою атакою відігнав большевиків і спас Кубанський Уряд та Законодавчу Раду.

Після бою в станиці Кореновській Корнілов вирушив через низку станиць у гори для з'єднання з кубанцями. 14 березня до аулу Шенджій на Черкеській території, де зупинилась Добровольча армія, уже прибув генерал-майор Покровський, командарм Кубанського війська, з начальником штабу В. Науменком. Фактично „армія“ Покровського складалась із конвонийної сотні козаків і черкесів на дуже гарних конях і добре зодягнених у бурки з башликами. Вони являли собою лише гарне видовище.

Корнілов прийняв Покровського в приваності російських монархістів-генералів Алексеєва, Денікіна, Романовського, Маркова, Ерделі та, для декорації, кубанця генерала І. Гулиги, що димісіонував перед Покровським зі становища командарма Кубані. Спочатку Алексеєв висунув такі вимоги: 1. Скасування Кубанського Уряду й Законодавчої Ради, 2. Підлеглість Військового Отамана командувачеві Добровольчої армії і 3. Влиття Кубанських частин в Добровольчу армію.

Наступного дня ця армія за надзвичайно важких умов руху ожеледицею, з дуже холодною хуртовиною, в жахливих обставинах бою вибила большевиків зі станиці Новодмитровської. Від безпосередньої участі в бою Покровський ухилився, чим показав слабкість кубанців. 17 березня уклали угоду між Добровольчою армією та Кубанцями, за якою:

1. Кубанське військо перейшло в повну підлеглість генералові Корнілову.

2. Законодавча Рада, Крайовий Уряд і Військовий Отаман мали продовжувати свою діяльність, всебічно сприяючи військовим завданням командувача Добровольчої армії.

3. Командувач військами Кубанського Краю з його начальником штабу мали продовжувати формування сталої Кубанської армії.

25 березня Добровольча армія продовжила похід для зайняття Катеринодара. На 5-й день боїв, 31 березня, загинув генерал Корнілов. Його смерть вирішила долю першого „крижаного походу“ на Кубань.

Армія втратила з ним свою моральну силу й стала небоєздатною. Керування армією перейняв генерал Денікін. Почалась втеча в північному напрямку, на Дон, під захист Донського Отамана Краснова, який користувався протекторатом німців.

З того часу почалась „денікініада“, що стала гробокопателем Кубанського Козацтва. На Дону Денікін як головнокомандувач Добровольчої армії поступово став диктатором у боротьбі за спасіння Росії. У цьому допомогла йому безпосередня підлеглість Кубанського війська та покірливість Кубанського уряду на чолі з Л. Л. Бичем, якому ближчою була Росія, ніж Україна. Лише Голова Законодавчої Ради М. С. Рябовол безуспішно намагався звільнитись від денікінської диктатури. Денікініада майже три роки нищила стремління всіх неросійських народів. Коштувало це життя мільйонові невинних людей, а знедолених на Кубані і в Україні були десятки мільйонів.

У час перебування на Дону Денікін хотів підпорядкувати собі Донського Отамана генерала П. Краснова, але той від підлеглості відмовився. Тоді частина ліпших старшин перейшла до Донської армії, що змусило Денікіна цупкіше триматися за кубанців. На Дону Уряд і Законодавча Рада з боягузливим Військовим Отаманом Філімоновим були від Денікіна з його приспінниками тероризовані.

Тим часом більшовики захопили всю Кубанщину, Ставропольщину й Чорномор'я та створили Північно-Кавказьку Радянську Федеративну Соціалістичну Республіку і розпочали там жахливий терор для побороення будь-якого спротиву. Це викликало повстання проти більшовиків, яке найсильніше розгорілося на Тамані. Повстанці попросили допомоги у німців, одержали від них амуніцію і невеликий загін та вигнали більшовиків. Командувач німецького війська генерал фон Анрім сам запропонував Кубанському урядові дати дві дивізії і допомогти козакам звільнити край від більшовиків. Але уряд не лише відмовився, але й запротестував проти допомоги таманцям.

Лише за згодою Алексеева та Денікіна Законодавча Рада вислала до Києва делегацію чорноморців і лінійців-козаків К. Я. Безкровного, М. С. Рябовола, Султана Шахим-Гірея, Омельченка, Скобцова й Капліна. Гетьман прийняв делегацію прихильно, пообіцяв прислати амуніцію і навіть погодився висадити на Тамані дивізію генерала Натієва. Це було в другій половині травня 1918 р. В червні делегація повернулась з Києва до Новочеркаська, щоб усе спокійно обговорити. Бо були розмови про можливість федерації або конфедерації з Україною, які дуже налякали прихильників Росії з Добровольчою армією. На нараду делегатів з членами Уряду та Кубанської Ради 23 червня несподівано прийшов „опікун“ кубанців генерал Алексеев і відразу почав кричати, що він „не допустить об'єднання Кубані з Україною, а якби це сталось, то це буде зрада“. Вислід голосування на нараді був такий: 2 козаки-чорноморці (К. Безкровний і С. Манжула) та 1 черкес (А. Наміток) – за об'єднання з Україною, а 5 козаків-чорно-

морців (Л. Бич, Г. Білий, Г. Омельченко і П. Макаренко) та 2 козаки-лінійці (Д. Скобцов і Каплін) – проти єднання з Україною і за продовження боротьби під командою Денікіна...

24.06.1918 р. розпочався 2-й похід Добровольчої армії. У похід вирушили 5 полків піхоти, 8 полків кінноти і 5 гарматних батарей, разом 9 тисяч багнетів і шабель. 75% цієї армії становили кубанці. Похід був успішний, бо козаки відмовились від неутралітету і розпочали повстання проти совітської влади. Перший поважний спротив виявили большевики в районі Кушовки, а найбільш запеклі бої були в районі Кореновки, де большевики під керуванням Сорокіна загрожували існуванню Добровольчої армії, яку виручили з біди повстанці-козаки.

3 серпня Катеринодар був звільнений від большевиків. Наступного дня там відбулись урочистості зі славословленням Добровольчої армії. Тоді Військовий Отаман Філімонов сказав, що „Кубань може бути щасливою тільки за умови єдності з матір'ю Росією“. Голова Уряду Л. Бич підтвердив готовність кубанців співпрацювати з Добровольчою армією. Вона стала господарем краю, а Кубанський Військовий Отаман і Уряд були лише декорацією для неї.

Проголошення на початку 1918 року Кубанської Народної Республіки большевики скасували, а Добровольча армія після перемоги в 2-му поході Конституцію Кубанської Республіки зневажила.

Денікін запровадив Військово-похідне управління, що базувалося на „Положенні о полевом управленні войсками“. Розбурхані хвилі ненависти викликали між козаками й городовиками надзвичайну ворожнечу. Тимчасові надзвичайні станичні суди та військово-польові суди й самосуди провадили дику й жорстоку розправу з городовиками та з тими, хто не ганьбив революцію. Карали від биття канчуками і шомполами до смерти через повішення. А добровольці не перебирали, чи то козак, чи городовик, катували однаково тих і тих. Сам Покровський на своєму шляху від Туапсе до Майкопу залишив суцільні шибениці, на всіх телеграфних стовпах були тисячі без суду повішених.

1 листопада 1918 р. була скликана Надзвичайна Крайова Рада, яка 5 грудня 1918 р. прийняла Конституцію Кубанського Краю як самостійної держави. Але Денікін звів її нанівець, додавши до неї декларацію „тимчасової самостійності“. На домагання Крайової Ради про формування, за умовою ще з генералом Корніловим, сталої Кубанської армії Денікін відповів, що Росія мусить мати єдину російську армію, хоч у складі Добровольчої армії була Донська армія, а також Кавказька армія під командуванням генерала Врангеля, що мала 70% козаків, але була незалежною від Кубанського Військового Отамана, який і без того погоджувався на все, що хотів Денікін.

До Мірової Конференції в Парижі була послана під проводом Л. Бича делегація від Кубанського краю, яка підпорядкувалася полковникові Сазонову, представникові генерала Денікіна.

13 червня 1919 р. в Ростові-на-Дону відбулася конференція представників Дону, Кубані й Тереку, на якій Голова Кубанської Крайової Ради М. Рябовол в довшій промові виступив з критикою хибної політики Денікінського Особого совещания та діяльності командування Добровольчої армії, що призвела до того, що на Чорномор'ю 200 тисяч населення перетворились на большевиків, а на Ставропілщині виникло повстання, яке треба було значною силою придушувати. Така промова коштувала М. Рябоволові життя. Увечері того ж дня його застрелив єдинонеделімець, агент Кавказької армії генерала Врангеля.

Убивство М. Рябовола стало початком розпаду Добровольчої армії. Ще більше справу розпаду загострило засудження „за зраду“ на смерть через повішення священика о. Олексія Калабухова, члена Крайової Ради й делегата на Мирову Конференцію в Парижі, що підписав лише проект умови Кубанського Краю з Республікою горців Північного Кавказу, який не мав суттєвого значення. Це сталося 6 листопада 1919 р. Тоді ж була розпущена Законодавча Рада та заарештовано ще 10 її членів, що були також засуджені, але „помилувані“ й вислані до Царгороду без права повернення. Цю розправу доконав, за розпорядженням барона Врангеля, „командарм“ Покровський зі своїм начальником штабу генералом Науменком.

Після цього Військовий Отаман Філімонов виступив в Крайовому Уряді і запитав, чи може він далі отаманувати, але його примусили димісіонувати. На його місце був обраний генерал М. Успенський. Головою Уряду після Л. Бича став П. С. Сушков.

Злочинне повішення о. Калабухова в козацькій черкесці з табличкою „За зраду Росії“ знищило рештки моральної сили козацького війська. Настав швидкий розпад Добровольчої армії, незважаючи на дальшу підтримку диктатора Денікіна з боку Англії. Кубанці масово почали покидати фронт, до того ж прийшла пошесть тифу. Про тифозних добросовісно дбав Військовий Отаман М. Успенський, турбувався про належне приміщення їх, об'їздив хворих, захворів сам і помер.

Після М. Успенського Військовим Отаманом було обрано 31 грудня 1919 р. генерала Генштабу Миколу Букретова, а на Голову Уряду – інженера Василя Іваниса, який пізніше перебрав від Букретова обов'язки Військового Отамана. Але було вже пізно направити минулі помилки...

3 березня 1920 р. Кубанський Уряд залишив Катеринодар. Сила Кубанського козацтва перестала діяти. Прийшовши на зміну Денікіну, барон Врангель її доконав, а большевики остаточно знищили...

Кубанське козацтво так, як і Запорозьке, Чорноморське й Задунайське, відійшло до минулого. Та проте на історичній Тмутарокані залишилися три мільйони українців, які без огляду на козацьке чи городовицьке походження не були знищені, пережили все і під російсько-комуністичним намулом зберегли свою українську самобутність, бо така природа української землі.

Збройна боротьба на Великій Україні

Після повстання проти німців та гетьманського уряду Український Національний Союз пішов по утореному шляху старих революціонерів руйнування невідповідного державного порядку. Ці революціонери не передбачали наслідків, які могли від того виникнути. Перш, ніж руйнувати старе, треба знати, що треба дати на його місце нове, аби не виникла анархія та катастрофа, після якої проходить дуже довгий час, доки унормуються нові форми життя. У цій катастрофі часто гине стара генерація, тяжко переживає її друга і лише третя генерація створює відповідні умови нового життя, що не мають спільного зі старим.

Роблячи революцію, потрібно мати ясну мету та добре організовані кадри політичних провідників і працівників для швидкої організації нових державно-суспільних форм життя з дальшою нормальною чинністю. Національний Союз не являв собою чогось організаційно та ідейно-монолітного цілого. Це був конгломерат, справді український, але з надто розбіжними соціально-політичними устремліннями, тому й обрана з його рядів Директорія, що мала очолювати Українську Народну Республіку, не була монолітним державним проводом, який міг би силою свого морального авторитету об'єднати й провадити до певної мети стихійний повстанчий рух. Вона була неприродним з'єднанням лебедя, рака та щуки з байки. З них Лебідь відігравав почесну роль, кличучи до боротьби за ідеальну українську незалежність, що як фата моргана приваблювала до себе й була мрією пробудженої нації. Щука надто хотіла бути пронирливою, рвалася до чогось нового, щоб випередити большевиків та, на жаль, крім революційної демагогії, треба було мати державний розум. Зате пара раків усе намагалася затримати щуку та стягнути лебедя до старого порядку на бік Антанти, до якої пішов було з поклоном Гетьман. Належав до Директорії і крутій, який найбільше виявляв діяльність у тому, що всім перешкоджав, пристосовуючись до обставин.

Повстання проти гетьманського уряду та руйнування створеного ним державного порядку виникло стихійно. Не була в цьому велика заслуга Національного Союзу на чолі з В. Винниченком, який, плаваючи не лише в каламутній, але й у чистій воді, не бачив тієї цілі, до якої як лідер українських соціал-демократів мав їх провадити. Кожне повстання завше базується на збройній боротьбі, на силі, що поборює насильство, а Винниченко боявся тієї сили, бо гадав, що лише соціалістичною фразеологією можна побороти зло і довести своє право. Повстання виникло як пожежа надто великої кількості горючого матеріалу. Національний союз кинув іскру, що викликала пожежу, але сам виявився нездатним опанувати рух огню. В цьому була його вина. За це відпокутували всі члени Союзу та майже вся старша генерація українського народу.

У перебігу повстання не було заслуги й большевиків з КП(б)У, що в особі свого Центрального Комітету перебувала у Москві, а її емісари – в Україні, переважно жидівської народности, особливої відваги до збройного чину не виявляли. Тому про жодний дійсно український повстанчий загін, що стояв би цілком на комуністичних позиціях, або, як тоді говорили, платформі, на початку повстання проти гетьманського уряду та німців не було чути. Пізніше виникли навіть дивізії радянського напрямку, але виразно „без комуні“.

Та роль КП(б)У, про яку через 40 років написали „услужливі історики“, лише мала бути за вказівками В. Леніна, але вони залишились у теорії для тактичних міркувань, а на практиці її пізніше провела в життя російська червона армія, даючи імпульс до повстання і до провізоричної влади Директорії УНР та в спільній з анархістськими отаманами перемозі над регулярною армією УНР.

Ціла Україна запалала повстанням так, як то бувало в історичні часи козаччини. Дві сили – національно-демократична і соціалістично-радянська, – що створилися за вісім місяців німецької окупації з пануванням гетьманських прибічників, стали разом і, незважаючи на ніби грізну німецьку силу, знесли спробу повернути життя до старого монархічного укладу з соціальним і національним поневоленням. Створилась маса повстанчих загонів, окремих сотень, куренів, полків і навіть дивізій, які самі знайшли і здобули собі зброю та організували постачання за підтримкою населення України, а почасти озброїлись коштом німців та відібрали від них продовольчі запаси.

Грізні народні хвилі застали українських політичних провідників невідготовленими до належного підпорядкування їх та введення до єдиного річища національно-державного руху. Вони не знали, на яку стати, і балансували між Совітами та Антантою. У них не вистачало віри й певности у власній силі, лише з якою можна творити **незалежну** державу. Повстанчий рух – це не були маніфестації та віча 1917 року. Тут діяла розпорошена збройна сила, яку треба було об'єднати. Політична дезорієнтація провідників передавалася повстанчим загонам. Кожний отаман такого загону діяв на власну руку, руйнуючи заведений порядок, а коли мав когось у „центрі“, діяв за його вказівками. А ті вказівки були надто різноманітні, а часто суперечні загальному напрямкові визвольної боротьби. Вносилося недовір'я як до вищого командування так і до інших отаманів, що були під впливом інших діячів. Були такі, що попикшись на гарячому, студили холодне, тобто нікого не визнавали. З'являлися, як то буває в таких випадках, дуже активні люди легкої наживи, що під прапором соціалістичної революції займалися привласнюванням чужого майна. Особливо зловживали боротьбою з „буржуями“ різні курені смерти, яких було декілька. З них були найбільш відомі „червоний курінь смерти“ отамана Ангела на Чернігівщині та „чорний курінь смерти“ отамана Гуцола на Волині. Перший був спантелечений на соціалістичній революції,

а другий просто спритно й зручно використовував моменти, де під „патріотичним“ гаслом можна було пожитись. Перший відразу відмовився битися проти ворогів у лавах регулярної армії і підлягати наказам її командування, а другий одверто цього не виявляв, але зате на фронті був дуже пасивний, а в запіллю з п'ятьма сотнями шабель дуже активний. Подібний за своїми вчинками до „чорного куреня“ був полк ім. В. Винниченка, яким командував отаман Гришко, довірена особа свого патрона. Була ще Запорізька Січ з отаманом Божком, який ніби за козацькою традицією відігравав роль незалежного кошового та підтримуваний „бунчуковим куренем“ своїх гульвіс не підлягав командуванню Армії УНР. Не бракувало і цілком бандитських формувань з такими назвами, як „Не журись“ та „Гуляй душа“.

Отаман Зелений мав „незалежну“ Дніпровську дивізію, отаман Григор'єв – дві дивізії, а батько анархії Нестор Махно, зібравши волюцюг з усієї південної України, не визнавав нікого і на своїх кулеметних тачанках носився, як вітер, по степовій Україні. Він вихором налітав і так само швидко зникав, щоб з'явитися там, де його не чекали. Його „армія“, то зовсім розпорошувалася, то виростала на десятки тисяч. Загалом у цей бурхливий період військові повстанчі частини з'являлись, як гриби після дощу, але, залишені без відповідного керівництва та певного напрямку, не маючи належної політичної інформації про завдання й чинність центру УНР, або приєднувались до совітських частин, що окупували Україну, або до „зеленівців“, „григор'євців“, „махновців“, або, в кращому разі зникали, не залишивши по собі назви. Відсутність відповідної поінформованості та зв'язку між не лише повстанчими, але й регулярними частинами була загальним негативним явищем, яке дуже зручно використовували місцеві червоноармійські організації, яким всезнаючі жиди допомагали підтримувати зв'язок як між собою, так і з регулярними совітськими частинами, що йшли „визволяти“ Україну.

Відсутність серед українців належного зв'язку та своєчасної інформації спричинилася до того, що про Директорію, про її національно-державну працю та напрямок її політичної діяльності, не лише повстанці, а й вояки регулярних частин нічого не знали. Не знали і не могли знати, бо того політичного напрямку не мала ані Директорія, ані скликаний 23 січня 1919 р. в Києві, з ініціативи Національного Союзу, Конгрес Трудового народу України, на якому найсильнішою була Селянська Спілка під проводом переважно соціалістів-революціонерів. Трудовий Конгрес мав відігравати роль Верховної Ради з соціалістичним напрямком будівництва. Українські соціалісти трудовим принципом мали створити противагу радянській системі, яку на окупованій території вже заводили комуністи. Так мало бути в теорії, але на практиці покладалась надія на допомогу в соціалістичному будівництві капіталістів Антанти. Радянство мало видимість самоуправи і було популярним не лише серед робітників, а й серед дрібних

хліборобів, лише без комуни, як про це заявив найсильніший з українських повстанців Матвій Григор'єв. З радянським напрямом погоджувався і колишній Голова УЦР та перший Президент УНР професор М. Грушевський. Передбачав історик ту трагедію, яку мав пережити український народ, але на цей раз його голос уже не був авторитетним, особливо серед претендентів на владу. Боротьба за владу неминуче виникає в кожній революції. Її досягають найметкіші. Авторитет Грушевського був утрачений разом із повагою до Центральної Ради, що свого часу належно не подбала про створення власної збройної сили для оборони держави й звернулася за допомогою до німців.

Тому новий утвір назвали Трудовим конгресом, а завдання колишньої Малої Ради мала виконувати Директорія. На жаль, особистий склад Директорії був аж надто невдалий. Через це центр і лівиця соціал-революціонерів відновили Директорії в довір'ї й запропонували до скликання наступної сесії Конгресу визнати за найвищий орган Маллий конгрес у складі 41 члена. Зате праві соціал-революціонери разом з соціал-демократами висловили Директорії довір'я. Не давши ніякого визначеного напрямку як у внутрішній, так і в закордонній політиці, Трудовий конгрес висловився за „широку демократію“ і, припинивши 28 січня через наступ большевиків свої засідання, проголосив скликання в найближчому часі Всенародного парламенту України.

Ще перед відкриттям Трудового конгресу на його урочистому засіданні і на Софійській площі 22 січня відбулося святочне проголошення акту Злуки – соборности українських земель в одне нероздільне ціле, в одну націю – державу Українську Народну Республіку. Але залишилися два взаємно суперечних державних уряди, що через 9 місяців спричинило катастрофу спільної визвольної боротьби.

Те, що 8-ма совітська армія окупувала Лівобережну Україну і південну частину Правобережжя, ніби не мало особливого значення. Тоді ще за інерцією з 1917 року було переконання в непереможній силі словесних постанов та ухвал з прилюдними маніфестаціями. Реально значення вони не мали, бо Всенародний парламент не був скликаний, а за кілька днів українська влада залишила Київ. Так був похований „трудовий принцип“, а „широка демократія“ дала повний розгул анархії.

Соціалістичний напрямок у творенні Української держави могли дати лише дві партії, які мали щось спільного з соціалізмом, а саме соціал-демократи та соціал-революціонери. Партії **українських** комуністів не було, бо й ті українці-комуністи, що були в Україні, визнавали провід лише Москви, а тому з жодною українською владою, без огляду на найбільш широкий її демократизм, не могли мати щось спільного. Вони належали до російських большевиків. Створена з тактичних міркувань у Москві 12 липня 1918 р. КП(б)У складалася з росіян, жидів та зросійщених українців. Тому цю партію, що була частиною РКП(б), назвати українською державотворчою не можна. При-

криваючись гаслом інтернаціоналізму, вона була виконавцем лише волі російської партії більшовиків.

Такі партії, як соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники та інші лише підроблялись під соціалістів. Найчисленнішою була партія соціал-революціонерів, що на виборах до Всеросійських Установчих зборів одержала майже дві третини голосів. Отже, вона мала бути керівною. Але ця партія не лише на початку 1917 року, але ще й у 1919 році не мала ясної і сталої державно-політичної мети та організаційної єдності. Вона остаточно розкололась у 1919 р. на три частини: ліву, центр і правицю. Ліву становили боротьбісти, що стояли на радянську форму влади. Вони разом із незалежними соціал-демократами на початку 1920 р. утворили Українську комуністичну партію (боротьбістів) – УКП(б), але в кінці лютого 1920 р. Комінтерн не визнав її за комуністичну, бо вона „виступала за відрив Радянської України від Східної Росії“. Її змусили самоліквідуватися з тим, що її члени могли вступати до КП(б)У в індивідуальному порядку. Так прийшло до її злиття з російськими більшовиками.

Правиця соціал-революціонерів трималася демократичного соціалізму. В ній найбільш чинними були М. Шаповал, М. Любинський, А. Степаненко. Вони виступали за передання влади „трудовим радам робітничих і селянських депутатів“, але сам Трудовий конгрес на це не погодився. Партія українських соціал-демократів також розкололась на дві частини. Більшість її з В. Винниченком, Б. Мартосом, Ісааком Мазепою, П. Феденком, Д. Антоновичем стояла на позиції демократичного соціалізму. Але на початку байдуже та недовірливо ставлячись до власної збройної сили, вони досягли того, що чужа сила викинула їх за борт державного корабля. Меншість соціал-демократів із Ткаченком, Авдієнком і Пісоцьким пішла по лінії найменшого опору під чужий провід і, ставши на шлях боротьбістів, увійшла потім до складу російських більшовиків.

Решта політичних партій не мали впливу на повстанчий рух, бо він відбувався переважно під соціалістичними гаслами і в боротьбі проти чужинців. Орієнтація цих партій на допомогу Антанти не мала відгуку серед народних мас. Німці відбили охоту на всякі „дружні“ допомоги. Як німці, так і французи, чи англійці могли прийти в Україну лише як панівна сила, а проти цього якраз і виникло повстання. До того ж Антанта не визнавала за українцями права на незалежну від Росії державу.

У той час, коли на Україні проходила збройна боротьба не лише проти чужинців, але й проти самих себе в анархічному вирі, українські політичні діячі носились з „демократизмом“, як з писаною торбою. Вони бавились у демократичний парламентаризм, створюючи урядові коаліції. Таких коаліцій в 1919 році було три, а саме:

1. Велика коаліція уряду В. Чехівського у складі соціал-революціонерів, соціал-демократів, соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників та безпартійних.

2. Мала коаліція уряду С. Остапенка з участю правих партій, без соціал-революціонерів і соціал-демократів: соціалістів-федералістів, соціалістів-самостійників, народних республіканців, галицьких націонал-демократів і галицьких радикалів з д-ром С. Назаруком.

3. Соціалістична коаліція уряду Б. Мартоса, а потім Ісаака Мазе-пи з участю лише соціал-демократів і соціалістів-революціонерів.

Уряд Великої коаліції на ділі виявив себе дуже малим. Він був безініціативним, не дав жодного політичного напрямку в боротьбі за українську державність, виявився нездатним керувати організацією нових форм державного апарату, замість старих зруйнованих. Політично-суспільне життя проходило само собою, збочивши на шлях анархії. Кардинальні питання зовнішньої і внутрішньої політики не були розв'язані. На Україну наступали вороги, а в ній щораз більше поширювалась анархія, коли свій свого не впізнавав, а авантюри-ницькі елементи компрометував весь визвольний рух.

Збройна боротьба за українську державність почалась і продовжу-валась далі попри всяких урядів. Старі частини армії УНР, що по-стали ще за часів Центральної Ради і пережили гетьманський період, міцно злютовані взаємним довір'ям один до одного, не піддавалися жодним ворожим агітаціям і провокаціям. Вони довіряли своєму ко-мандуванню, а командування – Головному Отаманові Симонові Пет-люрі, якому в Директорії на політичному бездоріжжю довелося грати роль лебедя. Ім'я Петлюри було вогником, на який орієнтувалися залишені на хвилях розбурханого моря найкращі військові частини. Але не обходилося при цьому без прикрих моментів. Різного роду „інформатори“ та „певні“ люди вносили недовір'я до бойових частин, провокували котрусь із них або повстанський загін на манівці...

Лише Петлюра користувався серед вояків великим моральним ав-торитетом як перший творець новітнього українського війська та ідей-ний вождь збройної боротьби за українську державність. Тому в цій боротьбі на початковій неорганізованості **діяло його ім'я** для вияву сам-очинної ініціативи в безупинних боях проти ворога, який настирли-во наступав і якому Директорія не оголосила війни та намагалась дійти з ним до порозуміння.

Названі „певні“ претенденти на керівництво пристосувались у за-піллю до численно без потреби створених штабів й ім'я Петлюри вно-сили хаос до чинности Головної Команди, яка не мала виразних форм. Справжнього Штабу діючої армії не було, бо офіційно й війни ніби не було. Лише 16 січня 1919 року, коли большевики зайняли майже всю Лівобережну Україну, на державній нараді Директорія формаль-но проголосила стан війни Світської Росії проти України.

Тоді січові стрільці запропонували реорганізацію Начальної влади з тим, щоб 5-членну Директорію замінити на 3-членну: Симон Петлю-ра, Євген Коновалець та Андрій Мельник. Така пропозиція ясно оха-рактеризувала те безладдя не лише в провінції, але і в центрі, коли

молоді колишні старшини австрійської служби, що присвоїли собі звання полковників, взяли на себе ініціативу навести якийсь порядок. Їхня пропозиція не була прийнята, і загалом, крім словесних балачок про демократизм, рішучої напрямної в державній чинності не було ухвалено.

У той час не був належно використаний корпус старшин Генерального штабу. Більшість із них відкотилася до ворожого берега Добровольчої армії Денікіна. Але десятки їх, що надавалися бути командирами дивізій та командувачами фронтів, були свідомими українцями, лише байдужими за своєю аполітичністю до соціалізму: Микола Юнаків, Володимир Сальський, Олексій Галкин, Володимир Сінклер, Всеволод Петрів, Марко Безручко, М. Липко, В. Куш, М. Дельвіг, М. Капустянський та багато інших і навіть перші з Симоном Петлюрою творці Кошу Слобідської України Олександр Удовиченко та Олександр Сливинський – залишались осторонь і не були своєчасно покликані до активної чинності. Їм спочатку не довіряли. Самі вони, маючи більший від Січових Стрільців досвід і знання, руйнуванням навіть того позитивного для української державності, що було створено за часів Гетьмана, були дезорієнтовані, не бачили керівного осередку і самі не змогли виявити належної ініціативи. Лише генерали О. Осецький та М. Греков виявили її, але недоцільно.

У Головній Команді Військ УНР збройною боротьбою керували всі, і ніхто не був відповідальний за належний напрямок її з урахуванням як стратегічних, так і тактичних обставин. Спочатку осередком цього командування до зайняття Києва були Січові Стрільці Є. Коновалець й А. Мельник. Потім виступив генерал О. Осецький із соціалістичною орієнтацією як військовий міністр, а також його антитепа – генерал М. Греков як командувач невиразного фронту з шуканням допомоги французького десанту в Одесі. Вина за постійні невдачі на фронті приписувалася Петлюрі. Щоб обмежити його владу (якої фактично він сам не виявляв), уряд С. Остапенка з членами Директорії законом від 24 лютого встановили командування Наказного Отамана, яким став генерал М. Греков, що перебував в Одесі, де проводив переговори з французами та давав накази, протилежні Петлюрі. Це ще більше шкодило справі боротьби на фронті, а в запілля сприяло сваволі різних отаманів, які брали мільйони грошей на різні формування й зникали перед наступом большевиків переважно до Галичини. Все це викликало „бунти“ проти Директорії, про що мова буде пізніше...

Як за часів Центральної Ради, так і тепер для тогочасних політичних діячів соціалістичних переконань українське військо, що само без жодного примусу стало на захист української державності, було незрозумілою силою. Вони боялися війська. Всюди їм марилося „офіцерня“ і контрреволюція. Голова Директорії В. Винниченко запропонував, щоб позбавитися цієї офіцерні, організувати старшинські

школи, до яких приймати лише соціалістично й політично свідомих робітників та селян. А до випуску з цих шкіл командирами призначати унтер-офіцерів (підстаршин). Під впливом такого погляду був і Петлюра. Пізніше він змінив його.

Політична дезорієнтація надто шкідливо впливала і відбивалась на керуванні українським військом і на притягненні повстанчих загонів до регулярної армії. Для війська все мусить бути ясным, а керування – сталим і твердим. А тоді військові міністри мінялися щомісяця: в грудні був генерал Осецький, у січні генерал Греков, в лютому полковник Шаповал, на початку квітня Г. Сиротенко і т. д. Через це та невелика збройна сила не була належно використана та відповідно на всіх фронтах розподілена з урахуванням стратегічних цілей.

* * *

Фактичний склад і дислокація чинних сил війська на Україні на початку січня 1919 року був такий:

На Лівобережній Україні.

1. **Сіра дивізія.** Дислокація: Сосниця–Конотоп–Ромни. Складалась із 4-х стрілецьких і 1-го гарматного полків та технічної сотні. Мала 5500 багнетів і 8 гармат. Дивізія ця за часів Гетьмана була майже демобілізована і перебувала в резерві, бо кордонну лінію проти Східної Росії займали німці. Після повстання проти гетьманського уряду була оголошена, згідно з наказом Головного Отамана, добровільна мобілізація. Колишні вояки з районів Конотопу, Кролевця, Сосниці охоче відгукнулись на цей заклик, і дивізія сірожупанників збільшилася до повного складу. Всі мобілізовані були одягнені в сірі жупани і шинелі та отримали повну амуніцію. В час боротьби проти гетьманських військ, з яких частина сердюків перейшла на бік „сірих“, та приборкання німців, щоб не втручалися до справи української боротьби, мобілізовані козаки підлягали загальному порядку. Але коли німецькі частини відійшли, а большевики почали, замість німців, окупувати Україну, значна частина мобілізованих відмовилася битись із своїми „братами“. Тоді проти фронту „сірих“ були дійсно брати, а саме таращанці Миколи Щорса, який з них та інших утікачів з України організував дивізію. Теоретично Таращанська дивізія була ніби незалежною від Москви і перебувала в нейтральній зоні між Україною та Росією, а фактично вона входила до складу 8-ої Східної армії й мала російських політичних комісарів. Коли німці знялися з фронту, таращанці почали наступ. Почалися сутички та невеликі бої між таращанцями і сірими. Щоб уникнути братовбивства, сірі вислали до таращанців делегацію, щоб домовитись про спільну боротьбу за свободу українського народу. Якби таращанці були дійсно вільними у своїх діях, то до згоди прийшло б, але у них московських політруків та комісарів було більше, ніж українських коман-

дирів. Принципова згода була, але сірі ту боротьбу хотіли вести під національним жовто-блакитним прапором, а таращанці – лише під соціалістичним червоним. Реальним наслідком цих переговорів був лише обмін полоненими та домовленість у майбутньому, по можливості, уникати кривавих боїв між собою. Шляхи таращанців і сірих розійшлися, хоч пізніше в бою довелося зустрічатись.

Наслідком цього майже половина мобілізованих відмовилась битися проти большевиків. Командування сірих знайшло вихід з цього положення в тому, що мобілізованим була висловлена подяка за допомогу в звільненні від німецької окупації та в поборенні реакційного гетьманського режиму, і їм дозволено тим часом повернутися додому в безтермінову відпустку, що вони з посвідками і без посвідок, у більшості запаморочені большевицькою пропагандою, зробили, частинно навіть не здавши амуніцію та зброю. Цим було уникнено заколоту, а половина свідомих українців залишилась у полках. Тому фактичний склад дивізії у половині січня зменшився, але вона стала цілком боєздатною у завзятих боях як проти росіян, так і проти поляків.

Радянські історики сталінської ери усіма засобами на підставі підтасованих і вигаданих фактів та неймовірних чудок, намагались описати надзвичайний героїзм і патріотизм таращанців як вірних Радянській Україні червоних борців, що самі майже цілу Україну звільнили від „петлюрівських банд“. Насправді це були жертви українського політичного бездоріжжя, що майже всі віддали своє життя разом із М. Щорсом за інтереси диктатури чужого українцям пролетаріату.

2. **Чорноморський кіш.** Дислокація: Прилуки–Бахмач, Конотоп–Ворожба, Чернігів–Ніжин. Складався з 4-х піших і 1-го кінного полків та гарматної бригади. Він мав 6000 багнетів, 350 шабель, 6 гармат. Але бойовий склад та національно-моральна стійкість полків були незначними. У порівнянні зі станом у гетьманській період Кіш збільшився більше як у десять разів у кількості, але в якості радше втратив, як придбав. Бракувало головного, що вимагало у бокових операціях добродружності та взаємного довір'я, що є основою моральної сили, без якої не можна перемагати в бою та переносити тягар похідного життя. Поза цим старшинський склад, який має бути морально стійким ядром кожної частини, у чорноморців був із випадкових людей і не відповідав завданням визвольної боротьби. Таку частину треба було тримати вкупі, підпорядкувавши її єдиному, розумному і твердому керуванню, що усувало б усякі недоліки та тримало належну дисципліну. А чорноморці, навпаки, були розкидані на сотні кілометрів відділ від відділу. Тому не дивно, що після відходу з Чернігівщини сірих таращанці дуже легко ліквідували загои чорноморців. Боездатним у Чорноморському коші був лише 1-й полк під команду полковника Царенка, де фактично боездатними було близько тисячі багнетів.

3. **Запорізький корпус.** Дислокація: спочатку Старобільськ–Валуїки, потім Слов'янськ–Лозова–Константиноград–Полтава. Складався

він з двох дивізій по 4 стрілецьких полки кожна, а крім того, до нього належали 1-й кінний ім. Болбочана дивізіон, 2-й кінний ім. К. Гордієнка полк, Запорізький гарматний полк, Кінно-гірський дивізіон полковника О. Алмазова, Важкий гарматний дивізіон, 1-й та 2-й Запорізькі технічні курені, Харківський Слобідський кіш інж. Кобзи і бронепотяг „Січовий Стрілець“. Разом нараховувалось 14600 багнетів, 1100 шабель, 40 гармат і 1 бронепотяг. На той час це була невелика армія.

Корпус цей переформувався з дивізії після відходу німецьких частин. Командування корпусом після генерала Бочковського перейняв командир 2-го Республіканського полку полковник П. Болбочан. Під сильним натиском 8-ої Східської армії в час боїв та повільного відступу відбувалося поповнення корпусу аналогічним шляхом, як було у сірих з такими ж майже наслідками. Це використав для своїх цілей „революційний“ командир поручник Омелян Волох із сотником Воскобойниковим, опираючись на колишніх червоних гайдамаків із коша Слобідської України та на нове з радянськими настроями поповнення. Коли корпус був на Херсонщині, О. Волох утворив Ревком і висловився за радянську форму влади. З його задуму нічого не вийшло, але боєздатність Запорізького корпусу він доконав.

Головною причиною втрати бойової сили найпотужнішої української формації треба вважати арешт її командира полковника Болбочана з наказу чи то Головної Команди, чи з ініціативи самого О. Волоха з його гайдамаками. Запорізький корпус не зміг затримати довший час сильний наступ переважаючих сил 8-ої Східської армії і відступив до Кременчука. А Богданівський Запорізький полк з відділом 36 Полтавського полку ще перед цим відійшов 17 січня до Катеринослава, в якому були Вільні козаки Республіканського коша Миколи Горобця під командою отамана Гулого-Гуленка, курінь „Донецького кряжу“ Михайла Малашка, „Запорізька Січ“ отамана Божка, відділ Січових Стрільців отамана Самокиша, Повстанський загін отамана Сакви. Ще десь не зміг дати собі ради 24-й піший полк ім. П. Сагайдачного.

Коли запорожці були на Лозовій, Гайдамацький полк отамана Волоха вирушив 7 січня до Полтави, а потім після зайняття її більшовиками, замість відступу на Київ, подався до Кременчука, де була скупчена решта Запорізького корпусу. Там отаман Волох 22 січня заарештував полковника Болбочана і сам вступив у командування Запорізьким корпусом. Причиною ув'язнення П. Болбочана було ніби невиконання наказу Головного Командування відійти до Києва та його самочинного відходу в напрямку до Одеси для з'єднання з російськими добровольцями. Таке звинувачення треба вважати безпідставним, бо логічно зі стратегічних міркувань Запорізькому корпусові належало зміцнити Південно-Західний фронт і перебрати на ньому керування, бо його займали частини переважно повстанського характеру.

Звинувачення в намірі перейти до Добровольчої армії було безглуздою вигадкою, бо до них можна було перейти ще з Лозової, на яку наступали добровольці зі Слов'янська.

Найбільш правдоподібним було те, що в Кременчуці на станції скупчились ешелони десятка різних військових частин, що безрадно метушились, не знаючи в якому напрямку тікати, замість того, щоб дати належну відсіч ворогові. Така ситуація була 19 січня на Північному фронті в Коростені, де також десяток окремих полків і куренів, не маючи паротягів до своїх ешелонів, уже розбігались, і лише прибулий в останній момент старий приятель П. Болбочана полковник А. Пузицький з трьома невеликими полками сірожупанників перейняв на себе – як старший – командування над усіма частинами та відігнав ворога, що настирливо наступав з бронепотягами. Правдоподібно, це хотів зробити і полковник Болбочан у Кременчуці. Для прихильника найбільш розхристаного „демократизму“ з його гайдамаками вчинок Болбочана вважався замахом на державний переворот, і він, можливо, за мовчазною згодою Петлюри або від його імені **заарештував свого командира** і сам зайняв його становище. З таким вчинком погодилась команда Січових Стрільців, якій був переданий ув'язнений полковник Болбочан. Ом. Волох за порушення нечуваної в дисциплінованому війську підлегlosti не був покараний і залишився командиром корпусу аж до часу проголошення „маніфестом“ радянської влади вже аж на Поділлю – і лише тоді був усунений. Накази Головного Командування в цій справі, як і взагалі всі накази, якщо вони й були, не збереглись. А поза цим, вони в більшості не виконувались різними отаманами. Відомо лише, що Команда Осадного корпусу Січових Стрільців перебрала на себе керування Східним фронтом і заповнила всіх що утримає його, а тому, можливо, не потребувала допомоги Запорізького корпусу для оборони столиці України Києва.

Авантюра Волоха часово вивела запорожців із лав оборонців України. Вона була наслідком політичного безголів'я Уряду Малої коаліції та переговорів з Командуванням французько-грецького десанту в Одесі.

4. Корпус Січових Стрільців. Дислокація: Київ–Дарниця. Складався з 4-х стрілецьких полків, кінноти Франца Бориса, Лубенського кінного полку, гарматної бригади та кулеметного відділу. Всього 7000 багнетів, 500 шабель, 32 гармати. Фактично за своїм бойовим складом це був не корпус, а слабка дивізія, що в бойових операціях проти совітської армії такою себе виявила не лише на київському, але й на північному фронті в Коростені–Житомирі. Січові Стрільці після повстання проти федеративного гетьманського уряду розрослись з загону в корпус. У своєму поповненому складі вони мали різноманітний елемент з різною психологією та стремліннями, що в силу обставин стали вояками. Не було в ньому злютованости між командним складом та шереговими стрільцями. Старшини тримали себе на німецький

зразок високо, не маючи до того відповідних якостей, що в умовах тогочасної боротьби, коли кожний свідомий був віддати своє життя за свободу української нації, не могло бути виправдано в інтересах військової дисципліни, коли буває необхідна певна віддаль у взаєминах між старшинами й козаками. Шкідливим було і панібратство, що панувало в повстанських частинах, але не доброю була й бундючність. Дисципліна військової частини в умовах бойової чинності досягається не так примусом виконання наказів та карою за порушення встановленого порядку, як свідомою добровільною карністю і довір'ям підлеглих своїм начальникам з певного роду, так мовити, родинним почуттям між молодшими та старшими. Коли Січові Стрільці були ще в Білій Церкві, вони були об'єднані добродружністю на чолі зі своєю Стрільською Радою й являли собою бойову частину, з якою можна було пройти цілу Україну. Але коли вони збільшили свій склад у час повстання вояками з цілком відмінною психологією до того з випадкового, не вишколеного, але з набутим „революційним розмахом“ елементу, старі січові стрільці розпоршились серед них і навіть у своїх стрілецьких полках втратили боездатність, не досягнувши перемоги в боях проти регулярних російських частин...

Найбільшою помилкою Команди Січових Стрільців було те, що вони, перебравши обов'язки залоги міста, погодились відігравати, так би мовити, роль жандармерії в Києві, а водночас узяли на себе відповідальність за Східний фронт з самовпевненням навести повний порядок. Місцеве населення дивилось на Січових Стрільців як на „австріяків“, що ніби прийшли на зміну німцям. Через це розпорядження Січових Стрільців саботувались і навіть викликали повстання.

Команді дивізії стрільців, що дістала назву Осадного корпусу, були підпорядковані дві повстанські Дніпровські дивізії отаманів Зеленого (Данила Терпила) та Олександра Данченка, що мали до 20 тисяч багнетів. Після закінчення повстання проти Гетьмана, Зелений відійшов до Трипілля, а Данченко не виконав наказу вирушити на фронт без ясно означеного оперативного завдання, бо війна Совітам ще не була оголошена. Це призвело до того, що Січові Стрільці обеззброїли дивізію Данченка, чим збільшили анархію. А між дивізією Зеленого і Січовими Стрільцями у Трипільлю виник кривавий бій.

До Осадного корпусу також належав Лубенський кінно-козацький полк, який за часів Гетьмана був у складі сердюків і намагався зберегти традиції старих російських гусарів. Ні одної сторінки своєї бойової слави він не записав до історії української визвольної боротьби. Цей полк закінчив своє існування у Добровольчій армії Денікіна, куди потрапив 4 листопада 1919 р. через „нерозважність і слабхарактерність командира полку“.

5 лютого Січові Стрільці залишили Київ, 21 лютого – Фастів, а через кілька днів – Козятин та відійшли аж до Проскурова. Відповідальність за Східний фронт залишилась поза ними. Команді Січових

Стрільців, крім власної нерозважності, багато шкодило політичне безголів'я того часу. В кінці лютого 1919 р. на нараді провідників Січових Стрільців з представниками українських політичних партій полковник Є. Коновалець висловився так: „Хитання Уряду було для нас фатальним. Було й є дві ясні лінії – або большевизм, або антибольшевизм. У Директорії й Уряді не було ні того, ні другого, а тому в результаті ми опинились майже в безвихідному становищі. Через що кидаємо фронт? Головне, через те, що не маємо резервів, усі стомились. Всяка ідея гасне, хочеться одного – спати“. З таким настроєм тяжко було передати бойовий запал звичайним стрільцям. А тому їхню силу в активному спротиві большевикам можна оцінити не більше, як на неповну тисячу багнетів, але й вона не діяла. 10 березня військовий міністр О. Шаповал на нараді членів Директорії заявив, що Армія не має командувача фронту, бо Петлюра давав накази, начальник штабу А. Мельник – свої, а наказний отаман Греков з Одеси також свої, а тому просив дати йому уповноваження керувати фронтом. Тоді в Жмеринці виникло українське повстання проти Директорії...

12 березня, коли провідники Січових Стрільців видали в Проскурові відозву „підпирати радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок“, сила Січових Стрільців, як і запорожців, перестала часом діяти.

5. Залізнична дивізія. Дислокація: Київ–Бердичів. Складалась вона з 3-х піших і 1-го гарматного полку та технічно-залізничного куреня. Налічувалось у ній до 3000 багнетів і 6 гармат, але бойову якість можна було оцінити не більше, як на 1000 багнетів, бо в час бою за Бердичів у березні вона виявила себе дуже слабкою. Було це 7 березня. Тоді через Бердичів проїздили три полки сірожупанників. Залогу Бердичева творила Залізнична дивізія, тому її завданням було вести оборону цього міста. Сірі переїздили з російського, під Коростенем, на польський, на Стоході, фронт. Несподівано для сірих на станцію вранці напали таращанці червоної дивізії Щорса. Швидко висадившись із ешелонів, сірі впродовж дня вели з таращанцями кривавий бій, давши відсіч десяткові їхніх упертих атак. Лише від полонених сірі довідалися, що проти них наступали таращанці та що їх до активних атак „заохочував“ большевицький полк „чорних чортів“, організований із кримінальних злочинців. Це підтвержувалось кулеметною стріляниною, яку все було чути позаду таращанців перед кожною їхньою атакою. Пам'ятаючи про свою угоду з таращанцями не вести між собою кривавих боїв, сірі, коли стемніло, від'їхали в ешелонах за призначенням на польський фронт, забравши з собою вбитих і поранених. Оборона була залишена залізничникам, які в тому бою, крім гарматної батареї, участі не брали.

Був у Києві організований синьожупанний стрілецький полк, кадри якого склалися з розформованих ще за часів Центральної Ради Синіх дивізій. Налічував він 1700 багнетів, але в боях проти больше-

віків виявив себе значно меншою силою. Лише пізніше в 3-й Стрілецькій (Залізній) дивізії залишив по собі добру славу.

Поза цим 1-а й 2-а Київські військові школи, а після з'єднання з Житомирською військовою школою – як Спільна Юнацька школа, нечисленна за своїм складом, виявили себе в боях проти чужої навали добрими оборонцями Батьківщини.

Таким чином, на Лівобережній Україні в боротьбі проти російської окупації можна було нарахувати разом 10000 багнетів, 1000 шабель, 54 гармати і 1 бронепотяг. Така сила була слабкою, а тому за відсутності відповідного керування не змогла виявити належного спротиву 8-й совітській армії.

За даними „Історії УРСР“ (Т. 2. – С. 129), постановою Ради Народних Комісарів РСФСР від 17 листопада 1918 р. було створено Революційну військову Раду Українського фронту. На початку січня 1919 р. до складу військ цього фронту належали: 1-а й 2-а Українські повстанчі дивізії, Московська робітничка дивізія, 9-а дивізія, 2-а Орловська бригада та два бронепотяги. Командувачем Українським фронтом ніби було призначено А. Антонова-Овсеєнка. Те, що ці частини належали до 8-ї Совітської армії, яка безпосередньо підлягала військовому наркому Л. Троцькому, радянські історики чомусь намагались замовчати.

На Правобережній Україні були такі сили:

На Польському фронті:

1. **Володимиро-Волинська група.** Дислокація: Порецьк–Торчин–Киселін. Були там: Піший полк ім. Івана Франка, Кременецький, Бердичівський і Ямпільський піші полки, Волинський кінний партизанський відділ і Волинська гарматна бригада. Кадри цих частин склалися переважно з решток гетьманських формувань. Мали вони 4000 багнетів, 780 шабель, 6 гармат.

2. **Ковельська група.** Дислокація: Голоби–Гулвичі–Рожище. До неї належали: Ковельський, Шинський і Коростишевський піші полки, Кальницький курінь і гарматна батарея хор. Ковшара. Мали вони всього близько 1500 багнетів і 2 гармати.

На Російському фронті:

3. **Сарненська група.** Дислокація: Дубровиця–Лунинець. Склад: полк ім. В. Винниченка, Залізничний полк, гарматний дивізіон, Кінний гайдамацький полк, технічний курінь, два бронепотяги („Сух“ і „Слава Україні“). Разом 2500 багнетів, 600 шабель, 8 гармат і два бронепотяги.

4. **Коростенська група.** Дислокація: Овруч–Калиновичі. Склад: 55-й піший „Народного визволення“ полк, Стрілецький полк ім. Наливайка, Галицький стрілецький полк ім. Оскілка, Запорізька кінна сотня, Звягельська гарматна бригада, Чорноморський технічний курінь, 28 Чортомлицький кінний полк, 2 бронепотяги („Воля“). Разом 2700 багнетів, 330 шабель, 8 гармат і 2 бронепотяги.

Цей десяток тисяч вояків на Північно-Західному фронті із щойно виниклих окремих частин був ще в процесі формування. Старшини й козаки в них не мали належної добродружності, їм бракувало відповідних енергійних командирів. До того ж не мали організованої бази постачання як зброєю і вогнестрільними припасами, так і харчами та одягом. Вони ще не були обстріляними в боях і не являли собою стійкої сили проти значно ліпше організованих, озброєних і технічно забезпечених польських та совітських військових частин. Лише пізніше в процесі реорганізації Армії УНР більшість із них стали добрими борцями за українську державність.

Крім Північно-Західного фронту на Правобережній Україні існував у січні 1919 р. **Південно-Східний фронт**, у якому були частини переважно повстанчого характеру, що лише почасти визнавали головне командування Армії УНР. Основною причиною розпорошення збройної сили був брак належного зв'язку з Головним Командуванням, яке до того ж і само не довіряло повстанчим отаманам, що, поборовши австрійську окупацію, були проти загрози нової окупації з боку французького війська з його десантом у Херсоні, Миколаєві й Одесі. Найбільше непорозуміння сталось з талановитим організатором збройної сили власними засобами, без чужої допомоги отаманом Матвієм Григор'євим, який зі своїм начальником штабу Юрком Тютюнником сформував дві дивізії в кілька тисяч багнетів. Спочатку він підлягав Головному Отаманові Петлюрі та просив його дозволу вигнати нових найзників з Херсона, Миколаєва й Одеси, а коли йому було в цьому відмовлено, він став діяти незалежно.

Також тоді самочинно створились на Півдні України: Балтський, Голтський, Брацлавський, Одеський повстанські загони та Голтська кінна бригада. Вони налічували разом, без дивізій Григор'єва, десяток тисяч багнетів, близько двох тисяч шабель і два десятки гармат. Ще 10 грудня українці вигнали большевиків з Одеси й зайняли її. Але 17 грудня там висадився перший транспорт французів генерала Боріуса, який поставив вимогу українцям звільнити місто, а Директорія УНР на це погодилась.

До Південно-Східного фронту належала Катеринославська (Січеславська) група з дислокацією Дніпропетровськ–Запоріжжя. До неї входили: Верхньодніпровський та Олександрійський полки, що були півсформовані з решток 8-го армійського корпусу, старший командний склад якого на початку грудня подався на Донщину. Тоді там виявив себе отаман Божко, межовий інженер, колишній сотник російської армії. Він з допомогою свого начальника штабу Василюка сформував на запорізький зразок кіш Запорізької Січі. Там же в листопаді отаман Микола Горобець з братом Гаврилом організували Катеринославський Республіканський кіш Вільного козацтва. Ініціативу до його формування подав полковник М. Омелянович-Павленко ще влітку 1918 р., а пізніше командування над ним перебрав отаман Гулий-

Гуленко. В січні 1919 р. там діяв відділ Січових Стрільців отамана Самокиша, який разом із Повстанським загonom отамана Сакви звільнив Катеринослав від махновців. Також діяв у Катеринославі курінь Донецького кряжу отамана Михайла Малашка. Навіть був жидівський загін Паолей Ціон. А 17 січня прибув туди зі Слобожанщини 36-й Полтавський полк. Всі ці загони, відділи, полки налічували разом до п'яти тисяч багнетів, півтори тисячі шабель і більше двох десятків гармат.

Усі повстанські формування Південної й Катериславської груп, не підпорядковані Головному Командуванню Армії УНР, без виразних державно-політичних завдань і цілей у визвольній боротьбі не відіграли позитивної ролі. Вони, розпорошившись, збільшили анархію, яку використав Махно, а большевики підпорядкували їх собі. Лише частина вояків із них приєдналася до Запорізького корпусу на місце здеморалізованих Волохом гайдамаків, а частина ввійшла до дивізій отамана Григор'єва, з яких дві т. зв. Селянські дивізії під проводом отамана Юрка Тютюнника приєдналися до Армії УНР в липні 1919 року.

Поза цим провадились різні формування в Житомирі, Рівному, Луцьку, Бердичеві, Жмеринці, Умані, Звенигородці. Було в процесі формування понад 50 тисяч вояків. Скільки фактично їх налічувалось, не можна було довідатись. За тодішнього хаосу в державному апараті на це була видана безвідповідально величезна сума грошей, а реальних наслідків з того не було жодних. Так, приміром, у Жмеринці в березні 1919 р. були: 1-а Резервова Білоцерківська бригада, 1-й Хвастівський полк, 1-й і 2-й Білоцерківські полки, 10-й полк ім. Т. Шевченка, 11-й полк Трудового люду, Окремий гарматний полк, Штаб формування резервів, Штаб Стрільцького загону, Кавказький курінь Альошки Кушнірова. Всі ці полки й штаби не надавалися для бойових дій на фронті, та й для наведення порядку в запіллі були нездатні. У Жмеринці виникло повстання проти Директорії УНР. За допомогою черкесів куреня А. Кушнірова головарі повстання були заарештовані й покарані, рівно ж було ліквідовано повстання в околичних селах, але оборонити Жмеринку від наступу 2-го Тарашанського полку червоної дивізії Щорса не змогли. Січові стрільці в той час були в Проскурові.

Крім названих військових частин у вирі революційних подій діяли майже самостійно відірвані від Командування Армією УНР різні комендантські невеликі відділи та повітові сотні, що залишились від Гетьманщини і були переформовані в час повстання. Вони відіграли позитивну роль у боротьбі за незалежність України. Деякі з них перетворились на полки, що на Правобережжі ввійшли пізніше до складу регулярної армії. Але багато з них, як, наприклад, Лохвицький Республіканський курінь, з добрими бойовими якостями існували самостійно. Від них виходила ініціатива повстання проти російської боль-

шевицької окупації. Добрими були в деяких повітах кінні сотні, як, приміром, Звягельська кінна сотня сотника Падалки. Також прислужилися справі визвольної боротьби повстанські відділи Соколовського, Мордалевича, Закусила та інших. Відіграли позитивну роль невеликі за своїм складом Стародубський кінний полк і Козятинська піша бригада. Запорізький важкий гарматний дивізіон (сотника Ярцева) та Дніпровська гарматна бригада були надіслані до Галичини, де були радо прийняті й влилися до складу Української Галицької Армії. Були також: Чехо-український Полк, Рибинський загін полковника Мацака, Окремий Запорізький та Буковинський стрілецькі курені, Окрема Волинська бригада, 60-й піший полк ім. Кармелюка.

Хоч невеликою і недосконало організованою збройною силою для України були ці кілька десятків тисяч вояків, що з самого початку мали чотири ворожих фронти: російсько-большевицький, польський, російсько-антантський в Одесі та анархістично-совітсько-радянський з махновщиною й отаманщиною, а все ж таки це була сила, з якою за інших обставин державного керування можна було багато зробити. Потрібний був повний контакт політичного проводу з військом. Такого не було. Була цілковита відсутня правдива поінформованість про події на фронтах, навпаки, різного роду „татарські вісті“ спричиняли авантюри та повстання. Державна політика й військова стратегія не були на належній висоті й не діяли спільно для досягнення ясно окресленої мети.

Замість того, щоб у боротьбі за українську державність опертись на власну збройну силу, що сама собою спонтанно творилась, і всі зусилля спрямувати на її організацію як основу своєї власної сили та передбачити всі можливі несподіванки в боротьбі з ворожими силами, Директорія та Уряд „великої демократичної коаліції“ В. Чехівського плавали безпорадно, як корабель без руля й вітрил, на розбурханому морі революційних хвиль, не знаючи, до якого берега пристати й куди принесе його щасливий випадок – до совітського, чи до антантського.

Голова Уряду В. Чехівський, голова Директорії В. Винниченко, М. Шаповал, М. Любинський схилились до союзу з Совітами, але підпорядкуватись їм бажання не виявили. Коли ж совітський берег аж надто наблизився до Києва, довелося тікати з нього до Вінниці й шукати там іншого пристановища. Зате дії Совітів були послідовні, з планово розрахованим наміром опанувати і підпорядкувати собі Україну.

Відразу з виникненням повстання проти гетьманського уряду та німецької окупації в Москві 17 листопада була створена Українська Револуційна Рада, до якої входили Сталін, П'ятаков, Затонський і Антонов-Овсеєнко. Разом із сформуванням для наступу на Україну 8-ї совітської армії була організована особлива група Курського напрямку, до якої належали відділи Кожевнікова (6 тисяч) з татарів, два полки Всеросійської ЧК, два піших продовольчих полки з 8-ї армії, інтер-

національні угорські частини і 4-й Кавказький продовольчий полк. Ця „особлива група“ після просунення вперед 8-ї совітської армії дбала про головне для Москви – забезпечення її хлібом та харчовими продуктами з України.

Ще в листопаді 1918 року був сформований Тимчасовий Робітничо-селянський уряд України, до складу якого входили В. Аверін, К. Ворошилов, В. Затонський, Е. Квірінг, Ф. Артем (Сергєєв), Ю. Коцюбинський та інші росіяни і жида. 29 листопада цей уряд видав маніфест до робітників і селян, від яких залежало „торжество“ радянської влади в Україні. На Лівобережній Україні це „торжество“ сталося в лютому 1919 року за допомогою 8-ї Совітської армії.

5 лютого Богунівський полк під командою М. Щорса і Таращанський полк під командою В. Боженка вступили до Києва, який звільнили Січові Стрільці...

Уряд великої коаліції В. Чехівського димісіонував. На його місце прийшов Уряд малої коаліції С. Остапенка, який, осівши у Вінниці, почав шукати допомоги в Антанті. До Одеси були послані генерал Греков і галицький політик О. Назарук. Вони оббивали пороги з низькими поклонами у незначних представників антантських військових місій, які могли вести переговори лише з метою розвідки про взаємовідношення сил, що борються в Україні, та зробити мало прихильний до українців звіт своїм урядам. Здавалося, було ясным, що Антанта, не визнавши самостійности Української Держави, коли її очолював Гетьман, який мав урядовий апарат в усій Україні, в жодному разі не визнає Українську Народну Республіку, яку очолювала Директорія без території. Але наївні політики тішили себе надією, що, може, з допомогою генерала та галицького доктора з того щось буде. Про належну організацію або реорганізацію повстанських частин для зміцнення власної збройної сили вони не дбали.

Цьому загальному „політичному курсові“ мусив, за „демократичним“ принципом, підлягати Головний Отаман Петлюра. Він раніше ставився прихильно до орієнтації на Антанту ще за часів Центральної Ради, не чекаючи від німців нічого доброго. Можливо, що Запорізький корпус після залишення Лівобережжя був скерований не на Київ для з'єднання з іншими частинами регулярної Армії УНР, а на Одесу, щоб ввійти в контакт з французьким десантом. Там він опинився в скрутному становищі. Опанувати Чорноморське побережжя, щоб мати вихід до Чорного моря, Запорізький корпус не мав достатньо сили. Слабка Катеринославська група повстанських частин не могла сама дати ради, бо, крім прихильного до большевиків робітництва, там панувала махновська анархія. До того ж головну роль на Чорноморському побережжі відігравав отаман М. Григор'єв, який вороже ставився до нової окупації, а тому 5 квітня зі своїми дивізіями примусив французько-грецький десант залишити Херсон, Миколаїв та Одесу і тим поховав усяку надію на антантську допомогу.

Тяжке становище запорожців збільшив отаман Волох, що з частиною своїх гайдамаків утворив Ревком, аби разом з отаманом Григор'євим проголосити радянську владу. Попередній арешт командира корпусу полковника Болбочана позбавило запорожців відповідного авторитетного керівництва, тому вони не змогли дати належної відсічі большевикам та з'єднатися з частинами Армії УНР. Вони пішли до лінії найменшого спротиву й перейшли в квітні через Румунію до Галичини. Румуни обеззброїли запорожців, забравши у них 15 тисяч рушниць, 500 кулеметів, 40 гармат та всю амуніцію і ніколи це не повернули.

Такі були „досягнення“ уряду С. Остапенка. З переговорів із французами нічого не вийшло. Вперше французький десант з'явився в Одесі 17 грудня 1918 р. Це була 156-а французька дивізія під командою генерала Боріуса. Одночасно висадився десант у Севастополі з окупацією Сімферополя і Джанкою. В Чорному морі з'явилась англо-французька ескадра у складі 3-х дредноутів, 8 крейсерів, 12 міноносців та велика кількість транспортних кораблів. 31 січня 1919 р. висадився десант у Херсоні, 2 лютого – в Миколаєві.

В Одесі ніби перебував російський добровольчий загін у складі 9 тисяч вояків і двох сотень татарів-пластунів, що мав 3 важких і 10 легких гарматних батарей, 48 кулеметів, 3 броньовики і 4 польових прожектори. Командував загоном генерал Гришин-Алмазов. Він ніби підлягав французькому генералові Боріусові після звільнення, на його вимогу українцями Одеси.

13 січня 1919 р. в Одесу прибув Французький штаб з генералом д'Ансельманом і полковником Фрейденбергом, які тримали себе з висока до українців, доки повстанці отамана Григор'єва не примусили їх з французько-грецьким десантом залишити Одесу. Була в Одесі і французька політична місія на чолі з якимсь фантастичним консулом Енно, який ніби займався дурисвітством у переговорах з усіма українцями й росіянами і з такими ж пройдисвітами, як сам.

Зі створенням Уряду малої коаліції прихильника Антанти С. Остапенка, соціалісти вийшли з уряду. Соціал-демократи відкликали 9 лютого своїх членів з уряду й Директорії. Хто створив той уряд за тогочасного „парламентаризму“, важко було розібратись. Ніби на угоду Антанті, Винниченко, відчувши себе „втомленим“, виїхав за кордон, а за ним подався його спілльник в організації повстання проти Гетьмана міністр земельних справ і лідер соціал-революціонерів Микола Шаповал. Ще раніше від'їхав до Відня не визнаний ні лівими, ні правими діячами професор М. Грушевський. Відійшов від праці і перший прем'єр Володимир Чехівський. Після вимоги соціал-демократичної партії мав відійти з Директорії Симон Петлюра, але він подав ЦК УСРДП 11 лютого 1919 р., коли Уряд був ще у Вінниці, заяву, що вважає своїм національним обов'язком перед Батьківщиною продовжувати очолювання збройної боротьби, без огляду на те, що

представники Антанти поставили умовою переговорів з українцями усунення його від державного керівництва.

Утеча загальновідомих політичних провідників зробила негативне враження та внесла ще більший хаос. Тому Уряд малої коаліції постав сам собою. Але його орієнтація на допомогу Антанти поглибила радянофільські настрої, а повстанська акція, що розпочалась у запілля совітської армії, зійшла на манівці. Ті повстанчі частини, що виникли проти німецької окупації, не бажаючи французької, розпорозились. Надії на допомогу Антанти були непопулярні, бо народ уже попикся на німецькій „дружній“ допомозі. Страх перед можливістю окупації України військом Антанти збільшив пасивність українських мас проти наступу большевиків.

Радянофільські настрої, яким українські соціалісти хотіли надати характер „трудових рад“, були цілком природними як наслідок соціальної революції, що викликала повстання проти гетьманського політичного курсу з новим соціальним поневоленням. Дуже можливо, що якби большевики дотримали обіцянки не втручатись у внутрішні справи України, радянська форма правління, за яку боровся отаман Григор'єв, постала б нормальним шляхом.

У січні 1919 р. голова Уряду В. Чехівський, голова Директорії В. Винниченко, лідер М. Шаповал, М. Любинський погоджувались на радянську форму влади та на мир з Москвою. Таку позицію займав повстанчий отаман Григор'єв, але розійшовся з Директорією УНР через те, що вона не дозволила йому вигнати французький десант. За ним отаман Зелений із Дніпровськими дивізіями проголосив, що він стає на радянську платформу, а пізніше отаман Волох з гайдамаками вчинив радянську авантюру. Тоді ж у січні на 6-му з'їзді УРСДП стався розкол, коли виникла група незалежних соціал-демократів, що зайняли радянську позицію. 28 січня на конференції українських соціал-революціонерів центр її також прийняв радянську форму влади.

З такими настроями після проголошення Соборности всіх Українських земель у Києві 22 січня наступного дня Трудовий Конгрес розпочав свої засідання для вирішення найважливішого – форми влади в Україні. Але 20 січня мусив припинити їх, бо до Києва надійшли частини 8-ї совітської армії визволяти його від „націоналістичної“ контрреволюції, як про це говорять радянські історики. Конгрес розійшовся нічого остаточно не вирішивши.

Напрямок української політики залишився на роздоріжжю. Невизнання незалежності України з боку Антанти, а головне – Совітів та захоплення червоною армією української території викликали самочинний спротив проти совітської окупації, а також проти намірів Антанти. По українських селах спричинились до повстань проти окупантів не так політично-ідеологічні розходження з большевицькою диктатурою, як численні російські продовольчі відділи. Москва голодувала. Треба було силою, не чекаючи на мирне полагодження справи,

добути хліб, бо інакше міг виникнути голодний бунт і поховати совітську владу.

У березні 1919 р. Ленін дав наказ комісарові продовольчих справ Шліхтерові привезти з України до 1 травня 50 мільйонів пудів хліба. В своїй доповіді Московському Совітові депутатів 25 березня про свою роботу Шліхтер говорив: „Всі ви пам'ятаєте, що коли Україна почала робитися совітською, то з кожним днем руху совітської армії вперед у вас і у нас легшало на душі – здавалось, уже кінець нашим бідуванням. Багата Україна, хлібна Україна – наша! За найобережнішими підрахунками Україна має тепер 278 мільйонів пудів. У нас є тепер 4 центральні продовольчі загони. На ці загони ми покладаємо всі наші надії. У нас є сила присланих робітників, які зуміють затемнити всі українські села“. Забирались не лише харчові, а й індустриальні продукти. Робилося це зі значно більшим насильством ніж це робили німці.

З такими „гуманними“ мотивами провадилася з „безкровною“ допомогою Москви боротьба проти „націоналістичної контрреволюції“ в Україні, як про це сказано в „Історії Української РСР“. Московський гуманізм, для якого „все ваше є наше, а до нашого вам зась!“, дав зрозуміти українському хуторянинові значення власної державної незалежності. Переконавшись, що большевики, обіцяючи все дати, нічого не дали, а прийшли забрати те, чого не сіяли й не жали, український хлібороб став до збройної боротьби проти большевиків, як проти чужоземних окупантів. Треба було дати належний провід цій боротьбі. Треба було мати авторитетний осередок, певний власної сили, який, опираючись на цю силу, об'єднав би коло себе весь повстанський рух для підтримання бойової діяльності регулярної армії.

Директорія з урядом С. Остапенка такої ролі не могла відіграти. Вони намагалися шукати допомоги у переможців світової війни. 17 лютого 1919 р. Директорія послала декларацію до французького командування у справі допомоги у визволенні української нації і відбудови української державності. Генерал д'Ансельман відповів 1 березня на цю декларацію, що, взявши до уваги виявлення доброї волі, він готовий допомогти, якщо Петлюра й Андрієвський (самостійник) перестануть брати участь у Директорії. Тоді голова уряду С. Остапенко з наказним отаманом генералом Грековим і від Трудового конгресу С. Бачинським та Іс. Мазепою виїхали до станції Бірзули і 6 березня почали переговори з полковником Фрейденбергом, який вимагав вигнати, як псів, Винниченка й Чехівського, а Петлюра мусив сам зникнути, бо кожний бандит називав себе петлюрівцем. Це було занадто...

5 березня у Вінниці була одержана телеграма від наркома Чичеріна про те, що Російський Совітський уряд може запропонувати Українському Совітському урядові і Директорії УНР свої послуги для досягнення між ними згоди і визнання Директорії радянською владою в Україні та визнання неутралітету України з активною обороною

проти військ Антанти і боротьби проти контрреволюції. Також прислав телеграму з Харкова Український робітничо-селянський уряд Х. Раковського з пропозицією переговорів (І. Мазепа. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – Прага, 1942. – С. 103). Звичайно, з їхнього боку це був лише тактичний хід, щоб опанувати Україну.

Тим часом отаман Григор'єв, у якого начальником штабу був Ю. Тютюнник, зі своїми повстанчими дивізіями в кількості 15 тисяч піших і кінних вояків 9 березня зайняв Херсон, 12 березня – Миколаїв. Наперекір усій політиці Директорії Григор'єв продовжив похід на Одесу, яку зайняв 6 квітня 1919 р. і примусив залишити її 2 французькі дивізії, 2 грецькі і частину румунської дивізії – разом 35 тисяч вояків. Небезпека ворожої Совітам чужої армії була усунена. Тому совітсько-українські переговори втратили свою актуальність.

Тоді большевики були сильними в Україні українським безсиллям. Київський часопис українських незалежних соціал-демократів „Червоний Прапор“ 9 березня 1919 р. писав: „Коли б за наш хліб і цукор нам давали можливість вільно існувати і розвивати творчі сили народних мас, то хай іде цей хліб і цукор на здоров'я голодному братові. Але гірше за все те, що ці „братерські“ відносини занадто безцеремонні і посягають вони не лише на хліб і цукор, але й душу народу. Такої шаленої й ганебної русифікації, яка тепер іде хвилею по всій Україні, ми не знали... І на скромні вимоги українського громадянина забезпечити йому також національні і культурні права, які мають представники братнього народу в Україні, є лише одна відповідь: шовінізм, буржуазність, контрреволюція...“

Большевики, байдужі до національних домагань українського населення, настирливо йшли до своєї цілі: всіма правдами й неправдами, в одвертій боротьбі і підступом приєднати Україну до Східної Росії. Події розвивались на їх користь. Щоб затушувати свій імперіалізм і показати назовні, що не росіяни, а українці самі борються проти своїх „буржуазних націоналістів“, вони 8-му совітську армію з надісланими пізніше загонами розбили на три частини і назвали їх українськими радянськими арміями.

18 березня під ударами одної з них була здана большевикам Вінниця – місце осідку уряду малої коаліції. З надіями на допомогу Антанти сталося так, що оборона Вінниці не була належно організована. „Радянські“ армії були слабкими, але нікому було дати їм належну відсіч.

24 березня С. Петлюра надіслав членові Директорії Швецеві телеграму, в якій категорично зазначав необхідність заміни уряду Остапенка соціалістичним урядом. Тоді українські соціал-демократи і соціал-революціонери, залишені без своїх лідерів, побачили, що далі бавитись у „парламентарну опозицію“ не можна, і звернулися до Директорії з заявою про невідповідність політики уряду Остапенка. Вони запропонували: 1. негайно припинити переговори з Антантою, 2. На-

в'язати погодження з лівими українськими угрупованнями і 3. Розпочати переговори з більшовиками...

Знову з одного кутка в другий. Замість опертя на власні сили з безкомпромісовою боротьбою проти прихвостнів Антанти (в той час Польщі) та проти Совітів, українські соціалісти пропонували з запізненням переговори з більшовиками, що прагнули добити дезорганізовану і дезорієнтовану Армію УНР. Москві потрібний був український хліб, бо вона була голодна, в ній, як писав Ленін Ліхтерові, „мы все околеем“, а українські хлібороби не хотіли давати цього хліба, щоб у тій господарській розрусі самим не голодувати. Які ж тут могли бути переговори! А всякі ідеологічні балачки про радянство не мали реального значення.

9 квітня у Рівному був створений уряд соціалістичної коаліції лише з соціал-демократів та соціал-революціонерів під головуванням Бориса Мартоса, якому випала роль поборювати „ідеологічні“ розходження. Уряд Б. Мартоса не пішов далеко вперед. Все, як і за часів Центральної Ради, дебатовалося та комбінувалося. Склад Директорії по-старому залишився з розбіжними напрямками чинності його членів. Далі балачок про зміну його та заміну членів не пішло. Шукалися шляхи порозуміння між розбіжностями. Проектувалося, замість Директорії, створити Раду Республіки, а на місцях – трудові ради.

Тим часом у війську, що мало служити опорою державної політики, все відбувалося само собою, без зв'язку з центром. 21 березня генерал Греков димісіонував зі становища Наказного Отамана. Його обов'язки перебрав начальник штабу армії полковник А. Мельник. Ще перед тим, 19 березня, 2-й Таращанський полк В. Боженка, зайняв Жмеринку після повстання в ній проти Директорії. Частини Південно-Західного фронту під командою отамана Колодія, Запорізька Січ отамана Божка та Запорізький корпус були відрізані від решти Армії УНР. Авантюра отамана Волоха зробила їх малобоездатними. Лише 16 квітня Запорізькому корпусові вдалося в районі Тирасполя перейти до Румунії. 20–22 березня в Кам'янці-Подільському відбувся Селянський повітовий з'їзд, на якому була ухвалена резолюція за радянську форму влади. В Барі і Могилеві виникли більшовицькі заворушення. Це викликало серед урядовців паніку. Був створений Комітет охорони Республіки. Створився загальний настрій проти переговорів з Антатою. Але член Директорії Андрієвський з д-ром Є. Петрушевичем, що також належав до Директорії, хотіли усунути Петлюру та проголосити диктатуру соціалістів-самостійників. Ці події змусили Петлюру перебрати державне керівництво, але постанова про обрання його Головою Директорії була ухвалена лише 9 травня. А перед цим Наказним Отаманом був призначений генерал Олександр Осецький. Від цього призначення справа керування бойовими подіями стала ще більш комплікованою. Самостійники хотіли призначення на цю посаду командувача Південно-Західного фронту отамана Воло-

димира Оскілка, а генерала Осецького – військовим міністром замість Г. Сиротенка.

До всіх невдач на большевицькому фронті активним виявив себе польський фронт. Крім упертих боїв УГА за Львів, поляки з прибуттям із Франції польської армії Галлера, що складалась із 6 дивізій з належним технічним устаткуванням, розпочався активний наступ проти Армії УНР на Волині. За такої ситуації воювати із слабкими силами на два фронти не було доцільним. Перед відступом УГА від Львова 11 квітня у Здолбунові відбулась військова нарада під головуванням Петлюри. На ній, крім генерала Осецького, були полковник Є. Коновалець, полковник А. Мельник, отаман В. Оскілко, а також начальний командант УГА генерал М. Омелянович-Павленко з начальником штабу полковником Фідлером. На цій нараді було сконстатовано, що воювати на два фронти, за браком забезпеченого заплілля, неможливо. Про ліквідацію большевицького фронту не могло бути й мови. Треба було дійти до якоїсь згоди з поляками, але представники УГА заявили, що галицькі вояки не підуть воювати за Київ, доки не відберуть Львова. Так на тій нараді нічого не вирішили. Залишилося продовжувати воювати на два фронти, як говорили, „на відчай Божий“. Тоді ніби генерал М. Омелянович-Павленко запропонував ліквідувати добровільно Північно-Західний фронт непомітним поступовим пересуненням військових частин на південь для посилення Східного фронту проти большевиків, опершись на заплілля Галичини. Це привело б до безпосереднього стику поляків з большевиками на Волині, щоб вони там бились між собою і відтягнули армію Галлера на большевицький фронт. Але ця доцільна пропозиція чомусь не була прийнята.

На початку квітня, коли на окупованій большевиками території розпочалось повстання проти влади Хр. Раковського, незалежні соціал-демократи з лівими соціал-революціонерами створили Всеукраїнський Революційний комітет, який пропонував боротьбу проти комуністів і проти внутрішньої реакції, під якою розумівся фронт Директорії. Так не приходило до якогось порозуміння. Час ішов. Совітська армія безупинно наступала. А в Галичині поляки, діставши підкріплення, почали тиснути УГА. Щоб знайти вихід із зачарованого кола, що дедалі міцніше стискалося й звужувалося, командував єдино уцілілого Північно-Західного фронту, під захист якого прибув у м. Рівне Уряд УНР, отаман В. Оскілко 29 квітня заарештував Раду міністрів. Такий вчинок Оскілка спричинив те, що праві діячі з соціалістами-самостійниками вважали уряд В. Маргоса незаконним. Вони намовили Оскілка ліквідувати його, тим більше, що йому самому загрожувало ув'язнення. На вимогу Уряду заарештувати Оскілка Петлюра 28 квітня дав наказ лише усунути Оскілка та призначити на його місце генерала Желиховського. Ще перед цим був звільнений начальник штабу генерал Агапів, який фактично керував Північно-Західним фронтом

і своїми доцільними наказами та розпорядженнями зберіг його від розвалу, що стався на інших фронтах. На наказ про звільнення Оскілко відповів проголошенням себе Головнокомандувачем усіх озброєних сил Наддніпрянської України у відозвах до війська і до населення України, заарештувавши перед цим половину міністрів, що були в Рівному та ген. Желиховського. Сталась від цього лише авантюра, продикутована ображеною амбіцією, позбавленою здорового розуму. Він залишився без того війська, що мав, і мусив втекти до Польщі. Лише начальник 17 дивізії полковник А. Пузицький, який своїм розумним енергійним командуванням у співпраці з генералом Агапєвим тримав Північний фронт перед настирливим наступом большевиків від лютого, послав телеграму Оскілкові, що він підпорядковується йому зі словами: „Слава Україні! Отаманові Оскілкові слава!“ Він у політичних інтригах не розумівся і, як людина суто військова, підпорядкувався своєму начальникові в новій ролі. Але тут сталась авантюра, подібна до арешту полковника Болбочана. За наказом, правдоподібно, наказного Отамана Осецького підлеглий Пузицькому командир полку А. Костик заарештував свого начальника дивізії і, залишивши командування полком, відвіз Пузицького до Рівного. На фронті поширилася чутка, що сталась зрада, начальники заарештовані, а тому всі покинули свої позиції. Північний фронт перестав існувати. Пізніше доконав справу Західного фронту також своїми розпорядженнями генерал Осецький у ролі командувача Холмського фронту.

Але до катастрофи від такого державного керівництва не дійшло. Ліпші частини Армії УНР уже знайшли свій шлях у збройній боротьбі з ворогами України і провадили її незалежно від усяких урядових змін, які не мали впливу на хід подій. У цій боротьбі єдиним вогником, на який орієнтувались вояки, була не так особа Петлюри, як його ім'я, яке зробили популярним не так свої, як вороги. Що більше лаяли й ганьбили Петлюру большевики і прибічники Антанти, то його ім'я було милішим шереговим воякам. В його імені персоніфікувався спільний чин кращих борців за волю України. Тому спроба Оскілка не мала успіху навіть серед тих, що його знали. Після неї вийшов зі складу Директорії і виїхав за кордон її член П. М. Андрієвський.

Звичайно, виступ Оскілка вніс певну дезорієнтацію в частинах, що бились на фронті, де становище і без того було катастрофічне. Запорізький корпус був тимчасово втрачений. Корпус Січових Стрільців був пасивний. Найкращі частини української армії в зменшеному складі поступово відступали під напором свіжих совітських частин. Совіти, маючи величезну територію, володіли необмеженими резервами і, хоч вони були мало надійні, а в їхнім запіллю проходило повстання проти „диктатури пролетаріату“, військовий нарком Трецький міг ними вільно диспонувати, перекидаючи з одного відтинку фронту на інший. Належного зв'язку з повстанцями командування Армії УНР не мало, а тому не могло користуватись їхньою допомогою.

Для характеристики тогочасних настроїв серед організованих повстанчих частин можна навести лист отамана Григор'єва в червні голові Ради Міністрів соціалістичного уряду УНР, в якому він писав: „Безглузда політика як внутрішня, так і закордонна колишньої Директорії на Україні довела до того, що брат став бити брата. Ми доказали, що зовнішній ворог нам не страшний... Ми відкололись від вас через те, що ви повели на Україні мілкобуржуазну політику і закордонну політику, яка давала змогу державам Антанти експлуатувати наш народ та його багатства. Ми відкололись від комуністів і б'ємо їх через те, що 90% населення України не хоче комуни і не визнає диктатури партії, диктатури особи. Весь народ визнає совітську владу на Україні, але не таку, як приніс Раковський, а таку, яку може утворити весь народ без давління партії і окремих осіб“.

Здебільшого Григор'єв давав правильну оцінку політичного становища, але не в „радянстві“ без диктатури був правдивий шлях, бо форма влади та її назва – чи то трудова, чи радянська, чи якась інша – не мала істотного значення. Те, що назвав Григор'єв „мілкобуржуазною політикою“, був отой надто широкий „демократизм“ без усякого примусу з різними коаліціями. Розумний і цілком природний примус більшости над меншістю має бути. Тому все залежало від фактичного стану організації українських сил, а головне – **у час боротьби за свою незалежність збройних сил**, які могли б боротись не лише із зовнішніми ворогами, не лише проти Антанти або її прихвостнів, а й проти червоних імперіялістів під проводом Москви, як рівно ж із внутрішньою анархією, підпорядкувавши дивізії самого отамана Григор'єва, що сталося пізніше, коли ці дивізії після смерті Григор'єва (його підступно вбив Махно) ввійшли до складу Армії УНР отаман Юрко Тютюнник.

Цієї збройної сили українські політичні діячі ні правих, ні лівих напрямків не здатні були створити, бо, будучи людьми глибоко цивільними, теоретично ознайомленими з чужими зразками політичної боротьби, або взагалі недалекими в своєму політичному світогляді, не розуміли справжнього духу головної маси тих борців, що без крику, без галасливої демагогії, інтуїтивно з імперативу власної національної правди ставали в найтяжчих обставинах до бою і, як висловився поет О. Олесь: „Боролись левими і левими вмирали, без крику падали, як падають орли“. А таких, як побачимо пізніше, „лицарів абсурду“ була більшість як у регулярних частинах української армії, так і серед повстанців, що потрапили під вплив анархічних отаманів. Ці борці не оббивали пороги урядових установ і не вимагали винагороди за свій чин. Скромно і непомітно вони йшли тернистим шляхом визвольної боротьби. До урядових закутків лазило отаманське шумовиння, що бундючилось своєю „військовістю“, лякало цивільних політиків і діставало гроші, на які „гуляло“ та комбінувало якісь „державні перевороти“ з диктаторами й без них.

Тому шлях боротьби з ворогами за незалежність України визначився сам собою, без особливого впливу політичного проводу, що, може, більше перешкоджав, ніж творив. До однієї з таких перешкод можна віднести розгром частин Західного (Холмського) фронту проти Польщі, а власне 1-ї і 2-ї Сірих дивізій та Волинської дивізії 16 травня. Сталося це через невдале призначення Наказним Отаманом „соціалістичного“ генерала Осецького, якому було віддано командування фронтом проти Польщі. На Холмський фронт для підтримки т. зв. „підсудчиків“, яких українці не пускали далі на українську землю, прибули з армії Галлера стрілецькі, гарматні та кінні частини. Вони значно переважаючими силами зламали спротив сірих і волинців. До початку травня сірі становили лише одну дивізію з 4-х полків малим складом – по 400 багнетів у кожному. Поповнення дивізії не одержувала і не могла його дістати. Але Осецький наказав реформувати дивізію в корпус. Наслідком створення нових штабів та господарсько-технічного апарату бойова сила сірих значно зменшилась, а активний ворожий натиск збільшився. Фронт був на лінії Порецьк–Торчин–Рожище–Колки з осередком у Луцьку. А в запіллі Рівне вже було зайняте совітськими військовими частинами після ліквідації Північного фронту, до чого значною мірою спричинився той же Осецький. Треба було вивести українські дивізії з польсько-більшевицької пастки та евакуювати запільні частини і військово майно з Луцька на південь, як це радив ще в квітні генерал М. Омелянович-Павленко. Але генерал Осецький, на пропозицію начальника Сірої дивізії полковника Абази почати евакуацію, категорично заборонив це робити. Дивізії були оточені ворогами. Прорвались лише деякі бойові відділи цих трьох дивізій, з яких пізніше була сформована в реорганізованій Армії УНР 4-а стрілецька дивізія Сірозупанників.

Большевики за таке командування напевно звинуватили б Осецького у зраді, судили б і розстріляли за втрату трьох дивізій. Але це большевицьке мірило, якби його застосували українці, не виправдало б бездарності політичного проводу, що вину за Луцьку катастрофу склало на полковників Абазу й Тимченка, які потрапили в польський полон, що ніби вони були „зрадниками“. Тому тогочасний політичний провід втратив своє значення у дальшій збройній боротьбі за українську державність.

Військо УНР

Як в історичні часи Козаччини творення відпорної сили проти чужого поневолення відбувалося спонтанно, без належного політичного проводу, так і тепер ця сила постала наперекір чужим марксистсько-ленінським політичним теоріям, лише з імперативу власної національ-

ної Правди. Українська наддніпрянська армія, переживши бурхливий період національної боротьби, до якої долучився значною мірою соціальний елемент з ухилом у соціалістично-радянський бік, загартована в несприятливих обставинах, знайшла правдивий шлях й указала його десяткові мільйонів активних і пасивних борців, які віддали життя за національний ідеал для прийдешніх поколінь. **Лише внаслідок цієї боротьби, а не з „братерської“ ласки великоросів постала Українська Радянська Соціалістична Республіка.**

Трохи відмінним шляхом пройшло творення збройної сили на західних землях України від 1-го листопада 1918 року з падінням влади Австро-Угорської монархії. Там постала молода Українська Галицька Армія (УГА). Першим організатором та ідеологом УГА, а перед тим УСС був передчасно загиблий полковник Дмитро Вітовський, якому пізніше ніхто не дорівнявся.

Позбавлена російського культурного поневолення галицька інтелігенція була більше від наддніпрянської національно-дисциплінована. Тому вона відразу взялася за національне визволення та творення власної держави шляхом збройної боротьби без огляду на малу територію та брак досвідчених власних національно-державних політичних провідників. Військові частини творилися там, як і на Великій Україні, спонтанно-революційним шляхом. Шлях до творення власного війська вказали Українські Січові Стрільці. Морально-національній єдності сформованих частин сприяла проведена перед світовою війною двадцятилітня праця руханково-спортових організацій „Українського Сокола“ та „Січей“, що нараховували у своїх лавах понад 50 тисяч членів. І хоч трирічна російська окупація в час світової війни знищила майже все, що мало національні ознаки, але все-таки за минулою працею в „Соколі“ та в „Січі“ галицькі борці за своє визволення більш-менш знали один одного та мали взаємне довір'я. Тому спонтанно виниклі і сформовані в різних містах галицькі сотні, курені й полки в процесі жорстокої боротьби проти гнобителів-поляків швидко об'єдналися у більші військові групи – бригади, а потім і корпуси. Брак військово досвідчених керівників був поповнений австрійськими німцями.

Дуже характерним було те, що з 500 старшин генерального штабу колишньої російської військової академії, українців з походження, що зібрались в Україні за Гетьманщини, яких ніби розігнала влада УНР, в Галичину не поїхав майже ніхто. Російська добровольча армія з генералом Денікіним була для них рідніша, ніж якісь там „австріяки“. А проте УГА як тоді, так і пізніше бракувало належного керування.

Уряд Західної УНР звернувся до Директорії УНР з проханням про військову допомогу. Наддніпрянщина сама тоді потребувала великої збройної сили для боротьби на чотири фронти, але допомогла, чим могла. Особливо кіннота, гарматні та технічні частини з Наддніпрянщини стали в нагоді Галицькій армії, яка пізніше зробила свій внесок

до визвольної боротьби не лише проти поляків, а й проти росіян, що пізніше спричинилось бодай до виборення Української Радянської Соціалістичної Республіки...

На історичній Тмуторакані – землях Кубанщини та Чорноморщини – обставини склались так, що українці-козаки збільшили військово-силу російської Добровольчої армії, а українці-городовики стали чи, вірніше, примушені були стати в ряди російської червоної армії. Боротьба набрала там соціального характеру і в творенні української державности відіграла радше негативну, ніж позитивну роль. Був то наслідок національно-духовного поневолення.

Усе життя й чинність новітнього Українського Війська можна поділити на сім періодів:

1. Період найбільшого пробудження національної свідомости серед українських військово-козацьких мас зі спробами українізувати частини російської армії без виразної національно-державної мети.

2. Революційне творення наперекір поглядам соціалістичних діячів незалежних українських військових частин та активна збройна боротьба за державну самостійність УНР з її початком у Крутах 29 січня 1918 року.

3. Період „союзної“ німецько-австрійської окупації з реакцією в часи гетьманської Української Держави.

4. Масове спонтанне збройне повстання народних мас проти німецьких окупантів і гетьманської влади. Боротьба проти червоної Москви та Польщі й різних загроз з боку держав Антанти. Утворення Української Галицької Армії.

5. Реорганізація Армії УНР в червні 1919 року, з'єднання з УГА та боротьба проти червоних і білих росіян та внутрішньої анархії. Тиф. Капітуляція перед росіянами Галицької армії.

6. Зимовий похід нескорених вояків Армії УНР у запілля ворогів української державности від 6 грудня 1919 р. до 6 травня 1920 року.

7. Відновлення регулярної Армії УНР та боротьба спільно з польською армією проти російської совітської армії. Зрада союзної Польщі з інтернуванням решток українського війська. Останній акт боротьби вояків Армії УНР спільно з українськими повстанцями з кінцем 21 листопада в Базарі.

Перші чотири періоди, що пройшли впродовж двох років, були найтяжчими в чинності українського війська. Тяжкими не тому, що умови боротьби були тяжкими, але тому, що сам шлях боротьби не був точно з'ясований. Українські вояки не мали національно-етичної бази для збройного чину з визначеним національно-політичним напрямком. Велика збройна сила української нації за відсутности наперед певно вказаного напрямку, під натиском большевицької розкладової пропаганди була приведена до стану цілковитої пасивности. Неправильний загальний національно-політичний курс був причиною неутраляности переважної частини вояків у боротьбі за українську

державність та залишив без належного проводу самочинно виникле Вільне козацтво.

З авторитетних не так політичних, як національно-культурних діячів першим побачив помилковість політичного напрямку на 3-му Всеукраїнському військовому з'їзді Симон Петлюра і радше інтуїтивно, ніж свідомо пішов сам всупереч поглядам старших тогочасних політиків творити нову збройну національну силу. Військові маси були цілком здеморалізовані балаканиною. На словах патріотизму було дуже багато, але до активного чину з ризиком для власного життя у збройній боротьбі виявилось дуже мало.

Тому Петлюра звернув увагу на молодь. З молодими недосвідченими юнаками, зі славою перших борців – крутянських героїв, що полягли за українську землю, Петлюра відновив старі традиції збройної боротьби, які лягли в основу новітньої української армії. З того часу ім'я Петлюри стало дороговказом для всіх вояків Армії УНР.

Упродовж третього періоду, за Гетьманщини, були спрямовані всі зусилля, щоб знищити демократичний національний військово-козацький дух, що набрав напіввиразних форм у короткому другому періоді.

Прийшов четвертий період, в якому збройна сила нації знову розпоршилася, збившись з правильного шляху на манівці. На манівцях були на початку цього періоду і чільні керівники українського державного корабля. Але попри ворожість усіх сусідів, на активну збройну боротьбу проти чужої навали та на бурхливе море анархії, найкращі борці за незалежність Батьківщини вже знали, де є правдивий осередок збройної національної сили.

Усі, кому були дорогі інтереси незалежної Української держави, зосередились навколо Головного Отамана військ УНР Симона Петлюри, а решта, як шумовиння, відійшла до чужих, ворожих берегів. Упродовж сімох місяців загартувалась молода Українська армія. Шлях її, незважаючи на всякі політичні зміни, був наперед визначений. Коли сліпа збройна сила в руках керівників Російської імперії перетворилась на новітнє українське військо, яке могло боротись за свободу власного народу, за вільний творчий розвиток його національно-духовної сили. Моральний авторитет Симона Петлюри дав цьому війську, а пізніше і всім українським борцям за власну правду національно невмирущу душу. Його ім'я стало символом національної боротьби.

У наступних періодах була перевірка та іспит моральної сили борців за українську Правду, які не збочили з визначеного в першій половині збройної боротьби шляху і в найтяжчих умовах силою свого духу перемагали непереможні обставини, коли на місце полеглих приходили все нові і нові бійці. За тогочасного державно-політичного безголов'я така моральна сила – єдина – дала можливість витримати рішучий натиск трьох совітських армій. Згідно з директивами В. Леніна ЦК РКП(б) про військову єдність, вони були в травні 1919 р. реор-

ганізовані таким чином: з 3-ї української радянської армії була сформована 45-а стрілецька дивізія під командою І. Якіра, з 1-ї української радянської армії була сформована 12-а совітська армія, в якій командиром 44-ї дивізії (з колишньої Таращанської) залишився М. Щорс, а з 2-ї української радянської армії стала 14-а совітська армія під командою К. Ворошилова (Історія СРСР. – Т. 11. – С. 161–162).

Говорити для легковірних про т. зв. українське радянське військо, коли майже вся Україна була захоплена, не було вже потреби, бо російські червоні регулярні армії мали всі матеріальні можливості знищити українське військо, що мало в запілля, замість резервів, не менш сильного ворога – польське військо з галлерівськими дивізіями. Українській армії, дезорієнтованій повстанчою отаманською анархією, ніби прийшов кінець. Але найкращі військові частини витримали ворожий натиск з фронту і з запілля та знайшли правильний шлях для продовження визвольної боротьби.

Початком 5-го періоду треба вважати 6 червня 1919 р., коли Армія УНР відступила на лінію Старокостянтинів–Проскурів–Кам'янець. Відбувся перший іспит боєздатності українського війська у „трикутнику смерті“. Тоді розрізнені, зі значно поріділими лавами українські частини під сильними ударами совітської і польської армій були стиснені на малій території у трикутник Тернопіль–Проскурів–Кам'янець–Подільський. Тут фактично пройшла реорганізація Української армії, що була визначена ще в квітні місяці. Реорганізацію полегшила та обставина, що в трикутнику смерті різні авантюрні отамани порозбігались. Лише деяким із них, що мали „політичну“ протекцію, вдалося влаштуватись у різних „постачаннях“, але постачати не було з чого. Велике військове майно і амуніція, що ще були в Луцьку, а також, що було завезене в район від Бродів до Волочиська і Тернополя, забрали поляки, матеріальна частина Запорізького корпусу була забрана румунами, а ще більше її залишилось на території, зайнятій совітською армією.

Та, проте, треба було воювати, треба було добувати засоби для боротьби. Українським воякам залишилось лише продовжувати, хоч наперекір здоровому глузду, цю боротьбу, а не здатися на ласку ворогів, пам'ятаючи Святославові слова „Мертві сорому не мають!“ І вони твердо стояли на передових лініях боротьби... Найкращий елемент із „отаманських“ частин перейшов до регулярних та до новоутворених полків і дивізій, невеликих кількістю, але сильних духом. Під вогнем ворогів з усіх боків все було приведено в певну систему.

У червні 1919 року Армія УНР переформувалась у такі частини:

1-а Північна дивізія була створена з решток частин Північного фронту. Мала три піші полки та гарматну бригаду.

2-а Стрілецька дивізія була реорганізована з Запорізької Січі, що постала ще на Запоріжжю, та з решток Катеринославської групи. В ній були три стрілецькі полки з гарматною бригадою.

3-я Стрілецька (Залізна) дивізія була сформована з Синьожупанного полку (Чорноморського полку колишнього Чорноморського коша), Рибінського загону, окремих Запорізького та Буковинського куренів. Вона мала 7-й Синій, 8-й Чорноморський та 9-й Стрілецький полки й гарматну бригаду.

4-а Холмська (пізніше Сірожупанників) дивізія утворилась з решток Сірого корпусу та Волинської дивізії, маючи 10-й і 11-й Сірі полки та 12-й Волинський полк із гарматною бригадою.

5-а Селянська і 12-а Стрілецька (з полком морської піхоти) дивізії, що прийшли з запілля з отаманом Ю. Тютюнником у липні 1919 р. Це були переможці над французько-грецьким десантом в Одесі. З ними прийшов з Запоріжжя Верхньодніпровський повстанський полк.

9-а Залізнична дивізія у складі трьох полків і гарматною бригадою. Запорізький корпус мав 6-у, 7-у і 8-у Запорізькі стрілецькі дивізії, кожна триполкового складу з гарматними бригадами. До нього належали Запорізька кінна бригада і кінно-гірський дивізіон полковника Алмазова.

Корпус Січових Стрільців мав 10 і 11-ту Стрілецькі дивізії з Лубенським кінним полком.

Крім того, були ще 1-й кінний ім. Максима Залізняка та 2-й кінний Переяславський полки, кінний дивізіон сотника Бориса та Спільна юнацька школа.

Оці дванадцять дивізій було все, що залишилось від масового повстанського руху. Тепер усе було на своєму місці і відповідно підпорядковане. Лише не було тих матеріальних можливостей, що були раніше. Загальна кількість усієї армії становила близько 20 тисяч багнетів і шабель, 400 кулеметів і 120 гармат. Разом вояків з кулеметниками, гарматниками, технічними силами і господарською обслугою було близько 35 тисяч. Крім того, в різних запільних частинах було близько 15 тисяч. Отже, армія, що, за розрахунком ворогів, мала ліквідуватись у трикутнику смерті, кількісно значно зменшилась, але якісно зліпшилась своїми загартованими бійцями.

У рядах цих 12 дивізій залишилися найкращі сини України, готові ціною власного життя здобути Україні незалежність. Весь авантюриницький елемент зник. Хоч це була мала за кількістю збройна сила, але й вона вимагала деякого руху тих матеріальних засобів, без яких війна неможлива. Бракувало зброї, амуніції, харчів, одягу, взуття та ін. Мільярдне українське майно потрапило до рук зажерливих сусідів. Треба було все те дістати і дати армії. Українська держава нічого не мала і дістати не могла, бо, крім ворогів, поза дуже малою територією, що займала Українська армія, приятелів у неї не було. Помилки в попередньому державному керівництві та брак матеріальних засобів для збройної боротьби часом викликали серед вояків глухе невдоволення, але без глибоких тенденцій проти уряду, бо заміна його ліпшим справи не покращила б.

Це невдоволення та всі нерозумні політичні інтриги призвели до того, що соціалістичний уряд В. Мартоса, який попікся на протегованих політичними діячами отаманах, не довіряв власному регулярному війську, яке добровільно, без жодного примусу билось за ідею української державности. Тому уряд постановив запровадити в армії інститут військово-політичної інспектури.

Була це невдала спроба наподобити інститут політичних комісарів у совітській армії. У большевиків в умовах диктатури однієї політичної партії, яка змушувала всіх коритись своїй волі, політичні комісари у війську були потрібні, бо не лише командний склад із колишніх офіцерів царської армії, але й мобілізовані вояки примушені були воювати, і то лише за те, що комуністична партія вважала доцільним. Про якесь довір'я там не доводилось говорити. Власне, про нього говорили дуже багато, але його ніколи не було. Большевики загалом нікому не довіряли, бо самі всіх дурили для досягнення своєї мети.

Зовсім инакше обстоювала справа в українців. У час повстання проти гетьмана кожний міг не лише зі старшин, але й козаків у військових частинах заявити про свій неутралітет і відійти з війська. До боротьби за українську незалежність проти її ворогів нікого не примушували, ані не наймали. Тому був образюючою гідності для борців, які добровільно стали до бою за свободу українського народу, якийсь політичний контроль їх чинности та вірности своєму прововоді. Політика різних урядів мала аж надто невиразні форми і могла внести лише хаос у лави армії від різних політичних орієнтацій „великих, малих і соціалістичних коаліцій“, з яких кожна вважала себе найліпшою і в яких кожна партія мала також свою орієнтацію, через що вони сперечалися між собою, розводячи „широку демократію“. Від якої тоді партії мали бути політичні інспектори?

Уряд Б. Мартоса хотів мати політичними інспекторами соціал-демократів. Але їх авторитет серед військових був аж надто малий, бо вони не могли забути глузування в 1917 р. на сторінках „Робітничої газети“ над „вірою в багнети“ та над пробудженням історичних традицій славного козацького війська. До того ж чільні керівники соціал-демократів виїхали за кордон, де не було загрози для життя, або залишились у большевиків. А поза цим сама особа Мартоса не мала не лише серед військових, але й серед цивільних належного авторитету. Кожний рух, хоч би і в найбільш демократичній формі, завжди персоніфікується. Борис Мартос був надто слабкою індивідуальністю, щоб очолити якийсь напрямок та піднести авторитет соціал-демократів і виправити їхні попередні помилки. Убогими були і його представники – політичні інспектори, за допомогою яких уряд хотів „ближче знати життя армії і впливати на армію в напрямку завдань та цілей, які уряд ставив в основу своєї боротьби“. Надто різноманітні були цілі й завдання різних урядів, що за „широкої демократії“ мінялись один за одним...

Армія УНР ціною життя найкращих борців вже визначила своє завдання та ціль і не потребувала контролю своєї чинності від збанкрутованих політиків. Тому на прибулих із запілля до військових частин політичних інспекторів у кращому разі не звертали уваги, а інакше їх просто бойкотували як запільних героїв. Запровадження інституту політичної інспектури було почасти причиною виступу полковника Болбочана, який близько взяв до серця недовір'я соціалістів до його чинності.

Так звана авантюра Болбочана, про яку охоче написав неправду Борис Мартос, була надто перебільшена в негативному освітленні. Насправді було так. Частина старшин і козаків Запорізького корпусу виявила бажання про повернення полковника Болбочана на становище командира корпусу. Зі свого боку Болбочан на побаченні з Головним Отаманом Симоном Петлюрою також просив про призначення його командиром корпусу, але проти цього були гайдамаки авантюриста Волоха, хоч „чорношличники“ полковника Дяченка були за його прийняття.

Ще в час виступу Оскілка в травні діяли фактично дві Директорії: одна Петлюри з Макаренком і Швецем, а друга Петрушевича з Андрієвським та протилежними напрямками чинності. Під впливом тієї другої Директорії був Болбочан. Петлюра не задовольнив його прохання і постановив послати його в Італію для організації військових частин з полонених українців. Болбочан не виконав цього наказу, бо в цей час у Проскуріві отаман Осмоловський та сім полковників (Дяченко, Дубовий, Мальців, Пирогів та ін.) подали державному інспекторові Гавришкові вимогу про повернення Болбочана. Гавришко на це погодився і наказав полковникові В. Сальському передати командування корпусом Болбочанові. Сальський відмовився виконати цей наказ і повідомив про це Головного Отамана. Тоді Петлюра наказав полковникові січових стрільців Р. Сушкові ліквідувати ту справу, що набрала характеру змови. Р. Сушко з відділом січових стрільців оточив штаб Запорізької групи, але полковники відмовились від своєї вимоги. Після цього взялися за розслідування цієї справи інспектори В. Кедровський та Романченко. Болбочан заявив, що був незаконно усунений з авантюрою Волоха від командування корпусом, а тому хотів повернутись на попереднє становище. За це його заарештували, а інспектор Гавришко втік.

10 червня в Чорному Острові Надзвичайний Військовий Суд засудив Болбочана за зраду на кару смерті. Петлюра виїхав до Кам'янця і присуду не затвердив. Тоді Наказний Отаман Осецький затвердив вирок Суду, але полковника Болбочана допитували ще два тижні і лише 26 червня розстріляли. Аполітичний Болбочан став жертвою політиків, що боролися за владу.

Цю боротьбу намагались використати праві політичні партії. Вони в порозумінні з галицькими політиками хотіли усунути уряд Б. Мартоса, аби оголосити диктатуру Є. Петрушевича та генерала Грекова.

В Галичині диктатура Президента ЗУНР була проголошена 9 червня, а генерал Греков був призначений Начальним Вождем УГА замість генерала М. Омеляновича-Павленка, що був звільнений.

У галицьких політиків, між іншим, був свій погляд на особу Петлюри. 3-го червня Є. Петрушевич у довірочній розмові з членом Директорії Ф. Швецем та міністром шляхів М. Шадлуном говорив: „Антанта Петлюри не вірить, вважає його за большевика і тому не дасть допомоги Україні, доки на чолі Армії буде стояти Петлюра. Українська справа загибає від командування Петлюри... Йому армія зовсім не вірить... Чотири українські партії заявили, що не можуть і не будуть воювати в армії, якою керує Петлюра. А ті ж партії ручаються, що в найкоротший час організують армію в 100 тисяч, як тільки Петлюра уступить зі становища голови командування“... Так говорив Президент ЗУНР. Такої думки він тримався до кінця своєї політичної кар'єри з диктатурою. Чотири політичні партії бездарної малої коаліції уряду С. Остапенка були здатні воювати лише в кав'ярнях з п'яними отаманами, але не на полі бою...

Тим часом події на фронті прийшли своїм шляхом. Вояки Армії УНР у своїй основній масі вже звикли до большевицьких провокацій і до нерозумних виступів тогочасного політичного проводу. Головним зв'язком між Урядом і Військом був Головний Отаман Симон Петлюра. Він розумів цих сірих лицарів, а вони розуміли свого ідейного вождя. Петлюра закликав, незважаючи ні на що, битися до останнього. І військо виконувало його заклик-наказ. Обідране, босе, голодне, хворе, без технічних засобів, якими були озброєні його вороги, билось до кінця. Петлюра був вождь, зв'язаний із духом нації, з її землею. Він відчував те, що не могли передбачати інші політики. Характерною рисою його вдачі був творчий оптимізм, основою якого була віра у власну національну Правду. В несприятливих обставинах сучасності він бачив майбутню Україну, яка, як фата моргана, приваблювала до себе і за яку боротись він закликав. У цьому була, є і буде сила впливу Петлюри не лише на сучасні, а й на майбутні покоління. Петлюра не був надто сильною індивідуальністю і, як кожна людина, мав свої слабкості та підлягав впливу свого ближчого політичного оточення, що не було досконалим. А тому сила його впливу на вояків походила не від нього самого особисто. В його імені конденсувався збірний чин нації в стремлінні до найвищого Добра. Цей чин персоніфікувався в імені Петлюри й, як стремління, випромінював, спонукуючи до чину найкращих дітей України. За це він був зненавиджений ворогами України, убитий, але й після смерті його ім'я стало ще більше діяти на майбутність. Це викликає скажену ненависть в окупантів української землі та їх нерозумних поплічників, але петлюрівство, як символ боротьби за український ідеал, перемагає.

Після реорганізації Армія УНР в половині червня попри брак матеріальних засобів, знову перейшла в наступ проти совітської армії

на фронті Волочиск–Дністер, звільнивши від ворога частину території на Поділлю. В цей час УГА під натиском свіжих частин з армії генерала Галлера мусила покинути Галичину і була напередодні переходу на Велику Україну. Щоб не допустити до з'єднання обох українських армій, Совіти направили всі свої окупаційні сили для знищення Армії УНР. Була послана проти українців і червона дивізія мадярів, яку большевики організували з полонених, підмовляючи їх пробитися через український фронт до Мадярщини, де в той час була комуністична влада Бели Куна. Вона була проголошена ще 21 березня 1919 р. і в червні поширилась на Східну Словаччину. А поза цим „із чехів, словаків, поляків, китайців, румунів, угорців та інших створювались інтернаціональні батальйони і полки, які мужньо бились проти ворогів Радянської влади... У придушенні контрреволюційного заклоту під Києвом узяв участь прикордонний полк китайців“ (Історія УРСР. – Т. 2. – С. 146). Що китайці уміли придушувати селянські повстання, не підлягає сумніву...

6 липня становище на большевицькому фронті було для українців критичне. Армія УНР не витримувала напору добре озброєних совітських та мадярських дивізій і розпочала повільний відступ, затримавшись у 20 км на схід від Кам'янка-Подільського. Большевики зайняли Проскурів. Відступати далі не було куди, бо поляки зайняли майже всю Галичину. УГА перебувала в своєму трикутнику смерті між Дністром та Збручем.

З призначенням генерала Грекова Начальним Вождем УГА розпочалась Чортківська офензива, що спочатку мала успіх, а потім поляки збільшеними силами примусили УГА залишити Галичину.

25 червня Найвища Рада Антанти уповноважила поляків зайняти Галичину аж до Збруча. Уряд ЗУНР хотів перейти до Румунії, а коли, отримав відмову, змушений був відійти на Велику Україну. Галицькі політики ще вірили Антанті й боялися зіпсувати собі репутацію з'єднанням з наддніпрянцями–“большевиками“. Виникло питання, з ким йти: з Армією УНР проти большевиків чи з большевиками проти поляків? Переміг здоровий розум.

Галицькій армії залишався єдиний вихід – з'єднання з Армією УНР для спільної боротьби проти совітів. Але й тут виявилася політична „мудрість“ та „далекозорість“ сліпих галицьких політиків на чолі з диктатором Петрушевичем, якому підлягала в своїй чинності УГА. Між урядом Б. Мартоса і диктатором Є. Петрушевичем був великий політичний антагонізм. Тому, коли становище на польському фронті стало цілком безнадійним, Петрушевич пробував спочатку порозумітися з Румунією, щоб спільно з румунською армією, за згодою Антанти, перейти в наступ проти большевиків. На Армію УНР він не покладав надії, бо нею керував Петлюра, якого Антанта вважала за большевика. Коли ж румуни відмовились, він ухопився за протилежний план, запропонований самими большевиками: об'єднатися з ними для бо-

ротьби проти Польщі. Галицька армія мала б стати частиною совітської армії і цілком утратила б свою самостійність. У большевицькій пропозиції Галицькому урядові були такі умови:

1. Галицький уряд оголошує публічно про свій розрив із Петлюрою і відкликає всіх галичан з його армії.

2. Петлюрівські частини, які перейшли територію Галичини й України, мають бути негайно обеззброєні.

3. Галицький уряд зобов'язується заборонити у себе всяку агітацію проти української совітської влади.

Голова Троцького була хитріша від Петрушевичової. Але на цей раз Начальна команда Галицької армії не погодилась на цю політичну нелогічність. З метою переговорів із галицькими політиками 26 червня приїздили до Волочиська від Совітів Антонов-Овсеєнко, Затонський і Шумський, але із-за Збруча ніхто з відповідальних ані політичних, ані військових діячів не з'явився, і вони від'їхали ні з чим. Той період боротьби, коли Совіти напружували всі сили на знищення Армії УНР з прихиленням на свій бік Галицької армії, був дуже важливий, бо через Галичину легко було перейти на Закарпатську Україну і з'єднатися з мадярами, підсиливши їх як своїм військом, так і відповідним політичним проводом із лав 3-го Комуністичного Інтернаціоналу. Тоді створення радянського устрою в Угорщині скрахувало і лише через 25 років відновилося. Чи були тоді цьому на перешкоді головно українці, або, як їх називали, буржуазні націоналісти, зокрема, петлюрівці? Відповідь на це може дати лише об'єктивна історія, які свої висновки буде ґрунтувати на правдивих фактах, а не на сучасній совітській міфології. Основною причиною спротиву проти створення в Україні радянської влади не був т. зв. націоналізм у совітському розумінні з тими ознаками, що йому приписували й яких він не мав, а боротьба проти безоглядної диктатури, що не визнавала жодних національних виявів. Збройну боротьбу українців за свою національну гідність породили великодержавні російські шовіністи в особах головних комуністичних діячів Євгенії Бош, братів П'ятаків, В. Затонського, Д. Мануїльського, Хр. Раковського й безлічі інших, разом із подібними до Антонова-Овсеєнка яничарами, не кажучи вже про Л. Троцького та його командувачів, що не визнавали за українцями права на власне національне ім'я.

З'єднання УГА з Армією УНР

Маневр большевиків із роз'єднанням українських армій не вдався. Тим часом Армія УНР оправилась від тяжких ударів совітського війська і затримала наступ большевиків. Допоміг їй значною мірою український повстанський рух проти совітів, що збільшився, коли совіт-

ські окупаційні частини були послані на фронт проти „банд Петлюри“. Тоді прийшли з большевицького заплілля, як уже згадувалось, 5-а Селянська і 12-а Стрілецька дивізії з Херсонщини та Верхньодніпровський полк із Запоріжжя. Вони прорвали большевицький фронт і з'єдналися з Армією УНР. Большевики вимушені були рятувати збройною силою своє становище в окупованій Україні, де руйнувався заведений совітський устрій влади Раковського. А до того ж із Донщини почала наступ російська Добровольча армія Антанті.

7 липня 3-я Стрілецька дивізія полковника Удовиченка і 2-га Стрілецька дивізія (колишньої Запорізької Січі) розпочали наступ з Кам'янця, відібрали від большевиків Дунаєвець і зайняли Могилів на Дністрі. Ця обставина дала можливість Українській Галицькій Армії остаточно 16 липня перейти Збруч та зосередитись на Поділлі. Тут вона трохи відпочила і привела себе до належного порядку, щоб спільно з Армією УНР стати до бою проти большевиків.

З'єднані Армія УНР та УГА мали близько 80 тисяч вояків, з того сама УГА мала 45 тисяч. УГА була сформована в трьох корпусах. 1-м корпусом командував полковник Микитка, 2-м – полковник Вольф, а 3-м – генерал Кравс. Начальним Вождем, замість генерала Грекова, був генерал Тарнавський, а начальником штабу полковник Шапанек. Командувачем Армії УНР був призначений полковник Василь Тютюнник, а начальником штабу – генерал Володимир Сінклер.

Штаб Головного Отамана мав начальником генерала Миколу Юнакова, а генерал-квартирмейстером штабу генерала Курмановича як представника від УГА. Штаб керував об'єднаними діями обох армій. Посаду Наказного Отамана було скасовано. Генерал Осецький був призначений військовим радником до місії в Італії у справі організації у військові частини українських полонених, яку провадив О. Севрюк. Чи щось доброго зробив Осецький, невідомо. Слід за ним зник, і доброї слави він по собі не залишив.

Ще до створення об'єднаного командування обох армій розпочався рішучий наступ проти большевиків. Був відібраний Проскурів. 15 липня група отамана Ю. Тютюнника вигнала большевиків з Нової Ушиці. 28 липня група полковника О. Удовиченка зайняла Вапнярку, і нарешті на початку серпня було взято Жмеринку й Вінницю. Далі почався спільний похід обох армій, які мали величезний успіх. 30 серпня була визволена столиця Соборної України – Київ. Це було найбільше досягнення українського війська, яке було напередодні знищення, але, опершись тільки на власну силу, з підтримкою українських повстанців, показало, що й за найтяжчих обставин треба боротись, а не здаватись на ласку ворога.

Становище українського війська в боротьбі проти 12-ї і 14-ї Світських армії настільки поліпшилося, що південна большевицька група, що складалася з 45, 47 і 58-ї стрілецьких дивізій під командою І. Якіра, ледь не була ліквідована і лише після двотижневого важкого мар-

шу, з великими втратами, їй вдалось сполучитися з 44-ю Стрілецькою дивізією (колишньою Таращанською) на Житомирщині, якою командував М. Щорс. Цікаво, що М. Щорс був убитий „підступною рукою“ ззаду в день зайняття українським військом Києва.

На перешкоді новим успіхам українського війська став новий ворог, за спиною якого була Антанта. Польське військо змусило Галицьку армію залишити землю своєї Батьківщини. Після цього на українські землі насувалась російська Добровольча армія Денікіна, яку матеріально забезпечила Антанта. Большевики хоч на словах визнавали за українцями право на самовизначення і створили для них радянську владу Раковського, а уряд Денікіна не визнавав жодної України, навіть її імені, – все мало належати до єдиної, неподільної Росії.

Коли українське військо звільнило правобережну частину Києва з заходу, вигнавши з нього російських большевиків, тоді зі сходу ввірвались до нього російські добровольці. Не маючи наказу від уряду воювати проти антантсько-російського війська, українське командування вивело 31 серпня свої частини з Києва без кровопролиття – до вирішення питання війни або миру політичними урядовими чинниками. Цим був похований успіх українських армій.

Головною причиною віддати столицю України без бою на поталу росіянам була політична непогодженість і дезорієнтація урядів УНР та ЗУНР. В останньому диктатор Петрушевич рішуче стояв за порозуміння з Денікіним і противився проголошенню війни російській Добровольчій армії. Похід на Київ був прийнятий об'єднаним Командуванням обох армій лише 10 серпня. Галичани хотіли спочатку йти на Одесу, але переміг погляд наддніпрянців з напрямком на Київ. У той час серед антантських чинників (генерал Петен) ніби був настрій сприяти порозумінню між Денікіним та Петлюрою. Тому на нараді 22 серпня було ухвалено послати до Добровольчої армії делегацію на чолі з генералом М. Омеляновичем-Павленком.

У зв'язку з цим Штаб Головного Отамана за підписом генерала Юнакова видав такий наказ Армії: „На випадок зустрічі з частинами армії Денікіна належить триматися до дальшого розпорядження таких норм:

1. Належить безумовно не вдаватись у ворожу акцію.
2. Пропонувати військам Денікіна, щоб вони не займали тих місцевостей, які є в наших руках, або які маємо посісти.
3. Пропонувати їм звільнити район нашого походу, щоб не спиняти нашого руху.“

Такий миролюбний наказ спричинився до того, що кров нахабних москалів, які вдерлися до Києва, не була пролита. За це вони не пошкодували пролити ріки української крові.

Побережжя Чорного моря було зайнято Добровольчою армією (генерала Шілінга), тому, щоб уникнути першими зустрічі з російськими добровольцями, був прийнятий напрям походу на Київ. Відповідно

до цього, фронт був поділений на три відтинки. Для головного наступу на Козятин–Київ було призначено Київську групу у складі 1-го та 3-го Галицьких корпусів і Запорізького корпусу. В напрямі на Житомир для забезпечення з північного заходу був призначений 2-й Галицький корпус із корпусом Січових Стрільців під командою полковника Вольфа. Решта частин Армії УНР (дивізії полковника Удовиченка, Волинської групи та групи отамана Ю. Тютюнника) під загальною командою полк. Василя Тютюнника наступали на правому крилі об'єднаних армій з напрямком на південь для ліквідації большевицьких дивізій, що були між українською та Добровольчою арміями. Після звільнення від большевиків Бердичева загальне керування київською групою було доручено командирові 3-го корпусу генералові Кравсові, який при зустрічі з Добровольчою армією належно не зорієнтувався і дозволив перемогу українців над большевиками передати росіянам.

Фактично після впертих боїв проти большевиків за допомогою українських повстанців (Соколовського, Мордалевича) Київ був зайнятий увечері 30 серпня. Першими в місто вступили галицькі частини. Тоді 2-а Галицька бригада зайняла Арсенал, Печерську Лавру та мала обсадити ланцюговий міст через Дніпро. Залізничний міст взяли під охорону запорожці. Але ланцюговий міст не був обсаджений аж до ранку наступного дня. Це використав передовий кінний відділ Добровольчої армії, що несподівано з'явився на лівому березі і без спротиву перейшов по цьому мосту в місто, де по дорозі зустрів сотню 2-ї бригади, що лише тепер йшла охороняти міст. Замість зустрічі денікінців кулеметним вогнем, командир сотні четар Драган поїхав з їхнім офіцером до штабу 1-го корпусу полковника Микитки за директивами. Тим часом денікінці без усяких директив непомітно оточили сотню, обеззброїли її й, як полонених, відвели до Дарниці на лівий берег Дніпра.

Після цього прибули до Києва генерал Кравс і полковник Сальський. Поки командування вирішувало справу дій денікінців та мав приїхати генерал Тарнавський для врочистого вступу в Київ й параду, російські добровольці під командою генерала Бредова ввійшли в Київ і зайняли Печерськ. На пропозицію полковника Сальського силою зброї вигнати з Києва нахабного ворога генерал Кравс не погодився. Він з огляду на інструкції Штабу Головного Отамана поїхав на переговори у штаб генерала Бредова, який полонив його і примусив підписати умову про звільнення Києва та відступ на лінію Ігнатівка–Васильків–Германівка. Галицькі війська мали там чекати наслідків переговорів між головними командуваннями Добровольчої армії й УГА. Про Армію УНР не було мови. Бредов заявив, що з „армією Петлюри“ загалом не буде провадити переговори, й якщо Омелянович-Павленко приїде, то буде розстріляний. Така погроза могла бути реальною, бо, як уже згадувалось, на Херсонщині, на станції Помішний, було повішено 14 молодих жінок за те, що їх чоловіки були козаками

Армії УНР, а в Єлисаветграді, за наказом генерала Слащова, було повішено 12 українців з табличкою: „Петлюровец, комуніст, бандит Андрей Стратиенко и его 11 помощников“...

Так неславно закінчився переможний похід на Київ. На жаль, Симон Петлюра не виявив рішучості Головного Отамана і погодився на фатальний наказ його Головного штабу та на призначення генерала Кравса командувачем походу на Київ. Така поведінка стосовно Добровольчої армії позбавила Армію УНР підтримки українських повстанців, бо денікінці були гіршими від большевиків ворогами України...

З часу з'єднання українських армій уряд Б. Мартоса переживав кризу. Він примушений був подати до димісії. На пропозицію Симона Петлюри, Головою Ради міністрів був обраний Ісаак Мазепа. Мазепа був найсильнішою індивідуальністю серед українських соціал-демократів. Якби не його властива всім порядним українцям скромність, він міг би відіграти значно раніше позитивну роль у визвольній боротьбі. Мазепа мав здоровий український розум і не боявся боротьби власними силами та наполегливої буденної невдячної роботи. В цьому йому допомагав Панас Феденко. Він намагався скерувати політичний напрямок боротьби на належний шлях, передбачаючи крах антантського відновлення єдиної, неділимної Росії. Але в тогочасній політичній розбіжності найгеніяльніша людина, дотримуючись принципу соціалістичного демократизму, з порожньою державною скарбницею, за ворожого зовнішнього і неприхильного внутрішнього ставлення нічого не могла зробити.

Бачачи успіх українського війська, інші політичні угруповання, а саме соціал-федералісти, хлібороби-демократи, соціалісти-самостійники, селянська партія і народні демократи (всі прихильники „парламентаризму“), об'єднані в Національно-державному Союзі (був і такий), ще в середині серпня ухвалили гостру резолюцію проти соціалістичного уряду. Цим вони хотіли досягти порозуміння з урядом диктатора Петрушевича. Ці маленькі партії з деякими отаманськими прямуваннями на політичній арені не мали впливу на хід визвольної боротьби і своєю нерозумною орієнтацією на чужу допомогу лише шкодили. Підтримки в своїй чинності Мазепа не мав.

Треба було оголосити новим окупантам війну, тим більше, що в запілля у них почались повстання. Підтримка української повстанської чинності активною збройною боротьбою за українську незалежність проти російської Добровольчої армії мала б успіх. Але, замість цього, посилались парламентарі для переговорів з денікінцями про встановлення демаркаційної лінії, про спільний з ними фронт проти большевиків і загалом якесь порозуміння, тоді як командування Добровольчої армії не бажало вести жодних переговорів з Армією УНР. Так пройшов важливий для українського наступу вересень. Повстанці були залишені самі в боротьбі проти нової навали, часто перебуваючи

між двома вогнями червоної та білої окупації. Лише „батько“ Махно, коли побачив, що Уряд УНР в зв'язку з позицією Уряду ЗУНР примушує своє військо „ждати біля моря погоди“, замість рішучого наступу проти Добровольчої армії, за допомогою повстанців бив „золотопогонників“, легко рухаючись на своїх кулеметних тачанках з чорним прапором анархії...

Так тривало до 22 вересня, коли Денікін дав наказ Добровольчій армії наступати проти українців без жодного оголошення війни. Бажання галичан уникнути цієї війни з добре озброєним і технічно оснащеним ворогом не здійснилось. Закордонний дипломат диктатора Петрушевича в Парижі др. В. Панейко нічого не добився. Антанта дала Денікінові вільну руку на знищення українського війська, на яке напав найстрашніший ворог – тиф.

Під ударами Добровольчої армії українські військові частини, особливо УГА, почали відступати, наддніпрянці з оборонними боями, а галичани майже пасивно. До втрати морального духу галицьких стрільців значною мірою спричинився активний галицький політик др. О. Назарук, „досвідчений дорадник“ диктатора Петрушевича. Цей дорадник ще раніше як міністр преси й пропаганди підтримував уряд С. Остапенка в орієнтації на Антанту, а потім деморалізував вояків корпусу Січових Стрільців відозвою про підтримку радянської влади. Тепер він виступав на сторінках „Стрільця“ для вояків УГА з різними звинуваченнями проти Петлюри. Всякими способами він прищеплював галицьким стрільцям недовір'я до командування Армії УНР. Не шкодував чорної барви, щоб змалювати наддніпрянський соціалістичний уряд, провід та наддніпрянські порядки в найгіршому освітленні...

У той час швейцарський комуніст Фриц Пляттен, член виконавчого комітету Комуністичного Інтернаціоналу, проїздом до Москви, запропонував урядові Мазепи посередництво в справі укладення військової конвенції між УНР і РСФСР про спільний фронт проти Денікіна. 25 жовтня Пляттен повернувся з Москви і поінформував Мазепу, що він говорив у справі конвенції з Леніним, Чичеріним, Караханом, Литвиновим, Раковським і Троцьким. Усі погодилися на конвенцію, лише Раковський був проти та Литвинов мав застереження. Відбулось засідання ЦК РКП(б), на якому було ухвалено:

1. Світська Росія погоджується на військову конвенцію з українською армією проти Денікіна як перший крок до порозуміння з українцями.

2. Світська Республіка готова очистити певні території для зайняття Українським військом з тим, що там не буде переслідування большевиків.

3. Уразі згоди на це треба вислати уповноважених: з українського боку до 12-ї Світської армії, а з большевицького – до Української армії, яка розташована найближче до світського фронту.

4. Після цього починаються політичні переговори.

Пляттен заявив, що коли СРСР знайде в українців підтримку проти Денікіна, то стане на ґрунт визнання незалежності України. Ленін у приватній розмові сказав Пляттену, що СРСР байдуже, чи буде в Україні форма правління радянська чи демократична, аби лише при владі були соціалісти. Краще добрий соціалістичний уряд, ніж поганий радянський. Можливо, що це не були б лише слова, якби УНР мала велику збройну силу. Але сила була змарнована ще в 1917 році. Тепер же на ту невелику силу, яку мали роз'єднані уряди Соборної України, крім звичних ворогів: поляків, червоних і білих росіян та махновської анархії, – напав найгірший ворог – тиф, який викошував поріділі ряди українського війська. Боротися з ним українці не змогли, бо не мали ані ліків, ані відповідної кількості дільниць із лікарями. Вся територія під українським військом була заражена бацилами тифу.

Про зміст інформації Пляттена негайно було повідомлено Директорію та Президента Є. Петрушевича. В порозумінні з останнім уряд Мазепи призначив делегацію для переговорів з більшовиками. Але ще не встигла делегація від'їхати, як командувач Армії УНР полковник В. Сальський повідомив про катастрофічне становище на фронті, що склалося на 20 жовтня. Галицька армія перестала бути боєздатною і без боїв залишила російським добровольцям Гайсин, Тульчин, Брацлав, що створило прорив між українськими арміями; через кілька днів була здана Вапнярка. Російське військо зайняло ці міста, де чинило погроми, грабувало та розправлялось із „петлюрівцями“ й жидами.

2 листопада була послана делегація для порозуміння з командуванням 12-ї СРСР армії у справі спільного фронту проти Добровольчої армії, а 7 листопада командування Галицької армії (начальний вождь М. Тарнавський) капітулювало, підписавши договір з командою Юга Росії. Воно негативно поставилось до порозуміння з СРСР, бо вважало, що перемога буде на стороні Денікіна, якому й віддало свою знесилену армію. Але це не врятувало УГА від колосальних жертв. Тисячі могил з хрестами і без них залишила вона на розлогих полях Правобережної України.

Дехто зі старшин Галицької армії, переважно середніх рангів, протривав переходу на бік росіян. За це цих старшин називали петлюрівцями, бо ім'я Петлюри було непопулярне серед галицьких діячів. Для ілюстрації можна навести такий факт. У неофіційній розмові зі старшими начальниками отаман (майор) др. Ст. Шухевич гаряче захищав погляд, що для ідеї незалежності України варто йти на якнайбільші жертви і що ідея важливіша, ніж кілька тисяч хворих. На це генерал Тарнавський зазначив: „Ви говорите, зовсім як Петлюра“.

Перехід УГА на бік ворожої російської Добровольчої армії, тиф та люті морози зробили босу й неодягнену наддніпрянську армію небоєздатною. Вона не являла тепер собою силу, а тому про спільний

фронт з більшовиками проти добровольців не могло бути мови. До всіх цих нещастя долучились ще два. Польща пішла назустріч росіянам з допомогою ліквідувати Армію УНР. Польське військо перейшло Збруч і окупувало західне Поділля з Кам'янцем, обеззброюючи всіх українських вояків та відсилаючи їх у табори полонених. Другим ворогом – деморалізуючим, розкладовим – були отамани О. Волох, Данченко, Божко, які після реорганізації армії були усунені від військового керування за свої отаманські виступи. Тепер вони агітували за спілку з комуністами й перехід на їхній бік.

Боягузливі дії начального вождя Тарнавського в його власних „шкурних“ інтересах знеславили Українську Галицьку Армію, честь якої він мав оберігати ціною свого життя. Немає гіршого вчинку, як залишити в час бою свого товариша на поталу ворогові з наперед обдуманим наміром, щоб забезпечити собі приязне ставлення останнього.

На військову нараду 4 листопада в Жмеринці ані Тарнавський, ані його спільник зі Штабу Головного Отамана генерал Курманович не з'явилися. Вони не мали сміливості висловити свій погляд про безнадійність продовження збройної боротьби та шукати вихід з біди. Більш гідним було б відійти на інтернування до неутральної Румунії, а не зраджувати Україну переходом на бік її заклятого ворога.

На тій нараді від Армії УНР були В. Сальський, М. Капустянський, Є. Коновалець, Ю. Тютюнник, О. Загородський, Кудрявцев, а від УГА – А. Ерле, Дм. Паліїв, Ст. Шухевич, О. Лисяк, О. Букшований. Вислід тієї наради був песимістичний. У промовах не лише представника УГА, але й командарма В. Сальського та начальника Штабу Армії Миколи Капустянського ситуація виявилася безнадійною, хоч не настільки жалюгідною, щоб благати ласки у ворога. Лише начальник військової канцелярії Президента ЗУНР підполковник Долежаль закликав учасників наради не тратити духу й не впадати в зневіру.

Попри всі неможливі обставини, Головний Отаман Петлюра та Голова Уряду УНР Ісаак Мазепа переконували всіх у кончній потребі витримати, бо армія Денікіна незабаром розпадеться, але це тих, хто зневірився, не переконувало. Лише Юрій Тютюнник готовий був продовжувати боротьбу до кінця.

5 листопада на засіданні Директорії було ухвалено, замість полковника В. Петрова, назначити військовим міністром полковника В. Сальського, а командармом полковника Василя Тютюнника. Рівночасно диктатор Є. Петрушевич звільнив генералів Тарнавського та Шиманського, а на їх місце призначив полковника Микитку та Ціриця, але це дальшого ходу подій не змінило.

Починаючи з 1 листопада ні один наказ Штабу Головного Отамана не був Командуванням УГА виконаний, а 6 листопада воно підписало договір з генералом Денікіним. За цим договором Галицька армія перейшла в повному складі з запільними установами і рухомим заліз-

ничним майном на бік Добровольчої армії й ввійшла в повне розпорядження Головного командування збройними силами Півдня Росії, командувача військ Новоросійської області. Внаслідок цього на військовій нараді в Деражні 8 листопада було вирішено Армії УНР відступати на лінію Проскурів–Старокостянтинів–Шепетівка...

Диктатор Є. Петрушевич скликав 12 листопада в Кам'янці останню нараду представників галицького громадянства з участю деяких членів Уряду УНР, на якій заявив, що треба залишити думку про самостійність та шукати порозуміння з Денікіним. Мусимо погодитись з Польщею або з Денікіним. З Польщею неможливо, бо вона забере Правобережну Україну. Треба погодитись на автономію України, а самостійність – це просто фантазія. Це був погляд галицького політичного проводу: д-ра Є. Петрушевича, д-ра О. Назарука, д-ра В. Панейка, який зреалізували генерали Тарнавський, Курманович, Шаманек, Кравс. 15 листопада Є. Петрушевич дав дозвіл новому начальному вождеві УГА полковникові Микитці з його начальником штабу Цірицем підписати окремий договір з Командуванням Добровольчої армії й на тому закінчив свою диктатуру...

Тоді ж відбулось останнє засідання Директорії УНР разом з усіма членами її Уряду, на якому була ухвалена постанова про виїзд членів Директорії А. Макаренка та Ф. Швеця за кордон з дуже широкими державними повноваженнями (від яких сталось більше шкоди, ніж користі), а верховне керування справами Республіки віддавалось Голові Директорії й Головному Отаманові Симонові Петлюрі.

Армія УНР, знесилена й здештована тифом відійшла в район Ярмолинцев. Запільні частини УГА передислокувались на схід. Шляхи армій розійшлись. При цьому не обійшлося без закидів: „До поляків ідеге?“ – колюче запитували галичани. „А ви до росіяни?“ – відповідали петлюрівці.

Кам'янець мали зайняти поляки. 16 листопада почалась евакуація урядових установ для переїзду в Старокостянтинів, де мала скупитись Армія УНР. Але вони безпосередньо до нього не дістались. На станції Проскурів залізничники вчинили саботаж і розбиттям вагонів затримали рух ешелону. А 21 листопада виникло повстання в Пашковецькій волості, що проголосила себе самостійною республікою і через свою територію не пропустила по залізниці ешелон урядових установ УНР. Тому Уряд зупинився в Чорному острові. Тим часом поляки не дотримали своєї обіцянки (через свого представника Чарноцького) і передали Проскурів денікінцям. Це могло прискорити ліквідацію Армії УНР.

26 листопада у Старокостянтиніві відбулась військова нарада командирів частин і представників від козацтва. На ній Петлюра й командарм Василь Тютюнник закликали всіх витримати до розпаду Добровольчої армії, але тоді виступив отаман Волох і заявив, що єдиний порятунок – визнати радянську форму влади в Україні.

Виступ Волоха, першого співтворця Коша Слобідської України, надзвичайно пригнітив Петлюру й викликав у нього байдужість до всього. 27 листопада Петлюра у присутності полковника А. Мельника та Голови Уряду І. Мазепи заявив, що, з огляду на тяжке становище Армії УНР, коли буде необхідним контакт із Східською армією, він має намір відійти й передати свої уповноваження Голови Директорії й Головного Отамана Раді Міністрів під головуванням І. Мазепи...

Тоді відбулась авантюра Волоха, Данченка й Божка. Це стало наслідком того, що вони свого часу не були належно покарані, їх залишили нечинними в Кам'янці аж до 16 листопада. Звідти вони виїхали до відступаючої армії, де Волохові було дозволено вступити в командування бригадою гайдамаків. А Данченко був призначений „головнокомандувачем“ повстанців на Волині. 28 листопада Данченко з Божком скликав у Любарі Волинську повстанську раду та, маючи озброєний загін, очолив Українську Революційну Раду. Тоді постав „отаманський тріумвірат“ Волох–Данченко–Божко, що вирішив боротись за владу рад. Попередити заколот отаманів збройною силою вже не було кому. В Любарі, крім малонадійної з „запільних героїв“ охорони Головного Отамана з полковником Цівчинським та сотні юнаків під командою полковника Вержбицького, що був у змові з отаманами, іншої частини не було.

Це використали отамани й 2 грудня захопили державну скарбницю та взяли з неї два з половиною мільйони карбованців і 30 тисяч срібних царських рублів, а потім, уникаючи покарання від командира Київської дивізії Ю. Тютюнника, виїхали в напрямку на Чуднів для з'єднання з більшовиками.

У час заколоту отаманів Петлюра, командарм В. Тютюнник зі своїм штабом та Уряд виїхали до Нової Чарторії, де стояли Січові Стрільці. 3 грудня там відбулась нарада за участю Петлюри і членів Уряду (Мазепа, Шрамченко, Черкаський) та представників від війська (генерал М. Юнаків, В. Тютюнник, Є. Коновалець і А. Мельник), на якій було ухвалено про перехід на партизанський спосіб збройної боротьби. Тоді також була ухвалена відозва Уряду УНР до населення України з датою 2 грудня в Любарі, для уникнення назви „Чарторія“, хоч у той день у Любарі паном становища був „отаманський тріумвірат“. Усі ці наради були ознакою відсутності сильної волі і рішучості.

Недобитки українського війська зібрались у новому „трикутнику смерті“ Любар–Миропіль–Шепетівка. А по боках цього трикутника були три вороги України: поляки, більшовики й російські добровольці. Вони чекали на самознищення Українського війська з допомогою розкладових бацил на чолі з отаманом Волохом. Але цього не сталося. Замість смерті, Українське військо відродилось у нову – малу, фізично слабку – проте сильну духом армію борців, що за голосом влас-

ної національної Правди стали на партизанський шлях боротьби за незалежність Батьківщини.

4 грудня до Чарторії прибули командири всіх частин Армії УНР. Тоді відбулося спільне засідання Уряду і представників від війська з участю Петлюри, В. Тютюнника, М. Омеляновича-Павленка, Ю. Тютюнника, Є. Коновальця, О. Загородського, Є. Мишківського, А. Долуда і В. Трутенка, що заступав хворого полковника О. Удовиченка. Тоді було прочитано відозву Уряду УНР до населення України. Командир київської групи Ю. Тютюнник зазначив, що дух і віра в перемогу у війську не погасли, і є бажання продовжувати боротьбу. Є. Коновалець повідомив, що група Січових Стрільців постановила демобілізуватися, бо Січові Стрільці перевтомлені, вважають дальшу боротьбу безвиглядною і не бачать доцільності продовжувати її в партизанських формах. М. Омелянович-Павленко заявив, що настрій у Запорізькій групі бойовий, протибольшевицький, але треба порадитися ще зі своїми підлеглими.

Для остаточної ухвали походу в запілля білих і червоних росіян було вирішено скликати нараду всіх представників від стрільців і козаків на 6-е грудня. Але на цій нараді Петлюри вже не було. Він піддався впливу свого оточення і вирішив виїхати за кордон. Петлюра ще сподівався на допомогу європейських державних діячів, у т. ч. й польського президента Й. Пілсудського. Головним мотивом тимчасового залишення свого війська була необхідність зберегти міжнародне становище України та запобігти хаосові й дезорієнтації серед українських місій за кордоном. Крім того, потрібно було домогтися сформування військових частин з українських полонених, яких було в Угорщині, Німеччині, Італії, а головне – в самій Польщі понад тридцять тисяч. У 1920 р. з таких полонених була сформована 6-а Січова стрілецька дивізія, а в Італії – Український стрілецький курінь.

5 грудня ввечері Петлюра виїхав із Чарторії до Шепетівки з дозволом Й. Пілсудського на проїзд до Варшави. Сталося це несподівано для хворого вже Командарма Василя Тютюнника та Є. Коновальця. Лише І. Мазепа знав про це і дістав від Петлюри наказ для М. Омеляновича-Павленка про призначення його Командувачем Армії УНР, а Юрка Тютюнника – його заступником...

Відсутність Петлюри на останній військовій нараді 6 грудня зробила на її учасників пригноблює враження. Вона відбулась під керівництвом Голови Уряду УНР І. Мазепа. Командарм В. Тютюнник лежав уже хворий на тиф і незабаром помер у Рівному. Командири частин, обговоривши між собою докладно всі до неможливості несприятливі обставини, погодилися розпочати похід для боротьби в запілля ворогів.

Зимовий похід

Продовження збройної боротьби за непереможних матеріальних обставин, спираючись лише на свої слабкі сили, тепер було вже абсурдом. Та проте воно було продиктоване бажанням полягти в боротьбі до останнього, щоб не понизити своєї військово-козацької гідності, здаючись на ласку переможців. Петлюра під впливом оточення запільних діячів втратив було віру в реальний успіх партизанського способу боротьби без допомоги ззовні і в похід з вірними йому петлюрівцями не пішов, щоб знайти ту допомогу. Він сподівався знайти підтримку культурного світу в боротьбі за вільне життя. Навіть сам командувач походу в запілля ворогів, М. Омелянович-Павленко, назвав його „маршем відчаю – маршем проти розуму“. Був це марш „лицарів абсурду“...

Для зв'язку з Урядом І. Мазепи, який також вирушив для політичної чинності в запілля ворогів, на час походу були призначені до військових груп політичні референти (державна інспектура була скасована). З них головну роль відіграли Панас Феденко, Микола Левицький, Василь Шкляр, Василь Совенко та інші в час видання й поширення листівок до населення України.

На початок Зимового походу РКП(б) змінила свою тактику для опанування України. 6 грудня ЦК цієї партії ухвалив таку постанову: „Неухильно переводячи принцип самовизначення націй, Центральний Комітет вважає необхідним ще раз підкреслити, що російська комуністична партія стоїть на становищі визнання самостійності Української Соціалістичної Соціалістичної Республіки“. Л. Троцький видав прокламацію до червоних російських вояків, в якій заявив, що червона армія йде визволяти, а не поневолювати Україну.

Трагічне становище українського війська змінило ставлення большевиків до УНР. Замість ніби вирішеної від Леніна обіцянки Плятеневі про можливість переговорів з українцями для спільної боротьби проти Добровольчої армії, Виконавчий комітет і Совіт Народних комісарів РСФСР 11 грудня створив т. зв. Всеукраїнський Ревком із трьох осіб: В. Затонського, Д. Мануїльського і Г. Петровського. В цьому ніби виявилось визнання самостійності УССР. Червона армія посувалася на Україну слідом за одноплемінною білою армією єдиної, неподільної Росії, що стрімголов котилася до Чорного моря...

Денікінське командування, бажаючи використати Галицьку армію в боротьбі проти своїх червоних партнерів у національному поневоленні України, послало 1-й корпус УГА аж під Бердичів. Але, коли під добровольцями почала горіти українська земля, вони, втікаючи, залишили галичан своїм партнерам. 2-й корпус залишився стояти в районі Вінниця–Браїлів–Жмеринка, а 3-й корпус – у районі Гайсин–Брацлав...

До 12 грудня Армія УНР пройшла в денікінському запіллі аж до Пикова й Самгородка. Цей район був зайнятий частинами Галицької армії, що ніяких ворожих кроків супроти наддніпрянців не робили, навпаки, де лише можна було, допомагали їм.

15 грудня в м. Липовці почались напівофіційні переговори про об'єднання обох українських армій під спільним командуванням, а 24 грудня у Вінниці навіть був підписаний договір про злуку між обома арміями. Його підписали: за Армію УНР полковник Никонів та полковник Вишнівський, а за УГА – отаман Ом. Лисняк і четар Дм. Паліїв. Об'єднання армій було бажанням нижчих старшин і стрільців, але Начальна команда УГА через „практичні і стратегічні“ обставини не поспішала з цим.

Майже одночасно з цим Голова Уряду УНР І. Мазепа одержав від генерала Тарнавського таке повідомлення:

Начальна Команда обов'язується отсим в міру можливости задержати в своїм відданню район: Вінниця, Жмеринка, Вапнярка з метою забезпечення адміністративної праці уряду УНР та удержання публічного ладу і порядку в згаданому районі. Вінниця, 23 грудня 1919 р.

Начальний Вождь УГА (підпис) Тарнавський, генерал.

Отже, УГА залишилась нерухомо оберігати публічний лад і порядок. Коли по містах і селах Поділля зустрічалися частини братніх армій, наддніпрянської і галицької, вони по-військовому вітались у Хмельнику, Пикові, Летичеві, Літині, Вінниці, Браїлові, Жмеринці, розмовляли про потребу злуки і розходились: одні в Зимовий похід на нову боротьбу, на нові героїчні змагання проти окупантів, а другі залишались на місці без волі до боротьби і без надій, з гірким жалем на душі.

Большевицька влада виявила свої претензії на панування в зайнятому УГА районі раніше, ніж того можна було сподіватись. 23 грудня денікінці, втікаючи з Вінниці, передали владу галицькому командуванню, але воно не хотіло взяти на себе повну політичну відповідальність і, надіславши до Голови Уряду УНР проголошення про утримання порядку, почало переговори (про всяк випадок) з Подільським Губревкомом, бо ще 14 грудня у Вінниці була одержана телеграма про утворення Всеукраїнського Революційного Комітету у складі Петровського, Мануїльського й Затонського.

Разом із цим нові українофільські заяви російських большевиків намагались використати майже всі соціалістичні угруповання: незалежні соціал-демократи і ліві соціалісти-революціонери – боротьбісти. Центральний комітет боротьбістів, що на початку грудня був у Житомирі, вступив у зв'язок з Отаманом Волохом. Був утворений Революційний Комітет Правобережжя в складі І. Немоловського, Войцеховського та С. Савицького. Цей Комітет призначив Волоха головнокомандувачем червоної армії України.

З другого боку, внаслідок руху Армії УНР вперед у місцевостях, звільнених від денікінців, робилися спроби організації влади. Такою

була, наприклад, Крайова Рада Брацлавщини, що потім, у порозумінні з деякими галичанами, перетворилась на Раду Республіки, яка мала бути верховною владою замість Директорії УНР, з метою проголошення радянської влади в Україні та переговорів із більшовиками. Цьому намірові перешкодили, з одного боку, І. Мазепа, а з другого – Повстанський комітет отамана Шепеля з його начальником штабу Барським, які фактично господарювали у Вінниці і підтримували Уряд УНР.

У той час почався активний повстанчий рух на Тарашанщині, Звенигородщині, Уманщині. Посланці від повстанців приходили до Командування Армії УНР за вказівками. Це викликало переполох серед нової адміністрації Юга Росії, які втікали задовго перед появою в тих місцях українців. Найгірше при цьому поводитись відділи Добровольчої армії, які всю злість за свої невдачі зганяли на найслабкіших, якими були жиди. Містечка Ставище, Володарка, Тегіїв, П'ятигори, Тараща, Виноград, Монастирище, Цибулів, Соколівка та багато інших пережили жахливі погроми...

Білі росіяни поспішно відійшли на лінію Бірзула–Ольвіополь (Голта) – Балта, а червоні зупинились на лінії Хвастів–Козятин. Таким чином, на території шириною 200 км і довжиною 350 км виникла нейтральна смуга, в якій фактично діяли лише органи місцевої громадської самооборони. Верховною владою вважався ніби український уряд, але, де він перебував, було невідомо. Визнавались лише українські гроші та золото. Більшовики ніби вичікували, що далі буде і не поспішали займати цю нейтральну територію. Лише в лютому вони почали підпорядковувати собі перебіг суспільного життя на ній. Так, приміром, у Гайсині вони появились 7 лютого 1920 р.

До 31 січня Армія УНР пересунулась у район м. Умані, де, користаючи з відносного спокою, відпочивала, підсиливши себе за допомогою місцевого населення, і, підлікувавши хворих, підготувилась для дальшого руху. Політичні референти від уряду І. Мазепа використали цей час на видання п'яти чисел часопису „Україна“ та листівок „До інтелігенції України“, „Селянам“ й „Офіцерам, козакам і солдатам Добровольчої армії“...

З доручення Головного командування озброєними силами Півдня Росії начальник Ольвіопольського району полковник Попов вислав у половині січня делегацію до Командування Армії УНР з пропозицією створити військовий союз для боротьби з більшовиками. Вона прибула до Вільшани на Звенигородщині лише 26 січня. Але укласти договір з Добровольчою армією було вже пізно, бо вона була здатна лише до втечі.

Тим часом спроби І. Мазепа фактично об'єднати обидві українські армії залишилися без наслідків. Генерал Микитка був хворий, але після видужання, вступивши в командування УГА разом з Цірицем, тримався союзу з Денікіним. На загал у провідників Галицької армії не було єдності в оцінці свого прикрого положення. Одні стояли

за злуку з армією Зимового походу, другі тримались союзу з Добровольчою армією, а треті шукали порятунку в порозумінні з більшовиками. До всього виникло ще й непорозуміння з Повстанчим комітетом отамана Шепеля. Коли останній 31 грудня залишив Вінницю, а в Гайсині інший повстанчий отаман, Волинець, виявив байдужість до ходу події, до чинності галичан наддніпрянці не втручались. Тоді 1 січня 1920 р. організувався у Вінниці Ревком Галицької армії, який підписав договір з Революційним комітетом Поділля, оминувши Революційний Комітет Правобережжя українських боротьбістів, про перехід УГА до більшовиків. На підставі цього договору Командування 12-ї Східської армії в Києві реорганізувало 12 лютого УГА. 2-й Галицький корпус був переформований у 1-у бригаду, 1-й корпус – у 2-у бригаду, а 3-й корпус став 3-ю бригадою червоної Української Галицької армії, що не були самостійними й входили до складу окремих радянських дивізій. На місці Тарнавського й Микитки був призначений вірний Москві Порайко, а роль Петрушевича перебрав Затонський...

Одночасно з цим „самостійно“ діяв „головнокомандувач червоної армії України“ отаман Волох. У січні він появився зі своїми гайдамаками слідом за Армією УНР в Умань, де намагався перетягти на свій бік козаків із цієї армії, але сталося навпаки, бо багато його гайдамаків прилучились до Зимового походу. Коли до Умані прибула 44-а Східська дивізія, вона ліквідувала „нерегулярні банди“ Волоха. Рештки гайдамаків були примусово прилучені до 44-ї і 60-ї радянських дивізій. Із членів отаманського тріумвірату Божко був „випадково“ вбитий ще по дорозі до Чуднова, а Данченко своєчасно втік...

21 січня 1920 р. в с. Гусівці на Єлисаветчині відбулась нарада командирів дивізій, на якій було ухвалено припинити боротьбу проти Добровольчої армії, бо вона була вже нездатна шкодити Україні, і розпочати боротьбу проти червоних росіян. Тоді був визначений для дивізій напрямок руху за самостійними маршрутами в райони Канева, Черкас, Чигирини з підтримкою між собою оперативного зв'язку та своєчасних доповідях у Штаб армії. Ці райони були вже зайняті червоною армією, що була вже сильнішою від білої армії росіян. Похід продовжувався різними шляхами з тим, щоб у зазначених районах з'єднатись. Південній групі (Запорізька і 3-я дивізії та Штаб армії) довелося ще мати при зустрічі з Добровольчою армією бій. А Північна група (Волинська й Київська дивізії) розпочали боротьбу проти більшовиків.

Вихід Північної групи на Київщину викликав чинність повстанчих організацій, з одного боку, а з другого – шалену агітацію більшовиків проти „петлюрівських банд“ із брехливими поголосками, що Петлюра підписав ганебні для України договори з Добровольчою армією та що Україна запродана полякам і капіталістам. Комуністична преса розписала жахливі нещастя, які несуть „бич партизанщини“ та „професійний бандитизм“. Щоб протидіяти такій брехні, була видана відоз-

ва „До селян“, якої було надруковано в Каневі 200 тисяч, а в Черкасах до цього ще 350 тисяч листівок.

2–7 лютого Волинська група перебувала в Каневі, звідки були зроблені демонстрації в різні напрямки. Тоді розійшлася чутка, що українське військо вже надійшло до Дніпра і має перейти на Лівобережжя. З Полтави, Чернігова, Харкова, Мелітополя, Луганська, обминаючи чекістів, приходили від повстанців посланці, яким роздавалися листівки та давалися вказівки протидіяти московським окупантам. 11 лютого Північна група перейшла на лівий берег Дніпра, захопила м. Золотоношу і зробила демонстрації в бік Лубен, Хорола, Кременця, перемагаючи малі загони та обминаючи більші скупчення совітських частин.

16 лютого на нараді командирів дивізій було вирішено повернутись на правий берег Дніпра і продовжити рух на Захід для можливого з'єднання з Українською Галицькою Армією. В наказі, ч. 39, 16 лютого, на Золотоношині було сказано: „Наша Армія перейшла на лівий берег Дніпра, де пробула 4 дні. За цей час нами були зайняті Черкаси й Золотоноша та виконана велика агітаційна робота. Селянство побачило, що наша армія існує. Після цього армія повинна перекинутись на правий берег Дніпра. Нашій армії знову доведеться відбутися великий похід, котрий може протягтись до місяця, а за цей час справа нашої армії повинна стати на державний шлях“.

На правому березі був одержаний запізнений з 23 січня лист від І. Мазепи, в якому він писав, що їде на побачення з Петлюрою, бо події розвиваються занадто швидко, і ми мусимо бути готові до відновлення державної справи в найкоротшому часі... Поки що вирішуйте самі вкупі з Галицькою армією щодо найближчих операцій армії, чи посуватись на Південь, чи на Захід“...

Посуваючись на захід, Армія УНР дійшла 3 березня 1920 р. до ріки Бугу. Перейти її можна було лише біля м. Бершаді, але в ній стояла 1 Галицька бригада. Треба було перейти Буг так, щоб не спровокувати галичан, бо до їх з'єднання з Армією УНР ще не надійшов відповідний час. Іншої переправи через Буг близько не було. До того ж невідомим було ставлення поляків як до Армії УНР, так і до УГА, а тому треба було затриматись ще певний час на лівому березі Буга. Відсутність своєчасної інформації дуже шкодила успіхові дій українського війська. Не було відповідного зв'язку ні між армією УНР і УГА, ні з Урядом. І. Мазепа користувався чумацьким способом руху. Спритних зв'язкових він не мав. Урядові чинники, що були в Кам'янці й у Варшаві, займались ухваленням „Тимчасового закону про державний устрій та порядок законодавства УНР“ і полагодженням усякого роду непорозумінь між членами Директорії та різними представництвами закордонних місій. Все це мало лише теоретичне значення, що зафіксовано в паперових документах визвольної боротьби для мемуарних спогадів їх творців.

Учасники Зимового походу були дуже далекі від теоретичних суперечок тогочасних політичних діячів. Вони про них не знали й ними не цікавились. Головне, вони не знали, що діється поза районами їхнього руху. Тим часом перейти Буг вони визнали недоцільним. Але стояти на одному місці й скупчувати проти себе більші сили ворога вони не могли. Тому армія постійно продовжувала свій рух, який став законом її буття. В час цього руху були захоплені Гайсин, Христинівка, Умань і знову, з напрямком на південь, Ольвіополь. У Гайсинському, Уманському, Звенигородському, Ольвіопольському районах зникла окупаційна влада. У Вінниці виникли заворушення.

Після місяця великих переходів із ризикованими боями, з яких найсильніший, відчайдушний був у Вознесенському 16 квітня, де було захоплено найголовніше – зброю, армія 22–24 квітня вийшла в район Ананієва–Балти з переможними боями над большевиками...

Після переходу УГА до Добровольчої армії в її заплілі опинялось багато полонених українців, з яких при одній галицькій бригаді утворились два піші полки: 1-й Чорноморський під команду сот. Афнера і 2-й Запорізький – полковника Осмоловського, що були в районі Одеси. В кінці лютого Одесу захопили большевики й звернули увагу на петлюрівський склад цих полків, тому деякі сотні були розформовані і вліті до большевицьких частин, а з решти було утворено 361-й полк 41-ї совітської дивізії, що мала український характер, тому козакам було наказано називати себе українськими большевиками. 6 квітня цей полк разом з Галицькою кінною бригадою отамана Шаперовича повстав проти большевиків, захопив Тираспіль, винищив большевицьких комісарів і перейшов в район Ананієва. Там він приєднався до Армії УНР, коли вона поверталась з Зимового походу, й увійшов до складу 2-ї Волинської дивізії як 5-а Чорноморська бригада під команду полковника Галкіна. До цієї дивізії належала 4-а Стрілецька Сіра бригада колишніх Сірожупанників. Бригада Шаперовича в складі 600 шабель 25 квітня також приєдналась до Армії УНР.

28 квітня в Ольгополі відбулась нарада командарма М. Омеляновича-Павленка з командирами дивізій: Ю. Тютюнником, Гулим-Гуленком, Загородським, начальником штабу Долудом, на якій був присутнім Голова Уряду І. Мазепа, якому пощастило зустрітись останній раз із Командуванням Армії УНР. Нарада мала переважно інформативний характер, але виникло питання напрямку для продовження руху: на південь до Одеси, Миколаєва, Херсона, куди можна було дійти, бо там були слабкі большевицькі загони, де опертись довелось би лише на Чорне море, чи на північ, що значною мірою залежало від ставлення до України Польщі, яке було малосприятливим. Відірваність від зовнішнього світу була причиною того, що тоді учасники наради ще не знали про початок війни між Польщею й Совітами. Була лише чутка, що поляки запропонували Урядові УНР проект договору про військову конвенцію з Польщею, про кордон по Збручу, про урегулювання юридичного становища польських землевласників в Україні

й навіть згадувалися історичні кордони Польщі 1772 р. Було побоювання, що міністр А. Лівіцький погодиться підписати подібний договір та переконає Петлюру в його необхідності. Був сумнів у доцільності для визвольної боротьби руху на північний захід.

Але справу розв'язав несподіваний випадок. Була одержана вістка, що УГА розпочала бойові дії проти большевиків. На початку квітня совітське командування виставило червону УГА на протипольський фронт: 1-у бригаду УСС – у район Бердичева, 2-у бригаду – в районі Літина–Жмеринки–Бару, а 3-ю бригаду – до Вапнярки. Всі резерви, запільні установи та польовий штаб ЧУГА були розташовані в Києві. Це викликало велике невдоволення стрільців, а тому ще до початку війни між Совітами та Польщею прийшло до розриву Галицької армії з большевиками.

Привід до цього розриву дав наказ командир 2-ї Галицької бригади, що був виданий в Літині 24 квітня 1920 р. за підписом Ю. Головінського та начальника штабу А. Ерле. Ще 21 квітня команда 2-ї Галицької бригади вирішила взяти на себе ініціативу залишити большевиків та перейти під прапори УНР. У той час І. Мазепа бачився з Ю. Головінським, який поінформував його про намір перевороту і про виїзд парламентарів до команди польських військ та до ставки Головного Отамана й попросив переказати словесний наказ 3-й бригаді. На думку Ю. Головінського, в переговорах між Пилсудським та Головним Отаманом Петлюрою в їх спільній акції буде використана можливість участі у війні досвідчених галицьких частин.

Але так не сталося. Без порозуміння з Командуванням Армії УНР про з'єднання для спільної акції, без належної підготовки своїм раптовим виступом недосвідчені галицькі командири пошкодили не лише собі, а й наддніпрянцям для несподіваного для большевиків прориву фронту при переході на захід, бо останні скупчили там значні сили 14-ї армії.

Бій між 3-ю бригадою й червоними відбувся на ст. Вапнярка. Тоді сотня галичан була обеззброєна й відправлена до Тульчина, а решта відійшла до Томашполя. Трагічний кінець чинності УГА відбувся від 23 до 27 квітня. Частину її роззброїли та розстріляли большевики, а решту поляки відіслали до таборів полонених. Лише частини їх вдалося прилучитись до 5-ї Стрілецької Херсонської дивізії Армії УНР.

Виступ 3-ї бригади вимагав від Армії УНР швидкого руху на північ. 1–3 травня армія вела бої вже в районах Крижополя, Комаргородка, Вапнярки, Тульчина. Тоді був знищений осередок 14-ї Совітської армії, але Українська Галицька Армія реальної допомоги від цього вже не мала, бо большевики раніше її ліквідували, а поляки допомогли полоненням тим, хто уник большевицької помсти. Так надто трагічно була закінчена збройна боротьба УГА.

Це сталося тоді, коли була ще можливість продовжувати власними силами рішучий бій проти окупантів, бо в Україні з настанням весни розпочалася завзята боротьба повстанських організацій, що найсиль-

ніше виявилась у Холодному Яру на Чигиринщині, а також на Звенигородщині і Таращанщині. Але не було для них загального належного осередку, який об'єднував би їх чинність. Не було ясно окресленої мети, за яку треба було битись. Українських політичних діячів, охочих перебувати за кордоном, було багато, але бажаних ризикувати своїм життям та переносити тягар боротьби на українській землі, крім І. Мазепи та кількох його співробітників, не було. Він був майже самотній серед тогочасних політиків, який ясно розумів завдання визвольної боротьби.

Головне, не було належного зв'язку між діючими проти большевиків силами. Так, приміром, Командуванню Армії УНР не було відомо, що в лютому в Ямполі була українська влада, яку очолював повітовий комісар Лампига, і була можливість навіть організації українських військових частин. З другого боку в Ямполі й Могилеві нічого не знали про Армію УНР.

21 лютого добровольці з армії Бредова прийшли понад Дністром до м. Могилева. Вони, відступаючи з Одеського району, хотіли перейти до Румунії, але румуни їх не впустили. Тоді вони вирішили пройти до Польщі. Своєї влади в Могилеві вони не заводили. З денікінцями прийшов і полковник О. Удовиченко, якого вони після видужання завезли було аж до Одеси. І. Мазепа в той час проїздом був у Могилеві. Там він доручив І. Макухові керування цивільною владою та умовив О. Удовиченка зайнятись організацією військової частини, переманивши з Добровольчої армії на український бік козаків, яких було до 2500 кіннотників та 1500 піших, переважно мобілізованих українців.

23 лютого І. Мазепа як Голова Уряду УНР написав наказ полковникові О. Удовиченкові сформувати окрему українську бригаду в районі Могилева–Ямполь. До цієї бригади вступило близько тисячі козаків і старшин, а також приєднався кінний полк донських козаків під командою есаула (пізніше полковника) Михайла Фролова та кінна сотня кубанців під командою сот. О. Юшкевича.

Відступ групи добровольців Бредова притягнув увагу большевиків. 28 лютого вони почали активний наступ на Могилів. Тоді полковник Удовиченко відступив зі своєю бригадою в район Калюса, де прилучився до поляків. Донський козацький полк М. Фролова у складі 500 шабель із 20 кулеметними тачанками ввійшов до 3-ї Залізної стрілецької дивізії...

Манівці

Втрата віри в доцільність продовження збройної боротьби власними силами без чужої допомоги, спонукала політиків УНР шукати порозуміння з сусідніми державами – Польщею та Румунією. Галичани

полякам не довіряли, а наддніпрянські діячі в боротьбі проти Москви готові були порозумітися хоч із самим дідьком. Польща була під постійною загрозою Сопітів, а тому могло прийти до збройного конфлікту з ними. Такий стан був в інтересах УНР. Але на переговорах із поляками про спільну боротьбу проти Москви опортуністичні діячі УНР пішли на великі поступки полякам. Несподівано для Командування Діючої Армії УНР і Голови Уряду І. Мазепи керівник Міністерства закордонних справ УНР Андрій Лівіцький та керівник Міністерства закордонних справ Речі Посполитої Польської Ян Домбський 21 квітня 1920 р. підписали у Варшаві політичну конвенцію між Польщею й Україною. Згідно з нею, був визнаний кордон між УНР і РПП від Дністра на північ вздовж р. Збруч і далі через Кременецькі узгір'я на схід від Здолбунова та межі Рівненського повіту. Це було те, чого Уряд УНР без згоди діячів Західної України не мав робити, бо цим погодився на окупацію поляками західних українських земель. Цим він зробив таку ж політичну помилку, як і Уряд ЗУНР у листопаді 1919 р. укладенням угоди з урядом Юга Росії. Як тоді, так і тепер збройна боротьба за незалежність України була зведена на манівці сподівань чужої допомоги. Крім того, на додаток до політичного договору 24 квітня була написана окрема військова конвенція, за якою у спільній польсько-українській акції проти совітських військ на теренах Правобережної України бойові події мають відбуватись під загальним керуванням Начальної команди Польських військ. Усі залізниці на Україні передавались у розпорядження польської влади, всі харчові продукти, коней, підводи і т. д. мав постачати для польського війська український уряд. Згідно з Варшавським договором, Українська армія наступала на Україну разом з Польським військом лише до Дніпра на Правобережній Україні, яку поляки трактували в історичних межах 1772 року і ніби зобов'язувалися визнати цю територію на користь України. Далі на схід від Дніпра поляки не зобов'язувалися допомагати українцям...

Несвоєчасний, без порозуміння з Командуванням Армії УНР виступ УГА проти большевиків 23–27 квітня знищив можливість незалежного продовження збройного спротиву московським окупантам. Тому воякам Армії УНР не залишилось нічого іншого як, перейшовши на стан регулярного війська, погодитись на спільну з Польщею війну проти Сопітської Росії...

Ще до оформлення варшавського договору 22 квітня поляки погодились на формування на окупованій ними українській території двох українських стрілецьких дивізій: 3-ї Залізної – в Кам'янці-Подільському й 6-ї Січової стрілецької дивізії в Бересті. Початок першої дивізії заклав незалежно, як уже згадувалось, полковник О. Удовиченко в Могилеві, а другої – полковник генштабу Марко Безручко з полонених та інтернованих у Польщі українських вояків. Тоді мало прийти до сформування шести нових дивізій, але далі двох дивізій не пішло.

Поляки, перебравши адміністративну владу на звільненій українській території, не дозволили провести мобілізацію і не дали навіть для добровольців відповідної кількості військового одягу та зброї, амуніції й харчів...

Бажання Командування Армії УНР допомогти УГА в її останній катастрофі визначило дальший напрямок її руху, замість півдня до Чорного моря, на північний захід, з районів Вознесенська, Ольвіополя, Ананієва – в район Крижополя, Вапнярки, Тульчина.

4 травня Армія УНР перейшла за залізницю Вапнярка–Бірзула в район сіл М'ясківка–Савчино–Томашпіль, проникнувши в осередок 14-ї Східної армії, де опинилась в надзвичайному становищі, коли українські частини перемішались із совітськими у жорстокій боротьбі. Головне, при цьому перемішались малорухливі обози, тому українські відділи захоплювали большевицькі обози, а большевики – українські. Українська кіннота захопила з ворожого обозу більше двох тисяч возів, й значну кількість їх перехопили селяни. Перемога була на боці українців, але наступного дня, 5 травня, большевики, впорядкувавши свої частини, повели рішучий наступ. Він був відбитий завдяки умілому керуванню отамана Ю. Тютюнника, який швидко зорієнтувався в складних обставинах та встановив належний зв'язок між своїми дивізіями. З великими втратами ворог відійшов. Тоді частини армії розташувались у селах Савчино (Київська дивізія), Ігнатівка і Єланець (Запорізька дивізія), Нетребівка (Волинська дивізія). Після останнього рішучого бою знесилені вояки відпочивали, але в ніч на 6 травня ворожа кіннота несподівано напала на Вільшанку, де був обоз Армії УНР з перевтомленими людьми й кіньми. В нічній темряві напад викликав паніку, але був відбитий, і все заспокоїлось.

На цьому завершився славний Зимовий похід Армії УНР з перемогою над 14-ю Східною армією, що була розбита на невеликі відділи, які блукали по лісах та ярах, рятуючись від українських повстанців. Тоді большевики втратили майже всі свої гармати, кулемети, обоз, господарче й технічне майно, що почасти дісталось українцям та було розібране селянами.

6 травня 1920 р. Командування Армії УНР увійшло в зв'язок з дивізією полковника О. Удовиченка, що займала відтинок фронту проти большевиків від Дністра до с. Ворівки й далі на північ на правому крилі польського війська. 7 травня Армія УНР скупчилась у районі м. Ямполь і сіл Китроси, Вербка, Єланець, Писарівка, Волозька для відпочинку й реорганізації на стан регулярної армії.

Після повернення з Зимового походу численний склад Армії УНР був такий:

Запорізька дивізія мала 140 старшин, 2100 козаків, 8 гармат і 35 кулеметів.

Волинська дивізія – 100 старшин, 1250 козаків, 2 гармати і 35 кулеметів.

Київська дивізія – 110 старшин, 1700 козаків, 4 гармати, 40 кулеметів;

Галицька кінна бригада от. Шаперовича – 10 старшин і 480 козаків, 3-й кінний полк – 37 старшин, 420 козаків та 18 кулеметів.

Разом армія мала 397 старшин, 5950 козаків, 14 гармат та 144 кулемети. В такому стані вона досягла останню перемогу над двадцятитисячною 14-ю совітською армією, що мала всі технічні засоби для бою, всі роди зброї. Збройна боротьба власними силами „лицарів абсурду“ за незалежність України, належно політичними діями не оцінена, була докінчена. Вона залишилась для наступних поколінь нації як спомин про спільний для всіх великий чин для загального Добра. В цьому чині українці виявили себе як нація. Тоді ще не було українських політичних провідників, які належно оцінили б велику потенційну енергію народних мас, об'єднали їх та перетворили ту силу в кінетичну енергію творчої боротьби за власну державність. Тому та сила виявилась лише в динаміці стихійних повстань, в огні й хуртовині революції, в якій, зведена на манівці, недоцільно вичерпалась...

Останній, 7-й, період чинности Армії УНР був лише інертним рухом по визначеному шляху, коли ще раз виявився історичний антагонізм між українцями та поляками, що, як і великороси, на словах визнавали за українцями всі права, а насправді намагались використати їх лише у своїх власних інтересах. Національно-політичне значення збройної боротьби проти Совітів за інтереси Польщі було більше негативне, ніж позитивне. А проте Зимовий похід Армії УНР з наступною за ним боротьбою за українську державність у союзі з Польщею, незалежно від хибної політичної тактики, сприяв зміцненню національних позицій у праці української інтелігенції, яку на політичному полі заступали боротьбісти.

Ще 17 грудня 1919 р. між ЦК КП(б)у і ЦК боротьбістів була складена умова про співробітництво, на основі чого до Всеукраїнського Ревкому, крім Г. Петровського, В. Затонського і Д. Мануїльського, від українців мав увійти боротьбіст В. Гринько. А поза цим незалежні українські соціал-демократи і частина боротьбістів створили на початку 1920 р. Українську комуністичну партію большевиків або боротьбістів – УКП(б), яку очолювали Ю. Мазуренко, А. Річицький та ин. Вони рішуче домагались здійснення російських обіцянок про культурно-національні права для України. Це дало привід КП(б)У звинувачувати УКП(б) у буржуазному націоналізмі та в спробах відірвати Радянську Україну від Совітської Росії...

Як уже згадувалось, на окупованій поляками українській території постали дві українські дивізії: 3-я Залізна та 6-а Січова. До повернення української армії з Зимового походу ці дивізії брали участь у боях проти російських совітських армій: 6-а Січова дивізія при 3-й польській армії в наступі від Рівного аж до Києва, а 3-я Залізна – при 6-й польській армії, займаючи фронт спочатку від Дністра до Копай-

города, а пізніше до Тульчина. Це робило враження, що українське військо йде визволяти Україну від большевиків, та поживило повстанчу чинність.

Бої української армії під керуванням генерала М. Омеляновича-Павленка й отамана Ю. Тютюнника в заплілю російських армій та численні повстання сприяли дуже успішному рухові польського війська з українськими дивізіями. З різних повстанських загонів у різних місцевостях України найбільшим був Таращанський повстанчий кіш. Цей кіш мав П'ятигірський, Стрижовецький, Тетіївський, Ставищанський та Жижківський стрілецькі повстанські полки, що мали до двох тисяч багнетів та кінний полк ім. гетьмана Мазепи.

Та сама Таращанщина, що в 1918 р. дала кадри для червоної Таращанської дивізії, тепер завзято билася проти російської большевицької окупації. Слава червоної Таращанської дивізії, що перша зайняла Київ, коли його звільнили Січові Стрільці, після переформування її решток у 44 совітську дивізію та підступного вбивства Миколи Щорса якось сама собою зникла. Виникнення Таращанського повстанчого коша є доказом того, що з колишньою Таращанською дивізією большевики за відсутність „вірности“ їхній диктатурі та прихильність до українського визвольного руху сурово розправились.

Досить успішну повстанчу чинність на початку 1920 року провадив отаман Волинець в районі від Брацлава до Умані з осередком у Гайсині. Волинець зі своїми повстанцями спочатку бився проти російських добровольців, потім проти большевиків, а пізніше проти польських окупантів. Подібно діяли отамани Струк, Заболотний і Шепель. Недобитки Таращанського коша та загонів отамана Волиня частково прилучились до регулярної Армії УНР, але багато з них, продовжуючи боротьбу з окупантами аж до 1922 р., загинуло в боях, у льохах ЧеКа і ГПУ та на каторгах. Так, приміром, загинув навесні 1922 р. один із загонів під назвою Чорна хмара, командира якого, Іова Цісаря, большевики замордували в районі Гайсина лютим способом, прив'язавши ноги до двох коней, яких погнали в протилежні сторони, й вони його розірвали.

На противагу українським частинам УНР, що боролися за незалежність України, большевики погодились на створення українських загонів „боротьбістів“. Як уже згадувалось, отаман Волох зі своїми гайдамаками почав було формування в Умані червоної української армії, але це не відповідало єдності совітської армії, а тому зі спроби Волоха нічого не вийшло.

Немає достовірної, несфальшованої історії діяльності боротьбістів. Можна лише побіжно зауважити, що на 8-й Всеросійській конференції РКП(б), 2-4 грудня 1919 р., щодо питання совітської влади на Україні говорилось про усунення всіх перешкод розвитку української мови і культури, але водночас вимагалось від боротьбістів розігнати Спілку вчителів, хоч би з українською мовою й українською

державною печаткою (В. Ленин. – 4 изд. – Т. 30. – С. 171). Очевидно, вчителі вважалися „ворогами народу“, але боротьбісти з ліквідацією цього ворога не справилися, бо на 9-му З'їзді РКП(б), 29 березня–5 квітня 1920 р., говорилось уже про остаточну ліквідацію боротьбістів (Там само. – С. 439). Російські більшовики не легко давали українцям можливість національно-культурного розвитку, не кажучи вже про українські політичні прямивання.

ЦК боротьбістів не раз ставив перед Виконкомом Комінтерну питання про прийняття боротьбістів до Комінтерну і про визнання їх єдиною комуністичною партією України, але цим домогся лише того, що на 9-му з'їзді РКП(б) заговорили про їх ліквідацію. Наприкінці лютого 1920 р. виконком Комінтерну розглянув питання про домагання боротьбістів. У своїй резолюції він підкреслив, що партія боротьбістів, яка називає себе комуністичною, на ділі відступає від принципів комунізму в низці найважливіших питань (основним із них була нехоть до диктатури російського пролетаріату). Водночас Виконком Комінтерну зазначив, що комуністичним елементам, які є серед боротьбістів, ніхто не перешкоджає вступати до лав КП(б)У. Намагання створити в Україні паралельну комуністичну партію Виконком Комінтерну розглядає як спробу розкласти ряди трудящих на Україні (Історія УРСР. – Т. 2. – С. 178). Тоді боротьбісти, що не захотіли вступити до КП(б)У, об'єдналися з незалежними українськими соціал-демократами і створили УКП(б), але доля цієї української комуністичної партії була більш сумна, ніж партії боротьбістів.

Поза цим у самій КП(б)У точилася боротьба між російським і незначним українським елементом. На 4-й Конференції КП(б)У, 17–23 березня 1920 р., в Харкові виникло протівенство між ленінською лінією в тезах Й. Сталіна про економічне будівництво та поглядами групи „демократичного централізму“. На виборах до Центрального комітету „децисти“ перемогли. Вони вибрали до нього своїх прихильників. Тоді 9-й з'їзд РКП(б), який відбувся в Москві 29 березня 1920 р., анулював постанову 4-ї Конференції КП(б)У і призначив для неї Центральный комітет у складі: Ф. Артема (Сергеєва), В. Блакитного, В. Затонського, С. Косіора, Ф. Кона, Д. Мануїльського, Г. Петровського, В. Чубаря. Цим було внесено „оздоровлення“ до чинності КП(б)У...

6 травня 1920 року був здобутий Київ, у який нарівні з поляками ввійшла 6-а Січова стрілецька дивізія, а через місяць, 12 червня, вони Київ залишили. Більшовики за підтримкою українців рішуче активізували свої сили на боротьбу проти польської інтервенції. 16–20 травня відбувся в Харкові 4-й Всеукраїнський з'їзд рад, на якому пропалувалося „зміцнення братерських союзних відносин з російським й іншими народами Країни Рад“ та спільна боротьба проти „білополяків“. Щоб ця спільність була тривалішою до президії ВУЦВК були обрані додатково С. Буденний і К. Ворошилов. ЦК РПК(б) для посилення керівництва Південно-Західним фронтом проти Польщі призначив

Й. Сталіна членом Реввійськради фронту, а Ф. Дзержинського – начальником запілля. Але добрій організації контрнаступу совітського війська треба завдячити маршалові М. Тухачевському, який пізніше за „зраду“ був розстріляний. 4 червня на Україну на допомогу 12 і 14 -ї совітським арміям були перекинуті 1-а кінна армія Буденного, Башкирська кавалерійська бригада, 25 Чапаєвська стрілецька дивізія. Ці свіжі частини зробили значний натиск на польському фронті, а тому польські частини разом з 6-ю Січовою стрілецькою дивізією покинули Київ...

Причини раптового відступу польського війська були не лише в прориві польського фронту кінною армією Буденного, головно бригадою Котовського. Вони лежали значно глибше. Польський уряд, замість обіцяної за договором допомоги Урядові УНР (В. Прокоповича) у творенні державного ладу на Великій Україні, став на шлях безоглядної окупації збройно зайнятої української території, заводячи всюди польську адміністрацію. Остання почала насамперед дбати про повернення колишнім польським власникам їхніх маєтків. Це викликало численні повстання проти поляків. Повстанські загони, що раніше бились проти большевиків й допомогли польській армії дійти аж до Дніпра, тепер, коли поляки показали своє справжнє обличчя, стали до бою проти них.

Польща, досягши чужим коштом тимчасового успіху, сподівалася приєднати до Речі Посполитої правобережну Україну, спираючись на свої „історичні“ права, з історичним порушенням договорів з українськими гетьманами. Вона не була зацікавлена у творенні української збройної сили для незалежної України. На окупованих польським військом землях було заборонено проводити мобілізацію для формування українських частин. При переході Армії УНР на регулярний стан було сформовано додатково три дивізії (5-а Херсонська, кінна і кулеметна) лише з добровольців – колишніх вояків, що не були в Зимовому поході, та галичан, яким пощастило перейти від большевиків на бік української армії.

Після з'єднання невеликої армії, що була в Зимовому поході, з 3-ю Залізною стрілецькою дивізією, вона попри змученість у безупинних боях, довго не відпочивала і реорганізувалась у три дивізії з рухливим трибригадним складом, а кожна бригада мала по три стрілецьких курені на правах полків. Але для повного складу деякі дивізії не мали всіх бригад та куренів. Наприкінці червня 1920 р. Армія УНР мала такі частини:

1-а Запорізька дивізія: три бригади з дев'яти стрілецьких куренів. До неї належали Запорізька гарматна бригада, Кінно-гірський дивізіон і Кінний полк Чорних запорожців.

2-а Волинська дивізія: Сіра стрілецька бригада з трьох куренів і Чорноморська бригада з двох куренів, гарматна бригада і Кінний полк ім. гетьмана Ів. Мазепи.

3-я Залізна стрілецька дивізія: три бригади з шістьма куренями, гарматна бригада і 3-й кінний Донський козацький полк М. Фролова з кулеметними тачанками.

4-а Київська стрілецька дивізія: дві бригади з п'ятьма куренями, гарматна бригада і 4-й кінний Київський полк.

5-а Херсонська стрілецька дивізія: дві стрілецькі бригади, гарматна бригада і Галицька кінна бригада Шаперовича.

6-а Січова стрілецька дивізія була в повному складі: три бригади з дев'ятьма куренями і гарматна бригада.

Кулеметна дивізія з двома неповними бригадами.

Окрема кінна дивізія з трьох кінних бригад.

Крім того, були ще Спільна юнацька школа, бронепотяги „Кармелюк“ і „Запорожець“ та дві запасні бригади, що мали давати поповнення для діючих частин. Бойовий склад всієї армії був приблизно такий: 5 тисяч багнетів, 2,5 тисяч шабель, 300 кулеметів і 60 гармат, загальна кількість вояків – у середньому 16 тисяч.

Історія судила Армії УНР відіграти затримуючу роль у большевицькій експансії на Захід. Майбутнім історичним об'єктивним дослідникам доведеться правдиво з'ясувати, якою була роль Українського війська для справи соціалізму, зокрема, комуністичної ідеї. Питання чи утрималась би „диктатура пролетаріату“ тогочасного характеру, якби була зайнята большевиками Польща, Мадярщина, Чехословаччина, Румунія, де спротив диктатурі сталінського зразку був би значно більший, ніж то було в Україні, й вона, можливо, розпорошилась би. Таке зайняття Середньої Європи совітським військом могло б тоді, як пізніше в 1945 році, статись, якби українське військо воювало не проти Сівітів, а було б нейтральним чи на боці Сівітів проти того „культурного світу“, який не визнавав за українцями права на незалежність, допомоги якого марно шукали українські політики.

Займаючи майже 200-кілометровий фронт по Дністру, Армія УНР не допустила червону совітську армію в Угорщину і Чехословаччину через Закарпаття. На цьому відтинку фронту большевики вели дуже активні атаки, що розбивались об стійку відпорність рідких лав Армії УНР. Пізніше совітські стратеги звинувачували своє командування Південно-Західного фронту проти українців, що тримало на цьому фронті значні сили і не допомогло Західному фронтові розгромити осередкову Польщу і взяти Варшаву.

Так зване „чудо над Віслою“ в Замості під Варшавою сталося завдяки героїчним зусиллям 6-ї Січової стрілецької дивізії. Вона під талановитим керуванням полковника генштабу Марка Безручка своїми грудьми прийняла весь удар, спрямований проти Варшави, і дала можливість панічно відступаючому польському війську оправитись та привести свої частини до спротиву проти ворога, що настирливо наступав.

Відступ із Києва спричинив прорив польського фронту між 6 і 3-ю польськими арміями большевицькою кіннотою, що стався 5 черв-

ня в районі Семигорода. Вона вирушила в запілля 3-ї армії в напрямку на Козятин–Бердичів. Цей прорив так здеморалізував нестійких проти сильнішого ворога польських вояків, що вони панічно, в безладді 10 червня почали відступати на захід. При цьому вони часто оминали села, бо українські повстанці нападали на них і обеззброювали.

За 3-ю армією почала відступати і 6-а армія. На початку того відступу Армія УНР продовжувала до половини червня наступати й зайняла лінію фронту від Дністра біля Кам'янки аж до Вінниці й лише в кінці червня почала відступ, стримуючи рішучий наступ совітського війська. 14 липня українці зупинились на лінії р. Збруч, за який ще раніше прибули поляки, і протримались тут ще тиждень. Дальший відступ польського війська змусив Армію УНР поступово відійти за Серет, Стрипу й аж 18 серпня за Дністер та зайняти фронт від румунського кордону до Галича і далі Миколаєва.

У середині вересня польські армії стали знову боездатними. Знову почався наступ уперед. Польське військо дійшло на схід аж на лінію Хмільника–Літина, але поляків Київ уже не цікавив. У них запал пройшов до відбудови своєї Речі Посполитої від моря до моря, що вони пропагували навіть у шкільних підручниках географії. 28 жовтня вони уклали перемир'я з большевиками, що дало Совітам можливість зняти з Польського фронту значні сили і перекинути їх проти Добровольчої армії генерала Врангеля, яку вони викинули з Криму в Чорне море.

18 вересня Українська армія вирушила з-за Дністра і в скорому часі зайняла майже все Поділля. Тут вона поповнилась майже до повного складу своїх частин. 10 листопада Армія УНР мала близько 40 тисяч вояків після проведеної мобілізації в кількох повітах Поділля, але не вистачало матеріально-технічних засобів, одягу, харчів. А головне – не було зброї та набоїв й амуніції.

Поляки почали переговори з Світською Росією. Хоч українцям не було про що домовлятися з большевиками, поляків це мало обходило. Підписавши договір із Світами, Польща, зрадила своїх союзників, порушила договір з Урядом УНР від 22 квітня 1920 р. За це вона отримала згоду Світської Росії на сталу окупацію західних українських земель – Галичини, Холмщини й Волині.

21 листопада 1920 р. Армія УНР, залишена наодинці з ворожим оточенням з усіх боків під напором великої сили совітського війська, що звільнилося з добровольчого фронту генерала Врангеля та з польського фронту, змушена була перейти через Збруч на терен української Галичини, де її Польська „союзна“ держава інтернувала.

Ріка Збруч, що, за польсько-російським договором, стала знову кордоном між двома частинами України, була обсаджена великою кількістю польського війська, яке мало „гостинно“ прийняти своїх колишніх союзників-українців і не допустити нових союзників – росіян.

Прийняття українців, які переходили по мостах через Збруч, було аж надто „прихильне“. У них відбирали все: зброю, амуніцію, коней, майно. Зціпивши зуби, вояки Армії УНР здавали зброю, а дехто кидав її у Збруч, щоб вона понесла вістку про козацьку недолю аж до Чорного моря. Багато було таких, що, побачивши, як поляки приймали українських вояків, повертали назад і поодинокі або невеликими групами проривалися через большевицький фронт на Велику Україну. Ще більше українських вояків із колишніх повстанчих загонів залишились у заплілі большевиків під час відступу Армії УНР, щоб продовжувати незакончену збройну боротьбу проти окупантів.

Повстанча чинність, хоч і неорганізовано, стихійно продовжувалась по всій Україні. Вона показала большевикам, що вони у своїй збройній інтервенції мають справу не лише з „петлюрівськими бандами“, але з усім українським народом. **Большевики були примушені змінити тактику**, щоб зберегти свої позиції в Україні, – визнати за українським народом його національні права. Цим вони переманили на свій бік частину української інтелігенції.

Більшість вояків Армії УНР була фізично не в змозі продовжувати збройну боротьбу. У них залишилася свідомість того, що вони виконали свій обов'язок перед Батьківщиною як вояки аж до кінця. Вони стали на шлях мирної культурної боротьби, бо вірили, що ідея, за яку вони боролися, хоч би скільки намагались її опаскудити безоглядною брехнею, буде діяти серед сучасників і кликати майбутні покоління до боротьби за українську Правду до перемоги Добра над злом.

Національну вдачу, духовну спорідненість, характер спільних почувань та стремлінь творять обставини боротьби за своє місце під сонцем на власній землі. Що ці обставини тяжчі, то більше загартовується сила духу нації. Спільний чин для загального добра не забувається. Він ввійшов до психіки народу і переходить з минулого до сучасного, а з сучасності виявляється в творчості для майбутнього – отієї фата моргана, за яку „лицарі абсурду“ віддавали своє життя.

7-й період збройної боротьби з чужою допомогою скінчився для Армії УНР поразкою. Виграла на цьому лише Польща, яка виявила „вдячність“ своєму союзникові у тому, що інтернувала його військо. Замкнули поляки рештки українських вояків до таборів, обгороджених колючим дротом, як злочинців, принижуючи їхню людську гідність.

Обставини та оточення позитивно або негативно впливають на людину. Ті обставини, до яких потрапили вояки Армії УНР, після фізичної перемоги над ними, надзвичайно пригнічували їхній дух. Були такі, що піддавшись деморалізації, зганьбили свою минулу чинність у рядах славного війська. Але було їх небагато. Переважна більшість вважала, що їхня роль у визвольній боротьбі не закінчена. Частина готувалась до боротьби на національно-культурній ниві та йшла на студії, щоб набути знання, а частина чекала на можливість ще раз стати до збройної боротьби.

Листопадовий Рейд

Большевики, помирившись з поляками ціною західних українських земель, ліквідувавши „білогвардійщину“ – російських добровольців і перемігши українське військо, не мали спокою. Україна під їхньою окупацією палала вогнем повстань. Це спонукало стати до активної допомоги повстанчому рухові. Восени 1921 р. 1500 вояків інтернованої Армії УНР, сміливість і завзяття яких переходили за межі можливого, під проводом генерала Юрка Тютюнника вийшли з таборів інтернованих у Листопадовий рейд, який фактично був **льодовим походом** по снігом заметених полях Поділля, Житомирщини й Київщини та лісах Волині. Майже голі й босі, без зброї пішли відчайдухи українського війська в цей похід і зробили 700-кілометровий рейд, що пізно було його робити.

У час найбільшої повстанчої чинності в серпні, коли численні большевицькі загони: 1. Особливого призначення М. Фрунзе; 2. ЧеКа Ф. Дзержинського; 3. КНС (комнезамів); 4. Кінної дивізії Котовського і 5. Усіх совітських частин, розташованих в Україні, провадили ліквідацію українських повстанчих відділів, коли населення внаслідок неврожаю та попереднього пограбування виявляло ще рішучий протест проти насильного збору продподатку, поляки не дозволили українським воякам вийти з таборів і перейти совітський кордон, бо не в їх інтересах були якісь політичні зміни в Україні. І лише, коли повстанчий рух був придушений та притих через ранню зиму й люті морози, а попереджені прикордонні большевицькі частини могли відчайдухів переловити й знищити, лише тоді розпочався останній листопадовий рейд старих петлюрівців.

Загальне повстання в Україні готував Партизанський Повстанчий Штаб (ППШ) генерала Юрка Тютюнника. Місцем перебування цього Штабу був Львів, у якому було чимало совітських шпигунів. Тому про чинність ППШ знав не лише 2-й Розвідувальний відділ Польського генерального штабу, але й большевицька розвідка, що мала своїх агентів як у ППШ, так і в Центральному Повстанчому Комітеті в Україні, від якого приходили до Львова ніби його зв'язкові.

На початку листопада поляки погодилися випустити інтернованих вояків і не перешкодили їм перейти кордон до Радянської України тоді, коли це мало статись не пізніше 1 вересня, як це планувалось у ППШ Тютюнника. Для проведення загального повстання від півторатисячної групи вояків Армії УНР було послано вперед кілька бойових загонів, з яких найбільшим був загін підполковника Михайла Палія-Сидорянського. В кінці жовтня до цього загону прибуло в с. Копичинці біля Гусятина 450 вояків без зброї і кепсько одягнених та взутих. Пізніше прибуло 250 рушниць російського зразка і дуже мало набоїв. Решту зброї треба було здобути від ворога. Першим так

зробив сотник Дуткевич, який ще перед вирушенням загону за Збруч захопив село Чемерівці, розгромив прикордонну большевицьку сторожу і здобув 25 рушниць та кулемет.

Вночі з 25 на 26 жовтня загін Палія перейшов Збруч і в с. Бовдарівці остаточно сформувався у складі чотирьох сотень, що мали 44 старшин і 330 козаків, з яких півсотні було без зброї, а решта повернулася назад. Командиром 1-ї сотні став сотник Микола Старовійт, а 2-ї – сотник Григорій Маслівець. Перший успіх був в с. Ольхівці, де було знищено 60 червоноармійців та здобуто 73 рушници, 2 кулемети і 30 тисяч набоїв. Потім у с. Згарок було здобуто по розгромі большевицького кінного загону, крім зброї, 45 коней та червоний прапор.

Найбільш кривавий бій був під Авраатином, у якому полягло півсотні вояків, полковник М. Палій, сотник Гр. Маслівець; ще було десяток важко поранених. Палій із пораненими повернувся до Польщі, а сот. Маслівець залишився в загоні, керування яким перебрав полковник Сергій Чорний.

Завданням загону було відвернути увагу большевиків від головної групи генерала Ю. Тютюнника, що перейшла кордон 4 листопада в с. Нетреби на Волині. В районі Коростеня мало відбутися з'єднання. Тому загін Чорного продовжив свій рух на північ, то уникаючи, то вступаючи у відчайдушні бої з большевицькою кіннотою. Але всі спроби з'єднатися з головними силами Тютюнника за браком належної інформації та зв'язку не вдалися. Загін Чорного двічі перетнув шлях, по якому пройшла група Тютюнника, і не приєднався до неї. Лише завдяки місцевим повстанцям отамана Орлика, що мав 45 кіннотників, загін Чорного зберігся і протримався на Житомирщині до кінця листопада. 17 листопада, коли група Тютюнника була вже знищена, в загоні Чорного було 165 кінних, 150 піших, 25 ранених і 5 з обмороженнями. Лише в зменшеному складі загін повернувся до Польщі, бо близько 70 учасників рейду залишились із отаманом Орликом для продовження повстанчої діяльності в Україні.

Інакше сталося з головною групою генерала Ю. Тютюнника, що мала в своєму складі близько тисячі вояків, багато старшин вищого рангу: генерал Янченко, полковники Отмарштейн, Єременко й ін., підполковники Ступницький, Ремболович, Добротворський та багато фахівців цивільного управління на чолі з інж. Сергієм Тимошенком, що сподівались на виникнення в усій Україні загального повстання проти російської окупації. Рядове козацтво було на 60% належно не одягнене й напівбосе, а головне – не мало відповідної зброї.

Як уже знаємо, групі Тютюнника вдалося перейти кордон лише 4 листопада, і то уникаючи польської кінноти, що була вислана з Ковеля та Рівного з дорученням затримати групу. В перший день група пройшла 60 км аж до села Кішин, звідки був висланий загін поручника Гопанчука, якому належало зв'язатись із відділом полковника Нельговського, що вийшов із Польщі раніше. Ці загоони мали своїм

завданням вступити у зв'язок з місцевими повстанчими організаціями та загonom Палія-Чорного. Але в той час більшовикам були відомі керівники повстанчого руху, і їх заарештували.

Загін Нельговського, вийшовши з Рівненського району, пройшов на південь від Коростеня, дійшов аж до Радомишля, звідти на північ до с. Мінків, потім на захід до Олевська і повернувся до Польщі, уникаючи большевицького переслідування. Відділ Гопанчука пройшов до Шепетівки, з'ясував, що провідники повстанчих ватаг заарештовані і вирушив далі на схід. По дорозі він зустрівся з повстанцями Литвинчукам й Святенком, з допомогою яких розгромив більшовиків у м. Брусиліві і, не зустрівши ні загону Чорного, ні групи Ю. Тютюнника, подався на Київщину, де за селом Гуровщина його відділ перестав існувати...

Наступного дня після переходу кордону група Тютюнника пройшла 53 км аж до Кривотина. 6 листопада вона перетнула залізницю Сарни-Коростень й наблизилась до Коростеня.

Пройшовши довколишні села, в яких були розташовані курені 133 совітської бригади, загін на світанку 7 листопада з півночі і з півдня захопив м. Коростень. Загін полк. Ступницького зайняв місто і звільнив 470 політичних в'язнів. Найбільш кривавий біг відбувся на станції, куди першим прийшов загін полковника Ремболовича. На станції були ешелони тисячі червоноармійців, з яких три сотні вдалося знищити та полонити. Але з Житомира на допомогу залозі Коростеня була вислана Школа красных командиров та два бронепотяги.

Довелося залишити Коростень і відійти аж до Дідьковичів, куди головна група прийшла 8 листопада, пройшовши 95 км майже без відпочинку. Далі були пройдені: 10 листопада – с. Видівка, 11 листопада – ст. Чоповичі, де був переможений відділ „особливого призначення“ та здобуті коні й сідла. 13 листопада дійшли до с. Заньки. Настали сильні морози, а 50% козаків були майже босі. Вони були нездатні йти пішки й переходили на вози. Малорухливий обоз збільшився. Сподівання зустріти загін Нельговського не справдились. Також цей шлях руху перейшов загін Палія-Чорного. Не зустрівся і загін Гопанчука. Було ухвалено перейти на Київщину, щоб знайти підтримку місцевих повстанців. Коли проходили с. Чайківку на колону несподівано напала кіннота Котовського, що була в районі Радомишля. Це був сміливий і досвідчений у боях ворог. Загальне повстання не вдалось. Треба було відступити. Після переходу р. Тетерев рух відбувся в напрямку на північ, до села Леонівки, з відбиванням та униканням переслідування ворожої кінноти. В обозі були вже 54 тяжко поранені, з них 25 старшин, 40 із цілком відмороженими ногами і 150 легко поранених та босих.

15 листопада в с. Леонівці відбувся завзятий бій проти переважаючого оточення кінноти. В цьому бою брав участь, незалежно від групи Тютюнника, з іншого боку загін Чорного, що продовжив свій рух

на північний схід, чим несвідомо дав можливість групі Тютюнника вирватися з оточення на північний захід. Від Леонівки головна група, перейшовши вброд р. Тетерів, цілком промокши, дійшла до Розважнів. Наступного дня на її слід напала ворожа кіннота, від якої довелося постійно відбиватись. Лише на ранок 17 листопада колона прибула до с. Малі Міньки, де її оточила велика кількість большевицької кінноти. Відбувся пекельний бій до останньої можливості, до повної витрати набоїв і гранат, відбивалися скільки вистачало фізичних сил, розриваючи останньою гранатою себе разом з ворогами. Ранених на возах большевики в більшості порубали шаблями. З ворожого оточення вдалось прорватись лише уцілілим кіннотникам, поодиноким пішим стрільцям та кільком легким возам з пораненими...

За офіційними совітськими відомостями, в бою було зарубано 400 і полонено 537 вояків разом із пораненими. Полонених замкнули в церкві с. Малі Міньки, де їх допитував сам Котовський з комісарами, бажаючи домогтися згоди вступити в червону армію. Після однодушного обурення проти такої пропозиції, що найбільш рішуче висловив козак Степан Щербак, 19 листопада 443 петлюрівці були відіслані до м. Базар, а решта 94 тяжко поранених померли. В Базарі вони були поставлені перед Чрезвычайной пятёркой військового трибуналу. 369 приговорені до розстрілу, а решту, 41 старшину й 42 козаків, відіслано для допитів у в'язниці, де вони, правдоподібно, всі були замордовані.

21 листопада всіх засуджених поставили перед великим ровом і розстріляли з кулемета. Там з однодушним співом національного славня „Душу й тіло ми положим за нашу свободу“ сконали останні 359 лицарів збройної боротьби Армії УНР. Хоч Симон Петлюра особисто офіційно не мав стосунку до Листопадового рейду й ті чинники, що послали українських вояків зі значним запізненням у той похід, були в опозиції до Петлюри, але загиблі учасники походу були петлюрівцями, бо такими визнали їх найлютіші вороги України.

Листопадним рейдом героїчна епопея Армії УНР закінчилася...

Проте боротьба українського народу за свою самостійність не припинилась. Наслідком її постала Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Яка ж була роль у боротьбі за українську – приспану російською культурою – Правду тогочасної нечисленної української інтелігенції та які були причини, що не дали їй стати активнішим чинником в опануванні революційним стихійним рухом і створенні самостійної, власної держави?

Була це м'якотілість інтелігенції чи вдача працівників духу, які не звертають уваги на фізичну силу, що діє часово?

Почасти на це дає відповідь український публіцист та історик Максим Славинський, який підляг фізичній силі в совітській в'язниці в 1946 р. Там його тримали в корпусі для політичних в'язнів, що був

побудований за наказом царського міністра Столипіна для революціонерів. Сталінська диктатура, значно дикіша, ніж царський абсолютизм, тримала в цьому корпусі революціонерів духу аж до останнього їх фізичного виснаження.

Славинський у статті „Симон Петлюра“ у Збірнику його пам'яті писав:

„Березень року 1917 означав собою не якусь єдину для російської держави революцію, а катастрофу єдиної до того часу Російської імперії. Виставлена по старих азійських зразках, трохи назверх з'європеїзованих, спорохнявіла в своїх основах, імперія та вже давно існувала лише силою історичної інерції. Катастрофою стала для неї світова війна. Під її непереможним тягарем завалилась вона, звільнивши тим різноманітні одбіжні сили, що таїлись до того в просторах її. Революція ця почалась після тієї катастрофи. Вірніше, почалось їх кілька, а серед них дві найбільші, типові для інших, ворожі одна одній – великоруська та українська. Зреалізовані вони були: перша більшовицьким повстанням у Петербурзі та Москві, друга – чотирма універсалами Центральної Ради в Києві. Явища ті йшли більш-менш паралельно. <...> На початках своїх ті революції справді мали начебто багато спільного, бо ж обидві вони вродились і постали на ґрунті соціального незадоволення мас попереднім становищем. Але дуже скоро прибрали вони одмінного забарвлення, що неминуче впливало з великих різниць культурного рівня та класового розподілу в народів великоруського та українського. Особливо яскраво зазначились ці відмінності, коли обидва народи од неминучої на перших кроках революційної деструкції перейшли до стадії революційної творчості. У великорусів перед у революції вела робітнича верства, в українців – селянство. Великороси подались по лінії псевдосоціалістичного рівняння на нижчого, українці вступили на європейський шлях соціальної справедливості. Тому і в площині державній вищою точкою великоруської творчості стала олігархічна псевдокласова організація совітів, у той час як українці спинились на формах європейської політичної демократії, утворивши Українську Народну Республіку. Не диво тому, що обидві революції дуже скоро заворогували одна з одною і вдались до смертельної боротьби. Часова перемога великоруської революції над українською не тільки не противірить викладеним думкам, а лише стверджує їх, бо до тої перемоги спричинились не ідеологічні моменти, а матеріяльна перевага кількості, сили та зброї, – речі часові, як і сама перемога“...

Національно-культурна боротьба

В історичному мірілі перемога більшовиків стала часовою, бо й сам більшовизм як продукт насильства менш культурної верстви населення над більш культурною був часовим та намагався міняти свою „пролетарську“ шкіру як хамелеон, доки не втратив своїх вождів, що

опирались у своїй діяльності на „гомо примітивус“ із грубо матеріалістичними звириними прямунками, з винищенням найбільш інтелегентних представників зі свого середовища.

Та пройшли десятиліття, поки здорове життя не витіснило з політичної арени вождів насильства людини над людиною, а ті, що приходили на їх місце, поступово ставали на шлях культурного творення нового суспільства, цілком відмінного за своєю психологією від старого, незалежно від його назви. Є це природний шлях, бо все йде і проходить без повернення до старого.

Усе міняється в постійному рухові вперед. Цілком змінилось обличчя української інтелігенції. Дальший розвиток її пішов різними шляхами. На Великій Україні дали йому радянський напрямок. Виникла там нова генерація з соціалістичним світоглядом, якій буде належати світліше майбутнє, ніж її батькам. На західних українських землях під польською, румунською і чеською окупаціями панівні нації намагалися приєднати українців до своїх культур. Коли ж у 1945 р. постала соборна радянська Україна, вона поглинула в собі чужі впливи. Вони залишились лише серед тих, що емігрували з рідного краю. А на українських землях продовжується спротив підпорядкуванню української культури впливу російської, відмінної від української, бездушної цивілізації. За межами Радянської України залишилась ще під Совітською Росією історична Тмуторокань – Кубанщина, Ставропільщина й Чорномор'я з кількома мільйонами українського населення, яких цупко тримаються зайди москалі й насильно витісняють із них будь-який український духовно-культурний вплив.

Та проте безупинно скрізь проходить активна й пасивна боротьба за українську самобутність, що була розпочата на полі бою вояками Армії УНР. Не з „братерської“ прихильності росіян, але наслідком цієї боротьби постала з колишньої Малоросії Радянська Україна, яку вже не вдасться назавжди приєднати або „возз'єднати“ з Росією. Вона лише часово окупована нею. На сторожі української самобутності та розвитку її духовної культури стала молода українська інтелігенція, що перебрала традиції боротьби від старих колишніх петлюрівців, які, за заповітом свого ідейного вождя Симона Петлюри, набули на чужині, замість зброї на полі бою, знання на національно-культурній ніві.

Поза межами України на чужині незалежна національно-культурна чинність набрала найбільшого розвитку в Чехії в тридцятих роках. Там постали Український Вільний Університет у Празі, Українська Господарська Академія в Подєбрадах, Український Педагогічний Інститут у Празі та Українська гімназія в Модржанах.

Поза ними створились різні Товариства, з яких активну чинність виявив Український Академічний Комітет, прообраз Української Вільної Академії наук на чужині, та Українське Історично-філологічне товариство. Утворився Музей Української Визвольної Боротьби з великою бібліотекою й архівом, що, діставши великі жертви від україн-

ського громадянства, мав власний будинок у Празі, доки не був знищений у час другої світової війни.

Були також різні спілки: агрономів, лісників, гідротехніків, хеміків, економістів, правників, лікарів, педагогів тощо. Був Союз колишніх вояків Арії УНР, легалізований як Товариство колишніх українських старшин у Чехії, що в своїй національно-культурній праці підтримував традиції визвольної боротьби та дбав про правдивий історичний перебіг чинности Армії УНР урядженням академій, присвячених пам'яті визначних подій і Симона Петлюри. Чинними були руханково-спортові організації: Союз Українського Сокільства за кордоном, Український спортовий гурток „Дніпро“, Товариство „Січ“ та Український Пласт. Досить успішну діяльність провадив Український Академічний Хор та Драматичне Товариство. Також велику національно-культурну працю в усіх галузях чинности перевів Український Жіночий Союз (УЖС).

Словом, створився український культурний П'ємонт поза межами української землі. І хоч він був цілком відокремлений від Радянської України, але її можновладці мусили рахуватися з ним у виборенні радянськими українцями своїх національно-культурних прав. Велику поміч українській еміграції як з Великої України, так і з західних земель під Польщею виявив Український Громадський Комітет. Комітет цей був свого роду представництвом перед урядовими чинниками Чехословацької Республіки. В консульському відділі Комітету налагоджувалося правне становище емігрантів з посередництвом перед Міністерством закордонних справ ЧСР про видачу біженецьких „нансенових“ паспортів. Полагоджувалася справа влаштування на працю, одержання стипендій для студій у вищих школах та харитативної допомоги нездатним до праці. З ініціятиви Громадського Комітету, була заснована в Подебрадах Українська Господарська Академія, а в Празі – Український Педагогічний Інститут та Українська реальна гімназія. Був закладений Український Видавничий фонд, що видав значну кількість книжок та публікацій українською мовою.

На еміграції продовжила свою національно-культурну чинність нечисленна стара українська інтелігенція. Її працю перейняла нова генерація вільних від російських впливів українців. Останніми були в переважній більшості ті молоді вояки колишньої Армії УНР, яким пощастило в збройній боротьбі проти окупантів власної Батьківщини залишитися живими. Тисячі їх набули як в своїх, так і в чеських школах знання та створили кадри нової української інтелігенції. Обставини не дозволили їм як культурній силі стати до праці на рідних землях. Та багато з них розпочали свою працю на західних землях під Польщею, куди не досягала рука сталінської диктатури. Працювали вони там аж до 1939 р. переважно в Галичині та на Волині в українських установах, головно в кооперації та в сільському господарстві.

Значну роль відіграли абсолюенти Української Господарської Академії, Українського Педагогічного Інституту та інших шкіл у ЧСР у національному відродженні українців Закарпаття, т. зв. Підкарпатської Русі, де досягли свого національного розвитку найліпші представники цього відламку українського народу на чолі з монсенйором Августиним Волошиним, братами Брацайками, Юлієм Реваєм, Іваном Грицем (шкільним інспектором) та сотнями інших. Підкарпатська Русь за Сен-Жерменським договором як юридична автономна країна постала після розпаду Австро-Угорської монархії в 1918 р., звільнившись від малярського національно-культурного і соціального поневолення. Але в ЧСР вона фактично не використала своїх прав і навіть офіційно не користувалася своїм справжнім національним ім'ям. За слабкої національної свідомості населення нечисленній незмадяризований інтелігенції довелося провадити вперту боротьбу за українське усвідомлення переважно на полі шкільництва, на якому головну роль відіграло „народовецьке учительство“.

Постали українські гімназії в Ужгороді, Берегові, Рахові, учительська семінарія в Ужгороді, торговельна академія в Мукачеві. Поважну роль у творенні українського шкільництва, наперекір гальмуванню чеських урядових чинників, відіграли українські культурні працівники: др. В. Бірчак – автор повісти „Василько Ростиславович“, др. Іван Панкевич – автор українських шкільних підручників, Олекса Приходько – диригент Крайового хору закарпатських учителів і сотня інших українських емігрантів, які з високою освітою учителювали не лише в середніх, але головню в народних школах у глухих закутках Закарпаття, щоб прислужитися національному пробудженню упосліджених русинів.

В Ужгороді була централя „Просвіти“, філії якої поширились на інші міста Закарпаття. При „Просвіті“ був театр, в якому діяли такі визначні артисти, як Микола Садовський, Загаров, Микола Аркас. Театр цей відіграв своїми виїздами до інших міст велику національно-освідомлюючу роль. При школах постали руханково-спортові товариства „Січ“ та „Соколи“, юнацький Пласт, виховуючи здорове тілом і духом нове покоління свідомих закарпатських українців.

Усі ці спонтанно виниклі школи і просвітянські організації, без огляду на офіційні перешкоди, користуючись своїми демократичними правами, діяли аж до 1939 р. Тоді навесні вони були знищені малярськими окупантами, а восени того ж року російська диктатура пролетаріату під замітом буржуазного націоналізму розгромила чинність національно-культурних працівників на західних українських землях, що були під Польщею.

Та ж диктатура „визволивши“ ЧСР від німецької окупації в 1945 р. знищила всі українські культурно-національні цінності в Чехії. Понад сотню культурних діячів, які, розраховуючи на совітський гуманізм, не втекли на Захід, було допроваджено до Київської й Харківської

в'язниць з метою повільного „гуманного“ знищення. Тут совітські НКВД та НКГБ („Народний комиссариат государственной безопасности“) чинили за старими московськими традиціями – нищити всіх живих свідків свого насильства, аби не перешкоджали брехати про свої „благодіяння“ та славні діла, і творити ще за свіжої пам'яті брехливу нову історію. Таку „Історію Української РСР“ написали й українські залякані пристосуванці та поплічники московської брехні. І хоч всевидяче сталінське око все бачило, а загребущі руки його „соратников“ були дуже довгими, все ж таки залишилися писані документи, що потверджують правдивий хід подій і визвольних змагань українського народу. Також залишилися ще живими свідки героїчної боротьби, які пережили часову перевагу перемоги гітлерівської та сталінської диктатур і в написаних спогадах засвідчили дійсний перебіг подій в обороні Української Правди.

*Сан Дієго, Каліфорнія, США.
Серпень 1968 р.*

Розділ 3

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Воєнний комунізм

На зміну Українській Народній Республіці з великими жертвами для українського народу прийшла УСРР. Постанова останньої відбулася в цілком протилежному від УНР напрямі політично-державного будівництва. Шлях будівництва УНР на політичних принципах широкої демократії, як ми бачили, скрашував. Стремління до необмеженої свободи призвело до стихійної анархії, яку поглиблювали вороги української державности. Цьому сприяло загострення соціальної класової боротьби за незначної національної свідомости широких народних мас. Розбурхану стихію пристрастей та різного роду конфліктів у політичному світогляді могла приборкати лише фізична сила, що послідовно, як важкий молот, могла не лише дробити твердий камінь, а й перекувати залізо. Такими ковалями виявили себе большевики. Будучи вульгарними матеріялістами, вони не визнавали загальнолюдської моралі, правди і любови як ідеалістичних пережитків. Вони високо піднесли червоний прапор диктатури пролетаріяту, щоб силою з ненавистю до противників перебудувати весь суспільний уклад життя.

Теоретичні підстави для рішучої і безкомпромісової діяльності большевиків дав В. Ленін. Його політичне наставлення було таке: „Диктатура пролетаріяту є вперта боротьба, кривава і безкровна, з насильством і без нього, військова і господарська, педагогічна й адміністративна, проти сили та традицій старого суспільства. Сила звички мільйонів і десятків мільйонів – найбільш грізна сила“... (В. Ленін. – 4 изд. – Т. 25. – С. 190; И. Сталин. К вопросам ленинизма. – Т. 8). „Наукове розуміння диктатури означає ніщо інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не стримувану, безпосередньо на насильство оперту владу... Диктатура означає необмежену, оперту на силу, а не на **закон** владу“ (Там само. – С. 441, 436).

Такий підхід В. Леніна до розв'язання політичних завдань творення держави, перетворення суспільно-політичного світогляду був цілком протилежним надто ідеалістичному поглядові М. Грушевського. Як уже згадувалось, він, прийнявши головування в Центральній Раді, проголосив: „Ми мусимо тримати руку на пульсі народного життя і йти в ритм його биття. Воно тільки нам закон, йому ми мусимо коритись, його голосити всім, без огляду, чи воно нам буде приємне, чи ні...“.

Визначивши теоретично основні дороговкази творення нового державного правопорядку, В. Ленін рішуче ставить большевикам завдання не тримати руку на пульсі народного життя, а „за диктатури пролетаріату перевиховувати мільйони селян і дрібних господарів, сотні тисяч службовців, урядовців, буржуазних інтелігентів, підпорядкувати їх усіх пролетарській державі і пролетарському керівництву, перемогти в них буржуазні звички і традиції... перевиховувати... в довгій боротьбі на ґрунті диктатури пролетаріату і самих пролетарів, які від своїх власних дрібнобуржуазних пересудів позбавляються не відразу, не чудом, не за наказом божої матери, не під впливом революційного гасла, резолюції, декрету, а тільки в довгій, упертій масовій боротьбі з дрібнобуржуазним наставленням“ (В. Ленін. – 4 изд. – Т. 25. – С. 247, 248).

Цілком зрозуміло, що така рішучість у ставленні революційних завдань імпонувала справжнім революціонерам, а не ледарям та невральному хуторянам. Хоч уся большевицька ідеологія була чужа вдачі української нації, було багато українців, переважно серед робітництва, службовців та інтелігенції, яких захоплювала боротьба за новий державний і суспільний лад. Привабливі обіцянки радісного і щасливого життя манили до цієї боротьби на боці російських большевиків. У ній вони намагались надати своїй діяльності українські національні форми.

Так постав великий конфлікт між двома таборами українців, з яких одні стояли на ґрунті творення незалежної демократичної держави з соціалістичним напрямком у господарській чинності дрібнобуржуазного характеру, а другі тримались большевицької диктатури в боротьбі за пролетарську державу та перебудову всього суспільного укладу. Величезна більшість українського населення – головно хліборобів, у цьому конфлікті зайняла хуторянську нейтральну позицію. Вони байдуже ставилися до першого табору, який хотів їх боронити, і легковажили другий табір, який мав намір перетворити їх на пролетарів. Дальший хід подій пішов своїм логічним шляхом.

Як ми вже бачили, перші борці за Українську Народну Республіку, яких налічувалась сотня тисяч, були переможені великою фізичною силою російських большевиків, що мали в 1920 р. в своєму розпорядженні п'ятимільйонову армію. УНР де-факто перестала існувати 21 листопада 1920 р., коли її військо залишило українську територію. Незважаючи на цілковиту перемогу над військом УНР, большевики ще в час військового комунізму з необмеженою владою ЧК (Всеросійської надзвичайної комісії) з Феліксом Дзержинським на чолі, мусили були поступово погодитись на витворення де-юре Української Соціалістичної Радянської Республіки.

Час постанови УРСР радянські історики відносять на 25 грудня 1917 р. – дня ухвали І-го Всеукраїнського з'їзду робітничих і солдатських депутатів у Харкові. Перед цим, 17 грудня, з ініціативи

більшовиків у Києві відбувся з'їзд рад селянських, робітничих і солдатських депутатів України. Але на цьому з'їзді більшовики залишились у дуже незначній кількості. Із 2000 депутатів їх було, попри їхню активність зібрати як можна більше своїх прихильників, лише 125. Цілком програвши на демократичному ґрунті в столиці України свої домагання всебічної підтримки російської жовтневої революції, вони залишили Київ, переїхали до Харкова, де 24 грудня з властивою більшовикам сміливістю, щоб не сказати більше, проголосили себе I-м Всеукраїнським з'їздом робітничих і солдатських депутатів – на цей раз без селян. Вони постановили провадити безоглядну боротьбу з „антинародною, дрібнобуржуазною, націоналістичною“ Українською Центральною радою. Про це вони видали відозву до всього українського народу, яку підписали 124 делегати. Нових прихильників вони не придбали, а одного стратили. Тоді був створений Народний Секретаріат – орган Центрального виконавчого комітету рад України. Ця „народна влада“ видала декрети про скасування всіх постанов Генерального Секретаріату УНР та універсалів „антинародної“ Центральної Ради.

Від борців цієї народної влади, відданих справі марксизму-ленінізму, Євгенії Бош, Володимира Затонського, Василя Шахрая, Юрія Коцюбинського, Юрія Лапчинського та Миколи Скрипника, що продержався найдовше, не залишилось доброї згадки. Їх безслідно поглинув сталінізм в інтересах „всесвітньої революції“. Тому прив'язувати початок історії УРСР до цієї ніби першої народної влади України ніяк не можна: сама вона називала себе урядом Української Народної Республіки і видавала „Вісник УНР“. Зайнявши Київ, головнокомандувач червоних армій Муравйов як необмежений диктатор видав наказ про встановлення влади Народного Секретаріату. У наказі говорилося: „Цю владу ми приносимо з далекої Півночі на гостряках наших багнетів“. Цим була потверджена „народність“ влади Народного Секретаріату, що був доповнений до харківського складу ще В. Ауселем, Є. Терлецьким, Мартиновим і Ю. Лапчинським. Останній у 1920 р. був звинувачений в організації національної групи і ліквідований.

Ця влада була недовговічна, бо 3 березня 1918 р. Совіт Народних комісарів РСФСР, за мирним договором із Центральними державами, визнав УНР із Центральною радою та зобов'язався укласти з нею мир. Ще перед цим, 2 березня 1918 р., Київ був звільнений від совітського війська, а тому влада Народного Секретаріату де-факто і де-юре перестала існувати.

10 травня 1918 р. до Києва прибула совітська мирова делегація під проводом Християна Раковського та Дмитрія Мануїльського і розпочала мирові переговори з урядом Української Держави. Цього факту жодний, навіть найбільш „самоотвержений“ радянський історик не зможе заперечити. Коли ж у грудні 1918 р. Совіти розпочали ново „освобождение“ України, щоб видерти в українських селян хліб,

про якусь українську радянську владу, яка діяла б в інтересах українських робітників, а особливо селян, не могло бути й мови.

„Освобождение“ України від Армії УНР почала здійснювати VIII-а Світівська армія, за якою хмарами сунули московські продотряди за хлібом. Недовговічна Таращанська дивізія Миколи Щорса, що входила до складу VIII-ої Світівської армії, при так званому „звільненні“ України від буржуазно-націоналістичної“ влади УНР відіграла незначну роль. Автори „Історії УРСР“ намагаються повстанців М. Щорса, назвавши їх I-ю Українською дивізією, що мала лише Богунівський полк під командою Щорса і Таращанський полк під командою В. Боженка, представити як визволителів України від влади українських націоналістів. Недобитки цієї дивізії в червні 1919 р. були вліті до 44 Світівської дивізії, а тому даремна намага довести їх самостійну роль у боротьбі за українську державність.

Головним діячем в організації вірних Москві місцевих совітів на окупованій території був Хр. Раковський, який фактично був на чолі утвореного в Курську в листопаді 1918 р. „Временного Украинского советского правительства“, до якого входили К. Е. Ворошилов, Ф. А. Сергеев (Артем), В. Затонський, В. Аверін, К. Квірінг, В. Антонов-Овсеєнко та ин. На III-у Всеукраїнському з'їзді і III-ій конференції КП(б)У з правами з'їзду, що були в першій половині березня 1919 р., на яких керівну роль відіграв Я. М. Свердлов, виступили Ф. Артем і Я. Яковлев із пропозицією для співпраці з українцями включити до складу українського совітського правительства представників українських революційних організацій. Була прийнята резолюція, що українським соціал-революціонерам, боротьбістам і українським соціал-демократам не може бути місця в Світівському правительстві, на чолі якого був Х. Раковський. Згодом він, як і всі перші українські комуністи, незважаючи на всі свої заслуги перед диктатурою пролетаріату, був зметений нею. Головною виною його було те, що він, аби мати більшу владу для самого себе у своїй „вотчине“, де він був диктатором, і щоб здобути прихильність українських комуністів, підтримав їх домагання про конфедеративний зв'язок Української радянської республіки з Світівською Росією, цебто такий, за якого немає єдиної армії, єдиних законів, єдиного бюджету. В грудні 1919 р., коли Совіти знову відчували свою силу, вони призначили для України Ревком із трьох осіб: В. Затонського, Д. Мануїльського і Г. Петровського. Назвати його урядом УРСР ніяк не можна.

Галасливе твердження радянських істориків про постання державної традиції УРСР від початку перемоги жовтневої революції на Україні 25 грудня 1917 р., до того ж за безкорисливої допомоги братерського великоруського народу, заперечують твори самого Леніна. На VIII з'їзді РКП(б), 18–23 квітня 1919 р., Ленін говорив: „Україна була відокремлена (після березневої революції 1917 р. – *Авт.*) від Росії особливими обставинами. Національний рух там глибоко не закоре-

нився. Якщо він там виявився, то німці його вибили (вышибли)... Там навіть з мовою обстоїть справа так, що невідомо стало, чи є масовою українська мова, чи ні“ (В. Ленин. – 4 изд. – Т. 29. – С.171–2). Отже, було цілком ясним, що не варто бавитись з національною самобутністю українців, бо, мовляв, німці її „вышибли“, і все в цьому відношенню залишилось, як було за „батюшки царя“. Тому для керування справами України був призначений Раковський з правами генерал-губернатора, а коли він аж надто ретельно виконував генеральну лінію партії в час воєнного комунізму, чим викликав масовий спротив хліборобського населення, його звинуватили в лівому ухилі і 11 грудня 1919 р. замінили Ревкомом. Звалювати свою власну вину на когось іншого та приписувати йому свої власні гріхи було основою большевицької тактики.

Хід подій в Україні (спричинилася до цього, звичайно, боротьба за УНР) вимусив Леніна теж ухилитись, але не дуже. На VIII Всеросійській конференції РКП(б) 2–4 грудня 1919 р. з питання совітської влади на Україні він говорив: „З огляду на те, що українська культура протягом віків душилась російським царизмом – всіми засобами сприяти усуненню всіх перешкод до вільного розвитку української мови і культури“... (А разом з цим)... „ми повинні вимагати, щоб боротьбісти розігнали спілку учителів, хоч би і на українській мові, хоч би і з українською державною печаткою“ (В. Ленин. – 4 изд. – Т. 30. – С. 172).

Вийшло, що ворогом української культури є український учитель. Цю культуру мав подати братньому народу вірний ідеї інтернаціонального (розумій – російського) соціалізму – великорос. Для більш успішного знищення в українського вчителя український дух, були зроблені максимальні поступки боротьбістам. 17 грудня 1919 р. між ЦК КП(б)У і ЦК боротьбістів була укладена угода про співпрацю. До російського Ревкому на Україні мав від них ввійти Г. Гринько. Але, як видно, боротьбісти чистокровними інтернаціоналістами не стали і з завданням вибити український дух з учителів не справились. У доповіді на IX з'їзді РКП(б) В. Ленин, виправдовуючись перед своїм синедріоном, що складався з росіян і жидів, які в своїй погорді до всього українського не поступалися великоруським шовіністам, говорив: „Ми обіцяли боротьбістам максимум поступок, але з тим, що вони будуть вести комуністичну політику. Таким шляхом ми довели, що у нас ані найменшої нетерпимости немає. І ці поступки зроблені цілком правильно, це доводиться тим, що всі кращі елементи боротьбістів увійшли тепер в НАШУ партію. Ми цю партію перерестрували, і замість повстання боротьбістів, яке було немінуче, ми отримали завдяки правильній лінії ЦК, надзвичайно гарно проведеної т. Раковським, те, що все краще, що було в середовищі боротьбістів, увійшло в нашу партію, під наш контроль, з нашого визнання, а останнє зникло з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих боїв. Говорити

через це, що ЦК винен у посиленні боротьбистів, значить не розуміти політичної лінії в національному питанні...“ (В. Ленін. – 4 изд. – Т. 30. – С. 439). Отже, боротьбісти були ліквідовані, частина їх стала членами „нашої“ (російської) КП(б)У, а решта розігнана. Так мудро було розв'язано національне питання. Далі говорилося, що на Україні багато селян, там пролетарів нема, а якщо якийсь пролетаріят є, то він зіпсований дрібнобуржуазними звичками (Там само. – С. 430).

Про те, що на Україні немає пролетарів, Леніна переконав слабкий відгук на його „Лист до робітників і селян України з нагоди перемоги над Денікіним“, що був надрукований в ч. 3 „Правди“, 4.01. 1920 р. У цьому листі, визнаючи незалежність України, пропонувалось робітникам і селянам самим на своєму всеукраїнському з'їзді совітів розв'язати питання, чи з'єднати („сливать ли“) Україну з Росією, чи залишити Україну самостійною і незалежною республікою, і в останньому разі який власне федеративний зв'язок установити між цією республікою та Росією (В. Ленін. – 4 изд. – Т. 30. – С. 267, 273).

Правдоподібно, відгук на цей лист був цілком протилежний тому, на який сподівався Ленін. „Сливайтесь“ з Росією не було бажання, а федеративний зв'язок з нею не в'язався з незалежністю України. Тому 20 січня 1920 р. на території України були „для зміцнення суверенності“ Української республіки запроваджені всі декрети РСФСР.

25 лютого 1920 р. були призначені вибори на IV Всеукраїнський з'їзд рад, на яких відбувалася боротьба між політичними організаціями. Перемога виявилась на боці російських комуністів: з 811 делегатів їх було обрано 710. На початку 1920 р. особливо неспокійними були боротьбісти та укапісти (УКП(б)), які вносили „дезорганізацію“ до ленінської лінії в творенні радянського ладу на Україні.

Активний, у масових повстаннях, і пасивний спротив населення, попри повну перемогу над армією УНР, польським військом і добровольчою армією генерала Врангеля, змусив РКП(б) (Російську комуністичну партію большевиків) про людське око юридично усамостійнити КП(б)У – таку ж партію для України. 17–22 листопада у Харкові відбулась V-а конференція КП(б)У, на якій знову „буржуазні націоналісти“, до яких потрапив вірний Москві В. Блакитний, насмілилися заявити: КП(б)У не зв'язана з українським народом, бо її ряди заповнюють міщанські неукраїнські елементи. А Зинов'єв як представник ЦК РКП(б) підлив олії до вогню, проголосивши, що партія не повинна допомагати розвитку української мови, вона має лише не заважати „українському мужикові розмовляти українською мовою“ і що в процесі розвитку переможе більш культурна і більш розвинена, тобто російська, мова (Історія УРСР. – Т. 11. – С. 199). За допомогою комуністичної партії це сталось у „суверенній“ УРСР протягом 40 років. Автори „Історії УРСР“, попри це твердять, що „комуністична партія – розум, честь і совість нашої епохи – своїм керівництвом забезпечила збереження і зміцнення української радян-

ської державности“. Лише з невідомих причин вони не згадують, що цю геніяльність у тогочасній складній ситуації, можливо, за вказівками В. Леніна, виявив В. Молотов, дотримуючись російської приказки „плетью обуха не перебьешь“. Незадоволення ще заляканих і не цілком затероризованих народних мас і особливо хліборобського населення проти надто тісного зближення з Росією було настільки велике, що треба було виявити братерську допомогу у створенні УРСР, щоб здобути прихильність української національної інтелігенції.

23 листопада 1920 р. відбувся пленум Центрального комітету КП(б)У, на якому вперше були встановлені Політбюро і Оргбюро. Першим секретарем цієї, тепер ніби юридично самостійної партії, був обраний В'ячеслав Молотов-Скрябін. Понеже після розгрому всіх українських революційних організацій комуністична партія була організуючим і творчим чинником у будівництві соціалізму та встановленні УРСР, можна вважати В. Молотова першим засновником диктатури пролетаріату на радянській Україні. Будучи в большевицькому провіді людиною розумною та здатною вести справи з єзуїтським підходом, він скоро зорієнтувався в українських обставинах і протягом місяця юридично оформив УРСР. 26 грудня 1920 р. він подав проект договору між РСФСР і УРСР на затвердження Совітів. Через два місяці, 25 лютого–3 березня 1921 р., у Харкові відбувся V Всеукраїнський з'їзд рад під проводом В. Чубаря, де був ухвалений проект конституції УРСР, обраний уряд і визнана необхідність організації місцевої влади на основі цієї конституції, а також затверджений союзний договір між соціалістичними державами РСФСР і УРСР. Отже, в день закінчення з'їзду 3 березня 1921 р. юридично Радянська Україна зі становища окупації її совітським військом бодай односторонньо погодилась на союзні відносини з Російською республікою совітів. Тому цей день можна вважати перемогою жовтневої революції на Україні, а також початком історії УРСР. Радянська Україна була оформлена як „самостійна“ держава в добровільному тісному союзі з Росією з єдиною армією, єдиною диктатурою комуністичної партії, єдиними законами, єдиним державним бюджетом. Словом, була створена держава „національна за формою і соціалістична за змістом“. А понеже єдиним будівничим була диктатура російської комуністичної партії, то і зміст був російський. Таке мудре розв'язання української проблеми Совіти можуть завдячувати Молотову. Цим теоретично ніби був усунений великодержавний шовінізм росіян і місцевий націоналізм українців.

Про великодержавний шовінізм В. Ленін, Й. Сталін та совітські історики згадують побіжно, так собі, між иншим. Лише наприкінці свого життя В. Ленін, відчуваючи прокляття мільйонів людей, хотів серйозно боротися проти нього. У записці 6 жовтня 1922 р. для Політбюро РКП(б) він писав: „Великорусскому шовинизму объявляю бой не на жизнь, а на смерть. Как только избавлюсь от проклятого

зуба, съем его всеми здоровыми зубами“ (В. Ленин. – 4 изд. – Т. 33. – С. 335). Можливо, що Леніну бодай почасти пощастило б його зменшити, але позбавитися „проклятого зуба“, цебто хвороби, йому не вдалось. Він помер, а шовінізм залишився і до цього часу в безнастанному галасі про возз’єднання навіки братерських великоруського й українського народів – з пануванням на Радянській Україні російської державної мови, зі спільністю обох культур і т. п. Коли Ленін писав записку про шовінізм, переважна більшість російських комуністів не хотіла визнавати за українцями навіть їхнього національного імені. Таке ставлення большевиків, помимо того, що вони безоглядно, без жодної компенсації силою забирали хліб, цукор та інші продукти сільськогосподарського виробництва, викликали загальне обурення. Гомін невдоволення йшов по всій Україні. Його не міг заспокоїти ані політичний процес над українськими соціал-революціонерами. В Києві зі звинуваченням їх у зраді ані відгалуження контрреволюційних організацій, таких, як ВУД, Всеукраїнський повстанком, Козацька рада, УВС, ані придушення чинности „націоналістичної“ української автокефальної Церкви та активного спротиву УКП(б), що провадила боротьбу проти диктатури російського пролетаріату. Не внесло заспокоєння остаточне розбиття УНР-ської „банди“ Ю. Тютюнника в листопаді 1921 р. на Житомирщині 9-ю Кавказькою кінною дивізією Котовського. Всі атаки були безуспішними. Треба було почати осаду України з іншого боку. Треба було погодитися на тактичний хід Молотова. Крім того, білоруси і закавказькі народи: грузини, вірмени, азербайджанці – вимагали свого права на самовизначення. Ці об’єктивні причини спонукали РКП(б) нарешті, через п’ять років після жовтневої соціалістичної революції і перемоги її в Росії, погодитись на створення ССРСР. 26 грудня 1922 р. X Всеросійський з’їзд Совітів рішення партії ухвалив.

I-й Всесоюзний з’їзд Совітів був скликаний у Москві 30 грудня 1922 р. Лише 10 січня 1923 р. з’їзд під проводом М. Калініна утворив комісію для вироблення проекту конституції ССРСР. У процесі роботи над нею виявились великі розбіжності. Росіяни виступали проти створення соціалістичних національних республік. Ініціатива створення Союзу виходила ніби з легкої руки В. Молотова від України. Конституція УРСР від 3 березня 1921 р. де-факто була лише проектом, що перебував у стані перманентного обговорення протягом майже трьох років. Диктатура пролетаріату, не маючи добре організованого апарату примусу, створеного геніальним Сталіним пізніше, терпіла від розбіжностей у партії. Там ішла внутрішня боротьба за владу, до якої долучалися збоку промахи в переході до соціалістичної системи господарювання, зокрема нестача харчових продуктів у зв’язку з розрухою в сільському господарстві, до якої довів неурожай 1921 р.

X-ий з’їзд РКП(б), що відбувся 8–16 березня 1921 р., полагоджуючи справи поліпшення становища робітників і селян, рішуче взявся

за усунення всякого роду відхилень від генеральної лінії партії, визначивши її чистку. Наслідком в Україні за секретарювання Мануїльського з КП(б)У вигнали понад 20 тисяч членів. Говорити про якусь конституцію не доводилося, бо вона загалом не діяла. Лише в серпні 1922 р. ЦК РКП(б) прийняв проект Сталіна про вступ до РСФСР інших республік на правах автономних одиниць. При обговоренні цього проекту в жовтні 1922 р. в ЦК КП(б)У проти цієї „автономії“ був висунутий від Х. Раковського, О. Шумського і М. Хвильового принцип конфедерації. ЦК ніби висловився проти автономізації, але водночас відкинув і принцип конфедерації.

Лише на VII Всеукраїнському з'їзді рад 10–14 грудня 1922 р. було обговорено питання про утворення, замість РСФСР, ССРСР, про що зробив доповідь М. Фрунзе. 2 червня 1923 р. ВУЦВК ухвалив вироблений комісією М. Калініна проект конституції УРСР і ССРСР і подав його на затвердження II З'їзду Совітів, що відбувся 31 січня 1924 р. Лише на IX Всеукраїнському з'їзді, 3–10 травня 1925 р. остаточно був прийнятий змінений текст конституції УРСР та „законодавчо було закріплено входження УРСР до складу Радянського Союзу“, як про це говориться в „Історії УРСР“. „Тоді остаточно Комуністична партія відкинула шкідливі пропозиції і відстояла прапор великої дружби народів нашої країни, забезпечила утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік на принципах єдності, добровільності і рівноправності радянських республік“. „Запекла боротьба проти місцевого націоналізму“ була закінчена. Отже, лише з цього часу Україна де-юре стала, згідно з конституцією, самостійною державою у складі ССРСР.

Утворення УРСР відбулося, звичайно, не з ласки і безкорисливої братерської допомоги великоруського народу, як це доводять радянські історики, а було наслідком безупинної боротьби українського народу за свою самобутність. Україна перебувала постійно в стані перманентної національної революції, коли всі сили були у стані розпорошення. Фізична перемога над борцями за незалежну Українську Народну Республіку сталася з допомогою українських боротьбистів, лівих українських соціал-революціонерів, незалежних українських соціал-демократів і укапістів (Української Комуністичної Партії). Коли ж останні заявили про свої національні права, російські комуністи почали боротьбу з ними і знищили їх, звинувативши в буржуазному націоналізмі та зраді інтернаціонального комунізму. Але з тим, за що вони боролись, як і весь український нарід, росіяни мусили рахуватись.

Ще в березні 1919 р. в Москві був заснований III Комуністичний Інтернаціонал, до якого мали ввійти рівноправними членами комуністичні партії народів усього світу. На підставі цього політичні провідники боротьбистів Блакитний, Любченко, Гринько подали свої претензії до керування українським комуністичним рухом та його

представництва в рядах III Інтернаціоналу. Вони поставили вимогу до РКП(б) про відмову від погляду переваги російської культури на Україні, а крім того, про створення окремої радянської республіки з власним військом. Це нечуване нахабство („циническая наглость“) дуже обурило російських комуністів. До Комінтерну боротьбистів, звичайно, не прийняли. Їх звинуватили в агітації за створення окремої національної армії та заклик до українських трудящих відокремитись від СРСР, „замкнутись у межах своєї самостійної держави та розірвати братерський зв'язок російського і українського народів“.

Позаяк боротьбисти являли собою в загальній масі значну силу, з ними вчинили лояльно. IV Конференція КП(б)У, з огляду на безуспішність намагань знищити всіх боротьбистів фізичною силою, 20 березня 1920 р. постановила прийняти їх у свою партію з персональною перереєстрацією. В липні 1920 р. боротьбисти перестали існувати. В цьому була заслуга мудрої тактики ЦК РКП(б), що не допустила до повстання боротьбистів, як про це говорив на IX З'їзді РКП(б) Ленін.

Тоді ж у КП(б)У була виявлена і ліквідована національна група колишнього управителя Народного Секретаріату СРСР України Юрія Лапчинського. Також, як уже згадувалось, був усунений найактивніший діяч у будівництві комунізму на Україні і ліквідації боротьбистів Х. Раковський.

Хоч усі „національні відхилення“ були досить успішно ліквідовані, вони все-таки змушували російських комуністів рахуватися з українським національним рухом та відкинути легенду про те, що українську націю вигадали німці, а український рух підтримують чужоземні капіталісти. Коли росіяни рішили ліквідувати боротьбистів, з'явилися укапісти, які виявили значну активність. Цю Українську комуністичну партію організував у 1920 р. Овдєнко зі своїми однодумцями. До неї належали незалежні українські соціал-демократи, частина боротьбистів та лівих соціал-революціонерів. Большевики виявили в ній „націоналістичну“ організацію, що складалась переважно з „буржуазної інтелігенції, отруєної ідеями націоналізму“. Особливо це виявилось, коли 25 квітня 1920 р. ЦК укапістів подав Виконавчому комітету Комінтерну меморандум, в якому звинувачував російську комуністичну партію для України – КП(б)У та Народний Секретаріат в антинаціональній політиці в Україні і доводив, що основні кадри петлюрівців та повстанців не куркулі, а українська голота і бідне селянство. Вся „Історія УРСР“ заповнена боротьбою проти виявів буржуазного націоналізму, що найбільш дошкульними були в масовому повстанчому рухові. Після миру з Польщею і ліквідації російської Добровольчої армії він був спрямований проти совітського війська та численних продовольчих загонів, що від 29 травня 1918 р. перебували під загальним керівництвом безоглядного Й. Сталіна, які з насильством відбирали у селян хліб та всі інші харчові продукти.

„Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм“, – висловився Ленін. Сталін провадив цю боротьбу геніяльно, а українські хлібороби ставили цьому упертий спротив. Оскільки інтелігенцію та свідомих українців проєкт В. Молотова про створення УРСР тимчасово задовольняв, остільки на хліборобів треба було впливати ще й іншими засобами. Найбільш кардинальним з них була належна організація боротьби проти повстанців з угляданням всіх стратегічних і тактичних моментів. Ця справа була доручена заступникові голови Раднаркому М. В. Фрунзе. Він сполучив дії військових відділів із працею розкладу повстанчих організацій з середини залученням до них своїх людей. Були вироблені докладні спеціальні інструкції для боротьби з „бандитизмом“, Фрунзе витворив рухливі військові групи для придушення повстанчої чинності. Він вимагав від командирів і бійців цих загонів високої рухливості, витривалості, вміння вести бій у складних обставинах, а головне – безмежного послуху, відданості і вірності комуністичній партії. Всіх, хто виявляв хоч незначний спротив, зачисляли в категорію бандитів і знищували.

Крім М. Фрунзе, на пленумі ЦК КП(б)У 24 лютого 1921 р. були уповноважені для керування боротьбою з повстанчим рухом В. Молотов і Ф. Держинський з його всесильною ЧК. Не обійшлося при цьому без практичних порад Л. М. Кагановича, добре ознайомленого через своїх земляків із місцевими обставинами в Україні. Крім того, було організовано 730 загонів з 56 тисяч членів КНС. Комітети незможних селян України творились, згідно з декретом Совнаркому, з 11 квітня 1918 р. для всієї Росії. Поза цим Совіти наприкінці воєнного комунізму мали 5 мільйонів озброєних вояків, серед яких було близько сотні тисяч в інтернаціональних загонах, де домінуюча роль належала китайцям та іншим азіятам. З такою силою можна було забезпечити перемогу жовтневої революції.

Увесь складний апарат воєнного комунізму був приведений у рух, а все ж таки опанувати становище на Україні не вдалось. Небезпека ще більшого загального повстання проти совітської надвлади наростала. Українські хлібороби, зруйновані системою воєнного комунізму, перестали продукувати хліб, без якого жодного соціалізму не можна було будувати. Попри всю „науковість“ теорії цього будівництва могла статися катастрофа.

Ленін 17 жовтня 1921 р. спочатку в своїй доповіді на II Всеросійському з'їзді політпросвіт „Про нову економічну політику“ з'ясував, що „штурмовим способом“ комунізму вони не збудують, бо на перешкоді цьому стоять, крім дрібнобуржуазної стихії, ще три вороги: 1-й – комуністична чванливість, 2-й – неграмотність і 3-й – хабарі (В. Ленін. – 4 изд. – Т. 33. – С. 38–56). Далі в міркуваннях про нову економічну політику він сказав: „Взяття Порт-Артура пройшло дві цілком різні стадії. Перша складалась з жорстоких штурмів, які всі скінчились невдало і коштували надзвичайної кількості жертв. Друга

стадія – це коли довелось перейти до надзвичайно важкої, надзвичайно напружливої і повільної облоги (осады) фортеці“ (Там само. – С. 41). Навесні 1921 р. стало ясно, що ми отримали (потерпели) поразку у спробі штурмовим способом... перейти до соціалістичних основ виробництва і розподілу. Політичні обставини весни 1921 р. показали нам, що необхідно в багатьох питаннях господарського характеру відійти на позиції „державного капіталізму, перейти від штурму до облоги“ (Там само. – С. 69).

Отже, навесні 1921 р. більшовики, досягши повної перемоги над усіма інтервентами, залишилися самі перед розбитим порожнім коритом. Безоглядне розкуркулювання („раскулачивание“) призвело до того, що багаті хлібороби залишилися без хліба і були позбавлені можливості його продукувати та віддавати його за „продразвёрстками“. Створені комуни не продукували, а споживали чужу продукцію. Комнезами були зайняті відбиранням та розподілом того, що напродукували куркулі і, як біблійних сім корів зжерли сім гладких, а самі не поповнили і все були голодні. Робітникам, незважаючи на всю енергію продзагонів Сталіна, не було що дати. Примара голоду нависла як над колишніми „буржуями“, так і над новоспеченими „комунарами“. Це призвело до того, що опора більшовиків – матроси, з допомогою яких вони насильно захопили владу, 2 березня 1921 р. в Кронштадті підняли повстання („контрреволюционный мятеж“). З того нічого не вийшло. Виступ проти совітської влади коштував матросам у сотню разів більше, ніж їх участь у жовтневій революції, коли в головному збройному чині – взятті Зимового палацу загинуло лише п'ять матросів і один солдат (В. Антонов-Овсієнко. У революції. – К., 1957. – С. 178). Повстання було задушено. Але воно показало, що створений за часів воєнного комунізму пролетаріят у значній більшості небезпечний для комуністичної влади, що він ненавидить своїх творців за своє зuboжіння та обіцянки щасливого і радісного життя. Незважаючи на створення дуже великої фізичної сили, опертись не було на кого. П'ятимільйонну червону армію, створену декретом Совнаркому від 29 травня 1918 р. про загальну військову повинність у порядку мобілізації за обставинами воєнного часу, не було чим годувати. Її треба було демобілізувати. Демобілізовані вояки в нагороду за свою боротьбу за справу комуністичної революції нічого, крім подертих штанів та вошей, не придбали. Вони приєднувалися до повстанців і з ненавистю руйнували совітський апарат. В. Ленін у доповіді X З'їздові РКП(б), 8 березня 1921 р. (В. Ленін. – 4 изд. – Т. 32. – С. 160), так охарактеризував тогочасну політичну ситуацію: „Дрібнобуржуазна контрреволюція, безумовно, більш небезпечна, ніж Денікін, Юденіч, Колчак разом узяті, тому що маємо справу з країною, в якій руїна виявилась на селянській власності, а крім того, ми маємо ще таку річ, як демобілізація армії, що дала повстанчий елемент у величезній кількості“. Він також переконався, що вся система воєнного комунізму

прийшла до противенства з інтересами селян. Вирішальне значення у створенні фундаменту для соціалістичної економіки належало індустрії, для цього треба було не руйнувати з метою пролетаризації, а піднести сільське господарство, бо для розвитку індустрії потрібні були сировина, хліб, паливо. „Збільшити виробництво і збір хліба, – говорив Ленін, – заготівлю і постачання палива не можна інакше, як поліпшивши становище селянства, піднести його виробничі сили“ (Там само. – С. 320).

Отже, наступати на дрібнобуржуазну стихію далі не було можливості. Треба було відступити і спертись на цю саму стихію, дати їй вільніше дихати, відмити і випродукувати нові матеріальні цінності, а тим часом перегрупувати свої сили та витворити нові кадри для нового наступу, як казав Сталін, з гарантією на успіх, до переможного будівництва комунізму.

8 березня 1921 р. відбувся X з'їзд РКП(б). Між иншим, Сталін у своїх творах, а за ним совітські історики називають большевицьку партію того часу ВКП(б), але вона тоді була „Русской коммунистической партией большевиков“ і лише в грудні 1925 р. змінила назву на Всесоюзну КП(б). На цьому з'їзді були прийняті основи нової економічної політики (НЕП), за якої „продразвёрстка“ (примусове відбирання хліба в порядку, так би мовити, контрибуції) була замінена продподатком, розмір якого визначався пропорційно до кількості випродукованого збіжжя. Після внесення визначеного продподатку хлібороб міг вільно продати решту вироблених продуктів свого господарства. Була дозволена вільна організація кооперативних товариств і союзів, вільна торгівля у визначених межах, дрібне ремісничє виробництво. У своїх творах Сталін згадує, що в той час виникла загострена боротьба в українських партійних організаціях. Очевидно, ця боротьба йшла по лінії „національного відхилення“ від генеральної лінії партії. Також і в росіян вже визначились „робітнича опозиція“, демократичні централісти і ліві комуністи. Тому була прийнята постановою про єдність партії та проведення її чистки. Хоч було прийнято діяти не шляхом воєнних наказів, а переконанням, методом упливу, все-таки 170 тисяч, або 25% всієї кількості членів, було відраховано з партії. Правдоподібно, апарат ЧК Фелікса Дзержинського вмів добре „переконувати“.

Нова економічна політика – НЕП

Скасування системи воєнного комунізму та провадження нової економічної політики значною мірою заспокоїло населення України. По селах хлібороби завзято взялися за відбудову свого зруйнованого господарства. По містах ремісники закладали верстати своєї праці,

виявляючи власну ініціативу. Почали масово творитися кооперативи споживчі, збутові, кредитові, продукційні, ініціатори яких виявляли великі організаційні можливості. Проте повстанчі загони продовжували свою боротьбу проти большевиків, вбачаючи в НЕПі новий підступ, аби потім ще сильніше придушити Україну. До цього також спричинився неурожай внаслідок посушливого літа 1921 р. на Запоріжжі, Катеринославщині, Донщині, Миколаївщині та Одещині. Населення цих областей опинилися під загрозою голоду. Надії на допомогу Москви були марні, бо вона лише брала, а не давала. Тому проти неї був несприятливий гомін по всій Україні, повстання не стихали.

Окремі повстанчі комітети об'єдналися під проводом Центрального повстанкому, з яким вступив у зв'язок начальник колишніх селянських дивізій Армії УНР генерал Ю. Тютюнник. В арештованих начальників повстанкомів були відібрані накази генерала Тютюнника про підготовку загального повстання на 1 серпня 1921 р. У цьому наказі було покладено завдання повстанцям Київщини перервати всякий зв'язок між військовими частинами Київського воєнного округу. На Чернігівщині – знищити залізничне сполучення на лініях Гомель–Бахмач, Ямпіль–Конотоп, Ворожба–Льгов. Перервати зв'язок совітських частин, розташованих на Лівобережній Україні, зі штабами Київського і Харківського воєнних округів. Зробити напад на Харків для дезорганізації центрального апарату совітської влади. Порušити залізничне сполучення України з Доном. Зайняти Катеринослав і знищити переправи через Дніпро. План для рішучого удару був сміливий.

Та організаційний хист М. Фрунзе в боротьбі з загальним повстанням не поступався Тютюнниковому в підготовці цього повстання. Фрунзе за допомогою земляків Кагановича мав своїх людей у повстанкомі і навіть у штабі Тютюнника у Львові, а тому про всі плани повстанців добре знав.

Для характеристики наївної простоти в організації боротьби проти большевиків можна вказати на такий факт. Юрко Тютюнник мав свій штаб в українській ресторації у Львові. Туди під виглядом звичайних гостей приходили всі, що мали справу з підготовкою повстання, а також час від часу появлялися представники від повстанчих організацій з України. А поза цим до цієї публічної ресторації міг зайти кожний. Справа підготовки повстання робилась ніби конспіративно, але про конспірацію на відкритому базарі цвірінькали всі львівські горобці. Звичайно, що про всі плани штабу Тютюнника большевики знали наперед ще до передачі їх повстанчим організаціям на Україну, бо більшість „представників“ від цих організацій були большевицькими агентами.

Святославове попередження ворогам „Іду на ви“ в цьому разі доходило до кепкування з власної долі. Ще більшого абсурду допустився сам Тютюнник через рік. Тоді повстанчі організації майже всі були

розгромлені, але „представники“ від них ще появлялися за кордоном. В лапи таких представників потрапив Тютюнник, перейшовши совітський кордон із Румунії. На Радянській Україні його заарештували. Тютюнника завезли до Харкова, де після відповідного „перевиховання“ в ГПУ його примусили брати активну участь у сценізації фільму про розгром „бандитського руху“ на Україні. Дальша доля Тютюнника залишилась невідомою.

Для боротьби з повстанчим рухом Фрунзе, крім спеціальних випробуваних рухливих груп військових загонів, 730 відділів КНС, відділів ЧК Дзержинського, покликав ще 9-ту Кавказьку кінну дивізію з кулеметними тачанками Котовського. Літо прийшло в стриманій повстанчій чинності. Перед 1-им серпня загони Тютюнника мали вийти з таборів інтернованих вояків Армії УНР в Польщі і, перейшовши совітський кордон, стати на допомогу і для керування загальним повстанчим рухом. Але не в інтересах Польщі були якісь зміни на радянській Україні. Попри на обіцянку Пілсудського, загонів Тютюнника поляки своєчасно не випустили. Цим була внесена дезорганізація в чинність повстанців. Підготовка до повстання була виявлена раніше від його початку. Повстанчі загони один за одним та повстанками по більших містах України і центральний повстанком були ліквідовані в серпні. З їх начальниками ЧК жорстоко розправилась. У жовтні були знищені більші повстанчі групи Заболотного, Орлика, Мордалевича. Зима того року настала рано. Повстанчий рух затих.

Лише 5 листопада совітський кордон перейшли півтори тисячі „бандитів“ із Тютюнником, як їх називав у своїх творах Сталін. Про напрямки руху загонів Тютюнника большевики були наперед поінформовані, а тому могли переловити їх відразу по переході кордону. Але рух українських вояків був настільки рішучий і стрімкий, що лише 17 листопада частинам кінної дивізії Котовського з кулеметними тачанками пощастило оточити петлюрівців у районі села Звиздаль (35 км на північний захід від ст. Тетерів на Житомирщині). І все ж таки з цього оточення більшість петлюрівців, що не полягли в бою, вирвались, і вони так само швидко, як з'явилися, відійшли на терен Польщі. Лише 359 вояків Армії УНР потрапили в полон і, як уже згадувалось, 21 листопада 1921 р. були розстріляні в Базарі.

На цьому закінчився загальний спротив у збройній боротьбі українського населення. Всю зброю, яка була у нього, відібрали, а ті, що її мали, були жорстоко покарані. Голодне населення південної України не виявило активного спротиву совітській владі. Десятки тисяч померли наслідком голоду. Але більш активні, залишені на власні сили, виявивши рухливу ініціативу, здобували собі поживу, роблячи мандрівки до лісостепової України. Користуючись відносною свободою господарської чинності, яку дав їм НЕП, вони з завзяттям та працьовитістю взялися за впорядкування своїх малих господарств так, як то було в історичні часи після татарських наїздів.

В. Ленін (В. Ленин. – 4 изд. – Т. 33. – С. 386) цей період характеризує так: „Після того, як ми запровадили нову економічну політику, після того, як ми дали селянам свободу торгівлі..., селянство за один рік справилось із голодом і здало продподаток у такому розмірі, що ми тепер дістали сотні мільйонів хліба і до того ж майже без застосування будь-яких засобів примусу. Селянські повстання, що раніше, до 1921 р., були загальним явищем, майже цілком зникли“.

Настав відносний спокій. 6 лютого 1922 р. була ліквідована кривава ВЧК, а на її місце створено ГПУ (государственное политическое управление). Збройна боротьба затихла. Але вона перейшла в політичній верхівці РКП(б) в боротьбу за владу, ґрунтуючись на розбіжностях політико-ідеологічних напрямків. Цим скористались українці для виборення, крім економічно-господарської свободи в межах диктатури пролетаріату, також і до певної міри національно-політичної свободи. Крім згаданих уже національних відхилень від генеральної лінії РКП(б), що виявляли боротьбісти, національна група Ю. Лапчинського і навіть Х. Раковський, знову виступили укапісти. На II Всеукраїнському з'їзді комнезамів (КНС) в лютому 1922 р. лідер укапістів Овдїєнко заявив, що Україна перебуває під Росією на становищі колонії та домагався більших національних прав для УРСР. Найбільшу активність укапісти виявили на Катеринославщині, Полтавщині та Волині. Їм значною мірою співчувала сільська біднота КНС. Тому була проведена перереєстрація членів комнезамів. На 1 березня 1922 р. їх залишилось менше половини.

Вірний Москві секретар КП(б)У Мануїльський кричав, що націоналістична контрреволюція має великі кадри сільських учителів. „Буржуазна ідеологія виходила від „Просвіт“, автокефальної української церкви, кооперативної сітки та „Пролеткульту“. В перші роки НЕПу „буржуазні націоналісти“, а також петлюрівці захопили український наркомос (комісаріят освіти) та „поборювали російську культуру“. В 1923 р. був усунений від праці в ЦК КП(б)У Лебідь та його однодумці, що поділяли теорію боротьби двох культур“.

Усе спричинилось до того, що РКП(б), щоб якось заспокоїти національні домагання українців, нарешті погодилась на остаточне оформлення УРСР як національної держави за формою і соціалістичної за змістом на II з'їзді Совітів 31 січня 1924 р. за доповіддю М. Фрунзе.

Економічно-господарське життя на Україні проходило своїм шляхом з буйним розквітом, коли були залічені всі рани революційної анархії та громадянської війни. У своїй доповіді на XIV з'їзді ВКП(б) в грудні 1925 р. Сталін говорив: „Від 1921 до 1925 року, після повернення політики від воєнного комунізму до нової економічної політики, були досягнуті рішучі успіхи у відбудові народного господарства. У 1924–25 роках сільське господарство без поміщиків та великих землевласників наблизилось до розмірів довоєнного часу. Крупна промисловість без капіталістичних підприємців дала в 1925 р. близько

75% довоєнної промислової продукції. В 1924–25 рр. Світська країна могла вкласти в капітальне будівництво 385 мільйонів золотих рублів. Успішно виконується план електрифікації країни. Зміцнилися командні позиції соціалізму в народному господарстві. Були одержані серйозні успіхи в боротьбі з приватним капіталом в промисловості і торгівлі. Буйно розвинулась кооперація. Була проведена грошова реформа з переходом до твердої стійкої валюти – червінця. Господарське піднесення принесло даліше поліпшення становища робітників і селян. Зріст робітничого класу проходив швидким темпом. Збільшилася заробітна платня. Піднеслась продуктивність праці. Помітно зміцнився матеріальний стан селян. Виросла політична активність мас...“.

Усе це була правда, але матеріальне поліпшення в побуті робітників та зростання їхньої політичної активності почав лякати творців примусової колективізації та насильного будування комунізму. Значну роль у цьому відіграла добровільна колективна діяльність кооперації, яка за часів НЕПу сприяла зміцненню зв'язків між містом і селом, витіснила приватного купця з торгівлі, допомогла піднесенню сільського господарства та розвитку його продуктивних сил. Як говорили самі большевики, кооперація в той період була „столбовою дорогою“ до соціалізму в галузі збуту, потреб, кредиту та продукції. Але, як зазначив Ленін (В. Ленін. – 4 изд. – Т. 32. – С. 197), „кооперація, виділяючи елементи більш господарчі, більш високі в економічному відношенні, тим самим виділяла в політиці меншовиків та есерів“. Щодо української кооперації, то в ній знаходили місце петлюрівці, незалежники і національно налаштована інтелігенція. Значну активність виявляли укапісти. Ця активність стала небезпечною для генеральної лінії партії, бо могла знести надвладу большевицьких вождів. Ця небезпека збільшилась після смерті В. Леніна 24 січня 1924 р. В большевицькій верхівці тоді почалися ще більші непорозуміння, а тому напрямок генеральної лінії був невизначений. Цим скористався Йосиф Сталін. З властивою йому хитрістю та підступністю він нацькував своїх інтелігентних супротивників одних на інших і, об'єднавши біля себе переважно тих, кого Ленін назвав чванливими анальфабетами та хабарниками, сперся на них для зміцнення своєї влади.

Ще за життя Леніна виявились розбіжності в поглядах на диктатуру пролетаріату. Ленін твердив, що диктатура пролетаріату є влада, яка спирається на союз пролетаріату і трудових мас селянства для цілковитого скинення („сверження“) капіталізму, створення і зміцнення соціалізму.

Троцький тримався того погляду, що диктатура пролетаріату є влада, що входить у ворожі сутички з широкими масами селянства та шукає розв'язання суперечностей лише на арені світової революції пролетаріату.

Отже, за Леніном, диктатура є особливою формою класового союзу між пролетаріатом як авангардом трудящих і численними непроле-

тарськими верствами трудящих. Проти такого теоретичного наставлення запротестував і старий більшовик Каменев, зазначивши, що диктатура не є союз одного класу суспільства з іншим.

Але Ленін рішуче стояв на тому, що лише „угода з селянством може спасти соціалістичну революцію в Росії, доки не настане революція в інших країнах“. А далі: „Вищий принцип диктатури – це підтримка союзу пролетаріату з селянством, щоб він міг утримати керівну роль і державну владу“ (В. Ленін. – 4 изд. – Т. 26. – С. 238, 460).

Селянство стало яблуком суперечок між проводирями більшовизму в теоретичному підході: до якої верстви його віднести. Погляд Ф. Енгельса, найбільшого теоретика марксизму, був такий: „Ми (марксисти) рішуче стоїмо на боці дрібного хлібороба, ми будемо робити все можливе, щоб йому було легше жити, щоб допомогти йому перейти до колективу в тому разі, коли він ще не буде в стані прийняти таке рішення. Ми будемо намагатися дати йому по можливості більше часу подумати про це на своєму шматку землі“.

За Енгельсом і Ленін, що був майстром з допомогою езуїтської казуїстики довести, що чорне є біле, і навпаки, та переміг найбільш розумного російського теоретика марксизму Георгія Плеханова, висловив такий погляд: „Справа перероблення дрібного хлібороба, перетворення всієї його психології та звичок є справою, що потребує покоління. Розв’язати це питання стосовно дрібного хлібороба, оздоровити, так би мовити, всю його психологію може лише матеріальна база, техніка, застосування тракторів і машин у хліборобстві в масовому масштабі“ (В. Ленін. – 4 изд. – Т. 26. – С. 239).

Пізніше Й. Сталін питання створення матеріальної бази, що могла б „оздоровити психологію“ дрібного хлібороба, розв’язав по-більшевицьки. Організувавши півмільйонну армію ГПУ для придушення всякого спротиву громадян, він не чекав, поки народяться нові генерації зі зміненою психологією на добрій матеріальній базі, а ожебрав усіх, заморив голодом на Україні кілька мільйонів душ, відібравши у так званих куркулів усі харчові продукти, та жорстоким терором з мордуванням і висилкою здорових хліборобів у табори, на будови важкої індустрії, насильно створив на місце старого хлібороба нового – забитого, заляканого колгоспника з відмінною психологією, але спільною для всіх безсилою ненавистю до комунізму. Тим часом, поки в Центральному комітеті були ідейні комуністи, нездатні на масове мордування людей, все ще шукалися теоретичні підстави, щоб знайти місце хліборобові в диктатурі пролетаріату.

На VIII з’їзді РКП(б) в березні 1919 р. обговорювалось це питання, але певного рішення не було ухвалено. Був лише висловлений такий погляд: „Потрібно визначити відношення до класу, який не має певно означеного становища. Пролетаріат у масі за соціалізм, буржуазія в масі проти соціалізму, – визначити стосунки між цими двома класами легко. Але коли приходимо до такої верстви, як середне

селянство, то виявляється, що це такий клас, який хитається („колеблється“) ... Він (дрібний хлібороб) почасти власник, почасти трудівник. Він не експлуатує інших представників трудящих. Йому десятиліттями доводилось із величезними труднощами відстоювати своє становище. Він переніс на собі експлуатацію поміщиків, він витерпів усе, і водночас він власник. Через це наше ставлення до невірніюваженого („колеблющогося“) класу виявляє величезні труднощі“ (Стенографічний звіт з VIII з'їзду РКП(б). – С. 346).

Поза цим селянство, особливо на Україні, було такою силою, яку не так легко було опанувати. Старе правило „розділюй і пануй“ було дороговказом для цього опанування. Називалось воно за большевицькою „науковою“ термінологією класовою боротьбою, а для її поглиблення класи були поділені на підкласи. Тому хліборобська верства була поділена на куркулів, середняків і незаможних. Спочатку загострили класову боротьбу між куркулями та незаможними дрібними хліборобами, нацькувавши проти перших комнезами. В добу воєнного комунізму було проведено рішуче розкуркулення („раскулачивание“) багатих хліборобів, при якому середняки займали неутральну позицію („середній крестьянин колебался“). Через це на вказаному з'їзді ухвалили спертись на незаможних і ввійти в згоду з середняками, щоб мати лєнінський союз пролетаріату з селянством. З цим, як уже знаємо, не погоджувався Троцький, до якого долучився і Зинов'єв зі своїми однодумцями. Вони виявили сумнів в тому, чи втягнеться основна маса селянства в справу соціалістичного будівництва, а також і в тому, чи пролетаріят виявить здатність втягти його до цього будівництва. Так виникла опозиція троцькістів.

Відхилення в теоретичних поглядах на справу соціалістичного будівництва в Росії почалися ще за життя Лєніна, коли він захворів і не міг так активно поборювати протилежні ідеологічні погляди, як то було на еміграції. Тоді він з властивою йому рішучістю та фанатизмом поборював погляди свого учителя Плєханова та громив різного роду „опортуністів“. А тепер, коли теоретичні наставлення не відповідали революційному ходові подій, учні Лєніна, з яких найсильнішим теоретиком був Бухарін, намагались внести поправки в теорію марксизму в застосуванні до практики. Цим займалися переважно ідейні комуністи, а для більшості тих, що вийшли з покидьків суспільства, ці політично-ідеологічні розходження були лише ширмою в боротьбі за владу. Їх цікавило не добро народу, за який вони розпинались, а власне становище в державному апараті та ті вигоди, що вони особисто могли мати. Вони були опорою тієї генеральної лінії партії, яка давала їм найбільше матеріальних користей. Вони ототожнювали себе з народом, і свою партію зробили народом. Це викликало спротив з боку більш розумних большевиків. Уже в 1923 р. виявили себе троцькісти, за ними прийшли децисти, як називали прихильників демократичного централізму, та робітнича опозиція, що боролася за пра-

ва профспілок в економічно-господарській чинності. Вони ніби об'єдналися у 1924 р. на т. зв. платформі 46 і вимагали більшого демократизму в партії, свободи фракцій та опозиційних груп.

По смерті Леніна до влади генеральним секретарем партії став Сталін. На XIII партійній конференції, відразу після смерті Леніна, в січні 1924 р., за його доповіддю троцькістська опозиція була засуджена як дрібнобуржуазне відхилення від марксизму. В травні того ж року, на XIII з'їзді РКП(б), була засуджена платформа 46. Тоді восени 1924 р. Троцький надрукував статтю „Уроки Октября“, в якій, за словами Сталіна, намагався замінити ленінізм троцькізмом. Це спонукало Сталіна за допомогою своїх мудріших прихильників написати твір „К вопросам ленинизма“ для підтримки генеральної лінії партії. „К вопросам ленинизма“ стали свого роду талмудом, проти якого ніхто не смів виступати.

У квітні 1925 р. XIV партконференція ухвалила, що перемога пролетарської революції в капіталістичних країнах є життєвим зацікавленням („кровным интересом“) трудящих ССРСР. Щоб знищити небезпеку чужоземної капіталістичної інтервенції, потрібно знищити капіталістичне оточення. Тому ніякої економічної співпраці та співжиття з індустріяльними державами не може бути. На цьому була побудована вся „мирна“ політика Світового Союзу, яка його народам коштувала десятків мільйонів людських жертв. Був це справді „кровный интерес“ – з морем сліз і ріками крові.

У грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б), на пропозицію Сталіна, ухвалив розпочати боротьбу за соціалістичну індустріялізацію совітської країни. Тоді була прийнята генеральна лінія перетворення країни з аграрної на індустріяльну, здатну продукувати власними силами необхідне урядження в усіх галузях промисловости. Даремні були застереження опозиції про величезні труднощі повного проведення індустріялізації власними силами з боротьбою проти всіх і вся з метою викликати світову революцію. Сталін погромив нову опозицію Зинов'єва і Каменєва, які вважали за необхідне економічну співпрацю з високорозвиненими індустріяльними державами.

У добу НЕПу були досягнення лише в галузі легкої промисловости, виробництва товарів щоденної потреби. Для ширшого розмаху треба було створити важку промисловість, без якої легка промисловість не могла належно розвинутиись. Крім того, Росія не мала автомобільного, летунського, хемічного, тракторного, металургійного і машинобудівного виробництва. Потрібне було будівництво нових копалень, залізниць, каналів, фабрик, металургійних заводів і електровень. Такі широкі завдання і проведення їх ужиття за короткий час були понад людські можливості, бо не було на це у держави матеріяльних засобів. Вона лише сяк-так вийшла з економічної руїни та загальної розрухи. Не було на це і належної кількості робітників відповідних професій.

Ще в квітні 1925 р. на XIV партконференції Сталін проголосив, що для будівництва соціалізму в СРСР „потрібно 15–20 мільйонів промислового пролетаріату на електрифікацію головних областей країни, колективізацію сільського господарства і високорозвинену важку промисловість. Тоді ми переможемо у світовому масштабі“.

Ось тут мали побліднути всякі ідеологічні теорії про державне будівництво. Потрібної кількості промислового пролетаріату не було. Треба було його створити з хліборобської верстви, що за добу НЕПу стала на власні ноги і не цікавилася світовою революцією. Треба було під виглядом боротьби з капіталістичним елементом зробити колишнього середняка куркулем і відібрати в нього все, а його самого відірвати від землі і погнати на великі будови соціалізму. Небезпека, що соціалістична революція може скрахувати, минула. Тому Сталін уважав пройденим етапом союз пролетаріату з селянством.

Індустріалізація країни, за „науковою“ теорією Сталіна мала загострити класову боротьбу, що за чотири роки НЕПу майже затихла. Антагонізм між робітництвом і селянством майже зник. Це було причиною того, що Бухарін у розвиткові марксистсько-ленінських поглядів на суспільні процеси явищ обґрунтував теорію про мирне вrostання хліборобів у соціалістичну систему господарювання і те, що вони стали заможними (за сталінською термінологією – „кулаками“), не становить небезпеки для соціалізму. Ця теорія затихання класової боротьби стверджувала, що чим більше соціалізм матиме успіхів у боротьбі з капіталістичними елементами, тим скоріше буде пом'якшуватися класова боротьба, і вона незабаром цілком погасне, а тому нема потреби робити наступ на заможних хліборобів.

Свої погляди Бухарін виклав в праці „Шлях до соціалізму“, в якій говорив: „Основна мережа кооперативних селянських організацій буде складатися з кооперативних клітин („ячеек“) не куркульського, а трудового типу, клітин, що будуть вrostати в систему загальнодержавних органів і ставати таким шляхом ланками єдиного ланцюга соціалістичного господарства“.

Ця теорія дуже обурила Сталіна з його однодумцями, що були колись ніким, а тепер стали всім, бо, спираючись на свої сильні економічні позиції, в селі заможний хлібороб міг вести за собою середняка та ввійти („проникнуть“) до совітського апарату. А це означало б, що малограмотні сатрапи, проти яких вела боротьбу і „робітничка опозиція“, були б вигнані з того апарату.

Почалась боротьба за владу. Постало питання: хто – кого.

Сталін проголосив, що „соціалістична держава мусить мати в своєму розпорядженні добре виучену армію, добре організовані карні органи, міцну розвідку, щоб оборонити здобутки соціалізму“. Він дав можливість своїм конкурентам Троцькому, Зинов'єву, Каменеву, Бухаріну, Рикову, Томському, Раковському, П'ятакову, Преображен-

ському та іншим, що в кінці 1925 р. об'єднались на платформі 83, виступати з різними теоріями і робити в дискусіях праві та ліві відхилення від генеральної лінії. Поки ідейні комуністи дискутували, Сталін з вродженою йому хитрістю за допомогою вірних йому помічників Молотова, Кагановича, Ворошилова, Буденного взявся за організацію карних відділів та політичної розвідки, удосконаливши її до того ступеню, що майже кожний п'ятий громадянин примушений був стати сексотом, цебто таємним співробітником ГПУ. В цій діяльності Сталін сперся на примітивний, але вірний йому елемент. Він бачив, що головна небезпека для його надвлади полягає не в теоретичних дискусіях його противників, а в зростанні народної свідомості своєї людської гідності та стремління не лише по-людськи жити, але вільно впорядковувати та організовувати свою чинність.

Тому найпершим, так би мовити, перед'ятилітнім планом діяльності для зміцнення диктатури пролетаріату була дбайлива організація ГПУ, якому ЧК передала досвід пригнічення всякого вільного вияву та жорстокого покарання всякого спротиву вірним Сталінові сатрапам. ГПУ з його розвідкою розрослося до величезних розмірів і було так зцентралізовано, що стало очима і вухами Сталіна на всій величезній території Східного Союзу.

Опершись на цю базу, Сталін знайшов, що погляд Енгельса на обережне вирішення питання колективного об'єднання дрібних хліборобів та надання їм більшого часу на добровільне об'єднання стояло тому, що існувала приватна власність. Большевики зробили на цілі десятиліття крок уперед. Вони скасували всяку власність на землю, а тому цим самим мало відпасти і стремління до індивідуального господарювання. Через це, мовляв, нема чого чекати. Зупинка була лише за організацією з вірного і відданого елемента ГПУ, з яким можна було примусити всіх все робити і на все погоджуватись. Колишні середняки і бідняки, що за п'ять років НЕПу стали більш-менш можливими господарями і власними руками в упертій праці здобули відносний добробут, були проголошені куркулями і ворогами соціалізму. Період ленінського союзу з ними закінчився раз і назавжди. Пролетарська мораль дозволяла свого союзника знищити.

Найбільш тяжкою і відповідальною була проблема знищення господарського індивідуалізму в Україні, бо там за три роки НЕПу навіть незаможники розбагатіли і байдуже ставились до комуністичних закликів творити колективні господарства.

З завданням зламати всякий опір українців у реалізації далекосяжних планів індустріалізації СРСР власними силами коштом придбання індивідуальною працею матеріяльних засобів та колективізації всього сільського господарства міг справитись лише вірний Сталіну Лазар Мойсейович Каганович. Він за допомогою своїх земляків був найбільш освідомлений щодо настроїв населення та знав, де і з якою тактикою можна поглибити класову боротьбу серед хліборобів, щоб

зробити їх покiрними. Тому його призначено першим секретарем КП(б)У. В цiй ролi він протягом трьох рокiв, з 1925 до 1928 р., успішно підготував адміністративний з ГПУ апарат для рiшучого удару по куркульству, як говорив Сталін, так, „щоб воно бiльше не могло підвестися на ноги“.

2 грудня 1927 р. відбувся XV з'їзд ВКП(б), на якому був прийнятий перший п'ятирiчний план розвитку народного господарства в Совітському Союзі. Він полягав у прискореному темпі індустріалізації, всебiчному розвитку колективізації сiльського господарства і в наступі на індивідуальних господарів („кулачество“). Було ліквідовано троцькісько-зинов'євський блок, що уявляв собою ніби лiве збочення від генеральної лінії. Троцький та Зинов'єв ще перед тим, 14 листопада 1927 р., були виключені з партії. А тепер були вигнані Радек, Преображенський, Раковський, П'ятаков, Каменев та інші. Вони були змушені визнати свої помилки і покаятися. Позаяк їх авторитет серед рядових членів партії був значний, вони були, на їхнє бажання, знову прийняті в партію. Сила сталінської „блатної“ спілки тоді не була ще досить великою, а тому представників „правого збочення“ Бухаріна, Рикова, Томського вона не відважувалась взяти за зябра, бо в їх оборону могли б ще стати мiльйонні маси хліборобів. Отже, треба було поглибити класову боротьбу між хліборобами, витворивши антагонізм між бiльш маєтними і маломаєтними та немаєтними. При тому ожечорачити маєтних і позбавити їх можливості спротиву. І лише тоді взятися за тих комуністів, які заступали погляд, що збагачення хліборобів не являє небезпеки для соціалізму.

Наступ на заможних хліборобів почався низкою обмежень їхніх прав та проголошенням твердих цін у вільному продажу на предмети сiльського господарства.

Тоді хлібороби перестали продавати за зниженими цінами хліб. Причиною цього було ще і те, що літо 1928 р. було неврожайне наслідком заморозків та посухи на степовій Україні і на Кубанщині. Тому цілком природно, що хлібороби не мали нічого зайвого на продаж. Україна і Кубанський край давали від $\frac{3}{4}$ до $\frac{2}{3}$ всього хліба для потреб Совітського Союзу. Для забезпечення хлібом міст, промислових осередків, червоної армії і всього совітського апарату потрібно було 500 мiльйонів пудів хліба.

За добровільної системи продажу хліба було куплено його лише 300 мiльйонів, а 200 мiльйонів пудів було ухвалено взяти шляхом натиску на індивідуальних господарів України. Цього вимагав розвиток важкої промисловості. Важка індустрія вимагала великих матеріальних засобів. Вона вимагала і двох десятків мiльйонів робітників. Бiльше половини цього всього мала дати Україна.

Позаяк хлібороби не хотіли добровільно віддати все, що залишилось із торішнього урожаю, до них були вжиті надзвичайні заходи. Згідно зі ст. 107 карного кодексу, ГПУ могло конфіскувати запаси

(„излишки“) хліба у хліборобів, з якого 25% віддавалось бідноті за допомогу у відшукуванні захованого хліба та його відбиранні. Це був найкращий спосіб поглиблення класової боротьби: нацькувати бідних селян на заможних. У останніх відбиралось усе, чим змушували здорових, сильних робітників кидати свою хату та йти в світ за очі. Таким шляхом провадилась мобілізація необхідної для індустріялізації рабсили. А тих, хто не хотів покинути рідне село ані йти до колгоспу, заарештовували як саботажників і ворогів народу. Ожебрачених, нещасних хліборобів, що в часи НЕПу своїм хлібом спасли соціалістичну революцію від краху, тепер сотнями тисяч вивозили на „великі будови соціалізму“ – спорудження залізниць, каналів, нових копалень і на лісорозробки. Дотримуючись сталінського правила „була б людина, а відповідна стаття карного кодексу для неї найдеться“, цілком „законно“ з дотриманням „совітської справедливості“ в широкому мірилі таким шляхом безнастанно провадилась все нова і нова мобілізація рабсили для важкої індустрії, яка тим часом населенню нічого не давала. Для неї треба було віддати все ціною величезних людських жертв, бо іншого капіталу Совітський Союз тоді не мав. Ці жертви мало принести селянство як „останній капіталістичний клас“.

Будування комунізму

У квітні 1929 р. відбулась XVI конференція ВКП(б), на якій був прийнятий оптимальний варіант першої п'ятирічки державного плану розвитку народного господарства протягом 1928–33 рр. Конференція пройшла з бурхливими дебатами. Група правого збочення (правих уклонистов) Бухаріна, Рикова, Томського була проти швидкого темпу індустріялізації, бо для неї не вистачало, крім десятків мільйонів звичайних робітників, відповідних досвідчених фахових кадрів від директорів та інженерів до майстрів і кваліфікованих робітників. А головне, опозиціонери були проти руйнування насильним способом господарств індивідуальних господарів, їх ожебрачення та поти загальної примусової колективізації. Проте генеральна група з Сталіним, Молотовим, Кагановичем перемогла.

Тоді вийшла на політичну арену справа саботажів у Донбасі, так зване „шахтинское дело“. Був скомпонований процес проти старих інженерів і техніків у шкідливій діяльності та саботуванню розпоряджень про швидкі темпи видобутку вугілля за відсутності відповідних машин та людських умов для робітників. Звинувачені, як того вимагало сталінське „правосуддя“, зізнались, що вони винні й діяли за вказівками чужоземних капіталістів та колишніх власників копалень. Цим було виправдано безглуздя малограмотних комуністичних директорів та їх невміння організувати працю. Ці сатрапи вимагали від ста-

рої інтелігенції неможливого та звинувачували її за невдалість своїх розпоряджень і наказів (наслідком яких були численні людські жертви), у ворожому ставленні до соціалізму. Тому, мовляв, справа швидкої індустріалізації піде, коли добре загнзудати стару інтелігенцію. А тим часом треба також швидким темпом витворити нову комуністичну інтелігенцію, що була б пролетарського походження.

Заможні хлібороби були звинувачені у спротиві здійсненню сталінського плану наступу на капіталістичні елементи в селі та у виступі проти совітських цін на сільськогосподарські продукти. Також була звинувачена кооперація, якій НЕП дав свободу торгівлі у визначених межах, при забезпеченню керуючої ролі держави на ринкові, в тому, що вона нібито використовувала цю свободу для зміцнення капіталістичних елементів у місті і селі. Словом, всюди марився капіталізм, що загрожував ніби здобуткам соціалізму. Треба було його якнайскоріше задушити, а тому здійснити реконструкцію народного господарства на базі комунізму. А для цього потрібен був швидкий темп розвитку індустрії, що могла бути ключем для реконструкції сільського господарства на базі колективізму з використанням техніки, машин, тракторів і досягнень агрономічної науки. Водночас потрібне було завершення курсу у всебічному розвитку колгоспів і радгоспів та організації примусових хлібозаготівель. Аби не було якихось збочень у рядах комуністичної партії та відхилень від п'ятирічного плану, було ухвалено провести чистку партії. З того часу ГПУ почало працювати „ударним порядком“, бо від нього залежало все.

1929 рік Сталін назвав „годом великого перелома“. Почався „рішучий наступ соціалізму на капіталістичні елементи в селі“, який виявився на практиці в цілковитому ожебраченні населення України. Почався перехід від політики обмеження заможних хліборобів до їх знищення і суцільної колективізації.

Тоді почалась будова Дніпрогесу, Краматорського і Горловського заводів, реконструкція Луганського паротягобудівельного заводу, нових копалень і доменних печей, Уралмашстрою, Березниковського і Солікамського хемічних комбінатів, Магнітогорського металургійного заводу, автомобільних заводів у Москві і Горькому, тракторного заводу в Сталінграді, велетенського заводу сільськогосподарських машин у Ростові-на-Дону. Також була закладена друга вугільна база – Кузбас. Словом, почав творитись Молох машини, що поглинув мільйони живих людей, а десятки мільйонів позбавив вільного руху. Це справді був рік великого перелому, в якому виявився геніальний замір Сталіна.

27 грудня 1929 р. Сталін скликав до Москви конференцію аграрників-марксистів. На цій конференції він виступив з промовою, в якій говорив про перехід від обмеження куркулів до політики ліквідації їх як класу. За його словами, перед п'ятьма або трьома роками цього не можна було зробити, бо тоді наступ скрахував би, а позиції куркулів

зміцнилися би. Не можна було цього зробити, бо не було ще опертя в селі, яким є широка мережа колгоспів і радгоспів, що мають бути базою в рішучому наступі проти куркульства. Але не в колгоспах була опора для наступу, а в широкій мережі каральних загонів ГПУ, які він протягом п'ятьох років організував. Далі Сталін говорив: „Наступати на куркулів – означає підготуватись до справи так і вдарити по куркульству так, щоб воно більше не могло піднестись на ноги. Це називається у нас, большевиків, справжнім наступом...”

Чи можна впустити куркуля в колгосп?

Звичайно, що не можна його пвустити в колгосп. Не можна, бо він є завзятим ворогом колгоспного руху“. (И. Сталин. – Т. 12. – С. 167–168, 170).

Такий погляд на справу будівництва комунізму і такий гуманізм пропагував батько народів Совітського Союзу. Сталін ніколи не говорив, аби лише залякати. За його словом слідував чин без огляду на мільйони людських жертв. Його апарат міг вдарити, і це кожний знав, а тому всі без заперечень добровільно йому корились. На Радянській Україні так званих куркулів, що власними руками з величезною намогою протягом сімох років НЕПу відбудовували своє зруйноване за часів воєнного комунізму господарство, було близько десяти мільйонів. Усі вони були позбавлені не лише свого господарства, а й права вступу до колгоспів. Молоді і здорові мали стати рабсилою на найтяжчих роботах у промисловості, в копальнях і в тайзі, а слабкі, діти і старі після відібрання у них засобів поживи мали померти голодною смертю.

5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову „Про темпи колективізації та засоби державної допомоги колгоспному будівництву“. Ця допомога фактично виявилась у відбиранні у заможних хліборобів їхнього маєтку та висилки їх самих за межі України на примусову працю. Це йшло по лінії ліквідації куркульства з конфіскацією майна. Для більш успішного проведення в життя постанови ЦК ВКП(б) до сіл України було відряджено з Росії з промислових міст 30 тисяч робітників. Були це перші кадри голів колгоспів, які не знали хліборобської праці, але були вірними виконавцями директив партії, які встановили рабську систему безглуздої роботи. Темп колективізації вірні сатрапи Сталіна розуміли як суцільне, поголовне відбирання у індивідуальних господарів їхнього маєтку і передавання його до колгоспів. Деякі дійшли до того, що відбирали все – до курей і одягу включно – для створення комун. Темп колективізації йшов справді швидко, бо 20 лютого 1930 р. було колективізовано 50% усіх селянських господарств. А до 28 лютого новоспечені колгоспи встигли зібрати 220 мільйонів пудів зерна, звичайно, з того, що було відібрано у господарів. Такі успішні темпи колективізації викликали надзвичайне огірчення серед селянства. Повстати проти організованого грабунку воно не могло, бо вже не мало зброї і було оплетене сіткою сексотів

ГПУ, яке кожного небезпечного ліквідувало або вивозило так далеко, що за ним тратився всякий слід. Робилося це ночами. Кожний, лягаючи спати, не знав, де пробудиться.

Щоб зняти з себе звинувачення в такому жорстокому, надлюдському поступованню, Сталін надрукував в ч. 60 „Правди“ 2 березня 1930 р. статтю під назвою „Головокружение от успехов“, в якій виявив надзвичайну турботу про долю покривджених хліборобів, доводячи, що найменшого примусу для вступу в колгоспи не може бути, все має робитись лише добровільно. До того ж він послався на заповіт Леніна, який говорив: „Насильство у ставленні до середнього селянина являє собою величезне зло. Це верства дуже численна, багатомільйонна. Навіть в Європі, де вона не досягає такої сили, де надзвичайно розвинена техніка і культура, міське життя, залізниці, де найлегше було б думати про це, – ніхто, ні один із найреволюційніших соціалістів не пропонував насильства щодо середнього селянства“ (В. Ленін. – 4 изд. – Т. 24. – С.167). Звичайно, Ленін це говорив не з якогось гуманізму, а тому, що селянство було багатомільйонною верствою, і тому це було небезпечно. Але сталінські органи ГПУ цю небезпеку усунули. Сталін, граючи роль люблячого батька, міг діяти рішучіше. Його цілком підтримував голова Совнаркому В. Молотов. Крокодилячі сльози над долею хліборобів були проліті. А через три місяці, 25 червня 1930 р., на XVI з'їзді ВКП(б) було схвалено розгорнутий наступ соціалізму по всьому фронту, ліквідацію куркульства як класу і проведення в життя суцільної колективізації. Звичайно, за большевицькою термінологією вона мала пройти „добровільно“, без „найменшого примусу“.

Для загострення політичного курсу в соціалістичному будівництві примусовим порядком сталінське ГПУ виявило („разоблачило“) нелегальну „Промислову партію“ і якусь „Селянську партію“, які ніби провадили антидержавну чинність, мали зв'язки з закордонними капіталістами, займалися шкідництвом, саботажем, шпигунством і всякими іншими нісенітницями, які лише могла вигадати фантазія боягузливих сатрапів. Це дало привід до дальшого суцільного ожебрачення хліборобського населення України або, як „науково“ висловлювались комуністи, експропріяції їхнього маєтку. Позбавлені робочої худоби і знаряддя, позбавлені всякої можливості відбудови свого господарства, пригноблені бідною, самотньою, залишені самі собі, хлібороби знайшли вихід у тому, що ті, які не належали до „куркульського класу“, почали масово вступати до колгоспів. Такий стан називався добровільною колективізацією. У 1931 р. було колективізовано 80% всіх господарств. Це, власне, був максимум, бо заможні господарі, або, як їх називали, куркулі, були позбавлені права вступу до колгоспів. У них відібрали всі засоби поживи – до останнього кілограма хліба. Тих, хто під час пограбування робив спротив, заарештовували і вивозили, і то лише активних, здорових і фізично сильних, на величезні

лісорозробки в каторжних умовах на півночі Росії і в Сибіру, на будову Біломорканалу, Турксибу (Туркестансько-Сибірської залізниці) тощо. Ніхто з них, за винятком одиниць, свого рідного краю більше не побачив. Лише один Біломорканал коштував не менше сотні тисяч людських жертв.

Гірка доля чекала пасивних, слабких, старих і дітей, що залишилися вдома. Позбавлені всяких засобів до життя, вони масово вмирили. А більш активні діти, залишені без батьків, тікали з рідної хати і збільшували величезну армію безпритульних або, як їх називали, безпризорних. Про це ані сталінська історія ВКП(б), ані „Історія УРСР“ не згадує ні словом. Вираз Сталіна „Вдарити по куркульству так, щоб воно більше не могло підвестись на ноги“ не був лише звичайною большевицькою фразою. Сталін беззбройних і безборонних умів бити. Він, як велетенський удав, їх гіпнолізував і душив.

Ніде в совітських історичних і публіцистичних творах нема жодної згадки про той голод на Україні, який був завершенням „успішного“ здійснення колективізації і ліквідації куркульства. Авторів цих „Думок“ в час його перебування в 1945–1955 роках у совітських в'язницях і таборах довелося пізнати тисячі т. зв. політичних в'язнів, які пережили в 1930–32 роках страхіття большевицької розправи з безборонним, ожебраченим населенням України під виглядом боротьби з буржуазним і націоналістичним елементом. Обідрані, опухлі від голоду, але ще здатні до руху колись заможні хлібороби залишали села і рухались до міст в надії знайти там якусь поживу. Трупні померлих валялись на шляхах і на вулицях. Але таких був незначний відсоток. Люди, вбачаючи в цьому кару Божу, пасивно залишались у своїй хаті, коли не були з неї вигнані, і там умирали. Дуже багато було випадків божевільного людожерства. Цілі села масово вмирили з голоду. Трупні залишались у хатах, бо нікому було їх поховати. Померло тоді кілька мільйонів душ. Так закінчилась ліквідація „кулачества“.

Таке надмірно жорстоке ставлення московських большевиків до безборонного, пасивного хліборобського населення для перетворення його на пролетаріат, потрібний, за сталінською „науковою“ теорією для будівництва комунізму, викликало загальне обурення й огірчення української інтелігенції. Але найменшого слова для виявлення свого огірчення вистачало, щоб безапеляційно бути віднесеним до категорії буржуазних націоналістів і ворогів народу. Це послужило приводом для переходу від ліквідації українських хліборобів до ліквідації української інтелігенції, що не втратила почуття власної не лише національної, а й людської гідності.

ГПУ з величезною, густо переплетеною мережею сексотів, побудованою на складній взаємній перевірці, коли сексоти не знали одного, коли від них вимагали постійного повідомлення всього, що вони бачили і чули, коли треба було підтасовувати факти, коли треба було виявляти не лише те, що та чи та особа зробила або сказала, але що

могла подумати та мати намір зробити, – створило атмосферу фізичного і морального терору. Весь складний апарат ГПУ працював уночі. Уночі арештовували. Уночі допитували. Уночі в льохах ГПУ примушували зізнаватись у таких вчинках, які ув'язненому і не снились. Уночі закінчувалося життя тих, хто не хотів себе визнати винним. Такий стан призвів до того, що ніхто нікому не довіряв. Батьки не були певні в своїх дітях, бо багато було випадків, коли останні, будучи сексотами, доповідали органам ГПУ про політичну непевність власних батьків. За большевицькою мораллю це було „делом чести, доблести и геройства“.

Усе це призвело совітських громадян до стану цілковитої пасивності та безумовного послуху большевицькій владі, чинність якої базувалась на т. зв. „соціалістичному демократизмі“ з загальною, вільною, рівноправною, безпосередньою і таємною системою виборів до всіх органів совітської влади, одноголосною ухвалою на зборах всіх постанов, критикою і самокритикою, виявленням вірності комуністичному проводу та радості на різних маніфестаціях, як, наприклад, святі жовтневої революції, 1-го травня тощо. Про свої християнські свята, як Різдво та Великдень, мали добровільно забути та виявити в ці дні найбільший ентузіазм і ефективність праці в ім'я будування комунізму.

На тлі цієї загальної пригніченості проривались вияви протесту проти насильства комуністичної партії та брехні московської „Правди“ і всяких її національних за формою, але брехливих за змістом українських підголосків. Запротестували першими віддані справі комунізму укаїсти на чолі з Ричіцьким і Овдієнком. Але ГПУ відразу скрутило їм не лише руки, а й в'язи. Вони були звинувачені в організації УВО (Української військової організації). І були знищені.

Молились українські священики, щоб минула ця кара божа, і цього було досить для звинувачення Української Автокефальної Церкви в контрреволюційній чинності та її ліквідації.

Запротестувала українська інтелігенція в особі своїх національно-культурних діячів та вчителів, і відразу виникло „дело“ з відповідними статтями карного кодексу. Наслідком його був голосний показний процес у Харкові 1930 р. за звинуваченням значної кількості чільних українських культурних діячів на чолі з Сергієм Єфремовим і Ніковським в організації СВУ (Союзу визволення України). Їм інкримінували зв'язок з чужоземною розвідкою та шпигунство, запроданство закордонним капіталістам, організацію різних диверсій, саботажів, буржуазний націоналізм, намір відірвати Україну від братерського союзу з Росією, коротко, вони звинувачувались в усьому, що могла вигадати хвора фантазія прокурора А. Вишинського, доброго оратора з гадючим жалом. Останній після цього став поруч із Молотовим чільним діячем в його уряді при Сталіні. Перебіг процесу передавався по радіо на пострах усім громадянам України. Як того вимагала сталінська Фемида, всі звинувачені визнали себе винними в державній зраді і в ба-

гаторічній ворожій чинності на користь чужоземному капіталу проти совітської влади, навіть тоді, коли тієї влади не лише в Україні, а й загалом не було, бо СВУ був заснований у Львові в 1914 р. в час першої світової війни, а після уконстатування Української Центральної Ради в 1917 р. перестав існувати. Всі звинувачені на тому процесі були засуджені. Але без всякого суду десятки тисяч українських інтелігентів: учителів, священників, кооператорів, колишніх петлюрівців, боротьбистів, укапістів – всесильне ГПУ частиною замордувало, а решту вислало для повільного знищення повним фізичним виснаженням на великих будовах комунізму. Були потрібні робітники на далекому північному сході Сибіру – в копальнях золота на Колімі, що добувалось для чужоземного капіталу як плата за машини для соціалістичної індустрії. Величезні лісорозробки в тайзі північної Росії для експорту будівельних матеріалів за кордон у капіталістичні держави, в обмін за паротяги, пароплави і заводське устаткування вимагали постійно нових і нових сотень тисяч робітників. Вся українська „контрреволюція“ використовувалася там для важкої праці, остаточною нагородою за яку була смерть. „Самоотверженные“ історики з Академії Наук Української РСР в своїй „Історії УРСР“ так характеризують „ворогів українського народу“: „В період масової колективізації дуже загострилася класова боротьба. В 1929–1930 рр. було відкрито і розгромлено контрреволюційну буржуазну організацію „Спілка визволення України“ (СВУ). На чолі її стояв лютий ворог українського народу, один з ватажків Центральної ради С. Єфремов. СВУ виражала інтереси куркульства, націоналістичної буржуазної інтелігенції і непманських елементів. Учасники СВУ були зв'язані з петлюрівською еміграцією і ставили собі за мету повалити радянську владу та відновити буржуазно-поміщицький лад на Україні. ... Учасники СВУ були агентами міжнародного імперіялізму, який виношував плани встановлення фашистської диктатури на Україні, перетворення її на колонію Німеччини та Польщі. За допомогою іноземних розвідок СВУ готувала терористичні акти проти керівників Комуністичної партії і Радянського уряду, організувала сітку шпигунства. Після відкриття мерзенної діяльності СВУ робітники, селяни та інтелігенція Української РСР на численних зборах і мітингах зажадали суворого покарання учасників цієї контрреволюційної організації“ (Історія УРСР. – С. 366–367).

Далі, на стор. 394 II-го тому тієї ж „Історії“, говориться: „Зрадники українського народу – українські буржуазні націоналісти, розбиті у відкритому бою, вдалися до нової тактики, діючи з підпілля. З ліквідацією куркульства вони втратили свою соціальну базу і перетворились у банду шпигунів і вбивць. У боротьбі проти Радянської влади, проти народу українські буржуазні націоналісти діяли як агенти англійських, французьких, польських, німецьких імперіялістів. У 1931 р. органами державної безпеки була викрита їх контррево-

люційна організація – „Український національний центр“, до якої входили петлюрівці, а також рештки інших розбитих націоналістичних партій. Члени цієї організації намагались об'єднати всі буржуазно-націоналістичні елементи і за допомогою іноземної військової інтервенції повалити Радянську владу на Україні“.

Так „науково“ доводиться необхідність поглиблення „класової“ боротьби проти уроєних ворогів українського народу, а фактично проти самого народу.

Після погрому української національної інтелігенції настала черга українських комуністів на чолі з першим секретарем ВКП(б) для України М. Скрипником. Скрипник, Шумський, Хвильовий були зараховані до категорії лідерів національних „уклонистов“, які ніби, сполучившись із „інтервенціоналістами“, домагались відокремлення українського народу від російського та розриву військового та політичного союзу України з Росією. А поза цим вони ніби пропагували теорію „боротьби двох культур“. Під цим розумілась боротьба за незалежність розвитку української духовної культури на Україні.

У своїй доповіді XVII з'їзду ВКП(б) Сталін говорить: „На Україні ще зовсім недавно відхилення до українського націоналізму не являло головної небезпеки, але, коли його перестали поборювати і дали йому вирости до того, що воно зімкнулось з інтервенціоналістами, це відхилення стало головною небезпекою“. А вислід з цього такий: бити по всьому українському як по джерелу державної небезпеки. ГПУ вдарило по „націонал-уклонистам“, а фактично по всіх, хто відстоював свою національну гідність, що ніхто з них не піднісся і до цього часу. Воно було постачальником рабсили на будови комунізму. Ще не цілком був докінчений Біломорканал, як у 1932 р. розпочався канал Москва-Волга довжиною 128 кв. Тоді ж приступили до будови московського метро та були відкриті нафтові родовища в Башкирії, в Уральській області, у Казахстані. Все це вимагало великої кількості дешевої рабсили, яку брали насамперед з України під виглядом боротьби з буржуазним націоналізмом протягом десяти років.

На пленумі ЦК і ЦКК ВКП(б) 7 січня 1933 р. Сталін доповів про наслідки виконання першої п'ятирічки протягом чотирьох літ. При цьому він похвалився відгуками подиву чужоземної буржуазної преси з досягнень індустріалізації без допомоги чужоземного капіталу та велетенськими темпами реконструкції господарства, яка за капіталістичного устрою могла б пройти повільно. Цікавою була оцінка італійського журналу „Політика“, в якій говорилося: „Було б абсурдом думати, що за чотири роки праці народу, що має 160 мільйонів душ, чотири роки надлюдського економічного та політичного напруження з боку режиму такої сили, яку являє собою большевицький режим, вони нічого не створили. Навпаки, вони створили багато. Але все ж таки прийде до катастрофи. Вона є фактом, очевидним для всіх. У цьому переконалися друзі і вороги, большевики й антибольшевики, опозиціо-

нери справа і зліва“. Проте в останньому „Політика“ помилялась. Вона не мала уявлення про надзвичайну силу сталінського ГПУ, яке могло викликати таке напруження, коли блідли вигуки римських глядіаторів, що йшли на смерть: „Ave, caesar, morituri te salutant“. Десятки мільйонів пішли на смерть, величаючи Сталіна своїм любим батьком. Усі опозиціонери з ненавистю в душі, але з виглядом задоволення і радості, під всевидящим оком ГПУ ставали до праці і працювали до остаточного виснаження своїх сил.

Роблячи підсумки досягнень у галузі промисловості, Сталін говорив:

„У нас не було чорної металургії – основи індустріалізації країни. У нас тепер вона є

...не було тракторної промисловості... тепер є.

...не було автомобільної промисловості... тепер є.

...не було приладобудівництва... тепер є.

...не було хемічної промисловості... тепер є.

...не було належної промисловості з виробництва сільськогосподарських машин... тепер є.

...не було авіаційної промисловості... тепер є. (...)

У виробництві електричної енергії ми були на останньому місці. Тепер вийшли на одне з перших місць. (...)

У видобутку нафти та вугілля ми були на останньому місці. Тепер ми вийшли на одне з перших місць. (...)

У нас була лише єдина вугільно-металургійна база на Україні, з якою ми з труднощами давали собі раду. Ми домоглися того, що не лише піднесли цю базу, а й створили ще одну вугільно-металургійну базу на Сході, яка є гордістю нашої країни. (...)

Ми мали лише одну-єдину базу текстильної промисловості на Півночі нашої країни. Ми досягли того, що будемо мати найближчим часом дві нові бази текстильної промисловості в Середній Азії та в Західному Сибіру“.

Розміряно, як ударами тяжкого молоту, впливав Сталін не лише на своїх однодумців, а й на опозиціонерів. Вони не бачили тих колосальних людських жертв, чого це коштувало, бо, крім них, жодного капіталу не було. Переможця не судять. Великі досягнення, звичайно, були. Один лише Біломорканал був побудований без модерних машин і знаряддя за пару років, тоді як Панамський канал будували двадцять років, і то з різними аферами. Правда, багато з того, що було зроблено поспіхом і без належного технічного керування, було недосконале. Воно відразу ж вимагало капітального ремонту або перебудови. Але воно все ж таки було зроблено, і це імпонувало. Імпонував розмах і широта нового будівництва та викликав пиху і гордість тих совітських людей, що не стали його жертвою. Лише в галузі сільськогосподарства не було чим особливо похвалитись. На весь Совітський Союз було організовано 200 тисяч колективних господарств

і 5 тисяч радгоспів, які за останні 4 роки розширили площу засіву до 21 мільйона гектарів з продукцією товарного хліба до 1200 мільйонів пудів або в два рази більше, як було перед колективізацією. Звичайно, що цей мільярд пудів хліба, який большевицькі статистики поставили в заслугу колективізації, продукувався в значно більший кількості за індивідуального господарства, бо ще в 1913 р. загальне виробництво зерна становило 5 мільярдів пудів. Різниця лише в тому, що село по революційній руїні давало на збут 500–600 мільйонів пудів т. зв. товарного хліба, до того ж доброї якості, сухого і незаплеснівлого. Решту власної продукції воно споживало для себе та використання на перетворення в тваринну продукцію: м'ясо, сало, молоко, масло. Процеси праці в сільському господарстві тоді були більш працемісткими. До початку широкого розмаху у фабрично-заводській промисловості село було перенаселене, а тому потребувало для власного виживлення значно більше хліба. Крім того, значна кількість зернових продуктів ішла на годівлю домашніх тварин: коней, волів, корів, свиней, птиці. Не єдиним хлібом харчувались тоді люди, було подостатком м'яса, сала, молока, масла, яєць і т. д. Була ковбаса, була і чарка. А тепер протягом першої п'ятирічки померло з голоду кілька мільйонів людей у найбагатших хліборобних районах України. Але про це не згадувалось. Поза цим село наслідком знищення т. зв. капіталістичного елемента та штучно витвореного голоду майже знелюдніло. Потреба хліборобського населення в поживі зменшилася до мінімуму. Колгоспник був радий, коли діставав за свій трудовень у середньому пару кілограмів зерна, яким мав вижити своїх дітей, а про м'ясо, масло, яйця міг лише мріяти. Сталінські трактори їх не продукували. Майже всю свою хлібну продукцію колгоспи здавали державі. Щодо тваринної продукції, то вона була аж надто мала і могла задовольняти потреби лише большевицької верхівки. Десятки мільйонів робітників живились лише хлібом та кашею з круп і були раді, коли мали до того картоплю та капусту.

Тому хвалитись Сталінові тим, що „партія домоглась того, що СРСР уже перетворений із країни дрібного селянського господарства в країну найбільш крупного сільського господарства у світі“, не було підстав. Сільське господарство було малопродуктивним. Колективізація дала лише опертя для диктатури пролетаріату в селі. Там пролетарські чабани загнали, як овець, колись вільних у своїй праці хліборобів до колективних кошар, вибиваючи з них всякий вільний вияв власної творчості та самодіяльності. Необхідністю для колективізації було, за словами Сталіна, „міркування про те, що совітська влада не може довго базуватись на двох протилежних основах, на крупній соціалістичній промисловості, яка нищить капіталістичні елементи, і на дрібному індивідуальному господарстві, яке породжує (!) капіталістичні елементи“ (И. Сталин. К вопросам ленинизма. – 1945. – С. 370).

Отже, хлібороб, нероздільно пов'язаний із землею свого рідного краю, який вільно продукував на ній поживу для себе і для промислового робітника, „породжував капіталізм“, а тому треба було його знищити як продукт самої природи і перетворити („преобразовать“) саму природу та підпорядкувати її закони єдиній волі диктатури пролетаріату.

Значно більшими досягненнями ГПУ міг похвалитися Сталін в обшарі „боротьби з рештками ворожих класів“. Тут „виявились вибитими зі своєї колії останні рештки помираючих класів: промисловці і їхня челядь, торговці і їхні прибічники, колишні шляхтичі і попи, куркулі і підкуркульники, колишні білі офіцери й урядники, поліцаї і жандарми, всякого роду буржуазні інтелігенти шовіністичного погляду і всякі інші антисовітські елементи“. Але не все було ще зроблено, бо ... „ці колишні люди розлізлись по наших заводах і фабриках, по наших установах і торгових організаціях, по підприємствах залізничного і водного транспорту, а головно – по колгоспах і радгоспах. Розлізлись і сховались вони там під маскою робітників і селян, до того ж дехто із них проліз навіть у партію“ (И. Сталин. К вопросам ленинизма. – 1945. – С. 392).

Почасти це правда. Але треба додати, що шлях до того, як треба пролазити під маскою робітників, указали творці диктатури пролетаріату, колишні шляхтичі Ульянов і Скрябін, що навіть змінили свої батьківські прізвища, колишні урядники Ворошилов, Буденний та багато інших. За комуністичного „демократизму“ той, хто хотів залишитися живим, мусив ховатися „під маскою робітників“. На думку Сталіна, ці панове, хоч і розбиті та розсіяні, були перешкодою на шляху будівництва комунізму та ощасливлення всіх совітських громадян радісним життям. Тому „сильна і могутня диктатура пролетаріату – ось що нам тепер потрібно для того, щоб розвіяти в порох останні рештки умираючих класів“. На це знищення „решток умираючих класів“ Сталін присвятив ще двадцять років свого життя, протягом якого було не розсіяно, а зібрано до концентраційних таборів при „великих будовах комунізму“ не менше двадцяти мільйонів лише Богові винних душ, де вони майже всі в непосильній праці закінчували своє життя.

Щоб мати опертя в колгоспах, до них, переважно на Україну, було послано з Москви двадцять п'ять тисяч партійних робітників. А потім турбота партії виявилась у надсиланні щоразу нових і нових „керівників“, які почували себе в колгоспах необмеженими сатрапами і жили не гірше за колишніх управителів панських маєтків. Їх головне завдання було стежити за повною здачею державі визначеної з центру за планом кількості збіжжя незалежно від урожаю. При цьому виявлялась тенденція перевиконувати план, що вело за собою підвищення норми здачі на наступний рік. Решта розподілялась на трудодні. Коли був урожай, пайки на трудодні мало коли збільшувались, бо „з патрі-

отичного почуття“ всі колгоспники „з радістю“ віддавали державі більше визначеної планом норми. Але коли був недорід, визначену норму треба було здати, а власний живіт тугіше підтягнути мотузком. Зате відповідальні робітники партії мали ордени та медалі, якими тішились, як папуаси своїми прикрасами. А поза цим ставали „героями соціалістичної праці“, що давало певні матеріальні вигоди. Всі оті двадцятип'ятитисячники, а за ними пізніше, в п'ятдесятих роках, тридцятип'ятитисячники „вносили значний вклад у боротьбу за круте піднесення сільського господарства“, а щоб колгоспники від такого крутого піднесення не розбіглись з рідної хати світ за очі, було заборонено видавати їм паспорти, без яких ніде не можна було отримати працю. Всякий спротив розпорядженням колгоспного сатрапа розглядався як саботаж і шкідництво, за що був єдиний шлях – в „исправитель-но-трудовые лагера“ на великих будовах комунізму.

„Тисячники“, яких надсилала в села України комуністична партія, чужі українським хліборобам за національним і соціальним походженням, призначалися переважно на голів колгоспів. Скликані на зібрання, як отара овець, колгоспники „одногосно і добровільно“ вибирали присланого активіста на свого чабана, що був їхнім необмеженим паном. Він дбав лише про свій власний добробут та про своєчасну здачу всіх продуктів праці колгоспників державі як за планом, так і понад планом, а самим колгоспникам залишалися корінці, і то без соломи, яка потрібна була на паливо, бо ані дров, ані вугілля селяни на степовій Україні не мали і взимі мерзли. Лише тим, що колгоспник мав зі свого малого загумінку, він переважно живився зі своєю родиною. Часом доведена до крайньої нужди вдова якогось розкуркуленого хлібороба відважувалася самовільно збирати на ниві після жнив колоски або взяти в'язанку соломи, щоб зварити щось на їжу. Такий вчинок розглядався як крадіжка. Згадана „Історія УРСР“ так говорить про це: „Притаївшись у радянських установах і колгоспах, недобитки куркульства, колишні білогвардійці, торговці, українські буржуазні націоналісти та інші вороги трудящих продовжували боротися проти Радянської влади, організовували саботаж, шкідництво в колгоспах та радгоспах, розкрадали державне, кооперативне і колгоспне майно. У зв'язку з почастишенням випадків розкрадання колгоспного і державного майна Радянський уряд в серпні 1932 р. видав закон про охорону громадської власності. За розкрадання державного, кооперативного і колгоспного майна законом передбачалось тюремне ув'язнення. Застосування цього закону сприяло зменшенню випадків крадіжок і розтягання громадської власності в колгоспах, радгоспах і на машинно-тракторних станціях. Так в умовах жорстокої класової боротьби в роки першої п'ятирічки трудящі Радянської України здійснювали соціалістичне будівництво...“ (Історія УРСР. – С. 395).

Так „самовіддано“ працювали колгоспники в сільському господарстві, працювали і робітники в промисловості, де з'являлись „ударни-

ки“, так звані стахановці, які своїм часовим виконанням, після відповідної підготовки підвищували норму виробництва для постійної праці, за яким провадилась винагорода з дотриманням соціалістичного принципу: „від кожного за його здібностями і кожному за його працею“. Розмір винагороди був такий, що кожний був радий, коли за неї міг придбати і наїстись бодай самого хліба, бо з продуктів він був найдешевшим. Про м'ясо та масло не доводилось думати, бо їх майже не було, і були вони не по кишені звичайному робітникові. Про культурні умови життя, особливо поза межами великих міст, можна було лише мріяти.

Найгірше було становище мільйонів в'язнів у таборах примусової праці. Вони лише за умови виконання норми на 100% отримували в середньому 800–900 грамів хліба. Ті, що не виконували норми, незалежно від причин, діставали значно зменшену пайку, а, крім неї, майже нічого поживного не давалось, бо гаряча страва, так звана „баланда“, великої поживної вартості не мала. Кілька десятків грамів каші з круп, часом соленої напівзіпсованої риби, 15–20 гр. цукру, якщо він бував, також великого посилення не давали. Виснаження організму і дистрофія були звичайним явищем. В останні роки сталінського режиму, коли „життя людини стало найціннішим даром природи“, ослаблених, яких можна було ще використати як рабсилу, підготовували посиленою стравою, даючи можливість відпочити в окремому стаціонарі під доглядом лікаря. В тридцятих роках такого гуманізму ще не було. Тоді тих, що не мали сили дійти з праці до табору і по дорозі падали, часто пристрілювали.

Так жили і працювали всі ошасливлені „мудрим керівництвом диктатури пролетаріату“. Лише керівники цієї диктатури застосовували до себе щодо винагороди за свою працю комуністичний принцип „від кожного за його здібностях і кожному за його потребами“, що у дуже багатьох переходила у потреби колишніх царських міністрів та капіталістів. Лише для таких комуністів життя було радісне, жити стало веселіше. Вони про це кричали на все горло і намагались у цьому переконати всіх. А щоб нездолені робітники ще більше намагались у своїй праці, були запроваджені т. зв. соціалістичні змагання („соревнования“) з великим галасом та помпою, коли портрети переможців у праці вивішувались на „доску почёта“.

Такий поділ на привілейовану комуністичну верству, звичайних робітників і колгоспників та упосліджену групу політично-репресованих громадян витворив на місце старого новий класовий розподіл, у якому місце буржуазії зайняла керівна група комуністичної партії, робітники мусили більше працювати, ніж за капіталізмом, і менше заробляли, хлібороби втратили свою власність і стали пролетаріями, а політично упосліджені стали білими рабами. Отже, добиваючи „рештки умираючих класів“, большевики витворили нові, серед яких чільне місце зайняли вони самі. Ось така настала Сталінова комуні-

стична правда – галаслива, бундючна, що лише себе хвалила та кричала на українську Правду як несамовита, бо вона, мовляв, була буржуазна, націоналістична, ворожа соціалізму і всьому поступовому людству.

26 січня 1934 р. відбувся XVII з'їзд ВКП(б). На ньому Сталін виступив з доповіддю як переможець. Його бурхливо вітали всі члени з'їзду як свого вождя. Уже був установлений такий порядок, що кожна доповідь починалась з характеристики міжнародного становища. Цим якби нав'язувалась діяльність комуністичної партії на міжнародну ситуацію в претензії бути оборонцем пролетаріату всього світу та допомагати йому в боротьбі з капіталізмом. Цим підкреслювалося, що робітники і селяни Совітського Союзу мають працювати не лише для поліпшення свого становища, а й в інтересах трудящих цілого світу для викликання світової революції. Остання могла незабаром статись, бо капіталістичні держави переживали тяжку політичну і економічну кризу. Між ними настало загострення у взаємовідносинах. Це викликало війну Японії з Китаєм і окупацію Манджурії. Суспільно-політичні процеси життя відбувалися ненормально, що спричинилось до перемоги нацизму в Німеччині з приходом до влади Гітлера. Але натомість прийшло до поразки фашизму в Іспанії, що є доказом його недовговічності та безпорадності буржуазного пацифізму. Лише Совітський Союз серед цих бурхливих хвиль економічних потрясінь та воєнно-політичних катастроф стоїть осторонь, як скеля („утєс“) і продовжує соціалістичне будівництво в боротьбі за збереження миру. Боротьбу за мир за большевицькою логікою треба було розуміти так: до внутрішніх справ і до політики Совітського Союзу не мають втручатися жодні капіталістичні держави, але авангард пролетаріату – Комінтерн, що мав базу в Москві, міг діяти скрізь для викликання світової революції. Логічною передумовою до цього було те, що, як стверджувала сталінська історія ВКП(б) (С. 287), внаслідок світової економічної кризи в капіталістичних державах терпіло від голоду, бід, знущань 24 мільйони безробітних, а внаслідок аграрної кризи страждало 10 мільйонів селян. Тому, мовляв, Совітський Союз не міг бути байдужим до цього і допомагав світовому пролетаріатові в боротьбі за поліпшення свого становища знищенням капіталістичної системи, після чого мав настати мир в усьому світі.

Внутрішнє становище Сталін так охарактеризував: „СССР за цей період перемінився („преобразился“)“ в корені, скинувши з себе образ відсталості та середньовіччя. Із країни аграрної він став країною індустріальною. Із країни дрібного індивідуального господарства в хліборобстві він став країною крупного механізованого господарства. Із країни темної, неграмотної і некультурної він став, вірніше стає, – країною грамотного, культурного, покритого мережею початкових, середніх і вищих шкіл, що діють на мовах національностей СССР. (...)

Створені нові галузі виробництва: виготовлення верстатів („станков“) для фабрик і заводів, автомобільна промисловість, тракторна промисловість, хемічна промисловість, виробництво моторів, комбайнів, літаків, виготовлення могутніх турбін і генераторів, якісної сталі, феросплавів, синтетичної гуми, азоту, штучної вовни і т. д. і т. п. (...)

Побудовані й урухомлені за цей період тисячі нових, цілком сучасних промислових підприємств. Побудовані такі велетні, як Дніпробуд, Магнітострой, Кузнецкстрой, Челябстрой, Бобриков, Уралмашстрой; реконструйовані на базі нової техніки тисячі старих підприємств...

Закладені підвалини Урало-Кузнецького комбінату – сполучення кузнецького коксівного вугілля з уральською залізною рудою...

Закладені підвалини нової могутньої нафтової бази в районах західного і південного схилів Уральського кряжу – по Уральській області, Башкирії і Казахстану...“ (И. Сталин. К вопросам ленинизма. – 1945. – С. 438, 439).

У всьому цьому була значна доля правди, але якої? Передусім, усе було побудовано недокладно і здебільшого вимагало капітального ремонту та перероблення, на що знову було затрачено 50% всієї праці. Виготовлювана продукція була слабкої якості і часто до вжитку не надавалась. У звітах, на папері, всі плани були виконані і перевиконані щонайменше на 20%, бо ж першу п'ятирічку було виконано за 4 роки, але дійсність відповідала російській приказі: „Сбил, сколотил, вот колесо, сел да поехал – ах, хорошо!; оглянулся назад – одни спицы лежат“.

Що це все давало трудящим? Лише працю, працю понад фізичні сили, а для нещасних мільйонів колишніх українських хліборобів – працю до цілковитого виснаження їх сил і безславної смерти як ворогів комунізму. Це була свого роду історична парадоксальність – **комунізм будували вороги комунізму**. В цьому виявлялась найбільша геніальність Сталіна. Він бундючився тим, що, мовляв, у капіталістичних країнах внаслідок економічної кризи мільйони безробітних, а в Союзі Сполучених Штатів всі мають право на працю і всі працюють. Але фактично це право було примусом до праці, праці малопродуктивної, а часом безглуздої, за яку трудящий діставав значно менше платні, ніж безробітний допомоги у країні з добре розвиненою промисловістю. За відмову від праці було ув'язнення і примусова праця без жодної платні, лише за саму примітивну їжу в нелюдських умовах життя.

Сталін, а за ним автори „Історії УРСР“ ні словом не згадують про примусову каторжну працю в лісовій промисловості мільйонів колишніх українських хліборобів для експорту будівельних матеріалів за кордон і на власні потреби при широкому розмаху будівництва. Також не згадується про Колиму, де видобувалося золото для американських капіталістів, які, до речі, тих невеличких годували. Та хіба мало було каторжної праці на будівництві каналів, залізниць, глибо-

ко під землею в копальнях... Так виглядали „великі будови комунізму“. В цьому полягала значна доля сталінської діалектики.

Лише побіжно Сталін згадав про „відсутність серйозної турботи про розгортання виробництва товарів широкої потреби як у легкій, так і в харчовій промисловості, так і в лісовій промисловості“. Для повсякденної потреби робітник не мав ані належного одягу і взуття, ані харчування. А в лісовій промисловості праця провадилась примітивним допотопним знаряддям: сокирою та ручною пилою, а транспорт, коли не було відібраних у хліборобів коней або коли вони поздыхали, перетягували і переносили на собі люди. На будівництві каналів лопата та каторжна тачка (одноколісний візок) були основним знаряддям.

Також надто побіжно Сталін згадав про „цілком неприпустенне ставлення до питання про поліпшення якості продукції“. Як уже згадувалось, усе робилось абияк, лише щоб найскоріше. Продукція була або непридатна до вжитку, або скоро псувалась, а тому її треба було знову і знову продукувати. В будівництві не встигали передавати об'єкт в експлуатацію, як уже треба було робити капітальний ремонт. Постало замкнене коло „перпетум мобіле“: будувалось-руйнувалось і знову будувалось-руйнувалось. Безробіття справді не було. Усі працювали до загину. А вина за все це складалась не на безглуздох вірних Сталіновому проводові директорів, а на „буржуазних“ фахівців. Для цього інспірувалися судові процеси, на яких звинувачувалися старі інженери і техніки в саботажі і шкідництві. А наслідки – людські жертви, жертви без кінця, мільйонами душ.

Питання: чи можна було б мати такі досягнення в промисловості, і то більш досконалі, за людських умов праці і життя в разі продовженні НЕПу з 1922 р., бо тоді лише за п'ять літ були витворені матеріальні можливості для початку розбудови соціалістичної промисловости? Очевидно, за десять років після того, продовжуючи йти шляхом НЕПу, можна було б значно ліпше використати великі природні багатства країн Східного Союзу, ніж за жорстокого сталінського комунізму з людськими жертвами, річками крові і морями сліз. Одного лише не було б. Не було б на чолі Східного Союзу Сталіна з його безглуздо жорстокими сатрапами, підлабузниками-бюрократами, кривавим ГПУ і поетів та мистців, що оспівували „батька всіх народів“.

Про досягнення в галузі сільського господарства, які Сталін розписав на XVII з'їзді на основі економічно-статистичних даних, не доводиться говорити. Доля колгоспників була значно гірша, ніж поміщицьких кріпаків у часи Шевченка. Лише по смерті Сталіна Микита Хрущов почав турбуватись про поліпшення їх матеріального та правового становища, звільнивши їх від кріпацької залежності.

Також ще менше можна сказати про матеріальне і культурне піднесення трудящих. Твердження Сталіна про знищення експлуатації людини людиною не відповідало дійсності, бо мільйони „ворогів на-

роду“, цебто партії, бо лише партія була народом, експлуатовались гірше, ніж раби в колишніх азійських деспотіях і на будівництві пірамід для єгипетських фараонів. Десятки мільйонів цих рабів укрили своїми кістями широкі простори „окраїн“ Світового Союзу, починаючи від усіх відомих Соловків, тайги Карелії, Комі АССР і Сибіру, тундри Воркути, далекої Колими і Камчатки, степів Караганди і пустель Середньої Азії. Що ж до так званих вільнонайманих робітників, то вони діставали лише частку за свою малопродуктивну працю, тоді як верхівка мала за своїми широкими потребами коштом трудящих. Отже, **експлуатація людини людиною залишалась. До неї приєдналось ще насильство людини над людиною.**

Кажуть, що ситий голодного не розуміє. Рівно ж і пануючий не розуміє, цебто не відчуває тягара життя і переживань пригнобленого. Переважно на цьому нерозумінні і побудована несправедливість у суспільних взаємовідносинах. Комунисти, особливо ті, що були примітивами за способом думання, уявили собі, що вони справді той нарід, яким мають бути усі, а решта, або вороги, або елемент менш вартісний, який вони мають перевиховувати як шляхом переконання – агітації, так і в примусовому порядку. Цей шлях, „науково“ обґрунтований теорією марксизму-ленінізму, в сталінській інтерпретації вважався непогрішимим, а тому лише ті, що назвали себе комуністами, мають правду і все, що вони роблять, є справедливим і гуманним та йде на добро всього поступового людства. Не маючи розумових здібностей об'єктивно оцінити хід суспільних процесів у житті свого народу, вони підпали під вплив більш хитрих, пронириливих і підлих осібняків, що вели провід в політичній чинності. Останні, діставшись до державного корита, з якого можна було брати все для повного задоволення своїх потреб, цупко його тримались. А всіх претендентів, що хотіли б також дістатись до влади, робили агентами і запроданцями чужоземного капіталу, як то було з троцькістами, зинов'євцями, бухарінцями та ин. А тих, що боролися за звільнення від їхньої надвлади, безапеляційно зачисляли до категорії ворогів народу. На пострах звичайним обивателям вони малювали чортів на всіх стінах, яких насправді не було. Коли ж хтось розумніший і сміливіший протестував проти такого безглуздя, то відразу потрапляв на лаву підсудних із звинуваченням у протидержавній чинності. Шпигуноманія, уроена небезпека, шкідництво комуністичному будівництву, що постійно, з усіх боків, по землі, по воді, з повітря приходило із капіталістичного оточення, виправдовували утримання величезних кадрів органів державної безпеки, міліції, таємних політичних агентів, слідчих та всяких інших співробітників, відділів особливого призначення та відділів охорони життя високих комуністичних діячів. У постійному галасі про політичну „бдительность“ і виявлялась турбота комуністичної влади про так зване перевиховання та культурне піднесення трудящих і охорона їх від буржуазних впливів.

Єдине, що добре було зроблено в першій п'ятирічці, – це продовження розпочатої в часи НЕПу організації шкільництва. Хоч би якою була школа, вона залишається школою, в якій розум людини шліфується та набуває здатності пізнавати добро і зло. Було запроваджено загальне обов'язкове навчання в початкових школах, кількість учнів у яких дійшла в 1933 р. до 19 мільйонів. У середніх школах училося шість з половиною мільйонів, у вищих – по півмільйона студентів. Потім кількість їх поступово збільшувалась. Ці школи відіграли пізніше позитивну роль в оздоровленні всіх виявів життя в СРСР. Здоровий розум нормального випускника школи набуває здатність відрізнити брехню від правди та об'єктивно оцінювати явища суспільного життя. Хоч скільки намагались у школах виховати вірних і відданих Сталінові провідників нових соціалістичних громадян, забиваючи молоді голови теоріями марксизму-ленізму в сталінській інтерпретації, наслідки були протилежні. Ставалося те, що було з інтелігенцією, яку в колишніх школах царської Росії намагались виховати в дусі вірності і відданості імператору. Студенти були першими революціонерами. Отже, школа почала впливати, і поступово зменшилось грубе насильство людини над людиною зі звірячою ненавистю до „ворогів народу“ та самодурством большевицьких малограмотних сатрапів.

Переходячи далі до завдань партії в ідеологічно-політичному керівництві, Сталін указав на перемогу партії в індустріалізації країни, ліквідації куркульства, суцільній колективізації та на успіхи соціалізму лише в одній країні, а головне – на єдність і силу партії. Таке визнання вождя було сприйнято з бурхливими оплесками всіх учасників з'їзду. Але це означає, зауважив Сталін, що боротьба закінчена. Завданням другої п'ятирічки має бути „перемога над пережитками капіталізму в економіці та свідомості людей“. Оці пережитки в свідомості людей виявляли найбільшу небезпеку, бо, за сталіновими міркуваннями, „свідомість людей в її розвитку від їхнього економічного становища, а до того ж ще існує капіталістичне оточення, яке намагається оживити і підтримати пережитки капіталізму в економіці і свідомості людей в СРСР, проти якого ми, большевики, мусимо постійно тримати порох сухим“. Оця боротьба з пережитками капіталізму в економіці та свідомості людей була тією писаною торбою, з якою і до цього часу носяться малограмотні комуністи. Що таке свідомість людини? Очевидно, вона ґрунтується на тому природному, здоровому розумі, який повинна мати нормальна людина. В чому, власне, виявлялось відставання свідомості від економічного становища в ті часи загального ожебрачання всього населення, голоду, біди і дикого насильства? Хіба в тому, що здоровий розум протестував проти цього. Сатрапи большевизму не здатні були цього зрозуміти, бо їх особисте становище в порівнянні з минулим стало надзвичайно добрим. Вони мали все за своїми потребами. Їхнє цінне життя оберігалось цілою армією заго-

нів ГПУ, що пізніше перетворились на війська НКВД і НКГБ. За гаслом „хто був ніким, той стане всім“, вони стали цим „всім“. Але за тупістю свого розуму, вони не могли зрозуміти тих, що були кимсь, а потім стали „нічим“. Вони не тільки не могли їх зрозуміти, але фізіологічно ненавиділи стару інтелігенцію за її розум і фізично винищували. Це призвело до того, що ненависть перейшла і до нової совітської інтелігенції, а тому Сталін через двадцять літ соціалістичного будівництва в 1939 році на XVIII з'їзді партії змушений був сказати: „В нашій партії все ще поширені погляди, ворожі до совітської інтелігенції. Носії цих неправдивих поглядів практикують, як відомо, зневажливе ставлення до совітської інтелігенції, дивлячись на неї, як на силу, чужу і навіть ворожу робітничому класу та селянству“.

Цілком природне бажання людини мати власне гніздо та родину, як її має кожний птах, і спротив до таких примітивних форм колективного життя, як мають мурашки, сталінові большевики оцінювали як пережитки капіталізму. А бажання мати власну хату, бути добре одягненим і взутим, не стояти у вічних чергах, щоб купити лише шматок хліба, бо про м'ясо, масло і т. п. не доводилось думати, вважалося як дрібнобуржуазні забаганки. Найменше нарікання на примітивні умови життя викликало запитання: „Тобі совітська влада не подобається?!“. І йшла широким фронтом боротьба з дрібнобуржуазною стихією, дико і безглуздо, аж до смерти „любимого батька“ та ліквідації його вірного помічника Берії – найвищого начальника НКВД і НКГБ та МВД. От так підганяли „свідомість людей“ до їх економічного становища.

Зробивши нівеляцію громадян на нижчий ступінь під видом знищення класів, Сталін пояснив, як треба розуміти рівність. Для цього пригадав і промову Леніна „Про обдурення народу гаслами свободи і рівності“ (В. Ленин. – 4 изд. – Т. 24. – С. 293–294), в якій говорилося: „Енгельс тисячу разів мав рацію, коли писав: розуміння рівності поза знищенням класів є дурний і безглуздий пересуд. Буржуазні професори за розуміння рівності намагались закинути нам те, що ми ніби хочемо зробити одну людину рівною з іншою. В цій нісенітниці, яку вони самі вигадали, вони намагались звинувачувати соціалістів. Але вони не знали через своє невігластво („невежество“), що соціалісти, власне засновники сучасного наукового соціалізму Маркс і Енгельс, говорили: рівність є пустою фразою, коли під рівністю не розуміти знищення класів. Класи ми хочемо знищити, в цьому відношенні ми стоїмо за рівність. Але мати претензії на те, що ми зробимо всіх людей рівними один одному, – це беззмістовна фраза і дурна видумка інтелігента“.

Коли люмпен-пролетаріят нічого не мав і був внизу, тоді всі кричали за рівність, а коли він, пограбувавши заможних, виліз нагору і зайняв привілейоване становище, тоді рівність стала „дурною видумкою інтелігента“. Старі класи знищили і створили найгірший клас –

диктаторів, незамінних будівничих комунізму, що за сорок років перетворились на касту, яку пильно оберігають і охороняють війська НКВД-МВД-КГБ. Словом, „все твоє є моє, а до мого тобі нема діла“, як говорив „блатний“ елемент – вірна опора сталінової влади.

Також було зроблено роз'яснення між гаслом доби НЕПу „Багатійте!“ та большевицьким гаслом „зробити всіх колгоспників заможними“. Рівно ж це гасло мало ще більше стосувалося до робітників, щоб зробити їх **усіх** заможними людьми, які провадять заможне і цілком культурне життя. Якби були всі заможними, то в цьому була б і рівність, бо ради заможного і культурного життя людина працює, а коли у неї це відбирають, – бореться. Тому-то Сталінові большевики, не зробивши всіх заможними, але коштом відібраного у заможних самі вилізли нагору, ожебрачивши всіх інших, перестали кричати про рівність. Вони жили, цілком задовольняючи свої потреби, а трудящі діставали за свою працю так мало, що заможним ніяк не можна було стати. А поза цим про рівність не можна було упоминатись, маючи всі здібності до творчої праці, коли бракувало „пролетарського“ походження. Це походження мало значно більшу силу, ніж раніше в царській Росії „дворянское происхождение“.

„Треба зауважити, – говорив далі Сталін, – що пережитки в свідомості людей значно більш живучі в обшарі національного питання, ніж у будь-якій іншій. Вони більш живучі, бо мають можливість маскуватись у національному костюмі. Багато людей думають, що гріхопадіння Скрипника є одинокий випадок і є винятком із правила. Це не вірно. Гріхопадіння Скрипника і його групи на Україні не є винятком. Такі ж вивихи спостерігаються у окремих товаришів і в інших національних республіках“ (И. Сталин. – Т. 13. – С. 361). Отже, не давати розростатись „відхиленню до націоналізму“, бо воно є „присотуванням інтернаціональної політики робітничого класу до націоналістичної політики буржуазії“. Тому не давати національним стремлінням народів Совітського Союзу жодного руху, щоб вони не позбавились у своїх виявах „соціалістичного змісту“ і бити по всіх відхиленнях від генеральної лінії партії національних, правих і лівих. Початковою точкою цієї лінії був Ленін, а кінцевою міг бути лише Сталін. Словом, нема комунізму, крім російського комунізму і Сталіна – його найбільшого пророка. Він був закон для всіх націй і народностей. Тому хоч би яке було національне відхилення, воно є збоченням від сталінського інтернаціоналізму і в самому своєму зародку гріховне, а тому треба бити перш за все по його джерелу. Позаяк у Сталіна слова не розходились з ділом, то кожний знав наперед, що буде битий так, що вже не встане, не лише за спричинення національного пробудження свого народу, й за симпатії до нього. А ті товариші, яких Сталін уже запідозрив у національному звихненні, мусили показати, що вони з національними духовно-культурними стремліннями свого народу не мають нічого спільного. Незалежно вони не могли виявлятися, лише

за вказівками партії, власне, її вождя, вони могли мати відповідну національну форму. Ці вказівки, як сонячні промені, йшли від Сталіна, тому-то українські поети назвали його своїм ясним сонцем.

Закінчуючи свою доповідь, Сталін зазначив, що хоч успіхи соціалізму великі і породжують почуття законної гордості, але на цьому не треба заспокоюватись: „Не присипляти треба партію, а спонукати до „бдительности“... тримати її в стані бойової готовності, не обеззброювати, а озброювати, не демобілізувати, а тримати її в стані мобілізації для здійснення другої п'ятирічки“...

З доповіддю про другу п'ятирічку виступили В. Молотов і Куйбишев. План праці її мав бути в два рази більший, ніж у першій п'ятирічці. Звичайно, що для втілення цього плану в життя потрібна була значно більша кількість рабсили, що було наслідком дальших репресій, коли провадилася мобілізація цієї сили.

Про організацію партійного і совітського будівництва з дотриманням переможної генеральної лінії доповідав Л. Каганович. Тоді ж був прийнятий новий статут партії, в якому було підкреслено значення комуністичної партії для боротьби пролетаріату та її місце в системі органів пролетарської диктатури. На цьому з'їзді представники правого ухилу Бухарін, Риков, Томський, а також лівого – троцькісти Зинов'єв і Каменев мусили визнати свої помилки і славословити партію з її мудрим вождем до небес.

Але мудрому вождеві цього було мало. Приводом до ліквідації розумних претендентів на владу послужило вбивство 1 грудня 1934 р. С. М. Кирова, який користувався великою популярністю серед лєнінградських комуністів і також міг претендувати на провід у партії. Хто був ініціатором цього убивства, може, колись з'ясується, але в той час органи ГПУ спочатку з'ясували, що вбивство було організовано „підпільним лєнінградським центром“, який мав зв'язок із представниками чужоземних капіталістичних держав і отримував від них гроші. Учасники цієї організації були розстріляні. Правдоподібно, до числа цих учасників потрапили ті розумні політики, що не погоджувались із насильством генеральної лінії. Потім ГПУ відкрило підпільний контрреволюційний московський центр, до якого належали Зинов'єв, Каменев та ін., що ніби підготовляли вбивство інших членів ЦК ВКП(б). Далі з'ясувалось, що ця група мала зв'язок із Троцьким. Через рік стало відомо, що справжніми організаторами вбивства Кирова були Троцький, Зинов'єв, Каменев та їхні спільники. На суді в Москві в серпні 1936 р. вони „визнали“ себе винними і були ліквідовані.

Виявилось, що і в партії не всі вірні і віддані її генеральній лінії. Багато було таких, що „партійний білет використовували, як ширму“ для шпигунства, шкідництва і т. п. Була знову влаштована генеральна чистка партії, з якої все, що мало в собі ознаки людської гідності і не здатне було повзати, було вилучено, ліквідовано і заслано до концтраційних таборів. Тоді для боротьби з „капіталістичним оточенням,

яке намагалось знесилити і підірвати могутність ССРСР“, совітська влада твердою рукою „почала карати троцькістів і зинов'євців – цих виродків („извергов“) роду людського і без жалю розправляти з ними як з ворогами народу і зрадниками Батьківщини“ (История ВКП(б). – 1945. – С. 315). Українцям за троцькістами особливо плакати не доводилось, але заплакали сотні тисяч українських жінок та дітей, коли їх чоловіків і батьків під виглядом троцькістів забрали і вивезли на далекі Північ і Схід ССРСР. Це була чергова мобілізація рабсили для виконання плану другої п'ятирічки, а фактично на капітальний ремонт першої п'ятирічки. Про це Сталінова історія партії не згадує. Не згадують про це і автори „Історії УРСР“. На Радянській Україні після кожного з'їзду РКП(б) і ВКП(б) відбувались з'їзди КП(б)У: IX-й у грудні 1925 р., X-й у листопаді 1927 р., XI-й у червні 1930 р., XII-й у січні 1934 р. На цих з'їздах з належною повагою схвалювались усі ухвали ВКП(б) та деталізувались національні відхилення і безнастанна перманентна боротьба з буржуазним націоналізмом та давалась відсіч бухарінсько-троцькістським прямунням. Після ліквідації „боротьбістів і укапістів“ „буржуазний націоналізм“, як той підземний вогонь, протягом двох десятиків років все пробивався нагору, і його ніяк не можна було силою загасити. В 1927 р. була відприта і ліквідована група Шумського-Хвильового, що насмілились пропагувати самобутність української культури, а це розглядалось, як відрив від Росії. В 1929–30 роках була відгалена група українських національно-культурних працівників на чолі з С. Єфремовим, яких звинуватили в запродавстві чужоземним капіталістам, організації СВУ (Союзу визволення України), що мав на меті відірвати Україну від Росії. В 1930 р. було відгалено „Промпартію“, що займалися шкідництвом у промисловості на Донбасі. В 1931 р. був відкритий „Український національний центр“, до якого входили петлюрівці та боротьбісти Григорій Грицько, Шумський, Полоз, Блакитний, Любченко. В 1929 р. у Москві ніби був осередок української націоналістичної організації на чолі з Г. Ф. Гриньком, засуджений 13.03.1938 р. В ній брали участь Полоз, Максимович, Сологуб, помагали їм Конон і Юрій Коцюбинський. Ця організація була розгромлена. У 1933 р. було виявлено УВО (Українська військова організація), що мала зв'язок із закордоном. І нарешті, великий вождь відгалив українське обличчя Скрипника. А все-таки на початку 1935 р. витворилась на Україні „націонал-фашистська“ організація під проводом Любченка. Якого лише фашизму не вигадував геніяльний вождь, щоб у 1937 році ліквідувати всіх, хто відважувався назвати себе українцем.

Попри внутрішні проблеми з „ворогами народу“ та ліквідацію їх, Центральний комітет большевицької партії мав клопіт із державами капіталістичного оточення. В США лютувала економічна криза, наслідком якої в кінці 1937 р. було 10 мільйонів безробітних. Також почала швидко збільшуватися кількість безробітних в Англії. Протиріч-

ця між імперіалістичними державами, як рівно між буржуазією і пролетаріатом значно збільшились. У 1935 р. фашистська Італія напала на Абіссінію і поневолила її. Фашистська Німеччина не визнала Версальського договору і намітила план насильного перекроєння кордонів європейських держав. Улітку 1936 р. в Іспанії утворилась фашистська група Франко і почалась інтервенція Німеччини та Італії проти Іспанської республіки. На початку 1938 р. Німеччина захопила Австрію. В 1937 р. японська фашистська воєнщина захопила Пекін, вступила в центральний Китай і окупувала Шанхай. Назривала друга світова війна. Антикомуністичний блок між Німеччиною, Італією і Японією являв небезпеку для миролюбних країн, а також для СРСР.

У 1934 р. СРСР, очевидно, для більш успішної боротьби з „капіталістичним оточенням“, вступив до Ліги націй. Але з огляду на її слабкість, він уклав в 1935 р. договір із Францією про взаємну допомогу проти можливого нападу агресорів. Водночас був укладений такий же договір із Чехословаччиною. У березні 1936 р. був підписаний договір з Монгольською Народною Республікою, а в серпні 1937 р. – з Китайською Республікою. Словом, ліпилася свічка перед „всеперемагаючою ідеєю комунізму“ і перед державами капіталістичного оточення, навіть перед фашистами, бо 23 серпня 1939 р. був укладений **дружній** договір про взаємну допомогу з **Німеччиною**. Щоб утриматись при владі, треба всюди приятеля мати, а таким для диктатури пролетаріату Сталіна могла бути диктатура націонал-соціалізму Гітлера.

Розправившись із троцькізмом, або, як його по-“демократичному“ називали, лівою опозицією, та здійснивши генеральну чистку партії, Сталін постановив виявити свій гуманізм і дати повні демократичні права громадянам республік, що входили до складу СРСР. На VIII Надзвичайному з'їзді совітів у Москві 25 листопада 1936 р. був запропонований для ухвали проект Конституції СРСР. Передумовою для нової Конституції були цілковита ліквідація капіталізму в усіх галузях народного господарства, зріст промисловости у велетенську силу з соціалістичною формою виробництва, перехід сільського господарства від безлічі дрібних індивідуальних селянських господарств до найбільш крупного у світі, машинізованого, озброєного новою технікою виробництва у вигляді всеохоплюючої системи колгоспів і радгоспів та цілковитою ліквідацією куркульства, перехід товарообігу до державного керівництва з установленням і розвитком нової совітської торгівлі без капіталістичних елементів. Наслідком цього експлуатація людини людиною була буцімто знищена, а соціалістична власність на засоби виробництва затверджена як непопорушна основа совітського суспільства. Постала нова соціалістична економіка, що не знає криз і безробіття та дає можливість заможного і культурного життя. Також настала зміна класової структури совітського суспільства: всі капіталістичні класи ліквідовані, залишилися

робітничий клас і селянський клас та інтелігенція. Пролетаріят ССРСР перетворився на робітничий клас, колишнє індивідуальне селянство стало колективним селянством і виникла нова трудова інтелігенція. Ці зміни привели до зменшення протиріччя між робітничим класом і селянством, як рівно ж між ними та інтелігенцією. Настали також зміни і в національних взаємовідносинах серед 60 національних груп і народностей, які створили совітську державу на засадах рівності та добровільності. Витворення багатонаціональної держави на базі соціалізму усунуло відцентрові сили і недовір'я до великоросів та сприяло розвиткові культури народів ССРСР, національної за формою і соціалістичної за змістом. Наслідком цього зникло почуття взаємного недовір'я, а на його місце прийшло справжнє братерське співробітництво народів у системі союзної держави.

Ці досягнення, відзначені в новій Конституції, потверджують, що в основному досягнута перша фаза комунізму – соціалізм. Тому робиться перехід до соціалістичного демократизму, але з залишенням у силі режиму диктатури робітничого класу та збереження без змін керівного становища комуністичної партії ССРСР. У цьому большевики бачать перевагу їхнього демократизму, бо демократія в капіталістичних країнах, де є антагоністичні класи, є демократією сильних, демократією маєтної меншости, а в ССРСР демократія для трудящих, цебто для всіх. З таким розумінням демократизму Конституція дає союзним республікам і їхнім громадянам усі можливі права. Отже, ССРСР є добровільним союзом рівноправних союзних республік, з правом вільного виходу з цього союзу, з двопалатною системою: Верховним Союзом і Союзом Національностей. До конституції внесена демократизація виборчої системи заміною не цілком рівних виборів – рівними, посередніх, багатоступневих – безпосередніми, відкритих – закритими, давши своїм громадянам загальне виборче право без будь-яких обмежень, за винятком засуджених осіб. Останніх був добрий десяток мільйонів, але для большевицького демократизму це була дрібниця.

Конституція в інтересах зміцнення соціалістичного суспільства дає гарантію свободі слова, друку, зібрань і демонстрацій, право об'єднання в громадські організації, недоторканність особи, недоторканність помешкання і таємність листування. Крім того, вона дає право азилу для чужинців, що переслідуються за захист інтересів трудящих, за наукову діяльність і за національно-визвольну боротьбу.

Обов'язком громадян ССРСР є виконання законів, дотримання дисципліни праці, чесного ставлення до суспільних обов'язків, пошана до правил соціалістичного співжиття, охорона і зміцнення суспільної соціалістичної власности й оборона соціалістичної батьківщини. Щодо об'єднань, то найбільш активні і свідомі громадяни з робітничого класу та других верств трудящих об'єднуються у Всесоюзну комуністичну партію (большевиків), яка є передовим загоном трудящих у їхній боротьбі за зміцнення та розвиток соціалістичного устрою

і керівним осередком всіх організацій трудящих – як громадських, так і державних.

З бурхливими оплесками та славословленням вождя Сталіна, без яких-будь дискусій Конституція ССРСР була прийнята 25 листопада 1936 р. на VIII надзвичайному З'їзді Сопітів. Цим самим, як говорить-ся в історії ВКП(б), Конституція підтвердила той всесвітньо-історичний факт, що ССРСР став на новий шлях розвитку, на шлях завершення будівництва соціалістичного суспільства і поступового переходу до комуністичного суспільства, де дороговказом у суспільному житті має бути комуністичний принцип – „Від кожного за його здібностями, кожному за його потребами“.

Теоретично Конституція ССРСР була добра. Але вона зобов'язувала дотримуватися як у діяльності, так і в думанні марксистсько-ленінської теорії творення суспільних форм життя, на сторожі якої залишалась диктатура комуністичної партії – єдиної і непогрішимої. Громадяни Сопітського Союзу очевидно хибно зрозуміли свої права. А крім того, вони забули, що обов'язки ГПУ перебрало НКВД, що вказує шлях, по якому всі, як діти, мають іти однодушно і з радістю, ошасливлені турботливою любов'ю свого батька Сталіна. Незабаром після ухвалення конституції в цьому переконалися перш за все верхівка комуністичної партії на судових процесах, а саме група П'ятакова і Радека, група Тухачевського з майже цілим генеральним штабом, а також Якіра й Уборевича, група Бухаріна, Рикова, Розенгольца і Крестинського, до яких були приєднані на процесі Військового Трибуналу Верховного Суду ССРСР 2–13 березня 1938 р. Х. Раковський, Григорій Гринько і начальник ГПУ Й. Г. Ягода. За ними пішли мільйони звичайних громадян, і то переважно без довгих процесів. На судових процесах у 1937 р. було виявлено, що ці „виродки“, виконуючи волю своїх панів – чужоземних буржуазних розвідок, мали на меті зруйнування партії і держави, ослаблення (оборони) країни, полегшення чужоземної воєнної інтервенції, підготовку поразки червоної армії, роз'єднання ССРСР, віддачу японцям совітського Примор'я, віддачу полякам Сопітської Білорусі, віддачу німцям Радянської України, знищення здобутків робітників і колгоспників, відновлення капіталістичного рабства в ССРСР (История ВКП(б). – 1945. – С. 331–332). Сопітський суд приговорив цих „виродків, шпигунів, убивць, шкідників, злодіїв і капіталістичних прихвостнів“ до розстрілу, а НКВД вирок виконав.

Якби на цій верхівці большевицьких діячів справа закінчилась, то, може, великої шкоди для України не було б. **Шкода була лише від того, що за маршалом Тухачевським, одним з розумних творців червоної армії, були пізніше розстріляні начальники військових округів, що спочатку його судили, десяток командирів корпусів і півсотні начальників дивізій та штабів. Шкода через те, що таке обезголовлення Сопітської армії додало через 4 роки сміливості Гітле-**

рові зробити похід на Схід, чим була переповнена чаша страждань і терпінь українського народу. Судові процеси були сигналом для загального наступу на звичайних громадян, що якоюсь мірою могли б бути неблагонадійними в умовах нової Конституції. На процесах, як звичайно, звинувачені визнавали себе винними. Цим досягалась найвища большевицька справедливість, а поза цим вносилося „посилення дисципліни в рядах комуністичної партії“. НКВД повів наступ широким фронтом, переважно на Радянській Україні, почавши з репресій щодо звичайних громадян у велетенському розмірі. На Україні вишукувались і виривались усі корені і найдрібніші корінці, з яких могло б вирости незадоволення совітською владою або бажання скористатися гарантованим Конституцією правом виходу УРСР із СРСР, тим більше, що „троцькістсько-бухарінські виродки“ мали віддати її німцям. Фактично це була чергова мобілізація рабсили на великі будови комунізму з дотриманням сталінського принципу: „Ліпше 100 невинних засудити, як одного винного залишити вільним“. Усіх здорових, які „витримали слідство“ без ослаблення фізичних сил, вивозили у табори та на спецпоселення, де кожному давали роботу за його здібностями, а задоволення його потреб мало настати по смерті, коли настає вічний відпочинок та спокій.

Після такої підготовки громадян до належного розуміння своїх „демократичних прав“ 12 грудня 1937 р. відбулися вибори депутатів до Верховного Союзу і Союзу Національностей. На виборах виступала партія большевиків у блоці, цебто в союзі, з безпартійними робітниками, селянами, службовцями, інтелігенцією. Кандидати в депутати були спільні як для комуністів, так і безпартійних. Кожний безпартійний депутат був також депутатом від комуністів, рівно ж кожний комуністичний депутат був депутатом від безпартійних. „Не повинно бути жодного виборця, який не використав би свого почесного права вибирати депутатів до верховного органу совітської держави“, – такі були вказівки. Але такі все-таки знайшлися, бо із 94 мільйонів виборців взяло участь у виборах 91 мільйон, цебто 96,8%, а з тих, що голосували, за блок комуністів і безпартійних було віддано 89,8 мільйонів, або 98,6%. Отже, знайшлися три мільйони виборців, які не побажали використати свого почесного права, але і з тих, що це право використали, знайшлися ще 632 тисячі сміливих, що відважились голосувати проти блоку комуністів і безпартійних. Проте, очевидно, плакали їхні діти, бо через півроку, в червні 1938 р., на виборах до Верховних Советів союзних республік такої аномалії не було. Усі були „загітовані“. Всі брали участь у голосуванні та подали свої голоси за блок безпартійних і комуністів на 99,4%. Вплинув на це, очевидно, розстріл групи Бухаріна-Рикова та великої кількості інших „извергов“.

На Радянській Україні XIV Надзвичайний Всеукраїнський з'їзд Рад ухвалив 30 січня 1937 р. Конституцію УРСР. Після того півтора

року провадилось усвідомлення її та йшла підготовка до виборів до Верховної Ради УРСР, що відбулись 26 червня 1938 р. Тоді було обрано 304 депутатів, з яких було 73% комуністів, решта безпартійних, а по національному складу 61, 2% українців, 36,5% росіян і 2,3% інших народностей. Першим головою Президії Верховної Ради був Л. Корнієць, а головою Ради народних комісарів Д. Коротченко.

Наслідки виборів до Верховного Союзу були тріумфом партії більшовиків. „Морально-політична єдність совітського народу, про котру говорив т. Молотов у своїй історичній промові до 20 річниці Жовтневої Революції, дістала тут своє блискуче підтвердження“ (Історія ВКП(б). – 1945. – С. 336).

З того часу Радянська Україна стала невід’ємною частиною ССРСР на вічні часи, як говорили більшовики. При ухваленні Конституції Сталін зазначив, що при виробленні проекту Конституції була внесена пропозиція вилучити ст. 17, яка дає право вільного виходу з ССРСР, але тому, що нема жодної республіки, яка хотіла б вийти зі складу ССРСР, вилучення ст. 17 порушило б добровільний характер цього союзу. Отже, демократизм і добровільність були повні. Такого широкого і повного демократизму не мала і не має жодна капіталістична держава. А той, хто сумнівається в цьому, є, безумовно, ворогом народу і капіталістичним запродавцем, а на Україні до того ще й буржуазним націоналістом, бо національні вияви були там перманентним явищем.

10–21 березня 1939 р. в Москві відбувся XVIII З’їзд ВКП(б), що був передостаннім у сталінській ері. На ньому, характеризуючи міжнародне становище, Сталін зазначив, що в капіталістичних державах внаслідок економічної і політичної кризи Німеччина, Італія, Японія перебудували свою економіку на військовий лад. Вони витворили блок агресивних держав з наміром здійснити насильний переділ державних впливів і кордонів. Вони ніби маскували підготовку війни проти Англії, Франції, США „трикутником Берлін–Рим–Токіо“, підписавши антикомінтернівський пакт. Але фактично агресори нападали на Китай, Абіссінію, Австрію, Чехословаччину, Іспанію. Неагресивні держави дозволяли їм це робити, бо боялися війни, яка може принести їм революцію. Останні вважають ліпшим дати можливість Японії і Німеччині вплутатись у війну з Совітським Союзом, а коли вони взаємно себе знесилять, тоді, мовляв, в інтересах миру можна буде продиктувати учасникам війни свої умови. Було згадано і про той розголос, який зробила англо-французька і північноамериканська преса про намір німців зробити похід на Радянську Україну і приєднати її до так званої Карпатської України, що подібне було б до приєднання слона до мухи. Звичайно, що це божевільна фантазія, але вона розрахована на те, щоб провокувати на війну між Совітським Союзом і Німеччиною без видимих причин. Цього не сталось, а тому європейські й американські політики розчаровані, бо німцям була за похід на Радян-

ську Україну віддана Чехословаччина, а вони відмовились платити за векселем.

Цікаво, що в своїй доповіді XVIII З'їздові Сталін сказав, чому Совітський Союз нарушив свій договір з Чехословаччиною від 1935 р. про взаємну допомогу на випадок нападу агресорів і дозволив німцям перекроїти мапу першої Чехословацької Республіки, а пізніше й ліквідувати її. Коли капіталістичні держави боялись революції, то однаковою мірою Совітський Союз очевидно боявся „контрреволюції“, а тому Сталін вважав, що ліпше бути в згоді з „революційним“ Гітлером, бо то був диктатор, а не „м'якотіла демократія“.

У зовнішній політиці було ухвалено підтримувати мир та зміцнювати ділові зв'язки з усіма країнами та близькі добросусідські взаємини з сусідніми країнами, оскільки вони не будуть порушувати інтересів Совітського Союзу та цілоти і непорушності його кордонів. Пробним каменем близьких добросусідських стосунків було те, що коли через півроку Німеччина 1 вересня 1939 р. напала на Польщу, Совітський Союз допоміг їй ліквідувати Польську Республіку протягом трьох тижнів. Тоді Совітський Союз своїм військом зайняв 17–22 вересня 1939 р. білоруські і західноукраїнські землі, що були під Польщею. Арміями Українського фронту командував С. Тимошенко.

Щодо внутрішнього становища, то за словами Сталіна, за звітний період настало піднесення всього народного господарства, зріст культури, зміцнення політичної могутності країни. Не стало вже старих заводів із відсталою технікою і старих селянських господарств із їх допотопним реманентом. Без перебільшення можна сказати, що з погляду заповнення („насыщенности“) промисловости і хліборобства новою технікою, совітська країна стала найбільш передовою в порівнянні з будь-якою іншою країною. У суспільно-політичному розвитку країни остаточно відбулась ліквідація експлуататорських класів, зміцнення морально-політичної єдності совітського суспільства, зміцнення дружби народів і, як наслідок цього, – повна демократизація політичного життя з виворенням нової Конституції, найдемократичної в цілому світі, доказом чого були вибори до Верховного Совіту ССРСР, а також до Верховних Совітів союзних республік.

У порівнянні з довоєнним часом 1913 р. промисловість ССРСР, переважно в галузі важкої індустрії, в 1938 р. збільшилась у дев'ять разів, перегнавши за темпом зростання всі капіталістичні країни, бо там в індустріально розвинених країнах вона зросла за цей період на 20–30%: у США – на 20%, в Англії – на 13,3%, в Німеччині – на 31,6%, а у Франції навіть відстала на 6,8%. Але в економічному відношенні, у відношенні розмірів промислових виробів на душу населення в Совітському Союзі продукції було в два рази менше, ніж в Англії. Отже, маючи такі темпи розвитку промисловости, треба догнати і перегнати головні капіталістичні держави в економічному відношенні, тоді в Совітському Союзі буде повний достаток предметів для потреб

і надмір („изобиліє“) продуктів, тоді можна буде перейти від першої фази комунізму до другої його фази. Для цього потрібна сильна і нестримна воля йти вперед, бажання йти на жертви, на серйозні капіталоукладення для всебічного розширення соціалістичної промисловості. Треба будувати нові заводи. Треба кувати нові кадри для промисловості. Словом, треба принести себе в жертву для теоретично щасливого майбутнього прийдешніх поколінь. Всесильний НКВД на чолі з вірним „соратником“ Сталіна – Берією кував ці кадри та вселяв „добровільне“ бажання йти на жертви.

У сільському господарстві також було піднесення як у зрості сільськогосподарської продукції, так, головню, у зростанні та зміцненні соціалістичної системи сільського господарства, з одного боку, і в знищенні індивідуального – з другого. Це факт. Що ж до продукції, то вона, попри всі приписки, виявилась не такою великою, як можна було сподіватися з запровадженням нової техніки та „мудрого“, до того ж „наукового“ агрономічного керівництва і планування всіх робіт. За „допотопного“ спорядження в 1913 р. загальна продукція зерна становила 801 мільйон центнерів на площі 94 мільйони гектарів, а в 1938 р. – 950 мільйонів центнерів на площі 102 мільйони гектарів. Теоретично збільшення продуктивності становило лише 0,8 центнера на гектар, зараховуючи до цього посід та зерно, яке в 1913 р. не бралося до уваги, бо споживалось для домашньої тваринної продукції. Отже, практично було зменшення продуктивності. Де ж тут культурні досягнення, що коштували українським хліборобам десятка мільйонів людських жертв? У 1913 р. Україна була „житницею Європи“, постачаючи їй першоякісну пшеницю та мала подостатком тваринної продукції. Вона виживлювала промислові осередки та великі міста європейської Росії. А за 25 літ большевицького господарювання дійшло до того, що колгоспник змушений був, щоб вижити своїх дітей, аби передчасно не померли, не дочекавшись щасливого майбутнього, купувати хліб у місті, простоявши там кілька годин у черзі, щоб купити буханець чорного хліба, та потратити „трудодень“ на подорож до міста. Величезні черги біля продуктових крамниць стали звичайним явищем у СРСР і характеризували „піднесення матеріального і культурного рівня“ совітських людей. Сталін хвалився, що „тепер уже нема мови про те, щоб улаштувати в промисловості і взяти з ласки на працю безробітних і бездомних селян, які відбилися від села і живуть під страхом голоду ... таких селян уже давно нема ... це свідчить про заможність нашого села“. Він як Змій-горинич сидів у своїй печері в побудованому царями кремлі, обгороджений міцними мурами та вірною йому охороною, уявляв собі, як у казці, добробут совітських громадян внаслідок діяння його вказівок. Таке уявлення не відповідало дійсності щодо українських хліборобів. Ще в більш жебрацькому становищі були як колишні російські безземельні селяни, були колишні заможні господарі, зачислені до катего-

рії куркулів і не були вивезені на далекий Схід або Північ в жертву індустріальному розвиткові. У них було відібрано все, і вступ до колгоспів їм не був дозволений як ворогам народу. Через це нерадо брали їх і в промисловості на добровільну працю. А в них, очевидно, були діти та, може, і не здатні до праці батьки. А поза цим і колгоспник мусив підробляти в місті, бо винагорода за трудодні була в роки недороду така мізерна, а податок за малий огородець, не кажучи вже про садок біля хати, такий великий, що селянин без заробітку поза селом не міг звести кінці з кінцями. Біда збільшувалась, коли колгоспник був не цілком здоровий або старий і не міг підробляти десь.

Сталін був цілком переконаний у правдивості своєї діяльності, коли говорив: „Тепер мова може бути про те, щоб запропонувати колгоспам зважити на наше прохання дати нам для зростаючої промисловости хоч би близько півтора мільйона молодих колгоспників. Колгоспи, що стали заможними, мусять мати на увазі, що без такої допомоги з їхнього боку з великими труднощами буде йти розширення нашої промисловости, а без розширення промисловости не будемо мати можливости задовольняти зростаючий попит селян на товари масового вжитку“ (И. Сталин. К вопросам ленинизма. – 1945. – С. 586). Молодим, що не мали родини, хоч і важко було дістати паспорт і відірватися від свого рідного оточення та йти в світ за очі в чуже їхній вдачі середовище, все-таки цим давалась можливість вирватися із колгоспної неволі. Вони залишали обідрану хатину своїх батьків і пристосовувались до нових умов у промислових гуртожитках, забуваючи свою рідну мову. Для старших, що мали родини, такий „отхожий промысел“, до якого були звиклі селяни колишньої великоруської „общини“, не захоплював і ентузіязму до комуністичного будівництва не викликав. Взяти з собою родину він не міг, хоч би тому, що не міг мати для неї на новому місці праці помешкання. Лише НКВД розв’язав це питання дуже просто: для здорових і здатних до праці був відповідний пункт ст. 58, а в Радянській Україні – ст. 54 карного кодексу. Такого колгоспника вивозили в табір примусових робіт, а жінка з дітьми залишалась вдома і, поплакавши, давала собі раду, тяжко працюючи, щоб виживити дітей.

Таким було заможне і радісне життя українських колгоспників. Совітські економісти і статистици збирали всі можливі дані та „науково“ підтасовували їх, щоб, як щедринський Іудушка Головлєв, підрахувати величезні досягнення в пройденому та планувати на майбутнє. Однак **не збирались статистичні дані про те, скільки мільйонів заможних хліборобів було ожебрачено на Україні, ні про те, скільки їх було замордовано, як у період масових повстань проти большевицької влади, так і пізніше під час ліквідації боротьбистів, укапістів, СВУ, націонал-уклоністів, троцькістів, бухарінців, що ніби продавали Україну німцям, та безлічі всяких інших репресій, скільки було вивезено їх до таборів примусової праці, скільки залиши-**

лось удів і сиріт, скільки було безпритульних дітей, скільки мільйонів загинуло від організованого голоду, скільки передчасно померло в таборах, скільки їх було там застрелено за непослух, скільки в умовах тяжкої дійсності опустилося на дно морального занепаду і стало кримінальними злочинцями, скільки було випадків божевільного людодержства. Цього не врахували. Це все для сталінської статистики не було цікавим, бо все те буцімто не існувало. Зате вона охоче подавала відомості про кількість безробітних у капіталістичних державах, наводила дані про експлуатацію там людини людиною, але про кількість ув'язнених для примусових тяжких робіт у себе та большевицьке насильство людини над людиною мовчала. Совітська статистика уникає всього, що може в правдивому світлі показати наслідки чинності диктатури. Та проте цього затаїти не можна. Хоч як намагались совітські академіки промовчати і навіть заперечити організацію штучного голоду на Україні, від якого померло кілька мільйонів, але це не вдається. З „Історії переписів населення ССРСР“ П. І. Пустохода, вміщеній в „Українському історичному журналі“ за 1959 р., ч. 1, можна довідатись, що в 1926 р. на Радянській Україні було 29 мільйонів душ. Коли ж зробили перепис у 1937 р., то виявилось, що він був переведений із порушеннями „статистичної науки“, а тому його матеріали були визнані дефектними. Скільки тоді нарахували людей на Україні і чи був якийсь приріст населення, невідомо. Але проведений в 1939 р. перепис, що „дав яскраву ілюстрацію перемоги соціалізму в ССРСР під керівництвом комуністичної партії“, все ж таки нарахував на Україні лише 30,9 мільйона душ, цебто за 13 літ виявилось збільшення на 6%, без огляду на великий доплив з Росії для „допомоги в будівництві соціалізму“ урядовців, військ НКВД, безлічі всяких керівників та промислових робітників до міст, численність яких збільшилась з 5,3 мільйонів до 11,1 мільйона або на 5,8 мільйонів душ, які, звичайно, поглинули в собі більше, ніж отих 1,9 мільйона приросту населення України. За цей час в усьому ССРСР приріст населення збільшився з 147 млн. в 1926 р. до 170,5 млн. в 1939 р. або на 23 млн., що становить близько 16% приросту. Коли ж вилучити з нього Україну, то в решті республік ССРСР із 118 млн. в 1926 р. збільшення було до 139,6 млн. в 1939 р., цебто 21,6 млн. душ або більше 18%. Такий приріст населення можна вважати майже нормальним. А на Радянській Україні, де після впорядкування життя наслідком запровадження НЕПу популяція мала збільшитись, наступні по скасуванні НЕПу „перемоги соціалізму“ тридцятих років поглинули 12% приросту населення, без огляду на доплив його з РСФСР. Це є доказом того, що мільйони людей вимерли від голоду і цього жодний Комінтерн не може заперечити. А твердження авторів „Історії УРСР“ про те, що в тридцятих роках „розквіт Радянської України отримав своє відображення в швидкому темпі зростання населення“ (С. 451) є глузуванням над трагедією українського народу.

Автор цих рядків перебував до 1954 р. в північному районі Воркути в Заполяр'ї. Там тоді перебувало в режимних таборах „Речлага“ до 50 тисяч політичних каторжан та стільки ж політичних в'язнів („заключенных“). У південному районі було близько 100 тисяч у таборах „Воркутлага“ (нережимних), а далі на південь Комі АССР був „Печорлаг“ та безліч усяких інших таборів. І хоч він сам мав число ІЕ-375, йому доводилося чути в радіопересиланнях із Москви і читати в часописах категоричне і рішуче заперечення проти твердження, що в СРСР ніби існують якісь табори, бо жодних політичних в'язнів, а тим більше каторжан, немає. Як рівно ж рішуче заперечувався масовий розстріл у серпні 1953 р. близько 300 політичних в'язнів і каторжан у таборі шахти ч. 30 з кулемета та автоматів за наказом заступника міністра МВД генерала Масленнікова та місцевого сатрапа начальника „Речлага“ генерала Дерев'янка за протест проти дикого режиму, який виявився у відмові спуститись під землю на працю в копальні вугілля. Тому всі мої твердження будуть вважатись наклепом („клеветой“) на „шляхетних і гуманних“ творців нового щасливого життя. Така є правда тих, що з нікого стали „всім“, і всього „блатного“ елементу (гангстерів), у якого деспотична влада „пахана“ (старшого) є найвищий закон.

Особливими досягненнями реконструкції промисловости і сільського господарства Сталін не міг похвалитись, крім загальних тверджень про знищення безробіття та піднесення культурного рівня в становищі совітських громадян. Про результат другої п'ятирічки майже не говорилося. Треба вважати, що, оскільки перша п'ятирічка була генеральним будівництвом, остільки друга обмежилась переважно капітальним ремонтом зробленого в першій п'ятирічці. Друга п'ятирічка, згідно з паперовими звітами, була виповнена до 1 квітня 1937 р. за 4 роки і 3 місяці. Тоді почалась без особливого галасу третя п'ятирічка із пристосуванням промисловости до воєнних цілей.

Щоб досягнення цих п'ятирічок не використав капіталізм, уся увага була звернена на дальше зміцнення совітського ладу. На „міцності совітського ладу, на джерелі невичерпної сили совітської влади ґрунтувалась морально-політична єдність совітського суспільства, дружби народів СРСР, совітський патріотизм. А це, говорив Сталін, означає, між іншим, що в разі війни запілля і фронт нашої армії з огляду на їх однорідність і внутрішню єдність будуть міцніші, ніж у будь-якій іншій країні, про що належало б пам'ятати закордонним аматорам воєнних сутичок“.

„Деякі діячі закордонної преси патякають, що очищення совітських організацій від шпигунів, убивць, шкідників, подібних до Троцького, Зинов'єва, Каменєва, Якіра, Тухачевського, Розенгольца, Бухаріна та інших виродків захитало („поколебало“) ніби совітський лад і внесло розлад. Це негідне патякання варте того, щоб з нього поглузувати. Як може порушити і розкласти совітський лад очищення

совітських організацій від шкідливих і ворожих елементів? Троцькістсько-бухарінська купка шпигунів, убивць і шкідників, плазуючи перед закордоном, просякнута рабським почуттям підлизування перед кожним чужоземним урядничком і готова йти до нього на шпигунську службу – купка людей, яка не зрозуміла того, що останній совітський громадянин, вільний від кайданів капіталу, стоїть на голову вище від будь-якого закордонного високопоставленого урядовця, що тягне на плечах ярмо капіталістичного рабства, – кому потрібна ця жалюгідна банда продажних рабів, яку цінність вона може являти для народу і кого вона може розкласти“ (И. Сталин. К вопросам ленинизма. – 1945. – С. 590–591).

Ось так охарактеризував Сталін вищих від нього на голову творців того совітського ладу, який він почав змінювати розстрілами не лише чільних комуністів, а й десятків тисяч звичайних громадян та засланням на каторжну працю сотень тисяч. Отже, не очищення совітських організацій від виродків, а розстріли, ув'язнення та висилки на примусові роботи впливали на „демократичне“ зміцнення сили влади, чого ніяк не побоявся Гітлер і зі своїм уже виснаженим військом напад на Совітський Союз, а український нарід відпокутував і тут, допивши ще одну чашу страждань у творенні совітського устрою.

План мобілізації для другої і початок третьої п'ятирічки НКВД під керівництвом Берії з успіхом перевиконував. На допомогу цій „творчій“ чинності Сталін доповнив і розвинув ідеологічні основи марксизму-ленізму для партійної пропаганди та усної і друкованої агітації для виховання робітників не лише партійного апарату, а й комсомольських, профспілкових, торгово-кооперативних, господарських, совітських, просвітних, воєнних та інших організацій. Виховання це полягало в призвичаєнні вірити брехні і самим безоглядно брехати.

Сталін дав належне розширення та розуміння марксистсько-ленінського вчення в пристосуванні до ворожого капіталістичного оточення, з якого виходять до країни совітів шпигуни, злодії і шкідники та яке має намір напасти збройно на совітську державу. Він підніс значення та дав оцінку ролі в совітській державі її військових, каральних і розвідувальних органів, потрібних для „оборони“ соціалізму. Соціалізм, за його матеріялістичним поглядом, міг бути побудований і оборонений лише фізичною силою. Він глузував з наївних комуністів, які запитували: „Експлуататорські класи вже знищені у нас, соціалізм у своїй основі побудований, ми йдемо до комунізму, а марксистське вчення про державу говорить, що за комунізму не має бути ніякої держави, – тому чому ми не сприяємо відмиранню нашої соціалістичної держави, чи не пора здати її в музей стародавностей?“.

Ця недооцінка ролі і значення механізму совітської соціалістичної держави та її примусового апарату, недооцінка розвідки (треба розуміти – з каральними загонами), пत्याкання про те, що розвідка в совітській державі – дрібниця, що совітську державу скоро доведеться

здати в музей, на думку Сталіна, виникла на ґрунті недоробленості і недостачі деяких загальних положень марксизму, бо, мовляв, класики марксизму жили 50 років тому і не передбачили всякі випадки зигзагів історії. Вони, справді, не передбачали появи такої диктатури пролетаріату, в якій деспотизм улюбленого вождя і батька всього прогресивного людства поглинув і вмістив у собі все. Щоб відкинути легковажне ставлення до державної влади, Сталін говорив: „Держава виникла на базі роз'єднання („раскола“) суспільства на ворогуючі класи, виникла для того, щоб держати загнуданими більшість в інтересах експлуататорської меншости. Знаряддя державної влади зосереджувалися головним чином в армії, в каральних органах, у розвідці, у в'язницях. Дві основні функції характеризують діяльність держави: внутрішня (головна) – тримати експлуатовану більшість загнуданою і зовнішня (неголовна) – поширювати територію свого панівного класу коштом територій інших держав або обороняти територію своєї держави від нападу інших держав. Так було за рабського ладу і феодалізму. Так стоїть справа за капіталізмом.

Щоб скинути капіталізм, потрібно було не лише позбавити („свергнуть“) влади буржуазію, не лише експропріювати капіталістів, а й розбити цілком державну машину буржуазії, її стару армію, її бюрократичне урядження, її поліцію і поставити на її місце нову пролетарську державність, нову соціалістичну державу. Большевики, як відомо, так власне і зробили. Але це зовсім не означає, що у новій пролетарській держави не можуть зберігатись деякі функції старої держави, змінені і пристосовані до потреб пролетарської держави“ (И. Сталин. К вопросам ленинизма. – 1945. – С. 604).

Зміна ця, як відомо, сталась лише в назвах. Замість панівного класу прийшла комуністична партія, замість добровільної експлуатації – насильна експлуатація для цілей світової революції. Роз'єднання суспільства на ворогуючі групи збільшилось поглибленням класової боротьби, каральні органи і розвідка вдосконалились, кількість в'язниць та їх наповнюваність збільшилась, усе це в пристосуванні до потреб пролетарської держави, що прийшла на зміну капіталістичній державі.

Висловивши погляд, якою має бути соціалістична держава, Сталін послався на Леніна, який говорив: „Форми буржуазних держав надзвичайно різноманітні, але суть їх одна: всі ці держави виявляються так або інакше, але остаточно і обов'язково з диктатурою буржуазії. При переході від капіталізму до комунізму звичайно не може бути великої кількості і різноманітності політичних форм, але суть при цьому неухильно буде одна: диктатура пролетаріату“.

XVIII з'їзд ВКП(б) відбувся в Москві з надзвичайною поготівлею військ НКВД. Все було передбачено, щоб не сталась якась контрреволюційна несподіванка. На з'їзді Сталін остаточно довершив свій шлях від начальника продовольчих загонів для здобування хліба на Україні

до найвищого володаря великої імперії Сопітів. На з'їзді була визначена теоретична основа марксизму-ленінізму. Після цього ніяких з'їздів не було. Взнявши особисто на себе всі функції диктатури пролетаріату, Сталін став необмеженим „вождем всього поступового людства“, якому віддавались божеські почесті, а члени ЦК ВКП(б) та Комінтерну плазували перед ним, як то було в звичаях азійських деспотій. Московська, Ленінградська, комсомольська, піонерська і безліч всяких „правд“ славословили його мудрість, ученість, геніяльність, гуманізм і батьківську любов, що зігрівала всіх трудящих і навіть в'язнів у таборах примусової праці. Поети і мистці української породи називали його ясним сонцем України, а кастровані політики починали і закінчували дні в будні і свята запевненням вірності і відданості своєму улюбленому батькові і учителєві.

Лише українська Правда, ніби цілком придушена московським чоботом, діяла непомітно, підтримуючи моральні сили тих українців, що в найтяжчих обставинах як на рідній землі, так і у в'язницях та далеких таборах примусових робіт у північній тайзі і в Сибіру, в копальнях Воркути і Колими, в Середній Азії і в Караганді, від Уралу до Алтаю не втрачали своєї людської і національної гідності. Українська правда жила і діяла. Лише не всі ті, які ще не спідлили в середовищі загальної брехні, як належить розуміли її. Це призвело до дальшої трагедії української нації у грізних подіях другої світової війни, коли багато ідейної молоді загинуло в боротьбі за чужі інтереси. Але в цьому була своєрідна діалектика, бо в протилежностях історичного розвитку є і пізнається шлях до власної національної Правди. Здорові вияви життя перемагають, а все немічне і патологічне гине. Такий закон природи, визначений найвищим Духом Буття.

Постанови XVIII з'їзду ВКП(б) з ідеологічним напрямком будування комунізму були категоричними і обов'язковими для всіх республік Сопітського Союзу. Якесь непогодження або відхилення, а тим більше, заперечення генеральній лінії партії не могло бути. На Радянській Україні після повного розгрому всякого націоналізму та різного роду відхилень лівих і правих у 1937 р., коли були ліквідовані головні будівничі комунізму в УРСР С. Косіор, В. Чубар, В. Затонський, П. Постишев, І. Якір, коли і популярний на Україні Г. Петровський мусив зникнути, ЦК ВКП(б) послав для зміцнення керівництва КП(б)У М. С. Хрущова, що був обраний першим секретарем партії на пленумі ЦК КП(б)У 27 лютого 1938 р.

XIV з'їзд КП(б)У відбувся 13–18 червня 1938 р. На ньому М. Хрущов виступив з доповіддю, у якій констатував успіхи соціалістичного будівництва, хоч на багатьох ділянках недобитки ворогів соціалізму намагалися повернути український нарід у кабалу капіталістам. Ухвали з'їзду головно стосувалися посилення пильності та об'єднання навколо ЦК КП(б)У, що був на сторожі вірності диктатурі пролетаріату, неподільності і єдності з братнім російським та инши-

ми народами СРСР. Останній перед другою Світовою війною XV з'їзд КП(б)У відбувся 13–17 травня 1940 р., на якому перший секретар М. Хрущов доповів, що партійна організація України значно зміцніла і має 520 тисяч комуністів, а ВЛКСМ – 1721 тисячу комсомольців. Отже, на Україні мало настати будівництво комунізму в більш-менш мирних обставинах, без жорстоких репресій після ліквідації всіх недобитків ворогів соціалізму. Але прийшла друга світова війна, яка цей мирний уклад порушила.

Друга світова війна

У березні 1939 р. Німеччина остаточно окупувала Чехословацьку Республіку. Договір про взаємну допомогу між СРСР і ЧСР ніби з вини чеських буржуазних політиків залишився шматком паперу.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу. Це використав Сталін в інтересах СРСР. Ще перед цим, 23 серпня 1939 р., між Німеччиною і СРСР був підписаний пакт про ненапад. Коли ж Гітлер напав на Польщу, то Сталін рішив забрати від неї західні українські і білоруські землі. Протягом 17–22 вересня радянське військо під керівництвом командувача Українського фронту С. Тимошенка зайняли українську територію, що була під Польщею. Українське населення вбачало в цьому звільнення від національного і соціального поневолення і переважно хоч і з недовірою, але прихильно ставилось до радянського війська.

Поділ Польщі сприяв зміцненню союзних стосунків між Москвою і Берліном. Проте, аби випередити намір німців зайняти прибалтійські держави, СРСР запропонував останнім тісніше об'єднання з СРСР на добровільних основах. Внаслідок цього на „бажання“ народів Естонії, Латвії і Литви були зайняті СРСР військом стратегічні пункти на їхніх територіях. Потім, у серпні 1940 р., вони як союзні соціалістичні держави „добровільно“ ввійшли до складу СРСР.

Такого бажання і добровільності не виявила Фінляндія, а тому проти неї 30 листопада 1939 р. почалась війна. Чотиримільйонний фінський народ, незважаючи на велику силу СРСР армії, оборонив свою державну незалежність. 12 березня 1940 р. був укладений мир. Багато українців полягло в цій війні за „інтереси пролетаріату“. Але в радянській промисловості на їх місце прийшли нові люди з західних українських земель, що були під Польщею. Ними був поповнений також і склад таборів примусових робіт на великих будовах комунізму, бо поле діяльності для побороення буржуазного націоналізму було досить широке, особливо в Галичині. Не бракувало „націоналістів“ і на Волині, Холмщині та Поліссі.

Під час Першої світової війни Галичину хотіли приєднати до Росії як „исконно русский край“. Тепер без огляду на всякі „націоналізми“ було дозволено скликати Народні збори Західної України 27 жовтня 1939 р., які ухвалили декларацію про встановлення радянської влади та постановили прохати про з'єднання з УРСР, а тим самим і про включення до складу ССРСР. Верховний Совет ССРСР це прохання задовольнив 1 листопада 1939 р. Отже, через 21 рік після проголошення державної незалежності ЗУНР стремління до соборності українських земель було здійснено більш тривало, ніж то було проголошено Трудовим конгресом УНР 22 січня 1919 р. Запорукою цього було масове вивезення західних українців на безмежні простори північних і східних країв Совітського Союзу.

Після розділу Польщі з укладенням договору про добросусідські взаємини між Німеччиною та Совітами настав відносний спокій у політичній напруженості між Сходом і Заходом. Поляки понесли належну кару за свої великодержавні заміри створити Річ Посполиту від моря до моря коштом українців, як намагався в цьому переконати Гітлера польський міністр закордонних справ Бек. Нацистська Німеччина звернула свою увагу на Захід: Данію, Голландію, Францію, допомагаючи фашистській Італії на півдні і в Африці. Совіти тим часом звернули увагу на українські землі, що були під Румунією, оголосивши їй відповідний ультиматум.

28 червня 1940 р. Совітські війська зайняли Буковину і Бесарабію, а 2 серпня 1940 р. Верховний Совет ССРСР задовольнив прохання українців Буковини, Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів про з'єднання їх з УРСР. Цим національно-культурні домагання буковинських українців були більше задоволені, ніж у Румунії, що намагалась усе румунізувати, будучи сама культурно відстаюю країною. Після цього територія УРСР збільшилась до 560 тисяч кв. км., а населення до 41 мільйона, цебто на 10 мільйонів більше, як було в січні 1939 р.

Лише Карпатська Україна, що після розпаду ЧСР, від листопада 1938 р. до березня 1939 р., тишилась своєю самостійністю, була по угоді Муссоліні з Гітлером, на пропозицію графа Чіано, віддана в окупацію Мадярщині, яка заявила на Карпатську Україну своє історичне право. Мадярське військо окупувало українське Закарпаття, а каральні загони жорстоко розправились з українськими „націоналістами“. Особливо потерпіла молодь, що належала до руханково-спортових організацій „Січ“. Виховані в національно-демократичному дусі своїми народовецькими учителями, вони були палкими борцями за національне відродження свого народу, народу без власного імені, який намагались мадяризувати, чехізувати, зросійщити, щоб ще більше затемнити їхню національну свідомість і зробити погноєм для своїх державних тенденцій. Коли почалась збройна окупація надто малої і слабкої Карпатської України мадярським військом, молоді січовики, переваж-

но учні середніх шкіл, подібно до крутянських героїв української визвольної боротьби 1918 року, зі зброєю в руках, якою ще не вміли вправно володіти, полягли 12 березня 1939 р. в боях на межі своєї землі під Севлюшем і Королевою на Тисі. Після окупації мадярські каральні загони вчинили справжню вакханалію, розправляючись з молодими і старими, що визнавали себе за українців.

1940 р. і початок 1941 р. по закінченні совітсько-фінської війни пройшли на Радянській Україні більш-менш спокійно. Люди почали пристосовуватись до нових обставин і умов життя. Хвилі великих репресій пройшли. Колгоспи досягли такої продукції, що і простому колгоспникові можна було якось жити. ЦК КП(б)У під керівництвом М. Хрущова мірою можливого під диктатурою Сталіна намагався впорядкувати життя. Страхіття переслідувань за всякі політичні і національні відхилення почали забуватись. Поступово почала займати позиції в суспільному житті нова українська радянська інтелігенція. Соціалістична за духом і національна лише формою, вона вносила у свідомість українських народних мас почуття людської гідності та визнання себе українцями, а не „руськими“ чи малоросами. Юридичне право УРСР, за Конституцією на свою державну окремішність також мало позитивний вплив, бо це не була вже Малоросія або „Малопольська“ чи „Подкарпатська Русь“, але де-юре держава українського народу нарівні з усіма державами Совітського Союзу. Отже, жити, хоч і не так весело, як говорив Сталін, але сяк-так можна було після всього пережитого. Здорові вияви, попри утиску, пробивались на поверхню і перемагали патологічні явища. Почуття страху потрохи зменшувалось.

Тим часом російські большевики, ввійшовши у зв'язок з німецькими націонал-соціалістами, допомагали останнім громити капіталістичну Францію, з якою Совітський Союз мав договір про взаємну допомогу, та Англію, посилаючи в Німеччину хліб і харчові продукти, гостру потребу в яких німці відчували внаслідок економічної блокади демократичних капіталістичних держав.

Восени 1940 р. до Берліна приїздив міністр закордонних справ СРСР В. Молотов для переговорів із Гітлером. Молотова урочисто приймали і дружньо проводжали. Про основну мету переговорів публічно нічого не повідомлялося. Навесні 1941 р. до Берліна проїздом через Москву прибув міністр закордонних справ Японії Матсуокі, якого надзвичайно урочисто приймали на потвердження зв'язку в трикутнику Берлін-Рим-Токіо. Матсуокі побував і в Римі, повернувся до Берліна і через Москву виїхав до Токіо.

Загально тоді говорилося про можливість тіснішої співпраці названого трикутника з Москвою. Хоч на XVIII з'їзді ВКП(б) Сталін глузував з цього трикутника, зазначивши, що його антикомінтернівський пакт був лише ширмою, щоб зручніше напасти на своїх конкурентів у світовій економічній експансії – Англію та США, але можливість

тісного зв'язку була, і Матсуоки своїми поїздками мав його довершити. В усякому разі, німецька преса до червня 1941 р. прихильно ставилась до СРСР, вміщаючи портрети Сталіна, якого вважали великим державним мужем. На початку червня 1941 р. в Німеччині вперто кружляли чутки про зустріч двох великих вождів – Гітлера та Сталіна.

Об'єктивні причини для взаємної підтримки обох диктатур були. Без допомоги СРСР нацистській Німеччині не вдалось би отримати перемогу, не кажучи вже про Чехословаччину та Польщу, над західноєвропейськими державами з Францією та балканськими державами з Югославією. Сталін жорстоко карав усіх противників німецького фашизму. Що більше набирало нахабства Гітлер, маючи успіх у розгромі „капіталістичних“ держав, то більш прихильно до нього, як справжнього вождя, ставився Сталін. Уліті 1940 р. московські часописи з захопленням писали про зміцнення дружніх взаємозв'язків із СРСР та Німеччиною. Всі, хто відважно й критично ставився до такої дружби, тероризувались та ліквідувались.

Командир військово-повітряних сил Я. В. Смушкевич (відомий як Дуглас у боротьбі проти фашизму в Іспанії) був, за наказом Сталіна, розстріляний за два тижні до нападу гітлерівців на Україну за його вороже ставлення до німецького нацизму та сміливість заявити, що радянські повітряні сили не підготовлені для відпору можливого німецького нападу на СРСР.

Сталін ніби навмисно допустив до того, щоб німці напали на Україну та Прибалтійські держави, щоб зруйнувати там все і знищити всяку спробу до небажаного Москві національно-культурного розвитку.

Пізніше всю вину за поразки Сталін скинув на військових начальників. Тоді за це був розстріляний генерал армії Д. Г. Павлов. Сталін-Джугашвілі, самодержець Всеросійської партії, що назвала себе народом, разом із Гітлером-Шикльгубером, вождем нацистської партії, яка назвала себе нацією, були найбільшими злочинцями у розв'язанні другої світової надлюдськи жорстокої, кривавої війни.

Сталін винищив у Комуністичній партії всіх відважних, чесних, правдивих та ідейних комуністів, які не боялися сказати слово правди та дбали про добро народу. В центральному комітеті партії залишились лише злочинні „соротники“ та залякані брехливі раби й хитрі підлабузники, які величали та славили „геніального вождя всього поступового людства“, беззастережно погоджуючись із його приятельськими взаєминами з великим вождем Гітлером, який громив „капіталістичні“ держави. Ті, що в СРСР підозрювались в антифашизмі, безслідно зникли. Так зникли відомий драматург Мейерхольд, письменник Бабель та багато інших. Таких ліквідували навіть під час і по закінченні війни. Наприклад, у 1943 р. був розстріляний начальник Совінформбюро і заступник міністра закордонних справ С. А. Лозовський, який був свідком усіх злочинів Сталіна.

По другій світовій війні розпочалися судові процеси проти воєнних злочинців. Судили, звичайно, переможених сліпих виконавців волі нацистського диктатора, але головних злочинців, які спричинили цю війну й допустили до неї, яким був пролетарський диктатор з усіма його „соратниками“, що вірно служили йому та плакали, коли він помер, не судили. Дружили обидві диктатури взаємно, а відповідальність за злочинну війну з десятками мільйонів людських жертв, що славно й безславно загинули, та сотнями мільйонів знедолених несуть вони нарізно. Але останній судовий вирок буде належати об'єктивній історії.

Дружба диктаторів була повна. Їх називали двоюрідними братами, але рідними вони не могли бути. Були у них спільні риси, але їх спільність ґрунтувалась на елементах, суперечних загальнолюдській моралі з християнськими основами. Ця моральна патологія викликала патологію у виявах матеріялістичного порядку наслідком нагромадження великої матеріяльної сили. Зріст цієї сили в суспільних виявах життя народу або й групи народів був подібний до розростання рака на тілі ослаблого організму: рак той організм убиває, але і сам гине. **Спільною була поява обох диктатур на тлі кризи в капіталістичній системі. Необмежена зажерливість власників великого світового капіталу призвела до соціального поневолення трудящих мас, що викликала невдоволення останніх та революційну боротьбу проти капіталізму, яка, хоч пройшла відмінними шляхами у двох великих імперіях – російській і німецькій, привела до спільного наслідку – диктатур.** Подекуди спільним було і національне упослідження та поневолення з боку світового капіталу, лише з деякими відхиленнями в системі цього поневолення. Німецька нація була упосліджена несправедливим мирним договором по першій світовій війні. За ним Німеччина була позбавлена не лише економічного, а й національно-політичного суверенітету. Це викликало буржуазну революцію проти монархічного устрою. Проте, прийшовши до влади, демократи з соціялістами не могли дати ради в економічно-політичній скруті. Позбавлення ринків збуту для своїх промислових товарів, виплата непомірно тяжкої контрибуції остаточно зруйнували знесилене під час війни народне господарство Німеччини. Безробіття, недостача харчів, загальна біда викликали пошуки порятунку під прапором комунізму. Комуністична революція на Сході в Світовому Союзі та досягнення там пристойних умов життя за часів НЕПу приваблювали німецьких робітників та дрібних хліборобів. Ідея комунізму ставала дедалі більш популярною. Аналогічне явище ще раніше було в Італії, що по війні не могла впорядкувати свого народного господарства. Вихід із важкого становища був знайдений приходом до влади соціялістичного фашизму. Муссоліні випередив комуністів багатобічними соціялістичними гаслами. Експропріацією маєтків крупних капіталістів та урядженням великих публічних робіт він ліквідував безробіття і цим зміцнив позицію своєї диктатури.

На шлях Муссоліні став націонал-соціаліст Гітлер. У конкуренції з комуністами йому значно допоміг Сталін своєю боротьбою з дрібно-буржуазною стихією, скасуванням НЕПу, колективізацією та поборенням національних стремлінь народів Східного Союзу. Ця дрібно-буржуазна стихія у німців була надто велика. „Кляйн, абер майн“ (мале, але моє) не вкладалось у тенденції большевицького колективізму зробити все великим і загальним. Поза цим у німців надто глибоким було почуття своєї національної гідності. А большевики намагались усі національні течії влити до інтернаціонального моря, осередком якого була Москва. Остання прагнула влити в кожний національний рух свій російський соціалістичний зміст, нехтуючи національну вдачу, звичаї і традиції та характер кожного народу. Все підганялось під один шаблон з рівнянням на Москву. Поза цим Німеччина була країною з високорозвинутою промисловістю, а тому не потребувала тієї корінної „реконструкції“ в її народному господарстві большевицькими методами, як це робилось на теренах колишньої російської імперії зі слабо розвиненим капіталізмом та з перевагою феодального аграризму.

Отже, заміна капіталістичної системи в Німеччині на націонал-соціалістичну, хоч не була – подібно до большевицької – „теоретично і науково“ обгрунтованою, вимагалася об'єктивними обставинами, і вона пройшла там не насильним переворотом, збройним захопленням влади, як це зробили большевики в Петрограді, а демократичним шляхом. Націонал-соціалістична партія не ставила собі завдання поглиблювати класову боротьбу між всіма маломаетними верствами суспільства: дрібними підприємцями, ремісниками, торговцями, дрібними хліборобами, нацьковуючи на них немаєгнє робітництво. Націонал-соціалістична партія на початку своєї чинности до остаточного захоплення влади Гітлером кликала всіх до спільної боротьби проти крупного капіталу, який душив усіх, та проти великих землевласників, а разом з тим до боротьби назовні – проти національного упослідження Німеччини і за належні права культурного народу. Тому такий напрямок політичних стремлінь німецької нації скоро став спільним для всіх. На виборах до парламенту націонал-соціалістична партія поступово здобула більшість, випередивши за короткий час соціал-демократів і комуністів та ставши панівною. Не було в цьому якоїсь заслуги Гітлера та його прибічників з корчми мюнхенського пивовара. Не було в цьому заслуги ідеолога націонал-соціалізму Гесса.

Націонал-соціалізм був стихійним рухом у ненормальних обставинах політично-суспільного життя і загальної біди, з якої він сам набрав нездорових форм, коли за надто великої розбіжності поглядів витворилось переконання, що воля однієї особи – вождя об'єднає всіх. Це використав Гітлер зі своїми однодумцями із покидьків суспільства з сильними п'ястуками, але слабким розумом та низькою моральною вартістю. **Гітлер сплюгавив ідею націонал-соціалізму в інтересах**

капіталістичних магнатів, загнавши її до вузької вулички дикої націоналістичної диктатури, що нічого спільного з правдивим соціалізмом не мала, з правом лише п'ястука, з безоглядним насильством над іншими народами та божевільним нищенням жидівської нації. У світовій публіцистиці оцінка особи Гітлера вже зроблена. Його, як переможеного, досить скоро засудили всі. Подібна оцінка особи Сталіна як переможця буде дана значно пізніше, незважаючи на тенденції звеличити його подібно до Івана Грозного і Петра Великого, що засобами безоглядного фізичного насильства над своїми супротивниками та „мятежниками“ створили „Велику Русь“ і Російську імперію. **У своїй діяльності обидва великі вожді насильства: Сталін – інтернаціональної диктатури, а Гітлер – націоналістичної диктатури були подібні.** Вони в цьому відношенні були кузенами і бачили один в одному свої власні негативні властивості, що врешті призвело до завзятої ворожнечі між ними. Але найголовнішою причиною останньої були протиріччя в прямованнях диктаторів: Гітлера – створити „Нову Європу“, в якій перше місце мало належати вибраному німецькому народові, а Сталіна – викликати світову революцію, після якої головну роль в творенні нового життя мав відіграти Східний Союз на чолі з „третім Римом“ – Москвою, після якої четвертому Римові ніколи не бути. Завдання цілком протилежні, а тому силою об'єктивних причин між цими інтенціями мало прийти до жорстокої боротьби, і вона прийшла, принісши за собою катастрофу з десятками мільйонів жертв. Всякі міркування здорового глузду вже не діяли. Як то буває за диктаторських режимів, несподівано, за наказом Гітлера, німецькі армії в складі кількох мільйонів моторизованих частин з танками і масою бойових літаків віроломно, як говорив Сталін, 22 червня 1941 р. напали на Східний Союз, несучи за собою і перед собою смерть і руйну. Причиною такого нападу було ніби велике скупчення частин совітського війська поблизу східних кордонів Німеччини і що Східні Союзи на чобто збирались напасти на Німеччину, а тому, мовляв, Гітлер попередив Сталіна, заставши його армії не підготовленими до рішучого бою.

Не є завданням автора цих рядків розбиратись у питанні причин непорозуміння і смертельної боротьби між двома диктатурами з претензіями, з одного боку, на національний, а з другого, на інтернаціональний соціалізм. Це питання належно вивчити майбутня об'єктивна історія.

До другої Світової війни прийшло без участі українського народу, але гірку чашу її наслідків він випив до дна. Ті страждання, які переніс український народ під час першої світової війни, були незначними в порівнянні з усією жорстокістю і звірством звироднілих людей та бездушністю смертоносних машин другої світової війни.

Німецькі нацисти почали війну проти Східного Союзу ніби з визвольною метою для звільнення України і Білорусії та прибалтій-

ських держав Литви, Латвії і Естонії від большевиків. Коли головнокомандувачем німецьких армій був фельдмаршал Браухич, під час руху німецького війська аж до Дніпра, поширювались листівки з обіцянками українцям повної самоуправи і навіть самостійности; з закликами до співпраці та допомоги німцям у боротьбі з большевизмом. На цю вудочку піймалось багато українців. Пізніше вони потрапили з дощу під ринву.

У перших боях у серпні-вересні в полон потрапили за німецькими підрахунками близько п'ятьох мільйонів совітських вояків. Совітське військо для такого рішучого удару дійсно не було як належить підготовлено. Наслідки сталінського обезголовлення совітського війська розстрілом командного складу на чолі з Тухачевським виявились у безпорадності та розгубленості за швидкого руху німецьких моторизованих частин, які оточували совітські дивізії і корпуси. Вояки останніх не робили спротиву аж до останньої можливості німцям, сподіваючись великодушності з боку переможців. Але з **полоненими німці чинили не по-людськи жорстоко**. Не маючи для такої кількості полонених бодай примітивно уряджених таборів, вони заганяли їх до кошар, обгороджених колючим дротом, де морили в антисанітарних умовах голодом, бо не мали для них харчів. Звичайно, про створення якихось санітарно-гігієнічних умов німці зовсім не dbали, вважаючи слов'ян за худобу. Коли ж серед полонених виникав голодовий бунт, їх розстрілювали з кулеметів. Так загинули в неволі мільйони людей, більш третини яких були українці. Деякі людяні коменданти спочатку, згідно з обіцянками Браухича, ще на пересильних пунктах відокремлювали українців, роблячи їм полегші і навіть відпускаючи додому. Але таких було небагато, а потім це було заборонено зовсім.

Пізніше, коли в оточенні зі своєю армією до полону потрапив генерал Власов, він домовився з німецьким командуванням про створення з полонених совітських вояків РОА (Русской Освободительной Армии), які приділювались у допомогу німецьким частинам. Одночасно були організовані загони за національною приналежністю: українські, білоруські, литовські, латиські, естонські, кубанських козаків і т. д. Ці загони виконували переважно тилову службу під командою німців. Українські загони спочатку посилались на боротьбу з партизанським рухом, що почався на Україні і Білорусії в 1942 р., коли німці виявили своє справжнє обличчя насильників-колонізаторів. Але в цій боротьбі українці не освідчились, бо за першої можливості вони переходили зі зброєю на бік партизанів і бились проти німців. Бажання служити німцям не було. До цих загонів вступали лише для того, щоб не загинути в таборах полонених.

Нацисти боялися посилати полонених на роботу, як то було під час першої світової війни, незважаючи на брак робочої сили, яку вони дуже відчували, особливо в сільському господарстві, звідки майже все чоловіче населення було взяте до війська. Загалом тенденція наци-

стів була або зробити полонених своїми вірними слугами, або знищити. Останнє вони здійснювали в масовому мірилі. Нацистська теорія перевиховання людини, вірніше її приручення та дресирування, була ще більш тупоголовою, ніж большевицька, побудована на грубо матеріальних рефlekсах. Тому німці, намагаючись старших, ніби зіпсованих большевизмом, знищити, насильно вивозили на працю до Німеччини молодь: хлопців і дівчат, яких сподівалися привчити до праці, а водночас і перевиховати їх у своїх інтересах. Мільйони полонених морили, а на працю вивозили мільйони молоді, відриваючи їх від батьків і матерів. Щоб привчити їх до свідомости того, що вони нижчої раси, яка має служити вищій – німецькій, їх не урівнювали в правах зі своїми або навіть чужоземними робітниками, як, наприклад, данцями, голландцями, французами, італійцями, і примушували носити відзнаку „ОСТ“, цебто робітник зі Сходу.

Непослух карався переведенням до концентраційних таборів, де морили голодом, а ослаблих часто ще живцем спалювали в крематоріях. Хто потрапляв до т. зв. „ревіру“, повернення звідти вже не було, бо дальшим етапом був крематорій. Таке ставлення до людей було у тих покидьків суспільства, що з допомогою диктатури вибились нагору і здобули фізичну силу. У них про якусь лицарство та великодушність до переможених не могло бути й мови, попри їхні лицарські ордени, якими вони прикрашали свої груди. Стару античну засаду „слава переможцям – честь переможеним“ Гітлер зі своїми цивілізованими виродками ХХ століття знехтував, а натомість тримався гасла культурного занепаду „горе переможеним“, яке призвело розвалу і падіння імперій. Рівно ж він занедбав пересторогу Великого Вчителя Христа „Піднявший меч – від меча загине“ і зробив меч символом своєї національної церкви, прикрашаючи ним вівтар, замість хреста. Мстяться за кривди німецькому народові, заподіяні наслідком поразки в першій світовій війні безглуздим версальським мировим трактатом, продиктованим звироднілим левом Клемансо на пізнішу шкоду свому власному народові, Гітлер повів німців на боротьбу за визволення з гаслом „око за око, зуб за зуб“. Нацисти нападали, руйнували, грабували й убивали цілком невинних людей. Вони намагались винищити народи неарійського походження, що мали поступитись місцем під сонцем лише „сильній, чистокровній германській расі“. Але сила, побудована лише на матеріальній основі з умінням використовувати досягнення техніки, з бездушними машинами, без моральних основ, є недовготривалим насильством.

Справжнім мотивом руху на схід („дранг нах остен“) було бажання здобути коштом слов'янських народів, головно українців, життєвий простір („лебенсraum“). Рух цей почасти нагадував рух орд Чингізхана, лише в протилежному напрямі. Різниця була і в назвах. Тоді були дикі азіати, а тепер цивілізовані європейці з усіма своїми технічними досягненнями. Був цей рух на Україну значно сильнішим і стрім-

кішим від руху большевиків з півночі в 1918–19 роках. Мета як у большевиків, так і у нацистів була та сама – здобути на Україні не лише хліб та всяку поживу, а й рабсилу для своїх цілей. Про те, що той хліб можна здобути, німці знали зі свого досвіду 1918 р., коли вони вже раз „визволяли“ Україну від большевиків. Але вони забули, що тоді український нарід за занадто великий апетит та нехтування української суверенності вигнав їх з України. Нацисти про це не лише забули, а й значно збільшили свої апетити. Вони хотіли колонізувати Україну, а її нарід зробити своєю робочою худобою. Усім учасникам східного походу („Остцугу“) було обіцяно в наказах головної команди німецьких військ наділення, на їх бажання, землею на Україні в розмірі від 40 до 100 гектарів та допомогу в організації господарства. Інтереси українських хліборобів при цьому не брались до уваги – так, ніби вони не існували або мали стати живим інвентарем цих нових господарств. Уже цей один наказ характеризував „культурний“ намір німецького нацизму визволення України від большевиків.

Цікавим було те, що звичайний німецький обиватель не вважав у своїй масі цей наказ безглуздо диким. Витворилась якась стихія загального запаморочення, коли люди втратили здатність розумно оцінювати явища та події. Оця стихія сприяла витворенню авторитету психічно ненормального Гітлера з безумовним послухом йому як своєму вождеві. На його наказ, десятки мільйонів здорових і ніби розумних німців ішли без заперечення у кривавий, жорстокий бій, де вмیرали, як римські гладіатори, славословлячи свого вождя.

В особі Альфреда Розенберга, міністра у справах Сходу, знайшовся ідеолог усього нацистського психічного безглуздя, який у „науковому“ творі „Міф ХХ століття“ побудував теорію про месіянську роль німецької нації у витворенні нових форм суспільного життя на землі. Відрізнялась ця теорія від большевицької тим, що, замість знищення капіталістичних класів з приналежними до них людьми, мали бути винищені народи неарійського походження і „некультурні“ та мішані, або нечистокровні, народи, до яких належали слов'яни, щоб звільнити місце під сонцем для чистокровних і „культурних“ націй під проводом німців. Німецька нація мала бути авангардом у творенні нового життя не лише в Європі, але і на всій Землі. Теорія дуже близька за своєю патологічністю до большевицької теорії про передову роль пролетаріату як авангарду в перебудові на комуністичний лад життя в усьому світі. Розенберг набрався цієї великої „мудрости“ в Москві, де за большевицьких часів абсолютував інститут архітектури і будівництва. Він вважався знавцем Сходу Європи, а тому доводив, що слов'яни ні на що інше не здатні, як лише виношувати на своїх плечах чужонаціональну деспотію – історичних варягів, татар, царів із перевагою німецьких правителів, починаючи від Петра I, та, нарешті, азіята Сталіна з його одноплемінними дикими чекістами та допомогою

жидів. Тому, мовляв, не буде великої світової несправедливості, коли на місце слов'янських правителів прийде висококультурний німецький нарід. Він побудував теорію чистоти німецької раси, яка лише єдина збереглась в Європі не зачеплена за різних історичних переселень народів. Вона походить від старих германів і не змішала своєї крові з менш духовно вартісними народами. Тому німецька нація належить до вибраного народу з великими здібностями, з надзвичайним розумом, сильною волею та високими стремліннями. Із інших націй лише жиди мають претензію на роль вибраного богом народу і зберегли свою чистокровність, але вони за свою жадоху до золота були покарані їхнім богом, розсіяні по всій землі, а тому прийшов уже час, аби вони зникли. З цим чистокровним походженням Розенберг пішов далі, ніж большевики з походженням пролетарським.

Такі думки знайшли сприятливий ґрунт серед німецького народу, національна гідність якого була аж надто принижена після першої світової війни, а особливо сильний вплив зробила вона на малокультурний дрібноміщанський елемент. У дусі цих нацистських ідей почали виховувати молодь, створивши за зразком большевицького комсомолу організацію гітлерівського юнацтва („Гітлер-юргенд“). Большевики кричали про єдність партії з її вождем Сталіним, німці пішли ще далі, виголошуючи про єдність всього народу в одній державі з одним вождем: айн фольк, айн райх, айн фюрер.

Нас цікавить погляд нацистських ідеологів на українців. Один із них, доктор Пфафен-Рот, писав на сторінках офіціозу, що виходив на Україні „Дойтше-Українше цайтунг“ („Німецько-українська газета“), про те, що погляд, ніби українці є нацією, хибний. Ніяка нація на Україні не могла витворитись, бо вона розташована на широкому шляху постійного руху азійських кочових народів, які появлялись, усе руйнували і зникали, не створюючи сталого державного організму. Були на Україні печеніги, половці, хазари, торки, берендеї, чорні клобуки, татари. Усі ці народності мішались, усе, як у тиглі (казанку), перетоплювалось, внаслідок чого постало анархічне плем'я, не здатне до державного життя. Тому рахуватись із цим плем'ям як з нацією не можна. Велику помилку зробили державно-політичні діячі Німеччини, а особливо Австрії, коли в 1918 р. визнали українців державним народом і уклали з ними мир. Тепер така помилка не сміє повторитись. Цей „науковий“ погляд німецького доктора філософії відповідав політичному напрямкові нацистів у їхньому стремлінні здобути життєвий простір на Україні.

Було ясно, що українцям чекати чогось доброго від німців не варто. Це ясно виявилось, коли бойові частини німецьких армій пройшли далі на схід аж за Дон, а на окуповану територію України посунули хмари жовтошкірих, як називали уніформованих націонал-соціалістичних партійців, та тиллові частини СС, СД („зіхердінст“) і гестапо, що були не менш жорстокі і озвірілі, ніж большевицькі енкаведисти.

Влада на окупованій території перейшла до генерал-губернатора Коха, малокультурного вірного Гітлерові сатрапа. Дуже скоро довелося українцям забути про обіцянки фельдмаршала Браухича, якого Гітлер усунув від командування арміями, перебравши його на себе. Всі вищі адміністративні урядові місця були зайняті німцями. Українців назначили лише сільськими старостами та головами міських управ. Подекуди вони були і в районних управах, а потім охоче брали їх до місцевої поліції. Але це мушили бути вірні німцям службовці та виконавці їхніх наказів. За непослух – розстріл без довгих процедур. Усі підприємства і радгоспи німці перебрали як свою власність і призначили своїх управителів. Колгоспам не дозволили ліквідуватись і попризначили до них своїх адміністраторів. Надії хліборобів, що їм буде дозволено переходити до індивідуального господарювання, були марні. Лише за особливо успішну працю на користь німців декому прирізувалися із колхозних полів невеликі ділянки землі, а загалом за цю працю нагороджували горілкою та тютюном-махоркою. Хлопців і дівчат виловлювали, як звірів, та вивозили в запертих вагонах до Німеччини. Зате для роботи в сільському господарстві на Україні, особливо в радгоспах, прислалали робітників із Данії та Голландії.

Поза цим посунули в Україну хмари всяких підприємців, торговців і всякого роду спекулянтів та шумовиння з покидьків суспільства, що привласнювали собі суспільні підприємства і маєтки та закладали акційні товариства. Почалася вакханалія, коли все в легальний спосіб грабувалось, вивозилось і висилалось до Німеччини. У колгоспників забирали з їхньої індивідуальної власності корів, свиней, масло, сало, яйця за нарядами німецьких комендатур, з відповідальністю сільських старост за справність виконання. Все це вивозилось до Німеччини, коли не йшло на потреби армії. Такої дочекались українці волі після „визволення“ від большевиків. Така була німецька правда, що прийшла на зміну большевицькій правді.

Такий дикий стан окупаційного режиму, який нагадував часи воєнного комунізму, міністр справ Сходу Європи Розенберг уважав нормальним, бо українці, мовляв, до іншого ставлення не при звичаєні. Та поганий він був знавець Сходу. Багато витерпіли українці від большевиків з диким Сталіновим режимом, але то була влада однакова для всіх народів Східного Союзу, і всі для неї були рівні. А німці дивились на українців як на нижчу породу людей, що надається лише для використання в інтересах чистокровної німецької раси. Цього вже не могли витримати і ті слабкі та неповнолітні, що не були мобілізовані до совітського війська й уникли відправлення на роботу до Німеччини. Спонтанно і масово почались повстання по всій Україні, особливо в лісостепових областях, де молодь могла залишати села і міста та йти до лісів. Були організовані рухливі повстанчі загони, що нападали на німецькі комендатури і невеликі загони, на ешелони з продуктами і амуніцією, а на шосейних дорогах – на автотранс-

портний рух, добуваючи при цьому зброю, руйнували залізниці, під- ривали мости.

У лісах Західної України витворилось УПА (Українська Повстан- ча Армія), яка порушувала нормальне сполучення між Німеччиною та її Східним фронтом. Це дезорієнтувало німців. Тим часом совіська армія, маючи глибокий тил та великі резерви, стримала швидкий рух німецької армії та почала переходити в деяких місцях у контрнаступ. Це вимагало від німців збільшення своїх сил на фронті, а поза цим треба було вести війну з невідомим ворогом у тилу. Певність, що війна на Сході закінчиться так само блискавично, як то було в Польщі, Гол- ландії, Бельгії, Франції і на Балканах, зникла. Моральний дух фрон- тових вояків ще більше упав, коли виявилось, що гасло визволення народів Сходу від большевизму було звичайним дурисвітством, за яке не варто віддавати своє життя. Німецька адміністрація з тилowymi ча- стинами, що складались із найгіршого елемента, „визволені“ народи поневолила гірше від большевиків та займалась їх фізичним винищен- ням. Повстанчий рух дав кожному зрозуміти, що тримати в стані оку- пації зайняту велику територію тривалий час не можна буде і що во- на ніколи не буде німецькою. „Міф ХХ століття“ спричинився до мо- ря крові і луснув, як мильна бульбашка, на тлі загальної моральної кризи, коли заповіді християнського вчення були занедбані. Даремно агітувало і кричало німецьке міністерство пропаганди на чолі з генієм брехні Гебельсом. Йому перестали вірити.

В совітській і німецькій арміях відбулася зміна моральних сил, що все є рішальним чинником у боротьбі. На початку війни не лише у со- вітських вояків, а й у командирів були свіжими згадки про розправу Сталіна з вищим командним складом війська на чолі з популярним маршалом Тухачевським, а головне – про дикі жорстокі репресії 1937–38 років, коли у майже кожного п'ятого вояка хтось із рідні був репресований. Тому у них не було переконання в потребі ставити рішучий спротив німцям до останньої можливості, що дало Сталіну привід віддати наказ вважати зрадниками всіх, хто потрапив до ні- мецького полону. Вони вбачали в німцях культурну силу, що може принести звільнення від дикої Сталінової деспотії. Але коли вони по- бачили, яку „культуру“ несе їм „Майн камф“ („Моя боротьба“) Гітле- ра з його звироднілим ставленням до переможених, моральна сила со- вітського війська з бажанням упасти на полі бою, а не помирати в ні- мецькому поневоленні, дуже зросла. Натомість у німецькій армії вона впала значно нижче, ніж то було на початку війни в совітській армії. Грізні переможці на всіх фронтах, незважаючи на всю свою техніку, стали непридатними не лише для нападу на чужі краї, а й для оборо- ни власної батьківщини. Перелом у настроях німецьких вояків почав- ся після звільнення Браухича від командування армією. Далі все йшло за законом інерції аж до Сталінграду, де почала діяти зворотна сила. Тоді все покотилось назад. Внаслідок безглузвих наказів Гітле-

ра німецьким воякам не залишалось нічого іншого, як здаватися сотнями тисяч на ласку тих, яких незадовго перед тим вважали переможеними. „Майн кампф“ з гаслом „око за два ока“, а „зуб за два зуби“ обернулось проти того, хто з цим гаслом підніс меч.

Як то буває у всяких катастрофах, потерпіли найбільш невинні, що опинились на шляху катастрофічних подій. На цьому шляху, як і в історичні часи руху народів, були українці. Вони найбільше від усіх потерпіли з тією лише різницею, що про свої кривди вони найменше від усіх говорять. Потерпіли не лише пасивні і слабкі та діти з їхніми матерями, а й активні борці за свободу та людську і національну гідність власного народу на своїй рідній землі. Останні в своїй мало показній зовнішніми ефектами боротьбі найбільш спричинились до перемоги над брутальними насильниками, але відповідного визнання героїчності своєї боротьби не отримали. Навпаки, тисячі їх після остаточної перемоги над зовнішнім ворогом були вивезені як „націоналісти“ і вороги народу до таборів примусової праці далеко від рідного краю, за людське життя в якому вони боролись. Такими насамперед були учасники УПА.

Сучасні совітські історики і письменники всіх мастей приписують весь повстанчий рух проти німецької окупації лише тому натхненню, що давала комуністична партія на чолі з генералісимумом Сталіним та її мудрим вказівкам і керуванню. Була, звичайно, деяка кількість повстанчих осередків під керуванням членів комуністичної партії, що внаслідок раптової окупації України не мали можливості виїхати на схід за Волгу. Вони змушені були піти в підпілля, головню по великих містах, а з малих міст зникнути в ліси, щоб уникнути німців розправи з ними з боку як із большевиками. Були і такі, що залишились як червоні партизани для організації повстанчого руху. Авторіві цих рядків довелось пізнати у в'язницях і таборах декого з цих партизанів-українців, що потрапили туди за національний напрямок у повстанчому русі. Були, звичайно, більші партизанські об'єднання, переважно в північно-східній частині України, які мали зв'язок з розвідними загонами совітської армії та подавали їм необхідні відомості про розташування і рух німецьких частин. До таких об'єднань належав і партизанський загін Ковпака, що пройшов лісами з Чернігівщини аж до Карпатських гір. Описи його бойових подій з німцями перебільшені, зате зі своїми українцями чи то за „націоналізм“, чи то ніби за співпрацю з німцями він досить суворо розправлявся, бо з беззбройними було значно легше воювати, як із озброєними до зубів німцями. Щодо описів героїських вчинків інших большевицьких комісарів, а особливо жидів, то в них більше фантазії, ніж дійсності. Більшість їх не існувала зовсім і постала в уяві різних писак.

Загалом же **повстанчий рух на Україні був стихійний і не чекав на „надхнення“ та вказівки від комуністичної партії.** Це надхнення давали дикі утиски німецьких нерозумних покидьків, що уявили себе

„іберменшами“ (надлюдьми). Такого досконалого апарату, як большевицьке НКВД, для придушення всякого спротиву німці не мали. Вони відзначались лише тупоголовою жорстокістю, що обурювала проти них мирне населення. Як за всякої стихії, до повстанчого руху домішувалось усе. До повстанчих організацій проникали авантюристи, провокатори, злодійський елемент, що найбільше кричав про свій совітський патріотизм.

Проти німецьких окупантів боролись усі, хто лише мав можливість. А коли німці були побиті і знову прийшли большевики, що почали чинити суд і розправу за „співпрацю“ з німцями, повстанча діяльність повернулася проти совітської адміністрації і в лісах Західної України продовжувалась ще кілька років, поки великі підрозділи військ НКВД і НКГБ їх не ліквідували. Ця чинність велась під українським національним прапором. Можливо, що це були зайві жертви, які позбавили українську націю тисяч ідейних відважних юнаків, але вони примушували совітську владу рахуватись із національними устремліннями українців і не повторювати слів Леніна, які він сказав у квітні 1919 р. після першої німецької окупації, що тоді „німці вибили („вышибли“) національний рух на Україні“.

Залишається фактом, що українські повстанці помогли совітському війську вигнати німців з України. І хоч сталінська справедливість засудила майже всіх їх, особливо учасників УПА, на десятки років таборів примусової праці, вони показали німцям, що українці не якесь анархічне плем'я, що надається лише до роботи під чужим керуванням, а нація, яка бореться за вільний розвиток на власній землі без чужої допомоги.

Треба згадати ще про італійців, словаків, мадярів і румунів, військові частини яких також брали участь у боях разом із німцями проти совітської армії. У відношенні до українців італійці й особливо словаки поводити себе як культурні вояки, не робили жодних надужить, і багато з них співчувало тяжкій долі українців. Недобре тримали себе мадяри, а ще гірше румуни. Останні лютували гірше за німців на території між Дністром і Бугом, яку румунська влада назвала Трансністрією і яку Гітлер пообіцяв прилучити до Румунської держави. На цій території була заведена румунська адміністрація, урядовою мовою була лише румунська, навчання в школах лише румунською мовою. Місто Одеса також мало належати Румунії. Румунська сігуранца (таємна поліція) лютувала не гірше від гестапо. Але були побиті німці, були побиті і румуни. Вони Трансністрії не здобули, а повернули Буковину та Бесарабію, що були приєднані ще 28 червня 1940 р. до Радянської України. Мадяри також втратили свої претензії на Закарпатську Україну, що остаточно була приєднана до УРСР у 1945 р., згідно з постановою З'їзду народних рад Карпатської України в листопаді 1944 р.

9 травня 1945 р. закінчилась друга світова війна трагічно для тих, хто її почав. Перемозі большевицької диктатури пролетаріату над на-

цистською диктатурою значною мірою допомогли демократичні капіталістичні держави, передовсім Сполучені Держави Америки. Останні додавали СРСР технічне обладнання, літаки, автомашини, паротяги, а головне – велику кількість харчових продуктів, у яких після окупації України німцями відчувалась велика потреба. Большевицька влада аж до останнього дня перед війною годувала нацистську Німеччину, постачаючи їй харчові продукти. Лише, коли союзна диктатура Гітлера напала на СРСР, Сталін змушений був увійти в союзні відносини з тими державами, в яких намагався зробити комуністичну революцію. СРСР історики про переможне закінчення війни над спорідненою диктатурою за допомогою демократичних держав не згадують.

Принесла ця війна велику руїну та величезну кількість людських жертв тим народам, що були втягнені до неї. З цих народів найбільше потерпів український нарід, бо виніс тяжкі удари двох диктатур: з одного боку націонал-соціалістичної, а з другого – московсько-інтернаціональної. Згідно з сРСР джерелами, під час останньої німецької окупації на Україні було знищено цивільного населення два з половиною мільйони, зменшений його приріст на півтора мільйона, насильно вивезено до Німеччини близько трьох мільйонів. Ці цифри можна вважати правдоподібними, бо нищили українців не лише німці, а й румуни і мадяри, почавши з окупації Карпатської України в 1939 р. Звичайно, сРСР джерела замовчують, скільки після війни вивезено українців на примусові роботи на Північ, заполярну Воркуту, на Колиму, на Камчатку, в Магаданський край, у Караганду та інші „великі будови комунізму“. А було їх вивезено, як звинувачених за різними пунктами ст. 54 карного кодексу, не менше тієї кількості, яка приписується німцям у знищенні і вивезенні українців. Пізніше немало українців виїхало на лісові роботи до північних і сибірських пралісів, на Далекий Схід і на освоєння цілинних земель від Уралу до Алтаю. А поза цим усім, мільйони українців полягли на полі бою в боротьбі з німецькими, румунськими і мадярськими окупантами. Чи хоч один нарід у світі пережив таку велику трагедію, яку викликала поява на світовій арені представників насильного перебудування національно-державних і суспільних підвалин людського життя – диктаторів з деспотичною владою, Сталіна і Гітлера. Випили українці криваву чашу божевільного чину диктатур до дна.

Та пройшла і ця хуртовина подій всесвітньо-історичного значення. Вона залишила по собі руїну, на якій природним процесом, без огляду на перешкоди різних сатрапів і бюрократів, твориться нове, здорове життя. Була це велика трагедія, яку спричинили не лише Сталін та Гітлер особисто, бо вони не були якимись надзвичайними геніями зла, але звичайними нахабними і хитрими особистостями, яких обставини винесли на чоло тих подій. Не стало Леніна і Троцького – прийшов Сталін. Не було б Сталіна, був би Берія чи Молотов або Каганов

вич. Завинив ту трагедію патологічний стан суспільного устрою в житті тих народів, що не були належно підготовлені до тих змін, які силою об'єктивних причин, що викликав технічно-цивілізаційний поступ, мали прийти і в огні та бурі прийшли з великими жертвами і стражданнями для всіх.

Тепер витворюється чи, вірніше, відбувається боротьба за новий суспільний устрій, у якому повернення до старого не може бути. Не можуть у ньому залишитись і наслідки насильного викривлення суспільних процесів життя, які принесли диктатури обох екстремів. Намагання повернути життя до старого укладу або затримати стан диктатури пролетаріату або відживаючого капіталізму є тепер справами з негідними засобами. Трагедія диктатур минула, а ті, що намагаються затримати її стан, подібні до клоунів, які хочуть наподоблювати великих артистів, що зійшли зі світової арени і більше вже не вернуться, бо їм вже ніхто не повірить.

Після погрому націонал-соціалістичної диктатури Сталін, як переможець, намагався до кінця свого життя, що прийшов, можливо, скоріше, ніж він сам сподівався, перетворити не лише суспільно-політичний світогляд людей, але і явища природи на безмежних просторах СРСР. В СРСР і в державах, підпорядкованих „народних демократій“, а поза ними викликати світову революцію для знищення капіталізму. В СРСР за допомогою добре організованих каральних відділів МВД на чолі з вірним помічником Берією він міг втілювати в життя свої п'ятирічки. Під час четвертої повоєнної сталінської п'ятирічки, як уже згадувалось, мільйони українців були під замітом співпраці з німцями, як вороги народу, цебто комуністичної партії, вивезені до таборів примусової праці. Таку долю мали прибалтійці: естонці, латиші і литовці. Дісталось і народам Кавказу, а з Криму все татарське населення було вивезене до Казахської ССР. Останнім актом, так би мовити, була направлена кривда, яку кримські татари спричинили українському народові в історичні часи XIII–XVII століть. Лише спокутували цей гріх ті, що не мали хижацької вдачі їхніх прапрадідів.

Хоч як намагався Сталін зі своїми соратниками викликати жорстокість каральних відділів у поборенні навіть непомітного пасивного спротиву прямуюванню комуністичної партії, без огляду на жертви і терпіння звичайних громадян, перебудувати і перетворити весь світ, вона, ця жорстокість, поступово слабшала, а віра в непомилність диктатури пролетаріату гасла. Стихія розбурханих звірячих інстинктів пройшла. На них грати ставало вже неможливим. Надійшов час відійти творцеві диктаторської деспотії, і він відійшов.

Диктатура пролетаріату отримала фізичну перемогу над націонал-соціалістичною диктатурою, але в боротьбі з капіталістичною демократією, незважаючи на її занепад, морально прогнала. СРСР воякам була показана Європа з її досягненнями за капіталістичного

устрою, що переконало їх у брехні совітської пропаганди. А народам середньої Європи була показана „культурність“ большевиків, у якій проривалась дикість орд Чингізхана, що не поступалась жорстокості німецьких гестапівців з есесівцями.

Диктатура пролетаріату втратила свій моральний авторитет, незважаючи на бучний галас науково обґрунтувати її ідеологічні основи. Дійсність на кожному кроці заперечувала большевицьку правду. Безкритично цій правді вірили лише примітивні представники роду людського, що за обов'язком членів комуністичної партії з великими труднощами поповнювали свій політичний світогляд вивченням напам'ять історії ВКП(б), що був свого роду символом віри для всіх правовірних комуністів. Знищивши стару інтелігенцію, большевики сподівались із витворенням нової совітської інтелігенції, вихованої цілком у „пролетарському“ дусі, зміцнити своє панівне становище. Вони намагались оберігти її від будь-яких впливів „буржуазних“ ідеологій та ідеалізму, переповнивши програми середніх і високих шкіл студіями лише матеріалістичних теорій марксизму-ленізму в сталінському виданні. Але хоч як вони намагались стерилізувати брехливою фразеологією у високому стилі людський розум, його вільне думання не можна обмежити. У молоді відкриваються очі на примітивну брехню, убогість духу та відсутність здорового розуму у вождів диктатури пролетаріату, що повірили своїй власній брехні та намагаються старе російське старовірство замінити новою комуністичною вірою та своєю патологічною правдою. Заперечуючи теоретично всі духовні прояви, у т. ч. такий, як віра, вони переконують усіх вірити тому, чого не було, нема і не буде, вірити в щастя і радість, яку принесла їм диктатура тих, що уявили себе стовпами всього людства. Уроївши собі, що лише вони зможуть створити рай на землі, вони з жорстоким насильством поборювали всякий вільний духовний вияв у шуканні і пізнанні дійсної Правди. Витворивши величезний апарат душеприказчиків та агітаторів для пропаганди пристосованих до вдачі деспотичних старобрядських большеків економічно-соціальних теорій Маркса-Енгельса в політично-ідеологічній редакції Леніна та в догматичному оформленні Сталіна, найбільшого пророка комунізму, большевики протягом чотирьох десятиків років убивали всяку вільну творчість людини, затримавши її духовно-культурний розвиток, бо технічно-цивілізаційний поступ, про який кричать большевики, не є духовною культурою. Там, де певна суспільна група або партія займає панівне або командне становище і примусово керує суспільними процесами життя за допомогою фізичної сили, не може розвиватися справжня культура, що має бути цілком вільною в духовній творчості людського колективу.

У своєму творі (В. Ленін. – 4 изд. – Т. 2. – С. 492) В. Ленін писав: „Ми не дивимось на теорію Маркса, як на щось закінчене і недоторканне. Ми переконані, навпаки, що вона поклала лише підвалини тій науці, яку соціалісти мають рухати далі в усіх напрямках, коли

не хочуть відстати від життя. Ми гадаємо, що для російських соціалістів особливо необхідна самостійна розробка теорії Маркса, бо ця теорія дає лише загальнокеруючі положення, які пристосовуються почасти до Англії, до Франції інакше, ніж до Німеччини, до Німеччини інакше, ніж до Росії...“ І пристосували їх до убогого духу культурно відсталих російських старообрядців, що молились своєму богу, хрестячись лише двома пальцями та кривавили підлогу від поклонів лобом, позбавленим здорового глузду.

Фрідріх Енгельс у творі „Анти-Дюрінг“ уявляв собі майбутність соціалістичного устрою так: „Коли не буде суспільних класів, які треба буде підпорядковувати, коли не буде панування одного класу над іншим і боротьби за існування, що виникає внаслідок сучасної анархії виробництва, коли будуть усунені сутички і насильства, що виникають через це, тоді вже не треба буде когось підпорядковувати і стримувати, тоді зникне потреба в державній владі, що виконувала цю функцію. Першим актом, у якому держава має виступити як справжній представник усього суспільства – усупільнення всіх засобів виробництва – буде її останнім самостійним чином як держави. Втручання державної влади в суспільні взаємовідносини поступово стане зайвим і припиниться само собою. На місце керування особами прийде керування речами і керування виробничими процесами“.

Отже, всі класи, проти яких боролись большевики, давно вже зникли, і всі засоби виробництва усупільнені, але функції державної влади, насильна жорстокість яких Енгельсові як культурній людині, що не походила з люмпен-пролетаріату, не уявлялась, все ще існують в СРСР, а втручання не лише в суспільні взаємовідносини, а й у родинні і в саму душу людини підпорядкуванням усіх духовних проявів керуванню партії залишаються в повній силі, вносячи до них пропагандою проти правдивого ідеалізму духовний маразм. Це є ознакою того, що, замість знищених усіх класів суспільства, витворився новий псевдоклас, який зручно змушує за диктатури „демократично“ себе визнавати за дійсних представників цілого народу та „добровільно“ славословити себе аж до небес. Такої форми відмирання державних функцій Енгельс дійсно не передбачав, бо вона є пристосуванням до вдачі великоруського народу, для якого Москва є третім Римом, а четвертому ніколи не бути. Великий пророк російського комунізму Йосиф Грозний-Сталін ще на XVIII з'їзді партії заявив, що Енгельс не передбачав капіталістичного оточення та всяких випадків „зигзагів історії“, а тому подібно до Магомета, що вніс поправки до вчення Христа, цілком його перекутивши, доповнив учення Енгельса про необхідність функцій розвідки, карних органів державної безпеки і військ МВД для підтримки у власній країні „соціалістичного демократизму“ та для охорони „здобутків соціалізму“. Під цими здобутками треба розуміти люксово уряджені помешкання в містах і вілли з чудовими парками в їх околицях та в інших місцях відпо-

чинку вожаків партії і провінційальних сатрапів, яких Микита Хрущов, коли ще не був на самому верху сам, порівнював з багатим і славним Кочубеєм, необмеженим володарем над своїми підлеглими. Також необхідно охороняти цінне життя творців російського комунізму, що є незамінні і єдині можуть його довершити „на щастя і радість поступового людства“.

У недовго триваючій історії будівництва комунізму виявилось, що його вожді дійсно мають бути незамінними і жити вічно; бо з їх смертю або відсутенням з керуючого становища меркне те сяйво, що „огріває“ трудящі маси. Так сталось після смерті Сталіна. І хоч його моці ще лежать в московському мавзолеї і до нього, як до пророка, приходять поклонитись усі віруючі комуністи, але зневіра дедалі більше проникає до їхніх сердець, а слабкий розум уже не в змозі боротися з нею. Вони, що ближче до свого кінця, то все більше кричать про своє „вірую“, але воно стає все менш і менш переконливим. Старі комуністи, яких Сталін не відправив поперед себе на лоно Авраама, ще мріють про те, щоб зайняти на тому лоні місце біля свого улюбленого вождя і ввійти до історії. Зате молодь перестає відчувати пошану як до Сталіна, так і до своїх комуністичних учителів та батьків. Щоб якось здобути довір'я молодшої генерації совітських громадян, Микита Хрущов, ставши на чолі комуністичної партії, зняв зі Сталіна культ особи, бо він суперечив марксизму, але шлях творення ним комуністичної моралі засобами єзуїтської брехні та жорстокого насильства визнав непомильним. Зробити повну духовну революцію проти брехні М. Хрущов не наважився, бо цим був би заперечений міф про привабливість шляху в будівництві комунізму, по якому пройшли громадяни Совітського Союзу. Цей міф був і є фундаментом пропаганди в боротьбі за комуністичний світогляд не лише серед нової генерації власних громадян, а й, головне, поза межами Совітського Союзу. Об'єктивна історія зробить належну оцінку діяльності М. Хрущова та його ближчих співпрацівників. Ми лише можемо сказати, що нехтування Правди, яка є основою загальної моралі, привела до того, що завалилось два Рими, це може статись і з третім Римом – Москвою.

Перемога життя

Український нарід по закінченню другої Світової війни тяжко заліковував свої рани на руїнах Соборної України. Але за життя великого диктатора аж до кінця 1953 року всяка консолідація порушувалась безупинним вишукуванням ворогів народу всевідаючими органами вірного Сталінові Берії, що, як величезні щупальці спрута, скрізь проникали і все душили. Вони діяли за інерцією навіть по смерті своїх творців. Доходило до того, що звинуваченим за п. 10 ст. 54 карного

кодексу УРСР, цебто за необережно сказане слово проти влади або існуючих порядків, давали за постановою Особого совещания МВД 25 років, незважаючи на вік, примусових праць у таборах. У часи великого деспота царя Миколи I брали на 25 років військової служби, а по закінченню її розпорядженням всесильного Аракчєєва колишніх солдатів приділяли до військових осель, т. зв. „кантонів“, що були прототипом сталінських комун. Тепер же по закінченні 25 років примусової праці в'язень мав залишитись там же на спецпоселенні поза табором, де йому давали можливість обзавестись жінкою, також з колишніх в'язнів, або, коли мав родину раніше, викликати її на місце свого поселення. Аракчєєвщина і беріївщина були аналогічні. Перша навіть більш „демократична“. А поза цим різниця була в мірилі. Тоді було в десятках тисяч, а тепер у мільйонах упосліджених громадян, що осмілювались протестувати проти совітського демократизму.

Самі собою табори примусової праці були свого роду комунами. В'язень у них не лише матеріально, а й духовно в комуністичному розумінні і напрямку був забезпечений усім необхідним. Після остаточної перемоги над всіма внутрішніми і зовнішніми ворогами Сталін почав проповідувати, що найціннішим даром природи є життя людини. Тому в таборах почали наприкінці сорокових років зберігати життя людини, щоб ліпше використати її для будування комунізму. Були добре уряджені амбулаторії, стаціонари і лікарні для ослаблених і захворілих з добрим лікарським персоналом із в'язнів. У бараках в середньому на 80 душ була заведена зразкова чистота. Також були добре уряджені лазня, пральня з дезінфекційною камерою, перукарня. У кожному таборі були дві кухні з чорним житнім хлібом, а друга, т. зв. „комерційна“, – з добрими, смачними стравами за порівняно невелику плату. Комерційні їдальні почали влаштовувати після „ліквідації“ Берії, коли була запроваджена навіть і в режимних таборах платня за працю за т. зв. господарчим розрахунком („хозрасчет“). Жваво торгувала таборова крамниця. Із запровадженням для всіх працюючих в'язнів заробітної платні, кожний з них мав можливість купувати, бо частина заробітку давалась на руки, а решта записувалась на особистий рахунок. У кожному таборі був клуб, бібліотека, читальня, спортовий майданчик. У клубі було кіно та сцена для театральних вистав і всіляких імпрез. Таке урядження було заведено переважно на початку п'ятдесятих років.

Отож таборове життя було свого роду підготовкою до майбутніх комуністичних форм, коли все спільне, все державне, і лише кишеньковими грішми кожний міг розпоряджатись на свій розсуд, звичайно, у межах дозволеного. Весь хід життя і чинности регулювався таборовими правилами і розпорядженням начальства, душеприказчиків (оперуповноважених МВД) і начальника культурно-виховного відділу табору.

Даючи в'язням по 25 років примусових робіт у таборах, Сталін сподівався зі своїм вірним Берією прожити не менше від цього терміну для завершення перетворень суспільного укладу життя на сталінській комуністичний копил під загальним („бдительным“) контролем. За цей час можна було перевиховати тих, хто не піддався на це добровільно. Приєднання західних українських земель та прибалтійських держав дало великий матеріал для цього грандіозного завдання. Українців та прибалтійців масами вивозили з рідних земель до таборів, а на їхні місця посилались росіяни, переважно демобілізовані з армії напівінваліди. Поповнювались табори і представниками західних демократій, особливо з Німецької Демократичної Республіки. Таким чином, підготовка до комуністичного устрою йшла успішно і повним ходом. Але було це все лише за формою. Внутрішній зміст прихованих настроїв був цілком протилежний.

На Радянській Україні почалась реконструкція зруйнованого в час війни наслідком німецької окупації народного господарства. З чоловічого населення там залишились переважно напівінваліди, старі і діти. Весь тягар фізичної праці випав на долю української жінки, яка виявила себе правдивою героїнею в усіх галузях діяльності, особливо у відбудові сільського господарства та вихованні дітей, батьків яких помер Молодо в'язни та загнала далеко диктатура пролетаріату.

Третя п'ятирічка плану народного господарства, що затягнулась до кінця війни, пройшла в напруженій праці для військової промисловости, а четверта (післявоєнна) – пішла на відбудову зруйнованого в час війни господарства. Лише в п'ятій п'ятирічці почалося мирне виробництво для щоденних потреб населення. Цей перехід на мирний стан відіграв певну роль у суспільних виявах життя СРСР, пройшла стихія озвіріння і жорстокости. Відійшов останній геній зла Сталін, Йосиф Грозний, що був, без порівняння, жорстокішим від московського царя Івана Грозного, а за ним був усунений його вірний Берія, лютіший, ніж Малюта Скуратов. Період необмеженого панування енкаведистів, що були більш кровожерні, ніж колишні „опричники“, закінчився. Був це період, або, як його називали, – сталінська ера, за насильством найтяжчим, а за загальним озвірінням до повної втрати людської гідности таким, якого ще не знала світова історія. Дике насильство сталінської диктатури пролетаріату над власними громадянами позбавило останніх відпорної сили проти зовнішнього нападника – гітлерівського нацизму, що майже без спротиву дійшов аж до Волги і Кавказьких гір.

Якби розвиток творчих сил народів СРСР йшов далі тим природним шляхом, як він почався в період НЕПу, без насильного ожебрачення та винищення здорового населення, ця велика країна не лише за територією, але й за державною силою була б настільки могутньою, що на неї не посмів би напасти німецький нацизм, шукаючи собі „лебенсraum“ на Сході Європи.

Дика деспотія Івана Грозного призвела до так званого „смутного часу“ після його смерті, коли поляки осмілились посадити на московський престол свого ставленика. Ще дикіша деспотія Йосифа Грозного викликала німецький „дранг нах остен“ ще за його життя. І хоч Сталін вийшов ніби переможцем як геніальний полководець і генералісимус, але не було в цьому його особистої заслуги. Наслідком цієї перемоги були річки крові, море сліз, десятки мільйонів нещасних та загальна руїна. До слави, яку гучно проголосили Сталінові мільйони, приєдналось непомітне прокляття десятків мільйонів знедолених людей.

Минула сталінська ера. На руїнах старого почало поставати нове життя. Воно неухильно ставить нові вимоги здорового розвитку, побороюючи старі патологічні прояви. На місце Сталіна на чоло Комуністичної партії, а цим самим і Совітського Союзу прийшов Георгій Маленков, що був довіреною особою старого диктатора. Але продовжувати далі сталінський курс в будові комунізму вже не було можливим. Ще під свіжим враженням втрати геніального вождя ЦК КПСС запропонував обрати на його місце Маленкова. Останній став на шлях демократизації. Це викликало невдоволення Берії, який постановив з допомогою свого апарату розігнати нездатних на диктатуру пролетаріату претендентів, але послизнувся. Стихія насильної жорстокості минула. Тому Берію ліквідували так, як він ліквідував свого попередника – начальника НКВД Єжова – з зарахуванням до ворогів народу.

Тримати далі в напівголодному стані совітських громадян і доводити їм, що вони перебувають у ліпших умовах, ніж у капіталістичних країнах, бо там споживають менше хліба на душу населення, як у Совітському Союзі, не було можливим. Люди хотіли не лише сухий хліб їсти, а й мати до нього м'ясо, сало, молоко, масло. Це скоріше за всіх зрозумів Микита Хрущов, який по закінченню війни побачив, що сталінський курс щодо сільського господарства не можна далі продовжувати. Воно було аж надто упосліджене. Бюрократичними сатрапами, яких Хрущов назвав знатними Кочубеями, колгоспник був настільки закріпачений, залаканий і забитий, що байдуже ставився до надто мізерної організації сільського господарства. За такої організації всю продукцію забиравала держава, значну долю – керівники колгоспів, вибрані за призначенням від партії, а колгоспникові залишались лише порожні трудовні, з якими він голодував, а коли висловлював невдоволення, потрапляв до категорії ворогів народу.

За реорганізацію сільського господарства взявся Хрущов з властивою йому енергією. Зітхнув тоді вільніше й український колгоспник чи, вірніше, колгоспниця. Щоб зменшити тягар обов'язкових хлібоздач від колгоспів, Хрущов організував використання десятків мільйонів цілинних земель, що лежали облогом між Уралом та Алтаєм. Для збільшення тваринної продукції запропонував культивувати в широких розмірах кукурудзу. Колгоспники були звільнені від непомірно

тяжких податків на особисті прихатні господарства та домашню птицю. Натуральна оплата за трудові збільшилась. Держава прийшла на допомогу в деяких районах у будівництві помешкань. Словом, колгоспник почав почувати себе більш-менш людиною. Ця, хоч і незначна, турбота в поліпшенні матеріального становища колгоспників, щоб збільшити їх зацікавлення в продуктивності праці, від чого виграло народне господарство загалом, зробила М. Хрущова популярним. Він узявся за поліпшення організації і керування в сільському господарстві, що дало позитивні наслідки, а Хрущову принесло визнання.

Відчувши підтримку переважно від упослідженого селянства, Хрущов виявив більше сміливості і на XX з'їзді КПСС виступив проти міфу про Сталіна. Культ особи був засуджений, і цим ніби була обмежена самовладність комуністичних сатрапів. Задушлива атмосфера в московському Кремлі розрядилась. М. Хрущов був обраний першим секретарем КПСС, а головою Ради міністрів СРСР – маршал Н. А. Булганін. Почалась ніби нова ера демократичного централізму в комуністичній партії. Непримиренне ставлення до капіталістичного оточення замінилось на бажання нав'язати співжиття з державами капіталістичного устрою та економічно-культурну співпрацю. Хрущов з Булганіним зробили низку поїздок за кордон з метою нав'язати приятельські стосунки народів капіталістичних держав з народами Східно-Східного Союзу. Була ліквідована ворожнеча з комуністичною Югославією, що свого часу була виведена з Комінтерну за непослух Сталінові.

Словом, назовні настали певні зміни. Але сталінська закваска фарисейства, безоглядної брехні, підступу та тримання загнуданими трудящі маси залишилась. Їх продовжували переконувати, що диктатура комуністичної партії потрібна в їхніх інтересах, бо лише вона зможе охоронити їх від надзвичайно шкідливих впливів з боку капіталістичних держав до остаточної перемоги комунізму в усьому світі. Лише тоді міне потреба в примусових органах державної диктатури. Надалі має провадитись безоглядна боротьба з будь-яким проявом „буржуазної“ ідеології та критичного ставлення до діяльності комуністичної партії не лише в сучасному, а й у минулому, бо лише вона одна була, є і може бути непомильною. Сталін був недобрий, бо аж надто свавільно керував Комуністичною партією і Комінтерном. Він безоглядно нищив непокірних йому старих чільних творців більшовизму та вимагав від усіх безумовного підпорядкування його волі. Але те, що він зробив, знищивши та знедолити десятки мільйонів звичайних громадян, було добре, бо це, мовляв, було в інтересах будівництва комунізму, а фактично створення нового панівного псевдокласу більшовицьких вожаків з усіма правами свого походження. Побудована на єзуїтській брехні, що видавалась і все ще видається за правду, сталінська теорія діалектичного матеріалізму залишилась у силі. Все, що було чорним, має бути без сумніву білим і залишатися таким на вічні часи. Там, де було насильство, мала бути добровільність, де примус –

там ентузіазм, де сльози – там радість. Так треба розуміти сталінську теорію діалектизму. За неї цупко тримався десяток тисяч тих, що з „нікого“ стали „всім“, цебто ситих і задоволених біля державного корита діячів. Вони вважали себе справжнім народом і незамінними у довершенні будови комунізму, а тому функції держави, що, на погляд Енгельса, мала б уже давно відумерти, потрібні для охорони їхнього цінного життя та для їхньої „творчої“ чинності.

Лише одного не врахували спадкоємці Сталіна. Настала втрата найголовнішого – **ненависти**, на якій, як на скалі, трималась диктатура. Вишпекана на поглибленні **класової боротьби**, нацьковуванні всіх проти всіх, **ненависть**, коли всі вже були знедолені, втратила свою силу. Втратила силу не між совітськими громадянами, а щодо тих, хто перебуває в капіталістичних країнах та має буржуазну ідеологію. Ця ідеологія, якої кожний мав боятись, як дідька, перестала бути страшною. Додаток до марксистсько-ленінської ідеології будівництва комунізму, який зробив Сталін у 30-х роках, що мірою просування Союзів до соціалізму класова боротьба буде дедалі загострюватись, також утратив свою силу. Залишився ще страх, який, очевидно, силою інерції буде існувати так довго, поки не вимре все залякане покоління. Пропаганда про те, що не може бути життя на землі без комунізму, а комунізму – без комуністичної партії і диктатури пролетаріату, з запозиченими від ідеалізму гаслами про гуманізм, свободу, демократизм продовжувалась. Високим стилем казуїстичної творчості вихвалювались досягнення сталінської ери. Та, проте, певність у швидкій перемозі комунізму в усьому світі поступово зменшувалась. Назовні все йшло далі старим шляхом, лише за інерцією, з підтримкою галасливої пропаганди та гучної фразеології, з тенденцією замінити релігійні вірування вірою в непереможну силу комуністичного вчення. Цю віру зі страхом перед можливим покаранням підтримував жах, що залишився від жорстокостей сталінської ери. Але, без огляду на це, поступово збільшувався сумнів у довговічності ослабленої диктатури і як довго буде тривати ореол комуністичної партії з її демократичним центризмом. У цьому виявили сумнів у 1957 році Сталінові співробітники Молотов, Каганович, Маленков, Булганін і останній після Сталіна теоретик російського комунізму або, вірніше, більшовизму Шепілов. Більшевицька в'язниця народів із ослабленням брутального насильства, яке вже не можна було відновити, поступово позбавляється своїх ґрат та колючого дроту, що лише насильством тримала всіх вкупі, попри всі ідеологічні закляття комуністичних шаманів, які зробили свою партію фетишем.

Безглуздість першої світової війни породила появу більшовицької, а за нею – фашистської та нацистської диктатур, які призвели до жахливо кривавої, з надлюдською жорстокістю другої світової війни. Великі страждання після жаху сталінського будівництва тридцятих років у цій війні пережив український нарід. Але у цьому, як і у всіх

життєвих явищах, виявився діалектичний вислід розвитку. Український нарід перейшов критичну межу брутального насильства чи, вірніше, страху перед ним. Він вчинив спротив дикій навалі німецької цивілізації. Без належних технічних засобів українці, незважаючи на залишення української території совітським військом, розпочали повстанчу чинність проти насильників, що прийшли в Україну здобути собі життєвий простір.

У цій боротьбі, як подає „Історія УРСР“, за час німецької окупації України в 1941–44 роках було виведено зі строю понад 400 тисяч німців, спричинено аварію п'яти тисяч ешелонів, 60 бронепотягів, пошкоджено і розбито 5 тисяч паротягів, 50 тисяч вагонів, 2200 залізничних і шосейних мостів, 1500 танків, 20 літаків, 700 гармат, 15 тисяч автомашин. Ця повстанча чинність спричинилась до перемоги совітського війська над німецьким, від якого Київ був звільнений 6 листопада 1943 р., а Західна Україна – 14 жовтня 1944 р.

Після цілковитої пригніченої пасивності в українців пробудилось почуття людської гідності і національної вартости та свідомість виборення собі людського права власними силами. Друга світова війна принесла українцям здійснення їхніх стремлень – соборність земель України. 26 листопада 1944 р. І з'їзд народних комітетів Закарпаття ухвалив постанову про з'єднання з УРСР. Президія Верховного Союзу СРСР на це погодилась 22 січня 1946 р. і затвердила утворення Закарпатської області з територією 13 тисяч кв. км та 700 тисячами мешканців. 19 лютого був приєднаний до Радянської України Крим. Таким чином, територія УРСР зросла до 600 тисяч кв. км з населенням 42 мільйони. Залишилась поза межами УРСР стара Тмуторокань – Кубанщина з Чорноморським краєм та Ставропольщиною, де українці перед сталінською ерою були національною більшістю, а тепер не мають навіть початкової школи.

Хоч зріст активності населення України в боротьбі проти чужого насильства був на користь Совітському Союзові в перемозі над німцями, але сталінській диктатурі вона була не до вподоби, бо в ній вбачались ознаки національної свідомости. Тому для належного протидіяння на Україну був посланий Лазар Каганович, що мав слідкувати за неухильним дотриманням генеральної лінії, щоб викоринити „буржуазний націоналізм“. У квітні 1945 р. на голову Ради народних комісарів УРСР був призначений М. Хрущов, а комісаром закордонних справ – відомий україножер Д. Мануїльський. Перші по війні роки були для України надто тяжкими. Шкоди народному господарству вносили 285 мільярдів карбованів, до того ж 1946 рік був посушливий у південних і південно-західних районах та в Криму. Під час загоювання ран від війни було не до націоналізму. Але Берієвське НКВД і НКГБ все його знаходило. Німці сотнями тисяч вивозили на Захід, а після них сотні тисяч вивозились на Північ і на Схід, на безмежні простори, в табори великих будов комунізму. Військові трибунали

НКВД серійно, розвантажуючи переповнені в'язниці, давали по 15–25 років каторжних робіт під різними замітами від зради – за п. 1 ст. 54 кримінального кодексу, „співпраці“ з німцями – за п. 3 аж до необережно сказаного слова за п. 10 і – особливо суворо – у зв'язку з приналежністю до якоїсь, навіть уявної, організації, що передбачав п. 11. Беріївське правосуддя НКВД, помимо комісаріяту юстиції, аж до ліквідації цього генія зла працювало ще далі, то суворіше. Виправдання переважно не було. Коли не існувало жодних доказів вини, і прокурор не міг виставити акт звинувачення, справи в'язнів серійно тисячами розглядало Особое совещание НКВД у Москві, яке призначало на підставі підозріння і політичної неблагонадійності спочатку пересічно по 10 років позбавлення свободи з примусовою працею в таборах, що потім, на кінець вождівства Сталіна, було доведено до 25 років.

У такій атмосфері терору виконувався 4-й п'ятирічний план відбудови народного господарства на 1946–50 роки. Україна залишилась майже без чоловічого населення, хоч і жінок не минала доля чоловіків, особливо вчительок, які вчили дітей у роки німецької окупації, що вважалося за співробітництво з німцями. 4-у і 5-у п'ятирічки, особливо в сільському господарстві, винесла на своїх плечах українська жінка, поки не підросли її діти.

Поставивши на Україні своїх людей, Сталін міг дозволити більше „демократизму“ в Києві, ніж у Москві. Так, наприклад, від XVIII з'їзду ВКП(б) у березні 1939 року в Москві не було з'їздів комуністичної партії аж до 5–14 жовтня 1952 р., коли відбувся XIX з'їзд. А в Києві за цей час відбувся 13–17 травня 1940 р. XV з'їзд КП(б)У і 25–28 січня 1949 р. XVI з'їзд, які висловили вождеві „всього прогресивного людства“ беззастережну відданість і вірність. Першим повоєнним секретарем КП(б)У був Л. Г. Мельніков, якого не можна було запідозрити в українському націоналізмі. А в 1947 р. на першого секретаря КП(б)У обраний, а фактично призначений Л. М. Каганович, який ліпше від Мельнікова міг розподілити ролі між українцями для викорінення українського націоналізму. Очі й вуха Сталіна постійно стежили за політичною певністю українців, особливо на західних українських землях, де національний елемент ще не був викорінений, призначаючи на відповідальні місця своїх надійних людей, що поводитись, як сатрапи, і тримали всю рабсилу для виконання п'ятирічок у чорному тілі. Боротьба з „буржуазним націоналізмом“ невгавала весь час. Його вишукували і там, де його не було.

Винятком у байдужому ставленні до недолі українців був М. Хрущов. Попри вірність Сталінові, він більше за всіх дбав про створення людських умов життя для звичайних громадян. Після звільнення Києва він, будучи ще членом Військової Ради фронту, взявся за працю. На початку березня 1944 р. в Києві Верховна Рада УРСР заслухала доповідь М. Хрущова „Визволення українських земель від німецько-фашистських загарбників і чергові завдання народного господарст-

ва Радянської України“. З властивою йому енергією він не лише говорив, а й справді працював для відбудови цього господарства. Можливо, така активність Хрущова була причиною того, що Сталін відкликав його до Москви, але взятий ним напрямок робіт у господарському будівництві на Україні дав позитивні наслідки. План 4 і 5-ї п'ятирічок був з напруженням усіх сил виконаний.

Після звірств другої світової війни пройшло більше десятка років. Озвіріння, жорстокість і ненависть поступово уляглись. Сталінова теза про загострення класової боротьби перестала діяти. Всі спроби викликати ненависть були малоефективними. Нарешті і сам геніяльний творець цієї ненависти відійшов на радість усіх звичайних громадян. 5 березня 1953 р. Сталін помер, а за ним незабаром був ліквідований його вірний соратник Берія. Сталінська доба великої трагедії закінчилась.

У вересні 1953 року на першого секретаря КПСС був обраний М. С. Хрущов. Полишивши на боці всякі теорії, він відразу взявся за реальне будування матеріальних умов життя для громадян Совіського Союзу в дусі соціалізму. Восени того ж 1953 р. він оголосив свої „Заходи дальшого розвитку сільського господарства СРСР“. Тоді ж був виданий закон про сільськогосподарський податок, що звільнив хліборобів від цілковитого кріпацтва. Освоєння цілинних земель від Уралу до Алтаю, що дало нову продукцію хліба, полегшило долю хліборобів України. І коли в 1954 р. був неурожай внаслідок посухи, на південній Україні голоду не було.

1–25 лютого 1956 р. в Москві відбувся XX з'їзд КПСС, на якому М. Хрущов погасив ореол сталінської ери, відгаливши культ Сталінової особистості. Сталін був знятий з п'єдесталу його геніяльності і непомилності, але шлях у будованні комунізму, пройдений під його вождівством, був визнаний правильним.

* * *

Особливою, відмінною від життя інших народів Совіського Союзу подією на Радянській Україні було святкування 300-ліття возз'єднання України з Росією, що була в 1654 р. лише Московським царством. Майже весь 1954 рік, що на степовій Україні був неурожайним, пройшов у гучному славословленні надзвичайно важливого значення Переяславського договору гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем, а фактично з недобитками бояр, яких Іван Грозний не встиг ліквідувати. Відзначалось значення братерського з'єднання на віки вічні українського і великоруського народів. Були вжиті всі засоби для звеличення цього возз'єднання. Історики, публіцисти, письменники, поети і мистці зробили все, щоб підтвердити назавжди неподільність і нерозривний зв'язок братніх народів. Від хвалоспівів цій події створилось враження, що дух Петра I, Катерини II, Леніна і Сталіна витав на урочистостях у Києві

і в Москві. В хвалоспівах відзначались усі добродійства і щедроти, яким старший великоруський брат обдарував молодшого – малоруського, звільнивши його від надвлади польських панів, свавільних українських старшин, татарських і турецьких наїздів, спроб шведського короля Карла XII поневолити Україну в змові зі зрадником гетьманом Іваном Мазепою і, нарешті, від українських буржуазних націоналістів на чолі з Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком та Симоном Петлюрою.

А поза цим гомоніла ніби вся Україна мовою О. Кириченка, першого секретаря КПУ, Д. Кортченка, голови Президій Верховної Ради, П. Тичини, голови Верховної Ради, Н. Кальченка, голови Ради Міністрів про щасливе і радісне життя, яке принесла українському народові перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, та про безмірну вдячність за це комуністичній партії. Відбувались урочистості за урочистостями, щоб відігнати дух усякого націоналізму. Були заплановані як зрадники, запродавці, бандити, агенти чужоземних розвідок, усі борці за незалежну Українську Народну Республіку і всі „націонал-уклоністи“ за часів УРСР – так, як це визнало за потрібне непомилне у ставленні до українців сталінське правосуддя. У ганьбленні всього українського національно-визвольного руху особливо відзначились „історики“ типу А. В. Лихолата, що в своєму творі „Разгром националистической контрреволюции на Украине (1917–1922 гг.)“ не пожалів гадючої слини на опльовування не лише всіх полеглих у боротьбі за свою свободу, але і тих, що залишились живими там, куди не досягла рука „великого вождя всього прогресивного людства“, і де вони провадили національно-культурну працю в душі ідей Івана Франка.

Большевицькі проводирі, добре вигодувані біля державного корита з усім кодром різних мастей підлабузників, святкували перемогу над уроєним буржуазним націоналізмом. Але мільйони колгоспників степової України були до цього байдужі. Кожний із них думав, де дістати поживу, щоб не померти від голоду. На їхнє щастя урожай на цілнинних землях виручив їх із біди. Не було святочного настрою і в мільйонів українських в'язнів на примусових роботах у далеких від України таборах.

На відзначення заслуг у комуністичному будівництві УРСР була нагороджена орденом Леніна. Для здорової, нормально думаючої людини така нагорода може здатись дивною. Кожний дикун радий, коли має якусь відзнаку, що його відрізняє від інших і робить ніби ліпшим, але, що має робити з цією відзнакою держава, невідомо. Єдино реальним було приєднання до Радянської України 19 лютого 1954 р. Криму, що в історичні часи був зрошений слізьми сотень тисяч українських невільників. Однак залишилась поза межами Радянської України історична Тмуторокань – Чорноморський край із розлогою Кубанською рівниною, цілнинні степи якої розорали українські хлібороби з нащадками запорізьких козаків.

Українська Радянська Соціалістична Республіка повстала як рівноправний член Союзу Східноєвропейських Соціалістичних Республік з юридичним правом незалежної держави та правом на вільний вихід із цього Союзу. Про це цвірінькали всі горобці на баштах московського кремля. Виникає питання: чим був викликаний великий галас з нагоди 300-ліття возз'єднання України з Росією на віки вічні. Чому в українців виникло таке палке бажання братерського єднання з Москвою аж до самозаперечення не лише за себе, але і за своїх нащадків? Адже має настати повна перемога комунізму не лише в Східноєвропейському Союзі, а й у всьому світі, а тоді, за Марксовою теорією, функції держави мають відумерти, тому державні союзи та розмежування не будуть мати істотного значення. Українці тоді зможуть по-братерськи єднатись не лише з великоросами, але й з білорусами, поляками, словаками, чехами, болгарами, сербами, словенцями, хорватами та іншими слов'янськими і не слов'янськими народами. Які такі ознаки подібності і неподібності в психології, характері і національній вдачі українців з великоросами? Чому великорос має бути українцеві рідніший, ніж, наприклад, білорус або словак?

Те, що царська Росія віками національно і соціально гнобила українську націю, а большевицька Росія остаточно для початку комуністичного будівництва ожебрачила і десятки мільйонів заморила та використала на своїх великих будовах, ще не є ознакою кровної спорідненості, а разом із тим безмірної вдячності старшому братові за „щасливе і радісне“ життя. Аж надто багато було тієї радості, а чого буває забагато, то, кажуть, не здорово. Де є хоч крихітка почуття міри в перекучуванні правди на безоглядну брехню? Невже українці – таке убоге, позбавлене здорового розуму плем'я, що може жити лише розумом свого старшого брата – большака та користати з багатой скарбниці російської культури.

Чому лише матеріалізм в інтерпретації Леніна має бути дороговказом для духовно-культурного розвитку українського народу, і то неодмінно за вказівками комуністичної партії? Чому тисячолітня духовна культура українського народу, основана на правдивому вченні Христа та поглядах великих філософів, вважається шкідливою – і для кого власне? Яким правом вожаки комунізму зі своїм однобоким матеріалізмом, що большевицькою інтерпретацією зійшов на шлях вульгаризму, вважають себе непомильними? Хто з творців російського комунізму мав більше життєвої правди: Плеханов чи Ленін або Троцький, Зинов'єв і Бухарин чи Дзержинський, Берія і Сталін? А із живих хто більше непомильний: Молотов, Каганович і Маленков чи Ворошилов, Буденний та Хрущов, що хваляться своїм пролетарським походженням? Невже пролетарське походження є ознакою найбільшої мудрості і геніяльності? Тоді чому вчення шляхтича Леніна приймається, як Євангеліє? Може, майстер кривавих експропріацій Сталін зі своїми „блатними соратниками“ збагатив російську культуру вульгарним матеріалізмом, який українці мають з вдячністю, і то як у бу-

день, так і в свято, приймати як духовну страву. Де почуття не лише національної, а й людської гідності у тих письменників, поетів, музик, мистців, учителів українського походження, що, як якесь святе письмо, сприймають партійну грамоту в своїй творчості і в своїй чинності виховання молоді? У чому, власне, виявляється їхня творчість, бо ремісничьке виконання замовлень не є творчістю, тим більше в духовній чинності. Де у них почуття міри в славословленні комуністичної партії, як якогось собору вселенських патріархів, що встановлював канони для спасіння роду людського від диявола, яка оберігає всіх від буржуазної ідеології та ще якогось націоналізму? Де той творчий дух вільної людини, цього найдосконалішого твору природи, в його шляхетних стремліннях усе удосконалюватись та підноситись вище і вище до сонця Правди, а не опускатись униз та триматись за хвіст свого первісного або пролетарського походження?

Відповіді на всі ці питання будуть на користь беззастережного з тілом і душею возз'єднання Радянської України з Східною Росією. Становище Української республіки в Східному Союзі достатньо визначене його Конституцією. Цей Союз аж надто міцний, бо має спільну армію, спільні фінанси, спільний політичний провід, а головне – спільні карні органи та спільну політичну розвідку, що вміє відчувати навіть думки своїх громадян. Геніяльний Сталін великодушно визнав за Радянською Україною право вільного виходу з Східного Союзу, але вийти з нього не можна. Отже, створений „Союз нерушимий республік свободних“. Для чого ж тоді бучний галас про якусь особливу спорідненість українського з великоруським народом, запевнення у вірності, вдячності та відданості? У цьому запевненні міститься вся стара московська закваска – „пущать пыль в глаза“ пропагандою про визволення народів на їх бажання з національного поневолення, а насправді з метою „прибрати их к рукам“, щоб перевиховати і „приобщить к корню великорусского народа“, позбавивши національної самобутності. Українська мова на Радянській Україні підпорядкована російській, що вважається загальнодержавною і науковою. Офіційною мовою майже в усіх установах, інституціях та підприємствах є російська, а українська, що має бути душею народу, призначена лише для домашнього вжитку, щоб не міг постати буржуазний націоналізм. Аби не викликати підозріння в національному відхиленні, російською мовою говорить більшість міського населення та всі діячі і службовці. У шкільному навчанні права російської мови аж надто забезпечені, бо в Україні є більше двох тисяч середніх шкіл з російською викладовою мовою, а у вищих школах (134 інститути) і навіть в Українській Академії наук панує російська наукова мова. „Приобщение к русской культуре“ іде повним ходом, бо лише вона є соціалістичною за змістом у душі марксизму-ленінізму і високої партійної ідейності, а українська – лише за формою, національна культура залишилась лише у вишиваній сорочці та бореться за свою самобутність в українській народній пісні та музиці. Українські пись-

менники і поети тримаються партійної грамоти та її канонів, як сліпий стіни, і міцніше від попів у церковних правилах, щоб не согрішити та не сказати, що українське є для українців ліпше і рідніше, ніж російське.

Великий розмах примусової індустріалізації в культурно занедбаних і малонаселених районах на Півночі РСФСР, в Сибіру, на Далекому Сході і в Середній Азії спричинився до насильного вивезення туди більше десятка мільйонів українців. Більшість їх „жертвою пало в боротьбе роковой“. Але ті, що залишились живими, мають там родини та, порівнюючи з рідним краєм, добре влаштувались. До рідного краю вони не повернулись. Там вони є значною національною меншістю. Чи ж дбає рідна комуністична партія про задоволення їхніх національно-культурних потреб? Чи є в місцях більшого скучення українців їхні національні школи? Чи, може, це національно-буржуазний пережиток – мати свою національну школу в країні комунізму? Чи дбають загалом про українське шкільництво в Чорноморсько-Кубанському-Ставропольському краю, що мав переважно українське населення? Чи дбають про нього на широкому просторі цілинних земель та промислових осередків від Уралу до Алтаю і Тянь-Шаню, в Казахській РСР, де українці за походженням становлять національну більшість? Також майже половину населення становлять українці на Зеленому Кліні за Байкалом, в Приморській області та на Камчатці. Не менше є українців на Півночі Росії, в Комі АРСР. Чи зацікавлена Рада міністрів УРСР, як живуть і задовольняють свої культурні потреби їхні земляки на широких просторах союзних республік такою же мірою, як вона дбає про потреби національних меншин на Радянській Україні?

Правдива відповідь на ці запитання буде заперечувати твердження комуністичної партії про те, що вона дбає про задоволення всіх духовних потреб народів Совітського Союзу, а особливо української нації. Коштом українського народу вона задовольнила потреби культурно відсталих народів РСФСР, і то під прапором російської культури, з якою ніхто не сміє конкурувати, бо світло може виходити лише з Москви. Щодо України, то тон цьому був заданий ще в 1931 р., коли з гучно інсценізованим процесом над СВУ, що існував і припинив свою чинність ще до Жовтневої революції, була засуджена теорія боротьби двох культур, а прихильники української культури були знищені.

За що ж, питається, український нарід має бути безмірно вдячний великоросам та КППС? Єдине за те, що українців примусили пізнати всю глибину большевицької мудрости у проповіді класової боротьби, викликанні ненависти та захопленні державної влади. Вони добре пізнали на власній шкірі, здертій з м'ясом аж до кісток, усю облудливість большевицьких обіцянок, що принесли на Україну зі своєю Жовтневою революцією на гостряках багнетів. Вони дали, замість

любови, ненависть, замість свободи – поневолення, замість гуманізму – звироднілу жорстокість. Цим вони звільнили українців від довірливості, повільності думання, мрійливості і хуторянства. Нема, кажуть, злого без доброго. Українці добре пізнали більше практично, ніж теоретично всю діалектику сталінського ленінізму, в якій виявила себе московська правда, що проповідувала добро, а робила зло. Цей досвід для того, хто не втратив власної національної гідності та здорового глузду, вказує правдивий шлях до пізнання власної національної Правди в стремлінні до вищих ідеалів людини, її духовної сили та краси.

Не українці великоросам, а, навпаки, великороси мають бути вдячними українцям за те, що вони ціною колосальних жертв і надзвичайного фізичного напруження помогли перетворити Росію з країни відсталої, малокультурної, з примітивним общинним сільським господарством та слабкою зруйнованою під час громадянської війни промисловістю, на порівняно цивілізовану індустріальну державу, що сама, без закордонної допомоги та визиску чужого капіталу, може тепер використовувати свої природні багатства. Але про цю вдячність старшого брата молодшому за його дійсно безкорисливу допомогу з власними колосальними жертвами в жодних російських творах – ані публіцистичних, ані історичних – не згадується. Старший брат прийняв це як належне, а молодший до цього мусить йому за те ще й дякувати. Словом, „все твоє є моє, а до мого тобі зась“.

Україна в 1919–20 роках дала Москві хліб і тим врятувала большевицьку революцію від голоду. Україна в добу НЕПу дала не лише виживу для промислового робітництва, але й віддала все, що було після воєнного комунізму важкою працею нажито, дала ще десяток мільйонів здорових робітників на будову тяжкої промисловости, а потім, після колективізації сільського господарства, щороку в середньому по півмільйона українців відправлялись на примусові і контрактні роботи на безмежних просторах Світського Союзу. Українці більше, ніж який інший нарід, потерпіли від німців та вели з ними криваву боротьбу аж до перемоги в інтересах Світського Союзу. Хто кому за це має бути вдячний? В усякому разі, українцям дякувати російській комуністичній партії за її нерозумну політику, що зі своїм вождем Сталіним спричинила ту війну, немає за що. Українці виїзять масово на освоєння цілинних земель за Урал та на інші контрактні роботи. Українці працюють у кожній галузі діяльності в усіх республіках Світського Союзу – від звичайних робітників до інженерів і директорів. Працюють тепер не за страх, а за совість. Але старший брат не спромігся до цього часу подбати про задоволення їхніх духовних національно-культурних потреб та й вважає це, очевидно, непотрібним, бо молодший брат, напевно, буде вдячним, коли його приєднають до російської культури, бо ж вона не має „колоніальних замірів“, як то є в капіталістичних державах.

І той значний технічний поступ на Радянській Україні, коли вона з аграрної перетворилась власними силами, без чужого капіталу на державу з високорозвиненою промисловістю, українці можуть завдячувати лише собі, своїй власній праці, колосальному напруженню і своїм здібностям. Розвиток шкільництва на Україні стався не з ласки Москви, бо українська інтелігенція, попри масове винищення її, не поступалася своїми здібностями великоруській. Через це, так лютувала диктатура пролетаріату, щоб знівелювати її під замітом буржуазного націоналізму на нижчий ступінь.

Отже, не спільне слов'янське походження та вдячність ніби за допомогу в створенні соборної Української радянської держави мають тримати УРСР у складі ССРСР, а інші об'єктивні причини. В історичному минулому під примусом і впливом подій сходились шляхи в культурному розвитку українців з білорусами та великоросами. Національна свідомість виникає й базується на незалежному культурному розвитку кожного народу, а загальний суспільний світогляд великою мірою залежить від політичних обставин певних історичних періодів. Позбавившись незалежного культурного розвитку з утратою політичної самостійності ще в часи татарського поневолення, український нарід став до послуг іншим народам: спочатку литовцям у Литовсько-Руському князівстві, передавши йому свої культурні здобутки, потім полякам і, починаючи з XVII століття, – великоросам. Без огляду на руїну, яку залишали на Україні різні наїзники, вона, безперечно, в своєму культурному розвитку стояла значно вище від деспотичної Москви з пануванням старообрядческого мракобісся.

По укладенні Переяславського договору в 1654 р. почався вплив з України до Московщини української як духовної, так і світської інтелігенції. Після остаточного розгрому українських самостійницьких тенденцій з перемогою царя Петра I над гетьманом Іваном Мазепою в 1709 р. і пізнішим скасуванням Запорізької Січі вплив українських культурних сил до посталой російської імперії, починаючи з ректора Київської Могилянської академії Теофана Прокоповича, став масовим. Українці разом із великоросами творили російську культуру, позбавивши її старообрядческого примітивізму та давши нові культурні цінності людського духу.

Українська тогочасна інтелігенція в творенні російської культури втратила свою національну окремішність, що розчинилась у всеросійському морі. Майже всі прізвища з закінченням на -ський походять з України. Священик, батько Миколи Чернишевського, і лікар, батько Віссаріона Белінського, правдоподібно, були нащадками вихідців з України. Те ж можна сказати про великого композитора Петра Чайковського. А композитор переважно духовного співу Дмитро Бортнянський народився в Глухові на Чернігівщині. Великий маляр Ілля Рєпін народився в Чугуєві на Харківщині. Безперечно українське походження має корифей російської літератури Микола Гоголь. За ним іде письменник і гуманіст Володимир Короленко та багато-багато ин-

ших. Усі вони разом із ліпшими представниками великоруського та інших народів, починаючи з Ломоносова, творили цінності російської культури й людського духу. Тому-то цілком зрозуміло, що в час революційних подій 1917 р. для бідняків спільна недоля під тиском царського абсолютизму, поміщицького свавільства та зажерливості капіталістів для інтелігенції спільні досягнення в розвитку російської культури були причиною того, що для більшості населення України ідея самостійності не була популярною.

Коли ж у ході революційних подій виявилось, що спільність інтересів українців з великоросами не була такою, як спочатку здавалось, виникла жорстока кривава боротьба, що точилась понад п'ять років, у якій українці вибороли бодай юридичне право на незалежний культурний розвиток в Союзі Східноєвропейських Соціалістичних Республік.

Після Жовтневої революції в Росії почала творитись нова пролетарська культура, яка поглинула в собі всі здобутки російської буржуазної культури. У творенні цієї нової соціалістичної культури, в стремлінні до комунізму взяла участь представники всіх народів Східноєвропейського Союзу. Багато українців на чолі з Анатолієм Луначарським, родом із Полтави, подібно до письменника К. Паустовського, не кажучи вже про вчених та мистців, працюють як росіяни для дальшого розвитку російської культури, що має тенденцію створити спільноту для всіх народів Східноєвропейського Союзу. Під впливом політичної сили ця тенденція має значний вплив на розвиток української національної культури, незалежність якої стримується керівництвом комуністичної партії. Проте життя йде своїм природним шляхом. Українська культура вийшла за межі колишнього просвітництва й поступово займає належне їй місце серед передових поступових культур інших народів.

Як ми вже бачили, генеральна лінія комуністичної партії, що вважає себе єдино непомильною, мала вже в час своєї чинності багато зигзагів, які геніальний Сталін виправдовував зигзагами історичних подій. До яких подій світового значення прийде в майбутньому, ми не знаємо. Єдине, що ми з певністю можемо сказати, – повернення до старого не може бути і в майбутньому навіки не залишиться незмінним. Стремління до досконалості є законом природи. На пройденому етапі в суспільному розвитку кожного народу чи вільно, чи не вільно під певним політичним тиском виникають спільноти у стремліннях з іншими народами. Для українців така спільнота духовно-культурного розуміння життєвих явищ є, насамперед із росіянами, а потім з іншими народами. Не лише з „одного казанка кашу їли“ при технічно-цивілізаційних досягненнях для дальшого економічного, матеріального благобуту, але і в творенні духовно-культурних цінностей на полі мистецтва, літератури, музики, малярства, скульптури, архітектури та всього того, що творить життя людини прекрасним та радісним.

Поза цим до тіснішого зв'язку українців з росіянами та іншими народами СРСР спонукає свідомість необхідності добровільно погодитись і примиритись з тими обставинами, які виникли внаслідок спільного переживання деспотії сталінської диктатури, що викликала масове виселення українців до інших радянських республік та поселення на їх місці великоросів на Радянській Україні, спільні жертви, спільна праця, примусова і добровільна, спільна оборона проти чужоземного поневолення та спільні матеріальні здобутки в розвитку індустрії в умовах соціалістичної системи господарства. З них найголовнішою причиною є розсіяння десятка мільйонів українців по інших національних республіках СРСР. Все це зв'язує Радянську Україну з ними для дальшої праці і боротьби власними силами за вільний розвиток творчих сил кожного народу в СРСР, коли кожний з них дійсно знайде свою національну правду і задоволення своїх духовно-культурних потреб, щоб виконати високе призначення людини, яка має бути носієм божеских властивостей природи.

Для унормування взаємовідношень між найбільшими слов'янськими народами СРСР, потрібно війну між Радянською Росією і Українською Народною Республікою в 1917–20 роках вважати політичною помилкою державних діячів обох країн. Необхідно визнати, що перший революційно-державний орган України – Центральна Рада весь час займала становище співпраці з народами колишньої Російської імперії на демократичних основах. На перешкоді стала диктатура російських большевиків, зробивши збройний напад на Україну, з червоними арміями під командою полковника Муравйова. Потрібно зняти необгрунтоване звинувачення в запродавстві чужоземному капіталові з борців українського національно-соціального руху, що перебували в лавах Армії Української Народної Республіки, а першим жертвам збройної боротьби за волю України – 300-ам українських юнаків, що полягли в обороні своєї Батьківщини 29 січня 1918 р. в Крутах, поставити пам'ятник. Героїчна епопея боротьби українського народу за свою свободу має бути належно вшанована.

Раз назавжди відкинути уроєну небезпеку від „буржуазного націоналізму“ та ревізіонізму як пережитків російської старообрядчеської нетерпимости, що не погоджується з культурним розвитком духу вільної людини.

Тоді кожний нарід позбавиться накопиченої протягом сорока років брехні, недовір'я та ненависти із взаємними обвинуваченнями. Пошана до правди кожного народу дасть стимул до вільного розвитку творчого духу людського генія всіх націй СРСР та їх мирного співжиття і співпраці для **загального Добра**.

*Пряшів на Словаччині.
25 грудня 1959 р.*

ДУХОВНІ ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ

Вступ

В історичній частині наших „Думок про Правду“ ми охарактеризували її як невід’ємну сутність свідомої людини, суспільства й народу та той історичний шлях, який вона пройшла на широких степових просторах України, що мали доступ для наїзників з усіх боків. Вони руйнували нормальний культурний розвиток нації та зводили його на манівці. Ці манівці були надто трагічні для українського народу, що позбавляли його можливості для витворення спільної для всіх національної свідомості та належного розуміння суспільних проявів у культурному розвитку для виборення собі належного місця під сонцем на своїй власній землі.

Є два шляхи пізнання Правди. Перший із них, ґрунтуючись на категоріях надземного, як їх називають, духовного, ідеального характеру, **проводить людину до самовдосконалення, в надсвідомому єднанні з Одвічним і Безмежним Духом Буття – Богом, щоб, поборовши в собі всі вияви зла, стати цілком незалежним від них. Цим вона позбавляється суто людських бажань та відчужань земного щастя й радости та стає досконалою сучасткою того Духа, який дав життя при народженню.**

Другий шлях, так би мовити, матеріяльного характеру **не відриває сутність людини від земної природи,** в якій діють елементи Добра (життя) і зла (смерти). Вони спричинюють безупинний рух творення і розкладу матерії, при якому відбувається еволюційний процес удосконалення всього живого, що проводить до перемоги Добра над злом.

Ми не відчуваємо в собі настільки духовної сили, щоб стати на перший шлях у стремлінні до досконалости, якої досягли пророки та Богочоловік Христос, хоч не заперечуємо, що його можуть досягти індивідуально лише окремі обдаровані надзвичайною силою одиниці. Тому **не можемо порвати зв’язку з відчужанням радости й краси земного життя.** Для того, щоб не збитись на манівці, належить триматися меж нашої свідомості в природно-суспільному розвитку шляхом всебічно досягненого пізнання.

У наших міркуваннях ми простуємо звичайним шляхом пізнання незалежно від усяких „ізмів“, у суперечках про які людство блукає, як у лісі, і переживає духовно-культурний занепад коштом великих успіхів у технічно-цивілізаційній чинності, що приносить матеріальний добробут, але не менше біди з технічно вдосконаленою зброєю в жорстоких великих і малих війнах та революціях і контрреволюціях.

У багатьох розумово-логічних категоріях ідеалізм, матеріалізм, емпіріокритицизм, прагматизм і т. п. мають здорові думки, але поруч є багато таких, що взаємно себе заперечують і затемнюють природне розуміння Правди. Через це, користуючись діалектичним методом, ми беремо з духовно-культурної скарбниці різних філософських напрямків те, що відповідає нашому **відчуванню** Правди та робить наш шлях до самопізнання і стремління до досконалости ясним. Тому автор цих думок не від себе особисто, а від усього того, що він впродовж довголітнього життя, за всяких обставин, у різних суспільних середовищах і в різних країнах пізнав, не втративши в своїх відчуваннях і стремліннях людської гідности навіть на самому дні пережитого життя.

Автор пізнав думки таких філософів як Емануїл Кант, Георг Гегель, Людвіг Фойєрбах, Рихард Авенаріус, Барух Спіноза, Фридрих Шеллінг і Артур Шопенгауер, східних мудреців Санкья, Патанджалі, Шанкара, а також християнських учителів, національних геніїв духу Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Івана Франка та російських В. Г. Белінського, Н. А. Добролюбова, Н. Г. Чернишевського й Л. Н. Толстого. Поза цим він простудіював твори матеріалістів Карла Маркса, Фридриха Енгельса, В. І. Леніна, що своїм ученням і політичною діяльністю спричинились до великої революції в суспільному розвитку світового мірила з трагічними наслідками занедбання людяности та християнської любови людини до людини й віри в її гідність. З думок і поглядів визначних людей автор узяв лише те, що вважав за добре, передумав, обміркував і засвоїв у своїй свідомості все доцільне для вдачі української людини. Таким чином, на місце його індивідуального Я прийшло суспільне МИ. В цьому МИ виявляється не лише особа автора з його фізіологічною й психологічною формою відображення, а й пізнавальна розумова творчість багатьох, яких він пізнав. Вони спричинилися до вдосконалення його свідомости в бік об'єктивної правдивости з позбавленням суб'єктивного жалю на власну долю.

У своїх думках ми віддаємо належне підсвідомим відчуванням та стремлінням або прагненням, але не виходимо поза межі свідомости пересічної людини, що живе, діє і розвивається в суспільному середовищі на землі, а не десь у космосі в міжпланетарних просторах. **Ми не маємо можливости пізнати явища надсвідомого характеру, тому мірою можливого обминаємо їх та тримаємось правдивих основ діалектичного матеріалізму, побудованих на реальній дійсності, а не**

на здогадках і теоріях чи й просто фантазіях та помилкових передумовах. Але водночас ми не погоджуємося з вульгарними матеріялістами, що категорично заперечують надсвідомі явища, які належать до віри і ґрунтуються на цілком індивідуальних відчуженнях, а не на розумових переконаннях.

Нашим завданням є об'єктивно охарактеризувати духовні властивості людини та звільнити її свідомість від намулу вчення того чи іншого „ізму“, що не відповідає природі і вдачі **вільної людини**. Цим буде дана можливість пізнати правдивий шлях не лише до особистого самовдосконалення, але й для розвитку в суспільному та національному середовищах.

Ми не поділяємо суперечок між філософами т. зв. ідеалістичного і матеріялістичного напрямків про те, що є первісним, а що є вторинним: дух чи матерія, бо вважаємо всі природні процеси життя **одухотвореними**, в яких **дух і матерія неподільні** і взаємно на себе впливають без будь-якого розмежування. Ми не можемо пізнати якогось абстрактного від нашого земного життя і від нашої свідомості духу. Для нас Одвічний і Безмежний Дух Буття є життєвою силою, що проявляється в енергії доцільного і творчого руху Всесвіту, яка є неподільною з матерією нашої сонячної системи, безлічі інших систем нашої галактики і безмежної кількості систем інших галактик, що одвічно рухаються, діють і творять у безмежності з постійними доцільними змінами в стані матерії. На нашій землі і в нашому житті цей процес буття ми усвідомлюємо як народження і смерть, вбачаючи неподільність творчої життєвої сили з матерією. Дух не може виявитись у нашій свідомості без матерії, а матерія без творчої сили духу розпадається на первісні елементи, щоб під впливом нової життєвої сили знову перетворитись у нове тіло.

Ми не цілком погоджуємось із твердженням матеріялістів, що „не свідомість людей визначає їхнє буття, а, навпаки, суспільне буття визначає їхню свідомість“. Вульгарні матеріялісти звели розуміння буття до того, що матеріяльне середовище витворює людину. Перш, ніж постало суспільство як форма культурного співжиття і співтворчості людей, була свідомість людини, що виникла з підсвідомості (інстинкту), яка була чинною при витворенні родини, а потім суспільних форм діяльності і буття родини. Отже, суспільне буття не постало само собою, без свідомості поодиноких людей. Лише самовпевнені вульгарні матеріялісти, що перебрали на себе роль творців нового життя шляхом революцій та фізичного примусу, намагаються витворити нове суспільне буття. З допомогою технічних середників та штучним витворенням матеріяльно-цивілізованого середовища для суспільного буття вони намагаються змінити напрямок духовно-культурного розвитку, змінити всю природу свідомості людини, її відчуження і стремління та духовних прагнень, що виявляються поза розумово-науковою

чинністю в мистецтві, змінити (перетворити) і саму природу, а до того і вдачу людини.

Ми такої сміливості не маємо і не маємо наміру побудовою вавилонської вежі, замість ближчого пізнання своєї околиці, пуститись у космічні міжпланетарні простори, щоб пізнати закони Буття Всесвіту та підпорядкувати їх собі. **Ми стаємо на шлях пізнання самих себе, своєї власної природи в усіх її неподільних матеріальних і духовних виявах, на шлях пізнання насамперед людини в її духовних властивостях, потім її суспільного буття і національної вдачі у відчутті радості і краси життя на землі, одухотворена природа якої є нашим творцем.**

Знавці філософських систем, очевидно, будуть закидати авторіві цих думок антропологізм, детермінізм, а більш за все еkleктизм, цебто сумішок з різних науково-філософських поглядів. Але його це не обходить, бо він вважає, що науковою софістикою в протиріччях (за Ем. Кантом – антиноміях) можна як одне, так і друге довести або заперечити. Автора не цікавить теоретична мудрість і логічна досконалість того чи того філософського погляду. Його цікавить доцільність кожної здорової думки, яка вказує шлях до витворення досконало людського суспільства.

Автор говорить від тисяч ідеалістів, що в стремлінні до вдосконалення та в боротьбі за Правду діяли індивідуально, а тому найбільше потерпіли від тих, що, голосячи ідеали **своєї** правди і гуманізму, колективно фізично нищили індивідуалістів за непокірливість. Розбіжність теоретичної справедливості з практикою диктатури, що діяла ніби в інтересах суспільства, а фактично забезпечувала свою владу, викликала у політичних в'язнів і каторжан думки, що висловлюються не від індивідуального „я“, а від суспільного „ми“.

З поступовим упродовж мільйонів літ постанням і розвитком життя людство перейшло всі стадії від тваринної стадності до людського суспільства. Стадність характеризується наявністю вожака, суспільство – демократичної самоуправи. У дикунів на чолі кожного племені стояв вождь. З дальшим розвитком і об'єднанням племен у народи витворилась панівна група, яка вважала себе вищою над загальною масою, а тому покликаною панувати над нею. Вибитись над рівень маси можна було шляхом індивідуального вдосконалення. На цьому шляху протягом тисячоліть у різних народів виникали вожді, пророки й геніяльні особистості. Виник поділ людей на вищих – групу панівних з різними градаціями і переважаючу масу підпорядкованих із найнижчою верствою рабів. Панівна група використала вроджені людині релігійні почуття, що виявляються в прагненні до Добра і Краси, та скерувала його для виправдання існуючого стану речей. Постали різні філософські системи, в яких трактувалось переважно про розуміння та уявлення Світу, про добро й зло та вказувались шляхи до удосконалення. Але зло від цього не зменшувалось. Найстарша

індійська філософія вважала зло нормальним явищем у суспільному житті і закликала до індивідуального вдосконалення духу, для якого страждання в земному житті байдужі. На цей шлях стали проповідники релігійних систем, обіцяючи віруючим за пережиті страждання нагороду після смерті, а грішникам прощення їх провин. Це спричинило до того, що панівна група в своєму дурисвітстві та зажерливості втратила почуття міри. Тоді виникали революції, але вони здебільшого приносили лише зміну ролей у гнобленні одних іншими. Доходило до якогось безглуздя. Запанували хитрощі і брехня, що називали себе правдою.

Наслідком такого духовного занепаду після доби Відродження та розквіту гуманістичної філософії з'явився відвертий проповідник волюнтаризму та ірраціональності Фрідріх Ніцше, який бачив лише людину-звіра, двоногоу bestію, що стоїть по той бік добра і зла. Він вважав, що головним спонукальним чинником у житті людини є воля до влади. Хто її досягає, стає надлюдиною. Народні маси – це раби, стадо, що має слухати й коритись групі панів. Така проповідь знайшла своїх послідовників і породила нацизм з диктатурою партії на чолі з вождем. Суттєво на цей шлях ще раніше стала диктатура пролетаріату з протилежного боку, маскуючись гуманістичними гаслами з дурисвітством для довірливих людей.

Поруч із ніцшеянським філософським напрямком з'явилася філософія революційного матеріалізму, що з диктатурою партії під проводом вождя намагається на інтернаціональних засадах насильно в усьому світі перетворити суспільний устрій на комунізм ціною фізичного знищення своїх противників. Це є той же волюнтаризм, зашифрований „науковим матеріалізмом“ і словесним гуманізмом.

За океаном, у Новому світі, постала філософія прагматизму або практичного життя. Вона одверто виправдовує всяку діяльність, що приносить матеріальний успіх активним енергійним особам. Останні, коли стали багатими, силою свого капіталу панують без застосування грубого фізичного насильства над масами, але в боротьбі за існування поодинокі всіх примушують коритись владі своїх синдикатів.

У боротьбі за світове гегемонію сутички представників цих трьох головних філософських напрямків різних за формою, але однакових за суттю – дістались нагору до влади – викликали другу світову війну, найбільш жорстоку й криваву, з цілковитим озвірінням, якого перед тим не знала світова історія. А після неї постало ще більше дурисвітство таким цивілізаційним досягненням, як атомна зброя для знищення роду людського.

Названі філософські напрямки виникли у великодержавних народів із претензіями на світове панування. Український народ внаслідок свого національного, соціального і культурного поневолення в цьому участі не брав, але практика диктатури революційного матеріалізму вимогла від нього мільйони людських жертв.

Мільйони жертв поглинула і нацистська диктатура німецьких звироднілих „надлюдей“...

Український народ пережив на відкритих широких степових просторах впродовж віків постійну руїну від наїздів різних диких кочівників, а тому не мав можливості для нормального культурного розвитку. В добу козаччини почала було творитися суспільна єдність українського народу в боротьбі проти номадів і постала культурна форма козацького бароко, але на зміну азійським кочівникам зі сходу і півдня прийшли із заходу польські „культуртрегери“. Вони вогнем і мечем намагалися знищити українську самобутність. У боротьбі проти них прийшло до „допомоги“ єдиновірного народу з півночі, який для свого панування зруйнував осередок суспільних виявів українського народу – Запорізьку Січ. Тоді настало розпорошення спільної оборони проти різних навал. Живим залишився шлях індивідуального шукання порятунку в боротьбі за існування.

Цей індивідуалізм позбавив націю відповідної сили проти дальшого поневолення та належного культурного розвитку. Він, як якийсь прокляття тяжить над нацією і перешкоджає витворенню власної **суспільної свідомості** зі спільним стремлінням до власного національного Добра. На значенні цієї свідомості ми докладно зупинимось у характеристиці суспільства й нації. Тепер лише зазначимо, що нас не цікавлять ті філософські системи й напрямки, які абстрактно шукають пізнання Всесвіту з його Творцем чи без нього та абсолютної Правди. Рівно ж не цікавлять філософські шляхи для індивідуального самовдосконалення, коли було б досягнення лише у послідовників визначеного ідеалу. В поглядах визначних філософів нас цікавить те, що відповідає українській національній вдачі. Свого великого філософа ми не мали, а тому в своїх міркуваннях ми маємо триматись українського народного світогляду та поставити в основу пізнання насамперед самих себе, як цього вчив Григорій Сковорода в час українського духовного національно-культурного пригнічення та зневіри.

Нас цікавить практична філософія, яка давала б основи для суспільного вдосконалення цілого народу, щоб можна було сказати: людське суспільство досягло своєї національної гідності й шляхетності. Цю шляхетність мають визначати найцінніші духовні почуття людини: віра, надія й любов.

Тому ми приймаємо кожну здорову думку із загальної світової духовної скарбниці, яка відповідає природній вдачі нашого народу і сприяє осягненню нашої мети.

Ми рішуче відкидаємо все патологічно-символічне, а також вульгарно-матеріалістичне з неетичним примітивізмом, все те, що надається до культурного смітника без огляду на його модність і модерність. Моральне оздоровлення і відродження має ґрунтуватись на історичних культурних традиціях власного народу, без всяких дружніх і „братерських“ допомог, пам'ятаючи, що хто тебе визволить – той підпорядкує собі.

В основі вільного культурного розвитку має бути мистецтво, яке з позбавленням примітивного релігійного намулу само стає осередком релігійних почувань як творчість духу людського генія. Ця творчість може розвинутиись лише на національній основі, бо в ній є душа народу. Мистецтво виховує почуття правди, дає моральну силу, розвиває соціально проникливість і зміцнює суспільну свідомість. Воно ушляхетнює людину і підносить на високий рівень над твариною і примітивом. Мистецтво в своїй творчості має бути вільним. Коли ж воно підпорядковується і керується вказівками панівної політичної партії, то перестає бути мистецтвом і стає ремісництвом, продукція якого відійде на культурний смітник...

Сучасне людство переживає період індивідуального вдосконалення, яке найбільше виявилось у науковій чинності в інтересах технічно-цивілізаційного поступу. Поруч із цим збільшилось розбиття суспільства на ворогуючі групи, постала класова боротьба, а революції й війни між народами стали більш кривавими. У культурному розвитку виникла духовна криза, коли брехня, назвавши себе правдою, набрала такої сили, що заперечила все людство. Витворилися різні політичні системи із взаємними звинуваченнями та демагогічними самовихваляннями без будь-якого почуття міри. Утратилось довір'я людини до людини. Гонка озброєнь до війни та витворення карних загонів для „демократичного“ приборкання власних громадян перейшли всякі межі. І над цим усім наче привид Фрідріха Ніцше, перемагаючи демагогічний галас різних вождів, гукав: „Бийтесь за владу! Ті, що досягнуть її, стануть надлюдьми!“ Ніби має прийти до загальної катастрофи та знищення роду людського.

Та проте творчий дух оптимізму в багатьох не згас. Ми **віримо**, що прийде знову моральне відродження. Ми **надіємось**, що український народ, залишивши індивідуальні шукання та блукання на манівцях чужих правд, виплутається з тенет брехні і належно усвідомить свою власну Правду. Ми **віримо й сподіваємось**, що він досягне в суспільній чинності високого духовно-культурного розвитку. **Творчим чинником у цьому буде Любов** з пошаною й довір'ям людини до людини. Тоді український народ зробить свій внесок і до загальнолюдської духовно-культурної скарбниці.

Людина

Споконвіку було слово,
Слово було у Бога,
І Бог був Слово...

Іван Богослов

Велике Слово Правди не було відірваним від природного життя. Не витало воно в безмежних просторах Всесвіту, якому не має ані по-

чатку, ані кінця. Воно стало творчим завершенням процесів життя на нашій землі. І промовила його Людина в мові того народу, до якого вона належить. Людина є найдосконалішим витвором земної природи і має найбільш складну і найбільш розвинену життєву систему. Цій людині для того, щоб вона могла мати насолоду з дарів природи, було дано все. Але для того, щоб мати радість від життя, людина має бути здоровою, сильною й розумною. Оскільки всяке живе створіння тішиться життям, коли воно здорове й сильне, остільки людина для цього мусить мати розум, що є видимим чинником її свідомости. З розумом вона вдосконалює свою красу і силу та здоров'я, а без розуму марнує їх. Тварину від цього марнування утримує інстинкт, якому вона підпорядковується не лише для збереження життя, але й для його продовження шляхом розмноження. Людині дано більше – свідомість, яка є чинником духовно-психічного порядку, що впливає на фізіологічні функції організму і взаємно залежить від них. У здоровому тілі – здоровий дух, і навпаки. Так висловився про здоров'я знаний в Україні академік І. П. Павлов.

З цим загальним твердженням погоджуються всі прихильники як матеріалістичного, так і ідеалістичного вчення, але коли доходить до питання свідомости, до чинности розуму в життєвих явищах не лише фізичного, а й духовного порядку, виникають розбіжності. Як уже було сказано, людина за всієї своєї фізичної досконалости мусить мати розум, мусить бути розумною. Що означає бути розумним? Вже одне це питання ставить під сумнів удосконалення людського розуму лише від матеріального середовища. За вченням матеріалістів, розум є лише функцією нервової системи, а саме її центру – мозку. Значить, цим самим людина, і то кожна, має розум. Раз людський організм є найдосконалішим витвором земної природи, той розум мав би бути досконалим. Ось тут і виникає сумнів у твердженні вульгарних матеріалістів, що лише матерія, фізичні й біохемічні явища, які ми пізнаємо з допомогою органів відчуття нашої нервової системи, що лише вони є середовищем, в якому розвивається й удосконалюється наш розум. Вони твердять, що тільки матерія є об'єктивною реальністю, яку ми пізнаємо. Лише вона є первісною в нашому пізнанні, і лише вона має всебічний вплив на розвиток людського розуму, а дух свідомости і психічні явища є другорядними. Якби це було так, то людський розум, діставши свій розвиток на матеріалістичній реальній об'єктивності впродовж тисячоліть, досяг би такої досконалости, що не потребував би для свого вдосконалення в суспільному розвитку примусу якої б то не було диктатури для впорядкування матеріального добробуту, щоб людина була щасливою і мала радість від життя.

Радість із життя матеріального порядку має і звичайна тварина, у якої не виявляються творчі духовні процеси, бо живе в своєму біологічному розвитку цілком підпорядкована залежності матеріального середовища та тішиться можливістю харчування й розмноження.

Це цілком відмінне від радості життя, яке відчуває свідомо людина, що не задовольняється лише їжею та розмноженням хоч би в гарних умовах матеріального благобуту. Цю радість не можна обмежити лише біологічним існуванням. Навіть вільна звірина або птах не почувать себе веселими й задоволеними від повного матеріального задоволення їх потреб, коли обмежений їх вільний рух і бодай інстинктивна творчість у незалежному впорядкуванню свого існування та в боротьбі за нього. Чи можна ж тоді людину ставити на рівень домашньої худоби, що має тішитись лише з матеріальних досягнень, без духовного змісту, і почувати себе задоволеною та щасливою без краси й привабливості стремлінь та шукань у духовній творчості. Лише грубий вульгарний матеріяліст може задовольнитися задоволенням своїх шлункових і сексуальних потреб. Така людина не має стремління до вищих духовних почуттів, утратила віру, надію й любов та не відчуває радості з їх виявів та краси переживань. Чи може бути такий позбавлений духовного змісту витвір досконалим і загалом, чи заслуговує він назви людини? Такий осібняк підпорядковується без застереження лише грубо егоїстичним прямуванням матеріального порядку. Він стає рабом своїх пристрастей, втрачає духовну свободу та свою волю і погоджується на всяке насильство. Насильство людини над людиною зводить останню до стану недосконалости. А в насильника виявляється відсутність людяности з утратою здорового глузду, бо пригноблених він зводить до стану безвольних тварин і сам стає звіром.

Тому та група матеріялістів, що стає на шлях вульгаризму та вважає лише матеріальний добробут чинником вдосконалення людини, хворобливо помиляється. Фізичної краси й сили в переважній більшості люди не можуть досягти, а духовну чинність зводять на манівці, коли, замість правди, виникає облуда в боротьбі за матеріальний добробут. Не всі можуть мати його. Ті, що не мають, бідують, заздять багатим і плазують перед ними. А останні хочуть мати ще більше, втрачають почуття міри й стають зажерливими егоїстами. Так постає кривда, яка приводить до того, що на місце вродженого людини почуття любови приходять ненависть, на місце вірности – зрадливість, замість віри виникає кривда, а замість надії – байдужість. Чесна поведінка переходить у підступність.

Почуття дружби і добродружності витісняється ворогуванням і загальним недовір'ям. При цьому слово, яке є виявом душі людини й було дане їй для духовного удосконалення в родинному й суспільному житті, зловживається для сіяння духовного маразму, вносячи руїну до народних, створених впродовж тисячоліть моральних основ Правди, традицій і звичаїв. І стає так, що гомо примітивус під керівництвом проповідників вульгарного матеріялізму, з підступом захопивши зброю та всі досягнення техніки, насильством підпорядковує собі гомо сапієнс, затримуючи його духовно-культурне вдосконалення. Цей гомо примітивус навчився користуватися технічними середни-

ками та машинами і, ставши на шлях матеріальної цивілізації, занедбав духовну культуру та заперечив правдиві духовні прояви людини. Але це не означає, що, коли він з допомогою техніки не може їх пізнати і сам не має, не зможе мати інша духовно-розвинена культурна людина.

Щоб не виникло непорозуміння в понятті духовного явища, яке надають йому деякі проповідники різних релігійних культів, роблячи матерію (тіло) гріховною і смертною, а дух святим і безсмертним, що після смерті тіла залишає його і відлітає в рай, на небо, або потрапляє в підземелля, до пекла, мусимо зазначити, що з цим витвором людської фантазії та хворобливої уяви розумна людина не має нічого спільного. В багатьох випадках такі уявлення є спекуляцією у власних матеріальних інтересах на людській довірливості і простодушності в переконанні, що грошовими жертвами тим проповідникам можна здобути спасіння своєї душі.

Крім матерії, включно до атомів, електронів, протонів і т. п., яку ми пізнаємо нашими органами відчуття з допомогою технічних уряджень та фізико-хімічних досліджень, існує ще непізнана життєва сила, що виявляється в матерії як енергія руху, процес кристалізації, постання живих клітин, народження, розвитку й занепаду. Вона неподільна з матерією як у її пізнавальних, так і непізнавальних формах, що діють поза людською свідомістю в природних явищах, які ми називаємо духовними.

Розуміння матеріального й духовного порядку є умовними, бо воно неподільні в життєвій силі, яка регулює процеси руху, постання, розвитку, розкладу, життя й смерті в усьому безмежному й одвічному Всесвіті. Тому об'єктивно не може бути якихось матеріалістичних, ідеалістичних та їм подібних поглядів, що себе взаємно заперечують. Вони є продуктом недосконалості людського розуму. Екстремі цих поглядів ми називаємо вульгарним матеріалізмом і псевдоідеалізмом.

Ми не маємо наміру стверджувати або заперечувати існування окремої й незалежної від тіла людини безсмертної душі та переконувати когось як в одному, так і в другому. Залежно від інтелектуального духовно-культурного розвитку кожний в своїй свідомості цю душу лише уявляє та, може, вірить у неї так, як відчуває її. Ми можемо говорити про душу як про духовну істотність людини, яка відчувається як промінь Одвічного й Безмежного Духу Життя й Буття в стремлінні до добра з почуттям віри, надії й любові.

Для вияву нашого відчуття назовні божественна природа обдарувала нас словом правди, яке, за висловом євангелиста Івана Богослова, споконвіку є від Бога і є Богом, цебто душею, яку має людина. Ми можемо усвідомити її лише у виявах духовних властивостей, які має кожна нормально розвинена людина, крім фізичних властивостей досконалого здорового організму тіла. До цих духовних власти-

востей належать: 1) інтуїція; 2) **стремління до правди й добра**; 3) **розум**; 4) **свідомість**; 5) **сила волі**. Ці властивості за повного їх розвитку творять **характер людини**. Позбавлена цих властивостей людина є безхарактерною, слабовольною, брехливою і грубо егоїстичною істотою, для якої інтереси шлунка та досягнення матеріальних вигод є метою життя, чи, вірніше, існування. Для досягнення їх будь-які засоби й методи, без огляду на їх ганебність з погляду загально людської моралі та етики, виправдовуються. Розум у таких осібників набирає патологічних форм, виявляючись у високорозвиненій хитрості з підступністю, зажерливістю і брехливістю. Для них усе є добрим, що має матеріальний успіх без огляду на шлях його досягнення. Якихось моральних принципів правди, добра й любови до інших у них не існує. Вони залежно від кон'юнктури можуть проповідувати по-езуїтськи ідеалізм, прагматизм, матеріалізм і всякий інший „ізм“, аби лише мати матеріальну вигоду. Щоб не погризтись між собою, як це роблять вовки, при розподілі здобутків праці інших вони потребують над собою диктатури найхитріших представників зі свого середовища, щоб панували над усіма і всім.

У людини на першому ступені її розвитку, подібно як у дикунів та тварин, важливу роль відіграє інстинкт, що належить до підсвідомих властивостей. У тварин інстинкт дає імпульс до їхньої розумової чинності, виявляючись як досвід попередніх генерацій. У людини духовно обдарованої інстинкт переходить у вищу форму – в інтуїцію, що виявляє вплив на свідомість.

У людей примітивних інстинкт часто втрачається без переходу в інтуїцію, особливо тоді, коли вони відірвані від природних умов життя і перебувають від свого народження у штучному середовищі великих фабричних і заводських осередків, де панує бездушна техніка і все підлягає її рухові. Там люди стають додатком до велетенської машини і втрачають вроджені їм духовні властивості.

Інстинкт є підсвідомим почуттям, що діє незалежно від осередку нервової системи і є ніби набутих досвідом попередніх поколінь даного виду істот, що передається в спадщину. Він постає з народженням і залежно від середовища, в якому істота перебуває, вдосконалюється або занепадає.

У вищих тварин інстинкт досягає такої досконалості, що викликає у них передбачення природних змін, відчуття небезпеки та вказує шлях для уникнення її. Вірна людині тварина, якою є, приміром, пес, відчуває смерть чи нещастя, що сталося чи навіть може статись з його господарем. Такі випадки досить часто трапляються. Поза цим інстинкт викликає у тварин чуття орієнтації під час руху не гірше від найдосконаліших фізичних інструментів та пристроїв. Нам не відомо, якою матеріальною силою і яким органом відчуття ті чуття викликаються. Для нас відчуття, доки ми їх не пізнали, належать до категорії духовних життєвих процесів.

Інтуїція

У людини з її культурним розвитком інстинкт переходить у вищу форму духовного вияву – в інтуїцію. Це буває за умови правдивої духовної культури в її повній гармонії зі здоровими процесами життя у природних умовах. Культура духу буває вроджена й набута. Тому високорозвинену інтуїцію можна зустріти у звичайних людей, часом неписьменних, які відчувають і настільки одушевлено спостерігають життєві явища, що в їхній свідомості виявляється ясним їх процес, хоч назовні вони не можуть це висловити. Але в штучних умовах у цілковитому відірванні від природного оточення, серед залізобетону, з технічним розвитком фабрично-заводської цивілізації, де людина цілком втрачає свою індивідуальність, де мусить діяти не з власної ініціативи і не за власною волею, де все підпорядковане велетенській машині, – інстинкт зникає і не переходить до вищої форми інтуїції. У середовищі цих живих додатків до велетенського механізму зберігаються лише механічні функції людського організму матеріального порядку, а духовні глибоко психічні вияви, основою яких є інтуїція, поступово відмирають і спадково не передаються. Які батьки, такі і їхні діти. У природній духовній обдарованості відбувається регрес.

Для такого середовища матеріалісти мають свою правду, ставлячи на перше місце матерію, а на друге – дух або, вірніше, почування чи духовні рефлексії, такі, що перебувають під впливом фізичних явищ. Інстинкт у багатьох випадках є чинником перестороги проти небезпеки, що загрожує ззовні, на яку людина негайно реагує попри чинності розуму. Є це свого роду рефлекс, що постає без будь-якого попереднього фізичного впливу на нервову систему.

В інтуїції до інстинкту приєднується передчуття на майбутнє та відчуття долі своїх близьких і споріднених осіб, які перебувають на великій віддалі. Це передчуття дуже часто змушує людину діяти наперекір своєму розумові. Ніби якась невідома сила так довго не дає людині душевного спокою, доки вона не виконає того, що підказує інтуїція. Людей, що мають надто розвинену інтуїцію, є дуже мало. Їх часто називають „одержимі духом“, що діють наперекір ніби об'єктивним обставинам і розумові. Ще менше є людей, що мають дар передбачення далеко наперед без розумового врахування причин, які могли б давати логічну підставу для передбачення і навіть без цілковитого знання їх. Правда, є багато шарлатанів-дуриків, що спекулюють на цих передбаченнях, використовуючи легковірність інших. Але існують люди, в яких під впливом якоїсь матеріальної сили виявляється дар передбачення далеко наперед.

У час національно-визвольної боротьби в Україні були тисячі таких, що були свідомими неуспішності боротьби для себе особисто в сучасності, але продовжували її до останньої можливості, бо вбачали досягнення своєї мети в майбутньому. Вона приваблювала їх, як

якась фата моргана, що все кликала до чину без жодних матеріальних вигод. Таку інтуїцію мали всі ті, що все своє життя віддали для загального добра. Такими були велетень національного духу Тарас Шевченко, каменярь Іван Франко і багато скромних діячів, подібних до Бориса Грінченка, що на шкоду особистій вигоді безупинно йшли до своєї фата-моргана. Продуктом людської фантазії вважається віра в існування фаталізму, за яким кожна людина має наперед визначену їй долю. Немає підстав категорично заперечувати те, що нам невідоме й що ми не зможемо збагнути нашим розумом з допомогою наших органів відчуття. Природні явища і в життєвих процесах мають свою доцільність із визначенням перебігу життя від народження до смерті з постійним і безупинним чергуванням цих явищ, доти не пройдений весь цикл. У процесах життя беруть участь не лише фізико-хімічні та біологічні чинники, а й непізнані чинники духовного порядку, до яких, безперечно, належить інстинкт, властивий кожному живому створінню. Цей інстинкт ніби змушує живу істоту пройти її життєвий колообіг або цикл, що, замкнувшись, не кінчається лише смертю, але перед цим дає початок новому життю в більш досконалішій формі, пристосованій до нових змін. У живій природі ніщо не є постійним і незмінним, бо все перебуває в стані безупинного руху. Яка життєва сила керує цим рухом, нам невідомо. Доки ми її не пізнали, не можемо розумом її визначити, лише частково нам удається залежно від нашої інтелігенції та духовної обдарованості більше або менше її відчувати. Ми її не можемо ані бачити, ані чути чи пізнати з допомогою дотику, нюху й смаку, хоч би з використанням найдосконаліших технічних досягнень.

Ці відчуття впродовж усієї історії людства передавалися від батьків до дітей і оформилися у певних словесних виразах. Так той життєвий шлях або цикл, що має пройти людина від народження до смерті, відбувається під впливом визначеної для неї долі. З тисячоліттям постало поняття щасливої і нещасливої долі, що або обдаровує людину, сприяє її успішній чинності та приводить до особистого радісного й щасливого життя, або відходить від людини й залишає її саму в усій її життєвій діяльності, коли вона, позбавлена творчої інтуїції, зі слабким розумом і слабкою волею, стає нещасливою або животіє, як тварина, в рабській залежності від того середовища, в якому перебуває, не зазнаючи радості. У такої людини залишається туга за тим, що їй бракує. Під впливом цієї туги постали пісні з благанням до долі принести радість і щастя.

Індуси щось подібне до долі називають кармою і вважають, що характер її визначається поведінкою тих, кому вона належала до народження того, хто її тепер має, і що залежно від доброї поведінки вона може стати ліпшою для майбутнього нащадка. Отже, доля-карма переходить після смерті однієї істоти до іншої при її народженні і внаслідок їх повождення може поліпшуватись або погіршуватись.

Віра в існування долі, або фаталізм, не є звичайним забобоном. Ми не можемо категорично твердити, що людина сама, й лише сама, зможе визначити свій життєвий шлях так, як хоче, прожити стільки, скільки захоче, що може уникнути невдачі або нещастя, зможе мати таких дітей, яких захоче, навіть тоді, коли обставини цьому сприяють і коли вона має повну свободу в своїх вчинках і діях. За цієї, повної свободи руху на життєвому шляху бувають роздоріжжя, де часто дуже незначна причина є рішальною для напрямку дальшого руху. Буває так, що всі три напрямки: прямо, направо й наліво – бувають однаково вільно відкритими, але при цьому буває так, що найоб'єктивніший розум не може вирішити, по якому з них продовжувати рух. У людей, обдарованих інтуїцією, вона підказує, куди треба йти або, може, й повернутись назад. А ця інтуїція є частиною долі, що визначає той шлях наперед. Інтуїція є чинником активності.

Фаталізм не означає, що коли людині визначений її життєвий шлях, то вона не мусить намагатись виявляти ініціативи у стремлінні до ліпшого, до руху вперед, бо все одно станеться те, що їй призначено, та стати байдужою до мети свого життя. Це не так. Життя є рух, а тому той, хто хоче жити, мусить рухатися. Зупинка означає смерть духовну, за якою приходить і фізична. Байдужість є виявом не життя, а живогіння, за яким приходить передчасний неславний кінець.

Не всі люди однаковою мірою обдаровані духовною силою. У переважній більшості вона визначається слабко, а коли втрачає моральні властивості (у злодія), зовсім завмирає. Але час від часу з'являлись настільки багато обдаровані духовною силою одиниці, що їх, за біблійними переказами, називали пророками. Вони передбачали далеко наперед долю своїх народів. Відомим є, наприклад, Апокаліпсис, у якому способом тогочасного висловлення думок був передбачений хід великих історичних подій. Також відомі передбачення долі визначних історичних особистостей і народів та хід історичних подій царівни зі Сабо Сибіли, що були оформлені в папірусових листах до жидівського царя Соломона. Хоч багато є зауважень, що ці листи – фальсифікат пізнішої доби, але події останнього часу, які сталися після видання в 1961 р. на основі арабських джерел хоч би сфальшованого дев'ятого листа (названого книгою), погоджуються з пророцтвом Сибіли на пізніший після цього час.

Вона передповіла проголошення в ХХ столітті на Півночі Європи несправедливих законів, що принесуть людям великі страждання. Брехня буде проголошувати себе правдою. Там, на півночі, одержить перемогу над царем вождь (муж) із народу. Силою і своєю волею підпорядкує собі всіх. Бідні й багаті, священники і судді будуть йому покірні. Ця влада над людьми, яку він здобуде своєю безоглядністю, вплине на нього так, що він скаже: „Немає Бога єдиного“ – і буде переслідувати всіх, що будуть вірити в Бога. Тисячі людей він вкине до в'язниць, а тисячі помруть на тій землі від голоду. Прийде війна,

коли немилосердно будуть мордувати жінок, дітей, старих і хворих. Прийде ворог із Заходу, що буде вбивати, грабувати, наробить великих шкод та зрівняє з землею башти, доми й споруди. Потім загине той вождь (муж), який ту грізну війну викликав і народ свій та цілий світ до нещастя довів...

Усі природні явища мають свою доцільність, навіть катастрофи, що викликають руїну, бо на тій руїні постає нове, більш досконале життя. Правдоподібно, і нещаслива доля в житті людини має якусь доцільність для майбутнього життя її нащадків. Таку долю мають не лише поодинокі особи та пов'язані з ними родини, а й цілі народи. Вони переживають нещасливі періоди, в яких загартовується збірна доля нації з тим, що після періоду падіння й занепаду духовних основ життя постає піднесення в стремлінні до Добра, щоб перемогти Зло. В період морального занепаду брехня настільки опановує чи, вірніше, запаморочує розум не лише поодиноких людей, але і всього суспільства та народу, що правдивий шлях перемоги Добра над Злом можна пізнати лише з допомогою інтуїції. Така інтуїція викликає стремління в праці для загальної справи та до боротьби за ліпше майбутнє, за щасливу долю своїх нащадків та свого роду й народу. Такі люди не нарікають на свою особисту нещасливу долю, матеріальні труднощі їх мало огірчують, бо їм суджено відігравати роль не лише в фізичній, із матеріальними вигодами перемозі, але і в моральній, що силою свого духу з часом знищить насильство грубої фізичної сили з усією її технікою та машинами...

Те, що ми називаємо долею, ще перед двома тисячоліттями засновник об'єктивного ідеалізму Платон назвав ідеєю. На його думку, в кожному явищі, в кожній істоті й речі важливим є не те, що вона собою за зовнішніми ознаками являє, але яка її сутність – ідея. Отже, яка доцільність її існування. В одвічних природних процесах життя й буття все є доцільним. Ця доцільність визначається і керується незнаною для нас силою. Як би не було цієї доцільности, була б якась анархія в надзвичайно різноманітних природних явищах, і давно вже настала б загальна світова катастрофа. І людина, дрібне, ультрамікроскопічне створіння у Всесвіті, давно вже загинула б. Надзвичайна гармонійність природних явищ з постійною зміною чинників життя, які ми називаємо Добром, і смертю, яку ми уявляємо як Зло, на нашій землі, цій мікроскопічній частині всесвіту, є одвічною. Рівно ж одвічним є Всесвіт, якого ми не можемо пізнати ані в просторі, ані в часі, бо він є безмежний і не має ні початку, ні кінця.

Також людина не може пізнати Одвічного Духа Буття, який установив закони гармонійного руху в усьому Всесвіті і який виявляється як життєва сила, неподільна в пізнаних матеріальних і непізнаних духовних явищах. Цій силі підпорядковується все творче й живе, а тому не можна змінити істотність відчуття та стремління, а з ним і свідомість людини. Ці духовні властивості походять від джерела, якого

ми не можемо об'єктивно пізнати розумом. На розвиток їх ми можемо впливати, але не примусом, не матеріяльними засобами, а лише посиленням духу доброї волі. Основою цього духу є **віра, надія і любов**. Вони є чинниками життя, чинниками добра. Втрата їх викликає зневіру, відчай, заздрість і ненависть, що є чинниками зла, які викликають маразм і смерть. Останні, як пошесть, поширюються та породжують нові елементи зла, що порушують нормальний природний уклад життя всього суспільства.

Філософ нової доби Еммануїл Кант тримався того погляду, що ніяка революція, цебто діяння матеріяльної сили, не в змозі вдосконалити моральну істотність людини і звільнити її від радикально злого елемента, під впливом якого воно перебуває. А боротьба зі злом середниками зла породжує нове зло. За Е. Кантом філософ Гегель обґрунтував вищу форму об'єктивного ідеалізму, звільнивши його від забобонів. Вони дали основи для розвитку дійсного наукового світогляду. Віддавши належне суто матеріяльним явищам, вони визнали неможливість пізнання людським розумом всіх таємниць духовних виявів життя й буття. За їхнім поглядом **Добро і моральний закон – від Бога**. Тому законові підпорядкований духовний уклад життя людини

Філософ Людвіг Фойербах, що був спочатку послідовником Г. Гегеля, від об'єктивного ідеалізму перейшов до об'єктивного матеріялізму. Він обґрунтував погляд про **неподільність і невід'ємність усіх реальних явищ від земної природи, яка є творцем життя на землі і є божественною**. Він виступив проти спекулятивної філософії Гегеля в її абстрактному теологічному ідеалізмі і в її абстрактному реалізмі з відсутністю будь-якої дійсності. Він також виступив проти вульгарного матеріялізму, що намагається звести всі психічні явища до матеріяльних фізико-хімічних процесів.

Любов у Фойербаха є виявом божественної сили, що може зробити людину більш досконалою і наблизити її до Бога. Бог є дійсною суттєвістю Людини і персоніфікацією її, яка виявляється в любові. А сила віри може творити чудо...

Вульгарні матеріялісти, запозичивши від об'єктивного ідеалізму й об'єктивного матеріялізму погляд на безупинний рух і розвиток життя, у якому старе відумирає і народжується нове в певній закономірності, не пізнавши джерело цієї закономірності, зовсім відкинули його. Вони витворили суб'єктивний обмежений матеріялістичний світогляд, назвавши його науковим. Життя людини не обмежується вузькими рамками матеріяльного побуту та технічно-цивілізаційного поступу, а виявляється ще в незалежних від розуму таких почуттів, як віра, надія, любов, дружба, великодушність, милосердя, радість і журба, сміливість і жах, мужність і страх. Вульгарні матеріялісти говорять про них, але, від якого матеріяльного джерела вони походять, не можуть сказати.

Те, що людина почасти пізнала явища неодухотвореної природи та процеси виникнення їх, знехтувавши духовні явища життя, не означає того, що вони не діють. Так званий еліксир життя є таємницею. Жодного живого твору людина не створила, бо сама є твором природи, що постав помимо її власної свідомости. Те, що для живих істот і рослин людина зможе створити такі умови, за яких почасти міняються їх фізичні й фізіологічні ознаки за допомогою гібридизації та перекліматизації різних видів, не означає, що вона зможе досягти виробництва живих істот та надавати їм відповідних ознак. Ще більш нерозумним є намір, заперечивши існування свого творця, самому стати творцем життя та перетворити вдачу людини так, щоб вона за певним рецептом відчувала задоволення й радість від життя та мала щасливу долю. Доля людини визначена при її народженні, коли вона обдарується більшою або меншою мірою здібности, талановитости, геніальности, шляхетности й доброти, більшим або меншим стремлінням до свободи, краси й добра та силою волі або позбавлена їх. Все це властивості духовного порядку, які не залежать від матеріяльного середовища і постають незалежно від того, буде чи не буде визнавати їх якесь учення. Вони виявляються неподільно в духовній і матеріяльній природі людини. Не є вони чимсь окремим від тіла людини, навпаки, вони надають йому певну красу й силу. Особливо характеризують людину риси обличчя та очі. Малоподібне обличчя переважно буває у примітивів. Хижий вираз та гадючі очі указують відразу на відсутність добрих духовних властивостей. Така людина не викликає до себе приязні. Зустрічаються в цивілізаційному середовищі осібняки людської породи, що зовнішньо мають дуже гарні форми тіла з бездушною красою. Вони можуть співати соловейком, зручно вабити до себе, переконати у своїй шляхетності, але все те облудливе, тому почуття довір'я до себе не викликають, бо в кожному вияві їхньої поведінки відчувається матеріяльний розрахунок та грубий егоїзм. Хитрість, брехня, підступність, улесливість перед сильнішим, панібратство з невідпорядкованими під виглядом приятельства та насильство над слабкішими з безоглядним використанням їх аж до остаточного знищення своєї жертви характеризують вдачу зажерливих егоїстів. Особливо багато буває трагічних випадків для легковірних на сексуальному ґрунті. Боягузливі в небезпеці, але бундючні й нахабні, коли немає жодної загрози, вони галасують про свої заслуги та шляхетність, якої ніколи не мали. Таких людей без огляду на їхню зовнішню красу та силу називають бездушними, бо вони, крім грубого звірино-го інстинкту та хитрости, нічого не мають.

Зате бувають негарні в загальному розумінні фізичної краси люди, але у виразі їх обличчя, в очах і в інтонації голосу виявляється доброта, лагідність і одухотвореність, за якою проглядає духовна краса й привабливість. Переважно вони бувають тихими і скромними працівниками, що часто в особистому житті не зазнають повної радості від розкошів земного життя, але доля, правдоподібно, судила їм віді-

гравати певну роль у духовному відродженню людського суспільства, а тому морального задоволення на пройденому життєвому шляху вони мають значно більше, ніж красиві егоїсти.

Отже, кожна людина отримує свої властивості і здібності при народженні, що пізніше можуть удосконалюватись або занепадати. Вони визначають їй життєвий шлях, її **долю**. Не можна зробити всіх однаковими за певним шаблоном. Не можна людей, як домашніх тварин, виплекати в якусь чисту расу з однаковими фізичними ознаками, від яких мали б постати й однакові фізичні властивості, з однаковими здібностями і однаковим відчуттям явищ духовно-психічного порядку. Виплекання чистої раси з однаковими фізичними ознаками домашніх тварин має лише зовнішню однорідність, але змінити вдачу цих тварин, приміром, дати волів рухливість коня, або навпаки, ніяк не можна. Віл усе буде волом, а кінь – конем. Лише патологічний розум німецьких нацистів, що уявили себе надлюдьми, намагались виплекати чисту расу вибраної німецької нації. Ця божевільна спроба провалилась і стала пересторогою перед спробами примусом перетворити вдачу людини, що в своєму розвитку все має бути вільною, доки вона є людиною у справжньому розумінні цього слова, а не примітивна тварина.

Подібною глупотою є намагання большевиків примусовим витворенням нового середовища і матеріальних умов для суспільного буття витворити тип універсальних або інтернаціональних людей з однаковими робітничими чи комуністичними ознаками для всіх народів світу, бо Карл Маркс сказав, що „не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їхнє суспільне буття визначає їхню свідомість“. Дещо в цьому є правдою, але меншою мірою, як гадав К. Маркс. Людина в житті не є якимсь відокремленим самотнім твором у своєму середовищі, вона належить до родини, громади, нації, які витворюють певні суспільні форми буття. Але перш ніж постало суспільство, людині була вроджена свідомість, яка впливала на розвиток суспільних груп і взаємно сама в ній удосконалювалась. Перші кроки від народження в розвитку свідомості нормально відбуваються в родині. При цьому життєвою силою для розвитку, крім матеріального чинника, починаючи з молока матері, є духовний, що ґрунтується на **любві**. Свідомість не є якась грубо матеріальна річ. Докладно про неї ми будемо говорити пізніше. Її не можна викувати лише фізичною силою, як сталь із шматка залізної руди. Свідомість як думка виявляється в надзвичайно тонкому непізнаному випромінюванні для близьких споріднених осіб. Насильно з матеріальними середниками на неї не можна впливати, як фізичними вправами на зміцнення м'язів. Для свого вдосконалення їй потрібний вільний розвиток, бо виявляється вона в надзвичайно різноманітних формах залежно від вродженої обдарованості здібностями, хистом, талановитістю сприймає лише те, що їй споріднене. Оскільки тварину, що немає свідомості, цього творчого чинни-

ка, можна примусом видресирувати, спрямувати її розумові здібності на певний бажаний шлях, остільки людину не можна уподоблювати тварині. Тому примусове витворення якогось штучного середовища, хоч із благодійною метою для поліпшення свідомості є найбільшим злом насильства людини над людиною. Такого насильства допускались і „отці церкви“ над тими, що були в їхніх монастирях, застосовуючи до них методи не лише словесного, а й фізичного впливу для „духовного вдосконалення“ так, як його отці розуміли. Природа визначила людині як своєму найдосконалішому творові право панувати над тваринами, але яким правом група людей, що поодинокі або згуртовано коло вождя намагаються підпорядкувати собі інших людей та перетворювати їхню свідомість? Це є вияв божевілля.

Природні явища надзвичайно різноманітні. Для кожного з них у певній гармонії визначений належний цикл руху життєвої й творчої сили не лише серед рослинного та тваринного світу, але й серед неживого, мінерального. Скільки б людина все намагалась, вона не зможе змінити рух у процесі кристалізації, приміром, кварцу або гірського кришталю, щоб примусити його кристалізуватись не за природною йому в тригональній системі гексогональній формі, але за кубічною, як то є у алмаза. Рух атомів і уклад молекул для кожного мінералу відбувається за визначеним йому законом природи напрямком від осередкового атома по осях, ребрах і площинах симетрії. Змінити цей закон не можна. Тим більше не можна змінити визначений хід розвитку рослин або живої істоти від її народження до смерті, перетворивши трависту рослину на деревисту чи вовка на вівцю.

Як же витворенням якогось середовища можна змінити духовні властивості вдачі людини і привести їх до якогось уявного шаблону? Надзвичайно різноманітні духовні вияви вільні і незалежні в своєму розвитку та самостійному стремлінні до досконалості. Цими властивостями людина обдарована від найвищого законодавця – природи. Вони виявляються як інтуїція, стремління до добра, розум, свідомість і сила волі. Тому не можна фізичною силою перетворити весь характер людей та визначити їхню долю. Спроби матеріалістів виховати комуністичний інтернаціональний тип людей принесли надзвичайно велике зло, викликаючи, замість любові, ненависть та озвіріння з зажерливістю. Подібними були спроби римських пап середньовіччя підпорядкувати собі все людство, давши йому космополітичну однорідну душу з рабським фанатизмом.

Ми спостерігаємо в явищах живої природи, що кожній істоті визначений цикл або колообіг в розвитку, який у життєвих процесах проходить несвідомо під керуванням інстинкту. Такий жук, як хрущ, у певній послідовності проходить всі стадії свого розвитку, інстинктивно орієнтуючись у природному середовищі свого руху для відживлення і продовження свого виду, закінчуючи колообіг свого існування впродовж чотирьох років.

Високорозвинена людина в своїй чинності керується переважно своїм розумом, але разом з тим вона обдарована в більшій або меншій мірі інтуїцією, що діє підсвідомо. Що вона собою являє, будучи матеріально не виявленою? Ми лише пізнали, що інтуїція виявляється як відчуття або передчуття і діє як підсвідомий імператив на нашому життєвому шляху.

За народним віруванням, що також постало інтуїтивно без мудрування, людину впродовж усього її життя супроводить ангел-охоронець, який є провідником людської душі й оберігає її від усього злого. Ми не можемо вважати те вірування забобою, хоч би тому, що тоді заперечили б і саму віру. А віра як вияв почуття (не переконання) людини існує. Філософ-матеріаліст Л. Фойєрбах називав віру чудом почуття. Далі він говорить, що для віри немає нічого неможливого, і ця всемогутність віри здійснюється в зовнішньому чуді, виявляючись матеріально, приміром, у перемозі життя над смертельною хворобою.

Отже, інтуїція має бути чимось реальним, неподільно зв'язаним, так би мовити, з атомом тієї життєвої сили, що є осередком витвореного з матерії тіла людини. Логічно міркуючи, можемо сказати, що для руху атома цієї життєвої сили, як і в усьому Всесвіті, визначений певний колообіг або цикл від початку – народження й розвитку з оплодотвореної клітини в тіло до кінця – смерті і звільнення від оджилої матерії. Тому має бути такий провідник, що подібно до магнетичної сили визначає напрямок для постійного руху й чинності визначеним життєвим шляхом. Є це не уявна чи абстрактна, а реальна сила, яку розумово не можемо пізнати, але відчуємо її та яка визначає нашу долю. Чи ця доля щаслива, чи нещаслива – питання цілком суб'єктивного порядку. В цілому Всесвіті і в природі існує одвічна доцільність безупинного й безмежного руху. Ця доцільність визначає шляхи руху мільярдів людських атомів, обдаровуючи їх більшими або меншими здібностями, хистом, здоров'ям, розумом, силою волі, що в своїй різноманітності з додатними й від'ємними властивостями діалектично врівноважаться в загальному розвитку для вдосконалення всього роду людського.

Стремління

Другою духовною властивістю людини є стремління, або духовне прагнення. Воно виявляється як імперативне внутрішнє почування або відчуття, що не залежить від причин і обставин матеріального порядку та виникає помимо фізіологічних функцій організму. Стремління відрізняє людину від тварини і підносить її на вищий ступінь над мавпою. Сила стремління у високо інтелектуально розвиненої людини

значно більша, ніж у примітивного осібняка, у якого вона часто не виявляється, а його життєва чинність обмежується лише фізіологічними потребами організму. Стремління постійно викликає творчу чинність, витворює ідеї, до яких без огляду на всі перешкоди матеріального порядку і наперекір задоволенню фізіологічних потреб людина прямує аж до кінця свого життя.

Стремління виникає помимо розуму. З того часу, як людина стала свідомою, встановився погляд, що всі відчуття або почуття виникають у серці. Серце є головний мотор життєвої чинності організму. Серце регулює творчу чинність крові, посилаючи її на творення нових клітин та очищення організму від оджилих. Животворна діяльність крові, помимо фізіологічних функцій, які достатньою мірою знані і досліджені науково, є джерелом почуття, яке ніби зосереджується в серці і передається для усвідомлення по нервовій системі до мозку. „Відчуває моє серце“, „віщує моє серце“, „дякую сердечно“, „бажаю сердечно“ є загальними висловами, що тисячоліттями вживають усі народи світу. Цим потверджується, що почуття приходять до нашої свідомості після виникнення їх у крові.

Як проходить цей творчий процес, ми не пізнали, але не можемо твердити, що погляд на походження почуття від серця є забобоном. Хоч би як там було, але вплив на психічний, духовний стан людини походить від крові, бо вона є чинником творення зародку нового життя, якому передає спадкові не лише фізичні, а й духовні ознаки батьків. Від вітальної здатності крові залежить як фізичне, так і духовне здоров'я людини. Кров провадить завзяту боротьбу, помимо свідомості мозку, з усіма руйнівними чинниками, які є знані як бацили, віруси та різні отруйні речовини. Отже, в крові є, так би мовити, джерело добра. Коли ці добрі властивості життя є в ній настільки сильні, що поборюють усі злі явища руїни й смерті, тоді з'являються в духовних проявах людини добрі почуття творчого оптимізму, віри, надії та любови. Коли ж кров не в змозі не лише побороти злі явища розкладу, але й сама перебуває під їх впливом, тоді виявляються песимізм, зневіра, відчай, страх, пригнобленість, заздрість і ненависть.

Почуття, передані нервовій системі до її осередку – мозку, переходять в активний стан як стремління до певної мети або цілі або ж залишаються пасивними, викликаючи певного роду настроїв. Настроїв є переходовим моментом між фізичними враженнями і духовними почуваннями організму людини. Переважно за здорового стану настроїв буває бадьорий, життєрадісний, оптимістичний, а у хворого організму він часто виявляється в пригніченості, духовній депресії, боязливості і песимізмі в багатьох випадках без видимої об'єктивної причини. Настроїв не є чимось постійним. Він міняється під впливом зовнішнього оточення або підпорядковується розумові, про чинність якого буде мова пізніше.

Стремління є внутрішнім духовним імперативом людини. Воно, помимо всяких об'єктивних зовнішніх причин, спонукає людину до певного чину, що виходить поза межі звичайного фізіологічного буття людини. У людей багато духовно обдарованих воно виявляється в геніальних виявах у поезії, музиці, мистецтві, науці. Воно, спонукаючи людину до певного роду чинності, впливає на свідомість і розум значно більшою мірою, ніж враження від органів відчуття і залежно від його напрямку впливає на вдосконалення чутливості органів відчуття і діяльності всієї нервової системи та її осередку – мозку. Словом, **стремління є чинником творчості.**

Напрямки чинності людини надто різноманітні. Наскільки тварина провадить звичайне біологічне життя, живиться й розмножується, не виявляючи при цьому творчості (крім інстинкту), настільки **людина є тоді повноцінною, коли свідомо творить щось нове.** Вияви цієї творчості надзвичайно багаті. Що людина має для цього більше свободи, то до більшої досконалості може дійти в своїй творчості. Але не у всіх галузях творчості вона може бути успішною. Чинність, що суперечить законам природи, не є творчою, лише патологічною, без огляду на часовий зовнішній успіх. Творчою може бути діяльність лише в тій галузі, до якої спонукає стремління людини до добра. В ній вона має моральне задоволення з усієї чинності та радість з успіху.

Найвищою формою стремління є прагнення до свободи, до вільного творчого вдосконалення своїх здібностей. Людину приваблює високий лет орла або сокола, швидкий рух коня або оленя. Подобається сміливість і стрімка сила лева. Тому людина прагнула досягти досконалості їх руху. На це була спрямована її творчість. Початки такої творчості часто оформляються як фантазії або мрії, як нереальність. Але та мрія не дає спокою людині, вона переходить у свого роду „ідею фікс“, або манить до себе як фата моргана і передається з покоління в покоління. Дуже влучно охарактеризував у минулому столітті ці прагнення людини француз Жюль Верн в своїх фантастичних романах з літанням у повітрі і плаванням під водою, що тепер стали дійсністю. Ще перед пізнанням можливостей використання сили атомної енергії німецький інженер Домінік також у фантастичних творах передбачив реалізування творчих досягнень людини з атомною енергією та злу волю використати творчість людського генія на зло людині. Про це він говорить в романі „По стопах Чингізхана“.

Боротьба за свободу є одвічним стремлінням вільної духом людини. Ради свободи людина готова на самопожертву, на відмову від своїх матеріальних вигод, що їх може дати рабська покірливість. Особливо яскраво виявляється таке стремління у людини і народу, звиклого до вільного руху на широких степових і морських просторах. Така людина перебуває ніби під впливом стихії степу або моря з необмеженим рухом вітру і кличе до необмеженої свободи.

Коли ми простежимо історичний шлях постання і розвитку української нації, почавши від її пращурів **скитів**, то побачимо, що стремління до свободи і спротив до її обмеження були у більшості українців настільки сильними, що вони не спромоглися створити власної держави. Певний державний правопорядок обмежує особисту свободу й вимагає підпорядкування йому. Вони ніби підлягали стихії степу з її вільним рухом, без усяких перешкод на безмежній рівнині. На цій рівнині постійно відбувався рух кочівників, що під проводом своїх деспотичних вождів усе руйнували на своєму шляху. Ці кочівники також прагнули до вільного руху і не будували своїх власних держав, бо не оселялись на одному місці. Перебуваючи в примітивному стані, вони, як табун диких коней, підлягали своєму вожакові, що деспотично об'єднував їх, даючи можливість спільно перебувати в постійному русі, як той вітер, що докотившись до великих перешкод, якими були гори і лісові масиви, розбивався і зникав.

Українці не мандрували і добровільно не залишали рідного краю. Вони вступали в боротьбу з наїзниками, а коли поминала небезпека, не дбали про витворення такого спільного колективного державного ладу, за якого можна було б створити власну фізичну силу, що давала б відсіч усім ворожим наїздам. Вони не творили цієї постійної сили, бо разом з нею витворилась би власна панівна група, що обмежувала б індивідуальну свободу більшості. Тому українці погоджувалися терпіти часове насильство чужих, ніж постійно мати обмеження свободи від своїх. Звичайно, це є нерозум, але стремління є цілком індивідуальний вияв людини. Воно має в різні форми – від звичайних до геніяльних вчинків, а тому часто лише під певним примусом свідомості підпорядковується розумові. Біблійна легенда говорить, що Бог сотворив багато різних тварин і лише одну подібну собі людину, яка мала бути над ними. Щоб не порушувати закону земної природи про розвиток, чоловікові була дана жінка. Отже, відразу постав не колектив, а індивідуальне подружжя, а з народженням дитини – родина. Тоді у людини виникло стремління до пізнання добра і зла. На цьому пізнанні, що прийшло до свідомості людини, вдосконалюється розум. Коли людина жила цілком у природних умовах, залежна лише від явищ природи, вона не втрачала своєї індивідуальності. Але з поступовим розмноженням роду людського і з культурним розвитком змушена була пристосовуватися до суспільних форм життя і поступово почала втрачати цю індивідуальність та припасовуватися до свого оточення, яке позитивно або негативно впливало на прояви стремління.

У нормально розвиненої і здорової людини в культурному оточенні стремління до добра домінує над радикально злим елементом, під впливом якого, за Кантом, вона може перебувати. Стремління до краси, сили, боротьби за вільний творчий розвиток своїх здібностей, до праці в улюбленій галузі діяльності, до гармонії в родинному

й суспільному житті є тим, що робить людину досконалим твором з творчими властивостями.

Цілком природним є стремління у чоловіка мати жінку, а в останньої – мати дітей. Вони обоє працюють, аби власними силами виховати цих дітей чесними, правдивими і розумними та розвинути у них любов до краси й гармонії, що є основою всякого добра. Це стремління не має в собі матеріяльного елементу, бо воно ґрунтується на любові, а не на якихсь розрахунках в очікуванні матеріяльної вигоди. Навпаки, тут часто доводиться відмовлятися від задоволення особистих матеріяльних потреб, не рахуючись із холодним розумом, який об'єктивно може порадити, що вигідніше одружуватись не з бідною з любови, а за розрахунком з багатого, не виховувати самим дітей, а віддавати їх до дитячих притулків, а жінці не виходити за бідного, хоч і коханого чоловіка, не родити дітей, щоб не втратити особистого матеріяльного успіху. Про якусь гармонію родинного життя в таких випадках не може бути мови, як не може бути правдивої радості й щастя. Останні походять із почуття і стремління до суто духовних чинників, а не з переконання холодного розуму.

Поза цими міцними здоровими стремліннями до добра бувають патологічні викривлення, коли наслідком хвороби вони виявляються настільки слабкими, що підпадають впливові злого елементу. Отруєна наркотиками та якоюсь поганою хворобою (часто сифілісом) кров людини втрачає не лише добрі фізичні, але й духовно життєві властивості і перестає бути джерелом стремлінь до добра. Лише мозок тоді виявляє хворобливо-розумову чинність аж до геніяльності, але та чинність набирає матеріяльних форм з позбавленням духовного елементу добра, основою якого є добродружність та любов. Виявляється у такої духовно патологічної людини зажерливість, ненависть, жорстокість, жадоба до влади над іншими. Словом, виявляються всі ознаки зла, що несуть лише духовний маразм і не рахуються ні з якими загальноприйнятими морально-етичними імперативами, які тисячоліттями різні народи визнають як закон і вважають заповідями Бога. Такий психопат заперечує не лише моральний закон, але й існування самого Бога, глузує з усього святого та не визнає, крім матеріяльних явищ, жодного духовного вияву і шляхетности у людини та не вірить їй без матеріяльних доказів. А загалом у нього і правдивої віри немає, лише опановане злом переконання.

Якби вияви у такого духовно хворого маніяка обмежувались лише його особистим існуванням або переходили в божевілля, великої біди від цього не було б. Але у нього з його розумовими здібностями виявляються всі негативні ознаки дикого волонтаризму з жадобою влади над усіма й усім. Для досягнення його цілі виправдовуються всі ганебні засоби брехні і підступу. Такий дурисвіт, заперечивши правдиве розуміння духовних виявів людини в стремлінні до добра й правди, надає їм шляхом софізмів інше помилкове розуміння, щоб обдурити

легковірних своїми добрими, навіть святими намірами ошчасливити всіх. Діставшись підступом до влади, він проголошує себе вождем і всіма засобами диктатури своїх злочинних спільників безоглядно нищить своїх противників. Тоді брехня стає правдою, ненависть заступає любов, переконання заглушує віру, на місце довір'я до людини приходять недовір'я.

Це типовий герой ХХ віку. Першим із них був тілоохоронець вождя Володимира Леніна Фелікс Дзержинський. Цей колишній шляхтич, ренегат польського народу з лютою ненавистю кидався на противників уроєної у хворому мозку Леніна дикої уяви про можливість примусом перебудувати весь уклад суспільного життя. Він був творцем червоного брутально жорстокого терору для поборення будь-якого спротиву всіх противників пролетаріату. Для цього він організував армію „ЧеКа“ („Чрезвычайних Комісій“) з озброєних до зубів звироднелих осібників, з якими здобув перемогу над пасивним безборонним мирним населенням і довів до рабської покірливості тих, що залишилися живими. Типового чекіста можна було пізнати за виразом його очей з холодною колючою ненавистю, якими він, як гад, гіпнотизував свою жертву. Після смерті Леніна з його Дзержинським прийшов найбільший „геній зла“ Йосип Сталін-Джугашвілі, якого називали Антхристом. Приклад Сталіна наслідував вождь німецького нацизму Адольф Гітлер з диктатором меншого мірила італійського фашизму Муссоліні. Вони намагалися побороити зло засобами зла і ще більше розмножили його. Це спричинилося до виникнення надзвичайно жорстокої, до озвіріння кривавої світової війни з моральною кризою та пізнішим атомним озброєнням для винищення всього роду людського.

З підступною, облудливою пропагандою ошчасливлення людства комуністичним суспільним устроєм на матеріалістичних основах виступили на світову арену російські большевики. Вони почали з винищення власної ідеалістичної інтелігенції, яку замінили озброєними примітивами. Самі вони втратили людські духовні властивості, а тому намагались виховати своїх дітей духовними кастратами, убивши у них почуття любови навіть до власних батьків. Типовим прикладом такої звироднілості став культ Павлика Морозова, що був поширений серед комуністичних піонерів. Павлик Морозов видав чекістам на розстріл свого батька, сказавши, що батько заховав хліб, якого не мав надмір та якого не хотів віддати дармоїдам. З любови до сина, щоб він не голодував, зберіг той хліб. А синок з намовлення комсомолу видав свого батька, якого розстріляли. Обурені цим, інші батьки вбили Павлика за порушення заповіту про пошану і любов до батьків. А за це большевики розстріляли всіх батьків того села. З цього ганебного вчинку большевики зробили культ Павлика Морозова для піонерів і комсомольців та будували йому пам'ятники.

У релігійних віруваннях різних народів та в тисячолітніх стремліннях до Правди вважається, що божеські духовні ознаки людини

добра й любови досягають свого завершення в родині. Символічно це завершення в духовній досконалості виявляється в культурі **триїці**: батько, мати й дитина. Вони становлять неподільну триєдину цілість, в якій уповні може проявлятися основа всіх основ добра – **любов**. У родині, де немає любови, немає творчого початку для постановня нового, більш досконалого життя. Відірвана від творчих променів любови, така родина розкладається, духовні ознаки її членів занепадають, вони перестають бути людьми, перетворюються на зажерливих егоїстичних тварин, що своєю ненавистю і звироднілою жадобою до задоволення своїх пристратей всюди несуть лише розклад і духовний маразм. З таких звірів у людській подобі жодного, крім злодійського, колективу не можна створити і жодне штучне примусове середовище ліпшими їх не зробить. Даремно в комсомолі, де плекається культ Павлика Морозова, нещасливої дитини, зведеної на зраду власного батька, кричали про любов, бо реально вона виявляється добрими вчинками милосердя, великодушності, співчуття, допомоги слабкішим, до самопожертви включно. Великий Учитель Христос, указуючи дорослим на дітей, сказав: „Горе тому, хто спокусить одного з цих малих“. Будуть навіки прокляті ті, що співають про любов і вірність своїй владі, викликають ненависть до своїх противників і закликають до боротьби проти власних батьків.

Внаслідок насильного поборення правдивого ідеалістичного світогляду людини та прищеплення їй вульгарно-матеріалістичних переконань були зруйновані основи загальної моралі й етики, що ґрунтувались на народних звичаях і традиціях. Насильне відлучення батьків від дітей як „ворогів народу“ та знищення їх викликало появу т. зв. „беспризорних“ (безпритульних) дітей, що духовно дичавили і ставали злочинцями. Після „перемоги жовтневої революції“ кількість їх доходила лише в самій Україні до сотень тисяч. Ці малолітні злочинці були найбільшим злом, яке могла породити диктатура большевиків. З них постали кадри так званих „блатних“, „урків“ (кримінальних злодіїв), „законників“ („чесних воров“), що за своєю численністю досягли в СРСР понад мільйон. Не визнаючи нічого святого і жодних духовних ідей, вони жили, як шакали, під впливом свого грубоогоїстичного інстинкту, задовольняли свої фізіологічні потреби, щоб „пошамат“ (нажертись), напиться горілки, задовольнити свою хіть і остаточно одурманити себе курінням „плану“ (гашишу), що мав учинок подібний до опіуму. Переважно вони мали венеричні хвороби, що остаточно вбивали в їхній крові всякі духовні вияви. Груба цинічна лайка, за кожним словом огидні вирази, що оплюгавлювали народження життя та ім'я матері, яка породила їх. Прокляття в найганебніших виразах усього святого характеризували цих вихованців большевицького матеріалізму.

Стремління не походить від хотіння задовольнити свої фізіологічні потреби, які ми відчуваємо нашими органами відчуття. Таке задо-

волення пристрастей без почуття міри переходить у жадобу мати ще більше або в розпусту. Бажання натовпу примітивів „хліба і видо-вищ“, як то було в часи Римської імперії, призвело лише до морально-духовного занепаду. Надмірне задоволення потреб суто матеріяльного порядку, що виявляється в обжерливості, п'янстві, очманінні від наркотиків, захопленні різними видовиськами, в яких виявляється дикість, грубість, цинізм, насильство, руйнує нормальні функції організму та вбиває зародки естетичного почуття.

Перебування людини в неприродних для її рідного краю умовах, у відірваності від усього, що було близьким почуванням її молодости, та підпорядкування чужим її вдачі обставинам дуже часто у слаб-вольних викликає параноїдне відхилення від нормального відчуження й розуміння процесів життя. У такої людини передовсім закорінюється страх перед уявними небезпеками з підозрінням до всіх, ворожому ставленні до неї та виявляється протилежний здоровому розумові спосіб мислення й вчинків. Емоції з хворобливими уявленнями переважають над розумовими міркуваннями. Такий параноїдний стан часто призводить до нервового паралічу або божевілля.

Стремління – це вияв шляхетної чинности людини, її душі, що викликає життєрадісність і бадьорість навіть тоді, коли людина перебуває в дуже несприятливих матеріяльних обставинах та ради своєї правди терпить голод, холод, муки і не боїться навіть смерті. „Дух перемагає матерію“ – не є банальною фразою ідеалістів. Скільки проти нього протестували матеріялісти, але ми бачимо, що після 50-літнього насильного гноблення всіх духовних виявів і розумового запо-морочення, стремління все, як той вогник, жевріло навіть у найбільш пригноблених і запоморочених. Тепер воно знову відроджується у но-вого покоління незалюканих людей у повній силі.

У стремлінні виявляється духовна гідність людини. Людина, у якої не було виховано стремління до добра і правди та любови, або воно втрачилось, є гіршою від звірини, бо остання у своїх інстинктах не порушує законів природи. Ми не спостерігаємо серед представників звіриного царства, щоб вони нищили та гвалтували подібних собі зі свого роду й виду, щоб вони примушували їх служити й працювати на себе, щоб паразитували на них. Людині даний розум значно більший, ніж тварині, але водночас, аби цей розум не зійшов на матеріяльно-егоїстичний шлях у боротьбі за своє існування з витворенням технічних середників і засобів, людині був даний, крім інстинкту, ще дух доброї волі до подібних собі людей, який має бути на сторожі заповітів Творця життя: не гвалтуй і не вбивай. Основою цих заповітів є пошана до батьків та любов до подібних собі. Хамство, що походить від Хама, який насміявся зі свого батька, та ненависть є джерелом всякого зла, що робить людину то безхребетним плазуном, то шакалом або гієною. Непошана до народних звичаїв і традицій, до віри своїх батьків, розпалювання ненависти в боротьбі за існування, оббрікування

свого противника з приписуванням йому ганебних вчинків було тактичною зброєю большевиків, що поставили собі за мету дістатись до влади та насильно перебудувати в своїх егоїстичних інтересах весь уклад суспільного життя. Заперечивши християнське вчення про поборення зла добром, вони самі втратили вроджені їм зародки стремління до добра і стали духовними кастратами. А коли у декого з них пробуджувалось якесь сумління, вони заливали його алкоголем, коли ж воно бувало настільки сильне, що алкоголь і наркотики не діяли, закінчували життя самогубством.

Лише буття Духу є одвічне й безсмертне як життєва сила, а матерія, яку ми пізнаємо нашими органами відчуття, постійно підлягає змінам і розпадається. З її елементів постійно витворюються щораз нові й нові форми під впливом животворної сили природи. Так і вся матеріальна надбудова в суспільному житті людства з усіма її технічними досягненнями, позбавленими **правдивої духовної культури**, підпорядкована лише бездушній машині, як та вавилонська вежа, може підпасти розкладові й загинути, коли не настане морально-духовне оздоровлення.

Як уже було сказано, найвищим виявом Духу, втіленого в людину, є прагнення до загального добра. Час від часу сила цього Духу виявляється у людей, яких ми називаємо пророками. З цих пророків є знаними Мойсей, Гаутама Будда, Джіні, Шанкара, Рамануджі, Конфуцій, Магомет і найбільший із них Богочоловік Ісус Христос. Христос для вселюдського Добра і Правди в безмежній Любові до людини пішов на найбільші страждання, поніс тяжкий хрест на Голгофу, на якому був розп'ятий і сконав на ньому в жахливих муках для воскресіння Правди та перемоги Добра над злом. Не в благобуті технічних досягнень і цивілізаційного поступу старих віків та не у розкішних палацах або храмах з їх штучною матеріальною красою відроджувалася Правда. Христос народився у вертепі, в печері, в якій у негоду знаходила собі притулок домашня худоба. В ній з безмежною любов'ю Матері до свого сина в надзвичайній силі був обдарований від одвічного Духа Буття – Бога новороджений Богочоловік. І святкують із того часу всі люди доброї волі цю тиху святу ніч у своїх родинях також тихо і спокійно, без гучного галасу та веселих забав, але з почуттям любови один до одного і навіть до своїх домашніх звірят, обдаровуючи і цих живих істот стравою зі свого святочного столу. Вульгарні матеріялісти в боротьбі проти природного релігійного почуття божественної краси в духовних проявах людини заперечують істотність буття Христа, але хоч би як вони намагались „науково“ переконати всіх, не зможуть заперечити персоніфікованих в імені Ісуса Христа ідеалів Правди, Добра й Любови.

Як у явищах матеріальної природи все існують противенства між додатними (позитивними) і від'ємними (негативними) процесами постання й розкладу матерії, так і в явищах життя спостерігаємо

народження і смерть. Рівно ж у духовних процесах бувають такі протиріччя між правдою й брехнею, між добром і злом, лише з тією відмінністю, що Правда й Добро все залишаються незмінними й вічними як джерела животворної сили, а брехня й зло мінливі, як хамелеон, виявляючись у різних формах. Вони буйно розростаються, як бур'ян, заглушаючи шляхетні рослини, потім зникають, щоб знову появитись у новій формі. Так було з псевдоправдою, яку проповідували в часи Христа священики та книжники, а фарисеї їх підтримували. Таким було зло, що походило від насильства римських імператорів та їхніх прислужників. Цілком заглушену Правду Христос очистив від смітистого фарисейського бур'яну, і вона як новий заповіт Любови виявилась в такій силі, що розсіяла всіх псевдовчителів Старого завіту та зруйнувала основи Римської імперії. Але на руїнах цієї імперії, як при порушенні рівноваги в природних процесах з'являється бур'ян, виникло нове зло – вільну віру в Бога було замінено догматичним переконанням з канонічними постановами.

Для осягнення влади над духом людини або над її душею прийшли, замість єрусалимських первосвящеників, римські патріархи, які вважали себе після апостола Петра заступниками Бога на землі та створили канони для вірування йому. Проти такої надвлади запротестували східні патріархи. Почались між ними суперечки канонічного й догматичного характеру з викликанням, замість любови, фанатичної ненависти, прокльонів та відлучення від Церкви. Порушивши заповіт любови до людини на землі та в шуканні її на абстрактному Небі, як одні, так і другі загубили Правду Христа. І сталось так, як сказав український національний пророк Тарас Шевченко:

*Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
А на апостольськiм престолі
Чернець годований сидить.
Людською кровію шинкує
І Рай у найми оддає!
Небесний Царю! Суд Твій всує,
І всує царствіє Твоє...*

„Єретик“

Настала темнота середньовіччя та духовний маразм з індульгенціями і святою інквізицією.

*Розбойники, людоїди
Правду поборолі,
Осміяли Твою славу,
І силу, і волю.
Земля плаче у кайданах,
Як за дітьми мати.
Нема кому розкувати,
Одностайне стати*

*За Євангеліє правди,
За темнії люде!
Нема кому! Боже! Боже!
Чи то ж і не буде?
Ні, настане час великий
Небесної кари.
Розпадуться три корони
На гордій тіарі!
Розпадуться! Благослови
На месть і на муки,
Благослови мої, Боже,
Нетвердій руки!»
Отак у келії правдивий
Іван Гус думав розірвать
Окови адові!.. і диво,
Святеє диво показать
Очам незряцим. «Поборюсь...
За мене Бог!.. да совершиться!»*

„Єретик“

Так перший із нащадків правдолюбних слов'ян – чех Іван Гус, як новий пророк, став на сторожі Правди Христової і заплатив за це своїм життям, спалений на вогні єзуїтів. І хоч те, за що боровся Гус, пізніше пастори під впливом панівної групи дещо затемнили, відродилась тоді християнська Правда не лише в євангельській церкві, але почасти оновила і в лоні католицької церкви, яка відкинула темряву середньовіччя та стала на шлях гуманізму.

Тяжкі страждання від зла, яке причиняло українському народові насильство наїздів диких кочівників, починаючи від гунських орд і кінчаючи татарськими наскоками в добу козаччини, набрало стабільних форм від неправди, що її несли з Заходу католицькі ксьондзи, а з Півночі православні попи. Вони разом зі своїми королями й шляхтою, імператорами та дворянами, ставши духовними кастратами, надмірно задовольняючи в матеріальному достатку свої фізіологічні потреби, вбивали стремління до добра у поневоленних і вбогих, запоморочуючи їх розум проповідями про нагороду за страждання на землі блаженством у царстві небесному, до якого можуть потрапити після смерті. Але й це може статися за посередництвом служителів церкви, яким дана влада від Бога відпускати гріхи. І на свою втіху нещасні люди вірили цьому.

Не лише соціальне, але й духовне та національне поневолення досягло своєї мети в половині ХІХ віку. Здавалося, що зло цілком запанувало, брехня бенкетувала в панських палацах, а Правда перестала діяти. Та не вмерла вона, не покинула грішної землі, не відлетіла на небо, куди її так охоче посилали попи. Під солом'яною стріхою в бідній хатині кріпака народився Тарас Шевченко. Він був обдарований великою інтуїцією і надзвичайною силою стремління до загально-

го добра та любови до свого поневоленого народу, які піднесли його до стану національного пророка. У нього був втілений дух вільних скитів-хліборобів та рідної природної стихії, красу якої він ставив над усе, а в ній радісне, щасливе життя родини з усміхненою матір'ю і дітьми та незалежним культурним розвитком української нації. Для поборення зла Тарас Шевченко не побоявся сказати слово правди в своєму посланні „І мертвим, і живим, і ненародженим землякам“. Звертаючись до панівної групи, що злигалась з брехнею, він сказав:

*Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І Господа зневажають,
Людей запрягають
В тяжкі ярма.*

А тим лібералам, що у них ще не згас вогник стремління до добра, якого вони шукали на чужині, він докоряв:

*Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претесь на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого.*

Інтелігентам, які втратили духовні властивості, захопились матеріялістичним ученням та бачили лише зовнішні прояви, зазначив:

*Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость би була своя.
А то залізете на небо:
„І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані раю.
Немає й Бога, тільки я!
Та куций німець вузловатий,
А більш нікого!..“
А гвалту! а крику!
„І гармонія, і сила,
Музика та й годі.
А історія!.. поема
Вольного народа!..“*

Передбачив Великий Тарас, до якої „поєми вільного народу“ прийдуть вони зі своїм вульгарним матеріялізмом. І застеріг національний пророк усіх: панів, підпанків і спантеличену інтелігенцію:

*Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одицується брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступе
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!*

Збулося пророцтво Шевченка, але людський розум, що оперує лише матеріалістичними категоріями та позбавлений внутрішнього духовного стремління до Правди й Добра, не в змозі зрозуміти, як належить, не лише вчення Христа, але й свого національного пророка.

Найбільше висловив Тарас Шевченко протест проти псевдодуховного вчення служителів церкви в поемі „Марія“. В цій поемі говориться правдиво, без надприродних фантазій про народження Богочоловіка, його життя, повне божеського стремління до Правди і вселюдського Добра, задля чого він з волі Бога-Отця пішов на надлюдську жорстоку смерть на хресті. Як вели розпинати Христа, його учні розбіглися. Залишилась мати Богочоловіка, самотня, одна-однісінька. Єдиному другові дитинства Ісуса й первозвісникові Його Правди – Іванові стяли у в'язниці голову, а його мати померла. І Йосипа не стало. На місці, де Марія виросла сиротою, залишилась руїна. Ніби запанувало зло, а брехня, затоптавши Правду, розперезалась у єрусалимському храмі. Марія стала цілком безпритульною, бо її як матір „ворога народу“ ніде не приймали. Але сила Духу у неї була настільки велика, що вона не зневірилась і продовжила боротьбу Сина за Правду. Вона розшукала й збрала учнів закатованого Сина.

*Отож вони якось зійшлись
Вночі круг Тебе сумовати.
І Ти, великая в женах!
І їх унініє і страх
Розвіяла, мов ту полову,
Своїм святим огненным словом!
Ти дух святий свій пронесла
В їх душі вбогії! Хвала!
І похвала Тобі, Маріє!
Мужі воспрянули святіє.
По всьому світу розійшлись,*

*І іменем Твого сина,
Твої скорбної дитини,
Любов і правду рознесли
По всьому світу. Ти ж під тином,
Сумуючи, у бур'яні
Умерла з голоду. Амінь.
А потім одягли ценці
Тебе в порфіру і вінчали,
Як ту царицю. Розп'яли
Й тебе, як сина, – наплювали
На тебе, кроткую, кати.
Растлили честную. А ти?
Мов золото в тому горнилі,
В людській душі возновилась,
В душі невольничій, малій,
В душі скорбящій і убогій.*

Такий тернистий шлях перемоги Правди, перемоги Добра над злом, життя над смертю. Вони перемагають і час від часу дають людству апостолів Духу, для яких особисте життя не існує. Вони присвячують його чинності для найвищого Добра. Стремління до такої безкорисної чинності ніколи не залишало Тараса Шевченка і в найтяжчі роки його життя в казематі в 1847 році, далеко від рідного краю, коли він говорив:

*Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині –
Однаковісінько мені.
В неволі виріс між чужими
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру.
І все з собою заберу,
Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій – не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: – Молисьь,
Молися, сину, за Вкраїну
Його замучили колисьь. –
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та неоднаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.*

„Мені однаково, чи буду...“

Стремління до Правди було основою основ в усій творчості Тараса Шевченка. У своєму звертанні до Музи вік прохав:

*Не покидай мене. Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду.*

„Муза“

Свята правда і святе слово виявляються у Шевченка найвищою ознакою гідності людини. В пролозі до „Неофітів“ він говорить:

*Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий!*

Лише в правді він вбачав моральне відродження власного народу від занепаду та зневіри, що спричинили російські сатрапи з соціальним і національним поневоленням:

*Молю, ридаючи: пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось...*

Не забули слова Великого Тараса. Сила його стремління до Правди зробила його національним пророком. За ним прийшов Іван Франко, який силою свого духу передбачив та вказав українській нації реальний шлях у стремлінні до Правди. В поемі „Мойсей“ алегорично передрік українському народові сорок літ блукання в духовній пустелі, в якій матеріялісти Авірон та Датан звинувачували свого пророка в ідеалізмі і зраді свого народу. Перший з них кричав:

*Най Єгова собі там гримить
На скалистім Сінаї, –
Нам Ваал дасть багатства і власть
У великому краї.*

А другий „розвінчував“ Мойсея як ворога народу:

*Признавайсь: не на те ти ходив
У єгипетську раду,
Щоб з мудрцями й жерцями кувать
На Ізраїля зраду?*

У пролозі до „Мойсея“ Франко говорить:

*Народе мій, замучений, розбитий,
Мов паралітик той на роздорозжжю,
Людським презирством, ніби струпом, вкритий!*

*Твоїм будучим душу я тривожу,
Від сорому, який нащадків пізних
Палитиме, заснути я не можу.*

*Невже тобі на таблицях залізних
Записано в сусідів бути гноєм,
Тяглом у поїздах їх бистроїзних?*

*Невже повік уділом буде твоїм
Укрита злість, облудлива покірність
Усякому, хто зрадою й розбоєм*

*Тебе скував і заприсяг на вірність?
Невже тобі лиш не судилось діло,
Щоб виявило твоїх сил безмірність?*

*Невже задарма стільки серць горіло
До тебе найсвятішою любов'ю,
Тобі офіруючи душу й тіло?*

*Задарма край твій весь политий кров'ю
Твоїх борців? Йому вже не пишуться
У красоті, свободі і здоров'ю? ...*

*О ні! Не самі сльози і зітхання
Тобі судились! Вірю в силу духа
І в день воскресний твого повстання. ...*

*Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, вперешся Бескидом,*

*Покотиш Чорним морем гомін волі
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі.*

Але не прийде це само, і ніхто чужий його не принесе. В найтяжчих обставинах життя не зневіряйтесь, а з любов'ю працювати і боритесь до кінця. В заповіті „Каменярам“ Іван Франко говорить:

*У кожного чоло життя і жаль порили,
І в оці кожного горить любови жар,
І руки в кожного ланці, мов гадь, обвили,
І плечі кожного додолю ся схилили,
Бо давить всіх один страшний якийсь тягар.*

*У кожного в руках тяжкий залізний молот,
І голос сильний нам згори, як грім, гримить:
„Лупайте сю скалу! Нехай ні жар, ні холод
Не спинить вас! Зносить і труд, і спрагу, й голод,
Бо вам призначено скалу сею розбити“.*

*І всі ми, як один, підняли вгору руки,
І тисяч молотів о камінь загуло,
І в тисячні боки розприскалися штуки
Та відривки скали; ми з силою розпуки
Раз по раз гримали о кам'яне чоло.*

*Мов водопадку рев, мов битви гук кривавий,
Так наші молоти гриміли раз у раз;
І п'ядь за п'ядею ми місця здобували;
Хоч не одного там калічили ті скали,
Ми далі йшли, ніщо не спинювало нас.*

*І кожний з нас те знав, що слави нам не буде,
Ні пам'яті в людей за сей кривавий труд,
Що аж тоді підуть по сій дорозі люди,
Як ми проб'єм її та вирівняєм всюди,
Як наші кості тут під нею зогниють.*

І дійсно, в добу визвольної боротьби та в час найдикішого насильства большевицьких матеріялістів тисячі каменярів лупали скалу байдужості до власної долі. Ніщо не зупиняло їхньої праці „ані жаль, ні біль пекучий тіла, ані прокляття не відтягали від діла, і молот ніхто з рук не випускав“. Багато загинуло їх не лише на широких просторах України, а й далеко поза її межами, в далекій тайзі, у північній тундрі, в азійських пустелях лежать їхні кості, й пам'ять про них, як „ворогів народу“, оплюгавлена. Проте вони розбивали скалу, вирівнювали шлях до Правди, по якому приходять нове життя молодого покоління.

Стремління до Добра Франко вбачав у безупинній праці. Він сам цілий час безкорисливо працював як поет, прозаїк, драматург, публіцист, учений, не боячись ні в'язниці, ні ненависти не лише ворогів, а й нерозумних земляків своїх, закликаючи до праці всіх:

*Лиш праця ржу зотре, що груди з'їдає,
Чуття живе, неткнуте заховає...
Як те залізо з силою дивною,
Що другеє залізо тягне к собі...*

*Лиш в праці мужа виробляєє сила,
Лиш праця світ таким, як є, створила,
Лиш в праці варто і для праці жить.*

„Як те залізо з силою дивною...“

У стремлінні до боротьби за Правду Франко закликає не боятись руйнування старого укладу з чужим „культурним“ насильством:

*Вам страшно тої огняної хвилі,
Коли з мільйонів серць, мов божий грім,
Закута правда бухне і застилі
Шкарлуці світу розірве на нім?*

*Ви боїтесь, щоби криваві хвилі
Не потекли і не підмили дім
Блискучої освіти, не змулили
Швидкого поступу думок зовсім?*

*Не бійтеся! В кривавих хвилях навалі
Не згине думка, правда і добро,
Лиш краще, ширше розві'ється далі.*

*Не бійтеся! Не людськості ядро
Та буря зломить, а суху лушпину, –
Ядро ж живеє розростеться без впину.*

„Вам страшно тої огняної хвилі“

Франко затаврував присвоювання й приспособлювання думок великих мужів для задоволення своїх егоїстичних прямувань. Тараса Шевченка всі українці вважають своїм, а ті, що над ними панують та прислужують іншим, перекручують його правду на свій копил. Франко назвав це знеуживанням національного авторитету.

*Апостол правди і науки,
Котрого ждав ти день по дню,
Прийшов, простяг потужні руки, –
І легіон ім'я йому.*

*Но ті, що змаленьку кормились
Дум твоїх скорбних молоком,
Що всьому світові хвалились
Тобою, **своїм** співаком,*

*Ті, як нового гостя вздріли,
Позатикали вуха всі,
А то й в поліцію побігли,
Низькопоклонники твої.*

„Шевченко і поклонники“

Ті, що торгують правдою, хотіли б мати Шевченка своїм (подібно, як попи Христа), але таким, яким є вони самі. Коли ж хтось (новий гість) скаже, що Шевченко прокляв того бога, якому вони поклоняються, то його або збойкотують, або віддадуть поліції.

Так і тепер Тараса Шевченка та Івана Франка – вічного революціонера духу, хочуть зробити такими, як вони самі, одягаючи їх в „порфіру“ своєї облудливої брехні та казуїстично перекручуючи їхню творчість на свій копил. Ті, що з допомогою зброї, каральних загонів, в'язниць, концентраційних таборів, обгороджених колючим дротом, намагалися протягом півстоліття своїм хворобливим розумом переконати всіх у перевазі матерії з запереченням існування Духа та створити нове духовно-кастроване суспільство, щоб забезпечити собі керівне становище в ньому, поступово знищують один одного

в своєму середовищі доки остаточно не зникнуть, як зникає всяке патологічне явище.

Ніякими матеріальними здобутками, технічними досягненнями і велетенською машиною, на службу якій поставлена людина, не можна довести переваги матерії над духом. Не мертвий, хоч і рухливий, з використанням сил природи, механізм машини творить і породжує життя, але одвічно існуючий живий організм, хоч і відмирає, все породжує нове життя. Таємниці процесу творення цього життя не пізнав найбільш геніальний розум матеріяліста, не пізнають його і всі кібернетичні чи якісь інші машини, що можуть здійснювати надзвичайно складні математичні обчислення та проводити фізико-хімічні аналізи й синтези. Не пізнає цієї таємниці і не створить із матерії живого організму найбільш науковий розум людини, позбавлений внутрішніх духовних властивостей. Дух, творчий чинник життя, можна лише відчувати, але не пізнати. Живе життя, як би його не намагались закривати в матеріальні кайдани, розвивається й проходить своїм природним шляхом. Його не можна змінити у властивій йому основі, як не можна змінити, хоч би якими великими машинами, всіх клімато-географічних факторів країни без шкоди для природної рівноваги явищ у ній з процесами життя.

Щоб утриматись при владі, вульгарні матеріялісти пускаються на духовну проституцію і кричать про правду, любов, високі духовні прагнення в мистецтві. Вони намагаються прикрасити й обрамити духовні вияви в гарну матеріальну шкаралупу та зводять їх із культурного розвитку на цивілізаційно-технічний поступ. За допомогою технічних досягнень на хвилях етеру вперто й послідовно вбивається цілком механічно в голови людей таке розуміння явищ життя, що дух згасає, а розум остаточно запоморочується в спекулятивній діалектиці, яка базується на брехні.

Хоч би якою гарною була любов повії в дуже красивому й привабливому середовищі, але не є це безкорислива любов жінки-матері, а тільки матеріально розрахована продажна любов чи кохання для часового задоволення пристрасти. Ще менше може бути мови про віру в облуду, яку породила самоупевнена безоглядна брехня. Матеріялісти намагались і мистецтво звести до стану духовної проституції для служби лише панівній партії. Особливо відзначались духовною кастрацією ті письменники, які пройшли большевицьку школу та здобули Сталінські премії. Вони виявляли почуття сентиментальної рабської покірливості, вірності й захоплення геніальністю та шляхетною чинністю партійної диктатури та ганьбили пам'ять фізично переможених противників большевицького матеріалізму та борців за духовну гідність людини. Приписуючи останнім свої власні вади духовного занепаду: брехливість, продажність, ненависть, заздрість з рабською услужливістю сильним та придушуванням слабших, – вони займали позу оборонців людських чеснот.

Ліпші представники письменства, що підпорядкувались матеріалістичним переконанням, коли у них остаточно не було вбито стремління до правди, виправдували свої вчинки соціалістичним реалізмом, але продовжували за вказівками влади брехливо ідеалізувати пройдений етап дикого насильства, що ніби був конче необхідним. Але і їм перестали вірити.

Задушені природні вияви **людського** життя штовхнули слабших на шлях, пристосований до змеханізованого укладу матеріалістичної системи з духовною порожнечою. Затоптане насильством большевизму та задушене бездушною машиною стремління до Правди, Добра й Любови викликає тугу за вільними духовними виявами і моральному задоволенню з них. Не бачачи перед собою жодного світлого променя людина втрачає віру в доцільність свого життя та звертається до зеленого змія, щоб остаточно запоморочити свій розум алкоголем та наркотиками, якими отрує свою кров і вбиває всякі шляхетні почуття. Цим вона прискорює кінець свого існування, або закінчує його самогубством. Лише більш сильні натури, прикриваючись ширмою матеріалізму та позбавившись страху, поступово все більше й більше проймаються духовним змістом, визнаючи своїми батьками класиків і корифеїв духу добольшевицького періоду, бо цього вимагав природний процес вільного розвитку здорового нормального життя людини. Вони з Савлів ставали Павлами, як то було на початку християнської ери. Прийде час, коли всі переконуються, що брехню не можна зробити правдою, й дурисвітство втратить свою силу...

Після всього сказаного знову виникає питання, **що таке стремління?** Якоїсь категоричної відповіді не може бути. Ми не можемо надати йому якусь реальну форму так, як не можемо зробити цього у відношенні до Добра і Зла.

Але як одне, так і друге існують, і ми в щоденному житті спостерігаємо їх наслідки, що виявляються в матеріальній формі. **Стремління є певного роду понадсвідомою непізнаною людським розумом силою, яку ми лише відчуваємо, яка побуджує нас в життєвій чинності до Правди, Добра й Любови, що виявляється як реальна суттєвість у відношенні до наших близьких, а не якась абстрактна фантазія.**

Ця сила виявляється більшою, або меншою мірою, з більшою, або меншою породженою інтенсивністю. Вона може розвиватись і удосконалюватись та виявляється у творчій чинності, але залежно від злого стану здоров'я тіла та чинників насильства матеріального порядку за-непадати.

Стремління у своєму виявленню не є чимось незмінним, як якась догма чи канон. Залежно від духовно-культурного розвитку воно досягає досконалости впливу на чинність людини та звільняє її від різного роду забобонів. Ще в часи палеоліту (кам'яної доби), коли первісна людина перебувала під впливом уявного страху перед грізними явищами природи, стремління було лише в зародку. Тоді, в добі

матріярхату, воно виявлялось у любові матері до дітей і навпаки, в добродружстві членів роду та залишило по собі пам'ятки мистецтва. Непізнані явища природи уявлялись як діяння добрих і злих духів. Для здобуття прихильності тогочасного уявного божества йому з добрим наміром приносили жертви не лише тваринами, але й людьми, коли поїдалось не лише їхнє тіло, але й пилаась і їхня кров. Символічно ті пережитки залишились у деяких віруваннях до сучасності.

З того часу пройшло кілька десятків тисячоліть поступового еволюційного й революційного (в природних катастрофах) культурного розвитку людства, коли в духовних виявах стремління удосконалювалось до сучасних проявів.

Отже, стремління є не лише виявом вродженого людині почуття добра. Воно шляхом належного духовно-культурного розвитку вдосконалюється для досягнення радісного і щасливого життя, яке дала людині природа на землі...

Спільником стремління є загальновідоме сумління, яке ніколи, доки людина живе, не дається остаточно приглушити. Воно все нагадує про порушення основ людяності у ставленні як до самого себе, так і до своїх рідних і близьких. Сумління не дає спокою людині й тоді, коли вона досягла в своїй чинності повного успіху, але знехтувала при цьому морально-етичні основи. Така людина не відчуває зі своїх вчинків та успіху в діяльності правдивої радості, морального задоволення та щастя. Так звані „гризоти сумління” є загальновідомі.

Як уже було сказано, джерело виявлення сили стремління є в здоровому стані животворної крові. Отруєна якоюсь хворобою, постійним впливом алкоголю й наркотиків, кров втрачає творчі властивості у спротиві розкладові та в поборенні патологічних виявів, коли порушується рівновага і гармонія в життєвій чинності організму. При цьому часто виявляється занепад духовного стремління, зате приходиться якась геніяльність розуму злої чинності та виявлення сили волі з жадобою до влади над іншими. Але буває і навпаки – запоморочення з цілковитою безвольністю і рабською покірливістю, коли розум набирає лише ознак хитрості в пристосуванні до обставин. Псування нормального стану крові різними ін'єкціями, крім отруєння наркотиками, може спричинитися до параноїдної поведінки з боязливістю і недовір'ям до всього.

На пасивність і занепад стремління до правди й добра значною мірою впливає страх, який використовують насильники для покірливості пригноблених й заляканих. **Страх** – це чинник, що паралізує нормальну духовну, а потім і фізичну діяльність людини. В природних умовах життя у нормально розвиненої людини стремління до добра перемагає всі страхи перед злом та зміцнює силу волі в боротьбі й праці як для особистого, так і загального добробуту та радісного життя.

У стремлінні до осягнення духовної досконалості виявляються всі добрі почуття людини, в яких найбільшою творчою силою є **любов**.

Ще на початку християнської ери апостол Іоан у посланні до коринтіївців (розділ 13) написав так:

1. *Браття! Хоч би я говорив усіма людськими й ангельськими мовами, але не мав би любови, то був би міддю, що дзвенить, або кимвалом, що бринить.*
2. *І хоч би я мав пророцтва дар і знав би всі таємниці, і тямив всі знання, і якби мав усю ту віру, що навіть гори переставляє, але не мав би любови, то був би нічим.*
3. *І хоч би я роздав усі маєтки, і хоч би тіло своє віддав спалити, але любови не мав, то не було б мені користи ніякої.*
4. *Любов довго терпить, милосердя має, любов не заздрить, любов не пишається, не гордує.*
5. *Не осоромлює, не доминається свого, не роздрознюється, не мислить зла.*
6. *Не радіє з неправди, але радіє з правди.*
7. *Вона все любить, всьому віри діймає, на все уповає, все терпить.*
8. *Любов ніколи не відпадає, хоч би й пророцтва перестали, хоч би і мови замовкли, хоч би і знання затрапилися.*
9. *Бо ми тільки частково знаємо і частково пророкуємо.*
10. *Поки я був дитиною, то говорив, як дитина, і думав, як дитина, і міркував, як дитина, а, як став дорослий, відкинув дитяче.*
11. *А як прийде довершене, тоді все часткове непотрібне буде.*
12. *Адже ми тепер бачимо, ніби ворожачи на свічадлі, тепер я розумію частково, а тоді пізнаю все, як і мене самого пізнано буде.*
13. *Тепер же зостається: віра, надія, любов; три їх, але найбільша з них – **любов**.*

Розум

Розум є чинником фізіологічних функцій нервової системи, що походять від органів відчуття високорозвиненого живого організму, а саме: зору, слуху, дотику, нюху і смаку. Всі враження від цих органів передаються до центру нервової системи – мозку для усвідомлення. Вони об'єктивно пізнаються розумом і матеріально виявляються як певний координуючий прояв у чинності належних органів тіла або ж залишаються в пам'яті як досвід на майбутнє. Ми не претендуємо на наукові докази нашого обмеженого пізнання внутрішніх духовних властивостей людини категоріями розуму, бо найважче розумові об'єктивно пізнати перш за все самого себе. Це є той філософський камінь, над яким тисячоліттями сперечаються ідеалісти, матеріалісти, прагматисти і всякі інші „істи“.

У філософських творах часто виступають два поняття: розсудок і розум. За Кантом, **розсудок** впорядковує відчуттєвий матеріал, вво-

дячи його до певної закономірності об'єктивного світу, а **розум** дає пізнання абсолютної завершеності. По Георгу Гегелю **розсудок** є нижчий ступінь логічного мислення на шляху пізнання істини, а розум має вищу здатність мислення – діалектику, при якій досягається абсолютне пізнання. Ми до теоретичних докладностей у відмінності цих понять не вникаємо, а в поняття розуму вкладаємо загальне практичне розуміння його як чинника, що ґрунтується на відчуттєвості матеріального порядку.

Філософ Е. Кант працював більше десятка років над своєю „Критикою чистого розуму“, але, давши розумові непосильне завдання пізнати те, чого він не міг і не може пізнати, дійшов висновків, якими він усіх не переконав. Дотримуючись погляду, що „розум (як творчий дух) не черпає своїх законів із природи, а ці закони їй диктує“, а також, що „все пізнання з допомогою відчуттів і досвіду є помилковим“ (облуда), і лише „в ідеях чистого розуму є правда“, Кант став на шлях своєї розумової облуди, бо знаходить, що неможливий до пізнання нашим розсудком чистий розум диктує закони природі. Якогось абстрактного розуму ми не можемо пізнати, можемо лише відчувати як творчий Дух, який дав закони природі, за якими сформований і розум людини. Звідси походить непорозуміння, бо не можна для свідомого переконання давати надсвідомі докази. **Все надсвідоме ми можемо лише суб'єктивно, залежно від нашої духовної обдарованості відчувати і йому вірити, але об'єктивно не можемо пізнати.** Коли ж із поступовим культурним розвитком людства, ті явища, що вважалися надприродними, пізнаються, вони перестають бути надсвідомими. В пізнанні немає межі, воно лише обмежується. В свідомості цієї обмеженості є найвища розумова мудрість.

Ми знаємо, що розум людини є паном над своїми органами відчуття і лише з допомогою їх може мати об'єктивне пізнання зовнішнього світу. Що торкається „уявних“ ідей чистого розуму, може бути лише той висновок, який зробив сам Кант: „Діалектична облуда виходить з того, що суб'єктивні умови нашого думання вважаємо за об'єктивні умови самих речей, а гіпотезу, необхідну для заспокоєння нашого розуму, – за догму“. З цим ми погоджуємось.

До філософських суперечок ми засягати не будемо, бо нашим завданням є переказати те, що ми по можливості об'єктивно відчуваємо над явищами матеріально пізнаними і непізнаними, які ми називаємо духовними, без всякої тенденції когось переконати, чи спонукати вірити нам. Кожний, оскільки він має здоровий людський, а не якийсь класовий, матеріалістичний чи буржуазний ідеалістичний розум, має сам на підставі довголітнього досвіду перевірити і переконатись в правдивості наших практичних і життєвих тверджень. Особливо вартісним був цей досвід на самому дні життя, де виявлялась найогидніша підлість у виявах зла звироднілих людей та у високому прагненні добра у людей духу не втратили людської гідності, хоч були кинуті на це дно.

У наших міркуваннях хочемо піднести людину на належний їй ступінь досконалого твору земної природи, що має в собі творчу життєву частинку Одвічного Духа Буття. Нашим завданням є звільнення людини від брехні духовного поневолення насильників без огляду на їхні назви з усякими „їзмами“, що ділять людей на взаємно ворогуючі табори. Дух людини є вільний, тому його не можна вмістити в якусь шкаралупу з якимсь „їзмом“. У наших розумуваннях ми тримаємось звичайних, загальнозрозумілих, понять, які виникли у нашого народу впродовж тисячоліть у роздумах над враженнями й відчуженнями життєвих явищ.

Загалом з'ясування всіх вражень і відчужень від явищ мертвої і живої природи виявляється в трьох головних формах: фізіологічній, психічній і пізнавальній (гносеологічній). Вони ніби за своїм характером відрізняються одна від другої, але водночас доповнюють одна другу і є в своїй основі єдині. У цій основі їх можна розглядати як особливі, надзвичайно ніжні форми руху матерії. Питання взаємовідношення між ними і формами відображення або виявлення та загалом сам процес його є предметом дійсного наукового дослідження без будь-якого упередження до цієї справи. Ми можемо лише загально, схематично сказати, як вони, на нашу думку, можуть вільно виявлятися. Фізіологічна форма відображення виявляється як враження від подразнення або впливу на діяльність окремих нервів або сітки їх, що передаються до нервових вузлів і осередків. Крім обмінних процесів при виживленні, фізіологічна закономірність охоплює всі процеси збудження (хвилювання) і заспокоєння (гальмування), що виявляються в індукції, координації, зосередженні уваги певних органів відчуття і т. п. Останні оформляються і регулюються розумом, за винятком т. зв. трофічних явищ, коли виникає роз'єднання між тканинами й осередком нервової системи, внаслідок чого постають ненормальності. Психічна форма відображення переважно походить від фізіологічної чинності, бо не є відокремленою від нервових осередків, але викликає психічні явища, що якісно відрізняються від фізіологічних і в більшості об'єктивно не пізнаються, лише суб'єктивно відчуються.

Ці відображення виявляються як сигнальна діяльність нервової системи, що виступає як єдина цілість. У цій сигнальній чинності нервовий процес, викликаний зовнішніми або внутрішніми подразненнями, впливає на діяльність відповідних м'язових або секреторних елементів організму часто самодіяльно без регулювальної чинності розуму.

Пізнавальні (гносеологічні) процеси відрізняються від фізіологічних і психічних, бо виявляються не як сигнальне, а як образне відбиття дійсності. Тут постає в свідомості людини реальний образ, а не уявна фантастичність. Особливість пізнавальних процесів виявляється у визначенні взаємного зв'язку сигналів, що виникають під впливом зовнішніх речей. При цьому відбиваються об'єктивні зв'язки, до яких входить і зв'язок організму з середовищем та його місцем у явищах

природи. В нашій свідомості такий пізнавальний процес визначається як знання.

На нашу скромну думку, всі вияви життя можна поділити на три групи:

1. **Відчуттєві**, що властиві всім високоорганізованим істотам, які пізнають світ своїми органами відчуття: зором, слухом, дотиком, нюхом і смаком, чим досягають орієнтаційного досвіду, що зберігається в їхній пам'яті. На допомогу цьому обмеженому пізнанню приходять підсвідомий чинник – інстинкт як імператив природної доцільності і переходить у тварин як досвід до їх обмеженого розсудку.

2. **Свідомі**, що властиві лише людині. До них належить: інтуїція, стремління, розум, свідомість і сила волі, які надають творчий характер життєвій та духовно-культурній чинності.

3. **Надсвідомі**, ще не пізнані впливи природної стихії, якій підлягає циклічність або колообіг усіх явищ руху, творчості і життя безмежного в просторі і часі Всесвіту.

Оскільки перші відчуттєві прояви людина пізнала докладно, другі, свідомі, лише пізнає, остільки треті, надсвідомі, безперечно існуючі творчі впливи стихійної сили Одвічного Духа Буття для нас, звичайних смертних, є таємницею життя. Пізнати їх звичайним розумом ми не можемо, лише залежно від обдарування внутрішніми духовними властивостями більшою або меншою мірою відчуваємо як джерело нашої моральної сили та стремління до Добра.

Розум як керівний чинник фізіологічних проявів матеріального порядку у вузькому розумінні, як *Verstand* у німців, або *ум* у росіян, треба відрізнити від міркування, яке німці називають *Vernunft*, а росіяни *рассуждение* або *благорозумие*. Останнє є чинником психічного характеру, що погоджує прояви духовного і фізичного порядку. Тому ми будемо розглядати **розум** як функцію нервової системи, що має кожна тварина вищого порядку, і який найбільшою досконалою, аж до геніяльності, у розвитку дійшов у людини.

Вульгарні матеріялісти, що заперечують існування непізнаного розумом у явищах природи і Духу, не визнають, поруч розуму, чинник, який ми називаємо **міркуванням**. Міркування є наслідок впливів духовних проявів у людини. Воно узгіднює стремління з об'єктивною реальною дійсністю. Переважно воно відсутнє у матеріялістів, що своє пізнання оснований лише на фізичних та психічних виявах розуму. Вони позбавлені внутрішнього духовного стремління до Добра, а тому вся їхня діяльність побудована лише **на переконаннях**, а не **на вірі** в те, чого вони не відчувають і в дійсності не мають, або воно у них заглушене.

Також і ті, що називають себе ідеалістами, але без почуття міри матеріялізують духовні прояви, помиляються, коли розумовими доказами **переконують** усіх в існуванні незалежного від земної природи її Творця непізнаного розумом Духа – Бога, якому надають уявну ма-

теріальну форму та будують йому храми. Духовні явища можна лише відчувати, а не надавати їм якогось уявного образу, робити з них фетиш. Коли хтось не відчуває всією своєю істотою любови, не можна його переконати, щоб любив, як не можна переконати вірити чи надіятись. Відчування Духа є особливий дар людини, який виявляється в інтуїції та в стремлінні. Не всі однаковою мірою мають цей дар, а примітивні дикуни та мавпи зовсім не мають його. Коли хтось (може бути таких легіон) не відчуває в собі творчого впливу Одвічного Духа Буття, що виявляється в стремлінні до Добра в християнському розумінні, то, значить, він його справді не має, а тому недоцільно переконувати його вірити йому. Тому у нього буває відсутнім вільний і незалежний чинник, що узгіднює духовні прояви з розумом, цебто міркування, яке впливає на поведінку людини як в особистому, так і в суспільному житті.

Отже, залишаючи на боці суперечки між філософами ідеалістичного і матеріалістичного світоглядів, а також погляд Рихарда Авенаріуса про дуалізм духу і тіла, будемо характеризувати розум як чинник, що перебуває під впливом реальної дійсності – матерії, що діє на наші органи відчуття, викликає враження, відображає і фіксує їх у нашій пам'яті як досвід і знання.

Розум як функція діяльності центру нервової системи є властивим кожній живій істоті, що має цей орган. Залежно від ступеня розвитку нервової системи та стану здоров'я розум виявляється більшою або меншою мірою, чи зовсім не виявляється, або має хворобливі вияви, протилежні нормальному ходові **природних життєвих процесів**. Залежно від цього постали такі поняття як *розумний, дурний, ненормальний, божевільний*, а у тварин *скажений*. Розум залежно від віку, середовища, умов життя розвивається, набуваючи досвіду і знань, або занепадає. Найбільш важливим чинником у розвитку здібностей розуму є досвід, що від народження поступово фіксується в пам'яті і, так би мовити є дороговказом у вчинках. Крім безпосереднього досвіду, людина набуває теоретичні знання з допомогою даного їй дару слова. Цим людина відрізняється від тварини. Людина за короткий час може навчитись і пізнати те, що людство пізнавало досвідом впродовж тисячоліть у найрізноманітніших галузях діяльності та явищ природи. Особливо успішно виявляється чинність розуму в розвитку техніки на шляху цивілізаційного поступу.

Тварина в природних умовах для пізнання, крім власного досвіду й інстинкту, не має інших способів для вдосконалення свого розуму. Вона позбавлена свідомости. Тому вся її життєва діяльність обмежується лише фізіологічними функціями відживлення й розмноження, виявляючись у боротьбі за існування. Але розум домашніх та приручених тварин можна вдосконалити дресурою. Звичайно, людина передусім має на меті приручення звірят для певної праці на користь собі. Особливо надаються для цього пси, коні, кози, що вважаються розум-

ними тваринами. Папугу можна навчити говорити. Але власної ініціативи до самостійної чинності вони не виявляють і залишаються вірними своєму панові. Особливо добре надаються для дресури мавпи, хоч вони легко можуть навчитись не лише позиточному, а й шкідливому для людини, а тому не завжди безпечно тримати їх без нагляду.

Розум, який мають тварини, цілком надається для тієї характеристики, що дають розумові загалом вульгарні матеріялісти, бо він не виходить поза межі фізичних виявів і життєвих рефлексів. Поза цим він легко підпорядковується своєму господареві, пам'ятає і виконує лише те, для чого його видресували. Такий розум був би ідеальним для тих, що вважають себе покликаними керувати всіма суспільними виявами життя та творцями нового світогляду. Такий змеханізований розум засвоїв би все, що йому сказано, і виконував би те, що йому наказано. Він особливо легко підпорядкувався б рухові машини з кібернетичними пристроями, як живий робот.

Людина, маючи дар слова, може передавати свої враження іншим від явищ зовнішньої природи й середовища, в якому перебуває, також висловлювати відчуття власного організму та думати над тим, що вона почула від інших, щоб запам'ятати, а рівно ж згадати те, що збереглося у пам'яті. Через це розум людини відрізняється від розуму тварин більшою досконалістю і багатогранністю, яка виявляється в різноманітних ділянках чинності. Розум тварин удосконалюється дресурою – багаторазовим повторенням тих самих рухів, дій, звуків, світлових, нюхових, смакових і дотикових ефектів. Розум людини розвивається за допомогою слова. Людина вчиться. Запам'ятавши значення слова як сказаного, так і написаного, людина, почувши або прочитавши його, уявляє собі певні образи та дії. Звичайно, ці уявлення пристосовуються до певних обставин реальних образів і явищ та є спільними для всіх і зрозумілими всім. З культурним розвитком кількість уявлень розширюється, а словесний запас для їх визначення збільшується. Вміння володіти знаряддям, пристроями і середниками для добування поживи, виготовлення одягу і взуття та урядження своєї домівки людина використовує для своєї вигоди. В досвіді добування і виробничих процесів з допомогою розуму у використанні багатств і сил природи для свого матеріального добробуту людина досягає дедалі більшого і більшого цивілізаційного поступу.

Враження від явищ природи до початку цивілізаційного поступу обмежувалися переважно лише природними явищами та чинністю людини в природних умовах і боротьбою з несприятливими кліматичними обставинами, а тому світогляд розуму не виходив за межі інтересів власної родини, роду і племені. Людина тоді більше відчувала ніж реально оцінювала те чи те явище. Ці відчуття мають індивідуальний характер, а тому розум не посідав здатності розуміти ті явища, що виходили за коло обмеженого родинного оточення та клімато-географічних факторів свого середовища. Людина жила в цілком природних

умовах, витворювала власне гніздо для своєї родини і жила тими продуктами природи, що були під боком.

З поступовим розмноженням роду людського та винаходом щораз нових і нових засобів для здобування поживи почали витворюватися штучні умови побуту та перехід до суспільних форм життя. Виник поділ праці і спеціалізація в певних ділянках не лише між членами родини, але й між родинами всього племені. Почалася диференціація на суспільні групи, чинність яких підпорядковувалася загально встановленому, спочатку добровільно, а пізніше і насильно, під примусом, новому порядку. Так поступово людина відірвалася від цілком природних умов, витворюючи штучні умови, що поступово вдосконалювались. Водночас розум людини почав набувати нових здібностей у багатогранній своїй чинності. Світогляд людини вийшов далеко за межі свого природного середовища, а зв'язок із колись домінуючими природними явищами дедалі більше втрачався. Людина поступово пізнала сили природи і створила штучні умови для використання їх у виробничих процесах як продуктів поживи так і предметів, потрібних для зручного життя. Тяжку і малопродуктивну працю рук людини замінила машина.

Колосальний технічний поступ привів до витворення на місці колишніх осель з патріархальним укладом життя величезних багатомільйонних міст з осередками промисловости, комунікації й торгівлі. Їхня чинність вийшла далеко поза межі власної країни. Постали зі сталі і залізобетону та скла, а за ними – з синтетичної пластмаси змеханізовані, ніби живі організми, в яких людина стала додатком до створеної нею надзвичайно складної системи колосальної бездушної машини. Людина, що раніше була господарем над своїми знаряддями і могла вживати їх для праці, як хотіла і коли хотіла, тепер стала рабом створеної людським розумом машини з кібернетичним управлінням та комп'ютерним керуванням. Вона вимушена постійно рухатись у ритмі її діяння. Вся чинність людських організмів, що потрапили в систему складних механізмів, як і сама машина, диференціювалась на велику кількість різних спеціальностей.

Усі ці спеціальності розум однієї людини не в змозі пізнати і навіть враження від фізичних явищ докладно дослідити. Тому на допомогу прийшли точніші і чутливіші від органів відчуття людини пристрої, що дають об'єктивний образ матеріальних явищ. Таким чином, живий розум підпав під вплив створеної ним бездушної машини. Приміром, чинність машини з електронними комп'ютерами з точними і складними обчисленнями з математичною докладністю далеко випередила розумову чинність людини з надзвичайною швидкістю. А особливо випередила здатність людського мозку відрізнити та пам'ятати звукові й світлові явища, що пристрої дуже досконало фіксують.

Отже, витворилися цілком штучні умови чинності і життя людини, в яких майже все зматеріалізовано. Людина великого міста залу-

чена до системи велетенського бездушного організму, в якому, замість **крови**, пульсують **гроші**. Задля грошей людина працює, бо лише за гроші отримає поживу, одяг, помешкання, розвагу в театрі, кіні, на виставі, придбає телевізор, зможе вирватись із міста, бодай на короткий час, для відпочинку в природних умовах. За гроші можна набуті багато речей, що роблять життя приємним, можна виховати своїх дітей і самому здобути середники і засоби для вдосконалення, навіть можна мати приятелів і здобути кохання. Словом, лише з грішми людина повноцінна, а тому все життя побудоване на суто матеріяльних основах. Отже, і вся чинність розуму скерована не лише на боротьбу за існування, але й на осягнення матеріяльного добробуту. Ця боротьба в цивілізаційних формах суспільного порядку назовні має пристойні форми, але загальновідомо, що більш безоглядні, хитруни і пристосуванці, здобувши все необхідне для існування, хочуть мати ще більше для своїх матеріяльних вигод та задоволення особистих амбіцій за рахунок і на шкоду іншим. Щоб витримати конкуренцію в боротьбі за осягнення добробуту та вигідних умов праці всі здібности розуму спрямовані на матеріяльний шлях чинности. Вартість має лише те, що може принести гроші, бо без них не проживеш. Якими засобами добуються ці гроші, не має значення. Над цим навіть папи римські довго не міркували, продаючи за гроші індульгенції – Божу милість на відпущення гріхів. Коли можна безкарно обдурити – обдури, бо інакше тебе обдурять. Не говори правди, коли вона може тобі пошкодити. Запобігай прихильности у сильних і не звертай уваги на слабких. Хто впав, залиши лежати, бо за допомогу йому не будеш мати матеріяльної користи, лише втрадиш на це час і сам зможеш ослабнути. Так може говорити лише холодний розум, що оперує об'єктивними матеріяльними категоріями...

Стремління суто духовного порядку до загального добра для всіх, безкорисливої любови до всіх, щирої допомоги слабкішим, правдивої дружби, гармонії взаємовідносин у суспільному житті, а тим більше самопожертви в боротьбі за правду, за кращу долю майбутніх поколінь не мають жодної матеріяльної вартости. За них гроші не дістанеш, а тому можна й без них прожити. **Дух погасає**. Духовні стремління атрофуються. Навіть мистецтво як вислід духовних прагнень людини до краси набрало матеріяльного характеру. Перевага дається технічній досконалості у зовнішніх формах фізичної краси в пристосовуванню до штучних умов побуту з перевагою зорових і слухових ефектів, що, як наркотики, впливають на нервову систему. Основною метою більшости мистців стало творити те, за що можна отримати гроші. І докотилось мистецтво до того, що стало на службу рекламі та моді, пристосовуючись до смаку й вимог панівної групи, незалежно від того, як вона себе називає, та в гонитві за особистими матеріяльними вигодами позбавилася своїх духовних властивостей. Отже, всюди запанував холодний розрахунок, а тому розум людини, зайнятий лише

явищами реального матеріального побуту, досяг великої досконалости в технічній діяльності. Також і розвиток науки набрав матеріалістичного напрямку і спричинився до бурхливого розквіту цивілізації. Що ж до розвитку духовної культури, то вона втратила навіть те, що мала в добу гуманізму 18 і 19-го століть.

Якби цивілізаційний поступ мав лише мирний характер, а його матеріальні здобутки були на добро всім, то не постало б значне зло в штучних умовах життя та не викликало б радикально злого елемента в боротьбі за ліпші умови існування. Зажерливість тих, що стали власниками машин, які мали полегшити працю всім і принести певні вигоди життєвих умов, призвела більшість працюючих до позбавлення верстатів праці та зруйнування їх екзистенції. Це призвело до того, що на підприємствах на зміну мануфактурному, прийшло машинне виробництво. Останнє зменшило кількість робочих рук і залишило їх без праці. Тоді спочатку виникли бунти та руйнування машин як диявольського винаходу. Постала нерівна боротьба між власниками машин та немаєтними ремісниками. Але на місце зруйнованих машин з'явилися досконаліші. Фабрично-заводські підприємства збільшувались, розростались і поглинули дрібні самостійні ремісницькі верстати праці з їх патріархальним укладом життя в різних цехах, що мали в суспільній чинності і духовні прояви.

Економічна сила нових магнатів промисловости і торгівлі збільшилася й привела до витворення капіталістичної системи господарства з соціяльним поневоленням значно більшим, ніж було за часів феодалізму. Теж саме настало в галузі сільськогосподарської продукції. Власники великих земельних маєтків, набувши машини, здобули вигоди лише для себе і збільшили економічні труднощі для дрібних хліборобів. Це призвело до збільшення противенства між суспільними групами та виникнення між ними соціальної боротьби. Але цим злом не обмежилось. Виникла боротьба і між власниками великих капіталістичних підприємств однієї країни з іншими за економічні впливи та ринки збуту, що викликало криваві імперіялістичні війни. Як і в часи збройної боротьби між феодалами, коли мусили воювати їхні підданці, так і тепер були покликані до війська всі соціально поневолені групи – битись і умирати за чужі і навіть ворожі їм інтереси. Їх дурили брехливими патріотичними гаслами, викликаючи ворожнечу між народами воюючих держав. Власники підприємств, що продукували матеріальні засоби для війни та постачали їх війську, наживались на цьому і набували ще більшої економічної сили, а здорові робітники й хлібороби гинули або ставали каліками. Родини останніх терпіли велику біду. Застосування технічних засобів модерної зброї збільшувало жорстокість воєн, а на теренах, де вони провадились, поставала руїна. З дальшим технічним поступом засоби знищення людей чимраз удосконалювались, а кошти витрат на їх виготовлення лягали тягарем на плечі тих же трудівників, що мали від них загинути. Витворився

якийсь божевільний жах сучасної цивілізації, коли духовна культура була цілком занедбана. Брехня опанувала розумом людини, знехтувавши моральні заповіді Бога, бачив лише зовнішній бік зла і намагався побороти його злом, а цим ще більше розмножував його.

На шлях поборення зла злом стали проповідники матеріалізму. Проти фізичної сили вони витворили таку ж силу та зробили її ще більше безоглядною, а про моральне вдосконалення людини не дбали. Своєю кривавою революцією з захопленням влади вони встановили диктатуру озброєної меншости над безборонною більшістю. Насильство капіталістів вони замінили жорстоким насильством тих, що не визнавали вчення Христа, придушили всі духовні вияви людини, своєю брехнею звели людей на манівці облуди. Бездушна машина стала їхнім фетишем, якому підпорядкували вільну працю людини і на створення якої (в тяжкій індустрії) офірували життя десятків мільйонів людей на примусових роботах з позбавленням набутого власними руками маєтку після відривання від власних родин і дітей, які ставали безпритульними. Так брехливими обіцянками побороти капіталістичне зло вони витворили пролетарське зло з жорсткою кривавою деспотією...

У таких умовах розум людини зі знаннями матеріального порядку не має реальної можливості пізнати Одвічного Духа Буття, якого людство тисячоліттями відчуває, назвавши його Богом, вірить йому, поборює в собі радикально злі пристрасті і посилює свою моральну силу заповідом любови. Тому розумові залишилася творча праця в царині фізичних явищ і технічних досягнень, з одного боку, для матеріального добробуту людини, а з другого – для знищення її в жорсткій, безглуздій боротьбі без моральних основ. Розібратись у цій діалектиці лише матеріалістичними категоріями розум не може, й жоден винахід кібернетики, сила атомної енергії та літання в міжпланетарних просторах металевих бездушних витворів не допоможе. Діалектична облуда привела матеріалістів до переконання, що машини і зброя, яку вони витворюють, зможуть скоріше допомогти в осягненні загального благобуту, бо мають у собі певні елементи „матеріалістичної науки“, яка провадить людство шляхом поступу. Цього ніби не мають їхні противники, що дотримуються досягнень „ідеалістичної науки“ у використанні машин і зброї для підтримання буржуазного індивідуального добробуту ніби на шкоду загалові всього людства. В цьому вбачається пережиток соціального поневолення трудових мас, а тому треба це як явище регресу усунути революційним шляхом. От тут, як кажуть, заходить розсудок за розум, коли матеріалісти намагаються перегнати ідеалістів в ощасливленні людства.

Зробивши бездушну машину своїм богом, вульгарні матеріалісти пішли далі від псевдоідеалістів і підпорядкували її механічному рухові, противному живій одухотвореній природі, все життя вільних хліборобів, що працювали в природних умовах за допомогою домашніх

тварин. Ціною колосальних людських жертв із раптовим руйнуванням усього старого морально-етичного укладу в житті хліборобів, вони зробили з них пролетарів, цебто рабів машин, що своїм бездушним подихом нищать красу живої природи. З глибоким психологічним підходом охарактеризував трагедію нищення одвічної природної краси український письменник Спиридон Черкасенко у драмі „Казка старого млина“. На місці старого млина в середовищі гармонійних природних явищ була побудована електростанція, що механічною силою знищила всю одухотвореність середовища, в якому жив старий мельник та його донька-красуня Мар'яна. Останньо було оплюгавлено брехнею і те єдине, що залишилось у її серці – чиста любов та віра в доброту людини. Замість них, вона мала дістати гроші, але всі вигоди матеріяльного порядку їй були так противні, як вільному птахові золота клітка. Смерть для неї, як рівно ж і для її батька, були ліпші, і вони покінчили зі своїм життям, не вдавшись на ласку глухої до людських почувань цивілізації.

Розум найкращих представників матеріялістичного вчення вбачав основне зло не в духовно-моральному занепаді та зажерливості егоїстів, а в неправильному розподілі тих вигод, які давали технічні досягнення у виробництві і продукції. Тому логічний вихід з такого становища мав бути в усупільненні середників виробництва та у рівномірному розподілі вигод, що вони приносять, між усіма працюючими. Розум як керівний осередок чинности органів відчуття реагує лише на зовнішні вияви подій і не вникає у внутрішню їх сутність. Він однаковою мірою служить як добру, так і злу під впливом зовнішніх обставин. У подіях виступають індивідуальні і суспільні чинники такими, якими вони є, і відповідно до своїх властивостей впливають на чинність розуму в напрямку добра або зла.

Витворення духовно-культурної суспільної свідомости є основою солідарности в боротьбі проти зла. Усупільнення середників виробництва для загального користування без насильства, еволюційним шляхом вимагає довшого часу і безкорисливої праці ідеалістів – людей духу. Але матеріялісти зі злою волею підпорядкування собі фізичною силою всіх процесів життя дотримуються переконання, що лише революційним шляхом зі збройним захопленням влади можна відразу насильно перебудувати весь уклад суспільного життя. І сталося так, що владу захопили вульгарні матеріялісти, що назвали себе комуністами і не визнають християнських основ моралі. Рахуючись із докнанним фактом, розум під впливом їх переконання так, як і всі витворені ним машини, став на службу злу.

Загальновідомо, що розум людини, пізнаючи фізичні явища природи, може досягти надзвичайної здібности і творчости в суто механічній чинності. Оперуючи лише математичними категоріями і пізнавши закони фізико-хімічних процесів, розум дає вказівки до спорудження колосальних будов і велетенських машин та технічного вдос-

коналення різних пристроїв на допомогу людським органам відчуття й руху. З допомогою цих пристроїв та машин виробляються ще досконаліше машини та пристрої і механізми для використання електричної енергії. **Це є те, що ми називаємо цивілізаційним поступом.** Яка має бути в створених речах **ідея**, що їй надавав домінуючого значення філософ античної доби Платон, об'єктивний розум людини не роздумує. За біблійним переказом, людство вже мало значний технічний поступ на початку своєї історії, коли була споруджена Вавилонська вежа, але, коли здавалось, що люди пізнали все з допомогою своїх технічних винаходів, настала катастрофа. Після неї ті, що залишились живими, перестали розуміти один одного і розійшлись. Спорудження, позбавлене внутрішньої духовної ідеї, зникло і не залишило по собі сліду.

XX століття характеризується надзвичайним технічним поступом. Розум людини досяг геніяльності у винаходах і в творенні чимраз новіших і все досконаліших машин та пристроїв. За цією сутомеханічною чинністю йому бракує часу задуматись над тим, для якої мети вони можуть бути використані і чи принесе це радість і щастя всьому людству, а не поодиноким особам або групам, що можуть направити їх на користь лише собі і на шкоду іншим. Дійшло до того, що всі найбільші технічні досягнення використовуються насамперед для виготовлення й удосконалення зброї, яка має служити не ідеї правди й любові людини до людини, але для підпорядкування всіх злій волі силою, до мордування людиною людини та нищення того добробуту і вигод життя, що дає цивілізаційний поступ.

Мимоволі виникає прокляття, як протест проти такої суто матеріялістичної чинності розуму та науки, що упослідила духовну культуру і зробила людину рабом власної машини з усіма її технічними вдосконаленнями. Правда і Любов не потребують, щоб на їх оборону хтось виступав зі зброєю. Якоюсь софістикою, що доводять проповідники як матеріялістичного, так і псевдоідеалістичного таборів, про кончу необхідність уживання зброї для убивства в інтересах людства, брешуть як одні, так і другі, бо їх діяльність немає нічого спільного з одвічною Правдою й Любов'ю, на боці яких стоїть заповідь „Не убивай!“ Хто підняв меч, гине від меча, – сказав Христос. Так було, так і буде. Питання часу в одвічності Духа не грає жодної ролі. Навіть у матеріяльних явищах, що більше пройшло часу на формування якогось тіла, то більше воно досконале й тривале, але духовні явища, що були джерелом їх творення, переживають усе, бо є вічними.

З пізнанням фізичних явищ розум людини вдосконалюється, але йому властиві помилки, які виходять поза межі суто механічної чинності та набирають тотального характеру в суспільних виявах життя. В таких випадках певна особа, яку визнають за вождя або яка сама проголосила себе вождем, чи група таких осіб, набирає хибного переконання, що вона пізнала всі явища природи і постання життя на землі та зможе більш докладно, ніж природа, сама регулювати його. Вва-

жаючи, що природні процеси життя повільні, недосконалі, а часом несприятливі для швидкого темпу в розвитку суспільства, ця група осіб суб'єктивно, зі свого власного (групового) переконання витворює свою т. зв. „наукову теорію“ про перебудову суспільного устрою. Поклавши в основу своє хибне суб'єктивне переконання про поборення зла засобами і методами зла, вони шляхом логічних доказів витворюють діалектичну облуду, яку видають за об'єктивну сутність свого вчення. Навіть творець „наукової матеріалістичної діалектики“ В. Ленін у своїх „Філософських зошитах“ сказав, що „логіка є вчення про пізнання. Є теорія пізнання. Пізнання є відображенням людиною природи. Але це не є просте, не безпосереднє, не суцільне відображення, а процес низки абстракцій (уявлень), формування, витворення понять, законів і т. п.“... Ось тут, у цих абстракціях, щобто уявлень, є заковика, що веде до суб'єктивної облуди, до паралогізму (висновку на основі помилкових міркувань), посередництвом якого обдурюють самих себе. А більш хитрі мудрагелі переходять до софізму (помилкових міркувань) з метою обдурити інших. Переконавши себе в непомильності своєї „наукової теорії“, її творці ведуть пропаганду за втілення її в життя шляхом переконання інших. При цьому вони мають почати успіх, бо людський розум мудрою софістикою, до того ж з науково-логічними міркуваннями, все можна пересвідчити.

Знання, що в свідомості людини є духовним світлом, указує розумові шлях до творення сили. Але коли розум не підлягає Духові, що виявляється в доцільності всіх життєвих процесів, витворена ним сила, як бездушний продукт бездушної чинності, не є довговічним і в свій час підлягає розкладу та розпадається на свої основні первні. Рівно ж і організація з допомогою цієї сили суспільного життя без внутрішньої вільної духовно-моральної єдності зникає, коли немає постійної штучної підтримки, та приходять у своїх складових частинах до іншого відмінного стану. Так, уже світ, створений, що після певної катастрофи, яку спричинило якесь насильство, незалежно від будь-яких теорій людського розуму, приходять нове життя в більш досконалих формах. Це погоджується з циклічністю всіх явищ витворення, розвитку, занепаду і розкладу. Явища, що мають у своїй основі односторонню матеріально-фізичну силу, без животворної сутності, яка підтримує життєві процеси, мають короткий цикл і, як снігова лавина або буря на морі, раптово з'являються і раптово зникають. В одвічних процесах життя і буття Всесвіту вікові цикли державних і суспільних устроїв людства є надто малими, ультрамікроскопічними. Людство пережило вже не один цикл культурного розвитку, що прискорював цивілізаційний поступ, який викликав розумову переоцінку духовних цінностей. Приходило це в часи духовної кризи, яку спричиняла зажерливість панівної групи, що всі цивілізаційні досягнення присвоювала собі, а разом з цим, як сказав Т. Шевченко, правдою торгувала. Це приводило до занепаду суспільних та державних форм життя.

На їхньому місці витворювались нові з новим світоглядом з перевагою матеріялістичного або ідеалістичного напрямків. Між цими напрямками постійно проходить боротьба в шуканні правдивого шляху. Розум підпадає під вплив одного або другого напрямку, а тому часто буває на роздоріжжю.

Охарактеризувавши чинність розуму, ми все-таки змушені ще раз поставити запитання, **що ж таке розум** і яке місце він посідає серед внутрішніх духовних властивостей людини? Міркуючи матеріялістичними основами пізнання, ми можемо сказати: людина є розумний твір земної природи. Що значить розумний? Такий, що має розум, який керує його рухом і життєвою чинністю. Але й тварина має такі ж властивості. Вона також самостійно рухається, відживлюється і розмножується. І хоч вона має також, як наслідок діяльності осередку її нервової системи, достатній для неї розум, все-таки обдарована від невідомого джерела ще **інстинктом**, що координує зв'язок її життєвої сили з законами природи для доцільного розвитку й удосконалення. Отже, для тварини в її примітивній життєвій чинності без будь-якої творчості (за винятком влаштування гнізда або кубла), самого розуму недостатньо. Дороговказом для напрямку її розумової діяльності служить інстинкт.

Чи може людина, маючи творчі здібності, обійтись у своїй чинності лише самим розумом, що має не лише діяти, але і сам собі вказувати напрямок творчої діяльності?

Як уже було сказано, розум є виконавчим органом та диспетчером, що керує чинністю людини. Але кожний виконавчий орган, щоб не зробити помилки, керується певними законами або вказівками вищої влади. Такою владою і законодавцем для розуму є **свідомість** людини, що, ґрунтуючись на знанні або пізнанні в процесі думання або мислення чи, вірніше, міркування, координує зовнішні явища та їх фізіологічне відображення із внутрішніми почуваннями, що виявляються у психічній сигналізації як стремління. **Міркування**, встановивши об'єктивну доцільність, дає напрямок для діяльності розуму. В тому разі, коли розум, ґрунтуючи свою чинність лише на матеріяльних основах, втрачає зв'язок зі свідомістю або коли ця свідомість у примітива (подібно, як у тварини) відсутня, тоді розум потрапляє у стан, подібний до нервової трофіки, коли клітини нервової тканини, втративши зв'язок з осередком нервової системи, атрофуються або спричиняють ненормальність чи хворобу. Так і розум як вияв чинності надзвичайно ніжної субстанції мозку або занепадає, як це спостерігається у кретинів, або надзвичайно, аж до геніяльності розвивається, діє механічно і, як машина або механізм, може служити злу і наподоблювати зло, втративши зв'язок з правдою, що могла б вказати, де є добро. Така геніяльність, геніяльність зла особливо яскраво виявилась у ХХ ст. у вождів-диктаторів Адольфа Гітлера та Йосипа Сталіна, що у хворій уяві, бажаючи побороти зло, спричинили надзвичай-

но багато зла. Таким розумом опановує „манія грандіоза“ з бажанням зробити все велетенським за зовнішніми розмірами і кількістю, не цікавлячись внутрішньою якістю і красою. Часто при втраті зв'язку зі свідомістю Людини розум набирає хворобливих ознак, що в ліпшому разі виявляється в божевіллі, а в гіршому – у злочинно-руїницькій діяльності, кровожерності і садистській жорстокості.

Таким чином, ми, намагаючись бути об'єктивними, розумово зможемо охарактеризувати наш розум як досконалий мотор нашої життєвої чинності, що виявляється в осередку нашої нервової системи – мозку і за допомогою наших відчуттів та інших органів тіла керує напрямком діяльності організму як фізіологічного, так і психічного порядку для того, щоб бути здоровим і сильним. **У здоровому стані розум має неподільний зв'язок зі свідомістю, під впливом якої досягає позитивної творчості.**

Свідомість

Свідомість є найважливішим духовним даром, що відрізняє людину від тварини. Оскільки тіло є матеріальним виявом найбільш досконалого і гарного в своїх формах твору земної природи, остільки свідомість є істотністю **людини** в дійсному розумінні цього слова, що створена за образом і подобою до Бога, цебто найвищого ідеалу в духовних проявах. Свідомість є те, що в тисячолітніх віруваннях, без намулу різних забобонів, уявляється як душа людини. Чинність свідомості сягає в недосяжну для нашого розуміння глибину й височину, переходячи в надсвідомість. Матеріалістично свідомість виявляється у процесі думання, або мислення, який ми називаємо **міркуванням**, та в пізнанні творчих імпульсів розуму. У свідомості зосереджена вся духовна чинність нормально здорової людини, виявляючись найбільшою й найвищою її гідністю.

Головним чинником у свідомості, що виявляється як психічна категорія, є **міркування**, або **розвага**, що чиниш, чини розважно і думай, який кінець буде, є золотим правилом старовікової мудрости. Міркування є тою духовною чинністю, в якій узгіднюються наші стремління внутрішнього духовного порядку з враженнями від зовнішніх фізичних явищ, які ми пізнаємо нашим розумом за допомогою органів відчуття. Міркування є чинником об'єктивного порядку. Спираючись на знання, що є ніби книгою законів у нашій свідомості, та на досвіді в минулому, що зберігається в пам'яті, воно визначає напрямок дій і чинності так, щоб не постало зло не лише в сучасності, але й у майбутньому.

Розум, як виконавчий орган, діє під враженнями, що доходять до мозку від наших органів відчуття суб'єктивно і, так мовити, рефлек-

тивно. А це часто призводить до помилкової діяльності, бо рефлексії не передбачають дальших наслідків дії. Непомильного розуму немає. Найбільше помилок буває на початковій стадії його розвитку в дитинстві. Дитину приваблює світло вогню, й вона хоче взяти його, недосвідчений розум дозволяє органам руху виконати це. Звичайно, цим робить помилку. Попікшись, дитина набуває досвіду. Вона вчиться на помилках власного розуму. Пізніше, завдяки дару слова, вчиться також на помилках інших. Ця наука устатковується в пам'яті, що проводить до пізнання корисності та шкідливості зовнішніх явищ.

Але поза явищами зовнішньої природи, які розум людини, що далі, то більше пізнає і використовує їх для створення відповідних і вигідних умов життя, **існують ще явища внутрішнього духовного буття, що виявляються як почуття** і переходять у певного роду **стремління або прагнення**. Так, приміром, сила почуття любові не залежить від середовища й того становища, яке людина в ньому займає. Не можна людину примусити або переконати любити чи не любити. Можна переконати лише поважати або зневажати, але це буде не духовний, а матеріальний вияв. Такими незалежними від зовнішніх обставин є віра й надія. Лише виявлення їх сили залежить від фізичного стану здоров'я людини, на яке взаємно впливає бадьорість духу. Це є почуття Добра, що викликають стремління до доброго чину. Вони є індивідуальні, бо у кожної людини виявляються більшою або меншою мірою, тому їх не можна узагальнювати. Але водночас вони об'єктивні, бо стремління до Добра не має матеріального особисто-егоїстичного елемента, лише необхідність духовного вдосконалення роду людського, а насамперед власного народу.

Натомість почуття зла, ненависть, зневага, відчай, а найбільше **страх** залежить значною мірою від середовища, в якому розбурхуються різні пристрасті. Вони набирають характеру стадності, коли натопт під впливом агітації може наробити багато зла, руйнуючи, грабуючи й убиваючи. Людина втрачає здатність об'єктивно міркувати або розважати про доцільність чи недоцільність свого вчинку та наслідки його в майбутньому.

Усі явища матеріального порядку приходять до свідомості людини з допомогою органів відчуття після відображення їх у розумовій чинності, викликаючи різного роду відчуження та побажання. Залежно від їх діяння розум у примітивів без впливу свідомості реагує відрухою, механічно по лінії найменшого спротиву. Таким є відчуження страху та бажання уникнути небезпеки, замість викликати стремління до спротиву й поборення її. Замість відсічі насильству – покірливість. При страшному видовищі і грізних звуках постає жах і переляк та втеча від них. І навпаки, якимсь привабливим видовищем та приємними звуками можуть заманити до небезпеки. Розум особливо піддається до переконання шляхом хитрої казуїстики й софістики, і то тоді, коли вони наскрізь брехливі або побудовані на елементах діалектичної облуди,

бо не завжди є реальна можливість перевірити правдивість якогось твердження. Також властивим для розуму є беззастережне виконання наказів без огляду на те, чи поведе виконання їх до добра. Розум, як той диспетчер, керує всіма органами організму, спрямовуючи їх на ту чи ту чинність. Він є виконавцем не лише власної (свідомо), але й чужої волі. На вихованні беззастережного виконання чужих наказів побудована військова муштра та школення, в т. ч. й партійне. Безумовне виконання наказів вважається найліпшою властивістю вояка. Отже, поступовою дресурою впродовж кількох років свідомість людини приводиться до пасивного стану, а розум цілком позбавляється здатності самостійно міркувати про доцільність того чи того наказу. Це використовують різного роду диктатори, що з допомогою збройної сили, захопивши владу, підпорядковують собі не лише військо та вишколаений партійний апарат, й доти вільних громадян. Шляхом безупинної агітації й пропаганди з запровадженням примусової карності у витворених ними організаціях вони поширюють їх вплив на всі суспільні вияви життя. Тих, кого не можна у більш-менш вільних умовах життя позбавити активної свідомості зі здатністю самостійно міркувати і мати власну волю, приводять упродовж довшого часу до первісного примітивного стану, ізолюючи в таборах примусової праці або просто ліквідують.

Більш, так би мовити, „гуманним“ шляхом, „добровільно“, без фізичного насильства досягається підпорядкування розуму чужій волі у створенні таких умов життя в індустріяльних містах з великими промисловими осередками, в яких людина задля заробітку на хліб щоденний мусить підпорядкуватися зовнішнім обставинам свого середовища, втративши активність власної свідомості. Таке підпорядкування входить у звичку, що має велику силу. Чинність стає автоматичною. Міркування про її доцільність або недоцільність стають зайвими, бо змінити рух велетенської машини великого міста в його безупинному технічно-цивілізаційному поступі окрема людина не зможе. Рух цей набрав такої стихійної сили, що в разі його недоцільності може закінчитися катастрофою. Розум людини, відірвавшись від власної свідомості, став рабом техніки, яку він сам витворив. Ця „цивілізаційна стихія“ втягла в свою орбіту не лише сотні мільйонів звичайних людей, але й тих, що намагаються планувати виробничі процеси в загальних (соціялісти) чи своїх особистих (капіталісти) інтересах та державних мужів, що втратили на своїх кораблях напрямок в безмежному океані людських пристрастей, що гонять технічний поступ до все більшого й більшого озброєння в боротьбі за підпорядкування своїй владі всіх...

Без огляду на умови життя – будь то штучні чи природні – живий організм має, незалежно від своєї повсякденної чинності, фізіологічні потреби, які виявляються в різного роду бажаннях. Такими бажаннями є: відчувачи голод – наїстися, спрагу – напитися, при втомі – від-

почити й виспатись і т. д. Розум спрямовує діяльність людини, щоб здобути засоби для задоволення цих бажань. За певної успішності своєї діяльності людина може здобути їх більше, ніж потрібно для нормального задоволення своїх потреб. Розум виконав бажання, але йому часто бракує почуття міри. **Брак почуття міри є найбільшим злом, яке провадить до руйнування власного здоров'я, а крім того, що найгірше, спричиняє зажерливість**, яка приносить шкоду іншим. Отже, кожне бажання, передане розумові, викликає певний відрух його для задоволення. Але як і якою мірою його задовольнити, людина, найдосконаліший твір земної природи, мусить розважати. Шакал або гієна для задоволення свого голоду жере все, що попадеться, і стільки, скільки ввійде до шлунка. Людина, що має розумову здатність організувати постійне добування поживи, мусить рівномірно нею користуватись із почуттям міри. Оце почуття міри визначається в свідомості міркуванням. Людина не повинна, як звірина, накидатись на всяку страву, а особливо позбавляти її інших голодних, але розважати, що може й скільки зможе спожити, щоб не пошкодити власному організмові. Так само і з напоями, особливо з тими, що впливають на нервову систему й призводять до запоморочення розуму. Людина, що не має почуття міри, напивається до такого стану, коли стає гіршою за всяку тварину. Мало того, що вона шкодить власному здоров'ю, вона робить багато зла іншим.

Утрата почуття міри, цебто природної розумної нормальності, є переважно наслідком постійного обмеження вільної духовної творчості людини у штучних умовах життя, коли вона мусить робити все за вказівками чужої волі. Поступово у неї занепадає здатність самостійно розважати або міркувати над кожним своїм рухом та вчинком. Ніби пес, що зірвався з ланцюга, така людина, коли вирветься з-під чужого впливу і дістане можливість задовольнити своє бажання – напитись, без почуття міри напивається. Коли до цього додати ще куріння та вживання таких наркотиків, як морфій, кокаїн тощо, руїна організму та втрата здатности до незалежної духовної чинности довершується. При цьому кров тратить свої животворні властивості. Стремління до Добра зникає, свідомість паралізується, рівновага в нервовій чинності порушується. Розум виявляє ненормальну діяльність з піднесенням або виявами божевілля та дикости. До руїни нервової системи приводить також надмірне задоволення сексуальних потреб, що часто переходить у патологічні форми гомосексуалізму або до садизму.

З постановням життя, при народженні кожна людина обдаровується в більшій або меншій мірі здібностями як до фізичного, так і до духовного розвитку. Звичайно, від здорових і духовно розвинених батьків, згідно з еволюційним законом удосконалення, родяться здорові і здатні до дальшого розвитку діти. За належного виховання в середовищі, де панує правда і вільний розвиток стремлінь до добра, ці

властивості вдосконалюються. Але там, де в родині немає гармонії співжиття між її членами, де родичі обривають один одного, де панує грубий егоїзм та гризня, наслідуючі від батьків добрі духовні властивості можуть занепасти. Найбільше ж прокляття тим батькам, що самі, втративши образ і подібність до Бога, опустили до стану „гомо примітивус“ ненажерством, алкоголем, наркотиками, венеричними хворобами, зіпсували здорові властивості власної крові й низько морально впали. Вони допускаються найбільшого злочину – народжувати дітей з патологічними нахилами, яких вони, до того ж, не в змозі виховати, часто залишають їх безпритульними, і вони в злочинському середовищі дичавіють.

Занепад духовного розвитку спостерігається в такій школі, де, замість навчання та плекання моральних якостей пробудженням стремління до правди й добра, провадиться звичайна дресура. Ще більшою мірою причиняється до морального занепаду суспільство, де, замість дружньої співпраці та взаємної моральної допомоги, відбувається розшарування на класові, станові, релігійні і т. п. групи та взаємна боротьба з пробудженням ненависти, обривування із взаємними звинуваченнями.

Свідомість є духовною властивістю інтелектуально розвиненої людини. Належним вихованням з дитинства на моральних засадах, в атмосфері правдивості і впродовж дальшого життя з набуванням знань та досвіду свідомість удосконалюється, стаючи найвищим чинником у діяльності людини. Отже, вона є, так би мовити, законодавцем і керівником індивідуальної чинності, вільної не лише в особистому й інтимному житті, а й у суспільному, у вчинках і ставленні до інших людей. Свідомості мають підпорядкуватись не лише бажання фізіологічного порядку, а й психічні прагнення. Людина має у своєму розвитку більше й більше вдосконалюватись у красі й силі як фізичній, так, головне, духовній, що ведуть до повного здоров'я, довгого віку та відчущання радості з життя. Для досягнення цього має бути повна гармонія між фізичною й духовною чинністю людини. Нечинним жоден твір не може бути, бо весь Всесвіт перебуває в безупинному й постійному русі. Зупинка на довший час після належного відпочинку веде до відмирання життєвих виявів організму. Але й чинність та кожний рух мають бути доцільними. Всяка недоцільна для організму робота провадить до його зношування та передчасної старости. Всі природні явища є доцільними. Якби не було цієї доцільності, настала б катастрофа.

Тому людина, пізнаючи природні явища, не має намагатися змінити їх або перетворити, як того хотіли й хочуть вульгарні матеріялісти, що в своєму лише частковому пізнанні законів природи так зазналися, що хочуть їх удосконалити своїми технічними досягненнями, які можуть призвести до порушення рівноваги в природних процесах і спричинити шкоду. Вони можуть відновити лише те, що нерозумною

діяльністю людини було порушено або зруйновано, як, приміром, знищення природної для даної країни рослинності, що привело до порушення водного режиму та появи пустель. Нерозумною діяльністю або бездіяльністю люди шкодять власному здоров'ю, викликають появу різних хвороб та дегенерацію. Людина не встановила закони природи, згідно з якими проходить постійний еволюційний розвиток, тому не сміє порушувати їх.

В усьому Всесвіті існує не ізвана нами сила, яку ми називаємо Одвічним Духом Буття і від якої походять усі закони виникнення й буття живих організмів та їх поступового розвитку. На землі найбільш досконалого розвитку досягла людина. Безумовно, цей розвиток буде далі продовжуватись попри волю самої людини та різних наукових теорій. Їй дана здатність пізнання сил природи, які вона має використовувати для здобування її дарів та збільшення їх продуктивності, щоб мати поживу та вигідні умови життя для всього людства, кількість якого все збільшується. В цьому є пізнання добра, щоб уникнути зла, а власне передчасного загину від недостатку поживи, а також пошесних хвороб (чуми, холери, тифу), або масового вбивства людей у війнах та революціях.

Тому людина, пізнаючи явища природи, мусить пристосувати свою діяльність у повній гармонії з ними, передбачаючи всі наслідки своєї чинності не лише в сучасності, але й в майбутньому. Життя дане для радісного творчого розвитку, що провадить до краси й сили. З відмиранням старого народжується нове, більш досконале, бо це загальний закон поступу, що в природних процесах відбувається еволюційно. Теорія про т. зв. перескакування (стрибки) у природних явищах не має стосунку до живих організмів. Вони бувають лише у змінах неорганічної матерії, як, приміром, раптовий перехід із твердого в плинний, а з плинного – в газовий стан при досягненні певних критичних моментів у температурі та тиску. Але в живому організмі такі перескакування неможливі. Різного роду схрещування між близькими видами одного роду тварин із народженням метисів не є перескакуванням. Для потреб людини новопосталий вид може бути більш корисним, але, як довго він буде стійким впродовж довшого часу, невідомо. Робити ж якісь експерименти над раптовою зміною природної вдачі та здібностей людини помимо її волі – в інтересах (расових чи класових) якоїсь групи (шляхом витворення штучних умов, чого допускаються різні диктатури з їх насильством) є просто блюзнірством.

Отже, у своєму міркуванні людина мусить передбачати наслідки своєї діяльності. Свідомість має контролювати чинність розуму як у суто матеріальному, так і в духовному напрямку, що виникає внаслідок почування та стремління. Буває так, що стремління є добрим наміром, але, коли виходить поза межі реальних обставин у його практичному здійсненні, може принести зло. Альтруїстичне стремління зробити комусь добро, позбавлене реалізму, приречене на невдачу,

Так, приміром, людина, що не вміє плавати, кинувшись спасати того, хто тоне, його не спасе й сама потоне. В суспільних виявах життя стремління до необмеженої свободи приводить до загального нещастя. Особливо багата цими випадками історія українського народу. Масове стремління української інтелігенції в час резолюції 1917 року створити суспільно-політичне й державне життя з дотриманням принципів повної свободи призвело до великих жертв і страждань української нації.

Поборення зла засобами зла, насильства – насильством в іншій формі породжує нове зло. Але створення таких умов, щоб зло не виникало і не розмножувалось, є розумним чином, який вимагає обмеження свободи для його дії. Деякі філософи, як, приміром, Лев Толстой, ніби на основі християнського вчення в засаду морального чину поставили непротигнення злу. Але це може сприяти лише поширенню зла. Коли людина захворіла для її організму постало зло. Не противитись йому, цебто не лікувати, не розумно. А загалом, щоб хвороба не виникла, людина мусить провадити такий спосіб життя, щоб недуга не мала можливості загізнитись в організмі. Коли виникла якась пошесна хвороба, то тут треба ще більшою розвагою обмежити свободу руху, ізолювати проти волі захворілих та намагатисьвилікувати тих, кого можнавилікувати. Подібне може бути і в суспільних виявах життя в поширенні злочинства, з яким треба боротись, а головне – створити такі побутові умови, щоб воно не могло проявлятись і поширюватись. Людей, що підпали під вплив злочинства, не можна залишати на свободі, а що більше, давати їм можливість дістатись до влади, щоб вони могли вільно убивати, грабувати й насилувати. Учення про те, що коли тебе хтось ударить по правій щоці, підстав йому ліву, хто хоче взяти у тебе сорочку, зніми з себе останню й віддай йому, є неправдивим. Треба не допустити до того, щоб тебе хтось бив та здирав сорочку чи віднімав останній шматок хліба, як то сталось в Україні після революції 1917 року. Не бий іншого, а тим більше не убивай та не грабуй, але не дозволяй, щоб тебе били та грабували, коли потрібно, знищенням напасника. „Чужі права шануй, але свої нікому не даруй“ – має бути моральним правилом і поведінкою розумної людини.

У всяких добрих стремліннях має бути почуття міри з рахуванням реальних обставин сучасності, щоб був добрий вислід для майбутнього. Стремління з бажанням зробити добро має бути розважливим. Почуття любови, особливо у батьків до дітей, викликає намагання зробити для них усе, щоб вони мали радість, але коли воно реалізується без огляду на те, які можуть бути наслідки, то пізніше виявляється як зло. Надмірна любов батьків псує дітей, викликає у них егоїзм, розбещеність й занепад моральної відповідальности. Подібне явище буває не лише в родинному та подружньому, а й у суспільному житті. Надто велика доброта та м'якість тих, кому належить керівна роль, може

накоїти багато шкоди. Такий керівник у суспільному або державному житті має, крім уміння вміло й розумно керувати, бути перш за все **свідомим відповідальності** за кожний свій не лише злий, а й добрий вчинок. Суспільні прояви надто різноманітні. Особливо їх ускладнює змагання та боротьба за досягнення більш вигідних умов життя, у якій розвивається зажерливість, а в упосліджених – заздрість та ненависть. Тут суворість, але справедлива, для припинення пристрастей принесе більше добра для всього суспільства, ніж добросердечність. У кожному окремому випадку раніше, ніж зробити добре діло, треба обміркувати або розважити, які будуть від того наслідки.

Міркування є головним чинником у свідомості людини, яким, проте, не всі в однаковій мірі обдаровані. У людей примітивних, яких часто називають дурнями, воно майже відсутнє. Міркування є індивідуальна здатність людини, що у духовно обдарованих осіб досягає найбільшої об'єктивності, бо лише на об'єктивності ґрунтується доцільність правдивих дій. Натовп його не може мати. Той, хто кричить, що він у своїй чинності спирається на волю мас, є демагог, бо маса з різнорідних елементів є не кристалічним тілом, а конгломератом, що легко піддається всяким змінам і впливам.

Міркування узгоджує духовну чинність стремління та прагнень людини з діяльністю розуму, що **контролює уявлення того, що реально не пізнане**. Коли ті уявлення залишаються внаслідок суб'єктивних впливів переважно психічного порядку, головню **страху**, вони навіть інтелектуально розвиненій людині спричиняють т. зв. **параноїдний стан у мисленні та поведінці**. Тоді людина часто діє наперекір здоровому розуму та у своїх уявленнях про рай і пекло переживає те пекло ще за свого життя. Параноїдний стан є психічною хворобою, яка виникає переважно у людей, що відірвані від природних умов життя в своєму рідному краю. Туга за втраченим під ворожою загрозою породжує манію переслідування уявних ворожих сил. Людина боїться за своє життя, втрачає душевну рівновагу і передчасно закінчує своє існування. При цьому свідомість набуває звихненого характеру, а в загальній моральній кризі навіть не доводиться про неї говорити.

Свідомість повною мірою виявляється при зосередженні й скупченні всіх духовних сил: інтуїції, стремління і розуму, що в гармонії з фізичними проявами організму вказує напрямом у доцільній чинності людини. Таке зосередження духовних сил у свідомості, що переходить у надсвідомість, розвинене серед індуських інтелектуалів. Йоги досягають надзвичайних фізичних властивостей свого тіла. Звичайно здатність зосереджувати в собі духовні сили мають не всі навіть високорозвинені інтелекти. Найбільше вони виявляються в осіб, які відходять від штучних, матеріально вигідних умов життя сучасної цивілізації.

Свідомість пересічної людини не виходить поза межі звичайних природних явищ і життєвих процесів на землі. Наперекір твердженню

про існування якогось раю на небі, де душа людини зазнає найбільшої радості після смерті, здоровий розум і об'єктивне міркування свідомості підказують, що доцільніше цей рай мати ще за життя на землі, до чого може спричинитись воля людини, а не десь на небі, **бо радість є вияв земного, матеріяльного, життя в його співзвучності з духовними стремліннями**, а не посмертного, коли матерія розкладається на свої первні. Тому свідомість скеровує розум на шлях до створення раю в умовах сучасного, а не загробного життя. Цей рай має бути не лише в розкішному зовнішньому оточенні та середовищі, але перш за все в самому собі, в нашому внутрішньому „Я“. Повну радість у житті може мати здорова людина, що досягла як фізичної, так і духовної краси й сили, має повноту життя в подружжі, родині, де з'єднується в співзвучному триєдиному „Ми“ (батько, мати й дитина) та має можливість вільного розвитку всіх своїх творчих здібностей у праці. В цьому полягає й щастя людини як земного твору природи з творчими властивостями в духовній чинності.

Свідомість виявляється в душі людини, яка не може відірватись від власного тіла і занедбати його, навпаки, її духовна чинність має бути спрямована на вдосконалення тілесної сили й краси. Здорова душа й здорове тіло доповнюють себе взаємно. Вони є неподільні від народження до смерті й мають співзвучно виявлятись у всіх виявах життя. В духовній співзвучності є ознака божеського дару людині. Всякі відхилення від цього провадять до облудливих уявлень про відокремленість і незалежність духовних явищ від фізичних, бо всяке явище ми зможемо пізнати, коли воно реально виявляється, цебто матеріялізується в дії. Такою ж облудою є зведення духовних виявів **людини** до другорядної ролі як функції від фізичних явищ та цілковите заперечення сили Духа, який установив закони всесвітнього руху і розвитку. Ми не пізнали його, лише відчуваємо через наші духовні властивості. Людина наділена даром свідомості для пізнання в певних реальних обставинах життєвих явищ на землі. Всяке відхилення від цієї реальності є облудою, що веде в найліпшому разі до фантастичних уявлень, почасти параноїдних, а в гіршому – до брехні, що породжує зло.

Є два шляхи пізнання. Перший – практичний, коли людина власним досвідом з допомогою своїх органів відчуття з розумом переконається в правдивості характеристики сигналу або образу певного явища чи процесу. Другий шлях – теоретичний, коли на підставі відомого роблять логічні висновки про правдоподібність ще не пізаного і не перевіреного досвідом. В основу теоретичного пізнання мають братись лише правдиві, об'єктивні, безсумнівно вірні положення з урахуванням усіх противенств, бо інакше вся теоретична надбудова може призвести до діалектичної облуди. **Всяке пізнання має бути доцільним для життя людини і розвитку її творчих сил.** Коли ж воно відривається від реальності і переходить до абстрактних уявлень, то буває або безкорисним, або при спробі здійснити його практично може при-

нести зло. От тут треба міркувати про доцільність або недоцільність практичного здійснення за певних реальних обставин тієї чи іншої теорії. І в цьому випадку основою передбачень при міркуванні є логіка, що мусить ґрунтуватись на об'єктивності й правдивій основі.

Особи з надто суб'єктивною вдачею, особливо активні, з великою силою енергії, що піддаються впливу своїх пристрастей, дуже часто не здатні об'єктивно міркувати. Вони газардують в усьому і причиняють багато зла не лише собі, а й іншим, особливо коли мають владу над ними. Отже, **свідомість** бере під розвагу всі духовні стремління, фізіологічні пристрасті та досвід розуму і **викристалізовує з них пізнання необхідності**, або доцільності, того, що може послужити для творчого чину, відкинувши все непотрібне й шкідливе. Творчим чином є те, що служить Правді і Добру, що провадить до удосконалення і поступу. Все живе є чинне. Абсолютна нечинність у житті настає тоді, коли серце перестає працювати, кров не пульсує і втрачає животворну здатність, підлягаючи розкладові.

Як у всіх природних явищах є додатні й від'ємні моменти, так і в житті суспільства одні будують, а другі руйнують, одні йдуть за голосом Правди, а другі, що стали на шлях брехні, часто аж до смерті собіть маразм, руїну подібно до мікроорганізмів якоїсь пошесної хвороби. Ці противенства були, є й будуть, бо так створений світ. Народна мудрість каже, що немає добра без зла. Немає такого зла, щоб над ним не настала перемога добра. Немає чогось незмінного. Життя народжується і відмирає, щоб відродитись у досконалішій формі. Пізнання цієї закономірності дає людині певність, посилює віру і надію в найтяжчих хвилинах життя в усіх стремліннях до добра і в боротьбі проти зла. **Знання, що в процесі міркування переходить у свідомість як пізнання необхідності і причинності всіх явищ, є джерелом мудрости.** Воно підносить людину до стану гомо сапієнс. „Гомо примітивус“ його немає й діє під впливом того середовища, в якому перебуває, та власних пристрастей. Це є той елемент, позбавлений духовних властивостей, з якого проповідники вульгарного матеріалізму намагаються створити нове суспільство з матеріялістичним світоглядом та психологією отари. За їхньою теорією можна примусово створити такі матеріяльні обставини і таке середовище, в якому не змогли б виникати злі вчинки. Але вже сам собою примус є злом. Жодною фізичною силою радикально злий елемент не можна знищити і суперечностей та противенств у всіх явищах усунути. Світ так створений, що поруч добра існує зло, яке людина не зможе ліквідувати не лише в природних явищах (посуха, пошесті), але й у житті суспільства. Зло можна лише обмежувати та поборювати його поширення зі шкідливим впливом на наше життя. В суспільних явищах цього можна досягти не насильством, а лише добром, цебто вільним розвитком усіх духовних творчих сил людини незалежно від того, яким шляхом він проходить. Розвиток за надзвичайної різноманітності природних явищ та їх впливу

на чинність людини не можна провадити по якійсь одній шаблоновій лінії. Зло приходить до людини не лише ззовні, з того середовища, в якому перебуває. Воно поруч із добром існує в ній самій. Християнське вчення твердить, що немає безгрішних, цебто без злого елемента, людей, бо вони не є безсмертними. Це внутрішнє зло ніякими матеріальними середниками не можна усунути. Воно зникає під впливом безсмертного чину для Добра.

Позаяк народження є добром, то смерть є злом. Крім високого стремління до добра, людина має низькі пристрасті, що викликають зло. Тому треба всебічно підтримувати ті стремління, що вільно виникають від світовідчування людини, яке не можна змеханізувати за певним шаблоном жодним середовищем. Для посилення цих стремлінь до Добра людина зможе вільно займатися духовними вправами, цебто молитись Богові – Творцеві Всесвіту так, як відчуває Його, та визнавати ту релігію, яка відповідає його душі: християнську, буддійську, брахманську, єврейську, магометанську. А поза цим без посередників релігійних культів і поза побудованими людською рукою храмами, відчуваючи в собі вплив від проміння Одвічного Духа Буття, як від сонця, людина зможе зосереджувати у собі духовні сили Добра, з яких найголовнішими є віра, надія й **любов**. Так робив Ісус Христос, поза оплюгавленим пристрастями фарисеїв єрусалимським храмом, коли зосереджував в собі духовні сили в пустелі перед великим чином проповіді Божого закону та в Гетсиманському саду для великого страждання на Голгофі для перемоги Правди. Загалом же почування та стремління до Добра виявляються в гармонійній красі пісні, музики, в поезії й літературній творчості, а також в малярстві, скульптурі, архітектурі, що служать посиленню духовних виявів людини, які виходять поза межі всякого суто матеріального задоволення.

Отже, шляхи до морального вдосконалення людини є надто різноманітні, але провадять до спільної мети – загального добра. Жодного обмеження духовних виявів не може бути, оскільки вони не мають патологічного характеру. Лише російські старовіри вважали, що служити добру можна, молячись Богові перед образами старого письма та хреститись лише двома „перстами“. Але цим моральний рівень свого суспільства вони не піднесли, а коли втратили владу, то втратили і свій вплив на суспільне життя разом із деспотією своїх большевиків. Подібно до цього наслідком патологічних проявів постав інший екстрем духовного примітивізму, що заперечив існування і самого Духа. Вульгарні матеріялісти витворили теорію про можливість лише економічно-політичними заходами з технічними засобами привести суспільство до комунізму. За практичне втілення її в життя за допомогою збройної сили взяли російські большевики. Наслідки такої діяльності відомі. Комуністичну систему економічно-господарської діяльності в державі вони створили, але суспільної комуністичної свідомости силою матеріальної диктатури примусом створити не вдалося. Тому

зі смертю найбільшого генія зла почало відмирати розмножене його духовно примітивними соратниками зло. Після великих страждань елементи добра щоразу більше й більше відроджуються, насильство людини над людиною занепадає, духовні властивості людини все більше проявляються в суспільних явищах та несуть оздоровлення як в особисте, так і в родинне життя. Лише велика інерція **страху** після надлюдських жорстокостей тридцятих років та другої світової війни затримує їх розвиток, а стара брехня не хоче відійти з зайнятих позицій та намагається пристосуватися до нових суспільних настроїв, спираючись на досягнення бездушної техніки.

Побороти вияви Духа своєю жорстокою диктатурою большевики не змогли. Брехня, яку вони назвали правдою, втратила свій вплив на духовне життя радянських українців, які зберегли свою людську й національну гідність. Диктатура лише силою інерції продовжує свою брехливу фразеологію і матеріялістичну софістику. Заперечивши буття Духа, творці большевизму лише затримали духовно-культурний розвиток і нічого духовного не створили, а те, що виявляється, постало мимо їхньої волі. Лише економічно-технічними досягненнями, що коштували надзвичайно великих людських жертв, спадкоємці большевиків можуть похвалитись. Але в цьому нема заслуги матеріялістичних теорій, бо технічно-цивілізаційний поступ у всьому світі відбувся і відбувається стихійно, помимо всяких теорій, а тому він пройшов би незалежно й вільно з більшим успіхом і без жертв.

Спроби большевиків підпорядкувати духовні вияви людини і всі процеси життя ритму руху бездушної машини витворенням інституту „інженерів людських душ“, якими мали бути матеріялістичні письменники, вчителі, мистці скінчились невдачею, а тому про таких „інженерів“ перестали кричати. Це була спроба старої брехні зайняти якусь нову позицію. Матеріяльна душа не існує, і витворити її жодними „інженерними“ засобами не можна. Таким чином, намагання вульгарних матеріялістів каструвати людину від її духовної властивості – вільної і незалежної **свідомості**, підпорядкувавши чинність розуму лише примітивному розумінню марксистсько-ленінської політично-економічної теорії призвела лише до фізичного винищення десятків мільйонів людей, чого вони тепер не зможуть заперечити, як не були заперечені жертви „святої інквізиції“. Також надмірна вульгаризація матеріялістичного вчення викликала появу фашизму та нацизму, що разом призвели до надзвичайно жорстокої світової війни. Марксистському ученню має бути віддане належне в політично-економічній діяльності залежно від реальних обставин цивілізаційного поступу, але духовно-культурна чинність має бути вільною й незалежною від будь-яких матеріялістичних теорій.

Сталось так, як сказав український національний пророк:

*Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля*

*І неситий не виоре
На дні моря поле...*

Т. Шевченко. „Кавказ“

Що ж таке душа? За первісним християнським ученням, що, правдоподібно, походить від старої східної філософської мудрости, все – від найнижчої форми до свідомости – належить природі, але **вище природи є душа, що у людини виявляється в надсвідомості як промінь Духа божественного ества**. Ми його називаємо Одвічним Духом Буття й Життя. За вченням індуських мудреців, коли людина досягає цілковитої досконалости, її знання звільняється від намулу різних пристрастей, цебто бажань мати насолоду і задоволення від чогось зовнішнього, матеріяльного та страждань із-за них, бо душа сама є щастям і блаженством за своєю власною природою. Коли пізнано світло знання, свідомість стає всезнаючою. Для неї все стає сучасним. Минулість й майбутність губляться. Природа стає реальною. Мир і задоволення та цілковита чистота стають власною природою свідомости після відмови від егоїстичних суб'єктивних прагнень володіти силами, що є надто дрібними в явищах безмежного й одвічного Всесвіту. Так **свідомість переходить у надсвідомість – у душу**. Всі поступові зміни її фізичного буття закінчуються – висвітлює індуська релігійна філософія.

Завданням природи в розвиткові людського духу є те, що вона, як безкорислива ніжна мати, довершила досягнення людиною досконалости. Природа, ніби мати, ласкаво взяла за руку душу, що заблукала на землю і забула себе, та показала їй усе, що відбувається у Всесвіті, всі його явища, та провадить її все вище через різні тіла доти, доки вона не поверне собі втрачене світло і не згадає свою власну природу. Природа з любов'ю трудиться без початку й кінця шляхом радості й страждань, шляхом добра й зла, безконечні струмені душ течуть в океан досконалости й самопізнання. Так глибоко, з релігійним почуттям оцінюють дух людини майже всі шість систем індуського брахманізму, в яких найбільшого завершення досягла філософська логіка Шанкари та релігійний екстаз Рамануджі....

Ми не маємо наміру нікого переконувати в питаннях релігії. **Релігія ґрунтується на відчуттях, що є основою віри, а не на розумових переконаннях**. Не всі можуть відчувати однаково і стреміти до вдосконалення своєї власної духовної природи, що не є у всіх однаковою. Внаслідок цього постали різні релігії, а не тому, що перед нашою ерою не було таких геніїв, як сучасні творці матеріялістичного учення, бо, мовляв, людство блукало в тенетах мракобісся. Ще перед Карлом Марксом біблійні пророки були людьми аж надто самовпевненими, красномовними й розумними. В книзі „Притчі“ Соломон каже, що він написав її, щоб пізнати мудрість та поучення, пізнати висловлення розуму. А пророк Іеремія гордо проголосив, що Бог перед

тим, як послати його проповідувати, сказав йому: „Я поставив тебе в цей день над народами й царствами, щоб викорінювати й розбивати, нищити й руйнувати, творити й насаджувати“. Отже, не лише теоретизувати, а й революційно діяти „над народами“. І руйнували тоді та „творили“, але природного шляху життя не змінили, а свій власний народ довели до розсіяння...

Такий вияв волонтаризму насильства над народами в новітній матеріялістичній філософії теоретично оформили нащадки тих пророків з розсіяння – К. Маркс і Ф. Енгельс, а за ними Володимир Ленін та Йосип Сталін ще й практично викорінювали, розбивали природні вияви свідомості людини, давши перевагу матерії над духом. Енгельс учив, що свідомість і думка є продуктом матеріяльного фізичного органу – мозку. Матерія не є продуктом духу, а дух є витвором матерії. Ленін до цього додав, що образ світу є виявом того, як матерія рухається і „як матерія думає“, а Сталін підтвердив, що думка є витвором матерії, яка досягла в своєму розвитку високого ступеня досконалості в продукті мозку, що став органом думки. На цьому побудована вся комуністична психологія, коли всі вияви життя мають бути підпорядковані матеріяльній силі. Ленін учив, що матерія, природа, буття – все фізичне – первинне, а дух, свідомість, враження – все психічне – похідне. Матеріялісти не заперечують духовних виявів людини, але вважають їх залежними від матерії, а не від духу. В цьому полягає запаморочення, бо матерія з часом підлягає розкладові, а з нею приходиться занепад і руїна того, що та „думаюча матерія“ створила...

Дуже мало знаємо людей, у яких духовна свідомість досягла такої досконалості, що перейшла в надсвідомість, і вони, як пророки, вказали нам шлях наших стремлінь до Правди й Добра. В сучасну добу кризи духовної культури вчення таких пророків, із яких найбільше знаний у всьому Світі Ісус Христос, або заперечується матеріялістами, або представники офіційних релігійних культів у своїх матеріяльно-егоїстичних прямуваннях настільки замулили його всякого роду догмами, канонами й переконаннями примітивного розуміння Божества, що людство зійшло на манівці і шляхом брехні та зла намагався досягти матеріяльного добробуту та особистих вигод. Воно занедбало вдосконалення духовних властивостей як своїх, так і своїх нащадків.

Тому за такого стану загального духовно-морального занепаду та втрати реального почуття Правди й Добра говорити про найвищий ступінь досконалості, коли свідомість переходить у надсвідомість душі, вважаємо недоцільним. Це справа віри, яка не є переконанням, а індивідуальним почуттям кожного залежно від його духовної обдарованості. У своїх міркуваннях ми не можемо відриватись від природних процесів життя на землі, навіть тоді, коли будемо **вірити**, що животворним осередком при народженні й розвитку нашого тіла є промінь від божественної сили Духа Буття, що в своєму русі з пустелі

безмежних космічних просторів потрапляє на землю, де природа дає йому земну матеріальну форму, в якій проходить процес освідомлення душі. Така душа, здобувши світло знання, пізнає власну духовну природу та досягає надсвідомости. Цієї надсвідомости ми не осягли, а тому займатись релігійним фантазуванням не є нашим завданням, бо з ним можна прийти до злуди, навіть діалектичної.

Наше пізнання виявляється в невід'ємній від нашого тіла свідомості, а тому є реальним в часі і в межах нашої природи. Отже, для нас **душа** в нашому розумінні є **свідомість здорової людини**, що не позбавлена здатности вільно й незалежно вдосконалюватись аж до недосяжної висоти людського генія. Ця душа не вмирає, як не вмирає воля, а тому жодним політично-економічним, вульгарно-матеріалістичним чи прагматичним ученням, з усіма досягненнями технічної цивілізації її не можна скувати або затоптати чи замулити новітньою брехнею, що видає себе за правду.

На сторожі Правди й Добра в свідомості людини стоїть **сумління** (совість), яке не можна заглушити жодними переконаннями. Воно все, помимо волі людини, пробуджується, і тоді, коли вона досягла перемоги, матеріальних здобутків, почесей і слави шляхом неправди та покривдження інших. Воно не дає їй спокою і відбирає всю втіху і радість з досягненого. Не дається задушити сумління і за допомогою зеленого змія та наркотиків. Людині, що вчинила наперекір Правді й Добру, сумління нагадує постійно про це аж до смерті і навіть, щоб спокійно померти, вимагає каяття. Хоч як намагається матеріаліст вважати сумління забобою, воно завжди викликає у нього непевність, а головне – **страх** і стримує від дальшої безоглядности, а у примітивів – від злочинности.

Пізнання властивостей розуму розумовими категоріями за сучасної анархічної суперечности різних світоглядів натрапляє на великі труднощі, але ще тяжче досягти об'єктивного розуміння ества, або суттєвості, свідомости. Як уже було зазначено, і це ми зможемо зрозуміти, свідомість є тією осередковою силою живого організму, з якою при народженні формується тіло людини, розвивається й удосконалюється. Матеріальним виявом свідомости є безконечний рій думок (мислення), що, подібно до надзвичайно тонких хвиль, проходять у процесі міркування, або розваги чи роздумування. Частинно вони передаються розумові, що є свого роду диспетчером свідомости, який оформляє їх у центрі нервової системи – мозку як психічне відображення в словесних виразах і через відповідні органи тіла виявляє їх у дії або чині. Більшість думок залишається за відсутністю реальних обставин нечинними у формі нездійснених бажань, почувань, стремлень, мрій, фантазій. Безслідно вони не цілком зникають, частинно залишаючись у пам'яті на майбутнє. До свідомости посередництвом розуму приходять враження від явищ зовнішнього світу, які також проходять процес міркування, а потім або повертаються до розуму для відповідного

реагування, або як відображений образ залишаються також у пам'яті, записані до книги пелюстків мозкової субстанції, як до надзвичайно ніжної грамофонної пластинки. У цьому виявляється закріплення досвіду й знання. Постійність і циклічність є суворий закон природи. Що раз трапилось, може трапитися завжди, хоч і в зміненій формі. Тому досвід відіграє надзвичайно важливу роль. Усе знання ґрунтується на досвіді, який залишається в пам'яті. Думка виявляється як певного роду вияв енергії хвилястим рухом. Вона походить як від зовнішніх вражень, так і внутрішніх відчужань у свідомості. Тому свідомість, логічно міркуючи, виявляє з себе непізнане джерело животворної сили, що, **можливо**, як надзвичайно тонка матеріальна субстанція виявляється в крові і мозку людини, бо вона неподільно зв'язана з тілом, так би мовити, грубої дослідженої матерії зі взаємним впливом. У більшості людей свідомість підпорядкована тілу, а тому вона мало розвинена, і через це вони за своєю вдачею і тваринним егоїзмом мало відійшли від тварин уперед. Лише у високоінтелектуально розвиненої людини свідомість має владу над тілом і, вдосконалюючи його в красі й силі, сама вдосконалюється в стремлінні до пізнання своєї власної істотності, або суттєвості.

Назовні вияви свідомості у зматеріяльованій думці реально виявляються за допомогою нашої нервової системи подібно до електричного струму по проводах. Ті ж надзвичайно ніжні хвилі думки, що залишаються як почування або відчування, не всі бувають без дальшого руху у свідомості, а передаються подібно до радіохвиль без фізичного контакту навіть на велику віддаль спорідненій свідомості іншої людини, викликаючи в ній відповідні відчуття.

Отже, свідомість виявляється як вольова творча сила природи, що об'єднується й узагальнюється в одному абсолютному бутті, бо від нього походить. Ця сила не підлягає грубій матерії й жодному фізичному насильству, бо сама є її творцем. Поле діяльності свідомості безмежне, бо вона в своєму вдосконаленні стремить пізнати Буття власної природи, щоб не лише доцільно виявити чинність у своїм середовищі і в суспільних виявах організованого життя на землі шляхом добра й радості, щоб мірою можливого уникати страждань і зла. Тому намагання вульгарних матеріялістів підпорядкувати свідомість як душу людини своєму ученню та матеріялістичній ідеології суспільних взаємовідношень є патологічним виявом сучасної духовно-культурної кризи та морального занепаду.

Щоб змінити або перетворити свідомість людини, треба перетворити всю матеріальну субстанцію тіла, дати інший біо-хімічний склад крові і мозку за певним рецептом, щоб вони діяли в бажаному напрямку. Свідомість виявляється в зматеріяльованому стані як певного роду енергія у процесі міркування, впливаючи на діяльність розуму в осередковій нервовій системі. Але всі почуття й стремління мають зв'язок із головним мотором життєвої чинності – **серцем**, яке регулює

весь рух творчих процесів крові, не підлягаючи імперативам розуму. Зупиняється діяльність серця, припиняються всі життєві процеси організму, настає смерть. Отже, в крові є творча сила Буття, що виявляється в свідомості, яка є душею людини.

Наш Великий Учитель Богочоловік Христос, щоб посилити чистоту й ясність свідомости своїх учнів, даючи їм при найтіснішому єднанні з ними вино, **символічно влив до їхньої крові своєї крові оновленої Правди й Любови**. Також дав їм хліб, з якого витворюються нові здорові елементи крові. Тому занечиснення крові шляхом ненажерливості та зловживання алкоголю і наркотиків, що веде до ожиріння та розкладу, є злом, яке зводить людину до стану тварини. Найбільшим злом є пролиття крові, яке жодним добрим наміром не можна виправдати, бо в ній перебуває в час життєвого циклу людини воля творча сила природи, що походить від Одвічного Духу Буття – Бога, виявляючись як свідомість – душа людини. Безсмертя цієї душі після смерті фізичного тіла як духовна спадщина безпосередньо передається нащадкам або посередньо, в духовно-культурній чинності, новому поколінню людей духу для продовження безсмертності набутої свідомости.

Сила волі

Поняття сили волі ми обмежуємо суто практичним розумінням доцільности виявлення її в нашому індивідуальному й суспільному житті, що дано нам для радості, а не для страждання. Ми уникаємо того надто універсального значення, яке надає йому філософ Артур Шопенгауер у своєму великому творі: „Світ як воля і уявлення“. Під волею він розуміє всі життєві сили, всі творчі процеси, всі сили руху, словом, всі сили природи і навіть внутрішній зміст кантівських „речей у собі“. На його думку, воля як внутрішнє зерно не лише окремих одиниць, але й усього загального цілого, виявляється в сліпо діючих силах природи і в розважливому поступованні людей. Волі підпорядковується все. В ці філософські дебрі зі з'ясуванням першопричин виникнення Світу та уяви про нього ми забиратись не будемо. Рівно ж ми не поділяємо ідей ніцшеанського волюнтаризму та ірраціоналізму.

Ми не маємо сміливості підпорядковувати або переінакшувати життєві процеси або творчі сили природи, бо не ми їх, а вони нас створили. Наше життя є надзвичайно малим моментом у безконечності часу для пізнання всіх світових проблем. Тому ми намагаємось пізнати лише самих себе та знайти належне місце під сонцем на нашій землі в тому середовищі, в якому безпосередньо проходить наше життя й чинність. **Ми підпорядковуємо нашу силу волі у взаємозалежності**

нашій свідомості, свідомості людини вільної й розважливої, яка діє в інтересах загального добра.

У незалежній чинності сила волі відіграє надзвичайно важливу роль. Сила волі є ознакою вільної людини, свідомої своєї людської гідності. Цю гідність об'єктивно визначає свідомість у процесі міркування та всебічного пізнання своїх власних фізичних і духовних властивостей. Сила волі подібна до міцності, твердості й тривалості в явищах матеріальної природи, які спостерігаємо в скелі або криці, а серед рослин у дуба, що, міцно вкоренившись, не піддається жодній хуртовині. Свідомість є неподільна з тілом і залежно від нього перебуває під його впливом та підтримується силою волі, яка зміцнює відпорність і витривалість нервової системи. У свідомості постають думки, що через розум реалізуються в слово та чин або залишаються нематеріалізовані як ідеї або мрії, коли в органах тіла не виявляється належна здатність, певне напруження й витривалість для їх здійснення. До цього напруження й витривалості спонукає з допомогою нервів сила волі. Вона також впливає на розумову діяльність у винайденні відповідних шляхів, засобів і методів для зреалізування того, що в процесі міркування було об'єктивно визнане за доцільне.

Оскільки у тварин основою життєвого процесу є виживлення й розмноження, остільки у людини, що наділена свідомістю, приєднується ще творчий процес удосконалення у проявах матеріальної й духовної чинності. Удосконалення тіла та духу проходить рівнобіжно і всебічно природно нормальним шляхом. Для досягнення певних наслідків треба виявити непохитність і витривалість. До цього спонукає сила волі. Отже, сила волі, будучи похідною у функціональній залежності від свідомості, впливає взаємно і на витривалість духовну чинність свідомості, спонукаючи все до нової й нової творчості.

Сила волі як духовний вияв має служити лише Добру, коли підлягає імперативам Правди. Тоді вона поборює брехню, низькі бажання та пристрасті, що приносять зло не лише самій людині особисто, але й цілому суспільству. Коли ж вона стає на шлях жадоби влади над іншими і підпорядкування їх засобами фізичної сили та методами підступу й обману для задоволення своїх егоїстичних забаганок, або уславлення себе як „генія“ людства, тоді вона оперує категоріями матеріального порядку зі здібностями звироднілого розуму, чим проявляє себе як страшна сила зла. Вона безоглядно напружує всі фізичні сили для досягнення своєї мети. Таку силу злої волі виявляли в збройних революціях ті вожді, що в своїй чинності опирались лише на фізичну силу, з якою твердо й послідовно йшли до своєї мети – захоплення влади. Вони всякими правдами, а головне, неправдами використовували наслідки праці ідейних борців, щоб підпорядкувати собі всіх, а потім коштом їх добробуту та тяжкої праці здобували нові матеріальні засоби для досягнення своєї мети без огляду на жертви у нищенні своїх противників. Вони намагались витворити такий держав-

ний і суспільний лад, де все було б підпорядковане їхній волі. При цьому з надзвичайною жорстокістю руйнували старий уклад життя і створювали новий, позбавлений моральних основ людськості та вільного духовно-культурного розвитку.

У такій поведінці виявлялась не справжня сила волі, а її патологічна форма – волюнтаризм, типовими представниками якого в новітній історії були диктатори Гітлер і Сталін з їхніми злочинними пристосуваннями. Сподівання тих, що стали з доброю метою до революційної боротьби, залишились нездійсненими. За звичкою затримались лише революційні гасла, але все це набрало характеру якоїсь облуди. Життя проходить своїм шляхом, бо насильством перебудувати його та пристосувати до якоїсь теорії не можна. Відбувається процес народження нового суспільного укладу творчих сил з відродженням духовно-моральних основ.

Сила волі, що позбавлена моралі та Правди, перетворюється у звироднілу силу зла, проявляючись як деспотія, з жаждою влади, ненавистю і нищенням своїх супротивників. Багато можна навести прикладів, коли поодинокі особи, що мали владу в своїх руках, або групи їх своєю безоглядною силою свавільства всупереч загально-людським морально-етичним основам наробили багато лиха. Звичайно після цих катастроф добро перемагало, і нормальне здорове життя відроджувалось та, проте, духовно-культурний поступ людства все має бути на сторожі нормальних природних процесів життя та його розвитку. Поминаючи геніїв людства та талантів, що силою геніяльності мають відхилення від нормальної чинності в бік добра або зла і своєю динамічністю прискорюють або затримують хід еволюційного розвитку, ми говоримо лише про духовну властивість сили волі пересічної людини. В чому вона виявляється?

Сила волі виявляється передовсім у непохитності розумового переконання, що походить від свідомості про необхідність витривалої діяльності для досягнення певної мети. Вона є ніби променем вольової сили природи, яка виявляється в нашій духовній і фізичній енергії, що приходить і відходить до безмежного океану Всесвіту. Вольові прямування до еволюційного вдосконалення ми зауважуємо в усіх явищах природи, що діють як закони. Так, приміром, кристалізація для кожного мінералу відбувається лише за певною властивою йому формою з осередком, осями, ребрами і площинами симетрії, за якою він набуває найбільшої міцності. Найбільшу твердість і витривалість проти зовнішніх впливів мають кристали однорідного елемента, наприклад, діаманта, а меншу – кристалічні тіла сумішки споріднених елементів, що витворились у процесі геологічних змін. Вони або вільно з поступовими змінами тиску й температури витворювали кристалічні гірнини, як приміром, граніт з великою міцністю, твердістю і тривкістю, або, підпадаючи під значний тиск інших гірнин з великою температурою проходили процес метаморфози й витворили гірни-

ни меншої твердості й тривкості, якими є гнейси. А після різного роду раптових зрушень і катастроф, що викликали землетруси, витворились сумішки різних кристалічних і некристалічних аморфних тіл, що ми називаємо їх конгломератами. Вони легко піддаються впливам як атмосферних змін, так і діянню механічної сили. Отже, витворюється тим міцніше і твердіше тіло, чим більше воно складалось зі споріднених речовин і чим більше було часу для вільного еволюційного процесу його постання. В усіх цих процесах ніби проходить вольова сила природи до витворення міцних, твердих і витривалих форм матерії та залежність від умов розвитку вільного, примусового й випадкового.

Подібні явища ми спостерігаємо в органічній природі рослинних життєвих процесів. Вони надто різноманітні з постійними змінами й переходами від найпростіших до високоорганізованих рослин, серед яких постійно помічається поступовий перехід до вдосконалення вольового моменту на продовження життя. Поза мікроорганізмами ми бачимо значно розвинених, але безвольних весняних і осінніх ефемерів, що, ніби поспішаючи жити, раптово з'являються та раптово зникають. За ними йдуть одно- й багатолітні трави, але на відповідних для лісу середовищах їх витісняють деревисті рослини. В останніх виявляється воля в боротьбі за воду та мінеральну поживу з ґрунту та за своє місце під сонцем, яку ведуть як з іншими видами рослин, так і між собою. Залежно від сили вольового моменту боротьби вони поділяються на панівних, співпанівних і пригноблених. Досконаліші перемагають, а слабкі і немічні мають звільнити місце для розвитку сильніших. Такий закон природи. Поруч них повільно росте, глибоко вкорінюється і чимраз сильніше розвивається могутній дуб. Тіло цього сина сонця, так би мовити, викристалізоване під його животворним промінням з найміцніших трахей і трахеїд, що, переходячи в стан стабільності, інкрустуються іншими тривкими органічними й неорганічними речовинами. Сотні років може прожити дуб, витримуючи всі хуртовини, і пережити не одну зміну в світогляді людини та всякі теорії про постання життя і його творчих процесів.

Духовні явища в житті людини як найбільш організованого і найбільш досконалого **твору живої природи**, підкреслюємо – твору, а не творця її, не можуть бути чимось відокремленим і незалежним від явищ всієї живої природи. Вони нероздільно і нерозривно між собою пов'язані, а тому зможуть бути здоровими і нормальними тоді, коли діють у певній гармонії для вдосконалення й продовження життя.

Тому воля людини в її життєвій чинності тоді діє на її добро, коли не відрізняється від загального добра і не суперечить як фізичним законам, що їх ми пізнаємо розумом, так і моральним заповітам Духу, що їх ми відчуваємо в наших стремліннях до добра. Разом з цим воля людини не може бути якимсь тимчасовим виявом. Такий несталий вияв, що раптово виникає й безслідно зникає, як якийсь весняний чи осінній ефемер, залишаючи іноді недовготривалі наслідки, ми називаємо

ваємо капризом або забаганкою. Сила волі є триваючою ціле життя людини духовною властивістю, що поступово від дитинства розвивається і вільно викристалізовується зі здорових, чистих елементів нашого духовного „Я“. Вона протягом життя укріплюється, загартовується і зміцнює фізичні сили до витривалої постійної чинності. Аби та чинність не була помилковою, воля, як той дуб, глибоко вкорінена у свідомості, в якій зосереджені всі сили духу і тіла людини. Викристалізована зі шляхетних елементів, вона зможе бути твердою, як діамант, і, оперта на творчі чинники свого середовища, стає витривалою проти всяких життєвих завірюх, як дуб, та скеровує діяльність людини до певної мети по визначеному шляху.

Сила волі є вродженою духовною ознакою, але часто бувають аномалії, коли від геніяльних і талановитих батьків походять безталанні або пересічні діти, а від вольових особистостей безвольні нащадки. Тут ніби діє природний закон гармонійного руху з періодами піднесення й падіння, напруження сил та їх розпорощення. Ці екстрими виявляються в природних явищах постійно, як, приміром, зі зміною життєвих явищ узимі і вліті. Але в житті пересічних людей діє закон постійної рівноваги, який, власне, і визначає пересічність нормальних життєвих процесів із незначними відхиленнями в один або другий бік.

Отже, сила волі пересічної людини в її щоденному житті полягає в постійній витривалості. Ця витривалість має виявлятися перш за все у праці для здобування середників поживи і в боротьбі проти несприятливих обставин зовнішнього оточення, щоб усунути перешкоди для вільної чинності, а, по-друге, в постійному стремлінні до самовдосконалення, до поборення власних як фізичних, так і духовних вад. За слабкості тілесної сили потрібно вправами та фізичною працею зміцнювати ослаблені органи, щоб досягти сили і краси рухів. За слабкості здоров'я провадити такий спосіб життя, щоб не давати не лише поширюватися хворобі, а навіть загіздитись їй. Це значною мірою залежить від бадьорости стану душі.

Загальновідомо, що інтелектуально високорозвинена людина має свідому силу волі, що впливає на чинність не лише її самої, а й на інших людей шляхом сугестії, підпорядковуючи їх своїй волі. Є багато наділених силою волі, що можуть гіпнотизувати тих, хто піддається їхньому впливу. Але така сила волі є не лише вродженим даром. Вона досягається шляхом духовних вправ. Найпростіший вид цих вправ є постійне здобування знання шляхом читання літератури та пізнання краси й відчуття її в усіх видах мистецтва. Розвиток характеризується постійним рухом не лише м'язів, а й думки. Мислення, що залишається без пізнавальних вправ, тупіє, опускається до примітивного стану. До духовних вправ належить молитва, **що посилює почуття віри**, в якій людина зміцнює своє стремління до добра. Моляться не лише слабкі, прохаючи у Бога підтримки своїх сил, але й сильні для зосередження духовних сил у вольовий чин. У примітивів сила

волі часто проявляється в упертості, часом дуже нерозумній, до того ж амбітній.

Фізичне здоров'я залежить від духовного стану. Людина, що піддається впливу всіляких пристрастей, до яких належить жадова без почуття міри до їжі, напоїв, наркотиків, статевої хоті, сама нищить своє здоров'я, бо порушує нормальну чинність організму. Силою волі треба ці пристрасті поборювати від самого початку, доки не пізно, бо пізніше вони з порушенням чинності нервової системи спричиняють пасивний стан свідомості та нищать і саму волю. Настає втрата бадьорості, виникає зневіра, заздрість, гнила ненависть, що не лише душу, але й тіло роблять гнилим. Про ці наслідки всім відомо, але не кожний має таку силу волі, щоб із запізненням зміг сам вилікуватись.

Вроджена сила волі за невідповідного виховання з самого дитинства та в несприятливому середовищі, а також в умовах поневолення і повного підпорядкування волі інших, може зникнути. Сила волі здобувається й поступово зміцнюється з юнацьких років та впродовж життя загартовується. Воля не є теплична рослина чи якийсь весняний ефемер, що вимагає лише сприятливих обставин для свого розвитку. Вона подібна до дуба, що глибоко вкорінюється в добрий ґрунт та витримує всі прикrostі життя, спеку й холод. Коли обморожені його гони, дає нові паростки, коли недостатньо вологості, бере її з глибини ґрунту, витримує всяку хуртовину й завірюху. В перші десятиліття свого росту дуб потребує підгону, цебто оточення таких рослин, що не давали б йому розростатись у ширину і кошлатити, але весь час стреміти вгору для осягнення стрункості та такої висоти, щоб його ніхто не перегнав, не пригнічував і не відбирав йому сонячних променів – джерела всіх життєвих явищ.

Отже, завдання батьків і вчителів у вихованні дітей – передусім дати їм для розвитку вольовості добрий моральний ґрунт правдивості в стремлінні до добра. Велику хибу роблять ті батьки, що в своїй перечуленій любові намагаються дати дітям усі вигоди матеріального життя, задовольняючи всі їхні забаганки, щоб вони мали радість зі свого дитинства. Це призводить до розбещеності й втрати почуття міри в задоволенні своїх егоїстичних бажань. Замість обмеження останніх і підгону до вольового стремління вгору до правди, краси і сили та подолання всіх труднощів до цього, виникає бажання мати все без фізичного та духовного намагання. Каприз і коверзування не є жодними виявами вольовості. До цього приєднується впертість діяти наперекір усім розумним вимогам. Вони виростають, як бур'ян на купі гною, що має добру поживу. З другого боку надто велике обмеження вільної поведінки дитини також приводить до негативних наслідків. Не треба весь час водити її за руку й оберігати, щоб не впав, не забився, не застудився. Не треба призвичаювати жити чужим розумом, допомагати в усьому, щоб було усе готове без власної праці. Треба привчати дитину робити для себе все самостійно. Не біда, коли вона буде робити

помилки, бо досвідом на власних помилках дитина найліпше пізнає, що добре, а що зле. У пізнанні своїх помилок та свідомості, що можна робити, а чого ні, виявляються перші імпульси власної волі для уникнення шкідливості в своїй чинності.

Сучасна зніженість з усіма матеріальними вигодами у вихованні дітей дуже часто призводить до витворення слабких, хитких і безвольних осіб. Відоме всім спартанське виховання, що спонукало юнаків до вдосконалення в суворих обставинах до краси, сили й вольовості за сучасного поступу цивілізації не знаходить прихильників. Красу форм тіла замінила краса одягу і всіляких прикрас, фізичну силу – пристрої і машини, а духовні властивості правдивості не мають матеріальної вартості.

Надзвичайно важливу роль у розвитку вольовості має відігравати школа, в якій остаточно формується характер юнака. Даючи знання та підготовляючи дітей до практичної чинності, школа передовсім має дати моральні основи для розвитку вольовості. З цих основ найважливішою є **правдивість**. Від індивідуального виховання в родині діти дістають у школі колективний підгін. У стремлінні до піднесення вгору тут відбувається змагання. Для того, щоб не відстати від інших, самих лише вроджених здібностей мало. Треба постійно й витривало працювати. В цій витривалості виявляється вольовість. Роль учителя – допомагати цьому розвитку. Учитель як об'єктивний керівник дає оцінку праці всього колективу та спонукає у відстаючих стремління йти вперед – до добросовісного виконання тих завдань, що їм даються. Ніщо не дається без наполегливої праці, і жодна здібність без неї не дасть позитивних наслідків. Ця здібність змиршавіє або, в гіршому разі, буде виявлятися лише у критикуванні діяльності інших, плаваючи на поверхні, як те непродуктивне шумовиння. Рівно ж усяка талановитість залишиться безплідною, коли не буде виявлятися у творчих змаганнях, і зникне, як те джерело в пустелі, що не проб'є собі шляху через піски. Отже, без витривалої, добросовісної праці в будь-якій галузі чинності, всяке стремління до краси й сили залишиться облудливою мрією. А до того ж усе є гарне, що є правдиве.

У духовній чинності Правда має бути основою всіх основ. Та школа, в якій наука духовних виявів людини і виховання моральних властивостей відсутні або занедбані, не виховає таких громадян, які певно будуть йти вгору, а не плазувати, яких не можна буде ані купити, ані продати, ані залякати. Горе тому вчителю, що на свою працю в школі дивиться, як на ремесло, який не ставиться до дітей з любов'ю і не цікавиться їхнім світоглядом та духовними прагненнями, не розвиває їх і не скеровує на шлях Правди та шляхетності. Такий учитель не викликає до себе щирої пошани від своїх учнів, а тих, кого зіпсували нерозумні батьки, ще більше псує. Великий Учитель Христос, благославляючи дітей на їх дальший життєвий шлях, сказав: „Горе тому, хто спокусить хоч одного з цих малих“. Спокуса на хит-

рування, обдурювання й брехню дуже легка, а тому, хто викликає її, – злочинець.

Сила волі виявляється головню в поборенні зла. Для свого розвитку вона не вимагає сприятливих обставин. Навпаки, що тяжчі обставини, то більше в праці й боротьбі за досягнення добрих наслідків сила волі загартовується. У повсякденному житті ми спостерігаємо, як надмірні або дармові достатки псують людей. Вони не вимушені працювати з власної волі, ледащіють, нудяться та стають безвольними, мрійливими неробами. І навпаки, що більше треба подолати перешкод для досягнення мети, що більше людина вимушена працювати, то більше зростає її вольовість.

Звичайно, гартувати можна лише добрий матеріал. З чистого заліза можна тримати сталь і загартувати її. Кристалічне тіло можна відшліфувати. Але з конгломерату та з якоїсь неоднорідної мішанини нічого міцного не можна зробити. Отже, гартується воля морально й фізично здорових одиниць у стремлінні до ясної, реальної й правдивої мети. І, навпаки, вона заломлюється, коли мета нереальна, утопічна або позбавлена правдивих основ. Досягти певної мети можна за умови її реальності та наявності для цього відповідної сили, здібності й хисту. Коли це є, то має бути напружена вся сила волі для цілковитого здійснення. Лише глухий не може стати музикою, а сліпий маляром.

Сила волі є ознакою активності. Оперта на творчий оптимізм, вона робить людину повноцінною, що сміливо й рішуче простує вперед до визначеної цілі та переборює від етапу до етапу великі перешкоди. Найбільше вона виявляється в боротьбі за вільний розвиток творчих сил у представників поневоленої групи суспільства. Тоді, як панівна група має без намагань і постійної праці всі матеріальні блага та ледащіє, вона всі свої здібності занедбує та піддається пристрастям задоволення своїх егоїстичних забаганок. Це призводить до поступової втрати вольовості. Зате серед здібних представників поневоленої групи в боротьбі за своє людське право вольовість зростає. В упертій витривалій праці вони досягають своєї мети.

Найбільшого розвитку сила волі набирає в боротьбі за своє особисте, але й за загальне добро. Що вищий той ідеал, до якого людина стремить, то більшої вольовості необхідно для осягнення його. Буває так, що найкращі представники роду людського за працю й боротьбу, за загальний ідеал впродовж всього свого життя для себе особисто не здобувають жодних матеріальних вигід і вони гинуть в цій боротьбі, але їх чин не забувається. Їх заступають і продовжують їх чинність нові борці. Там, де „сотня поляже – тисяча натомість стане до боротьби“. Це є бойове гасло українських повстанців проти всякого насильства. В той час, як насильник користується лише матеріальними засобами й фізичною силою для свого панування, поневолені перемагають реально лише тоді, коли в боротьбі за своє право й справедливість опираються на свої моральні сили...

Найдосконаліше технічне досягнення як продукт бездушної матерії є часовим явищем. Воно не творить нового життя і відігравши свою роль замикає. Воно не вдосконалює моральної властивості людини, не породжує любов людини до людини, навпаки, воно викликає зажерливість тих, що ним володіють, щоб примусити інших служити собі, а за спротиву останніх уживається для знищення противників у жорстокому придушенні повстання поневолених або в кривавій війні.

Так уже повелося, що всіма вигодами від матеріально-технічних досягнень користується насамперед панівна група, незалежно від її назви, хоч вона називала себе народом, але є над ним і має в своєму розпорядженні озброєні новітніми технічними досягненнями карні структури, в'язниці і концентраційні табори для втихомирення незадоволених того народу, яким себе називає. Панівні кричать, переконують й агітують за свою правду, але там, де поневолені позбавлені можливості задовольняти свої духовно-культурні потреби зі свободою слова, немає правди. Фізична сила ніколи правди не творила і не створить. Її не можна пізнати жодним технічним досягненням, навіть і тоді, коли хтось полетить пізнавати таємницю життя в міжпланетарний космічний простір. Правда походить не від грубої матерії, а від животної сили Одвічного Духа Буття, яка дає життя за певними законами всій природі. Моральні імперативи цих законів, які первісна людина назвала заповідями Бога, дано пізнати нам для всебічного, як особистого, так і суспільного розвитку та належного користування дарами природи зі справедливим розподіленням їх для всіх.

Сила волі, в дійсному розумінні цього слова, може виявлятися в самоудосконаленню для досягнення здобутків на шляху культурного розвитку. Насильство над волею інших, що виявляється в запереченні гідності людини, не є жодним виявом сили волі. Це насильство, хоч би у формі примусу, не можна виправдати жодними добрими намірами, бо воно переважно виявляється в проявах тиранії, деспотії, самодурства, що базується на заздрості до здібніших і розумніших, на страху, хитрості й брехливості. Насильникам у багатьох випадках бракує навіть патологічна вольовість, що виявляється як жорстокість і садизм. Вони безвольно підлягають силі зла і розмножують зло. Особливо, до крайньої підлоти виявляється ганебність насильства над слабкішими і безборонними у різного роду підніжків і рабських прислужників, що в садизмі перевищують свого пана, якого улесливими намовами спонукають до ще більш жорстокої деспотії або самодурства. Вони ненавидять вольових, розумних та правдивих людей і намагаються знищити їх. Для цього вживаються всі засоби й середники до знезсилення шляхом підступу, хитрого заманювання в пастку, позбавлення можливості оборонятись, щоб потім катувати й убити. Про якусь силу волі у ката не доводиться говорити.

Не від людини залежало, залежить і буде залежати, що в живій природі поруч здорових і творчих проявів існують патологічні й деспотичні прояви.

труктивні явища, поруч здібности й талановитости – бездарність і глу-пота з екстремами від високого лету до плазування. Цій патології підлягає і розумова чинність людини. Уже було сказано, що розум реагує як на сигнальні враження від фізіологічних проявів тіла, так і на відображення психічних явищ під впливом свідомости. Але коли фізіологічні функції тіла порушені якоюсь хворобою, а зв'язок зі свідомістю втрапився, тоді розум може піддаватися патологічним викривленням, якими є божевілья й психопатія. Остання часто виявляється в манії величі, манії переслідування, садизмі, кровожерности і т. п. Коли при цьому вольовий імпульс зникає, то велике зло не постає, як це спостерігається в тихому божевільлі. Але коли вольовий осередок разом із розумом також набирає патологічного викривлення в бік зла, тоді такий психопат стає страшним. Ця сила примушує патологічно працюючий розум до надзвичайної активности, що часом доходить до геніяльности. Такими геніями зла були вожді – диктатори Адольф Гітлер та Йосип Сталін з їхніми „соратниками“. Перехід від нормальної розумової здібности засновника російського матеріалізму Георгія Плеханова до патологічної геніяльности і його діяльности творив Володимир Ленін, ближчим соратником якого у запровадженні диктатури був чекіст Фелікс Дзержинський. Це були вольові люди, але, коли вони досягли необмеженої влади над мільйонами, їхня сила волі, позбавившись духовних проявів любови, милосердя й великодушности та лицарського ставлення до своїх противників, що ніби була направлена на поборення зовнішнього зла засобами зла, породила ще більше внутрішнє зло з заміною правди брехнею.

Отже, сила волі, що спирається на моральний закон перемоги добра над злом, є творчим чинником і підносить людину на вищий ступінь духовно-культурного розвитку і досконалости свідомости. Зло постає не тому, що його хтось завинив, але з власної вини того, що те зло терпить та підлягає йому. Згідно з християнським вченням людина буває покарана за її гріхи або гріхи її батьків (первородний гріх). Коли людина хворіє, то вона сама винна цьому, бо провадила такий спосіб життя, що спричинився до загнивання хвороби. Дуже часто бувають у цьому винні батьки, що передали в спадщину свої вади дітям. Так само і з матеріальною бідною. Той, хто не працює та промарнував те, що мав, усе буде мати більшу біду від витривало працюючої людини. Ті, що поневолені, незалежно від того ким, також самі винні в тому, що не дбали про своє нагальне добро, не організували сили для спротиву насильству та дали обдурити себе. З другого боку, надмір матеріальних достатків й усього того, що дається без праці, не робить людину щасливою, бо вона, як той пес, з жиру біситься, не маючи душевної рівноваги, мучиться значно більше від того, хто не має тих достатків, нудиться й не відчуває правдивої радости з життя. Життя є рух, а не спокій. У цьому русі виявляється вольовість у праці та в постійному розвитку своїх сил. Самого хотіння, коли воно залишається

пасивним, мало. У безвольних людей воно залишається безкорисним. Для його здійснення потрібна активна чинність за всяких обставин. Її викликає сила волі.

Паза суто індивідуальним виявленням сили волі, вона набирає колективного, загального характеру в суспільних проявах, починаючи від родини і громади аж до нації. Тут сила волі кожної особи визначається добровільним підпорядкуванням у загальному укладі життя в стремлінні до спільного добра. Добровільне обмеження особистої свободи в інтересах свободи загалу є найбільш свідомо-розумним виявом сили волі. Там, де сила волі має лише хуторянський характер у суспільних проявах, зі своєю суперечністю загальному стремлінню, вона для досягнення загальнонаціональної мети може принести більше шкоди, ніж користі. Таке хуторянство призводить до анархії, яку використовують різного роду диктатори для захоплення влади з примусом і насильством.

Сила волі, як і інші духовні властивості, є вродженим даром. Але, як кожне життєве явище, вона не є чимось постійним. Розвиток і занепад її залежить від середовища, в якому людина живе й діє та дістає напрямок вольового розвитку. Якогось певного шаблону в цьому розвитку не може бути. Вияви сили волі надто різноманітні – з індивідуальними, родинними, громадськими, суспільними й національними особливостями. У панівних груп і народів вона виявляється інакше, ніж у поневолених. Вольовість вільної людини відзначається більшою активністю від вольовості раба, у якого вона перебуває ніби в стані летаргії. Народи північних країн, де постійно доводиться боротись із несприятливими явищами природи, більш вольові, ніж народи південних країн із багатими дарами природи, де здобування поживи та урядження вигідних умов життя не вимагає витривалості, з кліматичними перешкодами праці.

Тому дати сили волі якимсь певне означення, як ми даємо явищам матеріального порядку, не можна. Рівно ж не можна розвивати її за якимсь певним шаблоном або за визначеним рецептом матеріалістичного чи якогось іншого учення. Вольовість відрізняє людину, яка **живе**, від звичайної тварини, що **вегетує**. Вона зароджується в нашій свідомості для підтримки чинності як фізичного, так і духовного порядку, що різно виявляється не лише у процесах засвоєння вражень від зовнішнього світу, а й у психічних відчуттях та віруваннях, у мистецтві, у розумінні краси, любови та сподіваннях.

Не маючи опори для своїх духовних стремлінь у матеріальних явищах, людина ще на первісному стані свого розвитку інстинктивно, пізніше інтуїтивно знайшла підтримку для своєї вольовості духовними вправами в молитві та у віруванні в одвічну творчу силу Бога – Духа Буття, який установив моральні закони для перемоги добра над злом. Молитва як духовна вправа для підкріплення сили волі виявляється різно. Здебільшого в ній проявляється зосередження всіх внут-

рішніх сил у стремлінні до доброго чину з вірою в допомогу божественної всесильності.

Упродовж тисячоліть на основі вірувань та життєвого досвіду постали неписані народні звичаї й традиції, в основу яких був покладений моральний імператив правди. Правда була світлом знання у свідомості і стала осередком кристалізації світогляду людини. Тому у людини на першій стадії її культурного розвитку брехня вважалася ганебним злочином, що понижував гідність людини. На сторожі правди все було сумління, або совість. Той, хто сказав неправду, мав соромитись, розкаятись і більше не брехати. Брехуна називали безсовісною, безсоромною людиною. З правдивістю було пов'язане поняття **чести**. Слово чести мало бути правдивим і в дальшій поведінці дотриманим. Хто його порушував, вважався безчесним.

У свідомості людини спочатку постала думка і як певна реальність виявилась у слові. Це Слово було від Бога. Воно було виразом Правди й матеріалізувалось у праці та творчій чинності людини для її добра. Лише цій Правді в свідомості людини підпорядкована сила волі, лише з нею розвивається і лише з нею загартовується в діяльності для особистого і загальносуспільного добра та духовно-культурного розвитку і технічно-цивілізаційного поступу.

Характер людини

Виявлення духовних властивостей в інтуїції, стремлінні, розумі, свідомості і силі волі визначає вдачу людини, або її характер. Що яскравіше ці властивості виявляються, то більше людину вважають характерною. За відсутності духовних проявів, що все є чинниками добра, людину називають безхарактерною, підлою, брехливою або примітивом без людської гідності.

Основою характерності є правдивість. Коли ми говоримо про характерні ознаки якоїсь речі, то розуміємо її реальний стан, а не уявний чи такий, що мав би або має бути. Ми не можемо назвати людину доброю, коли вона лише хоче бути доброю і постійно говорить про добро, проте не виявляє його у своїх діях і вчинках. Коли вовк прикидається вівцею, він від цього добрішим не стає, навпаки, підлішим ніж був. Найгіршою є людина вовчої вдачі в овечій шкурі. „Людина людині – вовк“, – каже відомий вислів. Такі вовки спричинилися до занепаду старої греко-римської культури. Коли безхарактерна людина не прикриває своєї вовчої вдачі, то ті, кого вовк хоче зжерти, остерігаються. Вони відповідно дбають про оборону, але коли такий вовк прикидається оборонцем покривджених і борцем за їх визволення та обдурить всіх, тоді горе тим, що повірили його ніби добрим намірам, бо він вишкірить хижі зуби і зжере легковірних.

Отже, в оцінці гідності людини та її характеру є основним правдивість і чесність. Чесність має бути в усьому: в особистому, родинному й суспільному поводженні, в боротьбі й забаві, у порожнечі і й приятелюванню, в достатках і в біді. Чесність не лише з собою і зі своєю групою або партією чи з бандою злодіїв, а вселюдська, ґрунтована на правдивості поведінки у ставленні як до своїх приятелів, так і лицарського поводження з переможеними ворогами.

Представник здеморалізованої української інтелігенції, що зійшла на манівці внаслідок захоплення облудним вульгарно-матеріалістичним ученням, Володимир Винниченко проповідував чесність із собою для досягнення особистого успіху та виправдовував брехню, яка може принести втіху тим, що їй вірять. Привабливі багністі квіти брехні завели пробуджену в 1917 році українську націю від активного чину до стоячого ставка пасивності в очікуванні облудно обіцяних свобод та вигод, що використали найбільші дурисвіти для остаточної деморалізації, щоб потім поневолили всіх. Типовим представником групової чесності є блатний елемент так званих „законників“. Ці злодії ще більше звульгаризували большевицьку чесність, що була замаскована під виглядом політичної тактики. „Чесний вор“ – це герой большевицької епохи при запереченні загальнолюдської моралі. Не менше від „чесного вора“ поширений тип чесного большевика, а фактично безоглядного підлабузника перед можновладцями. Це ті, що ніколи цієї чесності не мали. За особисту матеріальну вигоду вони готові не лише своє минуле оббрехати, виставляючи себе героями у надуманих подіях, та оплюгавити те, що в дійсності було правдивим, але й рідного батька та матір продати. Ніяка брехня, хитрість, підступ не можуть бути виправдані жодною діалектикою і для досягнення доброї цілі не можуть бути вжиті. Як правда, мораль, етика, так і честь може бути для всіх лише загальнолюдською ознакою характерності. Той, хто в своїй чинності за допомогою різного роду тактичних викрутасів дбає лише про особисту та своїх прибічників матеріальну користь, бреше і сам вірить своїй брехні, не є гідний назви людини. Таких безхребетних пристосуванців у період морального занепаду розплодилось аж надто багато. Їх називають нікчемами та злочинцями.

У визначенні характеру людини нас цікавить не розумова здібність, що у брехливих натур доходить до геніяльності в словесній казуїстиці, дурисвітстві та хитруванні, а виявлення тих духовних сил та ознак, що ґрунтуються на правді та на творчій чинності для загального добра. Ці ознаки не всі однаковою мірою, але різно виявляються і різно впливають на діяльність людини. Звичайно, на стан характеру впливає тілесна фізична сила, здоров'я організму, загартованість до несприятливих явищ підсоння, рід заняття і те оточення, в якому людина народилась, виросла й діє. Це чинники матеріального порядку, що накладають відбиток на духовну творчість людини.

Залежно від усього цього проходить розвиток, застій та занепад характерних ознак, що відомі, як активність і пасивність, сангвініч-

ність і флегматичність, оптимізм, скептицизм і песимізм, фантастичність з мрійливістю, реалізм з практичністю, рішучість і обережність. Багато може бути всяких нюансів, що відповідають становищу, яке людина займає в суспільстві за вільного розвитку. Не всі мають однакові здібності і не всі однаково виявляють їх у своїй діяльності, а тому про якусь особливу рівність у всіх відношеннях не може бути й мови. Тут, як і в природних явищах, відбувається боротьба за більш вигідні умови існування. Так, у рослинному середовищі відбувається боротьба за відповідне місце під сонцем між деревистими й травистими рослинами, а серед переможної породи рослин бачимо панівних, співпанівних і пригноблених. У цій природній боротьбі немає якогось підступу, коли слабкіший, але хитріший, як то буває в тваринному середовищі, зможе подолати й зжерти сильнішого. Підступ і хитрість є виявами зла, тому людська мораль забороняє їх і наказує не душити, а підтримувати і допомагати слабким користуватися благами природи. Це є закон загального добра, який людське суспільство має виконувати для щастя й радості всіх, бо людина зможе почувати себе щасливою лише між щасливими і радісною між радісними. Щастя й радість є духовними виявами, а тому не можуть бути побудованими на нещасті та сльозах інших. Лише грубо егоїстичний матеріаліст може кричати про своє щастя, коли бачить усюди біду й недолю. Він позбавлений духовного відчуття гармонії й краси. Він не живе, а вегетує та жириє коштом знедолених і голодних.

Активність є не так вродженою, як набутою ознакою. Звичайно працюючі люди є активними, а ледарі, навпаки, пасивними. Основним елементом природних життєвих проявів від народження аж до смерті є виживлення та розмноження. І найдрібніша комаха для здобування поживи має рухатись. Що менше є тієї поживи поблизу, то більше треба руху в пошуках її. Бджола, приміром, літає на дуже велику віддаль, коли поблизу немає медодайних рослин. У цьому виявляється її активність. Зате трутні, що лише споживають готове, настільки пасивні, що їх для запліднення однієї матки потрібні сотні, а, коли вони виконують своє завдання, бджоли їх убивають і виносять, як непотрібне сміття.

Щедрі дари природи, що не вимагають зусиль для здобування їх, не сприяють розвитку активності, лише розмноженню, що досягає певного оптимуму, доки вистачає поживи. Коли ж її бракує, непристосовані до руху розмножені ослаблені генерації гинуть, а залишаються рухливі і витривалі. Отже, на життєвому полі залишаються активні, а пасивні гинуть. Це є загальний закон природи, а тому пасивно ослаблі даремно нарікають на якусь світову несправедливість.

Активність має не лише індивідуальні, а й суспільні ознаки. Розвиток її залежить насамперед від клімато-географічних факторів та обставин. Вони відіграють надзвичайно важливу роль у формуванні характерів не лише поодиноких осіб, а й усього народу країни. Загальновідомо, що народи холодних країн, бідних на дарову поживу,

з постійними несприятливими атмосферними змінами активніші й витриваліші в боротьбі за існування від народів теплих країв з лагідним підсонням і багатими дарами природи. Оскільки перші мусять постійно працювати й активно виявляти свою енергію для витворення відповідних умов життя, остільки останні мають сприятливі умови для виживлення й розмноження. Вони без тяжкої праці використовують готові дари природи, і через це в своєму розвитку не пішли далеко вперед і пасивно ставились до пошесних хвороб, що редукували їх кількість за надмірного розмноження.

Колискою культурного розвитку були субтропічні країни, де розвинулись такі народи, як єгиптяни, жиди, асирійці, індуси, китайці. Вони досягли значного духовно-культурного розвитку, але в технічно-цивілізаційному поступі залишились позаду від інших народів. Клімато-географічні обставини з багатими дарами природи не вимагали проведення змін у господарсько-економічній діяльності, тому в них на тисячоліття зберігся патріархальний устрій суспільного життя, який старанно оберігався кастовою системою панівної верстви, як то було, приміром, в Індії. А в тропічних країнах життя було настільки вигідне, що народи їх до останніх часів залишались у природному первісному стані. Зате з переходом до країн з холодним і поміркованим підсонням спостерігається розвиток життєвої активності їх народів. Першими конкурентами для старих народів у культурному розвитку стали греки, а потім римляни. Вони, як і народи морських держав, пішли значно вперед не так духовно-культурно, як цивілізаційно, використавши свої технічні досягнення на підбиття собі інших народів і витворення великих на той час імперій. Але, досягши матеріального добробуту, коштом підбитих народів, спочатку греки, а пізніше римляни зледащили, почали втрачати активність і зупинились у своєму культурному розвитку. Їхні досягнення використали пізніші народи: французи, германці, нормани, що впродовж кількох століть виявляли велику активність і з варварів стали культурними народами, а в господарській діяльності досягли значного технічно-цивілізаційного поступу. Англосакси опанували за допомогою своїх технічних досягнень та вдосконалень майже цілий світ. Розвиткові такої активності імперіялізму сприяло клімато-географічне становище морської держави, яке гартувало волю до витривалої праці і боротьби з несприятливими обставинами.

Таким чином, бачимо, що клімато-географічні фактори впливають на розвиток не лише різного роду флори і фауни, а й на розвиток людських суспільств, у яких витворюються нації з відповідними для даної країни властивостями національного характеру. Залежно від цього постає той чи той вид суспільного та політично-державного устрою з належним духовно-культурним розвитком та технічно-цивілізаційним поступом. Останні впливають на виявлення індивідуальної активності окремих членів суспільства.

Форма державно-політичного устрою відіграє дуже важливу роль у розвитку духовних властивостей громадян або підданців держави. За деспотичного устрою з необмеженою владою монархів та диктаторів з їхніми приборчниками, на яких вони опираються в поневоленні переважаючої більшості суспільства, загально підтримується пасивність та рабська покірливість пригнічених. Активні противники такого устрою фізично знищуються. Але цей стан несталої рівноваги є часовим, бо він протиприродний вдачі людини. Закон вічного руху життя ніяким насильством не можна на довший час зупинити. Нашадки насильників у матеріальному благобуті ледадіють і втрачають свою активність. Натомість активність серед поневолених у боротьбі за існування зростає. На місце сотень знищених постають тисячі нових активних борців, що перемагають і кайдани деспотій розбивають. Процес зросту активності в боротьбі за вільний розвиток значною мірою залежить від тих же клімато-географічних факторів. Там, де людина не була вимушена і не звикла боротись із несприятливими природними обставинами та безупинно й витривало працювати для здобування засобів поживи і вигідніших умов життя, вона мало витривала в боротьбі. У неї не витворюється відпорність проти національного гноблення наїзників, як рівно ж і проти соціального поневолення своїми одноплемінними узурпаторами. Деспотії в тропічних і субтропічних країнах є майже загальним явищем з довготривалістю, тоді як у народів суворого підсоння вони бувають часовими й поступаються місцем народовправству. Такими народами, свідомими своєї не лише національної, але і соціальної гідності вільної людини, є шведи, норвежці, фіни, а в умовах високогірної країни – швейцарці.

Залежно від клімато-географічних факторів витворюється відповідна і характерна для конкретної країни флора й фауна. Заполярний білий ведмідь не може перебувати у тропічній країні, а лев з тропіків – у Заполяр'ю. Людина ж як найдосконаліший твір може пристосовуватися до всіх природних обставин, але набуває при цьому властиві для певного підсону расові й національні ознаки. Так витворились біла, жовта, чорна й червона раси з різними переходами між ними, що, своєю чергою, поділяються на окремі народи з властивою їхній вдачі мовою, звичаями та стремліннями. Вдача людини тієї чи тієї країни значною мірою подібна до вдачі основних представників її фауни. Так, приміром, вдача північного слов'янина з тайгових областей подібна до вдачі ведмеда, вдача араба – до тигра, степового кочівника – до коня, осілого хлібороба – до вола з його повільною працьовитістю, витривалістю й мирним, спокійним поведженням. Останніми властивостями відзначалася більшість українців. Це використовували різні нападники, що все приносили в подяку за гостинність ярмо, на яке спокійно сідали, галасуючи про свою „культурну місію“.

Віл є типовим представником розлогого степу з його буйною травистою рослинністю. В американських преріях представником фауни

був родич вола – бізон. Поруч вола на степових просторах скорою рухливістю відзначався кінь. Воли були більш осілими та відзначались хutorянською індивідуальною вдачею, а коні здебільшого тримались табунами. Вони мандрували з місця на місце в пошуках вигідної поживи і довго не затримувались на одному місці. Це типові представники кочівників, що не мали прив'язаності до свого постійного осідку. Такими були українські козаки, які любили рух на необмежених просторах, не намагались закріпити за собою позиції в зайнятому районі на стало для оборони його від різних напасників. Цим можна пояснити відсутність у них державного почуття. Тут виявилась стихія степового вітру, що ніде на рівному місці не затримувався і, дійшовши до лісових масивів, слабшав, а об гори розбивався. Таку роль в історичному минулому українського народу відіграла козаччина, слава про героїчні дії якої далеко розносилась, але на власній землі лише відгомоном прокотилась. Звичайно, це була лише одна риса в характеристиці української козаччини, в якій ніби пробудився дух колишніх номадів-вояків з їх вільним рухом. Але вдача козаків була інакшою від кочівників, що користувались матеріяльними здобутками осілих хліборобів. Козаки жили з праці власних рук. Вони були одночасно вояками й хліборобами. Лише географічне становище широкого, відкритого з усіх боків степу, на який мали доступ без жодних перешкод наїзники, що перетворили його на „дикє поле“, не давало можливості закріпитись у степу на стало перед переважаючими силами татарських орд.

Оця відсутність, так мовити, точки опертя для творення державного устрою впливала і на відсутність суспільної свідомості для належного розуміння свого національного ідеалу. Ця свідомість має ґрунтуватись на власній незалежній культурній традиції. Духовно-культурний розвиток українців з перманентною руїною матеріяльного укладу життя в ті часи мав своєрідний характер, якого не зазнали інші народи. До нього приходили впливи як релігійного, так і просвітянського характеру з двох могутніх, а водночас взаємно ворожих напрямків із Візантії, з Півдня, з Риму, з Заходу, до якого долучався ще третій – з Півночі, від Москви, яка претендувала на роль третього Риму. Тому українці намагались витворити власну форму в культурному розвитку, яка у XVII столітті була відома як козацьке бароко.

У тяжких боях за вільне, незалежне життя у відкритому степу постала особлива група суспільства – козаки, які не визнавали над собою жодної надвлади та насильства. Ці хлібороби-вояки кожної хвилини були наготові боронити своє поле шаблею. Лише найсміливіші й найхоробріші йшли в степи, де вони загартовувались до праці й бою. Та сама рука, що керувала плугом для здобування хліба, ще зручніше орудувала шаблею для захисту продуктів власної праці й свого життя. У козаків постала спільнота для оборони від наїзників

у відкритому степу. Так організовувались рухливі сотні й полки. Оця спільність витворила козацьке товариство – Січ Запорізьку. В степу провадився безупинний бій за вільний розвиток. Мали вагу лише особиста здібність, хоробрість і рухливість. Маєток у цьому не допомагав, радше заважав. Козак міг залишити своїм дітям лише заповіт збройно боротися за свою волю та правду. Тут діяв закон вільного простору без обмежень, без постійно закріплених пунктів для власної держави. Коли ж була зруйнована Запорізька січ, занепала й спільнота козацького суспільства.

Та проте духовні прагнення українців з доби козаччини знайшли своє оформлення в Київській Могилянській Академії, де вони в сумішці козацького бароко вийшли на власний просвітянський шлях, речником якого був філософ Григорій Сковорода. Козаччина залишила по собі своєрідну культурну традицію, що пробудила до чинности українських просвітителів, починаючи з Івана Котляревського.

Усі переживання відважної боротьби за вільне життя на власній багатобарвній природою землі до суто антропологічних впливів надала вдачі українців, їхньому характерові особливий зміст духовних прагнень, які яскраво виявляються у мистецтві в народних піснях, козацьких думах, що просякнуті тугою за правдою, мрійливим стремлінням до краси та за чимось нездійсненим, а в танцях проявляється буйний і граціозний рух, зручність та фізична вправність.

Оці духовні ознаки в характері українців відрізняють їх від слов'янських сусідів – поляків і білорусів, а найбільше від великоросів, незважаючи на трьохсотлітнє підпорядкування почасти спільній російській культурі. Вони яскраво виявляються в усій творчості Тараса Шевченка, в його заповіті кайдани порвати і дати повний розвиток своїм здібностям для досягнення досконалости.

Зовсім інший вплив у формуванні і вдачі народу мали перед сучасним технічно-цивілізаційним поступом лісові простори. Вільний рух там був обмежений. Вигідні умови для життя там не так легко можна було міняти, а тому здобуте місце людина пристосовувала для постійного перебування та оборони від можливих напасників. Житло такого лісового мешканця нагадувало барліг ведмедя, з якого він виходив для здобування поживи і знову до нього повертався. Різниця вдачі між степовими і лісовими мешканцями подібна до білої під солом'яною або очеретяною стріхою хатки, що утопала в зелені садку з квітами, мальвами та соняшниками, і темною дерев'яною „ізбою“, яку відразу не можна зауважити за високим, щільним дерев'яним полотом або тином з такими ж високими, щільно зачиненими ворітьми. Порівняння подібне до відкритого гнізда лелеки чи якогось іншого птаха з барлогом ведмедя чи якогось лісового звіра.

З розвитком суспільно-господарських відносин ця характерна особливість надавалась і його формам. Лісові мешканці не розсіювались, а скупчувались у своїх селищах один біля одного для спільної бороть-

би з переходом до сільського господарства проти лісової стихії та можливої оборони проти напасників під деспотичним керуванням своїх большаків. Степова стихія, навпаки, сприяла розсіянню на окремі хутори і необмеженій свободі руху. Таким чином, обмеженість у лісових мешканців сприяла скупченню колективної сили, а вільний рух у степових хуторян – її розпорошеності з виявленням індивідуальних властивостей і надзвичайною різноманітністю духовних виявів. Хоч ці властивості досягли певної досконалости, але, не маючи спільного зв'язку, не витримували натиску грубої колективної сили, що часово руйнувала уклад вільного життя та за відсутности дальшого спротиву приносила поневолення.

Приморське становище країни також мало свій вплив на розвиток характерних ознак людини. За обмеження руху на суші людина могла рухатись на морських і океанських просторах для добування середників поживи, але не могла стало залишатись на воді так, як то було на степових рівнинах, і все поверталась до місця свого сталого осідку. Ця обмеженість на суші сприяла витворенню колективних форм життя, що під впливом вільного руху на воді, який не обмежував індивідуальної свободи, набрали демократичного характеру, коли кожний міг виявити свою волю. Колективні добровільні виправи на морські простори і до заморських країн гартували волю людини. Це сприяло розвиткові сили та індивідуальної досконалости вільної людини, добровільно підпорядкованої своєму власному колективу для досягнення спільної мети. Так, поминаючи колишніх греків, що мандрували здобувати „золоте руно“ аж на Кавказ, колишніх римлян-завойовників, а також північних варягів-купців, постали англосакси, що зайняли півне становище майже в усьому світі та вплинули на розвиток цивілізації не лише у себе, а й у інших народів. Треба об'єктивно визнати, що почуття власної людської гідности в англосаксів найбільше розвинене, а це є найціннішою рисою характеру людини.

Усі духовні властивості людини, що творять її характер, є вродженими й відповідають природі свого оточення, але вони піддаються значному впливу в дитячі та юнацькі роки, а загалом залежать від суспільно-громадських форм життя, розвитку господарсько-економічних умов і цивілізаційно-технічного поступу, що впливає на розвиток духовної культури.

Рід занять значною мірою впливає на вдачу людини. Найбільш природним, так би мовити первісним, з яскравим виявленням індивідуальних ознак, є характер хлібороба. Неподільно пов'язаний з явищами природи, він використовує їх для здобуття продукції, чим виявляє на своїй ділянці землі певного роду творчість власної ініціативи, переживає її успіх і невдачу та все хоче бути „сам собі пан“, тяжко виносячи залежність від когось іншого. Патріярхальність і консервативність є типовою ознакою хлібороба. Він є ніби сучасткою того ґрунту, який скроплює потом під час праці, слізьми під час невдачі

і кров'ю під час оборони її від напасників. Хлібороб більше, ніж хто інший, одухотворяє явища природи, бо вони споріднені з його власними духовними переживаннями та віками встановленими святочними обрядами й традиціями. Тому хлібороб діяв більше під впливом власної інтуїції, ніж холодного розуму. Продукуючи поживу на відживлення роду людського, що має матеріяльний характер, хлібороб сам не піддавався матеріялістичному вченню і не втрачав своїх моральних властивостей чесної і порядної людини, залишався віруючим у Бога – Творця всього життя...

Так було. Але цивілізаційно-технічний поступ вніс і вносить значні зміни в життя та чинність хлібороба, а залежно від цього міняється його вдача. Техніка з її бездушною машиною не має жодних індивідуальних ознак, і її дієва сила не залежить від природних особливостей країни. Машина підпорядковує собі людину своєю колосальною швидкістю та силою фізичних дій. Діставши певний розгін, вона швидким темпом примушує людину також швидко рухатись, без роздумування та довгого міркування. Діставшись в коло машини, людина мусить погоджувати свою чинність із напрямком її сили, бо інакше буде знищена як суперечна її рухові перешкода.

Машина зробила революцію у виробництві промислових товарів та знищила ремісничі цехи з їхньою патріархальністю та майстерністю і мистецтвом. Вона не залишила сліду від мануфактури. Разом з цим згладжувались відмінності характерних ознак у вчинках, поведженні, навіть світогляді, на який подекуди мав вплив їх рід праці: кравців, шевців, ковалів, мулярів і т.д. Поступово витворилась для всіх майже без особливих відмінностей **психологія робітника**, який має погоджувати свою діяльність з рухом машини, що захопила всі галузі чинності у виробництві, торгівлі, транспорті та вплинула на хід процесів суспільного життя в місті, надавши їм матеріяльного характеру.

Найбільше вплинув цивілізаційний поступ з механізацією виробництва в сільському господарстві на зміну характерних ознак хлібороба. Індивідуальна зручність, фізична сила та витривалість у мануальній праці перестали відігравати роль. Машина замінила працю домашніх тварин: коня, вола, осла тощо, які були помічниками людини у праці і діяли лише за її вказівками на обмеженому просторі. Трактори та різного роду механізми, маючи велику рухому силу, можуть обслуговувати потреби більшої кількості людей та вимагають для повного використання широких просторів. Це привело до переходу від індивідуального до колективного способу виробництва. Машина в сільському господарстві, як і в індустрії, змінила весь уклад виробничого процесу. Там вона усунула індивідуальне ремісництво й кустарництво, замінивши його фабрично-заводським, та підпорядкувала волю окремих ремісників спільному керуванню всього колективу, тут в сільському господарстві з поступовою механізацією та електрифікацією тягова сила домашньої тварини стала зайвою. Хуторянський спосіб землекор-

ристування перестав бути доцільним, бо значно більшого виробничого ефекту можна досягти без великого намагання й напруження власних фізичних сил у використуванні машин і механічних пристроїв при колективному користуванні на більших просторах і з відповідним розподілом праці. Почали поставати господарства, в яких може бути зайнято сотні й тисячі родин, об'єднаних спільною чинністю і зі спільними інтересами.

Такий перехід до нових форм господарської чинності можна завдячувати технічному поступові. Але правдивий цивілізаційний розвиток має ґрунтуватись на справжній духовній культурі, в повній гармонії з відчуттям краси життя та в стремлінні до досконалости, що приносить радість і щастя людині. Людину, яка стремить до пізнання добра в наближенні до ідеалу, не може задовольнити лише грубо егоїстичне матеріальне задоволення своїх біологічно-фізіологічних потреб, лише відживлення та розмноження. Бо це не є метою життя людини, в дійсному розумінні цього слова, що є здатна до високого лету, правдива в своєму поступуванні і не боїться нічого. Ті, що позбавлені шляхетного духовного стремління, без огляду на повний матеріальний благодут, не спроможні підвестися **без страху** високо як орел, щоб побачити й пізнати красу та привабливість духовних переживань, які виявляються **в любові до людей** та в моральному задоволенню від родинного, дружнього і товариського співжиття з ними.

Правдивий цивілізаційний поступ у полегшенні вимагав і тяжкої праці хлібороба та в поліпшенні матеріальних умов життя вносив певну зміну в психологію вільного „самого собі пана“. Хуторянські прості умови життя без будь-яких сторонніх та чужерідних впливів і втручань були найбільш відповідні для індивідуального зосередження своїх духовних сил в стремлінні до Добра та пізнання Правди. Через це хлібороб все був морально стійким до всяких спокус мати приємність від уживання збуджуючих нервову систему без почуття міри алкогольних напоїв та наркотиків. Він утримувався від обжерства смачними стравами, дотримувався посту та уникав сексуального задоволення поза подружнім життям. Вдача хлібороба була характерною тим, що він для впорядкування свого життя не потребував якогось зовнішнього примусу. Він був вільний у громадському житті свого села, що добровільно регулювалось народними звичаями, побудованими на тисячолітній моральній основі. Він був вільний і в своїй праці, до якої його не гнала ніяка машина. Хоч та праця була тяжка, але він робив її, як хотів і коли хотів, індивідуально і з членами своєї родини. Що досяг своєю працею, те й мав, а коли не мав, то терпів сам, иншим шкоди тим не приносив і співчуття ні у кого не просив. Тому хлібороб, що пристосував свою діяльність до природних явищ, був сам частиною природи свого краю і сам без будь-якого примусу витворював власний світогляд, в основу якого входили правдивість та свідомість гідности вільної людини. Головною ознакою вільної людини є

її вольовість. Ця вольовість найбільше характеризувала хлібороба до наступу технічної цивілізації на село.

Цивілізаційний поступ випередив духовно-культурний розвиток хлібороба, який до того ж затримувався консервативними, а часом зажерливими служителями церкви, що більше дотримувались „кесаревого“ та занедбували „богове“. Застарілий патріярхальний уклад життя затримував прийняття нових соціальних ідей, а до того ж, як віджилий, чим далі, тим менше позитивно впливав на нові прояви життя, й сам усе більше руйнувався. Занепад моральних основ почався ще за феодалізму. В Україні з занепадом козаччини хлібороби були підбиті на стало навалюю „єдиновірних“ москалів, які поневолили їх, відібрали у них землю і примусили працювати на себе. З часом це викликало боротьбу проти нових панів, наслідком якої було звільнення від кріпацької залежності. Але ліпші землі залишились у руках нехліборобського чужорідного елементу. Малоземельним хліборобам довелося частково працювати в маєтках землевласників, а коли вони цілком позбавлялись своїх ділянок землі, ставали наймитами в тих маєтках. Більш волеві й витривалі в тяжкій праці вибивались нагору, а більшість хліборобів перестали бути „самі собі панамі“. Як одні, так і другі підлягли поступовій деморалізації і що далі, то більше піддавались чужостороннім впливам, втрачали стремління до **загального добра** та занедбували свою **хліборобську правду**. Ставши на шлях боротьби за існування індивідуально, вони знехтували колишню козацьку добродружність та взаємне довір'я людини до людини.

Ті, що стали господарями мали можливість придбати сільськогосподарські знаряддя та машини й полегшити собі тяжку фізичну працю, що сприяло їхньому дальшому добробуту. Поруч добросердечних господарів витворилась група зажерливих куркулів, що намагались ще вище вилізи до панівної верстви. Це викликало заздрість і ненависть збіднілих до куркулів, які ставились до них з погордою. Руйнування патріярхального укладу пішло швидким темпом вперед. До цього спричинилась значною мірою політична боротьба, що набрала т. зв. класового характеру та принесла ненависть не лише в сусідські, а й у родинні взаємини замість колишньої добросердечности та любови. В спокійне життя хліборобського села з його ідилією ввірвався вихор революції, що приніс із собою на село чужосторонній міський елемент, який, не рахуючись із віковими звичаями та традиціями, відкинувши їх як „буржуазні пережитки“, зруйнував усе і знівельовав всіх хліборобів до одного пролетарського стану. За відсутністю національно-суспільної свідомости хлібороби в своєму роз'єднанню неспроможні були виявити належний спротив прибудам. Вони підступом зайняли панівне становище в селах і відібрали у хліборобів все, що вони упертою, витривалою працею на землі самі здобули та примусили їх стати кріпаками в колгоспах на їхній землі... Осередком виробничих процесів у хліборобської продукції у примусових

колгоспах поступово стала машина під керуванням тих, що хліборобами не були. Процес механізації й машинізації в сільському господарстві пройшов впродовж пари десятків років за життя одної людської генерації з великими жертвами та стражданнями. Надто консервативною була вдача українських хліборобів, що глибоко була вкорінена у рідний ґрунт. Причиною активного, а головне, пасивного спротиву було грубе втручання з диким насильством чужонаціонального елемента, що попередило наступ машин, яких не було і для виробу яких треба було спочатку створити базу власними руками з напруженням останніх сил в будівництві тяжкої індустрії. Майже весь здоровий хліборобський елемент після позбавлення його маєтку, був вивезений із рідних сіл як рабсила для будівництва і розвитку важкої індустрії на примусових роботах...

Цивілізаційно-технічний поступ до найтихіших закутків, непорушних процесів життя поступово приходить в усьому світі. І в Україні прийшло б без жертв та страждань, без духовної руїни за життя не одної, а, скажімо двох чи трьох генерацій. А це дало привід до жорстокої другої світової війни. Так чи інакше технічні досягнення, основані на суто матеріяльній базі, вносять певні зміни в духовні прояви людини і впливають на зміну її характеру. Коли цивілізаційний поступ проходить нормальним шляхом, без примусу й насильства, коли людина приймає його добровільно, її духовна культура вдосконалюється. Людина поступово пізнає таємниці природних явищ і всю, так би мовити, світову механіку, до якої пристосовує свою духовну чинність. Вона позбавляється містицизму та всяких забобонів, що часто набирають потворних форм, з чародійством та патологічними уявленнями. Зате наступ технічної цивілізації на матеріялістичних основах революційним шляхом, з насильством руйнує духовний уклад у культурній чинності та призводить до зупинки в його розвитку. Повернення до старої ідилії вже не може бути. Весь світогляд новітнього хлібороба, а з ним і його характер має набути реалістичних ознак у своєму духовно-культурному вдосконаленні. Духовні прояви не зникнуть і остаточно не занепадуть, хоч би скільки намагались вульгарні матеріялісти заперечити існування животворної сили Одвічного Духу Буття. Але нічого немає незмінного, бо все проходить у безупинному розвитку. Тому духовні прояви людини будуть виявлені в інших, більш досконалих формах, позбавившись різних забобонів та злуди псевдоідеалізму. Дух у сучасному циклі світового руху виявив себе в чинності великих учителів і пророків, які залежно від культурного розвитку своїх народів указали належний шлях в стремлінні до Добра й Правди. Остільки з поступовим розмноженням роду людського і обмеженням простору для індивідуальної чинності духовне удосконалення людини має набрати суспільних форм народної творчості.

Як кожне народження нового життя супроводжується стражданнями, так і шукання нових шляхів до вдосконалення – головної мети

життя людини проходить манівці, на яких виникають різного роду переконання в перевазі технічно-цивілізаційного поступу перед духовно-культурним розвитком. З другого боку, на цих манівцях представники різних релігійних культів своїм консерватизмом та догматизмом колишніх церковних канонів з їхньою непорушною святістю лише затримують рух вперед для відшукування правдивого шляху до добра, що робить людину досконалим твором природи, в якій матеріальні й духовні прояви неподільні.

Повероту до старого в сучасному світовому циклі життя на землі не може бути доти, доки рух його проявів не замкнеться в колі, дійшовши до його вихідної точки. Як довго це буде тривати в безмежності простору і в безконечності часу, ми не знаємо. Чи настане це катастрофою, до якої може спричинитися сучасна технічна цивілізація порушенням рівноваги природних процесів у явищах на землі (звичайно для життя людини), що пророкується як кінець світу з фантастичними уявленнями Страшного суду, чи якимсь іншим шляхом, але ритмічний гармонійний рух по орбіті визначеного кола буде відбуватись попереміж нашої свідомості. Як життя людини проходить від народження до смерті, замикаючись у колі, в якому витворене з матерії тіло набуває життєвої енергії й передає її своїм нащадкам, так проходять історичні процеси всіх життєвих явищ у подібному колообігу...

Як не може бути в житті поодинокі людини повернення від старости до юнацтва, так не може бути і в історії людства повертання до культурного і цивілізаційного стану до первісного побуту з примітивними середниками для здобування поживи та уявами про життєві явища з різними забобонами. Це може стати лише після якоїсь великої катастрофи на Землі, коли всі творчі здобутки загинуть. Тому **за нормального перебігу всіх життєвих процесів мають постійно змінюватися духовні прояви людини, змінюватись її характер та шляхи до вдосконалення. Ніякі релігійні переконання з первісними уявленнями про безсмертність і вічність їх не можуть затримати еволюції до вдосконалення.**

З цивілізаційним поступом рід занять і праці поступово втрачає свій вплив на формування характеру людини, бо побутові умови життя узагальнюються, а в процесах праці головну роль починає відігравати техніка, що в будь-якій галузі продукції діє з однаковим темпом, до якого мусить пристосуватись і людина та діяти в ритмі цього темпу. Таким чином, різниця в праці індустріального робітника й хлібороба позбавляється своєї гостроти. Лише сам рід діяльності у першого – з продуктами неживої матерії, а у другого – в природній рослинній і тваринній продукції, в якій головним джерелом є земля і сонячна енергія накладає певний відбиток на їх психологію і світовідчування.

Сам по собі пан і пан над домашніми тваринами – помічниками в продукції поживи відходить у забуття. Індивідуальна ініціативність

зникає. В продукції середників поживи та витворення вигідних умов життя, що є основою діяльності людини, перше місце зайняла машина. Що більша її продукційно-виробнича діяльність, що вона складніша, то більше вона захоплює в орбіту свого руху людей. На велетенських підприємствах не лише поодинокі особи, але й цілі колективи стали придатком до механічних уряджень, втративши цілком свою індивідуальність. Таким чином, регулятором чинності людини стала технічна винахідливість із кібернетикою й анонімними комп'ютерами, для яких не грає ролі, чи підпорядкована людина за своїм характером, є активною чи пасивною, сангвініком чи флегматиком, оптимістом, скептиком чи песимістом, романтиком чи реалістом, рішучим чи обережним, сміливим чи боягузливим. Усі її рухи мають бути узгоджені з рухами механізмів машини і бути завше на сторожі, щоб за свій промах не заплатити життям. Кожний рід вузько спеціалізованої праці відбивається на характері людини, бо виробляє у неї певні звички, що творить основу набутої вдачі. Так, під впливом машини поступово виробляється тип живого робота. Спеціалізувавшись у вузькій галузі діяльності, більшість працівників на велетенських підприємствах втрачають свої вроджені індивідуальні властивості, бо бездушна машина до її світогляду нічого не дає. Це особливо помітно, коли така людина не має вільного часу і можливості на своє духовно-культурне самовдосконалення. **Дух тоді у неї гасне.** Вона стає на матеріальний шлях життя, метою якого є задоволення фізіологічних потреб та різних пристрастей. Настає духовно-моральна криза, коли стремління до загального добра, що виявляється в правдивості й любові, затулюється шкаралущею грубого егоїзму...

Та проте життя людства проходить хвилями піднесення й занепаду. У світовому історичному розвитку були вже періоди глибокого морального занепаду, але все з'являлися пророки, які вказували шлях природному стремлінню до добра. Найбільшим з них для білої раси був Богочоловік Ісус, що прийняв за перемогу Правди страждання на хресті, а після середньовічного занепаду філософи-гуманісти спричинилися до духовно-культурного розквіту ХІХ ст., що виявилось в індивідуальному вдосконаленні людської духовної творчості. Тепер, у ХХ ст., людство переживає глибоку духовну кризу, наслідки якої виявились у жорстокій світовій війні та у виготовленні атомної зброї.

Культурний розвиток виявляється переважно в індивідуальних виявах людського духу, а цивілізаційний поступ є наслідком суто матеріалістичної чинності людського розуму в постійній співпраці науковців на полі практичної діяльності. Метою культурного розвитку є духовне вдосконалення людини в стремлінні до добра й поборенні зла. Цивілізаційний поступ служить як добру з поліпшенням благобуту життя людини, так і злу, даючи фізичну силу невеликій групі осіб для поневолення більшості тих, що не володіють технічними середниками та машинами. А головне, технічні винаходи використовуються на ви-

готовлення жахливої зброї для нищення людей в часи кривавих революцій та жорстоких війн.

Незрозумілі раніше первісній людині несприятливі природні явища викликали у неї забобонний жах. Вона вбачала в цьому кару за свої гріхи, а тому стреміла до морального удосконалення. Протилежно діють технічно вдосконалені витвори людини – машина та зброя. Ті, що володіють або керують ними, вимагають послуху собі та змушують працювати на користь собі. При цьому покірливі втрачають гідність вільної людини та запобігають ласки у сильних не шляхом морального вдосконалення, а ницим підлабузництвом. Вони намагаються стати підпанками (незалежно від назви та системи) і вилізти на шию тим, що ще не спідліли. Так у **приспособуванні до антиморальних обставин заломлюються характери**, маразм сіє духовну руїну із зажерливістю, заздрістю, ненавистю, зневірою, до яких цивілізаційне досягнення людини – машина цілком байдужа. Вона діє так, як хочуть ті, що керують нею. Останні в своїй гордості й зажерливості втрачають почуття й розуміння правди та стремління до загального добра. Говорити про характерність таких представників роду людського не доводиться, бо вони спричинили духовну кризу з утратою довір'я людини до людини, не кажучи вже про взаємну пошану та любов.

Заломлення характерности людини при сучасній загальній духовній кризі значною мірою спричинило поширення прагматичного та вульгарного матеріялістичного світоглядів. Перший виправдовує всі засоби для досягнення матеріяльного успіху, а другий не визнає духовно-моральних вартостей, вважаючи їх пережитками ідеалізму, підпорядкувавши всі життєві прояви лише пізнаним матеріяльним явищам. **Але насильне підпорядкування духовної творчості матеріяльній чинності викликало непомітне потенціяльне зосередження духовних сил у самій людині, що не втратила своєї людської гідности.** Фізичною силою не можна подолати ідею, бо її не вдається ані вбити, ані задушити. Ідея стоїть на сторожі Правди, яка все перемагає. Духовні прояви поступово звільняються від намулу облуди, брехні та старих забобонів, а з цим пробуджується стремління до ідеалів Правди, Добра й Любови та Віра в перемогу людяности. Отже, наперекір усяким теоріям, програмам і планам матеріялістів та прагматистів здорові духовні прояви людини стихійно і непомітно розвиваються під найбільшим фізичним тисненням. **Поступово виробляється характер нової людини, у якої її духовні властивості: інтуїція, стремління, розум, свідомість і сила волі, як дорогоцінні кристали, відшліфовані надто жорсткими переживаннями в умовах загального морального занепаду, виявляються більш виразно та досконало.** Лише така людина знайде своє місце в суспільстві своєї нації.

*Пряшів на Словаччині.
Березень 1960 р.*

СУСПІЛЬСТВО З ПОГЛЯДУ СОЦІОСОФІЇ

Вступ

Сучасну духовну кризу викликала перемога матеріалістичного світогляду над ідеалістичним та надзвичайний поступ технічної цивілізації коштом затримки духовно-культурного розвитку. Цю кризу людського духу найтяжче переживає українське суспільство. Виходу з неї поки що не передбачається. Вона глибоко вже півстоліття засягла до науки з розвитку людського мислення. Хоч існує величезний штаб науково-дослідницьких інституцій з тисячами наукових працівників, але в галузі соціології, суспільних наук та філософії особливого поступу не помітно. Найважливіші й невідкладні проблеми суспільного розвитку наших днів залишаються ще не розв'язаними. Низка визначних науковців, що користуються загальноновизнаним авторитетом і володіють широкою сферою знань, обмежуються проголошеннями та закличками до загальнолюдського гуманізму. Але в цьому не виявляється спроможність знайти й довести правдивість дальшого шляху суспільного розвитку. Існуючі світогляди ідеалізму, матеріалізму й прагматизму не в змозі розв'язати найважливіші ідеологічні питання сучасності. Вони ніби досягли всього повного розвитку, але побороти протиставлення між ними, або одним із них досягти перемоги над іншими для майбутнього вже не можуть і відходять до історії. А новий, так мовити, інтегральний світогляд ще не витворився...

Та проте життя не зупиняється, його зміни й розвиток проходять своїм природним шляхом без того, чи хтось зуміє вказати напрямок, яким треба йти. Процес суспільного руху не чекає і не залежить від того, чи теоретично буде правдиво й докладно з'ясований його характер. Можливо, що за такого стану якийсь помітний розвиток до кращого залишиться незначним. Уже століття, якщо поминути технічно-цивілізаційний поступ, досягнення людського духу не помітні, а розбіжності в шуканні правди збільшилися. Розвиток людського мислення в галузі філософії та логіки впродовж тисячоліття не пішов далеко вперед і не має вирішальних досягнень, особливо на релігійній ниві...

А все-таки **існує віра** в те, що суспільство здатне до свого дальшого розвитку, передовсім у сфері **духовній**. Ця віра знову й знову з'яв-

ляється у нових поколінь, що приходять на зміну старим, віджилим. Здійснити дальший розвиток можна, пізнавши суттєвість суспільних процесів у всій глибині і ширині та визначивши перешкоди, які стоять на шляху розвитку, щоб їх усунути. Автор цієї праці про суспільство не претендує на наукове обґрунтування правдивості своїх поглядів. Лише сучасний стан духовної кризи спонукав його на основі свого життєвого досвіду та студій соціологічної й філософської літератури написати „Думки про Правду“ для конкретного визначення шляху, яким має йти розвиток суспільства, передусім суспільства **українського** з урахуванням його природної вдачі від клімато-географічних факторів **України**.

Основи суспільної свідомости

У першій частині наших „Думок про Правду“ ми охарактеризували духовні властивості людини з її інтуїцією, стремлінням, розумом, свідомістю і силою волі, які надають їй певний характер інтелектуально-творчого порядку і відрізняють її від звичайного примітива з функціями лише відживлення та розмноження. Залежно від природного обдарування названими властивостями проходить культурний розвиток людини та відбуваються всі стадії перетворення від примітивних уявлень до свідомого пізнання життя. У природі не існує одноманітності та штампованості, як то буває у фабричних та заводських виробках. Існує лише певного роду видова й групова схожість, але в постійному русі проходять різноманітні зміни в явищах живої природи, що ведуть або до вдосконалення, або до занепаду. В природі немає незмінності на віки вічні, якогось застою. Всі процеси відбуваються по лінії гармонійного руху з піднесенням вгору та занепадом донизу. У піднесенні відбувається еволюційний розвиток до досконалості й життєвої творчості, а занепад приводить до розкладу й відмирання.

Для ліпшого розуміння життєвих явищ ми умовно ділимо їх на матеріяльні та духовні. Під матеріяльними розуміємо ті явища, які можемо пізнати нашим розумом за допомогою наших органів відчуття та з технічними середниками піддавати аналізу і синтезові, математичному вимірові й обчисленню. Ці матеріяльні явища постійно виявляються в нашому повсякденному житті. Вони є основою нашого цивілізаційного поступу в продукуванні поживи та витворенні життєвих вигод із використанням джерел природної сили. До духовних явищ ми відносимо те, що не надається для фізичного дослідження, що ми розумом не пізнали ще, що ми лише відчуваємо, що викликає у нас уявлення, що збуджує нашу свідомість, що має емоційний характер, як почуття віри, надії, любови, вірности, правдивості, сумління, добродружності і т. д. Словом, до духовних властивостей належить все те,

що підносить людину на рівень буденного життя в стремлінні до морально-етичних чеснот, доброго чину, краси й сили та манить у недосяжну височінь до ідеалу. Цілком слушно такі стремління названі ідеалістичними.

Та не лише розуміння, а й відчуття ідеалу в явищах земної природи надто різноманітні. Це залежить головню від індивідуальної вдачі людини та тих обставин, серед яких вона живе й діє. Що для одного вважається правдою, для другого може бути кривдою. Існує як добро, так і зло, між якими ясного розмежування немає. Коли в духовній чинності ми пізнаємо відмінність між любов'ю й ненавистю, вірою й зневірою, правдою й брехнею, вірністю й зрадливістю, то для діяльності в осягненні матеріального благобуту часто можуть бути однаковою мірою використані в задоволенні егоїстичних потреб як ті, так і ті, як каже народна приказка: „Богові свічка й дідькові огарок“.

Що сильніше виявляється у людини почуття та прагнення до правди й добра, що більше вона розуміє потребу в них для радісного життя, то більше заслуговує на назву свідомої своєї гідності людини. Для цього вона не потребує якихось зовнішніх ознак, ні медалей та орденів, ні прикрас. Її характеризує не зовнішній вигляд, а внутрішній духовний інтелект, який виявляється в творчості для культурного розвитку як його самого, так і родини, роду, суспільства, народу. Досягнення досконалості у виявленні індивідуальної свідомості вона через виховання власних дітей передає своїй родині і тому суспільству, серед якого перебуває. Це є основою витворення загальної свідомості суспільства і нації. Так шляхом духовно-культурного вдосконалення людина позбавляється егоїстичних пристрастей та усвідомлює це своїм нащадкам для добра співжиття як у родині, так і в суспільстві, для творчого життя та боротьби проти соціальної хвороби роз'єднання з розбещеним егоїзмом, самопоборенням, духовним та фізичним поневоленням.

Ми розрізняємо поняття цивілізації та культури. Основою цивілізації є технічний поступ для витворення матеріальних вигод життя. Культура ґрунтується на духовному розвитку, який провадить не до людожерства з кривавими війнами й революціями, а до добробуту всіх представників роду людського на загальнолюдських моральних основах.

Примітивна людина дбає насамперед про своє відживлення та розмноження. Головним стимулом її діяльності є здобування засобів і середників для задоволення своїх шлункових і сексуальних потреб. Коли вони цілком задоволені, примітив тішиться спокоєм і відчуває себе щасливим. Якісь прагнення духовного порядку йому байдужі. Його розум настільки повільно реагує, що не здатний самостійно думати й виявляти ініціативу в чинності для вдосконалення своїх духовних і тілесних властивостей, його ніщо не цікавить. Лише, коли в самозадоволенні своїми досягненнями приходить нудьга в порожнечі духовного буття, тоді примітив починає шукати розваги назовні, в різного

роду видовищ, як, приміром, змагання „гладіаторів“ у футболі, боксі, в перегонах на конях, автах і т. п., що дражнять нерви і викликають рефлексійний відрух радості або незадоволення. Коли до того приходять збудження наркотиками, захоплення азартними іграми та безоглядним фліртом, що руйнує подружнє співжиття, тоді остаточно настає втрата людської гідності, що провадить до розбещеного егоїзму на шкоду суспільству.

Джерело такого егоїзму часто починає гніздитись у невідповідному вихованню дітей. Розмножуючи свій рід, деякі батьки вважають свою дитину найдосконалішим твором, навколо якого починає точитись усе життя. Вони виявляють до неї надзвичайно егоїстичну любов з втратою почуття міри. Основною проблемою для дитини заможних батьків є відживлення. Постає свого роду культ годівлі. Вся чинність організму дитини скерована лише на постійне, без перерви перетравлювання поживи. Дитина позбавляється почуття природного голоду і втрачає смак до їжі. Тоді її годують насильно. Пересичений організм не має відпорности до захворювань. Нервова чинність дитини проходить ненормально, на шкоду виплекання належних для неї духовних властивостей. Бажаючи добра своїй дитині, нерозумні батьки не дають їй можливості нормально розвиватись до самостійної чинности, не виховують у неї почуття міри та свідомості потреби дотримання життєвого режиму. Всі нерозумні бажання та хотіння з коверзуванням без заперечення виконуються. Так розбещується дитина, і з неї виростає **егоїст**. Про виховання дітей та наслідки примітивної любови батьків ми докладно зупинимось пізніше...

Доля інших людей і суспільні вияви життя примітивним егоїстам байдужі. Вони не виявляють критичного ставлення до життєвих явищ і байдужі до всього, що особисто їх не цікавить. Відсутність самостійного мислення є причиною успішности низькопробної пропаганди, реклами та моди, творцями й речниками яких є найхитріші представники людської породи, для яких часовий успіх є показником їхньої „правди“. Звичайні обивателі легко піддаються їхньому впливу, вірять їхнім обіцянкам і дають їм можливість використовувати себе, організовувати демонстрації, бунти, революції. Обивателі є бажаним елементом для претендентів на керівну роль у політичних партіях та диктатурах, яким легко підпорядковуються і за матеріальні вигоди служать. Вони є опорою всяких тотальних устроїв та послідовниками вульгарного матеріялізму й прагматизму. Для них всі засоби для досягнення особистого матеріяльного успіху добрі й правдиві.

Нас не цікавить матеріяльний благобут, досягнутий не чесною працею, а за допомогою дурисвітства, прислужництва та насильства над іншими так, як примітивів в дусу не цікавить наше критично-філософське ставлення до життєвих явищ, а тому наші міркування стосуються тих, що не втратили стремління до вдосконалення в духовно-культурному розвитку.

Вільний вияв духу

Стремління до свідомого вдосконалення є властивістю **вільної людини**. Шляхи до цього залежать від духовної обдарованості і середовища, в якому людина перебуває, головню – від природних клімато-географічних факторів.

Появляються одиниці з геніяльними або талановитими здібностями, розвиток яких підносить їх на рівень пророків, які указують іншим засоби, методи й способи духовного вдосконалення. У всіх народів світу початок культурного розвитку виявлявся в кultaх релігійних вірувань, що виховують уявлення про творця світу та наближення до нього для вимолення собі ліпшої долі як для земного, так і загробного життя.

У деяких кultaх духовне вдосконалення набрало екстремних форм у відмові від усіх радостей земного життя і присвячення себе служінню небесному – потойбічному. Постали монастирі, в яких знаходять спасіння для своєї душі ті, кого земне життя не приваблює. Особливо широких розмірів індивідуальне духовне вдосконалення набрало в таких системах індуїзму, як санкхья, що розглядає природу як велетенський, постійно змінний комплекс елементів із безупинним розвитком від нижчого до вдосконаленого вищого. Поруч з цією системою Йога-Патанджалі для усунення перешкод в удосконаленні дає восьмичну методу, яка містить: 1) правдивість і стримання; 2) виплекання сили волі; 3) дисципліну тіла; 4) керування життєвою силою; 5) уникнення зовнішніх вражень і почувань; 6) зміцнення уважності; 7) споглядання й 8) зосередження свого духу. Перші дві вимоги мають значення для етичної підготовки – стремління до правди й отримання від зла та вольового зовнішнього й внутрішнього очищення. Дисципліна тіла полягає в контролі й стриманні від розслабляючих чуттєвих приемностей та пристрастей. Це стримання з виплеканням, почуття міри в усьому та доцільні фізичні й психічні вправи мають привести до досконалості тіла в красі, зручності, силі й витривалості. Керування життєвою силою в процесі нормального дихання чистим повітрям витворює контроль над почуттями для збереження душевної рівноваги: „Будь спокійний і пізнавай!“ Споглядання досягається тоді, коли тіло й розум стають нечинними для зовнішніх вражень, і лише об'єкт споглядання відображається й засвоюється. Зосередження – це поступовість розумових станів, що набувають дедалі більшої й більшої простоти, доки не завершуються в надсвідомості...

Так, маючи почуття міри у відживленні свого організму, дотримуючись життєвого режиму і стримуючи себе від усіх пристрастей, йогин досягає індивідуальної фізичної й духовної досконалості, не звертаючи уваги на середовище й суспільство, в якому живе, та відмовившись від радощів родинного життя. Такий шлях вдосконалення змо-

жуть пройти лише вибрані одиниці. Вони відходять від зовнішнього світу з усім його злом і цим самим залишають своїх рідних і близьких пересічних людей підпорядковуватись впливу зла і терпіти від нього, за що в утіху за це деякі релігійні культу обіцяють нагороду після смерти в потойбічному світі...

Ми належимо до звичайних смертних людей, що обдаровані від матері-природи пересічними здібностями та духовними властивостями, для яких радості земного життя не байдужі, а потойбічного життя не пізнали й собі його не уявляємо. Ми погорджуємо примітивами, що ради своїх шлункових інтересів розмножують зло підступства, брехні і ненависти з зажерливістю та хочемо визначити залежно від нашої вдачі свій шлях до вдосконалення з дотриманням принципів добра, правди й любови. Ми не відсепаруємося від суспільства, в якому живемо. Ми маємо побороти як у ньому, так головню в самих собі елементи зла з прагненням до вільного розвитку наших шляхетних властивостей, якими обдарувала нас природа.

Лише природа є нашою матір'ю. Вона є нашим творцем і вчителем. Її маємо пізнати і від неї навчитись, як треба жити. Все в ній доцільне та має свою мету і те, що в нашому розумінні є як добром, так і злом. Тому у нас немає наміру на підставі якихось „наукових“ теорій змінювати й „перетворювати“ явища природи та всі природні властивості людини.

Заколи природи є нашим найвищим наказом, які ми маємо всебічно пізнавати, згідно з ними розважно діяти і ніколи їх не порушувати. Там, де наше розумове пізнання виявляється недостатнім, ми повинні інтуїтивно відчувати правдивий напрямок у нашій поведінці так, як інстинктивно відчують його всі вільні тварини в постійному еволюційному розвитку, удосконалюючи свій вид і рід.

Коли ми говоримо про закони природи, то маємо, коли не пізнати, то відчувати в собі їх законодавця, якого називаємо одвічним Духом Життя й Буття або Богом, атом життєвої сили якого носимо в собі. Ми не маємо наміру витворити якість нове релігійне вчення, як треба відчувати в собі Бога та поклонятись йому. Дух людини виявляється в природній властивості релігійного почуття, яке назовні сповідують різні релігійні культу залежно від ступеня духовно-культурного розвитку суспільних груп та народів. Намагання матеріялістів позбавити релігійного почуття шляхом атеїстичного виховання викликали духовну кризу. Бо воно виявляється в підсвідомому прагненні до всього величного і прекрасного, що є духовною властивістю людини. Релігійне почуття неподільно пов'язане з вірою, надією й любов'ю. Та людина, що втратила їх, стає духовним примітивом, у якому елементи зла перемагають духовно-творчі властивості в чинності як для особистого, так і загального добра...

Релігійне почуття тоді правдиве, коли воно вільно виявляється і вільно внаслідок пізнання розвивається. Одного розумового переко-

нання та примусу догм і канонів не може бути. Кожний має поклонятися Богові так, як відчуває його й вірує йому.

Упродовж тисячоліть залежно від вдачі народів та їх уявлень про Всесвіт постало багато релігійних вірувань – від первісних примітивних до високо філософськи осмислених. Найбільш поширеними є релігії кількох філософських систем індуїзму, брахманізму, буддизму, гебраїзму, християнства, ісламу з дальшим поділом їх на ортодоксальні, правовірні, протестантські, реформатські, сектантські та ин.

Цей поділ треба вважати нормальним явищем, бо ніщо в живій природі не залишається постійним і незмінним. Навіть і в мертвій природі різні мінерали та гірнини впродовж мільйонів років міняють свої властивості під впливом не лише катастрофальних явищ, а й еволюційних змін, яких зазнає поверхня землі. Тому наше вірування в божество та уявлення про нього з поступовим духовно-культурним розвитком зазнають змін, а поза цим і почуття віри не у всіх однакове. Воно залежить від інтелектуального сприймання життєвих явищ. Тому намагання отців різних релігійних вірувань переконувати в негріховності й святості догм, канонів, а часом і забобонів, із залякуваннями пекельними муками, щоб втримати владу над душами свої вірників, цілком природно викликають протест проти такого роду консерватизму.

Там, де природне почуття віри намагаються замінити переконанням, постають розбіжності, бо те, що ми не можемо дослідити нашими відчуттями й усвідомити, не надається до пізнання, а тільки до відчуження й уяви, а тому категоричні твердження щодо правочності є облуда. Це призвело до того, що високі морально-етичні основи вчення засновників або пророків релігійних вірувань вульгаризуються і втрачають свою ідейну вартість.

Колосальний розгін технічної цивілізації з її досягненнями останніх століть дав можливість пізнавати ті явища, про які перед були лише уявлення, і то помилкові. А тим часом духовно-культурний розвиток був затриманий консерватизмом отців релігійних культів. Цим були скомпрометовані високі ідеали правди, добра й любови, яким отці мали служити і вести за собою інших.

Не є нашим завданням робити оцінку того чи того релігійного вірування. Ми лише скажемо, що, якими ми є самі, таким є наш Бог. У примітивів він є примітивним, у звироднілих злочинців зовсім відсутній, а у високо інтелектуально розвинених представників роду людського сягає недосяжної височини. Тому кожна релігія є доброю, оскільки вона дає моральні основи для доброї поведінки і сприяє вдосконаленню шляхетних властивостей людини.

Вульгарні матеріялісти проголосили боротьбу проти всякого релігійного почуття з його морально-етичними основами, якими керувалось людство з давніх-давен тисячоліттями у своєму поступі та у взаємовідношеннях у суспільному і національному житті. Зруйнувавши

все старе, вони проголосили свою мораль для виправдання боротьби проти насильства з ще більшим насильством, з фізичним винищенням своїх противників, з розпалюванням ворожнечі, ненависти, недовір'ям людини до людини й оплюгавленням всього, що не погоджувалось із насильством диктатури вождів, які мають владу. До влади дістались найхитріші примітиви, що в боротьбі за неї нищили нарівні з мільйонами непокірних і своїх конкурентів на керівну роль у суспільному й державному житті.

Постала глибока духовна криза, що призвела до другої світової війни. Вона породила звироднілість у жорстокому без жодного християнського милосердя нищенні безборонних людей. Такого звірства навіть дикі орди Аттили та Чингізхана не робили. Наслідки такого озвіріння призвели до заперечення всіх моральних основ та до духовного примітивізму з втратою віри, надії й любови як атрибутів, що не мають матеріальної вартости. Лише матеріальний успіх є основою життя, а за ним нема Бога, лише невідомість, існує реальність вульгарного матеріалізму – шлунок і секс мають регулювати всі суспільні прояви. Таким стало практичне здійснення так званих „наукових“ теорій матеріалістів, що намагались насильно перебудувати й „ощасливити“ весь світ та перетворити технічними досягненнями всі природні явища, щоб примусити природу служити собі...

Насильство диктаторів

Ми не належимо до просвітлених даром вульгарно-матеріалістичної мудрости „щасливих“ людей. Ми не втратили здорового людського розуму, а тому не погоджуємося з облудними спробами перебудувати весь уклад життя з ігноруванням загальнолюдських етично-моральних основ, вважаючи їх ідеалістичними. Голосячи високі ідеї свободи, рівности й справедливости, підступом дісталися до влади представники вульгарного матеріалізму, справжній зміст якого, крім Володимира Леніна, теоретично обгрунтував і практично перевів найбільший геній зла Йосип Сталін безоглядним винищенням під „приводом“ буржуазного ідеалізму ідейної інтелігенції та десятків мільйонів непокірних громадян. Останні були позбавлені свободи не лише діяння, вільного висловлення своїх поглядів, але навіть думання та слухання всього, що не погоджується з ученням матеріалізму. Рівність виявилася в рівнянні на найнижчого та зведення всіх на становище виконавців чужої волі і рабів з тисячами концентраційних таборів для непокірних. А справедливість звелася до цілковитого позбавлення найелементарніших прав людини, коли лише за підозріння в невірності і політичній неблагодійності людину заарештовували, відбирали у неї все тяжкою й чесною працею нажите. Таке було з мільйонами

хліборобів, яких відривали від власної родини і засиляли на примусові роботи, де вони закінчували своє життя як „вороги народу“ і не знали про долю власної родини, померлої від голоду.

Усі були доведені до такого стану, що мрією кожного стало задовольнити потреби свого голодного шлунку та спокійно заснути так, щоб не пробудитись у катівні-в'язниці. За це мусили славословити „рідну“ партію, єдинодушно погоджуватися з її рішеннями, а великому вождеві висловлювати почуття любови як батькові всього поступового людства та вдячності й задоволення з радісного й щасливого життя. Такого пониження з цілковитим запереченням людської гідності не було в історичному минулому в часи найдикіших деспотій.

Але й цього було мало. Прийшов час ще більшого озвіріння з жорстоким насильством людини над людиною, з розпалюванням ненависти, з безоглядною брехнею та незчисленими злочинами. Завершення цієї звородності було спричинення другої Світової війни. „Геніальний вождь“ Сталін використав привабливі ідеї комунізму, щоб дістатися до влади і зневажив їх витворенням великої збройної сили для тримання своїх громадян у покорі та для здійснення світової революції. Ставши великим диктатором, він визнавав на другому боці лише диктатора Гітлера, що також облудно, „демократичним“ шляхом, здобув владу з використанням ідей націонал-соціалізму. Його він сприймав як рівного собі партнера для розгрому демократичних капіталістичних держав. Що більше набирався нахабства Гітлер (у розгромі цих держав), то прихильніше ставився до нього Сталін, як до справжнього вождя, і всебічно допомагав йому, навіть у творенні його збройної сили.

Лише Сталін-Джугашвілі, самодержавець комуністичної партії, що назвав себе народом, разом із Гітлером-Шікльгубером, вождем націонал-соціалістичної партії, що назвав себе нацією, були найбільшими злочинцями, які викликали другу світову війну. Сталін винищив в комуністичній партії всіх сміливих, чесних, правдивих, ідейних комуністів, які допомогли йому дістатись нагору, але сказали слово правди в інтересах народу. У Центральному Комітеті залишились лише злочинні „соратники“ та залякані, брехливі раби й підніжки, які величали й славословили геніального вождя та беззастережно погоджувались із його приятельським ставленням до великого диктатора Гітлера та допомогою йому в розбійних нападах на європейські держави. За ті колосальні жертви, що залишила по собі друга світова війна, однаковою мірою є відповідальними як військові злочинці не лише націонал-соціалісти з Гітлером, але й ті комуністи, що плакали, коли помер їх вождь Сталін.

Щодо України, то збулося передбачення Пантелеймона Куліша з його „Слов'янської оди“:

*...І всіх слов'ян скликаєш воедино:
Зливайтесь в море, ви руч'ї,*

*Корітеся й нахилийте спину,
Хиліться під присуди мої.*

*У мене ви дознаєте покою,
Як праведні у Бога за дверми,
У багнищі, з стоячою водою,
Гнитимете з московськими людьми.*

*А як на вас, коли в лиху годину
Воздвигне враг безпощадну війну
Та виріже вас тільки половину,
А там прийду і вас обороню!..*

У суперництві диктаторів за світову владу у другій світовій війні настала перемога Сталіна над Гітлером, чому значною мірою спричинилась допомога т. зв. капіталістичних демократій. Озвірілі націонал-соціалісти були засуджені, а звироднілі московські комуністи уславились як переможці над європейським фашизмом.

Україна була звільнена від німецьких „надлюдей“, які намагалися здобути для себе „життєвий простір“, але знову, сплюндрована й спустошена, потрапила в „братерські“ обійми московських „визволителів“.

Усі заслуги в обороні були приписані генералісимумові Сталіну, а коли його злочинність жодною брехнею не можна було закрити, тоді ці заслуги були перенесені на мудре керівництво комуністичної партії, славословячи її як osvoboditel'ky vs'ogo kul'turnogo ljudstva від варварства німецьких нацистів, що погубили славу своїх філософів-гуманістів.

Перемога над ворогом сталась, але ціною колосальних жертв, серед яких загинули чесні, сміливі і талановиті представники радянської інтелігенції, що не ховались в запілля, не хитрували, а добросовісно виконували свій обов'язок – боронити батьківщину від технічно озброєної ворожої навали. Умирили вони, як герої, без нарікань, витерпи весь тягар боїв без належних технічних засобів. Вони перемогли тих, що не визнавали українців за людей...

Кривава війна з озвірінням людей, що втратили здоровий розум, мала б внести якість просвітління, але, навпаки, настало ще більше запаморочення. Навіть якась тинь відповідальності комуністичної партії за цю війну з десятками мільйонів загиблих, покалічених і ще більшої кількості знедолених не може бути. Той шлях, який був пройдений у будівництві комунізму, був необхідний і безгрішний. Лише з таким дотриманням „наукової“ теорії діалектичного та історичного матеріалізму з большевицькою практикою можна було досягти „колосальних“ успіхів в індустріалізації країни. Лише комуністи бажують миру і щастя всім людям на землі. Лише вони є речниками свободи, справжнього демократизму та гуманізму. Лише вони хочуть цілковитого і повного роззброєння, маючи в той час найбільшу армію в світі й найбільш досконало-технічну зброю для охорони миру.

Але, вважаючи себе безгрішними в усьому, вони бояться ревізйонізму, як нечистий кадила. Проповідуючи свою правду, вони заперечують всі інші правди. Проголошуючи свободу і незалежність всім націям світу, вони під видом боротьби проти буржуазного націоналізму душать вільний незалежний духовно-культурний розвиток тих націй, які перебувають під їхньою владою, щоб вони не збочили на буржуазний шлях, занедбавши „класову“ ідеологію і не впали до капіталістичного рабства. Націям має залишитись національна форма розвитку, але зміст може бути лише інтернаціональний, всебічно „науково“ (магічне слово) сформульований у матеріялістичному ученні.

За такого загального запаморочення всі поети, письменники, мистці з дотриманням „соціялістичного реалізму“ творили і мають творити героїчні постаті творців комунізму, визнаючи лише комуністичні ідеї, а, головне, дотримуючись лише мудрого керівництва комуністичної партії, щоб уникнути якогось впливу ідеалістичних ідеологій, що з ними як буржуазними не може бути жодної співпраці, жодного співжиття.

Мітологування облуди

Щоб пройдений шлях вважався безпомилковим, почав витворюватися процес мітологування. Замість розумної критики в оцінці подій і явищ на всіх етапах революційного розвитку, почали дивитись на все як на історичну необхідність, наперед передбачену науковою теорією діалектичного й історичного матеріялізму. Це призвело до загального переконання всіх про безпомилковість політичного проводу. Замість правдивого об'єктивного аналізу прийшло до мітологічного розуміння історичних явищ, які до того ж суб'єктивно освітлювались, або цілком перекручувались.

Мітологування вождівської особи, його божеської непомильності призвело і до мітологування самої боротьби та уроення вигаданих ворогів після того, як дійсні були вже ліквідовані. Коли є Бог, то мусить бути й дідько. Тому потрібне було загострення класової боротьби та витворення розуміння „ворогів народу“, мусить бути повсякчасна пильність проти підступного проникнення диявольських спокус впливу буржуазних ідеологій ревізйонізму, націоналізму. Для цього витворений колосальний апарат розвідки, слідчих, державної безпеки і карних органів, що постійно тримали „порох сухим“. Мітологування породило інквізицію. Постали політичні процеси з чародіями, шпигунами, зрадниками, запродавцями чужому капіталові...

Ця мітологія перейшла до літератури. Вона мала великий виховний вплив. За вільного розвитку вона це завдання виконувала. В перше десятиліття по революції вона почасти ще виявляла себе в творах

О. Блока, С. Єсеніна, В. Пастернака, О. Толстого, О. Фадєєва, М. Шолохова, з українців – у В. Блакитного, І. Микитенка, М. Хвильового, Ю. Яновського, М. Рильського, Остапа Вишні. Ця революційна література описувала реальний суспільний процес, показувала історичну драму й особисту драму людей, їх стремління, біди, болі, боротьбу і терпіння, не ухилялась від суворости трагедії й уміння безкомпромісно битися за майбутнє революції. А потім література і мистецтво перестали говорити правду, перестали розуміти історичний процес і водночас перестали бути свідомістю й розумом революції. Почалася т. зв. „ждановщина“ і мітологія соціалістичного реалізму, урядово канонізованого. Постала література, яка не сміла говорити про злочини насильства, мусила мовчати про процеси, які збуджували свідомість і які були багато років на порядку денному. Література вимушена була постійно щоразу більше і більше впадати у брехню і стало витворювати неправдиву візію дійсності.

Були витворені ворожбитські закляття й формули, що мали змінювати об'єктивну дійсність, відганяти ворога, підвищувати життєвий рівень там, де його немає, щоб клася таке переконання, що коли ми безупинно будемо повторювати, що ми щасливі, що ми моральні, добрі, що ми багаті, що ми будемо щасливішими та ще добрішими так, що наші труднощі зникнуть, а наш життєвий рівень реально підвищиться, лише треба наздогнати й перегнати виробництво й продукцію в капіталістичних країнах, а фактично сприяти тому, щоб там виникла революція й зруйнувала все. Тоді ми будемо попереду.

Після смерті великого диктатора почалось розвінчування т. зв. культу особи з приписуванням йому всіх насильств над власними громадянами, безпідставних розстрілів не лише своїх противників і уронених „ворогів народу“, але й чільних діячів-творців комуністичної партії. До цього приєднувались надзвичайно тяжкі переживання і загибель мільйонів невинних у концентраційних таборах, спричинення насильною колективізацією та грабунком продовольства голоду зі смертю мільйонів хліборобів і т. д. і т. п. Але керівництво комуністичної партії нічого спільного з цим ніби не мало і про ці злочини не знало...

Стихія озвіріння з викликанням оспіваної матеріалістичними поетами ненависти уляглась. Потрохи почав зникати страх перед жахливими переслідуваннями. До задушливої атмосфери в літературі і мистецтві почала проникати хвиля свіжого повітря. Деякі письменники почали говорити правду, виявляючи при цьому не лише високу майстерність, але й велику совість. Першим з них не побоявся одверто висловити в творі „Доктор Живаго“ своє ставлення до минулих революційних подій із винищенням інтелігенції Пастернак, за що був засуджений і збойкотований всіма творцями мітологічної літератури. За ним сміливо висловив свої погляди Дудинцев в творі „Не хлебом единым“, за що також був збойкотований. Але природний процес життя проривався через мітологічну сітку. Це зрозумів Ілля Еренбург

і, осмілівши, в своїх спогадах „Люди, годы, жизнь“ підкопав підвалини під мітом божеської непомилності вождя, якому й сам служив, випадково залишившись живим. З українських письменників першим почав звільнюватись від мітологічної облуди Михайло Стельмах і в своєму творі „Правда і кривда“ обережно сказав, звідки походить кривда. Ця обережність врятувала його від нагінки. Більш рішуче порушили мітологічний тон літератури Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Іван Драч, Іван Дзюба, Ліна Костенко та інші молоді діячі культури. Це налякало політичний провід. На з'їздах письменників і мистців та на зустрічах їх з керівниками партії й уряду такі виступи були засуджені як шкідливі для побудови комунізму. Під виглядом боротьби з абстракціонізмом, якому були приписані хворобливі прояви в мистецтві, почалась нагінка фактично за стремління до правди і за розвінчання фантастичних та мітологічних образів і постатей в будівництві комунізму.

Щоб та правда не розвінчала і спадкоємців сталінського будівництва та не було їх позбавлено дальшої провідної ролі, були визначені напрямні для літературної і мистецької творчості в дусі „високої ідейності“, цебто урядово вимагалось „давати твори такої високої ідейності і художньої сили впливу на уми і почуття людей, щоб не виникло збочення від неухильного проведення партійної лінії. Основою творчості в літературі мала бути лише партійність і класові позиції, коли не може бути жодного мирного співіснування соціалістичної й буржуазної ідеологій. Преса й радіо, література, живопис, музика, кіно, театр є гострою ідейною зброєю партії. Лише партія дбає про те, щоб ця зброя була завжди в бойовій готовності і влучно била ворогів. Лінія розвитку літератури і мистецтва визначена програмою партії, яка обговорювалась всенародно і отримала загальну підтримку та схвалення робітників, колгоспників, інтелігенції. Від такої брехливої запамороченості та боязливої затурканості у робітників та колгоспників дійшло до втрати людської гідності. Тому молодим письменникам радили вчитися на історії безглуздої комуністичної революції та класової боротьби, щоб бути „гідними продовжувачами справи своїх батьків“.

Так був канонізований на цей раз „народний“ соціалістичний реалізм, головним інтерпретатором якого став Ільчов, що, за наказом Микити Хрущова, намагався відновити прогнилу „реалістичну ждановщину“. Лише між практикою канонізації мітологічного соціалістичного реалізму в часи Сталіна з душеприкажчиком Ждановим і тепер виникла значна різниця. Тоді за порушення канонізованого напрямку була безоглядна ліквідація. Це привело до сфальшованого способу життя, до браку розуму і сміливості, до боягузтва й прислужництва, відмирання сумління, зниження морально-етичних норм, до втрати людської гідності, до примітивізму, коли, замість правдивої християнської релігії, постала матеріалістична класова „релігія“ з вірою в божеські властивості її творців.

Характерною ознакою морального занепаду і глибокої духовної кризи від такої „релігії“ була поява неорганізованих банд т. зв. „блатного“ елементу з кримінальних злочинців, свого роду „ордену законників – чесних крадіїв“. Маючи „блат“ (зв’язок) з органами державної безпеки як політично-благонадійний елемент, орден „законників“ зайняв панівне становище на дні життя, в темних завулках, у в’язницях та в таборах. Письменник В. Дудинцев у новелі „Новорічна казка“ охарактеризував страшну силу цих „законників“ з їх гостро відточеними ножами, що, за наказом „пахана“, який мав необмежену диктаторську владу і міг досягти всуди...

Зі смертю великого генія зла прийшло до морального оздоровлення, коли закута в кайдани Правда почала звільнятися від них і з царства темряви пробивається на світло денне. Навіть „законники“ почали приходити до переконання, що матеріальні цінності втрачають свою вартість, а духовні властивості такі, як любов, дружба, довір’я людини до людини, є основою життя людського суспільства. Почала звільнятися і література від мітологічного реалізму, але найшовся новий опікун на полі комуністичного лібералізму.

Література, за рецептом ідеолога соціалістичного реалізму Ільчова, тримаючись вказаності партійного керівництва, як сліпий стіни, мала виявити всю талановитість і майстерність у паралогізмі (дурицивстві), який полягав у тому, що на основі помилкового твердження за **змістом** неправдивий висновок, але за **формою** з видимістю правдивого, мав стати уявно правдивим, щоб переконати всіх у його непомильності. Коли письменник або мистець досяг такого ступеня майстерності, то як безперечно доведену правду можна буде способом софізму голосити іншим та захищати свої позиції і нападати на все інше, що не погоджується з класовою ідеологією, та приписувати противникам усі свої хиби й злочини, бо в цьому полягає найліпший спосіб оборони.

Колишнє досить примітивне мітологування тепер, під видом народного соціалістичного реалізму, набрало більш досконалих форм, щоб обійти правду, за якою пробуджується туга у нової, не заляканої вже, не буржуазної радянської молоді. У численних дискусіях говорилося про все можливе, що не мало істотного значення для вільної творчої чинності, але саму суттєвість правди оминали з усіх боків або так її замаскували, що її не можна було впізнати. Що зручніше це робилося, то більше в цьому виявлялась майстерність. Сумління ж є явищем ідеалістичним, а тому з ним можна не рахуватись. Воно не варте сталінської чи якоїсь іншої премії, яку можна отримати за майстерність і мати з того матеріальні вигоди.

Примус до мітологічного соцреалізму приводив до трагедії з ліквідацією і самоліквідацією непокірних письменників. Пізніше спонука до „народного соцреалізму“ викликала „говороманію“ на численних конференціях, зустрічах і пленарних засіданнях під опікунським

керівництвом партії з винесенням доган неслухняним літераторам та мистцям і вигнанням непокірних зі Спілки письменників. Примітиви та колишні мітологи запопадливо заради матеріальних вигод висловлювали свою вірність і відданість мудрому партійному керівництву та осуд тим, що осмілювались мати власний погляд на завдання літератури й мистецтва для суспільного духовно-культурного розвитку. Виникла в тяжких переживаннях революційних подій, загартована у вогні і крові насильства диктатури та жорстокої світової війни, вільна думка жодним софізмом не давалася звести себе на манівці та закувати в кайдани духовного поневолення, страху, ненависти і недовір'я людини до людини. Як свого часу доба „святої інквізиції“, так тепер доба диктаторської партійної інквізиції проходить і не повернеться.

Матеріялістична облуда

З'явлення на коні світових подій великих диктаторів з хворобливим уявленням про можливість з допомогою меча та вогню перебудувати весь уклад життя на землі спричинило зупинку духовно-культурного розвитку в суспільному й національному житті з винищенням старої інтелігенції та позбавленням можливості для вільної духовної творчості в поезії, літературі, мистецтві. Зате технічно-цивілізаційний поступ, головню в галузі воєнної промисловості, всебічно підтримувався та викликав подив і захоплення, особливо в дослідженні космічних явищ. Останнє стало головним козирем в антирелігійній пропаганді як доказ, що жодного раю для душ померлих на небі немає, як рівню ж немає там і Бога. Розвінчали не лише пророка Іллю, колишнього українського Перуна, керівника електронного руху грому й блискавки, але й самого Бога як творця землі й неба та законодавця загальнолюдської етики й моралі.

Виникло переконання, яке назвали вірою в непереможну силу техніки, що може регулювати суспільні вияви життя. Лише той, хто має найбільше тих технічних досягнень, зможе керувати світом. Йому будуть покірними не лише суходоли й води землі, але й космічні простори. Таку покірність можна буде досягти силою атомної зброї. Найдосконаліша зброя підпорядковує собі все.

Стара християнська засада „Хто підняв меч, від меча загине“ втратила своє значення. Почалися перегони у випробуванні атомної зброї з безконечними ядерними вибухами не лише в атмосфері, а й під землею та під водою.

Це призвело до порушення природного руху повітряних і водяних течій, а з ними – кліматичних змін з викликанням руйнівних буревіїв і злив. Внаслідок цього виникли шкоди для мирної господарської чин-

ности. А атмосфера землі все більше й більше отруюється радіоактивністю, що порушує нормальну чинність усіх життєвих процесів. Але задля опанування світу на це не звертають уваги. Зі страху втратити владу над своїми народами політичні діячі змагаються в озброєнні, без огляду на колосальні видатки, та втягненні до цієї недоцільної для мирного життя роботи й служби мільйонів людей з занедбанням задоволення щоденних потреб своїх громадян. Їх лякають гіршим на випадок перемоги противника капіталістичним рабством з одного боку, а з другого – комуністичною диктатурою з руїною всього укладу життя...

Всіма ніби опанувало загальне божевілля з утратою здорового розуму. Виникло безліч усяких організацій, що провадять безконечні конференції та з'їзди, зібрання, наради, зустрічі, маніфестації, демонстрації, але все те кінчається лише проголошенням різних резолюцій, закликів, протестів. Говорили й говорять всі – до втрати почуття міри, а головне – **довір'я людини до людини**. Без взаємного довір'я в добру волю всі намагаються у словоблудний спосіб софістики переконати одні одних з обопільними звинуваченнями та з намаганням здобути для себе прихильну світову опінію. Кожний галасує за світовий мир та загальне всебічне роззброєння, але разом з цим гарячково, щоб не спізнитися, збільшує свою збройну силу ніби для охорони цього миру.

Перша світова війна викликала революції, що спричинилися до втворення побіч капіталістичної системи в економічно-політичній діяльності з вільною ініціативою і конкуренційним розвитком протилежної їй соціалістичної системи з комуністичною диктатурою. Часово виникла було ще третя середня між ними система національного соціалізму з диктаторськими прямуваннями, але не витримала боротьби з першими двома і, наробивши багато лиха, зійшла з кону світової і власної національної політики.

У капіталістичній системі витворились могутні монополії, що підпорядкували собі силою свого капіталу вияви суспільного життя у своїх країнах з високорозвиненою промисловістю та звели вільну ініціативу і конкуренцію в господарській чинності майже нанівець.

У соціалістичній системі зі скасуванням приватної власності та вільної ініціативи в економічно-політичній діяльності виникла своєрідна форма безконкуренційного державного капіталізму, що була названа „суспільним господарством“, але душила всі вияви суспільного життя й спричинила голодування населення.

Форми і назви цих систем різні, і прямування їх ніби взаємно протилежні та ворожі без огляду на декларації мирного співіснування, але суттєвість їх у впливах на суспільне життя та ж сама. Обидві вони витворили такі обставини, за яких затримується вільна творчість у духовно-культурному розвитку суспільства. Відмінність лише в тому, що у комуністів вона душиться так званим „революційним шляхом“, насильством над людською гідністю в біді та недолі рабської праці для

осягнення технічно-цивілізаційного поступу, а в капіталістів, навпаки, все підпорядковано технічно-цивілізаційним матеріальним вигодам за добровільної байдужості до духовно-культурних виявів життя.

Ще в добу феодалізму до виникнення цих систем, коли особисте, економічне й соціальне життя було підпорядковане обов'язковим правилам феодального устрою і людина того часу не була вільною, вона все-таки не була відокремленою, самотньою, не почувала себе в небезпеці і не боялася бути відірваною від того середовища, в якому народилася і виросла. У неї було розвинене почуття спільності з природою і солідарності зі своїми побратимами та з довір'ям до них без огляду на наявність протиріч і ворожнечі між суспільними групами, між різними панамі і князівствами. Нормальне підпорядкування соціально-суспільних процесів життя феодалам не затримувало духовного природного розвитку в культурі, і він проходив своїм шляхом. Феодальний період характеризується ренесансом, відродженням гуманістичних філософських ідей, просвітництвом і виявленням класичної поезії, літератури і мистецтва з надзвичайною красою в музиці та малярстві з їх безсмертними зразками.

З розвитком капіталізму та руйнуванням феодально-патріархального устрою людина звільнилась від підпорядкованості феодальному панству і розірвала зв'язки зі старим, але водночас опинилась наодинці з собою, відірвалася від природи і відокремилась від своїх побратимів. Сталося так, що у новій людини з'явилося почуття свободи, незалежності і рівності, з одного боку, а з другого – непевність, безсилля, сумнів, самотність і страх пригнітили творчий дух людини.

Утративши своє місце в старому вузькому оточенні, людина втратила й відповідь на питання про суттєвість та мету життя, в ній почали перемагати сумніви щодо нього, його краси й привабливості. Їй почали загрожувати могутні сили капіталу з його технікою, а коли він втратив форму приватного і перетворився на державний з усіма карними органами всесильної диктатури, тоді стало ще страшніше. Людиною опанував **страх**. Її стосунки з іншими в атмосфері недовір'я людини до людини зробились холодними і ворожими. Нормальною людиною стала вільною, а фактично самотньою, ізольованою навіть від власної родини, відчуючи з усіх боків небезпеку, особливо за диктатури.

Доля людини визначилась, з одного боку, в службі для розвитку капіталу і поступу техніки, а з другого – у збільшенні сили комуністичної диктатури не задля власного щастя й спасіння, а просто ради необхідності в накинутій їй меті. Людина стала гвинтиком велетенської машини, більшим або меншим залежно від спритності й уміння вибитись нагору, але всеодно гвинтиком, що служив чужій для нього цілі. Наслідком цього виникало почуття власної меншовартості, безсилля та безнадійності.

Та свобода, яку дають людині як у капіталістичній, так і в соціалістичній системах з широко декларованим демократизмом стала

не позитивною, але негативною. Все робиться ніби для людини і в ім'я людини, а насправді вона є не суб'єктом, а об'єктом – як у ролі продуцента, так і споживача, а в полі політичної демократії – виборця. Вона має добровільно підпорядкуватися партійним апаратам, яких у капіталістичній системі є кілька, а в соціалістичній – лише один. Людині пропонують обирати кандидатів, яких вона не виставляла, яких вона не знає, а вони їй і взаємини між ними такі ж уявні, як і будь-які стосунки між чужими людьми. Виборця роблять ніби значною постаттю, кличуть її до критичного посудження, але все це веде до самообдурювання в самостійності свого рішення. Вибрані кандидати мають виконувати волю тих, хто дав вибрати їх. Витворився клубок демократичного дурисвітства, в якому бракує реально вільного і незалежно міркуючого громадянина.

Одинока людина почуває себе безсилою вибороти собі свободу для незалежної чинності й руху. Вона залишається самотньою з почуттям страху за свою долю. Під тягарем цього страху вона намагається знайти кого-небудь або що-небудь, з ким або з чим могла б сполучити своє особисте „Я“. Тому індивідуальне „Я“ стає для людини безвартісним. Вона втратила свого старого бога, якому вірила, поклала на нього всі свої надії і шукала у нього захисту від почуття страху. Щоб позбавитися страху своєї власної вимушеної самотності й безсилої особистості та звільнитись від такої недійсної свободи, така людина хоче втратитись, загубитись або підпорядкуватися загальному рухові, хоч він їй не до вподоби, але в якому можна знайти почуття безпеки.

Така втеча від свободи полягає в тому, що людина перестає бути сама собою і цілком переймає та засвоює той характер особи, який пропонується їй середовищем, у якому вона живе. Вона стає такою, як і всі інші, а в загальній масі втрачається як істота, що не відрізняється від інших і стає тим, ким, як „вони“ вважають, вона має бути. Це подібно до мімікрії у тварин. Така особа не усвідомлює факту свого відчуження від власного „Я“ та набуття неправдивого характеру своїх відчужень, думок і поступовання. Вона придушила в собі своє справжнє „Я“ і ототожнила себе з новонабутим „Я“ кібернетичного автомата. Так людина приймає чужі псевдонауки, почування й дії за свої власні ніби справжні думки, почування й дії.

Цьому підлягає більшість людей. Це сприяє виникненню фашизму та різних диктатур, остільки втрата власного „Я“ й заміна його на „псевдо я“ веде до того, що людина готова підпорядкуватися тій владі, яка обіцяє їй безпеку, матеріальний добробут та розв'язання всіх її сумнівів. Лише, коли сумління власного „Я“ все-таки не дасться заглушити, воно пробуджує тугу за втраченим почуттям віри, надії і любови до подібних собі людей, і людина шукає морального задоволення в молитві до Бога. Але занедбаний духовно-культурний розвиток виявляє і тут безсилля знайти реальний шлях до правди.

Надзвичайний поступ технічних засобів для реклами та пропаганди з удосконаленим способом швидкого і масового поширення друкованого слова, а також радіо й телевізор стали до послуг як капіталістичних монополій, так і псевдо-соціалістичних диктатур. Це призвело до виникнення своєрідних тотальних державних режимів, що породили вже згадану другу світову війну з цілковитою втратою людяності...

Суспільні процеси життя перетворились на гру на кону велетенського театру, в якій усі беруть участь як у трагедіях, так і в комедіях та фарсах, і то лише в ролях статистів, підпорядковуючись волі кількох артистів. Але й останні діють за вказівками невідомого для глядачів „когось“ із-за куліс. Цей „хтось“ є сила грошей. Гроші і в капіталістичній, і в соціалістичній системі є тією енергією, яка приводить у рух всі соціальні процеси...

Гроші – це те золоте теля, якому поклонялись, за біблійним переказом, жида, доки пророк Мойсей не дав їм десять Божих заповідей, чим звільнив їх у їхньому суспільному житті від надвлади золота, що почала діяти назовні. І вони використали її в часи духовно-моральних занепадів, коли гроші набирали своєї сили, поневолюючи вільну духовну творчість людини. Ця сила зробила всіх статистами на кону світового театру і позбавила їх власної свободи. Вона бере участь у грі артистів, які провадять між собою боротьбу чи то за здобуття сили грошей, чи за владу насильним підпорядкуванням собі всіх. Людина, як автомат або гвинтик, стає додатком не лише до театральної гри, а й до її декорацій. Той, хто цьому добровільно не підпорядковується, або відходить із кону, або, не досягнувши своєї власної мети, не витримує тягару неприродного, безцільного животіння, сам відходить, закінчуючи свій життєвий шлях самогубством.

Людиною опанувала матеріальна облуда. Всі вияви життя оцінюються лише вартістю грошей. Щоб мати їх, варто відмовитись від особистої свободи і підпорядкуватись силі грошей та погодитись на духовне упослідження. Прямування групи можновладців перетворило людину на раба матеріальних потреб для задоволення своїх пристрастей. Така людина почуває себе уявно вільною у виконанні біологічних функцій: їді, питті, статевому акті, в забавах і видовищах. У ліпшому разі при досягненні відносної матеріальної незалежності вона, розташувшись у своєму затишному, з усіма вигодами помешканні, відчуває себе у своїх біологічних функціях не вільною людиною, а може, разом із псом або котом – лише твариною.

Те, що властиве тварині, стає приділом людини, а людське перетворюється на те, що властиве тварині. У тих, що не досягли матеріальної незалежності та упосліджені в тяжких умовах життя і боротьби за фізичне існування, біда не сприяє сприйманню прекрасного, а в можновладців та партійних верховодів жадоба до влади та до того, щоб мати ще більше, ніж мають, виникає зажерливість, що висушує останні почуття до краси. За відсутністю свободи для дійсного і прав-

дивого життя, людського життя люди підліють як від біди, так і від надмірного достатку.

Як протест проти цього переважно у молодого покоління ще не заляканих і не спідлілих людей пробуджується бажання вирватись із тенет духовного занепаду, але в більшості вони позбавлені засобів для вільного висловлення своїх поглядів, для поборення панівної брехливості, пасують перед безуспішністю своїх шукань нового шляху для етично-морального оздоровлення, або байдужіють, або сходять на манівці патологічних викривлень, захоплюючись тим, що належить до культурного смітника. Так, приміром, частина молоді в капіталістичних країнах, якій матеріальний благобут їхніх батьків переситився, доходить до примітивних проявів життя з повною свободою свого неохайного поступовання. Це так звані в Америці „гіппі“, що не рахуються з нормами суспільного життя. Їх хворобливий психічний ухил у світогляді почасти подібний у протилежному напрямку до явища в комуністичних країнах, де розбещені нащадки матеріально забезпечених партійних діячів вступають до своєрідного ордену „законників“ – „чесних крадіїв“ (воров в законі. – *Ред.*).

У літературі та мистецтві шукання в духовному занепаді чогось нового часом виявляються у т. зв. символізмі, абстракціонізмі, експресіонізмі, натуралізмі, формалізмі і т. п., наперекір літературному ремісництву з усякими мітологічними та канонізованими реалізмами для задоволення славословлення владних верховодів та пристосування до примітивних, простацьких смаків різних пристосуванців.

До таких наслідків затримки вільного духовно-культурного розвитку сучасного суспільства як буржуазного, так і комуністичного – призвела матеріялістична облуда в технічно-цивілізаційному поступі з горячковими перегонами в озброєнні.

Дороговкази Правди

Охарактеризувавши фактичний стан духовної культури в суспільному житті з сучасним занепадом етично-моральних основ, маємо намір теоретично, наперекір панівним науковим теоріям, з'ясувати головні причини такого занепаду. **Основою всіх основ є Правда.** Якою є наша правда, такими є і ми. В шуканнях Правди виявляється істотність і сутєвість Людини як найдосконалішого витвору природи. Вийшовши зі стану примітивізму, людина одвічно стремить до пізнання правди і проходить різні шляхи в своєму духовному розвитку.

Були і є три способи або системи пізнання правди: ідейний, сенситивний та ідеалістичний. **Ідейна правда** має інтуїтивно-уявний характер, що народжується в підсвідомості і переходить до надсвідомости в стремлінні до найвищого ідеалу одвічного Духа – Бога. Речни-

ками цієї правди були пророки, а у християн – Боголюдина Ісус Христос. Вона є правдою віри, надії й любови.

Сенситивна правда є правдою чуттєвою. Вона ґрунтується лише на матеріяльних явищах, які людина пізнає своїми відчуттями і за допомогою технічних середників переконається в їх дійсності. Те, що не надається до пізнання, залишається без уваги. Вона керується лише „холодним“ розумом, що без впливу якого-будь почуття діє як кібернетичний механізм.

Ідеалістична правда є синтезом двох попередніх правд. Вона виникла в нашій свідомості, в якій аналізуються й синтезуються наші інтуїтивні світовідчуття та чинність нашого розуму. Наш розум може шляхом логіки та діалектики пізнати багато істин, особливо з обшару силогізмичного і математичного, та дійти дедуктивно-розумового висновку. Цим самим, так би мовити, контролюються й усуваються помилкові уявлення в правді ідейній, які виникли внаслідок недостатнього пізнання природних процесів та життєвих явищ, що призвело до релігійного фанатизму й забобонів. У нашій свідомості сполучається правда ідейна, явлена від Духа, з правдою сенситивною розумовою в одну органічну цілість. В цьому є основа ідеалістичної системи правди і пізнання.

Ідейна правда виявляється як правда абсолютна, правда і ніщо інше, як лише правда, що ґрунтується **на вірі** без жодних розумових переконань. Порівнювати її з правдою сенситивною не можна. Що з погляду ідейної правди є істина, з погляду сенситивної – невідомість і забобон. Багато релігійних правд з погляду виключно чуттєвої правди є помилковими і побудованими на безконтрольній вірі. Це призвело до гострої суперечки між ними, що особливо виявилось в перших віках між проповідниками християнства та філософами старої Греції й Риму. Останні в боротьбі проти релігійного вчення, що ґрунтувалось лише на вірі, вважали християн з їх правдою несвідомими, запамороченими фанатиками. З християнських учителів апостол Павло вважав відчуттєве пізнання добродійством від Бога, але наступні отці церкви виявили фанатичну нетерпимість до чуттєвої правди, і пізнання її зовсім придушили. Але всякий тиск викликає протитиск. Це спричинилось до появи ренесансу, коли чуттєва правда звільнилась і почала витісняти християнську правду лише віри з її позиції консервативного спротиву культурному та цивілізаційному розвитку. Проти однієї крайності постала друга. Сенситивна правда вважає головним джерелом пізнання дійсності лише органи відчуття. Тільки вони мають рішати, що є правда, а що неправда. Вони стали вирішальним чинником у визнанні дійсності всього досвіду і всіх логічних основ. Сенситивна правда рішуче заперечує або ставиться байдуже до будь-якої надчуттєвої дійсності чи вартості.

Те, що ми не можемо пізнати, – не існує. А коли є щось непізнаване, то воно ні до чого і не варте нашої уваги. При запереченні надчут-

тевої дійсності сенситивна правда прихильно ставилася до пізнання фізичних, хемічних і біологічних властивостей, чим сприяла зростання технологічних винаходів та швидкому цивілізаційному поступові.

Цілком розвинена сенситивна система правди і пізнання є матеріалістичною. Матеріалістичним методом пізнання користуються переважно в науковій чинності. Але коли при цьому стають на шлях вульгаризму, то творчий дух людини зводиться нанівець. Вона характеризується як „комплекс електронів і протонів“, рефлексивним механізмом у живому організмі, сумішком подразнень та реагуванням на них, психоаналітичним „вакуумом“, наповненим фізіологічним „лібідо“. Матеріальні вартості є найвищими, бо вони забезпечують матеріальний добробут і заспокоюють фізіологічні потреби людини. Відчуттєва пожиточність і задоволення є мірилом того, що є добрим. Немає нічого постійного й незмінного. Минулість пройшла і втрачена, майбутність ще не прийшла і непевна, лише сучасність є дійсним моментом, який треба використати. А тому не пропусти момент і використай вартості сучасності.

Немає нічого абсолютного, все змінюється і все стає відносним, релятивним – як правда й брехня, так і норми моралі та естетики, бо вони можуть бути „буржуазні“, „класові“, „комуністичні“. Певна річ може бути сьогодні добра, а завтра зла, за певних обставин може виявитись правдивою, а за інших неправдивою. Відчуттєві спостереження вказують, що наукові, філософські, релігійні, моральні, естетичні та інші вартості, норми й переконання не є чимось сталим, а міняються в суспільних проявах залежно від культурних та цивілізаційних обставин, у яких перебувають не лише окремі особи, а й суспільні групи та народи...

Коли між культурним розвитком і цивілізаційним поступом нема певної гармонії в однаковому темпі змін, перший у своєму консерватизмі відстає або насильно затримується, а другий надто швидко йде вперед і робить революцію у світогляді, тоді настає моральна й культурна анархія. Робиться переоцінка вартостей. Наука й матеріалістична філософія набувають характеру утилітаризму. Такі галузі, як фізика й хемія, біологія й медицина, геологія й географія, технологія, політика і народне господарство, є практичними й пожиточними. Іdealістична філософія, релігія, основи етики й моралі занедбуються. Психологія **як наука про людську душу** відходить на задній край, перевага дається фізіології нервової системи та її рефлексів. Філософія як пізнання основ правдивої дійсності зійшла на манівці шукань із неясною суперечливою ідеологією в емпіризмі, емпіріокритицизмі, позитивизмі, прагматизмі, критицизмі, раціоналізмі, сенсуалізмі, агностицизмі, феноменалізмі, скептицизмі, інструменталізмі і т. д. Створилась вавилонська вежа, з якої можна було б пізнати Всесвіт, але, не досягши її верху, люди перестали розуміти одні одних і розійшлись із взаємним недовір'ям та ворожістю.

Названі системи правди з їх типами культур: ідеальним, ідеалістичним і сенситивним – в історичному минулому мали свої періоди виникнення, розвитку і занепаду. В Європі їх постання та чергування у впливах на розвиток соціальних форм життя відбувалось на ґрунті гострої ідейної боротьби спочатку в умовах рабовласництва, а пізніше феодалізму. Залежно від культурного та цивілізаційного поступу поступово змінювались елементи релігійно-філософського світогляду та світовідчуття стародавніх народів: єгиптян, вавілонян, фінікійців, індусів, які мали вплив на формування культури Стародавньої Греції, що почала виявлятися від VIII ст. до н. е.

З VIII до VI ст. до н. е. в Стародавній Греції панував **ідеальний** тип духовної культури, який мав вплив на розвиток і наших пращурів – осілих слов'ян з номадами – кіммерійцями, скитами і сарматами. Тоді на острів Делос приходили з жертвами богині Деметрі дівчата з України від тогочасного, правдоподібно, матриярхального суспільства.

Для **ідеального типу культури найвищим абсолютом був Дух** з понадчуттєвим і понадраціональним розумінням життя, лише з **вірою** його правдивої дійсності й вартості, що дається тільки від Бога. Вірування в його філософській основі ґрунтувалось на релігійно-мітологічному світогляді, в якому олімпійським богам надалися людські властивості. Від людей виділялися герої, що набували божеських ознак і належали до Олімпу. Такий світогляд не викликав релігійного фанатизму і не перешкодив появі наївноматеріалістичних поглядів, пов'язаних головню з чинністю Мілетської школи у VI ст. до н. е., засновником якої вважався Фалес. Пізніше Геракліт Ефеський (530–470 рр. до н. е.), відкидаючи мітологічно-релігійні уявлення про світ, філософськи обґрунтував у творі „Про природу“ закономірність природних явищ з їх протилежностями. Поява матеріалістичних поглядів спричинилась до занепаду тогочасної ідейної системи правди.

Від V до IV ст. до н. е. поширився **ідеалістичний** тип культури з розвитком класичної ідеалістичної філософії Сократа (469–399 рр. до н. е.), Платона (427–347 рр. до н. е.), Аристотеля (384–322 рр. до н. е.). Незважаючи на відсутність особливого фанатизму боротьба тогочасних світоглядів не пройшла безболісно. За перемогу своєї позиції Сократ заплатив життям. Вирок винесли архонти, які мали політичну владу, і в інтересах яких було затримання духовно-культурного розвитку в його боротьбі проти соціального поневолення.

У III ст. до н. е. запанував **сенситивний тип культури** з філософським матеріалістичним світоглядом, який обґрунтували Демокріт (460–370 рр. до н. е.), Епікур (341–870 рр. до н. е.), Лукрецій (99–55 рр. до н. е.). У 146 р. до н. е. Греція втратила самостійність і була приєднана до Римської держави. Від того часу класична форма матеріалістичного учення почала підпадати чимраз більше вульгаризації, втративши у римських завойовників та звироднілих імператорів озна-

ки людяности, що затримало культурний розвиток Риму. Це спричинилось і до занепаду сенситивної системи правди.

У VII ст. н. е. знову переміг **ідейний напрям духовно-культурного** розвитку як реакція на тогочасне озвіріння, до поборення якого мирним шляхом кликало впродовж шести століть учення Боголюдини Христа. З занепадом Римської імперії і постановням європейських держав, в яких поширилось християнство, воно стало панівною релігією **з ідейною правдою**. Вийшовши зі стану пригнічення, християнство поступово позбавилось чистоти вчення Христа. Отці церкви в інтересах панівних груп звільняли його, до того ж канонізували те, що з культурним розвитком мало прийти до змін. До занепадку ідейної правди спричинились едикти Веронського Консиліюму (1189) та папи Інокентія III (1203) про інквізицію проти тогочасних „ревізіоністів“ та протестантів.

У XIII аж до XVI ст. знову поширився **ідеалістичний напрям** у розвитку культури. Була це доба Відродження, звільнення людської думки від тенет схоластики та поширення освітнього руху. Але шлях до цього був тернистий. Новий напрям у християнській філософії започаткував Хома Аквінський (1225–1270), надавши йому схоластичного характеру. Але католицька церква уперто боролась за свої догматичні позиції, за порушення яких 1415 р. за присудом Констанцького собору був спалений як еретик ректор Празького університету Ян Гус. Філософськи ідеалістичний напрям обґрунтували Микола Кузанський (1401–1464) та Джордано Бруно (1548–1600), що був спалений за критику релігійних догматів та небажання відмовитись, на вигоду інквізиції, від своїх поглядів. Був він свого роду ревізіоністом, який не боявся боротися до кінця свого життя проти псевдоправди. Дещо відмінну позицію займав Джордж Берклі (1685–1753), англійський єпископ, який негативно ставився до матеріалізму й атеїзму. Він обґрунтував необхідність об'єктивного ідеалізму та релігії. Пізніше з матеріалістичними прямуваннями у світогляді більш обґрунтували ідеалістичний напрям аргументовано Г. Ляйбніц (1646–1716), Е. Кант (1724–1804), І. Фихте (1762–1814), Ф. Шеллінг (1775–1854), Г. Герель (1770–1831).

У XVII ст. успішний розвиток наукових прикладних знань сприяв перемозі **сенситивного типу культури**, філософсько-ідеологічний напрям якому дали англієць Ф. Бекон (1561–1626), француз Р. Декарт (1591–1650), голландець В. Спіноза (1632–1677), німець Л. Фойєрбах (1804–1872), українець Григорій Сковорода (1722–1794).

Спочатку **сенситивна правда** помітно вплинула на вільну творчість людини в таких галузях духовної культури, як філософія, література, мистецтво, з пробудженням гуманістичних ідей та стремління до прекрасного. Але в другій половині XIX ст. з переходом від феодалізму до капіталізму, зі швидким технічно-цивілізаційним поступом виникла криза, яка привела в сенситивній системі до розбіжностей та протиріч на шкоду ідеалам людяности.

Зміни світоглядів

Розглянуті три системи правди в чергуванні свого розвитку й занепаду повторили свої колообіги в Європі двічі, а в Азії (в Індії) у дещо відмінній формі – кілька разів. Кожна з цих систем переживала кризу, коли не змогла своєчасно і належно зревідувати свої помилки, що зводили її на шлях псевдоправди, втрачала авторитет і сходила зі світової арени.

Причини кризи **ідейної правди** полягали головню в її консерватизмі, який усіма можливими способами підтримували духовні провідники, жерці та первосвященники і деякі філософи-схоласти, відгородивши її від постійних змін у житті людства канонами та догмами. Цим вони прислужувались панівній групі суспільства, в інтересах якої будь-які зміни були небажані, бо їхнє панівне становище було визначене ніби самим Богом. Поступовий розвиток науки й технічних досягнень виявив розходження між проповідуваною істиною та дійсністю. Це підривало віру в безгрішність догм. Намагання посилити віру переконанням та звичкою, а в релігійних обрядах використанням властивого людині природного почуття релігійного стремління до всього прекрасного не мали належного успіху, і занепад поглиблювався. Водночас приходило до занепаду морально-етичних основ ідейної правди. Раз немає Бога, то немає і його моральних основ у заповідях. Можна робити все, не рахуючись із сумлінням, аби лише з того був матеріальний зиск та щоб не бути пійманим на злочині і покараним. Це сприяло поширенню матеріялістичного світогляду. В малокультурному, примітивному суспільстві **матеріялізм** вульгаризувався з запереченням понадчуттєвих вартостей як атрибутів божественної сили і влади над душею людини, він не звертав уваги на занепад духовних проявів і цим доконав занепад ідейної правди.

Виникла духовна криза. Ліпші представники роду людського бажали зберегти морально-етичні вартості, що дала людині ідейна правда, і намагались усунути протиріччя між вірою й розумом. Вони не давали відкинути віру як непотрібне почуття, бо без неї людина знижується на рівень тварини. Віра в Бога є вірою в життєву силу природи, в якій виявляється людська суттєвість, а це сполучене з вірою в людське єство в божественну творчість природи.

Віра в перемогу добра над злом викликає у людини почуття краси, бо все гарне є добрим, та стремління до прекрасного – до божества. В цьому виявляється чинник понадчуттєвий – релігійний. Але разом із цим у життєвих явищах діє чинник розумовий, утилітарний, чуттєвий. Все це творить неподільну цілість безмежної й одвічної творчости божественної природи – Бога. На такій основі виник ідеалістичний тип культури.

Ідеалістична система правди опинилась на тернистому шляху в боротьбі між взаємно ворожими ідейною і сенситивною системами, як

у першому періоді (V–IV ст. до н. е.), так і в другому, християнському (XIII–XVI ст.). Вона не була довготривалою. Поширення **матеріалістичного** світогляду спричинило занепад **ідеалістичного** світовідчування.

Витворилась **сенситивна система правди**. Впродовж перших трьох століть вона відіграла позитивну роль не лише в цивілізаційному поступі, а й у культурному розвитку. Та застійні зміни в життєвих явищах, швидкий темп руйнування старого укладу життя, загострення протиріч у поглядах суспільних груп та боротьба між ними викликали появу в сенситивній правді різних вульгарно-матеріалістичних та релятивних типів, що призвели до релятивності й самої правди, запровадили її на манівці помилок. До цього причинилися також утилітарні та прагматичні реквізити. Поступово втратилась відмінність між правдою і неправдою, дійсністю й уявленням, правосильністю та успішністю. Успішність стала головним критерієм правдивості. Переможців не судять, незважаючи на те, якими засобами перемога здобута. Винним все залишається переможений. Це виправдовує поведінку різного роду диктаторів. Доки вони мають успіх у своїх намірах хоч би ціною мільйонів людських жертв, вони все користуються загальним визнанням.

Шкідливим для чуттєвої правди є її матеріалістичний напрямок, що набирає характеру вульгаризму та волонтаризму. Це підкопує її систему теоретично й практично. Теоретично вона викликає розбіжності в поглядах самих прихильників матеріалізму, а практично викликає боротьбу за владу, що приводить до зниження людини на рівень об'єкта та середника для досягнення цілі.

Так зване „наукове“ матеріалістичне поняття про людину як витвір матерії, що являє собою сукупність електронів і протонів, комбінацію фізико-хімічних первнів, рефлексивний механізм, сумішок відношень між подразненнями та реагуваннями, зводить її до стану нижчого організму. Цим людина ніби позбавляється незалежної від середовища думки, самостійності мислення, свідомості знання та сили і стає механізмом умовних і безумовних рефлексів. Замість того, щоб на людину дивились як на носія Одвічного Духа Буття й Життя, представника найвищих на цій землі чуттєвим досвідом досяжних вартостей, як на найдосконаліший твір природи з духовною основою, її звели до стану органічних комплексів.

Якщо людина є системою лише матеріальних атомів, а всі події людської історії є вислідом механічних атомних змін, то не можна дивитись ані на людину, ані на її духовну культуру як на щось високе, що витворює критерій найвищої вартості або образ божества в матеріальному тілі. Цим матеріалісти, а також наука й філософія, що ґрунтуються лише на відчуттєвому досвіді, глибоко понизили людину і саму правду. Зі зниженням правди людина скинута зі свого високого п'єдесталу й зведена на рівень тварини, що хоче за допомогою хитро-

мудрих ідеологій з їх похідними піднести вище, щоб досягти матеріальних благ для заспокоєння свого грубого егоїзму. Це сприяє розбурханню нижчих пристрастей й зажерливості та веде до того, що з представниками роду людського поводяться, як зі звичайними біологічними організмами. Коли людина є такою, то чому треба поводитись з нею з якоюсь особливою увагою? Її можна змусити змінити свій світогляд, світовідчуття і навіть вдачу, а коли вона не надається до цього, то знищити, як плазуна. Фізична сила при цьому найвищий авторитет...

Сенситивна наука, яка базується лише на матеріальних явищах і відокремлюється від духовно-суспільних вартостей релігії в почуттях віри, надії й любови, добра та краси, зменшила позитивну творчість соціально-культурного життя. Байдужість до добра й краси зробила науку аморальною і цинічною, що служить будь-якому панові чи богові або мамоні і кожному завданню для суспільства добродійному, злочинному чи руйнуючому. З одного боку, витворено багато речей благодуту, а з другого – дідківські середники для нищення людського життя й культури. Гаслом сучасності: „Правда є те, що годиться і є корисне“, а з декількох можливостей – та, що вигідніша для матеріального успіху й для мене є найправдивішою.

У цьому всьому полягає криза сенситивної системи правди, в якій виявляється її нездатність провадити й керувати соціально-культурними процесами в суспільному житті народів. Ніколи не була така велика кількість мільйонів нещасливих людей, як у цей період затемнення духу людської культури.

Криза сенситивної системи правди призвела до розкладу етично-моральних основ та норм права. Поступове знецінювання загальнолюдської етичної вартості та витворення, замість неї, нової чуттєвої моралі призвело до того, що на неї почали дивитись, як на заслону, що закриває прозаїчні інтереси, егоїстичні наміри та матеріальну зажерливість.

Захоплення певною групою влади й сили спрямоване на те, щоб використати інші, менш активні і слабо організовані, групи без огляду на їх кількісну більшість. Для цього в підступний спосіб уживаються правові норми, які панівна група використовує для володарювання над обдуреними й поневоленими. Всі ті норми стали додатками для надужити поліції, ув'язнення, смертної кари та інших форм фізичного насильства.

Правові норми втратили свій моральний престиж і зведені на рівень запаморочення численністю різних законів, в яких звичайний смертний без адвоката не зможе розібратись. Їх використовують дури-світи для обдурення простодушних. Із втратою морального престижу вони поступово втратили і свою силу як контрольний чинник у людському поведінню та вчинках. Коли поведінка не керується ані релігійними, ані загальноморальними вартостями, залишається лише

груба сила та хитрість. З того постало: „Сила є право“. Трагедія людини сенситивної правди полягає в тому, що вона позбавлена божественної посвяти всіх релігій. Звільненням її від „забобонів“ – релігійних заповітів: „Не кради“ на „Грабуї награбоване“, а „Не убивай“ на „Убий неприятели“, – було відібрано у людини невидиму зброю, що охороняла її людську гідність, шляхетність і стійкість проти зла. Така людина є корисною для тих, що захопили владу, тому про неї можна турбуватись лише як про пожиточну тварину. А коли ні, то вона може бути ліквідована. Для такої ліквідації не потрібно жодної причини, злочину чи якогось достатнього доказу вини. Лише існування непокірливих насильству достатньо для того, щоб вони були ліквідовані. Без будь-яких докорів сумління, милосердя чи просто співчуття, мільйони людських істот в Україні були безжалісно вигодовані, вимордувані, позбавлені будь-якого майна, людського права і віддані всім можливим і неможливим стражданням. Вони були замордовані лише тому, що їхнє існування було перешкодою для досягнення певної цілі і чуттєвих матеріальних вартостей. А весь цивілізований світ залишився до цього байдужим.

Так у сучасності сенситивна система правди переживає глибоку духовно-культурну кризу. Чи прийде в скорому часі, якщо не станеться катастрофа на шляху технічно-цивілізаційного поступу, на зміну сенситивного світогляду якийсь новий напрямок світовідчування, не можна сказати. Логічно міркуючи, після глибокої духовної кризи з тяжкою хворобою має прийти видужання, і це ми тепер спостерігаємо на релігійному полі, але з яким змістом правди? Консерватизм ідейної правди та розбіжність в ідеалістичній системі не сприяють їх відновленню. **Можливо, на зміну старому прийде не лише нове розуміння, але й відчуження правди в системі інтегрування всього доброго й прекрасного в духовно-культурному розвитку зі стремлінням до вдосконалення.**

Розвиток мистецтва

Правда, поки її не звульгаризували примітиви духу, все була рушійним чинником у культурному розвитку людства. Найчутливішим дзеркалом культури народу з його суспільними групами є **мистецтво**. Воно виховує народ, творить моральні закони, звичаї й традиції суспільства, пробуджує розуміння та відчуження краси, добра й правди, бо все, що є гарним є правдивим. За мистецтвом завжди зберігається роль морального й естетичного чинника в культурній творчості народу. В мистецтві, як і в релігії, виявляється найвищий дар природи – душа народу. Воно має бути незалежним. Ця незалежність дає йому можливість наближення до найбільш правдивої уяви про невидимого

і чуттєво не пізнаного Духа Буття – Бога та його животворної сили, яка виявляється в релігійному почутті.

Але коли мистецтво має опікунів в особах як консервативно-догматичних служителів релігійного культу або політичних діячів, що насильно намагаються підпорядкувати мистецтво своїм прямуманням, вони затримують його розвиток. Тоді його проникливість у спостереженні всього гарного зводиться нанівець. Лише вільне мистецтво учить людей бачити, сприяє розвитку далекоглядности розуму й яснорозности відчуження правдивої мети життя. Поневолене або підпорядковане якійсь партії чи групі людей мистецтво перестає служити правді. Опікуни вимагають від мистецтва служити уроєній їм меті, напускають туману в хвалоспівах, зводять його на зовнішню блискучість, позбавляють правдивости, що перешкоджає бачити дійсне обличчя опікунів з їх жаждою до влади і боротьбою за неї. Це притуплює у мистецтва яснорозність і позбавляє його моральних основ. Суспільний духовно-культурний розвиток затримується. До цього приєднується байдужість тих, що в матеріальному благобутті втратили естетичне почуття. Яким є мистецтво, такою є культура народу, і навпаки – якою є культура, таким є її мистецтво в музиці, пісні, літературі, драмі, малярстві, скульптурі, архітектурі.

Коли культура не є суцільною, не відповідає природній вдачі власного народу, живиться чужими правдами чи т. зв. Інтернаціональними, або космополітичними, воно стає простацьким механічним сумішком додатніх і від'ємних вартостей із духовною порожнечою у хаосі й анархії якого, як шумовиння, впливає наверх і стає модним те, що належить до культурного смітника. Таким стає її мистецтво, а нарід переживає глибоку духовну кризу. Панування певної системи правди виявляється в мистецькій творчості і надає йому відповідного характеру. Поступово виникали й приходили одне одному на зміну ідейне, ідеалістичне й сенситивне мистецтво.

Ідейне мистецтво виявляє, що правдивою реальністю і найбільшою вартістю є Бог. Воно не має завдання бавити, розважати, веселити та викликати радість **з матеріального благобуту**, лише приводить до тіснішого єднання з Богом. Воно є частиною релігії, а його функції є служба цій релігії. Воно є побожним за своїм змістом та формою, а тому не допускає сенсуалізму, еротики, сатири, комедії, карикатури, фарсу чи чогось подібного, чужого його характеру. Його тон виявляється в побожності, етеричності та аскезі. Його стиль переважно символічний. Така обмеженість мистецької творчости, в якій було заперечено все, що було гарного перед опануванням ідейної правди, призвело до того, що від античної краси залишилась лише тінь. Це запровадило мистецтво до тісної келії аскета.

Збереглась легенда про те, що аристократ Савло, коли став апостолом релігії поневолених і прийняв ім'я Павло, на одно відмовився від усього того, що приваблювало його в світському житті. Він тоді

почав трошити статуї богів і богинь, бо вони були надзвичайно гарні й досконалі. Павло переміг у собі почуття земної краси в екстазі відчуження вищої релігійно-духовної краси уявного раю для людських душ.

В ідейному мистецтві драма й театр були замінені богослужбами, побожними процесіями і містеріями. Музика й спів стали лише побожними і виявлялись у простосердечності псалмів та гімнів. Література своєю тематикою мала переважно життя святих, біблійно-мітологічні мотиви, легенди, в безгрішність яких вірилось, та т. зв. притчі з чудесними явищами. Малярство й скульптура мали виявляти лише таку образотворчість, що не викликала б будь-яких земних бажань. Архітектура трималась переважно візантійського, романського та готичного стилів. Усе те назовні було просте, суворе, архаїчно-традиційне і священне. Було мистецтвом людської душі, яка розмовляла лише з уявленим богом. Воно не було призначене для суспільної оцінки й критики, для утилітарних цілей, для слави, популярності, для чуттєвих вартостей й для земної радості. Воно ніколи не творило з бажанням мати людську хвалу або часову нагороду, але лише для найбільшої чести й слави божої. Воно було анонімне. Його мистці працювали колективно. Творчою силою в ньому була віра, та віра, що могла творити чудо.

Доти ця первісна віра була незалежною від розумових переконань, вона була творчою силою в ідейному мистецтві, виявляючись у Слові, яке в євангелії Івана Богослова „Споконвіку ...було у Бога і Бог був Слово“. Було це Слово Правди, і йому вірили так, як самому Богові. Але з часом внаслідок цивілізаційного поступу, що збільшував благобут, викликав егоїстичні бажання мати більше матеріяльних благ, здебільшого коштом інших. Виникло використання людини людиною, що було в первісній вірі заборонено Божими заповідями. Витворилась панівна група, яка, користуючись матеріяльним благобуттом, за допомогою служителів релігійного культу, намагалась внести до віри переконання, що її панівне становище було визначено від Бога. „Богове (душа) Богові, а кесареве (благобут) – кесареві“. Для такого переконання було знеужито слово. Постала брехня, що ослабила ідейне мистецтво у впливі на суспільство і нарід, та доконала його.

У XIII ст. постало **ідеалістичне мистецтво**. Було воно ясне, спокійне, без будь-якої легковажності, без комедії і сатири, без викликання пристрастей та емоцій, без будь-чого, що понижує і пригнічує дух людини. Було це мистецтво, що вийшло з келії аскета і зауважило красу світа. Воно здобуло чуттєве пізнання прекрасних явищ природи та відчуження земних радощів. Було це мистецтво відродження людського духу і гуманізму в пізнанню й відчуженню правдивих явищ життя, засвоєння всього, що було доброго і прекрасного, та вироблення естетичних норм.

У літературі проявилось зацікавлення народною творчістю, реалістичним відбиттям дійсності та виявом суперечностей у життєвих яви-

щах з переживаннями всебічно розвиненої людини. В Європі почали формуватись національні літературні мови. В творах з'явилася нова тематика, відновилися жанри античної класичної літератури: епічні поеми, реалістичні новели, сонети, поетика, гуманістичні драми і трагедії. Поступово поруч з одами та елегіями почали поширюватися повчально-сатиричні жанри.

Образотворче мистецтво у своєму розвитку досягло високого рівня і залишило по собі безсмертні за своєю красою твори. У центрі уваги малярів і скульпторів виступала сильна, мужня, шляхетна людина. Правдиве, реалістичне відбиття дійсності, що оточувала людину, було їх метою. Побіч традиційних релігійних мотивів використовувалась антична спадщина. У творчих задумах приділялось багато уваги пізнанню та вивченню анатомії, математики, оптики. Цим усувалися всякі патологічні уявлення, що порушували гармонійні природні форми.

В архітектурі з'явився новий стиль. На противагу символіці та умовності у візантійському та готичному стилях почала проникати класична антична архітектоніка. Перші вияви її мали характер проторенесансу. В дальшому розвитку в XVI ст. сформувався стиль бароко, який пізніше в Україні набрав форми козацького бароко. В ньому схрещувалися південно-візантійські та західно-європейські впливи.

Світ ідеалістичного мистецтва почасти надчуттєвий, почасти чуттєвий, в останньому випадку лише в гарній чуттєвій дійсності. Його герої почасти боги з надприродними властивостями, а почасти люди дійсності, але з ліпшого боку. Його стиль почасти символічний й алегоричний, а почасти реалістичний і натуралістичний. Його тон чистий, спокійний і незалежний. Ідеалістичне мистецтво було переходовим між ідейним і сенситивним до кінця XV ст. Ще за часів ідеалістичного мистецтва після занепаду ідейного консерватизму поступово виникло **сенситивне мистецтво**. Воно почало проявлятися у художній літературі і досягло свого завершення в XIX ст. Це мистецтво стало світським з протилежним напрямком до церковного ідейного прямування. Воно виявлялось лише в світлі досвіду та відчуттєвого пізнання. Тільки ті життєві та природні явища, які пізнаються нашими відчуттями, мають образ дійсності і реальні. Дієвими особами в цьому мистецтві є **люди** всіх прошарків суспільства, від високоінтелектуально розвинених до примітивів з їхніми стремліннями та пристрастями. Воно намагалось виявити чуттєву красу та викликати радість і втіху. Стало воно мистецтвом людських переживань і стремлень. Його завданням було дати відпочинок від буденних турбот і освіження розбудженням стомлених нервів, посилення доброго настрою та розсіяння незадоволення. Тому воно було чуттєвим, пристрастним, патетичним, сексуальним і безперервно новим. Побіч поважних художніх творів, драми, опери, воно вживало карикатури, сатири, комедії, водевілі, оперети, фарси і т. ін. Його стиль був натуралістичний, реалістичний, або візуальний аж до ілюзіонізму, позбавлений надчуттєвого символізму. За своїм

характером воно було динамічне емоційністю, силою почуття і пристрасти, що відзначались постійною зміною та новаторством. Воно мусило постійно мінятися під впливом малих і великих мод, інакше було б не цікавим, нудним і не розважало б людей. З часом воно стало виявлятися у творчості, особливо в малярстві та скульптурі, на показі і на публічну виставу. Воно не мало в собі символу духовної вартості, а тому виникало й занепадало. Воно виявлялось у зовнішній формі, в якій багата оздоба, поверхова великість з досягненням техніки, особливо у фільмовій творчості й продукції, що приваблювала його з'явлення. Поступово запанував у ньому професійний мистець, який підроблявся під смак пасивного суспільства та примітивних суджень. Воно поступово стало на шлях виробництва та продукції на продаж і, як усякий крам, могло продаватись і купуватись вільно, конкуруючи в своїй майстерності та технічній досконалості з подібним товаром або виконуючи замовлення підприємців для масового поширення шляхом друку, літографії, репродукції, грамофонного та магнітофонного запису, радіопередач, телебачення тощо.

У тих країнах, де мистецтвом зацікавувалась держава, а приватна ініціатива не виявлялась, воно стало цілком професійним і ремісницьким, втративши індивідуальну творчість, і так, як колись ідейне мистецтво було канонізоване в службі Богові для спасіння людських душ на небі, тепер мало триматися певної політичної ідеології для витворення „радісного і щасливого життя“ на землі. Про наслідки такого підпорядкування з мітологуванням і новітнім канонізуванням у літературі ми вже говорили.

Доки сенситивне мистецтво було вільним і стояло осторонь від технічного поступу з його матеріальним благобуттом, задовольняючи духовні потреби та естетичні смаки суспільства, воно, як і за часів античної культури, давало гарні, класичні, твори в усіх галузях художньої творчості: в літературі, поезії, музиці, пісні, малярстві, скульптурі. Завершення його розвитку було в першій половині ХІХ ст.

Розвиток мистецтва в українському суспільстві настав дещо пізніше і мав характер більше ідеалістичний, ніж сенситивний, бо дотримувався своїх національних традицій народної творчості та служив національному пробудженню поневоленого народу. Українські мистці дбали не так про високу майстерність, як про високу совість і правдивість. Вони ідейно і безкорисливо творили лише для власного народу і свого морально-духовного задоволення. Були це мистці з ласки Божої упосліджені під владу багатих володарів. Серед них чільне місце зайняли не лавреати і загально визнані за їх життя генії, а покарані за свій світогляд Тарас Шевченко та Іван Франко, яких український народ вшановує як національних пророка та каменяря духу.

Сенситивне мистецтво стало багатим і блискучим своєю технічною досконалістю. Воно використало всі досягнення техніки і з її засобами, стало загальним та набуло ознак як інтернаціоналізму, так і кос-

мополітизму. Воно вникло до всього соціального життя і до всіх цивілізаційних витворів матеріального благобуту, домашнього урядження, одягу, зовнішнього вигляду і т. д. Тепер кожний може за допомогою радіоприймачів та телебачення слухати симфонічні концерти найкращих оркестрів, найталановитіших співаків, бачити образи і статуї в мільйонах досконалих копій, читати твори найліпших письменників. Словом, зовнішня привабливість і мистецтво стали буденним явищем для всіх у соціально-культурному житті. Крім того, воно дуже різноманітне. Кожний знайде в ньому щось на свій смак.

У ньому виділяються напрямки: примітивний, архаїчний, єгипетський, орієнтальний, грецький, римський, середньовічний, класицистичний і романтичний, експресіонічний, імпресіонічний, реалістичний і ідеалістичний, ренесансовий, бароко, рококо, формалістичний, кубічний, футуристичний, консервативний і революційний, побожний й еротичний, абстрактний і натуралістичний. Виникла якась енциклопедія мистецтва або величезний універсальний магазин, у якому можна все знайти до вподоби. Є між ними речі великої вартости та творчости: Баха, Моцарта, Бетовена, Вагнера, Чайковського, Рафаеля, Мікель-Анджело, Данте, Рєпіна, Айвазовського, Шекспіра, Гете, Шиллера, Штобріяна, Гюго, Бальзака, Дикенса, Льва Толстого, Гоголя, Достоевського і т. д., а для нас, українців, – наших класиків літератури й мистецтва.

Цей універсалізм надав мистецтву технічно-цивілізаційний поступ і цим самим позбавив його власних характерних ознак. Воно перестало служити шляхетній цілі естетичного і морального піднесення суспільства на належну височінь у спільному для всіх відчутті й розумінні мети людського життя. Його поверховість і зовнішня сторона без внутрішньої ідеї лише сприяла занепадові натовпу на рівень різношерстної череди. Виникла мішанина всього без суцільности й інтегрування. Воно стало еклектичним псевдомистецтвом без належної доцільности як механічний сумішок усього без певної пропорції як дійсно гарного, так і того, що належить до культурного смітника, запозиченого від примітивних смаків малокультурних народів, особливо в обшарі музики, співу і танців. Немає в такому мистецтві ані зовнішньої, ані внутрішньої єдности, ані ідейного змісту, ані вартости. Є то збирання різних форм і систем, намірів, ідей та безідейности. Стало воно пристановищем оригінальних модних витівок, які з'являлись і безслідно зникали, викликавши хворобливі викривлення. Таке мистецтво перестало служити правді життя. Воно засмітилось усякими чужими невідповідними вдачі власного народу домішками, тому втратило довір'я і належну пошану до себе.

Занепад сенситивного мистецтва був передвісником кривавої світової війни, а за нею таких же кривавих революцій із руйнуванням старого укладу життя та розтращенням його не лише матеріальних, а й духовних цінностей. З поширенням матеріалістичного вчення, спро-

щеного вождями революцій, виникла жорстока класова боротьба з ненавистю, недовірям людини до людини та безоглядним нищенням своїх противників.

Сенситивне мистецтво поступово перестало підтримувати та пробуджувати шляхетні почуття людини. Друга світова війна з цілковитим озвірінням остаточно знизила мистецьку суттєвість з її правдивістю у щоденній діяльності людини. В теоретичній його дійсності виявлялась фактична недійсність. У цьому головна причина його хвороби.

Розклад сенситивного мистецтва виявився в підпорядкуванні якості кількості, рекламі і пропаганді, в заміні мети – засобом і генія – технікою. Техніка, якою розпоряджають можновладці, стала альфою й омегою мистецтва. Професійний мистець відірвався від дійсних почувань та стремлінь народу і став залежним від політичних дурисвітів та різних торгівців і підприємців, виконуючи їхні вимоги. Для нього служба найвищому ідеалові і своєму народові, бути його совістю й свідомістю відійшла на задній план. Він почав дбати про своє безпечне становище (щоб не потрапити до в'язниці або не померти з голоду) підпорядкуванням прямуванню політичних партій та пристосовуватись до впливу підприємців, що з правдивим мистецтвом не мають нічого спільного. Тому вільна творчість обнизилась нещирістю та брехливістю, і цим збільшився розпад сенситивного мистецтва.

В останнє десятиріччя робляться спроби вирватись із зачарованого кола занепаду і вийти з манівців **нереальних** реалізмів, експресіонізмів, абстракціонізмів, натуралізмів, формалізмів та всяких інших „ізмів“ на правдивий шлях. Але доки мистецька правда не звільниться від кайданів політичного дурисвіта панівної групи чи партії і не стане цілком вільним у своїй шляхетній меті духовно-морального оздоровлення людства, сучасне мистецтво свого завдання не виконає і буде далеко в релігійному почутті до ідеалу.

Про звільнення мистецтва від усякої погані, хворобливих уявлень, простацтва, випадків з культурного і цивілізаційного смітника будемо говорити пізніше.

Манівці в пошуках правди

У людини, крім функцій відживлення та розмноження, мають виявлятися прояви духовно-психічного порядку. Біологічним проявам є властивою боротьба за існування, коли постійно відбувається обмін речовин в організмі з відживленням за рахунок інших організмів чи споживанням їх як своєї potravи. Так, більшість тваринних організмів споживає рослинні, а сильніші м'ясожери пожирають слабкіших тварин. Але дуже часто буває, що мікроорганізми в масовому діянню нападають на вищий організм і живляться, як галапаси, на ньому, або знищують його.

Про якісь духовні прояви у цьому не доводиться говорити. Голодний шлунок тварини, приміром вовка, не міркує над тим, чи є моральним або справедливим задушити й з'їсти ягня. Однак у природних умовах представники того самого роду та виду здебільшого не пожирають один одного, а живляться іншими видами. Інстинкт підказує зберігати свій рід, щоб не бути цілком знищеними вищими й сильнішими тваринами. Цього ми не спостерігаємо у людини. Вона стоїть на найвищому щаблі, згори їй ніщо не загрожує, а тому може дозволити собі провадити боротьбу з подібними собі. Така боротьба, аж до людожерства, провадиться у дикунів із чужими племенами. Але з поступовим цивілізаційним розвитком племінні відмінності зникли, залишилися лише національні та расові, що є причиною війн, часом дуже кривавих. У межах колишніх племен, а пізніше народів для співжиття були вироблені певні суспільні норми та витворений моральний кодекс, який забороняє злочини проти своїх одноплемінників – убивство, пограбування, крадіжки, насильство тощо. Цей кодекс мав характер божих заповітів. Поступово виникло розуміння добра й зла, що виходило за межі біологічних виявів і стало основою духовно-психічної чинності людини. Постало поняття моральної сили, якій має підпорядкуватися фізична сила.

Фізична сила ґрунтується на процесах матеріального порядку, а моральна походить від аматеріальних проявів, в основі яких є любов, віра і надія, а за ними виникає прагнення до краси, правдивого поступовання, шляхетного чину на добро не лише для себе, а й для свого суспільства та народу. Ця моральна сила кличе людину не поборювати подібних собі, не нищити їх, не живитися за їх кошт, а навпаки, дружньо співжити з ними, з любов'ю допомагати іншим і перемагати зло добрим чином. Такий наказ, за народним віруванням, походить від Одвічного Духа життя й буття – від Бога і переказаний людям через пророків, а для християн – в ученні Боголюдини Христа. Це вчення є основою ідейної Правди. Виникши як релігія пригноблених та фізично поневолених своєю моральною силою вона перемогла насильство і звироднілість гнобителів.

Зі швидким темпом у розвитку природничих і технічних наук та цивілізаційним поступом загострилась боротьба за матеріальні вигоди життя, а разом з ним з вини консервативних духовних отців різних релігійних культів затриманням духовно-культурного удосконалення стався занепад морально-етичних основ у суспільних виявах життя. Ця боротьба з початком ХХ ст. набрала особливо гострих форм як класова боротьба з кривавими революціями. Пропагаторами поглиблення такої боротьби, до того ж на „наукових“ основах, стали вульгарні матеріялісти, що заперечили не лише правдиве вчення Христа, а й загалом людські норми моралі з любов'ю людини до людини. Вони замінили їх своєю класовою мораллю з ненавистю та класовою ворожнечею, а дійсну правду – безоглядною брехнею, що нахабно обдурила всіх своїми обіцянками радісного і щасливого життя та на-

звала себе „правдою поступового людства“. В цій боротьбі люди, мордуючи один одного, стали гіршими не лише від тварин, але й найлютіших звірів. Постало різне розуміння правди. Що для одних було правдою і добром, для інших – неправдою і злом. Утрачено почуття об'єктивності. В суб'єктивному устремлінню людина, підлягаючи своїм біологічним пристроям та егоїстичним прямуванням, знаходить шляхом не лише самообману, але й обдурювання інших виправдання своєму поступованню, вважає його правдивим та заперечує правду інших. Згладилась відмінність між правдою і брехнею. І стало це не лише зі злої волі, але й тому, що людині є властивими помилки внаслідок незнання правдивої дійсності.

Для людини розумово переконаній та „підкованій“ на різних філософських поглядах є дуже легко довести, що чорне є білим, і навпаки. **Тому правду треба не лише розумово пізнати, але й інтуїтивно відчутти.** Відчуття належить до духовних проявів людини. В цих проявах вона культурно розвивається та набуває здатності логічно міркувати. На первісному ступені духовний розвиток виявлявся в релігійному почутті людини, потім у стремлінні до краси і правди, бо все гарне є правдиве. Поруч релігії зі стремлінням піднялись вище до божества постало мистецтво з привабливим виявом свого почуття в мелодійному співі, музиці, поезії, скульптурі, малярстві. Інтуїтивно-чуттєві прагнення людини з розумовими міркуваннями сполучала філософія, що поруч із релігійним ученням почала відігравати дедалі більшу роль у культурній чинності людини.

Наскільки у виявленні свого релігійного почуття людина вільно або невольно сходила на манівці під впливом помилкових переконань та втрати чистого почуття віри, настільки шлях філософії був ще більше тернистим з різними відбаченнями, що часом призводили до самозаперечення і витворення нереальних реальностей та неправдивої правдивості.

На цих манівцях та збоченнях правда десь загубилась, а разом з цим підвалини моралі та етики, не маючи під собою міцного ґрунту, ослабли і саме розуміння моралі стало хистким, із хворобливими уявленнями, приміром, класової моралі. Це негативно вплинуло на розвиток мистецтва. Воно, замість служіння високій цілі ушляхетнення людини в прагненні до краси й правди, стало джерелом забави в пристосуванні до примітивних смаків та вимог моди нудьгуючого суспільства в матеріальному благобуті. Воно стало до послуг реклами та низькопробної пропаганди.

Надто швидкий поступ цивілізації з технічною досконалістю, що давала матеріальні вигоди, захопив людину зовсім та залишив байдужою до її внутрішніх духовних властивостей. Людина поступово втратила зв'язок з природою, коли потрапила в штучні умови великих міст, де всі прояви підпорядковані рухові машин, додатком до яких стала і сама людина. Їй залишались лише біологічні функції відживлення і сексуального задоволення та гонитва за особистим матеріаль-

ним благобуттом. У цій гонитві про якусь правду та загальне добро людина перестає думати. Все, що дає для неї особисто матеріальний успіх, є добре, а до інших їй байдуже. Хто не зумів пристосуватися до обставин і відстав чи спіткнувся та впав, сам винний. Почуття радості і щироти набрало надто примітивних форм грубого егоїзму. Задовольнивши потреби свого шлунка та сексуальних побуджень, примітив почуває себе щасливим. А для більшої радості вживання різних наркотиків, одурманюючих напоїв, видовищ із дикими забавами, гучна негармонійна музика і пісня з верескливими вигуками та неприродними вихилясами в рухах – лоскотали нерви і доповнювали радість. Це ніби давало примітиву відчуття, що він є не лише коліщатком до якоїсь машини, яке має постійно крутитись у певному напрямку, а може дозволити собі в час відпочинку „розкрутитись“ і побавитись, оцінюючи вартість такої забави в грошах. Що вона дорожча, то мала бути більше пожиточна. У цьому, може, виявляється протест проти насильства над природною вдачею людини, яка загнана в штучні умови життя.

З досягненням певних матеріальних вигод з повним достатком поживи людина часто ледащіє фізично й занепадає духовно. Вона не мусять намагатись мислити, щоб пізнати більше від того, що знає. Їй підноситься все готове, причому й тут вона не потребує міркувати, що вибрати і що для неї має бути більш пожиточним. Про це дбає реклама й пропаганда. Є такі „добродії“, що думають за ледащу людину і пропонують їй усе не лише для тілесної, а й для примітивної духовної страви.

Технічні досягнення дали людині можливість за допомогою радіо, кіно, телебачення і т. д. без будь-якого духовного напруження розважатись. Коло духовних потреб звузилось. Людина почуває себе спокійною й байдужею до свого духовного вдосконалення. Єдине, що її турбує, – це страх перед можливістю втрати досягнутого особистого матеріального благобуту, але й тут не треба самостійно міркувати, бо про це дбають політичні діячі, які обіцяють ще більший добробут. Тому про долю інших не турбуйся, дбай лише про себе особисто та, може, ще про свою родину.

Справжнє мистецтво під намулом випадків для культурного смітника за гучною рекламою нових модних течій та пропагандою нових матеріалістичних напрямків залишилось разом із його правдою непомітним десь на задвірку. Переважно від нього залишилась лише поверховість і зовнішня сторона без внутрішньої ідеї як мішанина всього без суцільности, доцільности та інтегрування того, що дав у своїй творчості людський геній. Справжня суттєвість людини для суспільства стала байдужею і нікого, за винятком, може, членів власної родини, не цікавить. Суспільні вияви життя поза загальним механічним рухом регулюють ті, що володіють технічними засобами всієї державної машинерії, незалежно від їх назви: капіталісти, демократи, соціалісти та комуністи з їхньою диктатурою. Люди в усіх цих

системах зведені до стану покiрних громадян, а непокiрнi, що не втратили властивостей вiльної людини, як революцiонери або „контрреволюцiонери“ в диктатурах позбавляються свободи. Розумiння державно-полiтичних злочинiв набрало заплетених форм. Неясним стало, хто керує державою, – поряднi й чеснi дячi чи злочинцi, що карають непокiрних iхнiй владi як полiтичних злочинцiв.

Найвищою ознакою духу людини, що в коренi вiдрiзняє її вiд тварини та звироднiлого злочинця, є любов i правдивiсть. Де нема любови, там нема людської правди. Тому дiйсна, а не якась матерiялiстична „наукова“, аж до кiбернетики з комп'ютерами, фiлософiя має базуватись на правдивостi почуття любови.

Така фiлософiя в своїй основi є суттєвiстю свiдомостi справжньої Людини. Вона пiдтверджує в розумi з допомогою логiчного мiркування те, що сповiдується серцем людини. Лише основуючись на правдивостi почуття, ми зможемо вийти з манiвцiв на правдивий шлях, удосконалюючи в людинi те, що є людським.

Для цього треба насамперед позбутися страху втрати свого бiологiчного iснування з усiма його вигодами та страху за своє нави́ть мiзерне життя, бо вiд такого страху заець не спасається, й вовк його пожирає. Поза цим справжнє життя виявляється у смiливому русi вперед, а не в спокої, тому лiнiвство може лише прискорити неславний кiнець боягуза. Для вiдрiзнення вiд тварини людина мусить мати розум, але розум не якийсь „науково“ пересвiдчений, а природний розум, що поєднується в свiдомостi з суттєвiстю почуття в прагненнi до добра й совiстю, яка сповiдується серцем, розум, у якому пульсує людська творча кров.

Людина не є якоюсь вiдокремленою, подiбною до тварини iстотою, бо вона пройшла iсторичний шлях свого духовно-культурного розвитку, не обмежною i вiльною у своїй творчостi. Свобода й творча необмеженiсть виявляють справжню суттєвiсть людини, яка виступає як свiдомiсть своєї людської гiдноти, що поширюється на свiдомiсть суспiльну. Ця свiдомiсть пiдносить суспiльство на вищий вiд громадської отари щабель досконалостi й позбавляє його внутрiшньої порожнечi та впливу рiзних пройди- й дурисвiтiв, що проповiдують зами́сть любови, ненависть, зами́сть спiвжиття i справедливої спiвпрацi класову боротьбу та ворожнечу. Ця свiдомiсть дає дiйсне розумiння правди в повнотi людського життя та буття.

Правда в релiгiйному почуттi

Свiдомiсть правди не є якимсь абстрактним поняттям, вiдокремленим вiд життя людини в його суспiльних проявах. Якби людина була вiдокремленою, незалежною вiд свого середовища iстотою, тодi й прав-

да замикалася б у ній самій та не виявлялася б у ставленні до інших. Але людина не є звичайним біологічним продуктом матерії. Вона виникла й оформилась у своїх людських властивостях у процесі надзвичайно довгого періоду еволюційних природних змін до вдосконалення в історичному розвитку в родинному, родовому, племінному і суспільному житті. Через ті манівці, на які людина потрапила в часи свого духовного занепаду після збочення з правдивого шляху культурного піднесення, причини їх виникнення треба шукати не лише в самій людині індивідуально, а й у її родині, товариському, громадському, суспільному та національному середовищі.

Для усунення виниклого зла існують різні шляхи вдосконалення як індивідуального, так і суспільного. Про індивідуальне вдосконалення ми говорили в наших „Думках“ про духовні властивості людини. Про це вдосконалення дбає більшість релігійних віровизнань, що попереджують людину від гріховного чину та покладають на неї особисту відповідальність у загробному житті. Але проповідники, що закликають своїх вірників до відмови від радощів земного життя задля спасіння своєї душі в загробному, самі не відмовляються від них і цим вносять ще більшу спокусу до „гріховного“ чину. До чистого релігійного **почуття віри** в Божество вони вносять **переконання** мильности і святости канонів та догм вірування, які вони самі створили. Пристосовуючись до інтересів правлячої панівної групи при низькому культурному рівні, вони чисте вчення засновників релігійного сповідання звульгаризували та внесли до нього багато забобонів, чим затримали вільний вияв людського духу в його стремління до ідеалу – до Божества. У примітивів, замість розвитку правдивого релігійного почуття віри, постала побожність із примітивними уявленнями про Бога й страху перед ним з можливістю умиротворити його матеріальними дарунками з різними ритуалами. Виникло переконання, що уявне „святиє“ непорушне і не підлягає жодним змінам. З дальшим розвитком наукових досягнень та пізнанням природних явищ стало відомим, що уявлення про святість та чудодійність були помилкові, а тому постола заперечення не лише святости певного роду з’явлень, але й існування самого Бога. Поширилось матеріалістичне вчення, що заперечило не лише віру в Бога, але й усі вияви релігійного почуття та моральні основи, що були побудовані на цьому почутті.

З цим сама ціль духовного вдосконалення для спасіння лише душі, щоб вона блаженствувала по смерті тіла, відпала і віра в загробне життя. З культурним розвитком людина хоче позбавитись зла не пасивною вірою, що своїми стражданнями на землі заслужить блаженство в раю, а активним поборошенням зла, щоб зазнати радості у земному житті. Божество вона вбачає в природі, в доцільності всіх природних явищ за певними законами, законодавцем яких є Одвічний Дух життя й буття, якого ми не можемо пізнати, але стало відчуваемо як Бога й віримо йому.

Від цього постало природне стремління розумної людини віднайти втрачений рай із витворенням таких умов, щоб зло не поширювалось. Для цього має постати повна інтеграція всіх ліпших культурних здобутків упродовж усього історичного розвитку кожного народу, що відповідають його природній вдачі та характеризують його **людську** суттєвість. Ця інтеграція має прийти на полі релігійному в піднесенню людського духу до Божества з пробудженням віри, надії й любови на ниві духовної творчості, такої, як філософія з відшуканням правди, на полі мистецтва – з прагненням до краси, шляхетности, гармонії почуттів, на полі соціальному – у стремлінні до загального добра, відновлення довір'я людини до людини та дружнього відношення. Така інтеграція в удосконаленні поширюється від індивідуального до суспільного і далі до національного характеру, за яким приходять загальнолюдський ідеал без насильства людини над людиною, використання людини людиною та боротьби зі знищенням людини людиною.

У духовній чинності людини всі періоди в її розвитку проходять у поступовій зміні релігійних вірувань. Ці зміни все наставали, коли втрачався основний ідеал мети життя, коли правду підміняла брехня і коли суттєвість релігії в її сердечних почуттях виривалась із обіймів омани, що, як спрут, душив у людини її божеське ество. Намагання вульгарних матеріялістів заперечити й знищити в людині релігійне почуття є одним з щупальців того спрута, що може мати успіх лише у звироднілого елементу, бо все мистецтво ґрунтується на чистосердечних благоговірних гімнах найвищому ідеалу – Божеству. Позбавившись його, людина стає твариною, бо у тварин немає релігії.

Вияви людського духу, як і всіх природних явищ, надзвичайно різноманітні та виявляються в різних формах. Такими вони є й у релігійних почуттях залежно від характеру народів з їх природною вдачею. Якоїсь одноманітності та якогось визначеного зразку у відчужанні божества не може бути. Тому цілком природним є існування різних релігійних вірувань.

Для нас, європейців, найближчим є християнство, яке виявилось у різних відмінах: католицизмі, православ'ї, протестантизмі, евангелізмі, англіканізмі та інших відгалуженнях від основного вчення Христа, яке спочатку пройшло класичний період свого розвитку і звільнило народи південної Європи від духовного занепаду та дало основи ідейної Правди.

З часом класичне християнство підпало певній вульгаризації навіть і в його ревізійністичних формах протестантизму, бо не всі його проповідники були бездоганними отцями церкви і пристосовувалися до інтересів панівної в державі групи. Воно було засмічено примітивними уявленнями про Бога та простою побожністю. Особливо це виявлялось у послідовників Папи, що вважав себе намісником Христа на землі. Вони в боротьбі за душі вірників, за владу над ними викли-

кали релігійний фанатизм з боротьбою проти всіх інакшевіруючих, яка набрала жорстоких форм за часів т. зв. святої інквізиції, використовуючи для цього малокультурний примітивний елемент. Викликана таким чином релігійна боротьба та війни проти інакше сповідуючих Бога стала політично-соціальним явищем, що викликало ворожнечу між народами та державами. Отці церкви видумали для цього молитву: „З нами бог, розумійте народи і коріться нам, бо з нами Бог!“ Про якогось бога тут не доводиться говорити. Все це затримало духовний розвиток і спричинилося до морального занепаду в суспільних проявах.

Але такий занепад не може бути причиною, щоб ми заперечили саму суттєвість християнства. Воно має відновитись, очистившись від намулу людських пристрастей та забобонів. Почуття віри має звільнитись від різного роду переконань і стати вільним у виявленні любови, бо любов є сам Бог в людині. Поза любов'ю немає жодного Бога, звироднілий елемент не має його в собі. Нетолерантність з боротьбою проти інших вірувань та релігійний фанатизм належать до пережитків примітивізму. Церква має стати цілком незалежною від політичних впливів і закликати не до боротьби людей проти людей, але до миру так, щоб була слава Богові на висоті людського ідеалу, а на землі в людських серцях – мир і добра воля.

Треба сподіватися, що всебічно освічені високодуховно-культурні отці церкви відновлять релігійний ідеал, очистять учення Боголюдини Христа від усякого намулу. Це вчення було в згоді з ідеалом, але ідеалом вільної людини, бо й сам Христос як Син Бога – Одвічного Духа Життя став Людиною, щоб відродити (воскресити) божеську суттєвість у людині. В Україні Митрополит Василь Липківський слідував заповітові Христа йти за Ним, бо став на тернистий шлях боротьби за чистоту його вчення. Він, наперекір світовим владам, що не визнавали за українським народом права на незалежне й вільне церковне життя та безпосередню для нього Божу благодать, створив Українську Автокефальну Православну Церкву. За підтримки московського патріарха большевики жорстоким переслідуванням та насильством ліквідували цю Церкву, але замучений Митрополит залишив по собі дві сотні власноручно написаних глибоко релігійних проповідей для майбутніх поколінь українців.

Кожний має сповідувати і молитись Богові так, як відчуває його своїм серцем, бо духовні стремління й потреби не у всіх однакові і надзвичайно різноманітні – залежно від інтелекту, духовно-культурного розвитку, природних здібностей, інтуїтивного відчуження і прагнення до краси, особистої вдачі, національного характеру і т. д. Але в суспільних виявах релігійного почуття та спільного посилення доброї волі і любови до своїх ближніх відбуваються богослужби та різні урочистості і свята, які відповідають віковим національним традиціям, звичаям та обрядам, в яких виявляється душа народу. Тому та церк-

ва, яка очистилась від примітивних уявлень та різних забобонів і стала на шлях духовно-культурного поступу, в своїх богослужбах і проповідях буде пробуджувати добрі почуття не через страх перед карою Божою, а з привабливості краси прагнень до найвищого ідеалу – Любови й Правди.

Правда у філософії

Поділ філософських світоглядів на ідеалізм, матеріалізм, прагматизм та різного роду інші „ізми“ викликав боротьбу аж до взаємного заперечення. Правдивість, простота, ясність є ознаками реальної філософії людини, що наділена найбільшим даром природи – досконалим розумом і шляхетним почуттям. Буття, в якому виникає філософія, не можна відривати від свідомості людини, а свідомість не можна відривати від буття. Лише свідомість є реальною єдністю духу і матерії. Природа в життєвих виявах духу і матерії є неподільна і не має нічого спільного з різними уявленнями. Ці уявлення інтелектуально розвинених осіб значно відрізняються від уявлень примітивів, з яких найбільш нерозумні вперто боряться за свій „ізм“ і спричиняють багато зла, коли хитрістю дістаються до влади та насильством змушують всіх поділяти їхні погляди.

При цьому пишуться величезні томи „наукових“ трактатів, у яких найбільш просте поняття робиться надзвичайно комплікованим і незрозумілим. Стара мудрість говорить, що в багатомовності немає спасіння. Слово має бути просте, що споконвіку постало правдиве й чисте, як кришталю, коли не було використання й поневолення людини людиною. Той, хто хоче затуманити слово правди накопиченням маси непотрібних слів, має злий намір обдурити інших для використання їх простодушності. Не може бути жодного патенту на абсолютну правдивість якогось уявлення. Те, що ми не можемо докладно пізнати нашими здоровими органами відчуття та піддати фізико-хімічному дослідженню, є нашим уявленням. Ми не маємо шостого відчуття, щоб пізнати недосяжні органам нашого тіла та технічним пристроям явища. Тому ми робимо логічні висновки на підставі вже пізаного і дослідженого про не пізані ще причини явищ, які умовно називаємо духовними. Ми маємо про них більше або менш правдиві уявлення, витворюючи різні гіпотези та теорії, але претендувати на їх абсолютну правдивість, вірність і точність на віки вічні було б нерозумно. Вони можуть бути правдивими для певного періоду часу, обставин і еволюційних змін, які ще не настали, бо все в природі і в усьому Всесвіті перебуває в стані вічного руху та постійних змін.

Артур Шопенгауер у творі „Світ як воля та уявлення“ вважає, що **уявлення** є первісним чинником нашої свідомості, що назовні виступає як **воля**. Світ, у якому ми живемо, залежить перш за все від того,

як ми його собі уявляємо. Він набуває різного вигляду в нашій свідомості залежно від індивідуальних особливостей психіки. Уявлення має стосунок до практики та інтересів волі. Наука є чинність не для пізнання, а для служіння волі. Інтересами волі цілком визначаються практичні інтереси, задоволення яких є єдиною метою науки. Досконале пізнання може бути лише пізнання спостерегаюче, незалежне від волі і недосяжне науці. Воно може бути досяжним художньому засвоєнню, коли спирається не на інтелект, а на інтуїцію. Художня інтуїція є властивістю генія. Естетичне спостереження досяжне аристократам духу.

Ф. Енгельс весь обшар пізнання ділить на три групи. До 1-ої групи належать науки про неживу природу, яку досліджує математика, астрономія, механіка, фізика, хемія. Це науки екзактні, точні, але й вони мають багато гіпотез і помилок. Найбільше суперечок є в геології. 2-га група – це науки про живі організми, в яких гіпотез надто багато, особливо в біології. 3-я група – історично-філософські науки: історія, філософія, релігія, мистецтво. Говорити тут про якусь абсолютну правду не доводиться, лише про існування її на манівцях людського мислення. Помилки все можуть бути. І логіка та діалектика підлягають помилкам, особливо тоді, коли походять від хибної або неправдивої основи.

Ми можемо лише сказати, що абсолютна Правда, як і Бог, є нашим найвищим ідеалом, до якого стремить людина, яка має в собі людську гідність. Видумати правду не можна. Правда є не в мисленні і не в знанні як такому. Правда – в повноті людського життя й буття.

При цьому можуть постати розбіжності, бо що для одних у звичайному житті є правдою, для інших може бути кривою. Тому правду належить не лише пізнати розумом, але й відчутти серцем. Почуття, що базується на любові, найбільше відповідає життю людини, яка не є ізольованою сама для себе, а виявляється в своєму вдосконаленні в родинному і суспільному середовищі, в якому найважливішим принципом має бути єдність людини з людиною.

Тому у філософських поглядах боротьба між всякого роду „ізмами“ не лише не сприяє єдності людини з людиною, але й викликає в людському суспільстві нерозумну, а часто і злочинну боротьбу. В кожному філософському погляді є правдиві позитивні сторони, як рівно ж і помилкові негативні. Тому було б нерозумним задля негативних відкидати всі позитивні зерна мудрости. Зібрані з усіх філософських напрямків і систематизовані в логічну цілість, вони могли б сприяти гармонійному співжиттю в людському суспільстві для радості й щастя всіх. У цьому виявилась би об'єднана творчість всіх геніїв духу. Таке інтегрування деякі талмудисти можуть назвати еклектичним, але не людина для філософії. Лише філософія має творити і діяти для її життя, бо, як сказав український філософ Григорій Сковорода, „філософія є життя, а життя є філософія“.

Людвіг Фойєрбах характеризує її так: „Нова філософія закорієна в правдивості любови, в правдивості почуття. Нова філософія в своїй основі є ніщо інше, як суттєвість почуття, піднесена до свідомості. Вона потверджує в розумі і з допомогою розуму те, що сповідується серцем кожної справжньої людини“.

На полі мистецтва ще більше нерозумним є поділ стремління людини до краси та естетичних відчужань на якісь буржуазні, пролетарські класові напрямки. Вони можуть виявлятися більшою або меншою мірою залежно від духовно-культурного розвитку. Правдиві прагнення краси найслабкіше виявляються у примітивів і часто набирають патологічних форм під впливом моди або занепадають в утертих зразках у підпорядкуванні пропаганді владоможців, що перешкоджають вільному розвитку мистецтва.

Інший характер мали в історичному минулому духовно-культурного розвитку впливи правди ідейної (релігійної), ідеалістичної (ренесансу) та сенситивної (цивілізаційного поступу). Але тоді мистецтво, а особливо література, поезія і драма мали більше можливості для вільного розвитку, ніж це сталося в останні десятиліття. В мистецтві виявляється вільний прояв душі народу, тому воно має національний характер і служить високій цілі викликати стремління до досконалості і шляхетності людини як в особистому, так і у суспільному житті. Для цього воно має бути цілком вільним у своєму національно-культурному розвитку і засвоєнні з інших культур того, що відповідає вдачі власного народу. Спроби створити якісь класові, інтернаціональні або космополітичні форми мистецтва призвели до хворобливих викривлень та появи того, що належить до культурного смітника. Лише цілком вільна літературна, поетична і мистецька творчість зможе виконати своє завдання вдосконалення людини і служіння Правді.

На полі соціальному людина виявляє себе в праці. Життя – це рух, а рух людини виявляється в творчій праці. Творчість тоді є корисною, коли виявляється цілком вільно, без будь-якого примусу. Найбільшим нещастям для людини є позбавлення свободи і рабська праця. Людство пережило в своєму розвитку такі стадії, як дикунство, варварство, патріярхат і цивілізацію. В добу варварства найбільше відбувалося насильство людини над людиною, коли суспільство було неорганізоване і не могло виявляти постійного спротиву насильникам. Тоді найбільше розвинулось рабство, за якого цілком нехтувалася людська гідність із запереченням усіх моральних основ. У часи патріярхального устрою почали творитись певного роду правові норми для співжиття і співпраці. Людина мала захист від сваволі звироднілих деспотів. Постали релігійні вчення, що давали моральні заповіді для людських взаємовідношень. Але, коли настала доба цивілізації, то вона кожне зло, що було за рабства, зробила складним, двозначним, двомисленим, облудливим. Ті, що найбільше хваляться своїм гуманізм-

мом, виявились найбільшими деспотами. Вони володіють всіма технічними середниками й економічними засобами для придушення будь-якого спротиву їхній владі. Мало того, вони примушують пригнічених і поневолених не лише славословити, а й навіть любити їх як батьків і вождів всього поступового людства. З позбавленням переможених матеріальних засобів, вільної творчості та власної ініціативи в праці вони зі своїми примітивними соратниками вважають себе всезнаючими, роблять плани перебудови всього суспільного устрою. Особливо яскраво це виявилось за т. зв. диктатури пролетаріату, коли було заперечено все, що було доброго зроблено раніше, і оплюгавлено те, на що вони самі виявились нездатними зробити краще, та примусили інших до рабської праці.

Ф. Енгельс сказав, що „без античного рабства не було б модерного соціалізму“. Без нього не було б і римської держави, не було б і модерної Європи з її цивілізацією. Але від себе скажемо: борони нас, Боже, від „модерного“ соціалізму з його цивілізацією.

Отже, в усіх соціальних явищах має бути повна свобода суспільних виявів без будь-якої диктатури справа чи зліва та тиску капіталістичних загантатів. Вони є хворобливою болячкою на тлі духовно-культурного занепаду при швидкому розвитку технічної цивілізації, байдужої до всяких основ Добра, Правди й Любови. Лише вільним організованим спротивом проти насильства та тиском усіх людей доброї волі без поділу на соціальні групи і класи, без огляду на походження та переконання і світогляд може бути поборено зло. Поділ на різні групи за гаслом насильників „Розділяй і пануй!“ та нацькуванням їх на самопоборення в соціальній боротьбі може лише розмножити зло та замінити його іншим, ще гіршим.

Шляхи вдосконалення

Суспільне вдосконалення треба починати не згори на підставі „наукових“ теорій в інтернаціональному чи вселюдському мірілі, а знизу, від родини. У духовних проявах трійця та триєдність були найвищою містерією, осередком багатьох релігійних сповідувань. Таємниця триєдності коріниться і в родинному житті. Людина не є ізольованою істотою сама для себе, але повністю виявляється в трійці: батько, мати й дитина. Без продовження свого роду вона не досконала. Але продовжуючи свій рід, людина має природну потребу не лише себе, а й своїх дітей удосконалувати, щоб були ліпшими від неї. Там, де діти гірші від батьків, нема поступу, не відбувається еволюційний розвиток. Там приходить занепад як моральний, так і фізичний, з хворобливими явищами та гнилизною, і рід відмирає. Звичайно родинне життя починається з подружжя. Народна мудрість каже: „Добрий початок

дасть і добрий кінець“. При з'єднанні двох для подружнього життя має бути добрий початок, але дуже часто, замість нього, робиться найбільша помилка, що мститься аж до смерті. Що далі відходить людина від природних, простих умов життя і потрапляє в цивілізоване середовище, то більше робить вільних і невільних помилок наперекір власній вдачі. Головною причиною їх бувають матеріальні розрахунки, якими передовсім оперують нерозумні батьки, перешкоджаючи синові або доньці одружитися попри їхню щирю любов та особисту рівноцінність. При цьому часто, крім матеріального, береться на увагу соціальне походження. А поза цим, де батьки не користуються правом вето, т. зв. інтелігенти хочуть шляхом одруження з відповідною „партією“ поліпшити свій матеріальний побут або здобути протекцію в службовій кар'єрі. Немає дівчина без особливих властивостей і вельможних батьків, аби не залишитися старою панною, вживає всіх засобів хитрости й облуди, щоб одружитися із тим, хто займає добре, з певними матеріальними вигодами становище. При цьому вона видає себе за таку, якою насправді не є, лише після весілля виявляється її дійсна суттєвість, і починається подружнє пекло. Часто матеріально не зацікавлених захоплює зовнішня привабливість. За відсутності будь-якої духовної спільності вони захоплюються й одружуються під впливом статевої пристрасті. Але після її задоволення настає відчуження, коли, замість любови, виникає взаємна антипатія і навіть ненависть із постійними непорозуміннями та сварками.

Загалом подружжя без щирої любови, без рівноцінності фізичних і духовних властивостей та за відсутності стремління до спільної мети життя, подружжя не може сприяти вдосконаленню родини. Нещасні діти, які з'являються в такій родині. Занедбані у вихованні, вони проклинають своїх батьків. Здебільшого з них виростають неповноцінні безбатченки і морально нестійкий елемент на шкоду всьому суспільству.

У переважній більшості подружжів панує добровільна або вимушена – задля дітей згода, а в деяких установлюється повна гармонія співжиття. Постає нормальна, на моральних основах родина, в якій діти переживають найкращу, щасливу пору свого життя. Але й при цьому часто буває не все гаразд. Про нерозумних батьків з примітивною любов'ю до своїх дітей та культом відживлення ми вже згадували.

Гірше буває, коли діти починають підростати і на зміну відживлення приходить виховання. При цьому часто псується добрі природні властивості дитини. Найбільше хиб або, як кажуть недоліків, буває тоді, коли в подружжі розлад, батько тягне в один бік, а мати в другий. Дитина не знає, хто з них має більше правди і часто перестає поважати їх обох.

Діти сучасності дуже скоро, особливо в умовах цивілізаційного життя з усіма технічними досягненнями, розвиваються, все пізнають і все розуміють, але їх духовні відчуження залишаються ще дитячими,

з недорозвиненими уявленнями про життєві явища. Вони не можуть робити належної оцінки що добре, а що зле. Часто вони наподоблюють своїх батьків. Поведінка батьків має на них найбільший вплив. Коли батько не шанує маму, або навпаки, то чому дитина має шанувати когось із них. Якщо батько хоче покарати дитину за якийсь негарний вчинок, то мати з надто перечуленої любови до неї захищає її, тому той вчинок втрачає свою негативність, а дитина почуває себе скривдженою. Буває навпаки, зденерована мати починає бити дитину, часом недоцільно, тоді батько стає на її захист. Дитина вбачає в цьому несправедливе ставлення мами до себе і робить наперекір її волі. Найгірше, коли дитина зауважує, що батьки нещирі між собою, обдурюють один одного та говорять неправду перед іншими. Тоді вона перестає їм вірити і починає вважати брехню звичайним засобом для досягнення мети. Так постає звичка до брехні, що стає до послуг зростаючого егоїзму й убиває всі добрі природні властивості.

Найбільше зла приносить сліпа любов до дитини з бажанням дати їй якнайбільше радощів. Дитина стає тоді якимсь ідолом, біля якого точиться все життя родини. Всі вихваляють її красу, здібності й успіхи, всі її бажання задовольняються без огляду на те, що від того може постати шкода. Дитина відчуває, що не вона для батьків, а батьки для неї мають усе зробити. Їй усе дозволено, все є можливим і все має бути так, як вона хоче. Від самого початку батьки не виплекують у дитини почуття міри та **свідомости необхідности**, що можна зробити і чого можна бажати, а що і чого не можна. Коли й відмовляють у чомусь, дитина вередує, плаче і кричить аж до гістерики, доки не досягне свого.

Усе починається від коліски. Спочатку без почуття міри її пере годують. Коли втрачає апетит до їжі (цивілізаційне явище, бо природно існує лише відчуття голоду), тоді видумують для неї всякі страви, що можуть шкодити здоров'ю, а дитину роблять вередливою у виборі страви. Вона починає командувати, що хоче і чого не хоче їсти. Так нерозумна мати розбещує дитину.

Далі дитині даються іграшки в такій кількості, що вона перестає цікавитись ними, розбиває й нищить їх та вимагає нових. Переважна більшість іграшок виходить поза межі дитячої уяви. Дитину відразу вводять в обшар технічних досягнень. Різної конструкції авта, літаки, а головне, зброя даються для забави. На це звертається головна увага, але про живу природу у дітей великих міст дуже слабке уявлення.

Дитина підрастає, їй треба звикати до незалежного руху і головне – до самообслуговування та акуратности. Має бути встановлений певний режим, якого потрібно точно дотримуватися щодня. Він входить у звичку і є основою дисципліни в поведінці.

Але здебільшого бачимо, що батьки обслуговують і обскакують дитину та позбавляють її самостійного поведіння в належному напрямку. Дитина не вміє сама ані вмитись, ані одягтись, ані їсти. Її одяга-

ють і годують та припрошують, а вона лише коверзує. У неї вже з коліски розвивається **егоїзм**. Вона хоче мати все, що їй забажається, і їй мають прислужувати.

Коли ж дитина починає ходити до школи, то тут усе має бути для неї готове. Школяр не знає, що має взяти до школи, а коли прийде з неї, не знає, як виконати домашні завдання. Батько або мати роблять їх за нього. Більш здібний школяр дає лише вказівки, як те чи інше завдання має бути виконане, а мати буває захоплена мудрістю **своєї** дитини та хвалить її перед всіма без почуття міри. Так поступово виховується „геній“, надто „розумний“, нездатний самостійно щось для себе зробити. В 14–15 років такий школяр почуває себе дорослим для користування радостями життя. Він може дозволити собі палити, випивати і навіть фліртувати. Такий юнак не любить докладати зусиль, нічим, крім, може, футболу, не цікавиться, байдужий до літератури й поезії. Поза тим, що вимагається в школі, майже нічого не читає. Захоплюється „модерною“ музикою з дикими розвагами та часом доходить до бандитизму. Дівчатка в 14 років вже знайомі з останнім „криком“ моди та з мистецтвом флірту. Вони крокують із поступом сучасної цивілізації.

Так з вини родичів занедбуються у дітей їхні природні здібності та виховуються неповноцінні, нездатні до творчої праці егоїстичні члени суспільства, що здебільшого не вдячні своїм батькам і не шанують їх. Останні потім свою вину перекладають на школу, бо вона, мовляв, не спричинилася до належного виховання їх дітей.

Погано стоїть справа виховання дітей у родині, де панує подружній розлад, а ще гірше, коли батьки загинули під час війни або в кривавих революціях. Безпритульні, вони дичавіють і стають малолітніми злочинцями. Лише ті діти, у яких перемагає вроджене стремління до добра й правди, переживають всі несприятливі обставини. В біді та недолі вони загартовують свої моральні сили та волю і вдосконалюють свою особисту поведінку та сприяють такому ж у суспільстві. Вони не зазнали радісної, щасливої пори дитинства, але, досягнувши зрілості, мають моральне задоволення зі своєї творчої праці для загального і власного добра.

Та проте було, є і буде багато родин, у яких панує згода розуму з емоціями. У них батьки мають втіху зі своїх дітей, а останні мають радісне дитинство без огляду на майновий стан і соціальне становище родичів. Там, де нема терору диктатури панівних груп з насильством за незалежний світогляд та з економічним визиском, де нема страху за майбутнє, в бідній хатині буває більше щастя, як у багатих палацах. Такі родини є чинником культурного поступу в товариському, суспільному і національному житті.

Там, де панує повна свобода у виявленні свого світогляду та об'єднання однодумців у різного роду товариства, спілки й громади, розвиток духовно-культурних проявів проходить нормально. Там немає

місяця для пригнічення творчої думки та виникнення хворобливих психічних явищ. Зароджена в тих товариствах і громадах вільна думка оформлюється в загальну суспільну свідомість, якій підпорядковуються всі на правдивому шляху духовно-культурного розвитку. Суспільна, а за нею й національна свідомість є могутнім чинником у нормальних людських взаємовідносинах, без насильства людини над людиною. Вияву незалежної людської думки бояться диктатори. Вони намагаються задушити її під різними приводами: справа – проти комуністичної і соціалістичної небезпеки, зліва – проти буржуазного націоналізму та капіталістичного поневолення.

Перешкоди до вдосконалення

Які ж є причини, що перешкоджають удосконаленню родини та затримують духовно-культурний розвиток суспільства?

Їх є багато. Головні з них – брутальне насильство аж до фізичного винищення, з одного боку, а з іншого – дурисвітство, що запаморочує свідомість людини. Останнє за матеріального благобуту викликає байдужість до всього, що підносить людину на вищий ступінь духовного розвитку та вводить її у стан цивілізованої тварини з біологічними потребами.

Перше постало під впливом теорії класової боротьби з диктатурою пролетаріату для побороення соціального зла засобами зла – насильством. Це спричинилося до того, що диктаторську владу захопили політичні фанатики, які ніби науково обґрунтували теорію перебудови всього укладу соціального, суспільного і національного життя шляхом не еволюційного розвитку, а революційним насильством. Останнє стало для них найвищою ціллю, для якої вони готові були пожертвувати цілою генерацією людства в світовому мірилі. Вони знехтували спротив розумної інтелігенції і демагогічно оперлись на маси, що як конгломерат різних неорганізованих прошарків суспільства ніколи нічого позитивного не створили. Вони дали можливість проникнути до диктатури злодіям, що в боротьбі за владу винищили ідейних фанатиків і спалювали все, що творить гідність людини. Вони внесли недовір'я людини до людини, розділили суспільство на ворогуючі групи, щоб легше панувати над ними. Замість любови посіяли ненависть, нацькували в озвірінні одних проти інших і винищили в такий спосіб десятки мільйонів непокірних громадян та разом з іншими диктаторами з протилежного боку спричинили другу світову війну.

Уклад родинного життя майже в корені був зруйнований. Політично неблагонадійні батьки тих родин, що мали християнські основи моралі, були позбавлені свободи і вивезені на примусові роботи або знищені. Діти були залучені до комсомольської організації і нацьковані

проти своїх батьків. Ті діти, що цілком утратили своїх родичів, витворили тисячні кадри безпритульних. Вони стали озлобленими звірятами, втратили всяке довір'я до людини, та інстинктивно об'єднувались між собою в спільній боротьбі за існування, визнаючи над собою лише провід „законників – чесних злодіїв“. А скільки тих сиріт загинуло, невідомо. Обіцянки пролетаріату радісного і щасливого життя не здійснились. Тільки ті, що не були пролетарями, стали ними й мусили терпляче, з рабською покірливістю в ім'я комуністичного майбутнього напівголодними тягнути пролетарську „лямку“ проти течії, щоб стати погноєм для майбутніх поколінь. Але мало цього, вони мусили вірити, що те майбутнє станеться, і з вдячністю за це славословити і любити своїх вождів.

Родина – у справжньому розумінні слова – перестала існувати. Містерія триєдності відійшла. Святість її вогнища була затоптана брудним чоботом. Боротьба за політичні переконання ввійшла до родини: батько проти дітей, діти проти нього, брат проти брата. А разом з цим боротьба за існування з егоїстичними устремліннями. Одруження стало звичайною буденною формальністю, що на другий день могла бути порушена.

Зміцнивши свою владу величезною силою каральних загонів для приборкання непокірних, диктатура пожертвувала старою генерацією для майбутнього та звернула увагу на дітей, бажаючи витворити з них відданих і вірних собі громадян нового комуністичного суспільства. Але сталося так, що діти головних комуністичних діячів у матеріальному забезпеченні захоплювались цивілізаційними витворами, вже викинутими в буржуазному суспільстві на культурний смітник. Їм подобалась позбавлена всякої мелодійності музика з дикими танцями, непрактичний, без естетичного смаку одяг, „блатний“ вульгарний жаргон та всілякі хворобливі викривлення. Проповідам своїх батьків для простодушних людей вони не вірять, їх не шанують і не вважають за потрібне трудитись для побудови комунізму. З них витворились нероби, що використовували своє становище для „радісного“ життя з „веселими“ розвагами.

Зате діти упосліджених, переслідуваних і знищених громадян, яким пощастило здобути освіту, віддано працюють та всебічно сприяють технічно-цивілізаційному розвиткові. Більшість із них досягла значного успіху і не занедбує того, чиїх батьків вони діти. У них пробуджується стремління до справжніх духовно-культурних вартостей. Вони вимагають правди і морально-етичного оздоровлення в усіх проявах суспільного життя. Лише силою великої інерції старе ослабле насильство, втративши свою головну зброю – страху над пригніченими, продовжує боротися проти пробудження до вільного людського життя. Друга світова війна з її жорстокістю вождів диктатур, спричинилась до того, що залякані люди позбавились поза межами болю почуття страху, й у них пробудилася свідомість своєї людської гідності.

Викликана диктатурою стихія загальної ненависти, що підтримувалась безоглядною брехнею, після моря пролитої крові поступово уляглась.

Слухняні виконавці каральних загонів також поступово втратили лютість із ненавистю до непокірних громадян і перестали розстрілювати та катувати невинних. Відійшли і найбільші генії зла. Залічуючи рани минулих жорстокостей у завязтій праці над відновленням умов до нового життя на руїнах, що залишила світова війна, люди досягли в порівнянні з минулим поліпшення. Відновилось майже нормальне родинне життя. Пробудилась і любов між членами родини, яка стосовно дітей часом набирає перечулених форм на шкоду нормальному вихованню. Батьки, переживши всі страхиття свого власного дитинства, хочуть компенсувати втрачену радість тим, що намагаються дати їй якнайбільше своїм дітям. Щоб не спіткало нещастя їхніх дітей, вони в своєму світогляді з обережності за межі біологічного існування не виходять, у релігійних почуттях себе не виявляють у сповідуванні Бога, а щоб не викликати звинувачення в буржуазному націоналізмі, говорять офіційною державною мовою, забувши свою власну.

Таке явище байдужості до всього, що виходить за межі біологічних потреб, спостерігається в демократичних країнах із високо розвинутою індустрією з тією відмінністю, що там, замість канчука, тисне сила капіталу, а свідомість перебуває під впливом технічної цивілізації з її механізацією всіх виявів життя, коли дурисвітство пропаганди заміняє настирливість реклами та моди. Там постав гін за придбанням як можна більше матеріальних життєвих вигод на шкоду духовним потребам. Цей гін перенісся і до соціалістичних країн з закликком догнати й перегнати капіталістичні у виробленні матеріальних достатків. Теоретичні обґрунтування такого гону цілком протилежні, а практична мета однозгідна. Все це бачить і чує більшість інтелектуально розвиненої молоді, яка вимагає правди й однозгідності голошених теорій з практикою керівних органів своїх держав.

Причини занепаду

Звичайно у виникненні негативних явищ у суспільному житті звинувачують окремих осіб та приписують їм спричинену трагедію. Але трагедія першої половини ХХ ст. була спричинена не лише свавіллям та підступом із жадобою влади таких безбожних людей, якими для деякого є Маркс або Ленін, а для всіх Муссоліні й Гітлер, до яких приєднався Сталін зі своїм „культу особи“ та іншими покидьками зла й звироднілості. Причини психохворобливих явищ мають об'єктивний характер і не залежать від окремих осіб. Вони виникають не відразу, а є наслідком поступового розкладу суспільства в його соціаль-

но-культурній системі. При цьому відіграють роль протиріччя матеріалістичного характеру в економічно-господарській чинності при переході від однієї віджилої форми до нової під впливом технічно-цивілізаційного поступу, а головне, в занепаді духовно-культурної творчості, коли відбувається корінна зміна в світоглядах.

Найбільш крайніх форм набрали ці протиріччя на сході Європи з його великим простором та з багатими, невикористаними природними ресурсами для господарської діяльності. Загальна культурна відсталість із рештками феодалізму та з застарілими формами абсолютизму при раптовому наступі капіталізму з новою модерною технікою викликали непримиренні протиріччя. Наслідком цього виникла перша світова війна, яку викликала експансія західноєвропейського капіталу для використання великих природних багатств, що лежали без ужитку через малу рухливість примітивно-деспотичного царського уряду з консервативною шляхтою, що була неспроможною провести політичні і господарські реформи при малій культурності населення з непрактичною в економічно-політичній діяльності інтелігенцією.

Перша світова війна ще більше поглибила протиріччя не лише соціально-економічного порядку, а головню ідеологічного. Закінчилась ця війна буржуазною, а потім соціалістичною революцією. Виникли три взаємно ворожих світогляди: **ідеалістичний**, так званий народовецький із принципами широкої демократії, **монархічний** з тенденціями затримати існуючу політичну систему і **матеріалістичний** – з диктатурою пролетаріату. Фактично об'єктивні дані були на стороні деспотизму та абсолютизму, до яких віками призвичаїлись москалі від початку існування їхнього царства, а пізніше імперії. Це було в їхній вдачі. Тому вони без особливого спротиву підпорядкувалися диктатурі своїх вождів-большаків. До того ж народні маси через свій примітивізм не надавалися до демократичних форм самоуправи. Тому в боротьбі світоглядів могли мати успіх або монархісти, якби були розумнішими, або матеріалісти з диктатурою. Між останніми двома напрямками прийшло до боротьби не на життя, а на смерть. В революції, а пізніше в громадянській війні перемогла диктатура пролетаріату, а безвольних ідеалістів-демократів нищили як одні, так і другі.

Війна, а за нею революція розбурхали пристрасті. Приборкати незадоволених старими примітивними поліційними методами з нечисленною жандармерією стало неможливим. Повернення до старого вже не могло бути. Щоб утриматись при владі, треба було відразу, з вибухом буржуазної революції, припинити війну і провести рішучі корінні реформи, щоб задовольнити більшість незадоволених, не чекаючи на це згоди всіх, та збільшити кількість жандармерії. До цього нерозумні монархісти не догадалися і були з усіх боків биті. Перемогли большевики. Але об'єктивні обставини суспільно-соціального порядку залишилися без глибших корінних змін. Народи великої імперії в своєму культурному розвитку не доросли з вибухом революції до демократиз-

му та належного не лише відчуття, а й розуміння свободи. В загальній масі вони були здатні на анархію та руйнування старого, віджилого, почасти патріархального укладу в соціальних взаємовідносинах між маєтними і немаєтними прошарками суспільства. Вони спромоглись лише знищити недосконалу державну адміністрацію. В творчій чинності для встановлення нового ладу мала відігравати позитивну роль інтелігенція, але вона виявила себе нездатною для цього. Тут яскраво виступили протиріччя між примітивною дикістю державного устрою зі здегенерованою шляхтою, великими землевласниками та зажерливими промисловцями, з одного боку, а з другого – надто наївними ідеальними устремліннями народовецької інтелігенції з її „богошуканням“ та ідеалізацією творчості народних мас, без будь-якого реалізму. Після вибуху буржуазної, т. зв. „лютневої“ революції ця інтелігенція тішилась проголошенням необмеженої свободи, що незабаром набрала форм анархії, і не спромоглась рішуче спричинитись до витворення в тих обставинах державного демократичного ладу. Але в цьому була вина не лише самої інтелігенції з відсутністю у неї здорового політичного розуму. Внаслідок згаданих протиріч революція виникла несподівано майже сама собою і набрала стихійного характеру. До коріння згнилий монархічний устрій спричинив розпад усієї державної системи, а відосередні сили привели до розпаду великої імперії. Проте силою великої інерції стихійно діяли переконання в її могутності й величі, що мали ще збільшитись унаслідок „безкровної“ буржуазної революції. Були серед російської інтелігенції люди з політичним світоглядом високого культурного рівня, як, приміром, Георгій Плеханов, що передбачав дальший негативний розвиток революційних подій. Але вони не знаходили співчуття в тогочасних настроях, і революційними хвилями були відсунені від провідної ролі. Стихія емоційних настроїв затемнила здоровий глузд і завела революційних рух до того, на що малокультурні народні маси заслужили. Царський деспотизм був замінений деспотією олігархічної диктатури пролетаріату.

Найбільшу трагедію сучасності, як уже говорилося, спричинив перехід від однієї до другої економічно-політичної системи з бездушною технічною цивілізацією, яка для свого розвитку потребує безумовної підпорядкованості всіх певній меті без огляду на жертви для її досягнення. Ця мета належно обґрунтована в матеріалістичному вченні. Не є нашим завданням полемізувати про благодійність або шкідливість її для людського щастя. Ми лише зазначимо, що техніка може служити як на добро людини, так і на зло їй, залежно від того, хто керує нею і кому вона разом із наукою служить. Коли всіма технічними засобами володіють злі люди, сподіватись від них добра не можна.

На сторожі добра стоїть постійний культурний розвиток, з яким людство позбавилось варварства. Коли в цьому розвитку настає зупинка або криза, тоді зло перемагає добро, і виникають трагедії

в людському житті. Криза виявляється в розкладі всієї соціально-культурної системи. Передовсім її спричиняють непримиренні протиріччя в самій культурі, що позначились у самопоборенні між **ідейним, ідеалістичним і сенситивно-матеріалістичним** напрямками.

Ідейний напрямок заступила Церква, яка намагалась у примітивний спосіб проповідувати владу Бога з Його Правдою на небі, а на землі постала кривда боговідступників та грішників. Пристосуванці до матеріального благобуту земної влади зі своїми церковнослужителями, що дотримуються віджилих у духовно-культурному розвитку людства догм і канонів, звели релігійні почуття своїх вірників до стану побожних обрядів та звulьгаризували вчення Боголюдини Христа, а в інших віросповіданнях – їх засновників.

Ідеалістичний напрямок заступала народовецька інтелігенція, яка в шуканні правдивого шляху блукала манівцями чужих „ізмів“. На розклад ідеалістичної культури мало вплив перехрещування азійських та європейських течій. Створився безформенний сумішок взаємозаперечних світоглядів, що доходили до нігілізму – цього своєрідного явища евразійської культури, в якій абсолютизм із деспотизмом рівняв усіх за наявності нерівностей – інтелектуальної, моральної, духовної, станової, економічної, політичної – та регулював примусом співжиття в суспільних взаємовідносинах. А фактично і самого суспільства у справжньому розумінні цього слова не існувало. Були лише неорганізовані й індивідуально розпорошені народні маси без суспільної свідомости. Ці маси піддавались впливу різних демагогів і могли бути втягнені до анархічної й руйницької чинности. У своєму історичному розвитку вони звикли до канчука і лише його визнавали своїм найбільшим авторитетом. Інтелігенція з такими масами не мала нічого спільного. Взаємовідносини з ними мали посередній характер, із певного роду антагонізмом. Маса залишалася без проводу своєї нечисленної інтелігенції, яка сама плавала на розбурханих хвилях революції без руля і вітрил.

Сенситивний напрямок культурної чинности переважно політично-революційного характеру репрезентували прихильники матеріалістичного вчення, які в основі свого світогляду поділяли європейські економічні теорії Маркса–Енгельса у висвітленні історичного й діалектичного матеріалізму, які звulьгаризували на азійський зразок із фанатизмом, нетолеранцією і безкомпромісовістю до інших поглядів з широкою розбіжністю. Витворився безформенний хаотичний сумішок матеріалістичних світоглядів із різних культур, не властивий природній вдачі власного народу. Його не можна було погодити без диктаторських устремлінь тієї групи, що перша спромоглась витворити свою фізичну силу, деморалізувавши таку ж силу своїх противників.

Ця група – нечисленна, але активна, рішуча і фанатична – назвала себе большевиками та оперлась на голодний пролетарський елемент, що нічого не мав і не боявся щось утратити. З такими пролетарями

розпочався похід проти всіх і всього. Большевики з безоглядним поборенням і нищенням своїх противників всіма можливими засобами з застосуванням своєї тактики оперлись у своїй ідеології на „науково“ обгрунтованій теорії перебудови і перетворення всього суспільного устрою для побудови комунізму. Вони з надзвичайною настирливістю азійської орди вперто йшли до наміченої цілі – захоплення влади. Не так правдами, як неправдами большевики врахували реальні обставини в настроях примітивних мас і схилили їх на свій бік демагогічною обіцянкою влади народу й для народу з усіма повними свободами і демократизмом. Коли опанували стихію революційного деструктивного руху, вони встановили, замість обіцяної свободи з усією владою совітам, олігархію своєї політичної групи, що міцно сперлась на витворену силу численних каральних загонів. Свято революції скінчилося. Запанував терор проти непокірних із дурисвітством, з недовір'ям людини до людини та з насильством людини над людиною.

Дальший розклад сенситивної культури євразійського характеру довершило заперечення попередніх релігійних, морально-етичних і естетичних цінностей як буржуазних і ворожих пролетаріяту. Проголошенням поглиблення класової боротьби було dokonano знищення решток пасивної інтелігенції та всіх, хто шанував свою людську гідність, і навіть тих інтелектуалів, що вітали революцію, брали в ній участь, а разом з тим намагались внести до неї суттєвість людського духовного життя й буття. Усіх їх як класових ворогів ув'язнювали, розстрілювали та відсилали на примусові роботи в табори будівництва комунізму. Був витворений, крім каральних загонів, величезний апарат душеприказчиків, які стали свідомістю нового комуністичного суспільства, позбавленого власної вільної творчості.

Усі зусилля були спрямовані на витворення матеріальної бездушної цивілізації, яка мала регулювати всі суспільні процеси. Всякий новий технічний витвір ставав фетишем, якому, як ідолові, приносились у жертву життя мільйонів людей. Коли ж була винайдена сила атома, він став найбільшим божеством з руйнівною властивістю, якою можна знищити життя на всій землі і з якою можна дістатись до космічних просторів.

Кожний правдивий духовно-культурний вияв вважався ворожим матеріалістичному світоглядові і або душився, або позбавлявся своєї правдивої суттєвості. Йому надавали особливих ознак т. зв. комуністичної моралі та „високої ідейности“, що з засадами християнської любови і добродійства чогось спільного не має. Відповідальними за виникнення такої моральної та ідейної облудливості є не лише дурисвіти, що її проповідують, але й ті, що з ними добровільно погоджуються та захоплюються без почуття міри технічними досягненнями в комуністичному будівництві ціною терпіння мільйонів людей.

Тернистий шлях української культури

Інший характер мав занепад ідеалістичної культури в Україні. Власне, не був то занепад у прямому розумінні цього слова, а радше зупинка, бо **властивий українській вдачі культурний розвиток був лише на початковій стадії, не набувши навіть сенситивних властивостей**. Культурний характер суспільних проявів в Україні перебував під впливом загальноросійської течії, в якій все мало злитись у „руском море“. Про це дбала російська православна церква на ниві релігійній, а школа – на полі освіти, що намагалась все „приобщиць к руской культуре“ та відзначалась характером євразійства. По містах таке приєднання відбулось майже повністю. Місто було зрусифіковане. Село, в якому хлібороби були неподільно пов'язані з українською природою, перебувало ще на першому ступені культурного відродження в початку революції не так свідомо як інтуїтивно. Української інтелігенції майже не було. Рідна культура з її правдою виявлялась у пісні, музиці, народному мистецтві, у звичаєвих урочистостях і святкуваннях. І релігійне почуття виявлялось у природній спосіб, без фанатизму та примітивної забобонності, незважаючи на молитви отців російської церкви за благочестивішого, самодержавнішого „помазаника божого“ та його імператорської родини.

Серед українців все зберігались ознаки духовної культури, які виявлялись у довір'ї людини до людини, в щирості, правдивості у вчинках, у дружбі, гостинності, чесній праці та стремлінні до краси домашнього побуту з гармонійним родинним співжиттям, без деспотичних проявів голови родини, як то було у росіян-москалів. Культурність українців виявлялась у зовнішньому вигляді їхніх осель з білими чистими хатами, що утопали в зелені садків із квітами біля них. Відчування природної краси було властиве всім українцям і виявлялось оспівуванням її в чудових піснях.

Природні чинники лагідного українського підсоння з блакитним небом, тихими водами, ясними зорями та широкими нивами урожайної землі, незважаючи на часті степові завірюхи, надавали хліборобському населенню особливої вдачі, що була відмінною від вдачі слов'янських сусідів – поляків та москалів. Клімато-географічні фактори формували характер кожного, хто народився в Україні, незалежно від його народності. Виявився цей характер головну у стремлінні до свободи та здобуття упертою працею незалежного становища. „Сам собі пан“ хоч на найменшому шматку землі було найбільшим бажанням кожного хлібороба. Тому кріпацтво, яким обдарувала українців Москва після „возз'єднання з братнім народом“, було найбільшим нещастям. Після скасування кріпацтва кожний запопадливо, в індивідуальний спосіб намагався позбавитися соціального поневолення упертою працею. Цей індивідуалізм значною мірою був на перешкоді витворенню суспільної свідомості, що негативно відбилось у визвольній бо-

ротббі, коли всі були остаточно роз'єднані і нацьковані для взаємного самопоборювання.

З наступом на село технічної цивілізації консервативний за своєю вдачею хлібороб брав від неї лише те, з чого мав ужиток для поліпшення умов своєї праці та вигод життя, але надто не захоплювався нею і не робив машину якимсь фетишем, ради якого варто переміняти весь побут. З часом до села вносились елементи чужої культури, чому значно сприяла чужонаціовальна школа, але вони пристосовувались до української вдачі. Всякі ж інші негативні явища, що заносились із промислових осередків та що їх приносила солдатчина, такі, як ганебна, вульгарна лайка, грубе поводження, хуліганство та розпуста, не мали знаного поширення.

Без огляду на примітивно-бюрократичний адміністративний апарат царського уряду, що затримував розвиток господарсько-економічної чинності, все-таки кожному активному і працьовитому давалась можливість вільного руху та власної ініціативи знайти собі відповідну працю. Коли внаслідок збільшення населення стало тісно на селі, кожний міг або виїхати для хліборобської діяльності на широкі простори в степах за Урал, або на Зелений Клин в Приамур'ї, що поступово ставав українською посілістю на Далекому Сході. Поза цим розпочався в Україні розвиток індустрії, що потребував у містах робітників на промислових підприємствах. Не було тоді так надзвичайно зле, як про це галасливо кричала большевицька пропаганда. Вона обіцяла всім усе, але забрала від усіх не лише чесною працею набутий маєток для свого будівництва комунізму, а й особисту свободу. Було виморено голодом мільйони працьовитих хліборобів.

Кожна роботяща людина могла знайти собі працю в промисловості. Столипінська земельна реформа давала можливість кожному добровільно вийти з громадського („общинного“) землекористування в сільському господарстві, закріпити у власність свою ділянку землі, продати її і виїхати або на вільні на Сході земельні простори, або до промислових осередків. Збільшені за рахунок куплених земельних ділянок хліборобські господарства мали можливість користуватись у своїй праці набутими машинами і власними силами інтенсивно господарювати. Тоді виникли кооперативні товариства, що почали всебічно підтримувати самодіяльність дрібних хліборобів. Упродовж десятиків років поступово мало прийти до такого стану сільськогосподарської продукції, яку давали фермерські господарства Америки, і не треба було б, запровадивши комуністичне кріпацтво ціною мільйонів людських жертв, намагатися довести вигідність рабської системи господарювання.

Життя українського села до революції в своєму культурному розвитку, завдяки земству з його народними школами й агрономічною допомогою, поступово набувало людських прав, попри адміністративні утиски, які в порівнянні з тими, що ними обдарувала українців диктатура пролетаріату, були аж надто малі. Жандармів на селах не бу-

ло, був лише один поліцейний урядник (підстаршина) на 5–7 сіл, який в кожному з них появлявся раз за тиждень, щоб довідатися, чи не сталося у ньому якогось каригідного вчинку або протидержавної агітації чи якогось мазепинства.

Проте тогочасний уклад життя з еволюційним поліпшенням економічно-господарських умов не сприяв такій же еволюції в духовно-культурній чинності. Українське слово було заборонене як у школі й урядах, так і для загального поширення друком. Українська література не доходила до сільського населення і не нагадувала про славні часи козаччини з її стремлінням до свободи. Тогочасна культура духу була задушена фізичним насильством та остаточно зтоптана в часи кріпацтва. Вона була позбавлена можливості пробуджувати національну свідомість серед широких мас населення. Лише де-не-де декого обережно усвідомлював учитель-українець та випадково дехто мав „Кобзаря“ Тараса Шевченка.

Українське усвідомлення у трохи ліпших умовах було в містах, і то у великих, таких, як Київ, Одеса, Харків, Полтава, Чернігів, де були гуртки української інтелігенції та можна було познайомитись із творами українських письменників, а також побувати в театрі, в якому без огляду на „малоросійську“ назву виступали такі корифеї української сцени, як М. Садовський, П. Саксаганський, М. Кропивницький, Карпенко-Карий, І. Тобілевич, М. Заньковецька та інші. Композитори М. Лисенко, К. Стеценко, М. Леонтович своєю творчістю в музиці та пісні пробуджували національну свідомість тих, у кого вона вже заснула. Але всі суспільні прояви міста були підпорядковані загальноросійському впливу.

У цілком інших умовах перебували українці-русини на західних землях, в Австро-Угорській монархії, де їм доводилось провадити боротьбу за свою самобутність проти поляків, мадярів і румунів, яка мала більш соціальний характер, ніж національний, бо ліберальний австрійський уряд, хоч і не підтримував українських національних домагань, але не забороняв провадити національно-культурну чинність. Це спричинилося до того, що Галичина відіграла роль українського культурного П'ємонту, де знаходила можливість для розвитку українська література та мистецтво й діяли „Просвіти“. Там культурний розвиток зберіг свій національний характер у боротьбі проти колонізації, мадяризації та румунізації, в чому відіграли позитивну роль добровільні організації „Просвіт“, а серед молоді – руханково-спортивні товариства „Український Сокіл“ та „Січ“. Українці з Галичини й Буковини сприяли національному пробудженню на Великій Україні, особливо в час першої світової війни. Але дальший хід історичних подій залежав від того, що мала Велика Україна.

За таких обставин надійшла перша світова війна. Вона привела до „безкровної“ буржуазно-демократичної Лютневої революції 1917 року, що спричинила розвал великої імперії та звільнила її народи не лише з соціального, а національного поневолення. Постали самостійні

національні держави, з яких Українська Народна Республіка проголосила свою незалежність із запізненням – уже після кривавої Жовтневої соціалістичної революції. Та проте національне пробудження спонтанно охопило народні маси України. Постає „Просвіти“, почалась українізація шкільництва і культурних установ, спроби утворення Української автокефальної православної Церкви.

Духовно-культурні вияви вирвалися з-під утиску бюрократичних заборон та переслідувань. Усі сміливо заговорили тією мовою, якою, за указом царського міністра Валюєва 1863 р., „не було, нема і бути не може“. Колишні „малороси“, „хахли“, „тутешні“ інтуїтивно набули свідомість своєї національної гідності і здобули своє справжнє національне ім'я.

З національним пробудженням культурні вияви українців набрали особливих форм, що російські більшовики назвали буржуазним націоналізмом і проголосили боротьбу проти нього не на життя, а на смерть з метою фізичною силою залучити його більш рішуче, ніж то було за царських часів. Це призвело до винищення української інтелігенції, що не втратила своєї гідності.

У боротьбі проти чужого для української культури насильства була найбільша трагедія української інтелігенції. Вона була надто ідеалістичною, а разом з тим зросійщеною в своїх поглядах, тому українофільствувала та довіряла „братній“ російській інтелігенції. Вона недооцінювала значення ворожої фізичної сили і до творення своєї власної ставилась негативно. Коли ж остання з національним пробудженням спонтанно витворилась, українські соціалісти допомогли ворожій агітації її здеморалізувати. Українська інтелігенція перебувала під впливом якоїсь миролюбивої стихії, яку своїми езуїтськими проголошеннями підтримували більшовики, що з поспіхом творили свою збройну силу ніби для оборони здобутків революції. Але не про оборону дбали москалі, лише про напад на сильніших ідеологічних противників, яких демократичним шляхом не могли перемогти. Вони силою розігнали Всеросійські установчі збори, на які покладали всі свої надії українські політичні діячі на чолі з Грушевським, Винниченком і Петлюрою. Стихія миролюбивості та віра в можливість полагодження всіх непорозумінь демократичним шляхом була такою великою, що розумний голос Миколи Міхновського про створення фізичної сили для захисту національно-культурних здобутків здавався всім диким. Зате, що вони відмовились від власного війська, були покарані тим, що їх винищила чужа збройна сила.

Жовтнева революція принесла „без імени святого“, як сказав Олександр Блок, в Україну на гострих своїх багнетів звільнення від „буржуазного націоналізму“. Більшовики почали свій переможний похід замордуванням 29 січня 1918 р. юнаків Українського студентського січового куреня у Крутах. Тоді царський полковник Муравйов пошкодував, що йому не пощастило втопити у крові все Вільне козацтво і ліквідувати „буржуазну самооборону“. Московські больше-

вики з постійною, впертою настирливістю впродовж десятка років, усіма можливими засобами брехливих обіцянок українським трудящим і незаможному селянству поглиблювали класову боротьбу зі стимулюванням ненависти та внесенням розбрату і недовір'я людини до людини. Диктатура російського пролетаріату з великою силою грабіжницьких та збройних каральних загонів домоглася того, що в Україні всі стали пролетарями.

Диктатура пролетаріату перемогла і соціалістичну революцію не лише втримала, а й „поглибила“ так, як цього не сподівались не лише противники, а й самі її керівники, що були знищені тією силою, яку вони самі створили.

А в Україні сталось так, що нова українська інтелігенція, яка мала пролетарське походження і здобула освіту за революційного часу, почала щиро й віддано служити, діяти і творити для нової пролетарської культури, в її матеріалістичній відміні. Такими були в двадцятих роках українські письменники та культурні діячі, але й їх поглинула диктатура псевдо-пролетаріату. З них найбільш яскравою постаттю був Іван Микитенко, талановитий письменник, драматург, публіцист, критик і літературний глашатай справжнього мистецтва та борець за людську пролетарську культуру. Він вважав, що завдання діячів культури полягає в тому, щоб не стати на шлях, який веде на край ночі, але стати на шлях розуму і мужности, на історичний шлях, яким армії працюючих підуть до сонячного дня повної свободи, до торжества вищих ідеалів людства. Але не сталось цього. Розвиток української культури і в цій пролетарській відміні грубою силою вульгарного матеріалізму був зупинений у тридцятих роках, а чесні ідейні культурні діячі не побачили свободи. Вони були ліквідовані на чолі з Сергієм Єфремовим.

У 1937 р. життя Івана Микитенка в розквіті його багатогранної художньої і публіцистичної творчости було припинено тими, кого він вважав будівничими нового життя. Приймаючи безоглядну большевицьку брехню за правду, він з романтичним захопленням боровся проти підлоти буржуазного світу, якої фактично мала найбільше та диктатура пролетаріату, що їй він вірно служив. У двадцяті річницю Жовтневої революції він написав п'єсу „Як сходило сонце“ в помилковій уяві, що воно зійшло для революційного робітництва, і не зауважив, що для українських хліборобів воно зайшло і в темряві ночі всі стали пролетарями. Та темрява поглинула і його самого та ту свободу, до якої він прагнув.

Талановита українська поетеса того часу Христя Алчевська у вірші „Увечері“ так охарактеризувала долю творців духовної культури:

*І я іду, забута й одинока,
Смутна мандрівниця у темені алей,
І ніч мовчить, ласкава й синьоока,
І тихий парк, і серце теж мовчить...*

Все мовчало, бо „благоденствувало“. Пройшли роки. Минула жахлива хуртовина другої світової війни. Завдяки надлюдському напруженню всіх фізичних сил у боротьбі з матеріальною бідною було досягнуто певного технічно-цивілізаційного поступу, але духовно-культурний розвиток зупинився. І лише в шістдесятих роках молоде українське покоління поставило питання: для чого народжується і живе людина і в чому має виявлятися її справжня людська суть.

Манівці сенситивного поступу

Наслідки розвитку сенситивної культури виявили, з одного боку, загальне поширення прагматизму, або т. зв. філософії практичного життя, а з другого – матеріалізму. Прагматизм без обмеження в господарсько-економічній чинності дав можливість кожному всіма правдами й неправдами здобути матеріальний благодут. Ця чинність у дальшому розвитку набула стихійного характеру та підпорядкувалась технічній цивілізації. Остання є байдужою до морально-етичних засад та таких суспільних вартостей, як релігія, правда, любов, добро, краса тощо.

Матеріалізм у своєму вульгарному виявленню знехтував віками набутими духовними властивостями людини і фізичною силою, з допомогою техніки намагається підпорядкувати людство у бездушній машинній цивілізації.

У вільному стихійному гоні за матеріальним благодутом людина часто втрачає почуття міри в своїх бажаннях. Коли вона має вже те, чого цілком вистачає для вигідного життя, то хоче мати ще більше, без огляду на те, що це може бути на шкоду тим, що і необхідного не мають. А далі розвивається зажерливість у здобутті матеріальних засобів для осягнення влади над іншими, щоб змусити їх служити собі. Постає використання людини людиною. Почуття правди та справедливості в розподілі матеріальних благ зникає. Один має їх більше, ніж потребує, а іншим їх бракує. Гаслом у такому цивілізаційному поступі стало: „Правда є те, що годиться і є позиточне“. З кількох можливостей та, що є вигіднішою для мене особисто, є найсправедливішою.

З відмінним розумінням у розвитку господарсько-економічної діяльності виступили матеріалісти-комуністи проти зажерливості капіталістів. Але заперечивши всі суспільні вартості духовної культури як буржуазні, комуністи зруйнували дощенту все старе. Вони вирішили на основі лише матеріальних чинників силою підпорядкувати своїй волі стихію вільного руху, щоб планово, на підставі своїх „наукових“ теорій побудувати справедливе життя, в якому не було б використання людини людиною. Коли ж у своїх намірах зустріли спротив більшості, то почали нищити з безоглядною жорстокістю своїх активних

противників, а пасивних цілком знедолили. Вони зробили всіх покiрними i задоволеними тим, що їм при розподiлi матерiальних благ давалось кожному за його працю з вимогою за його здiбностями. Але собi вони брали за своїми потребами, якi у них все збiльшувались коштом знедолених. Практично постало не лише використання людини людиною, а й насильство над нею з боку творцiв нового життя. Так з величезним напруженням усiх сил, з десятком мiльйонiв людських жертв вияви суспiльного життя, як i за вiльного розвитку сенситивної системи, були подпорядкованi технiчнiй цивiлiзацiї з суто матерiалiстичною наукою. Остання за байдужостi до добра й краси не сприяла ошляхетненню людини, що стала бiльш морально спустошеною, нiж була, та втратила віру не лише в найвищий iдеал – Бога, але i в людей. А дiти тих, що за нового соцiального устрою мали керiвне становище та користувались усiм за своїми потребами, не вважали за потрібне нарівнi з иншими працювати та напружувати свої здiбностi. Вони стали так званими „стилягами“ i провадили аморальний спiсiб життя суспiльних галапасiв. Надмiрний матерiальний благобут iх лише зіпсував. У тих, що дiстають за своєю працею, i то недостатньо, i не мають необхiдного для своїх потреб, виникло почуття антагонiзму до нової комунiстичної верхiвки. А поза цим постав найвищий прошарок на днi суспiльного життя т. зв. „законникiв – чесних злодiїв“, що нiчого не продукували, лише споживали вкрадене або загарбане у тих, якi щось мали.

Як бачимо, не лише бiда, а й ще бiльшою мiрою надмiрний матерiальний достаток не полiпшує, а погiршує суттєвiсть людини, коли вона позбавлена вiльного духовно-культурного розвитку.

На початку постання сенситивної системи в культурнiй творчiй чинностi переймались вiд инших народiв культурнi вартостi, якi не були противнi вдачi власного народу. Цi вартостi пристосовувались до власних духовних властивостей i „перетравлювались“ для загального добра. Те, що не надавалось до прийняття, вiдкидалось, на нього не зверталась увага, його не популяризували i про нього як занесеного з чужого поля, забували.

З часом iнтернацiональнi цивiлiзацiйнi досягнення привели до ближнього зв'язку з усiма культурами – як високорозвиненими, так i примiтивними – инших народiв та сприяли iх механiчному поєднанню, що призвело до засмiчення найгарнiшого найогиднiшим. Часом те, що у бiльш культурного народу опоганювалось i викидалось на смiтник як пережиток примiтивiзму, приймалось иншими за новинку, ставало модним i популярним. Такий безглуздий сумiшок усяких випадкiв, набравши яскравих барв багнистої кiтки, приваблював нудьгуючий, пересичений матерiальними достатками елемент. Внаслiдок цього виникла мода з хворобливими, примiтивними уявленнями про красу.

Такою модою, особливо в прикрасах та одязi i взуттi часто позбавленою здорового естетичного смаку та практичного вжитку, iз-за яко-

їсь оригінальності захоплювались переважно жінки, але коли вона переходила до чоловіків, то прибирала ще більш спотворених форм. Коли така мода обмежувалась лише домашнім ужитком нудьгуючих ледарів, особливого зла від того не виникало, але, коли проникала до мистецтва, вона робила його еклектичним псевдомистецтвом, хаотичним сумішком без певної доцільності й пропорції, без зовнішньої та внутрішньої єдності, без індивідуального обсягу та вартости. По-став сумішок різних поглядів, форм, намірів, цілей та ідей.

Мистецтво занепаду в своїх модних течіях набрало ознак формалізму, експресіонізму, імпресіонізму, кубізму, футуризму, символізму, абстракціонізму і т. д. Цими різними „ізмами“ прикривається часто бездарність ледарів, не здатних до витривалої творчої праці. Вони ніби в протест проти технічної досконалости копіювання природних образів у своїй хворобливій фантазії витворюють такі образи, вкладаючи в них якісь символи, що відштовхують своєю огидністю. Як щось оригінально творче, ніби не подібне до досконалих технічних штампів, таке психічно-хворобливе відхилення від природного образу стає модним. Такі хворобливі явища, що виникли в малярстві, перенеслися до скульптури з неохайною недоробленістю та потворністю, а також до архітектури з колосальністю, що позбавлена будь-якого художнього смаку й стилю.

Ще гіршого оплюгавлення зазнала милозвучна природна музика та пісня у виявленні шляхетних людських почуттів заміною їх дикістю вигуків, завивання, галасу, скреготу, без будь-якої гармонії звуків. До такої музики приєднались модерні танці, що ніби висмикують людину з її природної рівноваги, аби викликати сексуальну пристрасть. Нема в них ані граціозности, ані гармомійної краси рухів народного танку, особливо в українській мрійливій закоханості, або в одчайдушній сміливості запорізького герця.

Ще гірше виглядає справа з такими модерними прямуваннями в поезії, що звели її до стану хворобливих уявлень та знеуживання для цього слова, що має бути на сторожі правди та служити пробудженню ліпших почуттів людини. Література, що в більшості стала до послуг панівного політичного устрою, перестала говорити правду або в значній меншості збивається у своїх шуканнях на манівці. Поетів і письменників стало дуже багато. Кожний намагається писати для того лише, щоб писати, без глибшого міркування, з якою метою пише і якою розумною думкою обдарує читачів або пробудить у них добрі почуття. Більшість пише для того, щоб заробити гроші і навіть заслужити якусь премію. При цьому, звичайно, на чийому возі їде, того і пісню співає. Розвелось такої літератури аж надто багато. Вона переважно або беззмістовна і багатомовна, або, в гіршому разі, тенденційно брехлива.

Так за сучасного занепаду культури в сенситивній системі, що знехтувала ідейним почуттям правди, мистецтво перед раптовим

наступом технічної цивілізації підпало впливу різних модних і модерних течій з усякими „ізмами“, що виникали, чергувались і зникали та знецінили його ідейну суттєвість.

Мистецтво без свого внутрішнього змісту перестало бути чинником естетичного відчуття та освоєння природних процесів і життєвих явищ, перестало бути культурним чинником духовного розвитку людини та почало відігравати роль придатку до цивілізаційного добробуту для чуттєвої потіхи і розваги. У нього залишилась поверховість і зовнішня сторона без внутрішньої ідеї. Позбавлене своєї суцільності, воно являє собою мішанину всього, без доцільності в творчій чинності та без інтегрування ліпших виявів культурної творчості.

Захоплення продукцією матеріальних вартостей, що є базою як для капіталістичної системи, так ніби і для будівництва комунізму в їх змаганні, призвело до знецінення етичних вартостей, що стали лише заслоною для приховування прозаїчних інтересів, егоїстичних намірів та виправдання матеріальної зажерливості. Остання набрала облудних форм у тих, що, прикинувшись гуманістами, обдурюють усіх та коштом інших задовольняють надміру свої потреби. Від цього їх моральні якості не зліпшуються, а згіршуються.

Коли приходить пересичення в матеріальному благобуті, людина, як то кажуть, з жиру біситься. Потреба в праці зникає, духовні стремління не виникають, втрачається мета існування, від нудьги постає гін за такого роду розвагами та видовищами, що не вимагають ані фізичної, ані розумової намаги, щоб заповнити внутрішню порожнечу. Тоді приходить до смаку те, що може задовольнити або дикуну, або хворобливу уяву примітива. А поза цим постало загальне захоплення екстремними явищами та зовнішньою великістю, без належної якості та внутрішнього змісту. Запанував надто швидкий темп руху, який може дати без фізичної намаги лише машина, що стає фетишем та регулятором життєвих явищ. Виникло безцільне змагання в швидкості. Один перед одним поспішає та намагається перегнати. Усе набрало характеру якогось нездорового спорту, коли індивіди зі шкодою для власного здоров'я, задля грошової нагороди досягають надзвичайних рекордів, а мільйони пасивних глядачів захоплюються видовищем і лише цікавляться рекордами, так ніби вони є головною метою людської чинності.

Виникла „манія грандіоза“, коли хитрун, що випадково вибивається нагору, вважає себе генієм і намагається чужим розумом та працею створити щось велике, а інші, втративши почуття реальності, погоджуються з ним та підтримують його. Найбільшої величі манія великості досягла в бажанні опанувати космічним простором Всесвіту. З використанням найновіших досягнень технічної науки розпочалися полети космонавтів, що набрало характеру спортових рекордів. Головними героями стали не наукові працівники, що сконструювали ці машини і пристрої, з допомогою яких було визначено початок і закінчен-

ня руху космічних човнів, а ті, що були посаджені до тих човнів і щасливо повернулись на землю. Їх вітали, як напівбогів, від яких ніби залежало пізнання Всесвіту.

Такий шалений цивілізаційний поступ затемнив усі вияви духовної культури в усіх її відмінах: ідейної, ідеалістичної та сенситивної. Стався культурний занепад. Народи, що досягли були високого культурного розвитку, виявили себе варварами, більшими від сучасних дикунів, як це було в час другої світової війни, після якої в усьому світі криваві революції та локальні війни зі самознищенням набрали перманентного характеру. Постали різного роду політичні процеси, на яких вишукуються й осуджуються воєнні злочинці. А в той час найбільші злочинці, що спричинились і спричиняються до вибуху воєн, часом ославляються як добродії людства. Технічна цивілізація до таких зигзагів у культурному розвитку байдужа. Вона дала матеріальний благодут людині, але не зробила її ліпшою.

Але, як кажуть, нема добра без зла. Технічна цивілізація є свого роду революційним чинником, що руйнує старий уклад життя як в економічно-господарській діяльності, так і в суспільних взаємовідносинах та пробуджує у ліпших представників роду людського відшукування в собі людських властивостей і тим самим до творення нових культурних вартостей.

Розбіжності між цивілізацією й культурою

Яка ж роль технічної цивілізації для дальшого духовного культурного розвитку суспільства?

Усі природні процеси мають діалектичний характер. Там, де є зло, може виникнути добро. Здавалось би, що цивілізація в своєму швидкому гоні, викликавши революції й зруйнувавши уклад старого життя, вибила народи з їх звичайної системи не лише в господарській діяльності для свого відживлення, але і в морально-етичних основах їх свідомості. Не у всіх народів однаковою мірою настав духовно-культурний занепад або зупинка в розвитку. Так, наприклад, з європейських народів англійці, а з азійських японці, засвоївши всі досягнення техніки, виявились консервативними у своїх традиціях національної культури. Вони більше, ніж інші народи, не лише зберегли, а й пристосували до сучасности свої морально-етичні цінності без усяких проявів т. зв. „культу особи“, на який захворіла така культурна нація як німецька, і підпорядкувалася злочинному психопатові Гітлерові.

Обмірковуючи причини негативних явищ, ми маємо перш за все з'ясувати становище до поглядів в оцінці культури й цивілізації. Звичайно їх вважають тотожними. Часто ототожнюють і космополітизм з інтернаціоналізмом, хоч через них виникають суперечки, бо їх зав-

дання й цілі різні. Технічна цивілізація, що базується цілком на матеріальній діяльності, за своїм характером є інтернаціональною, бо однаковою мірою служить не лише добру, а й злу всіх народів, без різниці в національній вдачі, і всьому людству. Національно-культурні прояви її не цікавлять. Зате космополітизм має інший характер. У культурі виявляється вікова духовна творчість в історичному розвитку кожного народу, в якому виявляється його душа, характер національної вдачі залежно від клімато-географічних факторів та історичних подій, що впливали на напрямок духовного розвитку морально-етичних основ як в родинному і суспільному, так і в національному житті. Тому говорити про інтернаціоналізм культури можна або через непорозуміння, або з метою обдурити інші народи, щоб підпорядкувати їх своєму впливу. Про такий інтернаціоналізм найбільше кричать російські комуністи. Вони залишають національним культурам лише національну форму, але намагаються надати їм свій ніби інтернаціонально-соціалістичний зміст, що за своєю суттєвістю фактично є російським. Таку претензію російських комуністів заперечили китайські комуністи, які, крім причин економічно-політичного характеру, не визнають Москву за осередок світової „інтернаціонально-соціалістичної культури“.

Претензії до злиття всіх національних культур в одну світову має космополітизм. Його намагаються зробити панівним в усьому світі ті люди (переважно жида), що розсіялися по всьому світу і позбавились духовних ознак, яких надала їм природа того краю, звідки вони вийшли. Розуміння такого космополітизму звільгаризоване. Йому надають характер т. зв. культурного інтернаціоналу, лише з тією відмінністю, що прихильниками космополітизму вважають капіталістів, а інтернаціоналізму – соціалістів.

У такому хаосі розумінь, уявлень і відчужень ведеться не лише взята суперечка, а й боротьба, яку використовують хитруни, щоб бодай часово дістатись до влади. Вони заслонюються високими ідеями ніби для добра всього людства, щоб мати всі матеріальні блага за своїми все зростаючими потребами та бенкетувати коштом упосліджених.

Не є нашим завданням посуджувати технічно-цивілізаційний поступ. Набравши інтернаціонального характеру, він стихійно, без огляду на різні державно-політичні системи розвивається і, коли не буде підпорядкований морально-етичній силі духовної культури, зможе призвести до світової катастрофи. Така катастрофа, за біблійною легендою, ніби вже була під час спорудження вавилонської вежі, щоб дістатись на небо, цебто до сучасного космосу.

Нашим завданням є висловити свої міркування цілком практичного характеру, як вийти або звільнитись із тенет брехні воюючих між собою світоглядів, т. зв. буржуазних і комуністичних, космополітичних і інтернаціональних, консервативних і прогресивних, а головне – розумних і примітивних з більшою або меншою долею хитрости. У цій

війні світоглядів людина втратила орієнтацію для правдивого напрямку руху по своєму життєвому шляху, втратила мету людського життя і провадить тваринне животіння з більшими або меншими матеріальними вигодами та піддається різним пристрастям.

Є погляд, що кожна культура, як і людина, вмирає. Вона виникає у кожного народу в його історичному розвитку, досягає своєї зрілості і починає занепадати. Кінець цього занепаду є руїна культури й суспільства. Так ніби сталось з давніми культурами Єгипту, Вавилона, Греції, Риму. Таке явище помітне й у деяких народів сучасності. Ми з таким поглядом не можемо погодитись, бо вважаємо правдиву духовну творчість безсмертною. Поза цим ми, українці, належимо до народу, якому перешкоджали у нормальному культурному розвитку навали на широкому шляху з Азії в Європу і з Півночі на Південь. Тому він не досяг своєї культурної зрілості, і йому ще належить майбутнє.

Сучасне придушення московською диктатурою вільної духовної творчості українського народу не означає: 1) зникнення української нації та перетоплення її в якомусь інтернаціональному казані; 2) цілковитого знищення його самотності і всіх його національно-культурних вартостей; 3) згіршення чи знищення культурних здобутків загальною – відпаде лише все недоцільне. Українська культура ще не встигла набрати сенситивних форм, що в своїх відмінах матеріалізму має лише поверховий вплив брехливих суперечностей, які діють лише часово.

Сенситивний напрямок чинності, що всебічно сприяв поступові технічної цивілізації, досяг своєї зрілості і почав занепадати. Він втратив моральну силу у нових поколіннях і підлягає розкладові – не так згори, де виникли ідеологічні розбіжності між вождями і провідниками, як знизу, де перестали вірити їхній правді. Як то звичайно буває, частина піддається деморалізації й опускається на дно, а в ліпших представників нації настає глибоке й докладне усвідомлення надзвичайності сучасної духовної кризи та шукається вихід на правдивий шлях для своєї творчої чинності. Щоб мати в цьому успіх, треба рішуче заперечити ту брехню, що голосить себе правдою і вихваляється без всякого почуття міри своїми благодіяннями та чеснотами. Потрібно якнайглибша перевірка основних положень і вартостей матеріалістичного вчення, відкинення псевдовартостей і поновлення справжніх вартостей.

Коли правда, добро і краса є найвищими вартостями, то вони не мають бути лише теоретично-релятивними як у поученні культурних діячів, так і в пропаганді політичних провідників для заслони своїх грубо егоїстичних цілей, також і науковці не сміють нехтувати основ правди та добра і служити злим намірам, бо інакше витворять псевдонаукові вартості. Те саме з мистецтвом. Воно понижує себе, коли стає забавою в модних та модерних варіаціях. Там, де національна культура є суцільна, не може бути антагонізму між наукою і релі-

гією, філософією, етикою й мистецтвом. Зі становища інтеграції найліпших стремлінь людини, всі вони мають творити однозгідність і всі служити одній меті – вдосконаленню та ошляхетненню людини, а тому спільно співпрацювати для досягнення свого найвищого завдання. Соціальні форми організації державної системи не є чимось абсолютним і тривалим на віки вічні. Всі вони мають релятивні вартості, бо за одних обставин та умов вони можуть бути позитивними, а за інших – негативними.

Капіталізм, соціалізм, комунізм, тоталітаризм, як рівно ж приватна, кооперативна чи колективна власність не є абсолютними вартостями. Монархічний, республіканський, демократичний, соціалістичний з диктатурою пролетаріату, чи без неї, державний лад теж не можуть претендувати на безумовну вартість. Для певної історичної епохи в культурному розвитку того чи того народу кожний із цих устроїв може бути ліпшим і необхідним або ж задля якоїсь теорії може стати в насильному практичному застосуванні шкідливим.

Річ не в теоріях та ідеях, а в людях, які ту чи іншу ідею намагаються втілити в життя. І найліпшу в теоретичному обґрунтуванні ідею можуть знежити й опаскудити нерозумні або злочинні виконавці в її практичному застосуванні. Перш ніж приступити до втілення якоїсь ідеї в життєвих процесах, творцям потрібно її обміркувати і зважити, чи суспільство досягло **культурного** стану, бажаного для прийняття цієї ідеї.

Ідея демократизму й свободи дуже добра, але за недостатнього культурного рівня населення може бути знежита в розгاردіші й анархії. Що може бути краще від правдивої ідеї комунізму з її мрією про щасливе й радісне життя на землі, але коли її монополізувала диктатура злочинного „пролетаріату“, вона, замість радості й щастя, принесла страждання з ріками крові та морем сліз, із озвірінням, якого не зазнало людство в добу варварства. Вважати, що такий моральний занепад спричинили пережитки минулого з т. зв. „культури особи“ не лише не розумно, а й шкідливо, бо це провадить до дальшого запаморочення примітивно мислячих людей.

Відомий соціолог і філософ Питирим Сорокін у праці „Криза нашого віку“ пропонує проти культурного занепаду цілковиту зміну сучасного мислення, перетворення системи вартостей і як найглибше впорядкування ставлення до інших людей та до духовно-культурної чинності. Без цього безупинного й активного зусилля кожної людини не можна досягти позитивних наслідків. У діяльності з механічним сумішком економічних, політичних, біологічних та всяких інших чинників без корінної зміни вдачі людини криза не буде подолана. Він вважає кризу за добу іспиту–очищення–гуманізму–відродження. У своїй основі всі великі світові релігії появлялись або зазнавали ренесансу в періоди глибоких криз. Досвід історії не врозумляє людину. Будівництво держави на насильстві продовжується. Зрушення приватної

власности має механічний характер. Революції й війни позбавили людину духовних властивостей. Тому замість „механізму рефлексів“ в суттєвості людини має бути її божественна творчість...

Від себе можемо додати, що найважливішим є пізнання самого себе. З цього треба починати моральне відродження. Передусім позбавитися страху та брехні. Не шукати хиб та недоліків у інших, а насамперед у самих собі і позбавитись їх. Треба ясно усвідомити і виплекати такі духовні цінності, як правдивість, чесність, стремління до краси і добра, відчуття власної гідності вільної людини, погорду до брехливості, хитрості та рабської приниженості, пошану, дружбу і любов до ЛЮДИНИ. А, головне – пізнання необхідності правдивого поступовання та почуття міри в усьому. Ці цінності всебічно виявляються в таких духовних властивостях, як інтуїція, стремління до добра, розум, свідомість і сила волі, що творять характер людини та вдосконалюють її в суспільних виявах життя.

Духовно-моральна криза

Розбіжності між технічною цивілізацією і духовною культурою спричинили кризу в процесах людського життя. Виникла вона внаслідок чутливої системи мислення, що дала перевагу зовнішнім матеріальним явищам з умінням за допомогою технічних винаходів використати в більш доцільний спосіб дари природи для вигідних умов життя. При цьому матеріалістичне та прагматичне вчення набрали переваги над ідеалістичним і заперечили або зневажили почуття людини в її прагненні до духовних проявів у релігії, вірі, надії й любові.

За зовнішнього матеріального благобуту виникли надто ускладнені непорозуміння та відсутність гармонії у взаємовідносинах не лише в суспільному, а й у родинному житті, коли навіть між подружжям часто, замість любови, набирає переваги неприязнь та недовір'я. У цьому виявляється відсутність не лише людського почуття в його емоційних виявах, а й скільки-будь здорового розуму з його логікою.

Щоб знайти вихід із такого стану, на нашу думку, треба звернутися до матері-природи. В ній проходять процеси життя та досягає еволюційного розвитку весь тваринний і рослинний світ. Не так зі слабким розумом із набутого досвіду, як із природним інстинктом у ньому відбувається і зберігається життя та продовження роду й виду.

Правдоподібно, тварини, коли вони вільні, ліпше відчують красу й радість життя, ніж люди, що досягли високого цивілізаційного поступу і мають для свого благобуту всі досягнення сучасної техніки. Що більше люди мають матеріального благобуту, то менше спостерігається в них природна щира радість від життя та любови до собі подібних. Вони навіть не виживають визначеного природою столітньо-

го віку – з ненависти, зажерливості та заздрости не лише загризають інших, а й самих себе нищать.

На сторожі моралі все була **віра** в перемогу добра над злом, яка підтримується природним релігійним почуттям. Виниклі у різних народів релігійні вірування створили свої закони моралі – залежно від вдачі та культурного розвитку більш або менш досконалі. Ми вважаємо, що християнство дало найбільш ідеальні основи моралі. Хоч пізніше, особливо в середньовіччі, вони ними зловживали, та в добу Відродження й гуманізму філософи-ідеалісти очистили їх від усякого намулу. Почався бурхливий розвиток духовних виявів людини в мистецтві, що задовольняло релігійні почуття людини в музиці, пісні, малярстві, скульптурі, поезії.

Таке піднесення людської творчості сприяло розквіту науки, особливо в галузі практичних знань, використання природних сил для потреб людини. Постає швидкий технічно-цивілізаційний поступ, але він у своїй однобічності випередив духовно-культурний розвиток, яким був породжений. І тут сталося те, що було з християнством в часи занепаду...

Технічні досягнення дали певні вигоди для матеріального благобуту, але не для всіх. Більш-менш патріархальні відношення між хліборобами, ремісниками, торговцями, службовцями та панівною групою в часи феодалізму тепер, в останні століття, з науково-технічним поступом та витворенням капіталістичної системи різко порушились. Витворився більш явний поділ суспільства на ворогуючі групи капіталістів та пролетарів. Виникли дві правди, що взаємно заперечують себе. Посередником між ними стала брехня, що служить як одним, так і другим. Основи християнської моралі в боротьбі між тими правдами відійшли на задній план. Отці церкви у своїх проповідях стали на бік маєтних, закликаючи бідних терпіти задля нагороди в позагробному житті. Цим вони розп'яли правдиве вчення Христа. Тоді на захист покривджених стало матеріалістичне вчення, що заперечило основи християнської моралі та витворило свою пролетарську мораль із класовою боротьбою проти капіталістичної й буржуазної груп аж до фізичного знищення її під проводом диктатури пролетаріату.

Матеріалістичне вчення цілком заперечило погляді ідеалістичних філософів. На наукових основах свого діалектичного та історичного матеріалізму те вчення намагається перетворити тисячоліттями усталений світогляд людства, усунути почуття релігії та віру у вищу духовну силу, яка є творцем життя і яку називають Богом. Але неповноцінність наукових тверджень сучасного цивілізаційного поступу полягає в глибокій неадекватності, цебто невідповідності правдивому пізнанню в обшарі не лише соціальних, але й точних наук та дійсного Світу, в якому ми живемо – народжуємось, розвиваємось, занепадаємо й умираємо. Розрив настільки великий і глибокий, що в точних науках нема навіть перспектив передати надзвичайну гармонію життя

в природній доцільності його проявів та смерти, коли духовна творча сила залишає матерію. В цьому виявляється суттєвість нашого світу. Точні науки лише досліджують процеси виникнення руху, його зміни та смерти. Але вони не можуть пізнати повністю творчого процесу постановки самого життя в надзвичайно різноманітних явищах природи, в одвічності та безмежності простору Всесвіту.

Ще більший розрив між галузями наук соціологічних, філософських і навіть історичних з дійсними проявами національного й суспільного життя виникає тоді, коли виявляється тенденція підпорядкувати їх певного роду теоріям, доктринам та догмам. У них суттєвість нашого світу часто сходить на манівці різного роду уявлень із викривленням у бік то псевдоідеалізму, то вульгарного матеріалізму. Це провадить до самообдурювання у софізмі, дурисвітства у паралогізмі та насильства людини над людиною за будь-якої диктатури, особливо матеріалістів-волонтаристів з жадобою влади.

Розвиток точних наук з пізнанням природних сил, їх руху та способів їх використання спричинився до поширення матеріалістичного світогляду, для якого такі духовні цінності як віра, надія, любов, правда втратили своє домінуюче значення в суспільному житті. На їх місце прийшло **переконання** з певним розрахунком, що базується на категоріях вигідності, успішності та позитивності матеріального порядку. Життєві явища почали розглядатися крізь призму холодного розуму з доказом матеріальних фактів, доступних контролю наших органів відчуття. Все надчуттєве в явищах духовного порядку відійшло до минулого та трохи залишилось ще для поезії й мистецтва, а для практичного життя стало безкорисним.

Збільшення населення з колосальним зростанням промисловости та великих міст відірвало людей від природних умов життя й підпорядкувало всі його прояви рухові та темпові машин великого механічного організму. Людина в цих цілком штучних умовах втратила свою індивідуальну окремішність із незалежним стремлінням та виявом своїх почуттів. Вона стала придатком до постійно рухливого механізму. Щоб вижити, вона змушена, mimo своєї волі, рухатись, боротися за існування, вириваючи шматок поживи у собі подібних. Тут про якусь гармонію в суспільному й навіть родинному житті не доводиться говорити. Порушуються норми загальнолюдської моралі в розумінні та відчуженні добра й зла, правди й кривди, любови та егоїзму. Щоб якось виправдати такий стан, постало філософське вчення прагматизму, або практичного життя, яке твердить, що все добре, що має користь, все правдиве, що має успіх. Якими засобами це досягається, не має значення. Християнство та інші вірування залишаються безсилими в усуненні морально-духовної кризи, а вчення ідеалістичної філософії з часів гуманізму відійшли до історичного минулого.

Хоч би що і як було, є і буде, а життя не зупиняється – проходить і відбувається своїм природним шляхом. У природних явищах добро

перемагає над злом, життя над смертю, а після катастроф на руїнах старого постає нове життя. Такий закон природи, що стоїть на сторожі вдосконалення, а не занепаду, оберігаючи все від остаточного знищення. У своїй духовній засліпленості гоном матеріялістичних наукових досягнень людство докотилося до витворення вкрай небезпечної сили – атомної зброї, що може спричинитись до великої катастрофи з руїною її технічної цивілізації, яка цю зброю породила. Треба сподіватися, що до здійснення апокаліптичного пророкування про кінець світу не прийде. Може прийти до катастрофи, але життя на нашій землі так скоро не припиниться. Воно, можливо, набере нових, більш досконалих форм.

Тому було б недоцільним чекати кінця зі страхом перед можливістю майбутньої страшної події. Той, хто хоче жити, мусить стреміти до життя та до оздоровлення того середовища, в якому живе й діє. Треба позбавитися страху, з одного боку, а з другого – **байдужости** та намагатись усунути порушення душевної рівноваги як в особистому, так і в суспільному житті. Треба дати можливість вільному, без жодного примусу науковими теоріями, природному виявленню духовної творчості людини в прагненні до правди, добра й любови до роду людського. Треба усвідомити, що **страх та байдужість є чинниками паралічу й загинання**. Вони є тим середовищем, у якому загніздилося зло. Світ належить відважним і морально сильним, а боягузи є опорою рабства з диктатурами хитрих негідників, психопатів, садистів та боягузливих злочинців. Із власного досвіду можемо сказати, що ті, які в найтяжчих обставинах, на самому дні життя, у в'язницях та таборах, під владою злочинців нічого не боялись і не втрачали своєї душевної рівноваги, перемогли всі тортури та загартували свої сили, а слабовольні й боязкі, втрачаючи людську гідність, безславно гинули.

Повертаємось до питання, який же вихід із сучасної духовно-моральної кризи в загальній брехливості, в недовір'ї та ненависті людини до людини?

Нехай різного роду надто розумні матеріялісти не вважають наївними наші твердження, що ознакою гідності людини, в першу чергу, є її правдивість, творчий оптимізм з довір'ям людини до людини та любов до неї, а в другу чергу – практичний розум. Отже, Правда, Віра та Любов (і то з великої літери) творять основу того ідеалу, до якого ми маємо стреміти в повсякденному житті. Вони є вроджені природі людини та є чинниками відродження краси й сили – як духовної, так і тілесної – з повною гармонією всіх життєвих процесів. Від них виходить почуття добра, яке породжує ідею, а здоровий розум синтезує їх в ідеологію і за відповідного психічного наставлення матеріялізує в тактиці дій.

Не всі люди однаково відчувають та однаково розуміють явища й процеси життя. Великою мірою це залежить від клімато-географічних факторів, а потім від середовища, в якому живе та діє людина.

Від цього залежить її психічне наставлення у своїй поведінці. Від первісних відчущань та розуміння явищ у доісторичні часи з їх простою й одноманітністю прийшло з культурним розвитком та цивілізаційним поступом до їх надзвичайної комплікації і різноманітності з надто великими індивідуальними розбіжностями. Особливо великі зміни у виявах мислення та у формуванні свідомості принесла індустріальна цивілізація. Постає надто багато різних противенств зі своєю діалектикою життя та боротьбою в напрямках світогляду. При цьому виникли збочення на манівці помилок, самообману й брехні. А істина й правда губились, внаслідок чого приходило до морально-етичної кризи з духовним занепадом. На початку людської історії в такі періоди з'являлися пророки, які виводили народи на правдивий шлях та своїм авторитетом усвідомлювали їм їхню правду для суспільного співжиття. Грунтуючи свої ідеї на релігійному почутті, вони не вживали фізичного примусу для їх прийняття, і ці ідеї поширювались, поглиблювались та приймалися до загального визнання добровільно не лише з вірою, але й свідомо.

У сучасності з розвитком релігійного почуття від примітивного відчущання й розуміння ества Бога до філософського усвідомлення божественності в природних явищах, утратилась віра й післанництво пророків як речників самого Бога. Релігійне почуття виявляється як прагнення до краси й добра переважно в мистецтві, в його одухотвореній творчості для радості й щастя людини. Тому на зміну колишнім пророкам, крім філософів, приходять поети і письменники, що талановитим, правдивим словом пробуджують свідомість людини до її людськості як найбільш досконалого твору божественної природи. Такими пророками були Тарас Шевченко, Іван Франко, Леся Українка та інші. Вони створили моральні основи для розвитку української духовної культури.

Щоб вийти з сучасної кризи, потрібно: **по-перше, рішуче провадити розпочату боротьбу проти свідомої і несвідомої брехні**, хоч би в якій формі вона виявлялась: чи в софізмі з добрим наміром, чи в паралогізмі з егоїстичною метою обдурити інших, незалежно від того, хто її провадить, – панівні негідники чи поневолені слабодухи. Брехня все була, є й буде брехнею, хоч би як вона себе назвала – буржуазною чи пролетарською, закриваючись псевдоправдою для довірливих примітивів.

По-друге, мати критичний розум, щоб не лише відчувати, а й свідомо відрізнити правду від брехні та піддавати погорді з сатиричним висміюванням дурисвітства панівних та улесливої догідливості поневолених хитрунів, що задовольняються недоїдками з корита перших.

По-третє, виплекати почуття погорди до егоїзму й зажерливості та огиди до кожного аморального вчинку, що порушує гідність людини, поборювати байдужість до рабської покірливості та боязкості перед насильниками.

На цих трьох засадах має триматися свідомість вільного суспільства. Коли цього буде досягнуто, тоді перестане діяти сила будь-якої диктатури та зникне страх – найголовніша зброя насильників, що здебільшого самі є боягузами. Світ належить лише розумним та сміливим, що можуть дати відсіч кожному насильству. **Доки суспільство та нарід у своєму духовно-культурному розвитку не досягне названих ознак вільної людини, всякі наукові теорії, а до того ще з обґрунтуванням примусу державної влади, не дадуть позитивних наслідків.**

Ідеологія і тактика

За відповідного культурного розвитку постають певного роду **ідеї** людей духу, що назовні виявляються як ідеології в різних обшарах чинності суспільства та в національній свідомості. Залежно від вдачі народу, де вони виникають, та обставин кожна ідеологія для втілення її в життя потребує належної тактики дій, бо інакше буде змарнована або зникне. Кожна ідея виникає як уявлення у стремлінні до загального добра. Але від уявлення до реального осягнення мети доводиться пройти певний ідеологічний шлях, що не завжди буває безпосереднім. Усе залежить від реальних обставин у переході від ідеологічної теорії до її практичного здійснення з відповідною тактикою.

Треба відрізнити ідеологію від тактики. Всяка добра ідея, хоч би й утопійна, впливає на свідомість людини, якій властиве стремління до добра. Як ідеали християнства, так і ідеї соціалізму та комунізму все були, є й будуть вабити людину до ідеалів людства, що є вищими від звичайного існування з боротьбою за матеріальні вигоди відживлення та розмноження. Але жодний ідеал не падає сам з неба. Потрібно дуже багато розумних тактичних заходів, що не розходяться з правдою ідеї, щоб її, як не відразу здійснити в суспільному житті, то бодай наблизити життя до неї з поступовим удосконаленням характеру самого суспільства. Що на вищому духовно-культурному розвитку перебуває суспільство, то скоріше й успішніше воно засвоює добру ідею без жодного примусу, а тим більше без насильства. З історії минулого людства ми знаємо, що найбільш утопійна ідея християнства – осягнення вічного блаженства в небесному раю після морального вдосконалення в земному житті, перемогла над загально-панівним злом. Без жодної зброї та фізичної боротьби, лише з сильним почуттям **віри** та самопожертви ради Правди своєї ідеї християни підкопали підвалини наймогутнішої імперії рабовласників та внесли моральне оздоровлення в тогочасне суспільне життя. Впродовж перших віків, доки отці церкви в своїй чинності не розминалися з Правдою, християнство поширювалося скрізь, куди проникало несфальшоване учення Боголюдини Христа.

Але з часом, коли на апостольський престол хитрістю дістались невідповідні первосвященники, християнська Правда була замулена схоластиком та в темряві середньовіччя стала цілком приглушеною різними забобонами з запровадженням т. зв. святої інквізиції. Та прийшло знову до відродження гуманістичного руху з виникненням ідеалістичної філософії та розквітом мистецтва, в якому виявлялась душа народів із їхньою правдою. І тепер, у XX ст., хоч скільки намагаються атеїстичні матеріялісти задушити ідею християнства, вона продовжує діяти, і то з більшою силою, ніж це було перед поширенням комунізму.

Коротким був період привабливості теоретичного вчення комунізму з його правдою. Після Маркса та Енгельса, що, на відміну від Христа, не дали себе розіп'яти задля своєї ідеї, правдивим послідовником її став, між іншим, Георгій Плеханов. Він був прихильником розумної тактики з урахуванням усіх обставин боротьби, з дотриманням морально-етичних засад для перемоги ідеї комунізму в Росії. Але пізніше Володимир Ленін своєю геніяльною виверткістю переміг свого вчителя й очолив засновану Плехановим партію. Він створив для своєї большевицької партії основи єзуїтської тактики з використанням усіх засобів дурисвіта для осягнення мети з безоглядною диктатурою насильства над політично несвідомим населенням російської імперії. Лише завдяки його тактиці перемогла комуністична ідеологія і була захоплена державна влада всупереч усім об'єктивним даним. До перемоги т. зв. Великої жовтневої соціалістичної революції значною мірою спричинився практичний Лев Троцький організацією і створенням червоноармійських загонів та червоногвардійських армій під командою колишніх царських офіцерів та під проводом комуністичних політкомісарів – безоглядних виконавців насильства над непокірними. А в Україні вони перемогли лише з тактичним запровадженням соціалістичного НЕПу (нової економічної політики). Але він став небезпечним для вождів комуністичної партії та диктатури самої партії. Тому наступник Леніна, Йосип Сталін, його тактику настільки вдосконалив, що від її застосування поплідли всі єзуїтські методи святої інквізиції та азійської деспотії.

Оскільки християнство ґрунтується на духовно-культурному розвитку в почуттях та відчуженні гармонії й краси в божественності природних явищ, остільки комунізм має своєю основою розумове пізнання технічних процесів індустріальної цивілізації матеріялістичними категоріями. Техніка бездушна, а тому почуття для неї байдужі. Тому індустріальний робітник, що працює в технічному середовищі є ніби його механічним придатком та перебуває під його впливом. Він має інші переживання, ніж хлібороб, який працює на землі, в природному оточенні, і є, так би мовити, сучасткою творчої природи.

Комунізм у своїй ідеї не є цілком зматеріялізований. Почуття любови, дружби і навіть віри для нього не байдужі. Ідейні комуністи

в найтяжчих умовах своєї боротьби пережили голод, холод та надзвичайне фізичне напруження, навіть і в час мордування та нищення озвірілими сатрапами, самодурами і просто садистами вірили в перемогу своєї ідеї й, подібно до перших християнських мучеників, переносили всі торттури для досягнення своєї мети. Поети, композитори, мистці творили гімни, пісні, поеми, легенди, присвячені тому світлому майбутньому, що може дати комунізм.

Позбавившись брехні негідників, що ховаються за ширмою диктатури і в зажерливій боротьбі за владу втрачають усі ознаки людської гідності, комуністи, правдоподібно, знайдуть свою соціалістичну правду та будуть відігравати позитивну роль у суспільному житті індустріяльних робітників. Лише вульгарні матеріялісти можуть заперечувати або заглушувати почуття як творчий чинник людини. Карл Маркс зауважив, що „почуття, яке перебуває в полоні грубої практичної потреби, має лише обмежений сенс... Потрібно, з одного боку, **олюднювати** почуття людини, а з другого – створювати людське почуття, яке відповідає всьому багатству людської й природної суті“... Зі свого боку, можемо додати, що почуття любови є людське, а почуття ненависти – звірине, а тому хай будуть прокляті ті поети й письменники, що ту ненависть славословлять.

Було б для нас, українців, що пережили весь жах большевицької тактики, помилкою неприхильно ставитись до ідей соціалізму, що постали в добу Відродження та гуманізму. Вони виникли на шляху шукання нової соціальної правди внаслідок індустріялізації в країнах Західної Європи, з розвитком технічних наук. Настала зміна всього укладу господарської й економічної діяльності, особливо серед міського населення, що почало збільшуватись у промислових осередках із загостренням боротьби за існування. З нею виникло більш яскраве розшарування суспільства на окремі антагоністичні групи. Християнська правда, яка раніше регулювала взаємовідношення в суспільному житті, своєю абстрактністю та ідеєю індивідуального спасіння для майбутнього загробного життя не звертала уваги на збільшення пекла на землі і в своєму консерватизмі залишилась безучасною до суспільного лиха.

Індивідуальний спосіб боротьби проти лиха, що часом набирав відчайдушних форм, був безвслідний. Треба було знайти в об'єднанні **колективні** людські форми регулювання взаємовідношень між ворогуючими групами суспільства. Але спочатку бракувало практичного розуму, а почуття роздвоїлись.

У одних вони підпали під вплив грубої практичної потреби прислужництва сильнішим, в інших – збайдужіли в пристосуванні до обставин животіння. Але у багатьох, що не втратили своєї людської гідності, під впливом здорового розуму виникло стремління до віднайдення правди, що зійшла на манівці в полоні індустріальної цивілізації. Потрібно було духовно-культурну суттєвість людини зробити більш реальною та звернутись до впорядкування життя на землі. На шляху

шукання соціальної правди виникла ідея соціалізму як вияв людської творчості.

Засновниками ідей соціалізму треба вважати французів А. Сен-Симона і Ф. Фур'є та англійця Роберта Оуена. Вони хотіли загнати на небо правду віднайти як людську правду на землі. Спочатку ці ідеї набрали утопійних форм, за що їх розкритикували як наївну віру в силу демократизму. Пізніше їх соціалізм почав виявляти себе в кооперативній чинності та колективному об'єднанні для спільної боротьби і здобуття людських прав. Ці об'єднання почали відігравати роль політичного чинника, виділивши з себе провідні групи, що постали на добровільних засадах та на взаємному довір'ю. Вони виявляли волю індустріальних робітників. Що більше зростала свідомість працюючих, то успішніше проходило об'єднання їх у колективи, з якими змушена була рахуватись панівна група та зменшувати свою зажерливість. Так почала діяти нова соціальна правда в житті та чинності індустріальних осередків. З поступовим культурним зростом у вільному розвитку, без примусу почався перехід від утопійного до реального соціалізму. Початковий утопізм соціалістичної ідеї був цілком природним як перехідна стадія у свідомості людини про добро і зло від утопізму християнської ідеї про спасіння роду людського від первородного гріха.

Несфальшовані ідеї релігій усього світу – християнства, брамінізму, буддизму, ісламу – є **правдою почуттів** у природних умовах життя людини з природною доцільністю всіх виявів добра і зла в регулюванні цих почуттів, а ідеї соціалізму є **правдою розуму** в нових умовах людської цивілізаційної творчості з домінуючою роллю техніки. Ця техніка може служити панівній групі для більшого пригноблення поневолених. Це примусило останніх до колективного об'єднання, щоб у ньому розумово витворити основи соціальної справедливості для захисту свого права на життя. В суспільній свідомості ті основи стали дороговказом як ідея й правда соціалізму. Ця нова правда є тим регулювальним світлом у нетрях технічних винаходів, разом з усією кібернетикою, що вказує шлях до людської гідності та оберігає людину від небезпеки стати живим роботом – додатком до колосального технічного механізму.

Усвідомлення ідей

Як уже було сказано, всі суспільні, національні й навіть родинні процеси життя проходять під впливом певних ідей. Ці ідеї в своїй основі мають релігійне почуття любови або ж міркування соціальної справедливості, що в умовах індустріального побуту набирають характеру розумових переконань. Усвідомлення ідейної правди має переважно чуттєвий характер, тоді як переконання правдивості – в розу-

мовому розважанні. Але як одне, так і друге залежить від різноманітності почуттів у психіці людини з різним ступенем здатності розуму належно усвідомлювати життєві явища. В тої самої особи зі зміною обставин місця, часу та зовнішнього впливу усвідомлення того самого явища міняється і не є сталим, часом навіть протилежним попередньому розумінню. В цьому полягають труднощі у формуванні ідеології, а ще більші в тактиці її реалізації.

Найпростішою є релігійна ідея. Вона приймається **з вірою** як абсолютна правда, а тому тут не можуть бути сумніви та неясності. Найвищим авторитетом є Бог. Він дав через своїх пророків певні моральні заповіді, які без жодних розумових міркувань, незалежно від матеріальних обставин, треба виконувати та дотримуватись їх. Богові та непогрішності його заповітів з канонами й догмами лише **вірять**. Про якісь розумові переконання ідеологічного порядку тут не може бути мови. Так було в перші віки християнства, коли отці церкви служили Богові, а не мамоні. Остання спричинилась до того, що між церковнослужителями виникла боротьба за владу над душами вірників із взаємним звинуваченням у неправдивості сповідування Божих заповітів та дотримання канонів і догм. Вони, замість одностайного чистого почуття **віри**, принесли різноманітне розумове **переконання**. За малої культури розуму виникла облудливість, що призвела до порушення заповітів Боголюдини Христа з релігійними війнами та диктатурою „святої інквізиції“. Найчистішу релігійну ідею найліпших духовних почуттів людини: віри, надії й любови – зневажили хитрі представники роду людського зловживанням своєї церковної ідеології й тактики для задоволення своїх потреб. Зневажання християнської ідеї призвело до постановня соціалістичної ідеї. Їй сприяв розвиток ідеалістичної філософії, яка на своєму тернистому шляху між християнською небесною правдою та правдою реального земного життя сприяла відродженню вільної духовно-культурної творчості.

Ідеї соціалізму мали спочатку утопійний характер з вірою у добровільне об'єднання на взаємному довір'ї працюючих, переважно в індустрії, для взаємодопомоги та здобуття людських умов життя.

Ця утопійність виявилась не так в ідеології, як у тактиці її реалізації, бо навіть сама собою ідея комунізму в багато разів є більш утопійною з бажанням створити райські умови життя на землі з однаковою вдачею всіх членів суспільства та спільним розумінням усіх життєвих процесів і явищ.

З постановням ідеї соціалізму мало прийти до ґрунтовної ломки в психіці людей з її різноманітністю як у почуттях, так і в свідомості. Треба було здобути авторитет для нової ідеї, щоб, крім уродженого людині почуття до добра та правди, розумово витворити суспільну свідомість у пожиточності засвоєння нової ідеї. Сповідування християнської ідеї ґрунтується на найвищому авторитеті творця Всесвіту – Бога **з вірою** йому без застережень. Але соціалістична ідея постала

в процесі людської творчості, тому в правдивості її треба було **переконатись** розумово, з'ясувати успішність її чинності як для особистого, так і загального добра.

Труднощі в суспільному усвідомленню кожної доброї ідеї постають у психічному наставленні людини, перешкодою до цього є не так ворожий спротив людей злої волі, як нерозумне бажання доброго чину з невідповідними засобами. До цього ще приєднуються єзуїтські проповіді виправдання всіх засобів для досягнення доброї мети та побороження зла злом, чим ще більше розмножують його. Витворити суспільну свідомість доброї ідеї шляхом революції та присилування не можна. Там, де населення у примітивізмі свого побуту психічно не підготовлене для швидкого засвоєння нової ідеї, настирлива пропаганда та примусова агітація якоїсь ідеології з запереченням того, до чого люди звикли, залишається безуспішною. При цьому може виникнути облуда дійсної недійсності, правди в брехні й людськості в нелюдськості. Реальною стає лише чинність технічних уряджень, машин, пристроїв із летом аж до космічних просторів. Говорити при цьому про виниклу з усіх індивідуальних прямувань та психічних наставлень **суспільну свідомість** не доводиться.

Головною основою для витворення суспільної свідомості є вроджене людині почуття правдивості та сумління, що викристалізовується на вільних основах людської творчості. Якесь групове чи партійне пересвідчення керівників суспільного чи національного руху є лише підрядним. У суспільних проявах не може бути цілковитої однозгідності, як цим хваляться комуністи у своїх сучасних досягненнях. То є самообдурювання різних агітаторів, якщо воно не є дурисвітством. Цієї формальної однозгідності з фізичним знищенням своїх противників досяг жорстоким терором кривавий режим диктатури, що за інерцією діє під впливом ще не затихлого страху до цього часу. А поза цим, за наукою Леніна, звичка має велику силу в суспільному житті. Він радив шляхом примусу призвичаїти людей до бажаної поведінки. Диктатура пролетаріату, діючи так, як призвичаюють диких звірів та вільних тварин, досягла цим своєї мети. Тому совітські люди навіть не зауважують, що вони діють наперекір не лише власній совісті, а й своїм переконанням,

Якщо хтось укаже їм збоку на таку ненормальність, вони обурюються.

Основи ідеології міста і села

Обмеження духовної творчості людина, навіть в інтересі якоїсь уявної ідеї або правди, примусом будь-якого державного устрою є злочин проти людськості. Життя проходить своїм природним шляхом з постійними змінами, а тому нема в ньому якоїсь законсервованості

на вічні часи з якоюсь непомильною ідеєю та абсолютною правдою. Людина в своїй чинності перебуває під впливом уявлень про зовнішній світ. Ці уявлення не можуть бути для всіх однаковими, бо вони залежать від природної обдарованості кожної людини та мають надто багато розбіжностей у відчутті та розумінні явищ і реагуванні на них. Це впливає на витворення світоглядів, а з ними й ідеологій, що в діалектичних змінах суспільної свідомості набирають загально-го характеру та оформлюються як рівнодіюча у вільних громадських виявах і товариській чинності.

З історичного минулого нашого народу знаємо, як здорове суспільне життя проходило без огляду на всякого роду затримки культурного розвитку та спроби цілковитого винищення навалами наїзників. **Воно після занепаду знову відроджувалось природним шляхом, власними силами**, без будь-яких наукових теорій з ласки наших сусідів, що лише намагались денаціоналізувати українців на свою користь. Як нарід українці зберегли вроджені їм властивості природи свого широкого, з необмеженими просторами степу, зі стремлінням до необмеженої свободи руху, з індивідуальними розбіжностями. Оцю розбіжність використали наші сусіди й ще більше поглибили її, щоб обіцянками матеріальних вигод для слабодухих і своєю допомогою роз'єднувати всіх та **затримувати витворення української суспільної свідомості**. Вони всіма способами та засобами перешкоджають процесові націогенези на шляху до остаточного оформлення українців у модерну націю сучасності з власною незалежною культурою й правдою.

Впродовж півстоліття сучасні можновладці в Україні з їх прихвостнями намагались замаскувати свою псевдоправду ідеалами гуманізму, але брехня все більше й більше виявляється, й надійшов уже час сміливо сказати рішуче слово правди проти неї. Цим би було виконано найважливіше завдання для витворення суспільної свідомості.

Новій генерації радянських українців надзвичайно тяжко розібратися, де є справжня правда, а тому треба віднайти її не лише розумово в нетрях різних наукових тверджень, але й відчуті її, як то кажуть, усім своїм еством – серцем та душею. Це відчуття власної правди є природним. Воно більш властиве хліборобам, які постійно перебувають й провадять свою чинність під впливом природних факторів, у яких не порушується гармонія життєвих процесів. Їм є близькою й рідною духовно-культурна творчість їхніх попередників з усією прикрасою краси і моральної сили їх матері Природи.

Значно тяжче відчуття правди для тих, хто перебуває в штучних умовах діяльності та життя у великих містах, де все підпорядковане рухові колосального технічного апарату. У всіх виявах тут мають перевагу матеріально-цивілізаційні форми над духовно-культурним змістом. Оскільки в природних умовах життя, коли не мають переваги, то бодай рівнозначними розумові є почуття, остільки в індустріальних осередках, де все регулюється винятково розумовою чинністю,

почуття виявляються, так мовити, в інтимних взаємовідношеннях, але й вони мають характер пристосованості до зовнішніх умов. Мешканці міст позбавлені відчущання краси природних явищ з усією свіжістю та правдивим відображенням образів, мелодійності звуків живої природи музики та співу і виявлення радості та захоплення гармонійністю явищ і процесів у тваринному й рослинному світі. Вони пристосовують свої відчущання до штучно витвореної краси в одязі, урядженні помешкання, предметів повсякденної потреби, архітектурних споруд, парків та садів.

Життя й щоденна діяльність мешканців індустріальних міст пристосовані до руху машин з їх розгоном, темпом, раптовими зупинками та безупинним шумом, гудінням, свистом, таракотінням, грюканням та скреготінням. Все це так впливає на психіку людини, і вона так звикає до механічного апарату, що ніби стає його часткою. Тому такій людині є більш близькою не мелодійна музика з усією гармонією її звуків, які є симфонією творчих процесів живої природи, а т. зв. джазова музика з різкими мало гармонійними тонами, бубнуванням та скреготом, що надають їй, так би мовити, ритмічний характер, пристосований до таракотіння моторів. Такій музиці відповідає і спів із різкими викриками. Лише часом проривається, як елегійне зітхання, щось із загубленої мелодійності. Замість народних, повних природної грації та краси рухів, що стали основою класичного балету, прийшли модерні танці, що відповідають ритмові й тактові джазової музики з швидкими конвульсійними рухами так званого твісту. Вони майже щорічно міняються й швидко як всяка мода поширюються і так же скоро забуваються.

Те ж саме спостерігаємо в модерному малярстві та скульптурі. В них виявляється ніби протест проти копіювання природної, правдивої краси новими уявними формами, у які вкладається якась нова ідея та якийсь внутрішній символічний зміст, зрозумілий лише самому творцеві образу або скульптури та його позбавленим здорового глузду прихильникам, що шукають щось нового, оригінального, відмінного від нормальних явищ. Тоді як в античній скульптурі та в класичному малярстві великі майстри працювали над своїми творами роками, нові „символісти“ не намагаються пізнати ані фізичних законів, ані природних процесів творення форм живих організмів. Не намагаються вони працювати над своїми образами, а грубими мазками, з неприродними барвами протягом пари годин виявляють свою геніальність як продукт своєї нездорової фантазії з протестом проти всього природно здорового. Назвати таке мистецтво виявом духовної культури ніяк не можна, бо йому місце на культурному смітнику.

Лише в технічному, досконалому виробництві для практичних потреб щоденного вжитку, що раніше виготовляли ремісники, предмети мають гарні на вигляд форми та доцільні для користування, особливо в домашньому урядженні. Вони пристосовані до загального попиту

не лише у себе, а й за межами своєї країни, а тому не мають національних ознак і, крім практичних потреб, не викликають почуття, хіба що бажання володіти ними. А володіти ними можуть лише ті, хто має гроші, незалежно від того, яким шляхом вони здобуті. Тому питання правди та кривди для них байдуже. Для того, щоб мати вигоди цивілізаційного життя, людина у своїй діяльності пристосовується до обставин свого середовища. Треба працювати задля грошей, що дають матеріальний благобут. При цьому втрачається особистість із вродженими стремліннями для задоволення духовних потреб. Постає якийсь гін, щоб не відстати від інших, а до тих, що залишаються позаду покривдженими, байдуже. Боротись за правду покривджених та пригноблених в таких обставинах не доцільно.

За таких обставин людина почуває себе якимсь безсилим роботом, що позбавлений власної ініціативної творчості. Вона не намагається самостійно міркувати й перебуває під впливом реклами, пропаганди, агітації того величезного апарату, що регулює всі процеси суспільного та державного життя. При цьому мають вартість лише матеріальні цінності, а духовні, такі, як дружба, любов, морально-етичні засади співжиття з прагненням до всього, що відрізняє людину від тварини, не має практичного значення. На них не звертається увага. Відчування краси духовних переживань замінюються розумовим пізнанням матеріальної користі, віра – переконанням, а надія десь зникає, бо все одно – надійся, чи не надійся, а величезної машинерії життя не зміниш. Лише тоді, коли мешканець індустріального осердку виривається зі свого середовища до природних обставин, у нього пробуджуються почуття вільної людини та критичні роздумування над способом свого життя й діяльності, що позбавлена дійсно широкі радості та виявлення власної вільної творчості. Тоді постає прагнення вирватись з рабства механізації з духовним занепадом та повернути втрачену душевну рівновагу з творчим оптимізмом, із довір'ям до людини та любов'ю в родинному, товариському й суспільному житті. Тоді людина ніби виривається з обіймів автоматизованого способу життя. Цьому особливо допомагає вплив мистецтва в його національному виявленню, бо рідна пісня, музика, поезія, література, в яких виявляється душа власного народу, пробуджують втрачену в штучних умовах природну інтуїцію з прагненням до морально-етичного оздоровлення. Людина з якогось автоматичного робота стає Людиною у справжньому розумінні цього слова.

Так мистецтво, що виявляється у вільній духовній творчості, коліскою якої є стихія рідної природи, об'єднує в спільному як відчуттє, так і розумінню власної національної правди. Воно є основою для зближення ідейних прагнень до добра в суспільній свідомості як у хліборобів, так і в індустріальних працівників. Правдиве мистецтво стоїть на сторожі національної етики для всіх генерацій, що дорівнюється релігійному віруванню у виявленні природних духовних властивостей людини.

Національна етика

Шлях витворення національної етики у панівних народів, що більш-менш нормально відбували процес своєї націогенези, був успішнішим, ніж у народів культурно і соціально поневолених, суспільні вияви життя яких перебувало під постійним впливом чужої мудрости. Остання перешкоджає розвиткові суспільної свідомости та змушує майже всіх у боротьбі за існування шукати особистого спасіння. Особливо це стосується мешканців індустріальних міст, де панівне становище займають представники чужої національності. Тут виникає під впливом технічно-цивілізаційного поступу тенденція урбанізації з інтернаціональним або космополітичним напрямком у суспільних проявах.

Найбільш характерним осередком такого цивілізаційного космополітизму є Нью-Йорк, США, з надзвичайно різноманітним національним складом населення з англійців, німців, голландців, французів, жидів, іспанців, негрів, китайців, слов'ян усіх народностей та безлічі інших іммігрантів. Усіх їх об'єднував і об'єднує „бізнес“ з постійно пульсуючим доларом, рух якого регулюють капіталістичні магнати зі своїми всесильними монополіями. Говорити тут про якусь національну солідарність у дійсному розумінні цього слова та про національну етику не доводиться. Спільною мовою для порозуміння є англійська. Тут усі вважають себе американськими громадянами, а власна національність є приватною справою. Життя й чинність кожного автоматизовані, й лише два дні на тиждень усякий, хто має можливість, намагається вирватись із міста на природу, де почуває себе вільною людиною з людськими почуттями. До особистих політичних переконань та вірувань ніхто не втручається, й кожний може сповідувати те, що йому до вподоби.

Інші тенденції у своєму технічно-індустріальному поступі має Союз Росії, до якого належить Радянська Україна. Оскільки у Сполучених Штатах Америки переважає космополітизм, особливо типовий для жидівських капіталістів, остільки в Союзі Росії все під диктатурою комуністів підпорядковане інтернаціоналізму. Лише цей інтернаціоналізм має своєрідний характер. За формою він називається міжнародний із тенденцією витворити т. зв. советський народ, а за суттю він в усіх політичних, суспільних і культурних виявах є російським: москалі займають панівні позиції над сотнею мільйонів інших націй та народностей. Цьому сприяла перемога Великої жовтневої соціалістичної революції 1917 року, яку здійснила російська комуністична партія та проголосила свою диктатуру. Не є нашим завданням докладно зупинитись над теорією й прямунням комуністичної партії; це є справа майбутніх об'єктивних наукових дослідників. Ми лише зазначимо, що шлях творення суспільної свідомости заснований на **національній етиці**, яка є моральним законом не лише в суспільно-

му й товариському, а переважно і в родинному житті лише українців, бо він відмінний від того шляху, яким пройшли інші європейські народи.

Треба зважати на наслідки несприятливих обставин в історичному минулому для витворення власної державності з втратою організаційних форм суспільної боротьби за своє національне буття, а в сучасності накинення чужою диктатурою державного й суспільного устрою, що за формою ніби має українські ознаки, але за суттю протилежний вдачі, духовним властивостям і культурі українського народу.

Замість власної національної правди українському народові спочатку підступом, а потім примусом, з жорстоким насильством тридцятих років накинута під видом інтернаціональної російська псевдоправда з безоглядним дурисвітством. Запанувала зафарбована уявною гуманістичною ідеєю брехня, що призвела до розшарування суспільства на класи з поглибленням боротьби між ними. Початки творення національно-суспільної свідомості в час національного пробудження 1917–1921 рр. і короткого періоду соціалістичного НЕПу 20-их років були знищені вимордуванням української інтелігенції для того, щоб владу міг утримати проїдисвітський елемент. Настала загальна деморалізація, коли діти не довіряли батькам і навпаки. Замість любови загніздилась ненависть, що поглиблювала т. зв. класову боротьбу з брехливими наклепами на противників комунізму. Загальне ожебращення спричинилося до голодової смерті мільйонів українських хліборобів, а сувора боротьба за існування викликала тваринні інстинкти з утратою ознак людської гідності. Наслідки таких аж надто негативних явищ спричиняла пасивна байдужість старшої генерації з легковаженням комуністичної ідеології, з одного боку, а з другого – захоплення її „науковістю“, „гуманізмом“ та месіянізмом ошасливити всіх новим вільним життям. Теоретична логічність комуністичного вчення вмілою облудливою тактикою комуністичних проповідників переконала простодушних та спонукала до активного проведення його в життя. На манівцях пересвідчення чужою правдою, що виявилась облудою, була втрачена власна національна правда.

Розуміння дійсної правди загубилось десь у нетрях наукової софістики з постійним переконуванням усіх та всюди не лише в державному і суспільному, а й у родинному житті, безконечною словесною агітацією й пропагандою у пресі з використанням технічних засобів радіомовлення та телевізії. Отієї пропаганди стало повно як у громадському, так і в приватному середовищі, а головне, у школі, в якій, замість колишнього закону Божого, що мав лише формальний характер, тепер прийшов з надзвичайною настирливістю комуністичний марксизм-ленізм як „найвищий вияв“ людської мудрости.

Проте намагання переконати всіх у правдивості того, що розкодиться з дійсністю, і в практиці повсякденного життя та діяльності впродовж півстоліття виявило лише комуністичну облуду. Комуні-

стичне суспільство в дійсному розумінні цього слова не витворилося, незважаючи на всі закляття ленінським ученням та залякуванням „буржуазною ідеологією“. Запанувала покірлива байдужість до всіх суспільно-культурних явищ та облудливе захоплення технічно-індустріальними досягненнями. Почуття людської гідності втратилось. Безхребетність, нещирість, хитрість та дурисвітство, як будяки, красуються на народній ниві, за якими ховаються грубий егоїзм, жадоба, заздрощі, зажерливість та злодійство.

Щоб мати успіх для дурисвітства, була винищена в переважній більшості старша генерація свідомих українців, історичні свідоцтва минулого були заперечені як буржуазні, освітлення минулих подій було зроблено лише під кутом зору класової боротьби з фальсифікацією характеру головних національно-суспільних явищ або й запереченням їх.

Типовим прикладом такої „наукової“ творчості є „Історія Української РСР“, в якій тенденція „братерства“ та щасливого співжиття з московським народом затемнила українську правду. Всі старі звичаї та традиції як буржуазні заперечені, релігійні вірування як пережиток „мракобісся“ оганьблені, а мистецтву наданий зміст комуністичної ідеології.

Найбільший моральний занепад в Україні стався в містах нової комуністичної індустрії серед московського та зденаціоналізованого робітництва. Але в селах матеріально ограбованих й упосліджених хліборобів ще підтримується дух творчої природи для збереження людської гідності.

Та проте насильство з його дурисвітським запамороченням не може тривати вічно. Як у всякому матеріальному явищі, приходять до його розкладу та зникнення. На його місце постає національно-культурне відродження поневолених народів Совітського Союзу, якого жодна інтернаціональна диктатура не зупинить.

Дещо несміливо, поборюючи тенденції надати першість російській культурі, відбувається процес національного відродження українців та білорусів. Цьому всіма можливими засобами намагаються перешкодити не так російський, як зденаціоналізований елемент пристосуванців до московських можновладців. Українці тепер більше, ніж будьколи раніше, відвадились належно відзначити велич та вшанувати ювілеї пророка Тараса Шевченка та каменяра національного пробудження Івана Франка під протекторатом світової культурної опінії, а за ними низки корифеїв на народній ниві літератури, поезії, мистецтва, драматургії. Постають приспані вульгарно-матеріалістичною облудою образи велетнів духу, які кличуть і ваблять як фата моргана до повернення втраченої національної та людської гідності. Їх голос не залишається закликом у пустелі. Особливо прислухається до нього молодь із вродженим їй ідеалізмом. Він поступово перетворює потенційну енергію нації до динамічних проявів, сприяючи очищенню

від усякого намулу правди власного народу. В цьому є основа сміливості та уникнення страху й байдужості. В національній правді є джерело сили для відважної боротьби проти поневолення, пригнічення та насильства.

Правдиве пізнання власного історичного минулого є підвалиною, на якій відбувається творення спільного національно-суспільного світогляду. Успіхи, помилки і невдачі минулого допомагають уникати манівців сучасності та указують шлях до майбутнього.

Тому пізнаймо самих себе та шануймо прекрасну духовну спадщину власного народу в його рідній мові та в правдивому мистецтві в стремлінні до краси й сили. В цьому, власне, полягає звільнення від духовного поневолення з усіма його жахливими наслідками минулого та витворення **національної етики**, без якої жоден народ не може стати вільною, незалежною нацією для свого повного культурного та цивілізаційного розвитку...

Тривалість національної культури в Україні

Попри всі спроби спрямувати суспільний та національний рух життя під повним примусом та насильством, воно проходить, правда, з деякими деформаціями, своїм природним шляхом із зупинками та відроджується навіть після занепаду. Серед народів, що найбільше зазнали тих деформацій, перше місце в усьому світі належить українцям. Хто їх з давніх історичних часів не мордував та не винищував? Але вони все відроджувались, не піддавались чужим впливам, міцно вросли у природу свого краю та зберігали характерну для них вдачу з непереможною моральною силою свого буття. Суворі умови боротьби за існування, що приводили до індивідуальних шляхів спасіння, не могли цілком розпорошити народну спорідненість та спільноту. Витворювались певні народні звичаї та традиції, що підтримувались як на релігійних віруваннях, так і на духовній мистецькій творчості. Всі намагання гнобителів та насильників змінити на свій зразок природний характер українського народу, віднявши у нього національне ім'я, залишилися марними. Духовно-культурний розвиток українців зазнає великих затримок із винищенням національної інтелігенції та заборонаю якого-будь народного руху, але не був остаточно придушений і все, як у невмирущого Прометея, відновлювався та яскраво відроджувався в часи національного пробудження.

Лише надзвичайно швидкий технічно-цивілізаційний поступ вніс певні поважні зміни до національної вдачі українців, особливо в індустріально-промислових осередках, де провідну роль зайняв чужий національний елемент. Тут виявляються більші можливості для виявлення особистих здібностей для здобуття своєю наполегливою працею

матеріального благобуту в пристосуванні до бездушного механічного організму великого міста, що в своєму урбанізмі втрачає національно-культурні ознаки. Всі прояви життя в такому осередку регулюються лише комплікованим механічним апаратом з усіма досягненнями техніки. Це є причиною духовної кризи ХХ ст., коли цивілізаційний поступ значно випередив духовний національно-культурний розвиток, чим викликав глибоку кризу в духовній творчості мистецтва і в релігійних відчуттях морально-етичних основ життя людини, що відрізняють її від видресированої тварини.

Проте такий стан можна вважати часовим, бо суттєвість людини не може цілком відірватись від природи власної країни й усе буде мати джерелом для своєї духовної чинності культурну творчість тих, хто кормить їх продуктами своєї праці на рідній землі. І тут буде знайдена рівнодіюча між переживаннями та відчуттями як індустріально-промислових працівників, так і хліборобів, життєві вияви яких має регулювати національна інтелігенція.

З історії всесвітньої культури знаємо про періоди та епохи піднесення і занепадів з ідеальним, ідеалістичним та сенситивним (матеріалістичним) напрямками в світоглядях і світовідчуттях. Вони чергувались між собою з занепадом тогочасних можновладців та заміною їх новими, що відповідали природному закономірній зміні на шляху еволюційного, а при затриманні – революційного розвитку.

У сучасності бачимо, як усі намагаються усунути ненормальний стан у житті народів та у взаємовідносинах між ними. Але незважаючи на всі наукові теорії та бажання диктатом згори поліпшити ненормальний стан, це ні до чого доброго не приводить. Стихія загального незадоволення, ворожнечі, революцій та воєнних дій не припиняється. А понад усім цим витворився поділ на комуністичний та капіталістичний світ із взаємною ненавистю та боротьбою не на життя, а на смерть. У ній, замість колишнього меча, на полі бою став досконалий винахід технічної цивілізації – атомово зброя. Всі народи, що не досягли свого культурного розвитку та технічного поступу, підпадають під вплив то одних, то других протекторів та провадять між собою взаємну боротьбу з використанням досягнень техніки, що охоче дають їм як капіталісти, так і комуністи. Не лише серед культурно нерозвинутих народів, але й серед народів з високим рівнем цивілізації запанувало якесь загальне запаморочення та позбавлення здорового глузду в розумінні свободи та демократизму. Тієї свободи буває так багато за капіталістичного устрою, що вона досягає самозаперечення та розпусти, коли людину можна не лише купити, а й продати за волею капіталістичних магнатів. Ще гірше є зі свободою там, де суспільними проявами керує комуністична диктатура. Зовнішніх ознак тієї свободи є дуже багато, але всі вони можуть бути лише в межах постанов, ухвал та дозволів комуністичних прикажчиків, які скеровують у свій напрямок не лише дії, а й думки людини. Не ліпше стоїть справа з де-

мократизмом, за якого дурисвітство досягає свого завершення, особливо там, де з найбільшою досконалістю діють органи державної безпеки та великі кадри каральних органів. Там, де людей можна чи то матеріальними вигодами, чи страхом спонукати на виконання чужої волі, не може бути якийсь демократизм.

Було б недоцільним витворювати якісь нові наукові теорії для виходу з цього зачарованого кола самознищення та якісь нові державно-політичні системи з різного роду союзами. До того часу, доки народи не досягнуть властивого їхній природній вдачі духовно-культурного розвитку і не позбавляться глибокого морально-етичного занепаду, коли, замість правди, панує брехня та самообдурювання, не може настати справжній мир на землі в житті й чинності людей доброї волі. Повертаючись до нашої Батьківщини України з її прекрасною природою, чистим блакитним небом й одвічно животворним сонцем та з доброю, сердечною вдачею її народу зі стремлінням до вільного життя, який сам нікого не поневолював, можемо ствердити, що їй належить світле майбутнє.

Творчим чинником цього є мистецтво. Лише в мистецтві, яке є виявом духовних властивостей людини, нарід здобуває безсмертя. Політично-господарські умови та обставини можуть постійно змінюватись, і від їх зміни нічого не залишається в пам'яті народу. Навіть у філософії часто настають зміни у світоглядах – від ідеальних й ідеалістичних до прагматичних і матеріалістичних, у яких дрібниці не мають суттєвого значення для життя, але в своїх суперечках затемнюють часом головне, необхідне для витворення суспільної свідомості на морально-етичних основах.

Лише в мистецтві нарід не втрачає своєї самобутности та переживає не лише господарсько-економічні, але й державно-політичні зміни. Воно залишає глибокий слід у національній свідомості, бо є правдиве й гарне та безпосередньо природне. Тому-то в мистецтві виявляється дійсна вдача народу, його характер, що зберігається для майбутніх генерацій без огляду на всі технічно-цивілізаційні досягнення, що можуть вносити багато змін у побутові умови народу, але сили впливу природи його рідного краю не можуть перемінити. Це діяло й буде діяти вічно.

Україна пережила все найбільш жахливе, що може бути в житті народів, тому для її дальшого розвитку духовно-культурних властивостей не має великого значення державно-політична система. Духовна культура українців у часи російського царського абсолютизму, попри всі спроби задушити її, не зменшила своєї сили, навіть збагатила культуру росіян творчістю української інтелігенції з часів першого гнобителя України царя Петра I, коли змушений був працювати на москалів ректор Київської Могилянської Академії Теофан Прокопович, що став пізніше батьком російського богослов'я. За ним розвиткові російської культури сприяли вихідці з України зі своєю духовно-культурною

спадщиною. Такими творцями на полі російської літератури стали Микола Гоголь, Короленко, не кажучи вже про багатьох інших, у музичній творчості – Бортнянський, Чайковський, у малярстві – народжені в Україні Рєпін, Айвазовський, які залишили по собі безсмертні пам'ятки живопису, що в барвах правдивих образів виявляли душу творців та їхніх сучасників. А загалом була багата творчість української інтелігенції, що вивела зі стану духовного примітивізму вдачу москалів у витворенні російської культури у XVIII–XIX ст. Але українська культура на своїй землі від цього не збідніла й зберегла свою силу для власного народу, як у часи царського поневолення, так і придушення большевицькою диктатурою. Вона виривалась з цього придушення в добу т. зв. „пролеткульту“, коли в українській літературі правдивими борцями за українську самобутність виявили себе В. Блакитний, І. Микитенко, М. Хвильовий, Ю. Яновський, М. Рильський, Остап Вишня, а пізніше М. Зеров, Драй-Хмара, Филипівич та багато інших.

Вони були знищені московським жорстоким насильством, але на їхнє місце прийшли і приходять нові борці за українську культуру та вносять світло в темряву московської облуди. Поступово зникає страх перед фізичним знищенням та байдужість до долі власного народу. Залякана й збайдужіла генерація відходить, а нове покоління, пізнавши методику й тактику московської демагогічної облуди, виділяє людей духу, які вказують правдивий шлях для національно-культурного розвитку в стремлінні до краси й сили, що приносить радість життя та викликає любов до людей...

Джерелом сили української культури є природа України, її клімато-географічні фактори з усіх сторін відкритого широкого степу, що формують **вдачу** її народу з духовними властивостями, які є відмінними від вдачі навіть його сусідів. Українська культура є непереможною лише на власній землі й подібна до легендарного Антея, що був переможений лише тоді, коли відірвався від землі. Безліч ворогів намагається знесилити й знищити її, але вона витримує пригноблення і своєю правдивою силою духу на місце знищеного витворює нове життя.

Такої тривалої сили не мають вияви української культури на чужині, де є всі матеріальні умови для її розвитку. Вони поступово слабшають під впливом чужого оточення у першій генерації українців, що залишили рідний край, а у другого й третього покоління настає денационалізація. Тут ніби діє закон діалектики. В біді та недолі дух людини в стремлінні до добра загартовується і з вірою перемагає протипротива, а в матеріальному добробуті слабшає та сходить на манівці пересвідчення чужими правдами, що вказують шлях до благобуту біологічного існування. Духовні потреби при цьому набувають формального характеру без правдивої суттєвості в релігійному почутті і мистецтві. Вони позбавлені безпосередньої сердечності та привабливості шляхетних духовних переживань. Замість **віри** виступає **пересвідчен-**

ня практичної пожиточности для задоволення своїх потреб на матеріальній базі. Навіть сповідання Бога втратило почуття дійсної віри, яку замінило розумове переконання з суперечками, яке має бути правдивим. Духовну порожнечу для уникнення нудьги заповнюють суперечки в політичних пересвідченнях із взаємним недовір'ям та ворожечю. В пошуках авторитетних рецептів визволення України з чужого поневолення ведуться нарікання на ворогів та нереальні погрози їм із самовихвалянням. А тим часом чинність на полі національної культури занедбана. Українська поезія, література, мистецтво у т. зв. вільному світі підпали під вплив модерних, без української духовної суттєвості прямувань. Вони не викликають захоплення своєю правдивістю й красою, а часом є нудними. Дух гасне у тих, хто його мав...

Виняток становлять хлібороби – піонери сільськогосподарського поступу Канади. В тяжкій праці в боротьбі за існування з пристосуванням до природних обставин нового поселення вони зрослися з творчими процесами своєї землі, на якій постійно працюють. Вони досягли незалежного економічного становища власними силами і після цього стали на шлях культурної чинности для задоволення своїх духовних потреб. Вони принесли зі свого колишнього рідного краю національно-культурні цінності зі звичаями, традиціями, віруванням та привабливістю духовних переживань у пісні, музиці, мистецтві. В рідній українській мові вони виявляли свою душу для взаємного морального посилення в боротьбі з несприятливими обставинами. Все гарне й правдиве розпочало свій розвиток у співзвучності з красою природних явищ батьківщини нових поколінь. Постало українське шкільництво та витворились національно-культурні вогнища, в яких проявляється чинність працівників українського мистецтва, письменників і науковців.

Повному розвиткові у витворенні української загальної для всіх національно-суспільної свідомості подекуди перешкоджають зовнішні політичні втручання різного роду дурисвітів, головню з боку комуністів, та розбіжності в релігійних сповіданнях. Але треба сподіватися, що з духовно-культурним поступом, коли нові політичні діячі досягнуть як громадяни Канади відповідних прав для українців на національно-культурному полі, тоді національно-суспільна свідомість об'єднає всіх для витворення української модерної нації на американському ґрунті. Цим буде підтримана боротьба за національну самобутність культури на європейському ґрунті в Україні.

*Пряшів на Східній Словаччині.
Листопад 1963 р.*

При написанні цієї праці малося на увазі значення її для духовно-культурного й суспільного розвитку українського народу і лише побіжно в ній говориться про теоретично-філософське пізнання суспільного розвитку в інших народів, що був вищим, ніж в українців.

„Думки про Правду“ мають своїм завданням скромно спричинитися до процесу розвитку української філософської думки без претензії на всебічне синтетичне охоплення суспільної проблематики. Для цього використано історичний матеріал і проаналізовано низку важливіших подій і явищ до першої половини ХХ ст. зі специфічними українськими проблемами, з неупередженою об'єктивною характеристикою їх.

У „Думках“ не з'ясована максимально можлива міра досконалості людини й суспільства, а також чому розвиток людини й суспільства зупиняється на певному періоді і занепадає та лише значно пізніше з іншим ідеологічним напрямком відновлюється. Чи такий періодичний рух у розвитку людства є невід'ємною частиною його буття? Також теоретично всебічно й докладно не виявлені причини фатальних деформацій суспільних процесів, що призводять до катастрофічних і згубних наслідків та до неспроможності досягти цілі, що має в своїй основі найкращу ідею.

За сучасної загальної байдужості до проявів людського духу було б недоцільним зупинитись над теоретичними студіями названих явищ і проблем. Констатується лише факт, що найчистіша ідея християнства знежита зажерливим егоїзмом людей злої волі, які підступом зайняли провідні місця в суспільстві внаслідок його духовно-культурної обмеженості. Причиною цього є відірвання людини від природних процесів життя в краю свого народження з утратою зв'язку з його клімато-географічними факторами, що формують вдачу людини.

Суттєвість людини доброї волі виявляється в її духовних властивостях, у яких почуття відіграють головну роль у прагненні до досконалості, а розумова чинність є лише їх виконавцем. Почуття є основою творчого духу людини. В них народжується ідея, що проходить шлях від мрії до реального розумового оформлення. Не можна відокремлювати творчість людського духу від творчих процесів у природі того краю, де людина народилась і сформувалась її вдача. Лише в природній суттєвості людини виявляється її спроможність до вдосконалення.

На первісному ступені духовно-культурного розвитку відіграло позитивну роль релігійне почуття з піднесенням людського духу до божества, з пробудженням віри, надії й любови до всього прекрасного, з довір'ям до людини й добродружнього співжиття. Залежно від природних чинників того чи того краю постали відповідні їм релігійні вірування.

Тому всякий духовний розвиток людини залежить від природи свого краю й надає йому національного характеру. Це є підвалиною духовно-культурної чинності як у піднесенню вгору, так і виходу із занепаду.

Ми погоджуємось із поглядом, що **розум** є найважливішим у розвитку людського мислення і що віра, релігія, любов і надія не можуть самі робити людей кращими, лише їх розум. Коли, мовляв, люди навчаться правильно і проникливо мислити, тоді вони стануть кращими. Це так і не так. Вони стануть лише розумнішими. Але розум не є чимось незалежним від відчущання правди. Коли він відходить від цього відчущання на зовнішні матеріальні прояви, що є доступними нашим органам відчуттів, то збивається на шлях помилкових переконань. Тоді й логіка як наука про правильне мислення сходить на манівці, на яких правда десь губиться. Настає криза духу. Брехня з зажерливим егоїзмом набирають повного розгулу в суспільстві примітивно думаючих і культурно відсталих людей.

На нашу скромну думку, єдиним способом позбавитись негативних явищ у житті українців є духовно-культурна чинність у національній суттєвості, а потім учитись пізнавати природні явища своєї Батьківщини, учитись із дослідженням чужої мудрости і ще раз учитись, набуваючи власну мудрість із правильним мисленням, дотримуючись законів логіки, щоб розкрити підступну діяльність і фальшивість насильників з їхнім дурисвітством. Цим буде досягнена національна гідність українського народу та прийде його краще майбутнє з радісним життям на власній землі.

*Сан Дієго, Каліфорнія, США.
Серпень 1970 р.*

Зміст

<i>Роман Коваль. Важкий шлях кубанця Василя Проходи</i>	5
Кубань	6
Повернення на Велику Україну	10
„Перша імперіалістична“	11
Австрійські табори	12
У рідному війську	15
Польські табори	17
Подєбради	19
Друга світова	24
Перші рядки „Думок про Правду“	27
На Воркуту	29
Сабантуй	31
Спецпоселення	32
Повернення в Чехословаччину	33
Розчарування, втрати і перемоги	36
Напередодні вічності	37

ДУМКИ ПРО ПРАВДУ До історії постановя української нації

39–563

<i>Передмова</i>	40
----------------------------	----

Частина I

44–375

Розділ 1. ДО ІСТОРИЇ ПОСТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Вступ	44
Розуміння Правди	47
Правда в історичному минулому України	59
Українська козаччина	81
Національне пробудження	96
Новітній тернистий шлях до української Правди	104
Національно-політичне усвідомлення	115
Українська Центральна Рада	126
Падіння авторитету Центральної Ради	144

Розділ 2. ЗБРОЙНА БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКУ НАРОДНУ РЕСПУБЛІКУ

Вступ	156
Збройна боротьба за владу	157
Проголошення Державної Незалежності	165
Молоді герої Крут. Постаня армії УНР	169
Українська Держава	181
Кубанське козацтво	199
Збройна боротьба на Великій Україні	209

Військо УНР	235
З'єднання УГА з Армією УНР	245
Зимовий похід	256
Манівці	263
Листопадовий Рейд	273
Національно-культурна боротьба	277

Розділ 3. УКРАЇНЬСЬКА РАДЯНСЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА

Воєнний комунізм	282
Нова економічна політика – НЕП	294
Будування комунізму	305
Друга світова війна	340
Перемога життя	359

Частина II

376–471

ДУХОВНІ ВЛАСТИВОСТІ ЛЮДИНИ

Вступ	376
Людина	382
Інтуїція	387
Стремління	395
Розум	416
Свідомість	430
Сила волі	446
Характер людини	457

Частина III

472–561

СУСПІЛЬСТВО З ПОГЛЯДУ СОЦІОСОФІЇ

Вступ	472
Основи суспільної свідомості	473
Вільний вияв духу	476
Насильство диктаторів	479
Мітологуювання облуди	482
Матеріалістична облуда	486
Дороговкази Правди	491
Зміни світоглядів	496
Розвиток мистецтва	499
Манівці в пошуках правди	505
Правда в релігійному почутті	509
Правда у філософії	513
Шляхи вдосконалення	516
Перешкоди до вдосконалення	520
Причини занепаду	522
Тернистий шлях української культури	527

Манівці чинитивного поступу	532
Розбіжності між цивілізацією й культурою	536
Духовно-моральна криза	540
Ідеологія і тактика	545
Усвідомлення ідей	548
Основи ідеології міста і села	550
Національна етика	554
Тривалість національної культури в Україні	557

Висновки

562–563

НАУКОВО-ПУБЛІЦИСТИЧНЕ ВИДАННЯ

Прохода Василь

ДУМКИ ПРО ПРАВДУ

До історії постановня української нації

Літературний редактор
Ярослав Радевич-Винницький

Художник
Василь Сава

**Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи ДК № 1695
від 18.02.2004 р.**

**Видавнича фірма «Відродження» зареєстрована 21 листопада 1991 р.
Петром та Олександром Бобиками, Василем Іванишином**

Головний редактор *Ярослав Радевич-Винницький*
Директор фірми *Ігор Бабик*
Заступник директора *Володимир Гнатик*
Набір *Олена Тишковець, Ольга Гриців*
Коректор *Наталія Муційчук*

Підписано до друку з готових діапозитивів 7.12.2009.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетн. Гарнітура UkrainianPeterbueg.
Офсетний друк. Умовн. друк. арк. 33,13. Обл.-вид. арк. 38,89.

ТзОВ «Видавнича фірма «Відродження»
82100, м. Дрогобич, вул. Т. Шевченка, 2. Тел.: (03244) 2-17-94, 3-73-59.
<http://www.vidrodzhenia.org.ua>

Поліграфічна фірма «Коло»
82100, м. Дрогобич, вул. Бориславська, 8.

Прохода Василь
П84 Думки про Правду. До історії постановня української нації. –
Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2009. – 568 с.
ISBN 978-966-538-221-8

Це книга про українську Правду, про віковичну боротьбу за неї на полях кривавих битв й у свідомості українців. В історичній частині тексту автор – кубанський українець із дивовижно складною долею борця за Соборну Самостійну Україну – докладно описує події та персоналії змагань за українську Правду в добу УНР та проти неї в СРСР. Соціософська частина книги становить роздуми – глибокі, аргументовані, часом суперечливі – про різні аспекти духовного життя української людини й українського суспільства.

Читач знайде у книзі безліч маловідомих або й зовсім невідомих фактів, тонких спостережень, інтелектуальних знахідок, оригінальних тверджень про наше минуле й перспективи на майбутнє. Книга багато в чому є ключем до розуміння причин нинішнього стану української нації й держави.

Видання адресоване науковцям-українознавцям, студентам, гімназістам, ліцеїстам, старшокласникам та широкому загалові читачів, які не байдужі до української Правди і прагнуть її утвердження.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Укр)